श्री

धर्मसिंधु

याचें

मराठी भाषांतर

(अनुष्ठानें व व्रतादिकांतील संकल्प मंत्र वगैरे सहित)

हें पुस्तक

रावजी हरि आठवले

पुरुषोत्तम गोपाळ शेट

याणीं

अलीबाग येथें

"सत्यसदन" छापखान्यांत

छापून प्रसिद्ध केलें.

चैत्र कृष्ण ९ शुक्रवार शके १८००

संवत् १९३४ सन १८७८

किंमत ८ रुपये.

प्रस्तावना.

आपला धर्म व आचार यांचें यथार्थ ज्ञान होण्यास धर्मशास्त्राची माहिती असणें अवश्य आहे. परंतु ते ग्रंथ संस्कृत भाषेंत असून अर्वाचीन काळीं संस्कृत भाषेचा अभ्यास लोकांत कमी झाल्यामुळें त्या ग्रंथांचीं महाराष्ट्र भाषेंत भाषांतरें केल्यावांचून लोकांस त्यांचा व्हावा तसा उपयोग होत नाहीं हें जाणून धर्मसंबंधी सर्व गोष्टींचें ज्यांत विवेचन केलें आहे अशा **धर्मसिंधु** नामक ग्रंथाचें भाषांतर करून तें देशबांधवांस सादर केलें आहे.

भाषांतराची पद्धति—हें जरी भाषांतर आहे तथापि अनुष्ठानादि प्रसंगीं ज्या ज्या ठिकाणीं संकल्प, मंत्र, त्याग व अन्य उच्चार करावयाचे त्या त्या ठिकाणीं ते संस्कृतांतच ह्मटले पाहिजेत यास्तव त्यांचें भाषांतर न करितां ते " " अशी खुणा करून त्यांमध्यें लिहिले आहेत. तसेंच ग्रंथकारानें आपल्या ग्रंथांत जीं अन्य ग्रंथांतील वचनें घेतलीं आहेत त्यांचें भाषांतरहि वरील प्रकारचे खुणांतच लिहिलें आहे; आणि कित्येक दुर्बोधशब्दांपुढें( )अशी खुणा करून त्यांत त्या शब्दांचा स्पष्टार्थ सांगितला आहे. अशी एकंदर भाषांतराची पद्धति आहे.

रा० ह० आ०

सूचना—हा माझा भाषांतर करण्याचा प्रथम प्रयत्नच असल्यामुळें न्यूनाधिकाकडे लक्ष न देतां विद्वानांनीं यांतील दोष टाकून गुण ग्रहण करावे अशी माझी त्यांस प्रार्थना आहे.

भाषांतर कर्त्ता.

अनुक्रमणिका.

भाग पहिला.

भाग दुसरा.

भाग तिसरा.

(पूर्वार्ध)

16121

श्री

धर्मसिंधूचें मराठी भाषांतर.

॥ श्रीगणेशायनमः श्रीपांडुरंगायनमः ॥

॥ श्रीगुरुदेवदत्त. ॥

ईश्वरप्रार्थना.

श्रीविठ्ठलंसुकरुणार्णवमाशुतोषंदीनेष्टपोषमघसंहतिसिंधुशोषं
श्रीरुक्मिणीमतिमुषंपुरुषंपरंतंवंदेदुरंतचरितंत्हृदिसंचरंतं १

अर्थ—करुणेचा सागर, त्वरित संतोष पावणारा, दीनांचें इच्छित पुरवणारा, पातक समुदायरूपी जो समुद्र त्याचा नाश करणारा, श्रीरुक्मिणीचें चित्त हरण करणारा परम पुरुष, ज्याच्या चरिताला पार नाहीं असा, व हृदयाचे ठायीं वास करणारा, असा जो श्रीविठ्ठल त्याला नमस्कार करितों.

वंदेप्रनिघ्नंतमघानिशंकरंधत्तांसमेमूर्ध्निदिवानिशंकरम्
शिवांचविघ्नेशमथोपिनामहंसरस्वतीमाशुभजेपिनामहम् २

अर्थ—पातकांचा नाश करणारा व कल्याण करणारा असा जो शंकर त्याला नमस्कार करितों. तो शंकर सर्वकाळ माझ्या मस्तकीं वरद हस्त धारण करो. पार्वती, गणपति, ब्रह्मदेव व सरस्वती यांनाही मी त्वरित नमस्कार करितों.

श्रीलक्ष्मींगरुडंसहस्त्रशिरसंप्रद्युम्नमीशंकपिं
श्रीसूर्यंविधुभौमविद्गुरुकविच्छायासुतान्षण्मुखम्
इंद्राद्यान्विबुधान्गुरूंश्चजननींतातंत्वनंताभिधं
नत्वार्यान्वितनोमिमाधवमुखान्धर्माब्धिसारंमितं ३

अर्थ—श्रीलक्ष्मी, गरुड, सहस्र मस्तकांचा असा शेष, प्रद्युम्न, ईश्वर, मारुती, श्रीसूर्य, चंद्र, मंगळ, बुध, बृहस्पति, शुक्राचार्य, शनि, षडानन, इंद्रादिदेव, गुरु, आणि माता, व अनंत नामक पिता, तसेच माधवप्रमुख श्रेष्ठ, यांस नमस्कार करून मी धर्माब्धिसार नांवाचा ग्रंथ करितों.

दृष्ट्वापूर्वनिबंधान्निर्णयसिंधुक्रमेणसिद्धार्थान्
प्रायेणमूलवचनान्युज्झित्वालिखामिबालबोधाय ४

अर्थ—प्राचीन ग्रंथ अवलोकन करून प्राय: त्यांतील मूळ वचनें सोडून निर्णय सिंधूच्या क्रमानें त्यांचे प्रसिद्ध अर्थ आबालवृद्धांस बोध व्हावा एतदर्थ मी लिहितों.

वर्ष, अयन वगैरे कालाचे भेद.

वर्ष, अयन, ऋतु, महिना, पक्ष (पंधरवडा) आणि दिवस असे कालाचे साहा भेद आहेत. चांद्र, सौर, सावन, नाक्षत्र, आणि बार्हस्पत्य, असें पांच प्रकारचें वर्ष आहे. शुक्ल प्रतिपदेपासून अमावास्ये पर्यंत एक महिना या मानानें चैत्रादि संज्ञक जे बारा महिने ह्मणजे ३५४ दिवस यांनीं व अधिक मास असतां तेरा महि न्यांनीं चांद्र वर्ष होतें. चांद्रवर्षालाच प्रभव, विभव, शुक्ल, इत्यादि ६० संज्ञा आ हेत. मेषादिक बारा राशी सूर्यानें भोगिल्या असतां ३६५ दिवसांनीं सौर वर्ष होतें. ३६० दिवसांचें जें वर्ष त्याला सावन असें ह्मणतात. पुढें सांगण्यांत येतील असे जे बारा नाक्षत्र महिने ते भरल्यानंतर जें वर्ष होतें त्याला नाक्षत्र वर्ष ह्मणतात. हें ३२४ दिवसांनीं होतें. मेषादिक दुसऱ्या सर्व राशी अनुक्रमानें बृह-स्पतीनें भोगिल्या असतां जें वर्ष भरतें त्याला बार्हस्पत्य असें ह्मणतात. हें ३६१ दिवसांनीं होतें. कर्मादिकांच्या संकल्पांत चांद्र वर्षाचाच उच्चार करावा. अयन दोन प्रकारचें. एक दक्षिणायण व दुसरें उत्तरायण. सूर्याच्या कर्क संक्रांती पासून साहा राशींचे भोगानें दक्षिणायन व मकरसंक्रांती पासून साहा राशी भोगिल्या ह्मणजे उत्तरायण होतें. ऋतु दोन प्रकारचे. सौर आणि चांद्र. मीनापासून किंवा मेषापासून सूर्यानें दोन दोन राशी भोगिल्या असतां वसंतादि साहा प्रकारचे सौर ऋतु हो तात. चैत्रापासून आरंभ करून दोन दोन महिन्यांनीं होणारे जे वसंतादि सहा ऋतु ते चांद्र ऋतु होत. अधिक महिना असल्या तर किंचित् कमी अशा ९० दिवसांनीं चांद्र ऋतु होतो. श्रौतस्मार्तादि कर्मांत चांद्रऋतूचा उच्चार प्रशस्त होय. मास चार प्रकारचा—चांद्र, सौर, सावन आणि नाक्षत्र. शुक्ल प्रतिपदे पासून अमावास्या धरून किंवा कृष्णप्रतिपदेपासून पौर्णिमा धरून भरणारा जो तो चांद्रमास. त्यांत शुद्धप्रतिपदेपासून भरणारा तो मुख्य. कृष्णप्रतिपदेपासून भरणारा तो विंध्या द्रीच्या उत्तरे कडेस मानतात. कर्मादिकांचे ठायीं शुद्ध प्रतिपदेपासून भरणाऱ्या चैत्रादि मासाचा उच्चार करावा. मीन संक्रांतीपासून सौरमासांना चैत्रादि संज्ञा आ हेत असें कोणी मानितात. सूर्यसंक्रांतीपासून पुढच्या सूर्यसंक्रांती पर्यंतचा जो मास तो सौर मास होय. तीस दिवसांचा तो सावन मास. अश्विनी आदीकरून २७ नक्षत्रें चंद्रानें भोगिलीं असतां जो मास होतो त्याला नाक्षत्र मास ह्मणतात.

प्रतिपदेपासून पौर्णिमेचे अखेरी पर्यंत जे दिवस तो शुक्लपक्ष. प्रतिपदेपासून अमावास्येचे अखेरीपर्यंत जे दिवस तो कृष्णपक्ष. ६० घटिकांचा एक दिवस. ॥ याप्रमाणे धर्मसिंधुसारांतील पहिला उद्देश झाला. ॥

संक्रांतींच्या पर्वकालाचा निर्णय.

मेष सूर्य संक्रांतीच्या पूर्वीच्या १५ व पुढच्या १५ घटिका पुण्यकाळ. कोणी दाहा दाहा घटिकाही मानतात. वृषभ संक्रांतीच्या पूर्वीच्या १६ घटिका पुण्यकाळ. मिथून संक्रांतीच्या पुढच्या १६. कर्काच्या पूर्वीच्या ३०. सिंह संक्रांतीच्या पूर्वीच्या १६. कन्येच्या पुढच्या १६. तुला संक्रांतीच्या पूर्वीच्या १५ व पुढच्या १५ घटिका पुण्यकाळ. कोणी दाहा दाहा घटिका मानतात. वृश्चिकेच्या पूर्वीच्या १६. धनु संक्रांतीच्या पुढल्या १६ घटिका. मकरसंक्रांतीच्या पुढच्या ४०. कुंभसंक्रांतीच्या पूर्वीच्या १६ घटिका. मीनसंक्रांतीच्या पुढल्या १६ घटिका पुण्यकाळ. दोन घटिकांहून किंचित् कमी इतका दिवस शेष राहिला असतां मिथुन, कन्या, धन, मीन व मकर या संक्रांती होतील तर पूर्वींच्याच घटिका पुण्यकाळ. प्रातःकाळीं दोन घटिकांहून कमी अशा वेळीं वृषभ, सिंह, वृश्चिक कुंभ व कर्क या संक्रांती होतील तर पुढच्याच घटिका पुण्यकाळ. प्रातःकाळीं कर्क संक्रांत झाली असतां कित्येक पूर्व दिवशीं पुण्यकाळ मानतात. मध्यरात्रीच्या पूर्वी संक्रांत झाली असेल तर पूर्वींच्या दिवसाचें उत्तरार्ध पुण्यकाळ. मध्यरात्री नंतर संक्रांत झाल्यास पुढच्या दिवसाचें पूर्वार्ध पुण्यकाळ. बरोबर मध्यरात्रीच संक्रांत होईल तर पूर्व दिवसाचें उत्तरार्ध आणि पुढच्या दिवसाचें पूर्वार्ध अशा दोन दिवशींही पुण्यकाळ. मकर आणि कर्कसंक्रांती खेरीज करून बाकीच्या संक्रांती रात्रीं होतील तर हा शास्त्रार्थ जाणावा. मकरसंक्रांत रात्रीं होईल तर दुसऱ्या दिवशीं पुण्यकाळ. कर्कसंक्रांत रात्रीं होईल तर पूर्वींच्या दिवशी पुण्यकाळ. सूर्यास्ता नंतर तीन घटिका पर्यंत सायंसंध्याकाळ, ते वेळीं मकरसंक्रांत झाली असतां पूर्व दिवसीं पुण्यकाळ. सूर्योदया पूर्वी तीन घटिका प्रातःसंध्याकाळ, ते वेळीं कर्कसंक्रांत झाल्यास दुसऱ्या दिवशीं पुण्यकाळ. या प्रमाणे संध्याकाळीं संक्रांत झाली असतां त्याचा विशेष निर्णय ज्योतिःशास्त्रांत प्रसिद्ध आहे.

वरील प्रसंगीं करावयाचीं दानें.

मेष संक्रांतीस मेषदान, वृषभ० गोप्रदान, मिथुन० वस्त्र व अन्नादिदान, कर्क० घृतधेनुदान, सिंह० छत्र व सुवर्णदान, कन्या० गृह आणि वस्त्रदान, तुला० तीळ व गोरसदान, वृश्चिक० दीपदान, धनु० वस्त्र व वाहनदान, मकर० काष्ठ व अग्निदान,

कुंभ० गाई उदक व तृणदान, मीन० भूमी व माळा यांचीं दानें करावीं. या प्रमाणे आणखीही दानाचे प्रकार आढळतात. मकर, कर्क, मेष व तुला या संक्रांतीचे ठायीं पूर्वी त्रिरात्र किंवा एक रात्र उपोषण करून स्नान दानादि करावें. शेवटील उपोषण संक्रांतियुक्त अहोरात्रीं किंवा पुण्यकालयुक्त अहोरात्रीं जसें होईल तसें करावें. हें उपोषण पुत्रवान् गृहस्थाश्रमी खेरीज करून इतरांनीं पापक्षयार्थ करावें. हें काम्य आहे, नित्य नाहीं. सर्व संक्रांतीचे ठायीं पिंडरहित असें श्राद्ध करावें. मकर व कर्क संक्रांतीचे ठायीं श्राद्ध नित्य आहे. ज्या प्रमाणें त्या त्या संक्रांतीचे ठायीं दानादिक करावीं म्हणून सांगितलें त्याच प्रमाणे त्या संक्रांतींच्या पूर्वी अयनांशकालीं त्या त्या संक्रांतीस उचित अशीं स्नानदानादिक करावीं. अयनांश ज्योतिःशास्त्रांत सांगितले आहेत. ते अयनांश सांप्रतकाळीं शालिवाहन शके १७१२ मध्यें २१ आहेत, म्हणून संक्रांतीच्या पूर्वी एकविसाव्या दिवसीं अयनांश पर्वकाल होतो असा शेवटील अर्थ जाणावा. या प्रकारें करून अधिक उणा शक असला तथापि जाणावें.

संक्रांतीस विष्णुपदादि संज्ञा.

वृषभ, सिंह, वृश्चिक आणि कुंभ या संक्रांतीस विष्णुपद असें म्हणतात. मिथुन, कन्या, धनु आणि मीन यांना षडशीति संज्ञा आहे. मेष, तुला यांस विषुव म्हणतात. कर्क आणि मकर यांना अयन अशी संज्ञा आहे. या चार प्रकारचे संक्रांतीचे ठायीं उत्तरोत्तर म्हणजे एकाहून दुसरी जास्त पुण्यकारक आहे. मंगल कार्याचे ठायीं बहुधा सर्व संक्रांतींच्या पूर्वीच्या व पुढच्या १६, १६ घटिका वर्ज्य कराव्या. चंद्रादि संक्रांतींच्या ठायीं पूर्वीच्या व पुढच्या मिळून क्रमानें २, ९, २, ८४, ६, १६० घटिका टाकाव्या. रात्रीं संक्रांत झाली असतां ग्रहणा प्रमाणें रात्रींच स्नानदानादिक करावें असें कित्येकांचें मत आहे. रात्रीं संक्रांत झाली असतांही दिवसासच स्नान करावें, रात्रीं करूं नये असें सर्वमान्य संमत असून देशाचारही बहुधा असाच आहे. ज्याच्या जन्मराशीला सूर्य संक्रांत असेल त्याला धनक्षयादि पीडा होते म्हणून त्याच्या परिहारार्थ त्यानें कमल पत्रानें युक्त अशा पाण्यानें स्नान करावें. विषुव व अयन या संक्रांती दिवसास झाल्या असतां पूर्वीची व पुढची रात्र आणि तो दिवस पढविण्यास व पढण्यास हीं वर्ज्य होय; आणि रात्रीं झाली असतां पूर्वीचा दिवस, पुढचा दिवस व ती रात्र हीं वर्ज्य जाणावीं. या प्रमाणें संक्रांति झाली असतां बारा प्रहर पर्यंत अनध्याय, असें तात्पर्य. आणखीही विशेष निर्णय अयन संक्रांतीचे प्रसंगीं सांगण्यांत येईल. ॥ या प्रकारें करून संक्रांत जाणावी. उद्देश २१. ॥

मलमासाचा निर्णय

मलमास दोन प्रकारचा आहे. एक अधिक मास आणि दुसरा क्षय मास. संक्रांति रहित तो अधिकमास आणि दोन संक्रांतींनीं युक्त तो क्षय मास. पूर्वींच्या अधिक महिन्या पासून पुढचा अधिक महिना होणें तो तिसऱ्या महिन्या पासून आठव्या किंवा नवव्या महिन्यांत कोणता तरी होतो. १४१ किंवा एकोणीस वर्षांनीं क्षय मास होतो. अधिक महिन्या प्रमाणें अल्प काळानें होत नाहीं. क्षय मास येणें तो कार्तिक, मार्गशीर्ष व पौष या महिन्यांतून कोणता तरी येतो. यांखेरीज दुसरे येत नाहीं. ज्यावर्षीं क्षय मास होतो त्या वर्षां मध्यें दोन अधिक मास होतात. एक क्षय मासाच्या पूर्वी, आणि एक क्षय मासा नंतर.

अधिक मासाचें उदाहरण.

चैत्र अमावास्येला मेष संक्रांत. पुढें शुद्ध प्रतिपदे पासून अमावास्ये पर्यंत संक्रांत नाहीं. नंतर शुद्ध प्रतिपदेला वृषभ संक्रांत झाली, तेव्हां याच्या पूर्वीचा संक्रांति रहित जो महिना तो अधिक वैशाख होय. वृषभ संक्रांतियुक्त जो तो शुद्ध वैशाख जाणावा.

क्षयमासाचें उदाहरण.

भाद्रपद कृष्ण अमावास्येला कन्या संक्रांत. पुढे आश्वीन अधिक मास. शुद्ध आश्वीन महिन्याचे प्रतिपदेला तुला संक्रांत. कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेला वृश्चिक संक्रांत. नंतर मार्गशीर्ष शुद्ध प्रतिपदेला धनु संक्रांत, व याच महिन्याचे अमावास्येला मकर संक्रांत. या प्रमाणे धनु संक्रांत आणि मकर संक्रांत या दोहोंनीं युक्त जो एक महिना त्याला क्षय मास असें ह्मणतात. तो मार्गशीर्ष व पौष हे दोन महिने मिळून एकमास होतो- त्याच्या प्रतिपदादिक ज्या तिथी त्यांचे पूर्वीचें अर्ध मार्गशीर्ष व पुढचें अर्ध तो पौष मास होय. या प्रमाणे सर्व तिथी दोन महिन्याच्यां होत. या महिन्या मध्यें तिथींच्या पूर्वार्धांत मृत झाला असेल तर त्याचें प्रतिसांवत्सरिक श्राद्ध मार्गशीर्षांत व उत्तरार्धांत मृत झाला असेल तर पौषांत करावें. या प्रमाणें जन्म झाला असतां वाढ दिवसादि विधीही तसाच करावा. त्यानंतर माघ अमावास्येला कुंभ संक्रांत पुढें फाल्गुन अधिकमास. शुद्ध फाल्गुनाच्या शुक्ल प्रतिपदेला मीन संक्रांत आली. या प्रमाणें पूर्वीच्या व पुढच्या दोन अधिक मासांनीं युक्त असा क्षयमास ज्या वर्षीं येतो तें वर्ष तेरामहिन्यांचें होऊन तीनशें नव्वदांत किंचित् कमी इतके त्याचे दिवस होतात. क्षयमासाच्या पूर्वींचा जो अधिक महिना त्याला संसर्प असें ह्मणतात. हा सर्व कर्मास योग्य असून शुभ कार्याविषयीं त्याज्य नाहीं. अंहस्पति संज्ञक क्षयमास आणि त्याच्या पुढचा होणारा अधिकमास हे

सर्व कर्मांच्या ठिकाणीं वर्ज्य होत. त्याचप्रमाणे तीन वर्षांनीं येणारा जो अधिकमास तो ही वर्ज्य होय.

वरील महिन्यांतील वर्ज्यावर्ज्य कर्मांचा निर्णय.

ज्यांना दुसरी गती नाहीं ह्मणजे जीं जेव्हांचे तेव्हांच केलीं पाहिजेत अशीं जीं नित्य, नैमित्तिक आणि काम्य कर्मे तीं अधिक मास व क्षय मास यांचे ठिकाणीं करावीं. ज्यांना सवड आहे अशीं नित्य, नैमित्तिक व काम्य कर्मे वर्ज्य होत. ह्मणजे असें— संध्या, अग्निहोत्र इत्यादि नित्य कर्मे; ग्रहणस्नान इत्यादि नैमित्तिक; आणि पर्जन्या करितां कारीर्यादिक व राक्षसांच्या नाशार्थ रक्षोघ्नेष्टि, इत्यादि काम्य कर्मे अधिक मासांत ही करावीं. ज्योतिष्टोम इत्यादि नित्य कर्मे, जातेष्टि इत्यादिक नैमित्तिक कर्मे आणि पुत्रकामेष्टि इत्यादि काम्य कर्मे हीं मल मासा नंतर शुद्ध महिन्यांतच करावीं. . पूर्वीं आरंभिलेलें असें काम्य कर्म अधिक मासांत ही करावें. नवीन आरंभ किंवा समाप्ति करूं नये. तसेंच, पूजेचा लोप वगैरे झाल्यामुळें पुनः मूर्तिप्रतिष्ठा करणे; प्राप्तकालाचे ठायीं अवश्य केलेच पाहिजेत असे जे गर्भाधाना पासून अन्नप्राशनापर्यंतचे आठ संस्कार; ज्वरादि रोगांची शांति; अलभ्य योगाचे ठायीं श्राद्ध व्रतादिक, नैमित्तिक प्रायश्चित, नित्यश्राद्ध, ऊन मासिकादिक श्राद्धें आणि दर्शश्राद्ध, हीं अधिक मासांत ही करावीं. चैत्रादिक अधिक महिन्यांत कोणी मेले असतील आणि कदाचित् फार दिवसांनीं तोच चैत्र मास अधिक महिना आला तर त्या अधिक मासांतच त्याचें प्रतिसांवत्सरिक श्राद्ध करावें. चैत्रादिक शुद्ध महिन्यांत मेलेल्याचें प्रतिसांवत्सरिक श्राद्ध अधिक महिन्यांत करूं नये. शुद्ध अशा चैत्रादिकांतच करावें. शुद्ध महिन्यामध्यें मेलेले असतील त्यांचे पहिलें वर्षश्राद्ध अधिक महिन्यांतच करावें, शुद्ध महिन्यांत करूं नये. दुसऱ्या वर्षाचें श्राद्ध शुद्ध महिन्यांतच करावें. पहिल्या दिवसा पासून अकराव्या पर्यंतचें जे एकादशाहांत कर्म आणि सपिंडी कर्म हीं अधिक महिन्यांतही करावीं. दुसरें मासिकादिक श्राद्ध अधिक मास व शुद्ध मास यांत दोनदा करावें. याप्रमाणे बारावें मासिक जर अधिक महिन्यांत आलें तर त्याची अधिक व शुद्ध महिन्यांत द्विरावृत्ति करून ऊनाब्द काळीं ऊनाब्दिक करून चवदावे महिन्यांत पहिलें वर्षश्राद्ध करावें. ज्या वर्षीं क्षय मासाच्या जवळ अधिक मास होतो, ह्मणजे ज्या प्रमाणे कार्तिक अधिक मास, त्याच्या पुढील महिना वृश्चिक व धनुसंक्रांतींनी युक्त असल्यामुळें तो क्षय मास होय. तेव्हां त्या कार्तिक महिन्यांतील प्रतिसांवत्सरिक श्राद्ध पूर्वीच्या अधिक महिन्यांत करून पुढच्या क्षय मासांतही करावें. जे वेळीं क्षय मासा पासून दूर पूर्वी अधिक महिना होतो, ह्मणजे जसा आश्विन अधिक मास व मार्गशीर्ष क्षय मास, ते वेळीं आश्विन महिन्यांतील श्राद्ध

अधिकांत व शुद्ध आश्विन महिन्यांतही करावें. कारण दोन्हीही महिने कर्माला योग्य आहेत असें वाटतें. दुसऱ्या क्षय मासांतील वर्षश्राद्ध क्षय मासांतच करावें. याच प्रमाणे पूर्वी सांगितलेलें जें मार्गशीर्ष क्षय मासाचें उदाहरण यांत, मार्गशीर्षांतील व पौषांतील जें अधिकश्राद्ध तें एकाच महिन्यांत करावें. तिथीचे पूर्वार्धादि विभाग करूं नये असा इत्यर्थ.

मलमासांतील वर्ज्य कर्मे.

उपाकर्म, उत्सर्जन, अष्टकाश्राद्धें, हीं अधिकांत करूं नयेत. चौलें, मुंज, लग्न, तीर्थयात्रा, देवयात्रा, घर बांधणें, गृहप्रवेश, देवाची अर्चा, विहीर, तलाव, बाग, यांचा उपसा, नवें वस्त्र व अलंकार धारण करणें, तुलापुरुषादिक महादानें, यज्ञ कर्म, अग्नीची स्थापना, पूर्वी केलें नाहीं असें देवाचें व तीर्थाचें दर्शन, संन्यास, काम्य असा वृषोत्सर्ग, राज्याभिषेक, व्रतें, जे करण्यास पुढें काल आहे असे अन्न प्राशन व सोडमुंज हे संस्कार, पुढें ठेवण्यास सवड नाहीं असा नामकर्मादि संस्कार, पवित्रें वाहणें, दमनार्पण, श्रवणाकर्म, सर्पबली आदिकरून पाकसंस्था, शयन, कुशीस वळणें इत्यादि उत्सव, शपथ घेणें, दिव्य करणें, हीं सर्व मलमासामध्यें वर्ज्य करावीं. रजोदोषशांति, विच्छिन्न झालेल्या अग्नीचें पुनः संधान करणें, त्याची प्रतिष्ठा करणें, इत्यादि जीं नैमित्तिक कर्मे तीं जर निमित्तामुळेंच कर्तव्य असतील तर त्या ठिकाणीं मलमासाचा दोष नाहीं. उक्त काल टळलेला असेल तर तीं शुद्ध महिन्यांतच करावीं. आग्रयण करावयाचें तें दुष्काळा सारखें एखादें संकट असल्यास अधिक महिन्यांत करावें. एरवीं शुद्ध महिन्यांत करावें. युगादि आणि मन्वादि श्राद्धें दोनही महिन्यांत आवृत्तीनें करावीं. क्षयमासाच्या पूर्वीचा संसर्प नांवाचा जो अधिक महिना पूर्वी सांगितला आहे, त्यामध्यें चौलें, मुंज, विवाह, अग्नीची स्थापना, यज्ञसमारंभ, महालय व राज्याभिषेक हीं वर्ज्य होत. दुसरीं वर्ज्य नाहींत. नवीन व्रताचा आरंभ व समाप्ति अधिक महिन्यांत होत नाहीं. पूर्वी आरंभिलेलें जें माघस्नानादिक त्याचा आरंभ व समाप्ति अधिक महिन्यांत होते. मकर संक्रांतीनें युक्त जो क्षयमास त्याच्या पौर्णिमेस माघस्नानाचा आरंभ करून कुंभ संक्रांतीनें युक्त जी माघमासांतील पौर्णिमा तिचे ठायीं त्याची समाप्ति करावी. या प्रमाणेच कार्तिक महिन्यांतही समजावें. ज्या वर्षी वैशाखादिक अधिक महिना येतो तेव्हां वैशाखस्नानादिक जीं मासव्रतें त्यांचा चैत्र महिन्याच्या पौर्णिमेला आरंभ करून शुद्ध वैशाखाचे पौर्णिमेस समाप्ति करावी. या व्रतादिकांचें दोन महिने अनुष्ठान होय. जें कर्म मलमासांत वर्ज्य सांगितलें तें गुरु व शुक्र यांचा अस्त, बाल्य आणि वार्धक्य यांचे ठायींही वर्ज्य जाणावें. अस्ताच्यापूर्वी सात दिवस वार्धक्य व उदया

नंतर सात दिवस वर्ज्य, असा मध्यमपक्ष आहे. पंधरा, पांच व तीन दिवस इत्यादि जे पक्ष ते आपत्तिकाल व अनापत्तिकाल इत्यादि परत्वें व देशपरत्वें योजावे. हा वर्ज्यावर्ज्य निर्णय सिंहस्थ गुरु असतां जाणावा.

सिंहस्थ गुरु असतां विशेषेंकरून वर्ज्य कर्में.

कान टोंचणें, चोळें, मुंज, विवाह, देवयात्रा, व्रतें, घर बांधणें, देवप्रतिष्ठा आणि संन्यास हीं अवश्य वर्ज्य जाणावीं.

सिंहस्थ गुरूचा अपवाद.

मघा नक्षत्राचे ठायीं किंवा सिंहांशीं गुरूचा योग असतां सर्व देशांमध्यें कोणतींही मंगल कार्यें करूं नयेत. सिंहांशा नंतर गोदावरीच्या दक्षिणेस, व भागीरथीच्या उत्तरेस सिंहस्थाचा दोष नाहीं. गंगा व गोदावरी यांच्या मध्यभागीं जो देश आहे तेथें तर सर्व सिंहस्थामध्यें विवाह व मुंज हीं करूं नयेत. इतर कर्में सिंहस्था नंतर सर्व देशामध्यें करावीं. मेष राशीचा सूर्य असतां सर्व देशांमध्यें सर्व मंगल कार्यें करावीं. त्यांस सिंहस्थाचा दोष नाहीं. वृषभराशीचा सूर्य असतांही दोष नाहीं असें कोणी ह्मणतात. सिंहस्थ गुरु असतां गोदावरीचें स्नान आणि कन्यागत गुरु असतां कृष्णेचें स्नान हीं पुण्यकारक जाणावीं. गोदावरीच्या यात्रेला जाणारांनीं क्षौर व उपोषण हीं अवश्य करावीं. तिच्या तिरीं राहणारांस याची गरज नाहीं. गर्भिणी स्त्री असतां किंवा विवाहादि मंगल कार्य झालें असतांही गोदावरीचे ठिकाणीं क्षौर केलें असतां दोष नाहीं. गया व गोदावरी यांचे यात्रेच्या ठिकाणीं अधिक मासाचा व गुरुशुक्रास्तादिकांचा दोष नाहीं. मलमासाचा विशेष निर्णय दुसरे ग्रंथांत सांगितला आहे. ॥ या प्रकारें करून धर्मसिंधुसारांतील तिसरा उद्देश झाला. ॥

तिथींच्या निर्णयाविषयीं सामान्य परिभाषा.

तिथि दोन प्रकारची. एक **पूर्णा** व दुसरी **सखंडा**. सूर्योदयापासून साठ घटिका असणारी जी ती पूर्ण तिथी. इच्या खेरीज जी ती सखंडा. **सखंडाही** दोन प्रकारची आहे. एक **शुद्धा** व दुसरी **विद्धा**. सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत राहणारी, तसेंच शिवरात्री इत्यादिकांचे ठायीं मध्यरात्री पर्यंत राहणारी ती शुद्धा. तिच्या खेरीज जी ती विद्धा. वेध दोन प्रकारचा. **प्रातर्वेध** व **सायंवेध**. सूर्योदयानंतर साहा घटिकांनी पहिल्या तिथीचा दुसऱ्या तिथीला स्पर्श होतो तो **प्रातर्वेध**. सूर्यास्ताचे पूर्वी साहा घटिकांनी पूर्व तिथीचा दुसऱ्या तिथीला स्पर्श होतो तो **सायंवेध**.

एकादशीव्रता विषयींचा वेध त्या प्रकर्णी सांगण्यांत येईल. कित्येक विशेष तिथींचे ठायीं वेध जास्त सांगितला आहे:—पंचमी बारा घटिकांनीं षष्ठीला विद्ध करिते. दशमी पंधरा घटिकांनीं एकादशीला विद्ध करिते. चतुर्दशी ११ घटिकांनीं पौर्णिमेला विद्ध करिते. विद्धातिथि कितीएक कर्मांविषयीं ग्राह्य व कित्येकां विषयीं त्याज्य होतात. संपूर्ण तिथि व शुद्ध तिथि यां विषयीं संशय नसल्या मुळें बहुधा त्यांचा निर्णय सांगण्याची गरज नाहीं. निषेध केलेली जी सखंडा तिथि तिचाही निर्णय सांगण्याची गरज नाहीं. कारण "निषेध ह्मटला ह्मणजे तो निवृत्तिरूप असून कालमात्राचीच अपेक्षा करितो" असें जें वचन, त्याचे योगानें अष्टमी आदिकरून तिथींचे ठायीं केळें खाण्याचा जो निषेध आहे त्याला ते वेळीं मात्र व्याप्त असणाऱ्या तिथीची गरज आहे.

व्रतादिकांविषयीं तिथि कशी असावी त्याचा निर्णय.

ज्या कर्माला जो काल असेल त्या कालास व्यापणारी तिथि घ्यावी. ज्या प्रमाणें विनायकादिक व्रताचे ठिकाणीं मध्यान्हकालीं पूजनादि विधी सांगितला आहे, या करितां मध्यान्हकालव्यापिनी तिथि घ्यावी. दोनही दिवसीं कर्मकालास व्यापणारी किंवा न व्यापणारी अशी एकदेशव्याप्ति तिथि असेल तर युग्मवाक्यादिकें करून पूर्वविद्धा किंवा परविद्धा तिथि घ्यावी. हें युग्मवाक्य— "युग्माग्नियुगभूतानांषण्मुन्योर्वसुरंध्रयोः॥ रुद्रेणद्वादशीयुक्ताचतुर्दश्याचपूर्णिमा ॥प्रतिपदाप्यमावास्यातिथ्योर्युग्मंमहाफलं॥" द्वितीया तृतीयाविद्धा घ्यावी; तृतीया द्वितीयाविद्धा घ्यावी; या प्रकारें करून द्वितीया व तृतीया यांचें युग्म. चतुर्थी पंचमीचें युग्म; षष्ठी सप्तमीचें युग्म; अष्टमी नवमीचें युग्म; एकादशी द्वादशीचें युग्म; चतुर्दशी पौर्णिमेचें युग्म; अमावास्या प्रतिपदेचें युग्म; या प्रकारें करून जाणावीं. क्वचित् प्रसंगीं "गणपतीच्या व्रताविषयीं चतुर्थी मातृविद्धा प्रशस्त होय" इत्यादि विशेष वचनांचे योगानें ग्राह्यत्वाचा निर्णय करावा. वचनें करून जी तिथि कर्मकालास ग्राह्य नसेल ती साकल्यवचनें करून ग्राह्य मानावी. तीं वचनें—"ज्या तिथीचे ठायीं सूर्योदय होतो, ती तिथि स्नान, दान, जप इत्यादिकां विषयीं संपूर्ण जाणावी. ॥ या प्रकारें करून सामान्य निर्णयाविषयीं हा चवथा उद्देश झाला. ॥

कर्मविशेषाचा निर्णय:

कर्मे दोन प्रकारचीं. दैव कर्म व पित्र्य कर्म. दैवकर्मे सहा प्रकारचीं. तीं अशीं,

एकभुक्त, नक्त, अयाचित, उपवास, आणि दान. मध्यान्ह काळीं एकवेळ एका प्रकारच्याच अन्नाचें भोजन करणें हें एकभुक्त. रात्रीचे प्रदोष काळाचे ठायीं भोजन करणें हें नक्त. याचना केल्यावांचून त्या दीवशींच मिळालेल्या अन्नाचें भोजन करणें हें अयाचित. स्त्रीपुत्रादिकांजवळ याचना केल्या वांचून अन्य दिवशीं मिळालेल्या अन्नाचें ही भोजन करणें हें अयाचित होय, असें कित्येकांचें मत आहे. अहोरात्रीमध्यें भोजन न करणें हे उपोषण. पूजादिक कर्मांचा जो विशेष प्रकार तें व्रत. आपलें स्वामित्व दूर करून दुसऱ्याची सत्ता स्थापीत करून कोणतीही वस्तु देणें हें दान. हीं एकभुक्तादिक व्रतें क्वचित् व्रतादिकांच्या अंगभूत सांगितलीं, क्वचित् एकादशी आदीकरून जीं उपोषणें त्यांच्या प्रतिनिधि रूपानें सांगितलीं आणि क्वचित् स्वतंत्र, या प्रकारें करून तीन प्रकारचीं सांगितलीं. त्यांमध्यें अंगभूत व प्रतिनिधिभूत व्रतांचा निर्णय त्या त्या मुख्य व्रतांच्या निर्णया प्रमाणें जाणावा.

स्वतंत्रव्रतांचा निर्णय

आतां दिवसाचे पांच भाग करून त्यांपैकीं. प्रथम भागाला प्रातःकाल असें ह्मणतात. दुसरा संगवकाल, तिसरा मध्यान्ह, चवथा अपराण्ह, आणि पांचवा सायान्हकाल. सूर्य अस्ता नंतर तीन मुहूर्त पर्यंत प्रदोषकाल, त्यामध्यें एकभुक्त व्रता करितां तिथि घेणें ती मध्यान्हकालव्यापिनी घ्यावी. त्यामध्येंही अर्धा दिवस जाऊन तीस घटिकांचे मध्यम दिनमानानें सोळा, सत्रा व आठरा या तिन घटिका मुख्य भोजन-काल होय. त्यानंतर संध्याकालपर्यंत गौण काल जाणावा. पूर्व दिवशींच मुख्यकाळीं व्याप्ति, दुसऱ्या दिवशींच व्याप्ति, दोनही दिवसीं व्याप्ति, दोनही दिवसीं व्याप्ति नाहीं, दोनही दिवसीं सारखी एकदेश व्याप्ति, आणि कमीजास्तमानानें एकदेशव्याप्ति. याप्रमाणे तिथीच्या व्याप्तीविषयीं सहा प्रकार आहेत. त्यांमध्यें अदल्या दिवसींच मुख्यकालाचे ठाईं ग्राह्य तिथि असतां पूर्वींचीच घ्यावी. दुसऱ्या दिवसींच ग्राह्य असल्यास निःसंशय दुसरीच घ्यावी. दोनही दिवसीं पूर्णव्यापिनी असतां युग्मवाक्यानें निर्णय करावा. दोन ही दिवसीं व्याप्ति नसेल तर गौणकालीं व्याप्ति आहे याकरितां पूर्वींचीच घ्यावी. सारखी एकदेशव्याप्ति असतां पूर्वींचीच. कमीजास्त मानाने एकदेशव्याप्ति असून दोनही दिवसीं कर्माचीसमाप्ती होई पर्यंत असल्यास युग्मवाक्यानें निर्णय करावा. कर्माचीसमाप्ति होई पर्यंत तिथि लाभत नसल्यास पूर्वींचीच घ्यावी. या प्रकारें करून एक भुक्ताचा निर्णय झाला.

नक्तव्रताचा निर्णय.

सूर्यास्ता नंतर सहा घटिका प्रदोषकालव्यापिनी तिथि नक्त व्रताविषयीं घ्यावी. दोन दिवसांतून कोणत्याही एक दिवसीं ती व्याप्ति असेल किंवा प्रदोषकालीं एकदेश व्याप्ति असेल तर तीच घ्यावी. भोजन करणें तें सूर्यास्तानंतर तीन घटिका संध्याकाळ

टाकून करावें. संध्याकाळीं भोजन, निद्रा, मैथुन आणि अध्ययन हीं वर्ज्य आहेत. संन्यासी, पुत्ररहित, ज्याची पत्नी मृत झाली असेल तो, आणि विधवा, यांणीं 'रात्रीं भोजन करूं नये.' असा निषेध आहे, या करितां सायान्हकालव्यापिनी तिथि असतां दिवसाचे आठव्या भागीं नक्त करावें. याच प्रमाणें सूर्य संबंधी नक्त करणें तेंही सायंकालव्यापिनी तिथि असतां दिवसासच करावें. दोन दिवस प्रदोषव्यापिनी असल्यास दुसऱ्या दिवसाची तिथि घ्यावी. दोन दिवसीं प्रदोषव्याप्ति नसेल तर दुसऱ्या दिवसींच संध्याकाळीं दिवसाच्या आठव्या भागामध्यें नक्त करावें. रात्रीं करूं नये. दोनही दिवसीं एकसारखी एकदेशव्याप्ति असल्यास दुसऱ्या दिवसाचीच तिथि घ्यावी. दोन दिवसीं प्रदोष कालीं विषम मानानें एकदेशव्याप्ति असून या प्रसंगीं पूजा व भोजन होण्या सारखी अधिक तिथि मिळाल्यास ती अधिकव्यापिनी पूर्व दिवसींचीही घ्यावी. पूजा व भोजन होईल इतकी अधिक न मिळाल्यास साम्यपक्षा प्रमाणें दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. अधिकव्याप्ति आहे ह्मणून पूर्वींची घेऊं नये. नक्त व्रताचे संबंधानें भोजन करणें तें विधिप्राप्त असल्यामुळें रविवार, संक्रांति, इत्यादिकांचे ठायींही रात्रीं भोजन करावें. रविवारादिकांचे दिवसीं रात्रौ भोजनाचा जो निषेध आहे तो प्रीतिप्राप्त भोजनाचे संबंधानें आहे. एकादशी इत्यादिकांचे उपवासा ऐवजीं भोजन करावयाचें तें उपवासाच्या निर्णीत दिवसींच करावें. अयाचित व्रत अहोरात्र साध्य असल्यामुळें उपोषणा प्रमाणेंच त्याचा निर्णय जाणावा. अपराण्हादिव्यापिनी तिथि घेण्याविषयीं पित्र्यकर्मांचा निर्णय त्या त्या प्रसंगीं सांगण्यांत येईल. एकभुक्त, नक्त, अयाचित आणि उपोषण, हीं पाहिल्या तिथीचे ठायीं केलीं असल्यास दुसऱ्या दिवसीं त्या तिथीचे अंतीं पारणा करावी. तीन प्रहरांहून अधिक तिथि असल्यास सर्वत्र प्रातःकाळीं पारणा होय, याप्रमाणें **माधव** ह्मणतात. ॥ या प्रकारें करून एकभुक्तादि निर्णय जाणावा. उद्देश पांचवा. ॥

आतां व्रताची परिभाषा.

स्त्रिया व शूद्र यांना दोन दिवसांहून जास्त उपोषण करण्यास अधिकार नाहीं. स्त्रियांना तर पतीच्या आज्ञेवांचून व्रतें व उपोषणें इत्यादिक करण्याला अधिकार नाहीं. उपोषणाचे दिवसीं आणि श्राद्धदिवसीं काष्टानें दांत घांसूं नयेत. पानादिकानें किंवा बारा चूळ भरून दांत धुवावे. पाण्यानें भरलेलें तांब्याचें भांडें हातांत घेऊन उत्तर दिशेस तोंड करून उपोषणादिक व्रताचा संकल्प करावा. नव्या व्रताचा आरंभ व उद्यापन हीं, मलमास; गुरुशुक्राचें अस्त; वैधृति, व्यतीपात इत्यादि कुयोग; कल्याणी; क्रूरवार व निषिद्ध अशी अमावास्यादि तिथि यांचे ठायीं होत

नाहींत. मत्स्यव्रताचें वचन असें आहे कीं, " सूर्योदयकालीं तिथि असून ती दोन प्रहर पर्यंत नसेल तर ती खंडा तिथि, तिचे ठायीं व्रताचा आरंभ व समाप्ति करूं नये." या करितां खंडा तिथीलाही व्रताचा आरंभ व समाप्ति करूं नये. क्षमा, सत्यभाषण, दया, दान, स्वच्छता, इंद्रियनिग्रह, देवपूजा, होम, संतोष, व चोरी न करणें, हे धर्म सर्व व्रतांचे ठिकाणीं जाणावे. येथें व्याहृतिमंत्रें करून होम करावा. काम्यव्रताचा इतकाच विशेष जाणावा. ज्या देवतेचें उपोषणव्रत असेल त्या देवतेचा जप, ध्यान, कथाश्रवण, पूजा, तिच्या नामाचें श्रवणकीर्तन, इत्यादिक करावीं. उपोषणाचे दिवशीं अन्न पाहणें, अन्नाचा वास घेणें, तैलाभ्यंग, तांबूल, अंगाला उटी देणें, हीं वर्ज्य करावीं. सौभाग्यवती स्त्रियांला सौभाग्यव्रताचे ठायीं तैलाभ्यंग, तांबूल, इत्यादिक वर्ज्य नाहींत. उदक, मूल, फल, दूध, हविष्य, ब्राह्मणाची इच्छा, गुरूचें वचन, औषध, हीं आठ व्रतघ्न नाहींत. विस्मरणादिकानें व्रतभंग झाला असतां तीन दिवस उपोषण व क्षौर करून पुनः व्रत करावें. उपवासाविषयीं अशक्त असल्यास त्याजबद्दल एक ब्राह्मणास भोजन, अथवा तितकें द्रव्यदान, सहस्र गायत्री जप, किंवा बारा प्राणायाम हें प्रायश्चित्त करावें. पूर्वी घेतलेलें व्रत करण्याविषयीं अशक्त असेल त्यानें तें प्रतिनिधिद्वारा करावें. पुत्र, स्त्री, पति, उपाध्याय, मित्र हे प्रतिनिधि जाणावे. पुत्रादिकांनीं पिता इत्यादिकांचे उद्देशानें व्रत केलें असतां त्या व्रताचें फल स्वतः त्या कर्त्यालाही मिळतें. वारंवार उदक पिणें, एकवार तांबूल भक्षण करणें, दिवसा निद्रा व मैथुन करणें, याचे योगानें उपोषणाचा नाश होतो. स्त्रियेचें स्मरण करणें, विषयाच्या गोष्टी सांगणें, क्रीडा करणें, कटाक्षांनीं पाहणें, एकांतस्थानीं गुप्त गोष्टी करणें, अमुक प्रकारें मी विषयांचा उपभोग करीन असा संकल्प करणें, अमुक विषयाचा मी उपभोग करीन असा निश्चयकरणें, आणि प्रत्यक्ष मैथुनकरणें, अशा आठ प्रकारच्या मैथुनांतून कोणतेंही आचरण करूं नये. प्राणसंकट आलें असतां तशावेळीं वारंवार उदक प्राशन केलें असतां दोष नाहीं. पखाली वगैरे चामड्याच्या पात्रांतील उदक, गाईखेरीज दुसरे कोणाचें दूध, मसुरा, ईडनिंबू व शिंपीचा चुना, यांना **आमिषगण** असें ह्मणतात. हे व्रताच्या ठिकाणीं वर्ज्य करावे. अश्रुपात होणे (रडणे),क्रोध, इत्यादिकांचे योगानें व्रताचा तात्काल नाश होतो. व्रत केलें असून दुसऱ्याचे घरीं भोजन केलें असतां ज्याचें अन्न खावें त्याला त्या व्रताचें फळ मिळतें. तीळ, मूग, यावांचून शेंगेंत उत्पन्न होणारीं हरभरे वगैरे धान्यें, उडीद, मुळा, इत्यादिक, याला **क्षारगण** ह्मणतात. हे पदार्थ व तशींच लवण, मध, मांसादिक हीं व्रताचे दिवसीं वर्ज्य करावीं. सांवे, देवभात, गहूं हे व्रताला शुद्ध आहेत. साळीचे तांदुळ, जव मूग, तीळ, राळे,

वाटाणे, वगैरे धान्यें; पांढरामुळा, सुरण, इत्यादि कंद; सैंधव व समुद्रापासून उत्पन्न होणारीं असीं लवणें; गाईचें दहीं, दूध व तूप, फणस, आंबा, नारळ, हरीतकी पिंपळी, जिरें, सुंठ, चिंच, केळें, रायआंवळे, आंवळे, साखर; हीं सर्व अतैलपक हविष्यें होत. गायीचें ताक व म्हशीचें तूप, हीं हविष्यें, असेंही कोणी म्हणतात. ज्या ठिकाणीं व्रताचा विधि सांगितला नाहीं तेथें पांच गुंजा सोन्याची किंवा रुप्याची प्रतिमा करून पूजा करावी. द्रव्य सांगितलें नसेल तर तुपाचा होम करावा. देवता सांगितली नसेल तर प्रजापति देवता घ्यावी. मंत्र सांगितला नसल्यास व्याहृतिमंत्र योजावा. ज्या ठिकाणीं होमाची संख्या सांगितली नसेल तेथें एकशेंआठ, अठ्ठावीस, किंवा आठ, यांतून एक संख्या घ्यावी. उपोषण केल्यास व्रताचे सांगते करितां ब्राह्मणभोजन करावें. ज्या व्रताचें उद्यापन सांगितलें नाहीं त्याजबद्दल गोप्रदान किंवा सुवर्णदान करावें. किंवा ब्राह्मणाच्या वचनानेंही व्रताची सांगता होते. परंतु सर्वत्र ठिकाणीं ब्राह्मणाचें वचन त्याला दक्षिणा देऊन घ्यावें. ग्रहण केलेल्या व्रताचा त्याग केला असतां चांडाला प्रमाणें दोषी होतो. विधवा स्त्रियांनीं व्रतादिकांचे दिवसीं चित्रविचित्र रंगांचीं व तांबडीं वस्त्रें धारण करूं नयेत. पांढरींच धारण करावीं. स्त्रियांना सुतक, रजस्वलादोष, ज्वरादिकरोग, इत्यादि प्राप्त झालीं असतां उपोषणादिक शरीर संबंधीं नियम स्वत: करावे, आणि पूजा इत्यादिक दुसऱ्या कडून करवावें. पूर्वीं आरंभिलेलें नाहीं, असें व्रत सुतकादिकांत करूं नये. काम्यकर्माचे ठिकाणीं प्रतिनिधि चालत नाहीं. नित्य आणि नैमित्तिककर्मे यांचे ठिकाणीं प्रतिनिधि चालतो. आरंभ झाल्या नंतर काम्यकर्माचे ठिकाणींही प्रतिनिधि चालतो असें कोणी ग्रंथकार म्हणतात. मंत्र, यजमान, देवता, व अग्निकार्य, यांचे ठिकाणीं प्रतिनिधि चालत नाहीं कोणत्याही प्रसंगीं निषिद्ध पदार्थ प्रतिनिधिस्थानीं योजूं नये. एकाच वेळीं अनेक व्रतादि प्राप्त झालीं असतां विरुद्ध नाहींत असीं दान, होमादिक अनुक्रमानें करावीं. परस्पर विरुद्ध अशीं नक्तभोजन, उपोषणादिक असतील तर त्यां पैकीं एक आपण करून दुसरीं पुत्र, स्त्री इत्यादिकांकडून करवावीं.

जेथें चतुर्थी, अष्टमी इत्यादि दिवसीं दिवसा भोजन करण्याचा निषेध असून त्याच दिवसीं दुसऱ्या व्रताची पारणा प्राप्त झाली, तर तशा प्रसंगीं, पारणा विधिप्राप्त आहे यास्तव भोजनच करावें. वरील भोजनाचा निषेध सांगितला तो प्रीतिप्राप्त भोजनाविषयीं आहे. याप्रमाणें रविवारादि दिवसीं संकष्टचतुर्थ्यादि व्रत प्राप्त झालें असतां रात्रींच भोजन करावें. जेथें अष्टम्यादिकांचे ठायीं दिवसा भोजनाचा निषेध व रात्रीं रविवार प्रयुक्त भोजनाचा निषेध सांगितला तेथें प्राप्त असें उपोषणच करावें. आणि ज्या ठिकाणीं

पुत्रवान् अशा गृहस्थाश्रमीला संक्रांति इत्यादि उपवासाचाही निषेध सांगितला असून त्यादिवशीं चतुर्दशी निमित्तक किंवा अष्टमीनिमित्तक दिवसा भोजनाचा निषेध प्राप्त झाला तर त्या ठिकाणीं कांहीं अल्प उपहार करून उपवासच करावा. चांद्रायण व्रतामध्यें एकादश्यादि उपोषणव्रत प्राप्त झालें असतां ग्राससंख्येच्या नियमानें भोजनच करावें. याप्रमाणे कृच्छ्रादि व्रतांविषयींही जाणावें. याप्रमाणें एकादशीचे दिवशीं एकादिवसाआड (एकांत्राड)करावयाचे व्रतांची पारणा आलीअसतां उदकानें पारणा करून उपोषण करावें. याप्रमाणें द्वादशीचे दिवशीं मासोपवास व्रत, श्राद्ध, आणि प्रदोषव्रतसंबंधी पारणा प्राप्त होईल तर उदकानें पारणा करून उपोषण करावें. एकादशी इत्यादिकांचे ठायीं संक्रांत आली असतां पुत्रवान् गृहस्थाश्रमी यांनीं उपोषण न करितां उदक, मूळें, फळें, दूध, यां पैकीं कांहीं भक्षण करावें. एक दिवशीं दोन उपोषणें, दोन नक्तें, किंवा दोन एकभुक्तें प्राप्त होतील तर " अमुक उपवास व अमुक उपवास असीं दोन, तंत्रानें करितों " याप्रमाणें संकल्प करून एकतंत्रानें उपवास, पूजा व होम यांचें आचरण करावें. एक दिवशीं उपवास व एकभुक्त असीं दोन व्रतें प्राप्त होऊन त्या दिवशीं द्विधातिथि येईल तर गौणकालव्याप्ति घेऊन त्यां पैकीं एक पूर्वीच्या तिथीला व दुसरें बाकी राहिलेल्या तिथीला या प्रमाणें करावीं. अखंडा तिथीचे ठिकाणीं एक पुत्रादिकांकडून करवावें असें सांगितलें. या प्रकारें करून काम्यकर्म नित्यकर्माचें बाधक होतें इत्यादिक जीं वचनें त्यांचे योगानें काम्य, नित्य, प्रबल, दुर्बल, बाध, अबाध, संभव, असंभव इत्यादि विचार करून करणें तें करावें. ॥ या प्रकारें करून सामान्यव्रतपरिभाषा झाली. उद्देश सहावा. ॥

प्रतिपदादि तिथींचा निर्णय.

(प्रतिपदा.)

शुक्ल पक्षांतील प्रतिपदा पूजा, व्रतादिकांविषयीं घेणें ती अपराण्हकालव्यापिनी असून पूर्व तिथीनें विद्ध असेल ती घ्यावी. सायान्हकालव्याप्ति असतांही पूर्वीचीच घ्यावी, असें माधवाचार्य ह्मणतात. तसें नसेल तर द्वितीयेनें युक्त असेल ती घ्यावी. कृष्ण पक्षांतील कोणतीही प्रतिपदा द्वितीयेनें युक्त असेल तीच घ्यावी. उपवासाविषयीं घ्यावयाची असेल तर, शुक्ल व कृष्ण दोनही पक्षांचे ठिकाणीं पूर्व तिथीनें विद्ध असेल तीच प्रतिपदा घ्यावी. अपराण्हकालव्यापिनी जी प्रतिपदा तिचे ठायीं करावयाचें जें उपवासादि व्रत त्याचा संकल्प प्रातःकाळींच करावा; संकल्पाचे वेळीं प्रतिपदादि तिथि नसली तथापि तेवेळीं प्रतिपदादि तिथीचा उच्चार करावा. अमावास्यादिक तिथीचा करूं नये. या प्रकारें करून शुद्ध द्वादशी उपोषणास योग्य, इत्यादिक स्थळीं एकादशी:

व्रतसंबंधी संकल्प, पूजादिक करणे, त्या प्रसंगीं एकादशीचाच उच्चार करावा. द्वादशीचा करूंनये. संध्या अग्निहोत्र, इत्यादि जीं दुसरीं कर्मे त्यांचा संकल्प करतेवेळीं त्या त्या कालाला व्यापणारी अशी द्वादशी इत्यादिकच उच्चारावी, असें मला वाटतें. संकल्प करणें तो सूर्योदयापूर्वी उषःकाली करावा. किंवा सूर्योदयानंतर तीन मुहूर्त पर्यंत जो प्रातःकाळ त्यामध्यें दोन मुहूर्तांच्या आंत करावा. तिसरा मुहूर्त निषिद्ध आहे. ॥ याप्रमाणे प्रतिपदेचा निर्णय झाला. उद्देश सातवा.॥

द्वितीयेचा निर्णय.

शुक्लपक्षांतील द्वितीया परविद्धा घ्यावी. कृष्णपक्षामध्यें, दिवसाचे दोन भाग करून पूर्वभागामध्यें प्रविष्ट असेल तर पूर्वीची घ्यावी. तशी नसेल तर कृष्णपक्षांतील द्वितीयाही परविद्धाच घ्यावी. ॥ या प्रकारें करून द्वितीयेचा निर्णय झाला. उद्देश आठवा. ॥

तृतीयेचा निर्णय.

रंभाव्रताविषयीं तृतीया पूर्वविद्धा घ्यावी. रंभाव्रतावांचून दुसऱ्या व्रताविषयीं साहा घटिका द्वितीयेनें विद्ध झालेली अशी पूर्वीची टाकून दुसऱ्या दिवसीं साहा घटिका व्याप्ति असेल ती घ्यावी. पूर्व दिवसीं द्वितीयेचा वेध साहा घटिकांहून कमी असेल आणि दुसऱ्या दिवसीं साहा घटिकांहून कमी व्याप्ति असेल तर पूर्वीचीच घ्यावी. पूर्व दिवसीं साहा घटिका द्वितीयेचा वेध असून दुसऱ्या दिवसीं साहा घटिकांहून कमी असली तथापि ती कमीहि घ्यावी. गौरीव्रताविषयीं कलाकाष्ठादिपरिमित अल्पद्वितीयायुक्तही निषिद्ध होय. दुसऱ्या दिवसीं स्वल्प असली तथापि तीच तृतीया घ्यावी. ज्या वेळीं दिनक्षयानें दुसऱ्या दिवसीं चतुर्थीनें युक्त अशी अल्पही तृतीया नसेल आणि पूर्व दिवसीं द्वितीयेनें विद्ध असेल तर द्वितीयेनें विद्ध अशी तीच घ्यावी. जेव्हां दिनवृद्धीनें पूर्वदिवसीं साठ घटिका तृतीया असेल आणि दुसऱ्या दिवसीं शेष उरलेली एक दोन घटिका असेल तेव्हां पूर्वीची शुद्ध अशी साठ घटिका तृतीया टाकून चतुर्थीयुक्त असेल तीच गौरीव्रताकरितां घ्यावी. ॥ याप्रमाणें तृतीयेचा निर्णय झाला. उद्देश नववा. ॥

चतुर्थीचा निर्णय.

गणेशव्रताखेरीज दुसऱ्या व्रताविषयीं पचमीयुक्त चतुर्थी घ्यावी. गौरीव्रत आणि विनायकव्रत यांविषयीं मध्यान्हकालव्यापिनी घ्यावी. दुसऱ्या दिवसींच मध्यान्हकालव्यापिनी असेल तर दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. दोन दिवसीं मध्यान्हकालव्यापिनी

असल्यास, किंवा दोनही दिवशीं मध्यान्हकालव्यापिनी नसल्यास, अथवा दो: दिवशीं सारखी किंवा कमी जास्ती एकदेशव्याप्ति असेल, तर पूर्व दिवशीं तृत योग आहे व तो प्रशस्त आहे, या करितां पूर्वीचीच घ्यावी. नागव्रताविषयीं : ती पूर्वदिवसींच मध्यान्हकालव्यापिनी असल्यास तीच घ्यावी. दोन दिवशीं मध न्हकालव्यापिनी असेल, किंवा दोनही दिवशीं मध्यान्हकालव्यापिनी नसेल, किं दोनही दिवशीं सारखी किंवा कमी जास्ती एकदेशव्याप्ति असेल तर पंच युक्तच घ्यावी. संकष्टचतुर्थी तर चंद्रोदयव्यापिनी घ्यावी. दुसऱ्या दिवशीं चं दयास पोंचली असेल तर दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. दोन दिवशीं चंद्रोदय पोंचली असेल तर तृतीयायुक्तच घ्यावी. दोन दिवस चंद्रोदयव्याप्ति नसेल दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. ॥ या प्रकारें करून चतुर्थीचा निर्णय झाला. उद्दे दाहावा. ॥

पंचमीचा निर्णय.

शुक्ल पक्षांतील व कृष्ण पक्षांतील पंचमी कोणत्याही कर्मांविषयीं घ्यावयाची : चतुर्थीनें विद्ध असेल ती घ्यावी. स्कंद व्रताविषयीं पंचमी घेणें ती मात्र षष्ठियुक्त घ्याव नागव्रताविषयीं पंचमी षष्ठीनें विद्ध असेल ती घ्यावी. दुसऱ्या दिवशीं साहा घटिकांपे कमी पंचमी असून पूर्व दिवशीं साहा घटिकांहून कमी अशा चतुर्थीनें विद्ध असेल त चतुर्थीविद्ध असेल ती घ्यावी. चतुर्थीचा वेध सहा घटिकां पेक्षां अधिक असेल, दुसऱ्या दिवशीं चार घटिका पंचमी असेल तर दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. ॥ य प्रकारें करून पंचमीचा निर्णय झाला. उद्देश ११ ॥

षष्ठीचा निर्णय.

स्कंदव्रताविषयीं पूर्वविद्धा षष्ठी घ्यावी. दुसऱ्या व्रतांविषयीं परविद्धा घ्यावी. पू दिवशीं बारा घटिकांहून कमी पंचमीचा वेध असतां पूर्व दिवसाचीही घ्यावी. ष आणि सप्तमी या दिवशीं रविवाराचा योग आला असतां त्याला पद्मकयोग म्ह तात. ॥ या प्रकारें करून षष्ठीचा निर्णय झाला. उद्देश १२ ॥

सप्तमीचानिर्णय.

कोणत्याही कर्माला षष्ठियुक्त अशी सप्तमी घ्यावी. ज्यावेळीं पूर्व दिवशीं सूर्यास्त पर्यंत षष्ठी असून दिवसास षष्ठीनें विद्ध असी सप्तमी लाभत नसेल तर दुसऱ्या दिवशीं अष्टमीविद्धा असेल ती दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. या प्रमाणें दुसऱ्या तिथींच्या निर्णय विषयींही जाणावें. ॥ याप्रमाणें सप्तमीचा निर्णय जाणावा. उद्देश १३ ॥

अष्टमीचा निर्णय.

व्रतमात्राविषयीं शुक्लपक्षांतील अष्टमी दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. कृष्णपक्षांतील पूर्वीची घ्यावी. मिश्रित अशा शिवशक्तीच्या उत्सवाविषयीं कृष्णपक्षांतीलही दुसरीच घ्यावी. शुक्लपक्षांतील बुधाष्टमी प्रातःकालापासून अपराण्हपर्यंत ज्यादिवशीं दोन घटिकाहि बुधवारयोग असेल ती घ्यावी; सायान्हकालीं, चैत्रमहिन्यांत, श्रावणादि चार महिन्यांमध्यें व कृष्णपक्षाचे ठायीं घेऊं नये. कोणी कृष्णपक्षांतील सर्व अष्टमीचे ठायीं कालभैरवाच्या निमित्तानें उपोषण करितात; त्याप्रसंगीं, मार्गशीर्ष कृष्णपक्षांतील अष्टमीचेठायीं भैरवजयंती असल्यामुळें त्यादिवसाच्या निर्णयावरून मध्यान्हकालव्यापिनी घ्यावी. दोनदिवशीं मध्यान्हकालव्यापिनी असल्यास पूर्वीचीच घ्यावी. कौस्तुभामध्यें प्रदोषकालव्यापिनी घ्यावी असें सांगितलें आहे, याकरितां दोनदिवस प्रदोषकालव्यापिनी असल्यास, दोनाहि प्रकारचे वाक्यांचा परस्पर विरोध नसल्यामुळे दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. पूर्वदिवशींच प्रदोषकालव्याप्ति असेल आणि दुसऱ्यादिवशीं मध्यान्हकालीं व्याप्ति असेल तर बहुशिष्टाचाराच्या अनुरोधानें प्रदोषकालव्यापिनी पूर्वीचीच घ्यावी. जेथें "रविवार, अमावास्या आणि पौर्णिमा यांचेठायीं रात्रीं भोजनाचा निषेध, व चतुर्दशी आणि अष्टमी या दिवशीं दिवसा भोजनाचा निषेध" या वचनानें दिवसा भोजनाचा निषेध मात्र पाळण्याविषयीं सांगितलें असून किंचितही व्रत सांगितलें नाहीं. या ठिकाणीं "निषेध तर निवृत्तिरूप असून कालमात्राची अपेक्षा करितो" या वचनानें भोजनकालव्यापिनी अष्टमी टाकून नवमींत किंवा सप्तमींत भोजन करावें असें मला वाटतें. युक्तायुक्ताचा विचार विद्वानांनीं करावा. ॥ याप्रकारें करून अष्टमीचा निर्णय झाला. उद्देश १४ ॥

नवमीचा निर्णय.

सर्वत्र ठिकाणीं नवमी अष्टमीनें विद्ध असेल तीच घ्यावी. ॥ याप्रकारें करून नवमीचा निर्णय झाला. उद्देश १५ ॥

दशमीचा निर्णय.

दशमीतर उपोषणादिकांविषयीं नवमीयुक्तच घ्यावी. पूर्वविद्धा ह्मणजे नवमीयुक्त लाभत नसल्यास परविद्धा ह्मणजे एकादशीनेंयुक्त असेल ती घ्यावी. ॥ याप्रकारेंकरून दशमीचा निर्णय झाला. उद्देश १६ ॥

एकादशीचा निर्णय.

एकादशीचें उपोषण दोन प्रकारचें आहे. एक भोजनाविषयींचा निषेध पाळणें,

व दुसरें व्रतात्मक उपोषण करणें. पहिल्याविषयीं पुत्रवान् गृहस्थाश्रमी इत्यादिकांना कृष्णपक्षामध्येही अधिकार आहे. व्रतात्मक उपोषण तर पुत्रवान् अशा गृहस्थाश्रमींनीं कृष्णपक्षाचे ठायीं करूं नये; तर मंत्रसहित संकल्प न करितां यथाशक्ति नियमधारणानें भोजन मात्र वर्ज्य करावें. या प्रमाणे तिथीचा क्षय असतां शुक्लपक्षांतील एकादशीविषयीं ही जाणावें. **शयनी** आणि **बोधिनि** यांजमधलि कृष्णपक्षाचे एकादशी विषयीं पुत्रवान् गृहस्थाश्रमींना सर्व प्रकारचा अधिकार आहे. विष्णूची सायुज्यता इच्छिणारे व आयुष्य, पुत्र यांतें इच्छिणारे, यांनीं काम्यव्रत दोनही पक्षांमध्यें करावें. त्याजविषयीं कोणताही निषेध नाहीं. वैष्णव व गृहस्थाश्रमी यांनीं कृष्ण एकादशीचे ठायीं नित्य उपोषण करावें. हें एकादशीव्रत शैव, वैष्णव, आणि सूर्याची उपासना करणारे जे सौरादिक त्या सर्वांना नित्य आहे. कारण तें न केलें असतां दोष सांगितला. तसेंच या पासून संपत्त्यादि फलप्राप्ति होते यास्तव ते **काम्यहि** होय. कितीएक ग्रंथकारांचे असें ह्मणणें आहे कीं, दोन घटिकादि परिमित दशमी असल्यास दशमींतच भोजन करावें. व सूर्योदयाच्या पूर्वींच प्राप्त असो जी शुद्धाधिकाधिकद्वादशी तिचे ठायीं तर एकसारखीं दोन उपोषणें करावीं. या प्रमाणें तिथिपालनहि सांगतात, परंतु ते युक्त नाहीं. आठ वर्षांनंतर ८० वर्षेंपर्यंत एकादशीव्रताचा अधिकार आहे. शक्तिमान् असेल त्याला ८० वर्षांनंतरहि अधिकार आहे. सौभाग्यवती स्त्रियांनीं पतीच्या किंवा पिता इत्यादिकांच्या आज्ञेवांचून उपवास, व्रतादिक आचरण केलीं असतां तें व्रत व्यर्थ होऊन पतीच्या आयुष्याचा क्षय व नरकप्राप्ति होते! अशक्त असतील त्यांनीं नक्त, हविष्यान्न, अनोदन, फल, तिल, दूध, उदक, तूप, पंचगव्य, वायू, हीं एकाहून दुसरें श्रेष्ठ या मानानें प्रशस्त आहेत; या करितां आपले शक्तितारतम्यानें यांतून कोणत्या तरी एका पक्षाचा स्वीकार करावा, परंतु एकादशीचा त्याग करूं नये. विस्मरणानें एकादशीचे दिवसीं उपोषण न केल्यास द्वादशीचे दिवसींहि व्रत करावें. द्वादशीचेहि दिवसीं न केलें तर **यवमध्यचांद्रायण** करावें. नास्तिकपणानें न केल्यास **पिपीलिकामध्यचांद्रायण** करावें. पति, पिता इत्यादिक व्रत करण्यास अशक्त असतां त्यांच्या उद्देशेंकरून स्त्री, पुत्र, भगिनी, भ्राता, इत्यादिकांनीं एकादशीव्रत आचरण केल्यास शंभर यज्ञांचें पुण्य लागतें.

आतां व्रतदिवसाचा निर्णय.

या व्रताचे अधिकारी दोन प्रकारचे आहेत. **वैष्णव** आणि **स्मार्त** त्यामध्यें ज्यांला वैष्णवी दीक्षा आहे इत्यादि लक्षणांनीं युक्त ते वैष्णव, व त्यांहून निराळे ते स्मार्त. या प्रकारे करून मोठाल्या ग्रंथांत सांगितलें आहे, तथापि परंपरागत प्रसिद्ध चालउ

आलेले जे वैष्णव व स्मार्त धर्म, तेच वृद्ध मानितात, असें निर्णयसिंधूंत सांगितलें आहे त्याप्रमाणेंच सर्व देशांत संपूर्णशिष्टांनीं ग्रहण केलेला असा विचार चालतो. वेधहि दोन प्रकारचा आहे. अरुणोदयीं दशमीवेध व सूर्योदयाचे ठायीं दशमीवेध. सूर्योदयाच्या पूर्वींच्या चार घटिका तो अरुणोदय. सूर्योदय तर उघड आहे. त्यामध्ये ५६ घटिका नंतर एक पळमात्र दशमीचा प्रवेश झाला असेल तर तो अरुणोदयवेध. तो वैष्णवांविषयीं घ्यावा. साठ घटिकांनीं सूर्योदय झाल्यानंतर एक पळमात्र दशमी असेल तर तो सूर्योदयवेध. हा स्मार्तांविषयीं घ्यावा. ज्योतिषशास्त्रवेत्त्यादिकांच्या वादानें वेधादिकां विषयीं संदेह उत्पन्न होईल तर किंवा अनेक वाक्यांच्या विरोधानें ब्राह्मणांमध्यें वाद उत्पन्न होईल तर एकादशी टाकून द्वादशीचे दिवसीं उपोषण करावें.

एकादशीचे भेद.

आतां एकादशी दोनप्रकारची आहे. **विद्धा** आणि **शुद्धा.** अरुणोदयवेधवती ती **विद्धा.** ती टाकून वैष्णवांनीं द्वादशीस उपोषण करावें. अरुणोदयवेधरहित ती **शुद्धा.** ती चार प्रकारची आहे—**एकादशीमात्राधिक्यवती, द्वादशीमात्राधिक्यवती, उभयाधिक्यवती, अनुभयाधिक्यवती;** येथें आधिक्य ह्मणजे सूर्योदयानंतर तिथीचें असणें. आतां त्याचीं उदाहरणें.—दशमी घटिका ५५, एकादशी ६०।१ द्वादशीचा क्षय ५८, ही **एकादशीमात्राधिक्यवतीशुद्धा.** यावरून वैष्णवांनीं दुसऱ्या दिवसाची उपोषणास घ्यावी. स्मार्त गृहस्थांनीं पूर्व दिवसींची घ्यावी. दशमी ५५, एकादशी ५८, द्वादशी ६०।१, ही **शुद्धाद्वादशीमात्राधिक्यवती.** याठिकाणीं वैष्णवांनी द्वादशीचेठायीं उपोषण करावें. स्मार्तांनीं पूर्व दिवसींची घ्यावी. आतां दशमी ५५, एकादशी ६०।१, द्वादशी ५, ही **शुद्धाउभयाधिक्यवती,** याठिकाणीं सर्व वैष्णव व स्मार्त यांणीं उपोषणाकरितां पुढचीच घ्यावी. आतां दशमी ५५, एकादशी ५७, द्वादशी ५८, ही **अनुभयाधिक्यवतीशुद्धा.** याठिकाणीं वैष्णव व स्मार्त यांणीं उपोषणाकरितां पूर्वींचीच घ्यावी. ॥ याप्रमाणें संक्षेप करून वैष्णवांचा निर्णय झाला. ॥

आतां स्मार्तांचा निर्णय.

आतां सूर्योदयवेधरहित ती शुद्धा, व सूर्योदयवेधवती ती विद्धा. याप्रमाणें दोन प्रकारची, त्यापैकीं प्रत्येकाचे चारचार भेद आहेत. **एकादशीमात्राधिक्यवती, उभयाधिक्यवती, द्वादशीमात्राधिक्यवती, अनुभयाधिक्यवती,** याप्रमाणें आठ भेद होतात. याचीं उदाहरणें—दशमी ५८, एकादशी ६०।१, द्वादशीचा क्षय ५८, ही शुद्धाएकादशीमात्राधिक्यवती; दशमी ४; एकादशी २, द्वादशी क्षय ५८, याप्रकारें विद्धा एकादशीमात्रा

धिक्यवती; यादोनही उदाहरणांवरून स्मार्त गृहस्थाश्रमी यांनीं उपोषणा करितां पूर्वीची घ्यावी. संन्यासी, निष्काम गृहस्थाश्रमी, वानप्रस्थ आश्रमांत राहणारे, विधवा, आणि वैष्णव यांनीं पुढचीलाच उपोषण करावें. विष्णूची प्रीति व्हावी असी इच्छा करणारे स्मार्त असतील त्यांनीं दोन उपोषणें करावीं असें कितीएक ग्रंथकार ह्मणतात. उभयाधिक्यवती शुद्धा ती असी—दशमी ५८, एकादशी ६०।१, द्वादशी ४; उभयाधिक्यवती विद्धा अशा प्रकारची—दशमी२, एकादशी३, द्वादशी४, या दोनही उदाहरणांचे योगानें सर्व स्मार्तांनीं आणि वैष्णवांनीं अवशिष्ट राहिलेली दुसऱ्या दिवसाचीच उपोषणा करितां घ्यावी. द्वादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा ती असी —दशमी ५८, एकादशी५९, द्वादशी६०।१, ही शुद्धा असल्यामुळें स्मार्तांनीं एकादशीचे दिवसींच उपोषण करावें, द्वादशीचे दिवसीं करूं नये, असें माधवाचार्यांचें मत आहे हेमाद्रीचें मत तर सर्वांनीं पुढची द्वादशीच उपोषणाला घ्यावी असें आहे. मुमुक्षु स्मार्तांनीं पुढचीलाचउपोषण करावें,असें किती एक ग्रंथकार ह्मणतात.द्वादशीमात्राधिक्यवती विद्धा ती असी–दशमी१,एकादशी क्षयाला पोंचणारी ५८, द्वादशीची वृद्धि ६०।१, या प्रसंगीं एकादशी विद्धा असल्यामुळें स्मार्तांनीं द्वादशीचे दिवसींच उपोषण करावें. त्या प्रमाणेच उभयाधिक्यवती व द्वादशीमात्राधिक्यवती यांचे ठायीं स्मार्तांनीं विद्धेचा त्याग करावा. इतर प्रसंगीं करूं नये. वैष्णवांनीं साहा प्रकारचीहि आधिक्यवती टाकून द्वादशीच उपोषणाकरितां घ्यावी. आतां अनुभयाधिक्यवती सिद्धा, ती असी–दशमी ५७, एकादशी ५८, द्वादशी ५९, या प्रसंगीं स्मार्तांनीं एकादशीचे दिवसींच उपोषण करावें. द्वादशीस करूं नये. ही एकादशी विद्धा असल्यामुळें वैष्णवांनीं द्वादशीचे दिवसीं उपोषण करावें. अनुभयाधिक्यवती विद्धा, ही असी–दशमी२, एकादशीचा क्षय ५६, द्वादशी ५५, या प्रसंगींहि स्मार्तांनीं एकादशीचे दिवसीं उपोषण करावें. वैष्णवांनीं द्वादशीचे दिवसीं उपोषण करावें. या ठिकाणीं अनुभयाधिक्यवती जी विद्धा तिच्या शेवटील भेदाचे प्रसंगीं, पहिल्या दोन भेदां प्रमाणेच संन्यासी, मुमुक्षु आणि विधवा, यांनीं पुढलीलाच उपोषण करावें. विष्णुप्रीति इच्छिणारांनीं दोन उपोषणें करावीं असें तुल्ययुक्तीनें वाटतें. हल्लीं संपूर्ण शिष्ट लोक तर निष्कामव्रत व हेमाद्रीमत यांचा अनादर करून माधव मतानेंच साधारणपणें सर्व स्मार्त निर्णय सांगतात. दोन उपोषणें करावीं, किंवा शुद्धादिक द्वादशीचे दिवसीं सर्वत्रांनीं पुढील एक उपोषण करावें, असें कोठें सांगत नाहींत. या प्रमाणेंच सर्व देशांमध्यें बहुधा माधवांनीं सांगितल्याप्रमाणेंच प्रचार चालत आहे असें जाणावें. या प्रमाणें वैष्णवांचे १८ भेद, आणि स्मार्तांचें १८ भेद या सर्वांचा

निर्णय या उदाहरणांनीं गतार्थ झाला असें समजावें. याहून विशेष विस्तार पाहिजे असल्यास मोठ्या ग्रंथांतून पहावा. याविषयीं अठरा भेदांचीं निरनिराळीं उदाहरणें सांगावीं व त्यांचा निर्णय पृथक् पृथक् सांगावा तर अज्ञांला केवळ भ्रांती मात्र उत्पन्न होईल, यास्तव त्या निर्णयाचा निराळा पट लिहून ठेविला आहे.

एकादशीचे वेध.

आतां मध्यरात्रीनंतर दशमी असेल तर **कपालवेध**, ५२घटिका दशमी असल्यास **छायावेध**, ५३घटिका असेल तर **ग्रस्तवेध**, ५४घटिका दशमी असेल तर **संपूर्णवेध**, ५५घटिका असल्यास **अतिवेध**, ५६घटिका असेल तर **महावेध**, ५७घटिका असल्यास **प्रलयवेध**, ५८घटिका असेल तर **महाप्रलयवेध**, ५९घटिका असेल तर **घोरवेध**, ६० घटिका असेल तर **राक्षसवेध**, या प्रकारें करून नारदानें वेधाचे भेद सांगितले आहेत. मध्वादिमतास अनुसरणारे जे कोणी आहेत त्यां पैकीं कित्येकच याला अनुसरतात. माध्वाचार्यादिक सर्व संमत असा ५६घटिका वेध (महावेध)जाणावा. दशमी पंधरा घटिकांनीं एकादशीला दूषित करिते असें जे सांगितलें तें उपवासव्रताविषयीं होय. व्रताचीं अंगभूत जीं संकल्प, पूजादिक, त्यां विषयीं दूषीत एकादशी असली तरी सर्वथा त्यांचा त्याग करूं नये. कां तर प्रातःकालीं करावयाचीं जीं संकल्प, पूजादिक तीं मध्यान्हा नंतर करावीं असें जाणावें.

आतां व्रताचा प्रयोग.

उपवासाच्या पूर्व दिवसीं प्रातःकालीं नित्यकर्म केल्या नंतर, "दशमी पासून तीन दिवस मी तुझें व्रत करितों, हे देव देवेश केशवा, तें निर्विघ्न कर.," या प्रमाणे संकल्प करून मध्यान्हीं एकभुक्त करावें; त्याचे नियम—कांस्यपात्रांत भोजन, मांस, मधुरा, दिवसा निद्रा, अति भोजन, अति उदकपान, पुनः भोजन, मैथुन, मद्य, अनृत भाषण, चणे, कोद्रू, शाका, परान्न, द्यूत, तैल, तिलपिष्ट, तांबूल, हीं वर्ज्य करावीं. एकभुक्त व्रताचे ठायीं काष्टानें दांत घांसावे. रात्रीं भूमीवर शयन करून एकादशीचे दिवसीं प्रातःकालीं वृक्षाच्या पानादिकानें दंतधावन करावें. काष्टानें करूं नये. स्नानादि नित्यकर्म केल्या नंतर हातांत दर्भपवित्रक धारण करून उत्तर दिशेस मुख करून उदकानें भरलेलें ताम्रपात्र हातांत घेऊन संकल्प करावा. तो असा " **एकादश्यां निराहारोभूत्वाऽहमपरेऽहनि ॥ भोक्ष्यामिपुंडरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत**" किंवा या मंत्रानें पुष्पांजली विष्णूला अर्पण करावी. अशक्त असेल त्याणें तर " **एकादश्यां जलाहारो एकादश्यां क्षीर भक्षो एकादश्यां फलाहारो एकादश्यां नक्तभोजी** " इत्यादि ऊहें करून

यथाशक्ति संकल्प करावा. शैवांनीं रुद्रगायत्रीनें संकल्प करावा. सूर्योपासकांनीं नित्यगायत्रीनें किंवा नाममंत्रानें संकल्प करावा. हा संकल्प सूर्योदया नंतर दशमी असल्यास स्मार्तांनीं एकादशीचे ठायीं रात्रीं करावा. मध्य रात्रीनंतर दशमी असेल तर सर्वत्रांनीं एकादशीचे दिवशीं माध्यान्हकाला नंतर करावा. संकल्प केल्या नंतर अष्टाक्षर मंत्रानें तीन वेळ उदक मंत्रून तें प्राशन करावें. नंतर पुष्पांचा मंडप करून सामर्थ्ये पुष्पें, गंध, धूप, दीप, नैवेद्य, कांहीं उत्तम स्तोत्रें, नानाप्रकारचीं सुस्वर गीतें, मनोहर वाद्यें, साष्टांग नमस्कार व उत्तम जयशब्द, यांनीं विधियुक्त विष्णूची पूजा करून रात्रौ जागरण करावें.

एकादशीचे ठायीं करावयाचे नियम.

पाखंडी याजबरोबर संभाषण, स्पर्श, दर्शन हीं वर्ज्य करावीं- ब्रह्मचर्य, सत्यभाषण, दिवसा निद्रा करणें, हे एकादशीचे नियम होत. तसेच परिभाषेंत सांगितले ते जाणावे. पाखंडी याचें दर्शन झालें तर सूर्याचें दर्शन घेतल्या नंतर शुद्ध होतो; त्याचा स्पर्श झाला असतां स्नान करून सूर्याचें दर्शन घेतल्या नंतर शुद्ध होतो; त्याच्याशीं संभाषण झाल्यास तर ज्ञाता याणे अच्युताचें चिंतन करावें. याप्रमाणें प्रायश्चित्त जाणावें. उपोषणाचे दिवसीं श्राद्ध प्राप्त झालें असतां तें करून श्राद्धान्न शेष राहील तें एका पात्रावर वाढून त्या सर्व अन्नाचें अवघ्राण करावें, व तें पात्र गाई इत्यादिकांला द्यावें. कंद, मूल, फलें, इत्यादिक भक्षण करून गौणपक्षानें उपोषण करणारा असेल त्याणें तीं कंद, मूलें, फलें, पितृस्थानीं बसलेल्या ब्राह्मणांच्या पात्रांत वाढून शेष राहतील तीं भक्षण करावीं. "हे राजा, जे वेळीं एकादशीचे ठायीं मृत झालेल्यांचा श्राद्ध दिवस येईल त्या प्रसंगीं तो दिवस टाकून द्वादशीचे दिवसीं श्राद्ध करावें" इत्यादि वचनें यथाचार वैष्णवपर जाणावीं. वैष्णवांना सोळा **महालय** करणें असल्यास त्यांनीं "**एकादश्यधिकरणकद्वादश्यधिकरणकंचमहालयंतंत्रेणकरिष्ये**" असा संकल्प करून द्वादशीचे दिवसीं दोन महालय करावे. काम्य उपोषणाचे दिवसीं सूतक प्राप्त झालें असतां शारीरिक नियम स्वतः करून सूतक गेल्या नंतर पूजा, दान, ब्राह्मणभोजन, इत्यादिक करावें. नित्योपवासाचे दिवसीं सूतक प्राप्त होईल तर स्नान करून विष्णूला नमस्कार करावा आणि निराहारादिक नियम आपण स्वतः करून पूजा इत्यादिक ब्राह्मणद्वारा करवावी. दानें वगैरे करूं नयेत. सूतकसमाप्ती नंतर पुनः तें करण्याची आवश्यकता नाहीं. या प्रमाणें रजस्वलादि दोष प्राप्त झाले असतांहि समजावें. द्वादशीचे दिवसीं प्रातःकाळीं नित्य पूजा करून भगवंताकारणें व्रतसमर्पण करावें; "अज्ञानतिमिरांधस्य व्रतेनानेन केशव, प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदोभव" दशमी इत्यादिक तीन दिव-

सांगितलेल्या नियमांचा भंग होईल, किंवा दिवसा निद्रा, अतिउदकपान, मिथ्या भाषण, यांतून जें घडेल तेणेंकरून जो नियम भंग होईल त्याच्या उद्देशें नारायणाचे अष्टाक्षरमंत्राचा एकशेंआठ वेळ जप करावा. अल्प दोष असेलतर नाम ा तीनशें जप करावा. रजस्वला,चांडाळ,रजक,बाळंतीण,इत्यादिकांचे शब्द व्रतामध्यें होतील तर एकहजारआठ गायत्री जप करावा. नंतर नैवेद्य आणि तुलसी यांहीं मिश्रित ा अन्नानें पारणा करावी. पारणेचे भोजनामध्यें आवळे भक्षण केले असतां चांडा-दिकांशीं संभाषणादिक केल्याचा दोष दूर होतो. द्वादशीचें उल्लंघन केलें असतां ा दोष आहे या करितां द्वादशीमध्येंच पारणा करावी. द्वादशी अल्प असेल तर र्योदया पासून मध्यान्हकालापर्यंतचीं सर्व कर्मे अपकर्षानें करावीं. अग्निहोत्राचा अपकर्ष करूं नये असें कितीएक ग्रंथकार ह्मणतात. 'रात्रीं श्राद्ध करूं नये' असा निर्बंध आहे यास्तव श्राद्धाचाहि अपकर्ष करूं नये. अति संकट, श्राद्ध, प्रदोषादिक व्रत अशा समयीं तीर्थ घेऊन पारणा करावी. द्वादशी पुष्कळ असल्यास हरिवासर नांवाचाद्वादशीचा प्रथम पाद टाकून पारणा करावी. कलामात्रसुद्धां द्वादशी नसेल तर त्रयोदशींत पारणा करावी. माध्यान्हकाला नंतर द्वादशी असेल तर प्रातःकाला पासून साहा घटिकां मध्येंच पारणा करावी, माध्यान्ह कालीं करूं नये, असें पुष्कळ ग्रंथकारांचें मत आहे. निरनिराळ्या कर्मांचे निरनिराळे काल आहेत यास्तव अपहारण्ह कालींच पारणा करावी, असेंहि कित्येकांचे मत आहे. सर्व मासांचे ठायीं शुक्ल-पक्षांतील किंवा कृष्णपक्षांतील द्वादशीचे दिवसीं श्रवण नक्षत्राचा योग असल्यास तशक्तानें एकादशी आणि द्वादशी या दोनहि दिवसीं उपोषण करावें. अशक्त असेल त्याणे एकादशीचे दिवसीं फलाहार इत्यादिक गौणपक्ष स्वीकारून श्रवण द्वाद शीला उपोषण करावें. विष्णुशृंखल योग असेल तर एकादशीचे दिवसींच श्रवण ादशीचा उपवास करून श्रवणयोगविरहित अशा द्वादशीचे दिवसीं पारणा करावी. ादशी श्रवणापेक्षां कमी असेल तर द्वादशीचें उल्लंघन झालें असतां महादोष आहे या करितां श्रवणयुक्त द्वादशीमध्येंच पारणा करावी. विष्णुशृंखलयोगादि कांचा निर्णय भाद्रपद मासांतील श्रवणद्वादशी ...र्णी सांगण्यांत येईल. दिवसा निद्रा, परान्नभोजन, दुसऱ्यानें भोजन, मद्य, कांस्यपात्रांतभोजन, आमिष, तेल, हे आठ प्रकार द्वादशीचे दिवसीं वर्ज्य करावे. द्यूत, क्रोध, चणे, कोद्रू, उडीद, तिलपिष्ट, मसुरा, नेत्रांतअंजन घालणें, मिथ्याभाषण, लोभ, आयास, प्रयाण, भारवाहणें, अध्ययन, तांबूल, इत्यादिक वर्ज्य करावीं. हे सर्व नियम काम्य व्रताविषयीं अवश्य पाळावे. नित्यव्रताविषयीं तर सशक्त मनुष्यानें विशेषेंकरून नियम पाळावे. मुख्य

नियमांविषयीं अशक्त असल्यास अहोरात्र उपोषण करावें. इंद्रियनिग्रही होत्साता, श्रद्धायुक्त, विष्णुतत्पर, असा. एकादशीचे दिवशीं उपोषण केल्यानें पापापासून निःसंशय मुक्त होतो. दुसऱ्याला 'भोजनकर, असें सांगतो अथवा भोजन करितो ते दोघेहि नरकाप्रत जातात. एकादशीव्रताचे योगानें संपत्ति व विष्णूची सायुज्यताही प्राप्त होतात. याप्रकारें करून एकादशीव्रताचा निर्णय झाला. काम्यांतराचे ठिकाणीं द्वादशीयुक्तच एकादशी घ्यावी. ॥ याप्रमाणे एकादशीचा निर्णय झाला. उद्देश १७॥

द्वादशीचा निर्णय.

द्वादशीतर एकादशीनें विद्ध असेल ती घ्यावी. आतां आठ प्रकारच्या **महाद्वादशी** आहेत. त्या अशा--शुद्धादिक एकादशीनें युक्त जी द्वादशी तिला **उन्मीलनी** ह्मणतात. शुद्धादिक द्वादशीच वाढते तिला **वंजुली** ह्मणतात. सूर्योदयाला एकादशी, त्यानंतर क्षयाला पोंचणारी द्वादशी, आणि दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदयीं त्रयोदशी, याप्रमाणे एका अहोरात्रीचे ठायीं तीन तिथींला स्पर्श होतो ह्मणून त्या द्वादशीला **त्रिस्पर्शा** असें ह्मणतात. अमावास्येची किंवा पौर्णिमेची ज्या प्रसंगीं दिनवृद्धि होते तेव्हां **पक्षवर्द्धिनी** द्वादशी. पुष्यनक्षत्रानें युक्त ती **जया.** श्रवणानें युक्त ती **विजया.** पुनर्वसूनें युक्त ती **जयंती.** रोहिणीनें युक्त ती **पापनाशिनी.** पापाचा क्षय व मुक्ति यांची इच्छा करणाऱ्यांनीं आठ द्वादशींला उपोषण करावें. श्रवण नक्षत्रानें युक्त जी द्वादशी ती एकादशीप्रमाणें **नित्य** आहे. या आठ द्वादशींतून कोणतीही द्वादशी व एकादशी या दोन्ही एकदिवशीं प्राप्त झाल्यास एकतंत्रानें उपवास करावा. निरनिराळ्या दोनदिवशीं असतां सशक्त मनुष्यानें दोन उपोषणें करावीं. जर दोन व्रतें पूर्वी आरंभिलेलीं असून दोन उपोषणें करण्यास शक्ति नसेल तर द्वादशीचें उपोषण केल्यानें दोन व्रतांचें पुण्य प्राप्त होतें. त्या उपोषणा विषयीं श्रवणनक्षत्राचा योग दोन घटिका असल्यास तोही घ्यावा. उपोषण असल्यास पुष्य, पुनर्वसु व रोहिणी, हीं नक्षत्रें सूर्योदयापासून अस्तमानपर्यंत जशीं असतील तशीं घ्यावीं. पारणा करावयाची ती तर तिथि व नक्षत्र यांच्या संयोगीं उपोषण असेल तर दोहोंच्या अंतीं किंवा दोहोंतून एकाच्या अंतीं करावी, असा सर्वमान्य निर्णय जाणावा. ॥ या प्रकारें करून द्वादशीचा निर्णय झाला. उद्देश १८ ॥

त्रयोदशीचा निर्णय.

त्रयोदशी, शुक्लपक्षांतील पूर्वदिवसाची व कृष्णपक्षांतील दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. शनिवारानें युक्त अशा कोणते तरी एका त्रयोदशीस आरंभ करून एक वर्ष पर्यंत प्रत्येक पक्षाचे ठायीं किंवा शनिवारयुक्त चोवीस शुक्ल त्रयोदशींचे ठायीं आच-

रावयाचें जें प्रदोषकालीं शिवपूजा नक्तभोजनात्मक व्रत, त्या व्रताविषयीं सूर्यास्तानंतर सहा घटिका जो प्रदोषकाल त्यास व्यापणारी त्रयोदशी घ्यावी. दोन दिवस प्रदोषकालव्याप्ति असेल, किंवा दोनदिवस प्रदोषकालीं सारखी एकदेशव्याप्ति असेल तर पुढची घ्यावी. दोनदिवस विषममानानें एकदेशव्याप्ति असेल, आणि देवपूजा, भोजन, हीं त्या एकदेशव्याप्तीमध्ये होत इतकी अधिक न मिळेल तर पूर्वीचीहि घ्यावी. तसें नसल्यास साम्य पक्षाप्रमाणें पुढचीच घ्यावी. दोनही दिवसीं सर्वथा व्याप्ति नसली तथापि पुढचीच घ्यावी. ॥ याप्रमाणें त्रयोदशीचा निर्णय झाला. उद्देश १९ ॥

चतुर्दशीचा निर्णय.

चतुर्दशीतर शुक्लपक्षांतील दुसऱ्या दिवसाची व कृष्णपक्षांतील पूर्व दिवसाची घ्यावी. प्रत्येक महिन्याचे कृष्ण चतुर्दशीचे दिवसीं काम्य असें शिवरात्रिव्रत करितात, त्याविषयीं महाशिवरात्रीप्रमाणे मध्यरात्रव्यापिनी असेल तीच घ्यावी. दोनदिवसीं मध्यरात्रव्याप्ति असेल तर प्रदोषकालव्याप्ति अधिक आहे या करितां दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. प्रदोषव्याप्तीच्या अधिकत्वास्तव कितीएक प्रदोषमात्रव्यापिनी ग्रहण करितात. परंतु त्या प्रसंगीं मूळ विचार करावा. जेव्हां चतुर्दशीचे दिवसीं दिवसा भोजनचा निषेधच नित्य पाळला जातो तेव्हां भोजनकालव्यापिनी चतुर्दशी टाकून त्रयोदशींत किंवा पौर्णिमेंत भोजन करावें. शिवरात्रिव्रत करणारांनीं तर चतुर्दशींतच पारणा करावी. चतुर्दशी, अष्टमी, यादिवसीं दिवसा भोजनाचा निषेध सांगितला तो या ठिकाणीं नाहीं. कारण, विधिप्राप्ताविषयीं निषेध प्रवृत्त होत नाहीं. ॥ या प्रमाणे चतुर्दशीचा निर्णय झाला. उद्देश २० ॥

पौर्णिमा व अमावास्या यांचा निर्णय.

सावित्रीव्रताखेरीज पौर्णिमा व अमावास्या दुसऱ्या दिवसीं असतील त्या घ्याव्या. श्रावणांतील व फाल्गुनांतील पौर्णिमा कुलधर्म इत्यादिक कर्मांविषयीं पूर्वविद्धा घेण्याविषयीं सांगितलें, यावरून कितीएक ग्रंथकार कुलधर्माविषयीं सर्व पौर्णिमा पूर्वीचीच घेतात, परंतु त्याजबद्दल मूळ शोध करावा. चतुर्दशी १८ घटिकांहून कमी असेल तर " चतुर्दशी १८ घटिकांनीं पौर्णिमेला दूषित करिते " या वचनावरून चतुर्दशीच्या तशा वेधाचा दोष नाहीं असें आहे, त्या पेक्षां तशा प्रसंगीं कुलधर्माविषयीं पूर्व दिवसाचीच घ्यावी. परंतु १८ घटिकांपेक्षां अधिक चतुर्दशीचा वेध असेल तर पूर्वतिथीनें विद्ध असी पौर्णिमा घेऊं नये असें मला वाटतें. अमावास्येचे दिवसीं भौमवाराचा किंवा सोमवाराचा योग असेल तर स्नानदानादिकांविषयीं महा पुण्य

कारक आहे. या प्रमाणेंच भानुसप्तमी, भौमयुक्त चतुर्थी जाणावी. सोमवारानें युक्त अशा अमावास्येचे दिवशीं अश्वत्थपूजादिरूप जें सोमवतीव्रत करितात, त्या विषयीं अपराण्हकालपर्यंत दोन घटिका जरी अमावास्येचा योग असेल तथापि व्रत करावें दिवसाच्या शेवटील सहा घटिका जो सायान्हकाल त्याचे ठायीं, आणि रात्रीं योग असल्यास करूं नये, असा शिष्टाचार आहे. संन्यासी यांणीं क्षौरादिक कर्मांविषयीं सूर्योदयकालीं त्रिमुहूर्तव्यापिनी पौर्णिमा घ्यावी. तिसऱ्या मुहूर्ताला स्पर्श नसेल तर चतुर्दशीयुक्त असेल ती घ्यावी. ॥ या प्रमाणें पौर्णिमेचा निर्णय झाला. उद्देश ॥ २१ ।

आतां इष्टिकाल.

पक्षाच्या शेवटले उपवासकाल, आणि पक्षाचे आद्य यजनकाल. अन्वाधान नामक जे कर्म त्याचें नांव उपवास. पर्वाचा जो चवथा अंश, आणि प्रतिपदेचे पहिले तीन अंश मिळून जो काल तो यागकाल जाणावा. तो प्रातःकाळीं पंडितांनीं सांगितला प्रतिपदेच्या चवथ्या चरणाचे ठायीं याग करूं नये असा नियम आहे. पर्वाचे दिवस अन्वाधान करून दुसऱ्या दिवशीं याग करावा, अशा प्रकारच्या उक्तकालाची सहज प्राप्ति होते. या करितां पर्व व प्रतिपदा संपूर्ण असतील तर त्याज विषयीं संशय नाहीं पर्व खंडित असल्यास पर्वापेक्षां प्रतिपदेच्या क्षयवृद्धीच्या घटिका मोजून क्षय असत निमे घटिका पर्वांत कमी कराव्या; व वृद्धी असतां पर्वांत मिळवाव्या. व त्याजवरून संधिकाल जाणून त्याचे योगानें अन्वाधानादि कालाचा निर्णय करावा. जेथें क्षयवृद्धि होत नाहीं, तेथें जो आहे तो स्पष्टच संधि आहे. **संधि चार प्रकार—पूर्वाण्हसंधि मध्यान्हसंधि, अपराण्हसंधि,** आणि **रात्रिसंधि.** या प्रमाणे दिवसाचे दोन भाग करून सूर्योदया पासून दोन प्रहर पर्यंत जो काळ तो पूर्वाण्हकाल, व दिवसाचा पुढील अर्धा भाग तो अपराण्हकाल. पूर्वाण्हाची शेवटची एक घटिका व अपराण्हाची प्रथमची एक घटिका, मिळून ज्या दोन घटिका संधिभूत होतात, तो माध्यन्ह संधि; याला कौस्तुभामध्यें **अवर्तन** असें दुसरें नांव आहे. एकपलमात्र असा जो दोहोंकडील संधि तोच माध्यान्हसंधि, दोन घटिकांचा तो कांहीं माध्यान्यसंधि नाहीं, अशा प्रकारचा बहुत करून हलीं शिष्टाचार आहे. या करितां पूर्वी सांगितलेल्या रीतीनें ज्या प्रमाणें क्षय किंवा वृद्धि असेल त्या प्रमाणें घटिका कमी कराव्या किंवा मिळवाव्या, आणि संधीचा निर्णय करावा. पर्व आणि प्रतिपदा यांचा संधि पूर्वाण्हीं किंवा माध्यान्हीं होईल तर ज्या दिवशीं संधि होईल त्याच्या पूर्व दिवशीं अन्वाधान करावें आणि संधि दिवशीं याग करावा. अपराण्हकालीं किंवा रात्रीं जर संधि होईल तर संधिदिवस

अन्वाधान आणि त्याच्या दुसऱ्या दिवसीं याग करावा. याचें उदाहरण—पर्व १७ घटिका, प्रतिपदा ११ घटिका, प्रतिपदेचा क्षय ६ घटिका, त्या क्षयाचें अर्ध तीन घटिका पर्वांत कमी केल्या,तेव्हां चवदा घटिकापरिमित संधि झाला; आतां हा तीस घटिकांच्या दिनमानानें पूर्वाण्हसंधि होतो. २८ घटिका दिनमान असेल तर माध्यान्हसंधि होतो. या उदाहरणांत संधिदिवसाचे ठायीं याग आणि त्याच्या पूर्व दिवसीं अन्वाधान या प्रमाणें करावीं. दुसरें उदाहरण—पर्व १४ घटिका, प्रतिपदा १९ घटिका; येथें वृद्धि ५ घटिका, त्या वृद्धीचें अर्ध अडीच घटिका, त्या पर्वांत मिळविल्या तेव्हां साडे सोळा घटिकाप्रमाण संधि झाला. आतां हा तीस घटिकांच्या दिनमानानें अपराण्हसंधि होतो; या उदाहरणांत संधिदिवसाचे ठायीं अन्वाधान व दुसऱ्या दिवसीं याग या प्रमाणे करावीं.

आतां सर्वांना बोध व्हावयाकरितां याचे आणखी भेद सांगतों.

सूर्योदया नंतर पर्वाच्या ज्या घटिका शेष असतील त्या आणि प्रतिपदेच्या घटिका, सर्व एकत्र मिळवाव्या. नंतर त्या एकत्र केलेल्या सर्व घटिका दिनमानाहून कमी असतील तर पूर्वाण्हसंधि, दिनमानाशीं समान असल्यास मध्यान्हसंधि, आणि दिनमानाहून अधिक होतील तर अपराण्हसंधि, या प्रमाणें संधि जाणावे. या प्रमाणे सूर्योदया नंतर येणारे जे पर्व व प्रतिपदा त्यांच्या क्षयवृद्धीवरूनच संधि पाहतात. हाच आचार प्रस्तुत सर्वत्र शिष्टाचाराचे ठिकाणीं प्रसिद्ध आहे. कौस्तुभादि ग्रंथांमध्यें तर चतुर्दशीचे दिवसांतल्या उदयाच्यापूर्वी पर्वाच्या गतघटिका, आणि उदया नंतर पुढच्या घटिका या एकत्र मिळवाव्या, या प्रमाणे प्रतिपदेच्या पूर्वदिवसाच्या घटिका व दुसऱ्या दिवसाच्या घटिका, या सर्व एकत्र मिळवाव्या, व पर्वाच्या अपेक्षेनें प्रतिपदेची वृद्धि किंवा क्षय हीं जाणावीं. ह्मणजे तें असे—चतुर्दशी २२ घटिका, पर्व १७ घटिका, चतुर्दशीचे दिवसांतल्या पर्वघटिका ३८, पुढल्या दिवसांतल्या पर्वघटिका १७, ह्या सर्व एकत्र मिळवून ५५ झाल्या. पर्वदिवसांतल्या प्रतिपदेच्या घटिका ४३, पुढल्या दिवसांतल्या प्रतिपदेच्या घटिका ११, त्या सर्व एकत्र मिळवून ५४घटिका झाल्या. या उदाहरणामध्यें प्रतिपदेचा क्षय एक घटिका, त्याचें अर्ध अर्धी घटिका, ती पर्वांत कमी केली तेव्हां साडे सोळा घटिकाप्रमाण संधि झाला, ह्मणून हा आपराण्हसंधि होतो. पूर्वोच्या मताप्रमाणे तर या उदाहरणांत पूर्वाण्हसंधि होतो. या प्रमाणेंच चतुर्दशी २४ घटिका, पर्व १७घटिका,गत घटिका ३६, येणाऱ्या घटिका मिळविल्या तेव्हां ५३ घटिका झाल्या. प्रतिपदा घटिका ११, गतघटिका आणि येणाऱ्या घटिका या एकत्र केल्या तेव्हां५४

झाल्या. या उदाहरणांमध्यें पूर्वी सांगितलेल्या रीतीनें क्षयाच्या उदाहरणांमध्यें वृद्धि एक घटिका, तिचें अर्ध अर्ध घटिका, ती मिळविली तेव्हां साडेसतरा घटिकाप्रमाण अपराण्हसंधि झाला. या प्रमाणें ह्या पूर्वीच्या मताचा, आणि ह्या मताचा वृद्धि, क्षय इत्यादि सर्वच विपरीत आहे या करितां परस्पर अत्यंत विरोध झाला. ह्या मतामध्यें दोन घटिकांहून अधिक वृद्धि किंवा क्षय संभवत नाहीं. 'दुसऱ्या दिवशीं ज्या घटिका कमी किंवा अधिक या प्रमाणें बहुवचन आहे' तें असंगत होय, असें पुरुषार्थचिंतामणीमध्यें दूषण दिलेलें आढळतें.

आतां पौर्णिमेविषयीं विशेष निर्णय.

संगवकालानंतर तेराव्या घटिकेस आरंभ करून अर्ध्या दिवसाच्यापूर्वी संधि असेल आणि पौर्णिमा तत्कालच असेल तर पौर्णिमेमध्यें संधिदिवसाच्याठायींच अन्वाधान करून त्याचवेळीं याग करावा. पौर्णिमेचे दिवशीं अन्वाधान व याग करण्याविषयीं सांगितलें तो विकल्प आहे असें कितीएक ग्रंथकारांचें मत आहे. अमावास्येमध्यें निरनिराळे सर्वत्र प्रसंगीं दोन काळ असतात. कोणतेहि वेळीं एककालीं ते कर्मास उपयोगी येत येत नाहींत. पौर्णिमेमध्यें किंवा अमावास्येमध्यें अपराण्हसंधि असेल तर प्रतिपदेचे चवथ्या चरणाचेठायीं याग केला असतां दोष नाहीं. अमावास्येमध्यें अपराण्हसंधि असतांहि प्रतिपदेचेठायीं सहा घटिकांहून अधिक इतकी द्वितीया प्रविष्ट असेल तर त्या दिवशीं चंद्रदर्शनाचा संभव आहे, व चंद्रदर्शनाचे दिवशीं याग करण्याचा निषेध आहे, या करितां बौधायन इत्यादिकांनीं चतुर्दशीमध्यें अन्वाधान करून अमावास्येतच इष्टि करावी. अमावास्येचे दिवशीं सातघटिका प्रतिपदा नसेल तर चंद्रदर्शन असलें तथापि बौधायनांनीं प्रतिपदेतच इष्टि करावी. आश्वलायन, आपस्तंब, इत्यादिकांला तर चंद्रदर्शनाचा निषेध नाहीं, याकरितां त्यांनीं प्रतिपदेतच इष्टि करावी. जेव्हां संधिदिवसाचे ठायीं इष्टि प्राप्त होईल तेव्हां ती प्रतिपदेंतच समाप्त करावी, पर्वांत तिची समाप्ति करूं नये. कारण पर्वगांत यागाची समाप्ति झाली असतां पुनः याग करावा लागतो. याचप्रमाणें स्मार्ताग्निसंबंधि पार्वणस्थालीपाकाचा निर्णय जाणावा. कित्येक ग्रंथकार तर असा विशेष सांगतात कीं, स्मार्ताग्नि संबंधीं स्थालीपाक प्रतिपदेंतच समाप्त करावा असा नियम नसून पूर्वाण्हकालींच स्थालीपाक समाप्त करून संधिनंतर प्रतिपदेंत ब्राह्मणभोजन मात्र करावें. कारण संधीच्या जवळचा जो प्रातःकाळ त्यांतच स्थालीपाक करावा असें जयंतहि ह्मणतो. श्रौतकर्मामध्येंहि प्रतिपदेमध्यें ब्राह्मणभोजन मात्र करावें, व इतर सर्व कर्म पूर्वाण्हसंधींतच समाप्त करावें, त्या विषयीं प्रतिपदेची गरज नाहीं, असें **पुरुषार्थचिंतामणींत** सांगितलें आहे. पौर्णिमेच्या इष्टिकालाविषयींचा कात्यायनांचा निर्णय, पूर्वी सर्वत्रांस

साधारणपणें सांगितला तोच जाणावा, त्याबद्दल निराळा विशेष निर्णय नाहीं, असें निर्णयसिंधु आदिकरून पुष्कळ ग्रंथकर्त्यांचें मत आहे. दुसरे ग्रंथकार तर, पूर्वाण्हसंधी-मध्यें संधीच्या दिवसीं अन्वाधान करावें, आणि दुसऱ्यादिवसीं याग करावा, असा कात्यायनांला पौर्णिमेचा विशेष निर्णय सांगतात.

आतां अमावास्येविषयीं कात्यायनांचा विशेष निर्णय.

अमावास्येविषयीं दिवसाचे तीन भाग करावे. त्यां पैकीं पहिला भाग तो पूर्वाण्ह, दुसरा भाग मध्यान्ह, व तिसरा अपराण्ह. त्यांमध्यें रात्रिसंधीचे ठायीं प्रतिपदेच्या दिवसीं चंद्रदर्शन असलें तथापि कात्यायनांनींहि इतरांप्रमाणेंच संधिदिवसीं पिंड-पितृयज्ञ व अन्वाधान हीं करून दुसऱ्या दिवसीं इष्टि करावी, असा निर्णय निर्विवाद आहे. पूर्वाण्ह, आणि दिवसाचा दुसरा भाग जो मध्यान्ह त्याचे ठायीं संधि असतां संधीच्या पूर्वदिवसीं अन्वाधान व पिंडपितृयज्ञ करून संधीचे दिवसीं इष्टि करावी. आतां चतुर्दशीचे दिवसीं अमावास्येचा दिनतृतीय भाग जो अपराण्हकाल त्याचे ठायीं अमावास्येची पूर्वव्याप्ति असेल तर अमवास्येनें युक्त अशा अपराण्हकालीं निःसंशय पिंडपितृयज्ञ करावा. या प्रमाणें तिसरा भाग जो अपराण्हकाल याचा शेवटील भाग जो अपराण्हकालाचा एकदेश त्याचे ठायीं अमावास्येची व्याप्ति असेल तर अमावास्या प्राप्त झाली असतां तींत पिंडपितृयज्ञ करावा, चतुर्दशींत करूं नये, असा एक पक्ष; त्या प्रसंगीं चंद्र अत्यंत क्षीण असतो या करितां चतुर्दशीच्या शेवटील भागांत पिंडपितृयज्ञ करावा हा दुसरा पक्ष. आतां अपराण्हसंधीचे ठिकाणीं चार पक्ष. संधिदिवसाचे ठायींच दिवसाचा तिसरा भाग जो अपराण्हकाल त्याचे ठिकाणीं अमावास्येची पूर्ण व्याप्ति असणें हा पहिला पक्ष, तो असा—चतुर्दशी १९ घटिका, अमावास्या ३०, प्रतिपदा २९, दिनमान ३०, याठिकाणीं संधिदिवसीं अन्वाधान व पिंडपितृयज्ञ करावे, आणि दुसऱ्या दिवसीं याग करावा. संधीच्या पूर्वदिवसींच अप-राण्हकालीं अमवास्येची पूर्ण व्याप्ति असणे हा दुसरापक्ष, तो असा—चतुर्दशी२०घटिका, अमावास्या २२ घ०, प्रतिपदा २४, दिनमान ३०, याठिकाणीं संधिदिवसाच्या दुसऱ्या दिवसीं सहाघटिकापरिमित जो प्रातःकाल त्याचेठायीं प्रतिपदेचे तीन चरणापर्यंत यज्ञ-काल मिळतो या करितां संधिदिवसीं अन्वाधान व पिंडपितृयज्ञ करावे, आणि प्रतिपदेचे दिवसीं इष्टि करावी, असें कौस्तुभाचें मत आहे. "प्रतिपदेचे दिवसीं अपराण्हकालीं तीन मुहूर्तपर्यंत द्वितीया असेल,तर दुसऱ्या दिवसीं चंद्रदर्शन होईल याकरितां चतुर्दशीचे

ठायीं अन्वाधान करावें" असें वचन आहे, यास्तव चतुर्दशीचे दिवशीं पिंडपितृयज्ञ व अन्वाधान हीं करावीं, आणि संधिदिवशीं इष्टी करावी, असें इतर ग्रंथांचें मत आहे. आतां आणखी दुसऱ्या पक्षाचें उदाहरण—चतुर्दशी १८ घ०, अमावास्या १८, प्रतिपदा १९, दिनमान२७, याठिकाणीं प्रतिपदेच्या दिवशीं प्रातःकालीं, प्रतिपदेचे प्रथमचे तीन चरण जो यज्ञकाल तो याठिकाणीं नाहीं यास्तव सर्वांच्यामतें कात्यायनांनीं संधिदिवशींच इष्टि करावी, आणि पूर्वदिवशीं अन्वाधान व पिंडापितृयज्ञ करावे. आतां दोनदिवशीं सारखी किंवा कमीजास्त एकदेशव्याप्ति असणे हा तिसरा पक्ष. तो असा—चतुर्दशी २९ घ०, अमावास्या २९, प्रतिपदा २४, दिनमान ३०, ही सारखी अपराण्हव्याप्ति, याविषयीं कौस्तुभाचें व इतरांचें मत यांचा, पूर्वीं सांगितलेल्या रीतीनें दोन प्रकारचा निर्णय होतो. तसेंच—चतुर्दशी २५ घ०, अमावास्या २०, प्रतिपदा १७, दिनमान २७, ही देखील सारखी एकदेशव्याप्ति होय. या ठिकाणीं सर्वानुमतें संधिदिवशींच कात्यायनांनीं इष्टि करावी, आणि पूर्वदिवशीं पिंडपितृयज्ञ व अन्वाधान हीं करावीं. विषममानेंकरून दोन दिवशीं एकदेशव्याप्ति असणें; चतुर्दशी २९ घ०, अमावास्या २३ घ०, प्रतिपदा २३, दिनमान ३०, या ठिकाणींहि पूर्वीं सांगितलेल्या दोन मतांनीं दोन प्रकारचा निर्णय जाणावा. जसें—चतुर्दशी २९ घ०, अमावास्या २२, प्रतिपदा१८, दिनमान ३०, ही देखील विषममानेंकरून एकदेशव्याप्ति आहे. या प्रसंगींहि सर्वांच्या मतानें संधिदिवशीं कात्यायनांनीं इष्टि करावी, आणि चतुर्दशीचे दिवशीं अन्वाधान व पिंडपितृयज्ञ करावा. किंवा जसें—चतुर्दशी २५घटिका, अमावास्या २७, प्रतिपदा २९, दिनमान ३०, या ठिकाणीं संधिदिवशीं अन्वाधान व याग करून प्रतिपदेचे दिवशीं इष्टि करावी. संधिदिवशींच एकदेशव्याप्ति असणें हा चवथा पक्ष. तो असा—चतुर्दशी ३१, घटिका अमावास्या २६, प्रतिपदा २३, दिनमान ३०,—अथवा जसें—चतुर्दशी २८, अमवास्या २२, प्रतिपदा १७, दिनमान २७, या दोनही प्रसंगीं संधिदिवशींच पिंडपितृयज्ञ व अन्वाधान हीं करावीं, आणि दुसऱ्या दिवशीं प्रतिपदेचे ठायीं याग करावा. याचप्रमाणें कात्यायनमताचे ठायीं सर्वत्र उदाहरणांत चंद्रदर्शनाचा निषेध पाळणें असंभवनीय, ह्मणून कितीएक प्रसंगीं चंद्रदर्शनाचा निषेध मानून पूर्व दिवशीं यागादिक करण्यास सांगितले व क्वचित् प्रसंगीं चंद्रदर्शनयुक्त दिवशींच यागादि करण्यास सांगितलें. याचप्रमाणें पिंडपितृयज्ञाविषयींहि जाणावें. दर्शश्राद्धाविषयीं अमावास्येचा सर्व साधारण निर्णय पुढें निराळाच सांगण्यांत येईल.

आतां सामवेदींच्या इष्टीचा निर्णय.

या विषयीं पौर्णिमा सर्वसाधारणपक्षानें पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणेंच घ्यावी. अमा

वास्येचे दिवशीं तर रात्रिसंधि असतां चंद्रदर्शन असलें तथापि प्रतिपदेचे दिवशींच याग करावा. अपराण्हसंधि असल्यास प्रातःकाळच्या सहा घटिका परिमित अशा प्रतिपदेच्या पहिल्या तीन पादांपैकीं यज्ञकालाचा लाभ होईल तर चंद्रदर्शन असलें तथापि प्रतिपदेचे दिवशीं इष्टि करावी, आणि संधिदिवशीं अन्वाधान व पिंडपितृयज्ञ करावे. पूर्वीं सांगितलेला यागकाल न मिळाल्यास, संधिदिवशीं याग करावा, व त्याच्या पूर्वदिवशीं चतुर्दशीचे ठायीं पिंडपितृयज्ञ व अन्वाधान करावें. या प्रमाणे सामवेदी यांनींहि चंद्रदर्शनाचा निषेध कात्यायनांप्रमाणें जसा संभवेल तसा पाळावा. या प्रकारें करून सामवेदी यांचा निर्णय सांगितला. ॥ या प्रमाणें यागकालाचा निर्णय झाला. उद्देश २२ ॥

आतां पिंडपितृयज्ञानाचा काल.

ज्या अहोरात्रीमध्यें अमावास्या व प्रतिपदा यांचा संधि होईल त्या दिवसाचे पांच भाग करावे. त्यां पैकीं चवथा भाग तो अपराण्हकाल. त्या ठिकाणीं आश्वलायनांनी पिंडपितृयज्ञ करावा. तो अपराण्हसंधि असल्यास अन्वाधानाचे दिवशीं होतो, मध्यान्ह किंवा पूर्वाण्हसंधि असल्यास यागाच्या दिवशीं यागानंतर अपराण्हकालीं होतो. जेव्हां दिवस आणि रात्र यांच्या संधीचेठायीं तिथिसंधि येईल तेव्हां अन्वाधानाच्या दिवशींच पिंडपितृयज्ञ करावा. या प्रमाणें आपस्तंब व हिरण्यकेशी यांच्या मताप्रमाणे चालणारे असतील त्यांनींहि संधिदिवशींच अपराण्हकालीं किंवा बरोबर दोन प्रहरीं पिंडपितृयज्ञ करावा. दिवसाचे पांच भाग करून चवथा भाग तो अपराण्हकाल, किंवा दिवसाचे नऊ भाग करून सातवा भाग तो अपराण्हकाल समजावा. सांख्यायन, कात्यायन, आणि सामवेदी, यांणीं अन्वाधानदिवशींच पिंडपितृयज्ञ करावा असें पूर्वींच सांगितलें आहे, तो पिंडपितृयज्ञ, दिवसाचे तीन भाग करून त्या पैकीं तिसरा भाग जो अपराण्हकाल त्या प्रसंगीं करावा. दर्शश्राद्ध व पिंडपितृयज्ञ हीं एकच दिवशीं प्राप्त होतील तर गृह्याग्नि धारण करणारे असे जे ऋग्वेदी यांणीं तीं अनुष्ठानें व्यतिषंगानें करावीं. व्यतिषंग ह्मणजे बरोबर दोन्ही कर्में करावयाचीं. पर्व खंड असेल तर पूर्व दिवशीं नुसतें दर्शश्राद्ध करून दुसऱ्या दिवशीं पिंडपितृयज्ञ करावा. जे अग्निहोत्री असतील त्यांणीं मात्र पिंडपितृयज्ञ दक्षिणाग्नीचे ठिकाणीं करावा. दर्शश्राद्धा बरोबर करूं नये. संपूर्ण अमवास्या असल्यास अग्निहोत्री यांणीं पुढें सांगितल्या प्रमाणें क्रमानें करावें.—प्रथम अन्वाधान, नंतर वैश्वदेव, नंतर पिंडपितृयज्ञ, आणि त्या नंतर दर्शश्राद्ध असें करावें. अग्निहोत्री अशा जीवत्पितृकानें त्याच वेळीं किंवा

होमाच्या नंतर पिता इत्यादिक जी पितृत्रयी तिच्या उद्देशानें पिंडसहित किंवा पिंड रहित असा पिंडपितृयज्ञ करवा, किंवा पिंडपितृयज्ञाला आरंभ करूं नये. इष्टीचा लोप झाला असतां पादकृच्छ्र प्रायश्चित करावें. दोन इष्टींचा लोप झाला असतां अर्धकृच्छ्र. तीन इष्टींचा लोप झाल्यास त्याचे योगानें अग्निनाश होतो, या करितां पुनः अग्निस्थापना करावी. पिंडपितृयज्ञाचा लोप होईल तर वैश्वानरेष्टिरूप प्रायश्चित करावें, किंवा इष्टिस्थानाचे ठायीं "सप्तहोमारं होष्यामि" असा संकल्प करून त्या मंत्रानें चार वेळ घृत घेऊन पूर्णाहुति करावी. ॥ या प्रमाणें पिंडपितृयज्ञानाचा निर्णय झाला. उद्देश २३ ॥

आतां श्राद्धाविषयीं अमावास्येचा निर्णय सांगतात.

दिवसाचे पांच भाग केले असतां त्यांपैकीं चवथा भाग जो अपराण्हकाल, त्यास व्यापणारी अमावास्या दर्शश्राद्धाविषयीं घ्यावी. पूर्वदिवसींच किंवा दुसऱ्या दिवसींच अपराण्हकालीं पूर्णव्याप्ति किंवा एकदेशव्याप्ति असेल तर तीच घ्यावी. दोनहि दिवसीं अपराण्हकालीं कमिजास्ती मानानें एकदेशव्याप्ति असेल तर ज्या दिवसीं अधिक व्याप्ति असेल ती घ्यावी. दोन दिवसीं सारखी एकदेशव्याप्ति असल्यास, तिथिक्षय असतां पूर्वींची, व तीथीची वृद्धि असेल किंवा सारखी तिथि असेल तर दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. दोन दिवसीं समव्याप्ति असतां वृद्धि, क्षय, समातिथि, यांचीं उदाहरणें—चतुर्दशी १९, अमावास्या २३, दिनमान ३०, याठिकाणीं दोनहि दिवसीं सारखी पांच घटिका एक देशव्याप्ति आहे, व चतुर्दशीहून चार घटिका अमावास्येची वृद्धि आहे याकरितां दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. तसेंच—चतुर्दशी २३ घ०, अमावास्या १९, याठिकाणीं एक घटिका सारखी व्याप्ति आहे व चार घटिकांनीं तिथीचा क्षय आहे, याकरितां पूर्वींची घ्यावी. आतां चतुर्दशी २१ घ०, अमावास्या २१, याठिकाणीं दोन दिवसीं तीन तीन घटिका सारखी व्याप्ति आहे, व तिथीची वृद्धि किंवा क्षय कांहींच नसून तिथि सम आहे म्हणून दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. दोन दिवसीं पूर्ण अपराण्हव्याप्ति असेल तर तिथीची वृद्धि आहे याकरितां दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. दोनहि दिवसीं अपराण्हकालीं व्याप्ति नसेल तेव्हां गृह्याग्निमानांनीं **सिनीवाली** संज्ञक चतुर्दशीनें युक्त असी पूर्वींची घ्यावी. अग्निविरहित असतील त्यांनीं, व श्रौताग्निमानांनीं आणि स्त्रीशूद्रादिकांनीं **कुहू** संज्ञक प्रतिपदेनें युक्त असी दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी, असा **माधवाचार्यांला** मान्य जो दर्शनिर्णय तोच बहुधा शिष्टांनीं सर्वत्र स्वीकारलेला आहे. पुरुषार्थचिंतामणीमध्यें तर साग्निक असे जे ऋग्वेदी व तैत्तिरीयशाखी यांनीं अपराण्हव्याप्ति नसली तथापि इष्टिदिवसाच्या पूर्वदिवसींच दर्शश्राद्ध करावें. दोन दिवसीं संपूर्ण अपराण्हव्याप्ति असल्यास दुसऱ्या दिवसीं

व दर्शश्राद्ध करावें. दोन दिवसी एकदेशें करून अपराण्हकालीं व्याप्ति असल्यास प्रतिपदेच्या वृद्धीनें प्रतिपदेचे दिवसीं इष्टि झाली असतां दुसऱ्या अमावास्येचे ठायींच दर्शश्राद्ध करावें. दुसऱ्या दिवसींच अपराण्हव्याप्ति असेल तर प्रतिपदेचा क्षय झाला आहे याकरितां दर्शाच्या दिवसींच इष्टि प्राप्त झाल्यास ऋग्वेदी यांनीं सिनीवाली व तैत्तिरीयशाखी यांनीं कुहू याप्रमाणें घ्यावी. सामवेदी यांनीं विकल्पेंकरून दोनाहि घ्याव्या. जेव्हां पूर्वदिवसीं अपराण्हकालीं अधिक व्याप्ति व दुसऱ्या दिवसी अल्प व्याप्ति असेल, तेव्हां सामवेदी यांनीं पूर्वीची, आणि तैत्तिरीयशाखी यांनीं दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. दोनाहि दिवसीं अपराण्हकालीं नसेल तर सामवेदी यांनीं पूर्वीची घ्यावी, व तैत्तिरीयशाखी यांनीं दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी, असें सांगितलें. अमावास्येचे दिवसीं दर्शश्राद्ध व वर्षश्राद्ध, किंवा दर्श व मासिकश्राद्ध, अथवा दर्शश्राद्ध व उदककुंभश्राद्ध असीं दोन दोन आलीं तर देवताभेदेंकरून दोन श्राद्धें करावीं. त्यामध्यें प्रथम मासिक किंवा वर्षश्राद्ध करून नंतर दुसऱ्या पाकानें दर्शश्राद्ध करावें. वैश्वदेव करणें तो, वर्षश्राद्धादिक करून जें श्राद्धशेष अन्न असेल त्याणें अथवा निराळा भात करून त्याणें दर्शश्राद्धाच्या पूर्वी करावा. अग्निहोत्र्यानें वैश्वदेव, पिंडपितृयज्ञ, हीं करून नंतर वर्षश्राद्धादिक करावें. मौंजी न झालेला, ज्याची पत्नी मृत झाली आहे तो, व प्रवासी, यांनीं ही दर्शश्राद्ध करावें. दर्शश्राद्धाचा अतिक्रम होईल तर "न्यूषुवाचं" या ऋचेचा शंभरवेळ जप करावा. याप्रकारें करून दर्शनिर्णय झाला. उद्देश ॥ २४ ॥

इष्टि आणि स्थालीपाक यांच्या आरंभाचा निर्णय.

इष्टि आणि स्थालीपाक यांचा आरंभ पौर्णिमेच्या दिवसीं करावा, अमावास्येच्या दिवसीं करूं नये. अग्निस्थापना करणें ती गृहप्रवेशनीय होम झाल्यानंतरच करावी. दर्शपौर्णमासाचा आरंभ जर पौर्णिमेचे ठिकाणीं कर्तव्य असेल तर त्याविषयीं मलमास, पौषमास, शुक्रांचीं अस्तादिक, यांचा दोष नाहीं. पौर्णिमेचे दिवसीं आरंभ न होईल तर शुद्ध मासादिकांची प्रतीक्षा करावी असें कितीएक ग्रंथकार सांगतात. सर्वदा शुद्ध कालींच आरंभ करावा असें दुसरे ग्रंथकार सांगतात. ॥ याप्रकारें इष्टयादि प्रारंभाचा निर्णय झाला. उद्देश ॥ २५ ॥

आतां विकृतींचा काल.

विकृति तीन प्रकारच्या आहेत—आग्रयण, चातुर्मास्यें इत्यादिक ज्या विकृति त्या नित्य होत. जातेष्टि इत्यादिक ज्या त्या नैमित्तिक. सौरी इत्यादिक त्या काम्य. ह्या विकृति पुरुषार्थाचीं कर्में होत. याप्रमाणें यज्ञाच्या अंगभूत ज्या विकृति त्याहि दोन

प्रकारच्या आहेत—नित्य, आणि नैमित्तिक. ह्या विकृति तत्काळीं कराव्या, किंवा दोन दिवस कराव्या याविषयीं विकल्प आहे. याप्रमाणें पर्वदिवशीं अथवा शुक्लपक्षांतील जीं देवनक्षत्रें त्यांचे ठिकाणीं करावा, असा विकल्प आहे, त्यांमध्यें पर्वदिवशीं कर्तव्य असून अपराण्हादि संधि असेल तर संधिदिवशीं तात्काल किंवा दोन दिवसांचा काळ आहे त्रीस असी विकृती करून प्रकृतीचें अन्वाधान करावें. मध्यान्हसंधि अथवा पूर्वाण्हसंधि असेल तर संधिदिवशीं प्रकृति समाप्त करून तात्कालिक अशीच विकृति करावी. कृत्तिकांपासून विशाखांपर्यंत जीं चवदा नक्षत्रें त्यांस देवनक्षत्रें ह्मणतात. आग्रयणाचा विशेष निर्णय द्वितीयपरिच्छेदामध्यें सांगेन. अन्वारंभणीय इष्टि चतुर्दशीचे दिवशीं करावी. ॥ यामभाणें विकृतिसामान्यनिर्णयझाला. उद्देश ॥ २६ ॥

पशुयागाचा काल.

पशुयाग तर वर्षाऋतूमध्यें श्रावणी इत्यादिक जीं चार पर्वें त्यांतून कोणत्यातरी एका पर्वणीचे ठायीं दक्षिणायन दिवशीं किंवा उत्तरायण दिवशीं करावा. ह्याविषयीं खंडित पर्व असेल तर विकृतीविषयीं जो सामान्य निर्णय सांगितला तोच जाणावा. ॥ याप्रमाणें पशुयागाचा उद्देश झाला. २७ ॥

आतां चातुर्मास्यांचा काल.

चातुर्मास्याच्या प्रयोगाचे चार पक्ष आहेत. ते असे—फाल्गुनी पौर्णिमा, किंवा चैत्री पौर्णिमा, यांतून कोणत्याहि पौर्णिमेचे दिवशीं वैश्वदेव पर्व करून आषाढी इत्यादिक पौर्णिमेचे दिवशीं पर्वाला आरंभ करून चार चार महिन्यांनीं पौर्णिमेचे दिवशीं एकेक पर्व करावें, असें यावज्जीव अनुष्ठान करणें हा यावज्जीवपक्ष; पूर्वीं सांगितल्या रीतीनें एक वर्षपर्यंत अनुष्ठान करून नंतर सवनेष्टि, पशुयाग, किंवा सोमयाग यांतून कोणतेंहि एक करून समाप्ति करणें तो सांवत्सरपक्ष; प्रथम दिवशीं वैश्वदेव पर्व, चवथ्या दिवशीं वरुणप्रघास पर्व, आठवा व नववा ह्या दिवशीं साकमेध पर्व, बाराव्या दिवशीं शुनासीरीय पर्व, असा हा द्वादशाहपक्ष; पांच दिवसपर्यंत करून पांचव्या दिवशीं समाप्ति करणें तो **यथाप्रयोगपक्ष**. द्वादशाहपक्ष आणि यथाप्रयोगपक्ष यांचा आरंभ उत्तरायणांत शुक्लपक्षीं व देवनक्षत्रीं करून शुक्लपक्षांतच समाप्ति करावी असें पुष्कळ ग्रंथकार ह्मणतात; अथवा कृष्णपक्षांत समाप्ति करावी असेंहि कितीएक ह्मणतात. बारा दिवसांचा पक्ष व पांच दिवसांचा पक्ष ह्या दोन पक्षांची समाप्ति सवनेष्टि इत्यादिकांतून एकानें केली तर ते दोन पक्ष एकवेळ करावे. तसी समाप्ति न केली तर दरएक वर्षीं करावें. क्वचित् ग्रंथांत एक

दिवसांच्या पक्षाचाहि प्रयोग सांगितला आहे, तो प्रयोग, चैत्री इत्यादिक चार पौर्णिमेतून कोणत्या एका पौर्णिमेचे दिवशीं होतो. क्वचित् ग्रंथांत सात दिवसांचाहि पक्ष सांगितला आहे. तो असा: — दोन दिवस वैश्वदेव पर्व, तिसऱ्या दिवशीं वरुणप्रघास पर्व, चवथ्या दिवशीं गृहमेधीया, पांचव्या दिवशीं महाहवीषि, साहाव्या दिवशीं पितृयज्ञादिक साकमेधपर्वाचा शेष, सातव्या दिवशीं शुनासीरीय पर्व. या सात दिवसांच्या पक्षाविषयीं पांच दिवसांच्या पक्षाला सांगितलेला शुक्लपक्षादिक काळ घ्यावा. " याप्रकारें करून चातुर्मास्य कालाचा निर्णय झाला. उद्देश ॥ २८ ॥

काम्येष्टीचा काल.

काम्येष्टि, विकृतीला जो सामान्य निर्णय सांगितला त्याप्रमाणें पर्वदिवशीं कराव्या, अथवा शुक्लपक्षांतील देवतानक्षत्रीं कराव्या. स्त्री प्रसूत झाली असतां जातेष्टि करावी; परंतु वीस दिवसपर्यंत कर्माचा प्रतिबंध करणारें जें जननाशौच तें गेल्यानंतर पर्वदिवशीं करावी. घर दग्ध होईल तर गृहदाहेष्टि करावी असें सांगितलें आहे, यास्तव तसें निमित्त प्राप्त झाल्यानंतर गृहदाहेष्टि इत्यादिक नैमित्तिक इष्टि कर्तव्य असतील तर पर्वादिकांची गरज नाहीं. तसें निमित्त नसेल तर पर्वदिवशीं कराव्या. यज्ञाच्या अंगभूत ज्या नित्य इष्टि त्या यज्ञाबरोबरच कराव्या, त्यांविषयीं निराळ्या कालाची गरज नाहीं. "होम करण्याचीं द्रव्यें दोषयुक्त झालीं" इत्यादि दोषांच्या निमित्तानें प्राप्त झालेल्या ज्या यज्ञाच्या अंगभूत इष्टि त्या आपल्या स्विष्टकृत्कर्माच्या नंतर व समष्टि संज्ञक होमाच्या पूर्वीं दोषस्मरण झालें असतां त्या वेळींच त्याच विधीच्या अनुरोधानें निर्वापादिक कराव्या. प्रायश्चित्ताच्या आहुतीनंतर दोषस्मरण होईल तर तो सर्व प्रयोग समाप्त करून पुन: अन्वाधानादिक विधीनें कराव्या याप्रकारेंकरून काम्य नैमित्तादि इष्टींचा निर्णय झाला. उद्देश ॥ २९ ॥

आधानाचा काल.

आधान पर्वदिवशीं आणि उक्त नक्षत्रीं करावें. त्याविषयीं पर्व घेणें तें संकल्पापासून पूर्णाहुतीपर्यंत सर्व प्रयोग त्या कालांत होई इतकें घ्यावें. तितकें घेण्यासारखें नसेल तर गार्हपत्याधानापासून आहवनीयाधानापर्यंत पुरेल इतकें विद्यमान असेल तें घ्यावें. याप्रमाणें नक्षत्राचाहि निर्णय जाणावा. संकल्पादिक संपूर्ण कर्म होईल इतकें पर्व दोन दिवशीं असेल तर ज्या दिवशीं सांगितलेल्या नक्षत्राचा योग असेल तें ग्रहण करावें. वसंतऋतु, पर्व, आणि सांगितलेलीं नक्षत्रें, या तिहींचा एककालीं योग येईल तर अति उत्तम. पर्व व नक्षत्र हीं असून ऋतु नसेल तर मध्यम. नुस्तें नक्षत्र किंवा नुस्तें पर्व हें अधम होय. कृत्तिका, रोहिणी, विशाखा, पूर्वाफाल्गुनी, उत्तराफल्गुनी, मृग, उत्तराभा

द्रपदा असीं सात नक्षत्रें आश्वलायनसूत्रांत सांगितलीं आहेत. कृत्तिका, रोहिणी, उत्तरा, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा, मृग, पुनर्वसू, पुष्य, पूर्वाफाल्गुनी, पूर्वाषाढा, हस्त, चित्रा, विशाखा, अनुराधा, श्रवण, ज्येष्ठा, रेवती, असीं सतरा नक्षत्रें दुसऱ्या सूत्रांत सांगितलीं आहेत. सोमपूर्वक आधान असेल तर, "ऋतु, नक्षत्रें यांचा विचार करूं नये" असें वचन आहे, यास्तव सोमकालाच्याच अनुरोधानें आधान केल्यास येथें निराळ्या कालाचा विचार करण्याची गरज नाहीं. "या प्रकारें करून आधानाचा काल सांगितला. उद्देश ३० ॥

आतां ग्रहणाचा निर्णय.

चंद्र, किंवा सूर्य यांचें ग्रहण डोळ्यांनीं दिसत असेल तेथपर्यंत पुण्यकाल, याकरितां ग्रहण लागून ग्रस्त झाल्यानें अन्यद्वीपीं ग्रहण असेल तथापि दिसण्यास योग्य नाहीं याकरितां पुण्यकाल नाहीं. असेंच ग्रहण लागून नंतर उदय होईल तर उदयाच्या पूर्वी पुण्यकाल नाहीं. अभ्र, इत्यादिं अडचणीमुळें दिसण्याचा असंभव असेल तर शास्त्रादिकांपासून स्पर्शकाल व मोक्षकाल हे जाणून स्नान, दान, इत्यादिक करावें. रविवारीं सूर्यग्रहण व सोमवारीं चंद्रग्रहण असें ग्रहण असेल तर तें **चूडामणि** ग्रहण, त्याचे ठिकाणीं दानादिक केलें असतां अनंत फल होतें. ग्रहणाच्या स्पर्शकालीं स्नान; मध्यें होम, देवपूजा, श्राद्ध; सुटण्यास आरंभ झाल्यावर दान; निःशेष सुटल्यानंतर स्नान; याप्रमाणें क्रम जाणावा. स्नानाच्या उदकाविषयीं तारतम्य — "उष्णोदकाहून शीतोदक पुण्यकारक, दुसऱ्यानें दिलेल्या उदकाहून स्वतांचें उदक पुण्यकारक, वर उदक काढून स्नान करणें त्याहून उदकांत बुडी मारून स्नान करणें पुण्यकारक, त्याहून वाहतें उदक पुण्यकारक, वाहत्याहून सरोवराचेंजल पुण्यकारक, त्याहून नदीचें जल पुण्यकारक, याप्रमाणें तीर्थें, नदी, गंगा, समुद्र यांचें स्नान उत्तरोत्तर पुण्यकारक आहे." ग्रहणांत वस्त्रासह स्नान करावें. वस्त्रासह स्नान करणें तें मुक्तिस्नानपर असें कितीएक ग्रंथकार ह्मणतात. मुक्तिस्नान न केलें असतां सुतकीपणा जात नाहीं. ग्रहणाचें स्नान अमंत्रण करावें. सुवासिनी स्त्रियांनीं गळ्याखालीं स्नान करावें. शिष्टांच्या स्त्रिया ग्रहणांत डोकीवरून स्नान करितात. सुव्हेर आणि सुतक यांमध्यें ग्रहणसंबंधी स्नान, दान, श्राद्धादिक आवश्य करावें.

ग्रहणांतील रजस्वलेच्या नैमित्तिक स्नानाचा विचार.

"स्त्री रजस्वला असेल, आणि कांहीं नैमित्तिक स्नान प्राप्त होईल तर, भांड्यांत

उदक घेऊन त्याणें स्नान करून व्रत करावें.. वस्त्र पिळूं नये, व दुसरें वस्त्र नेसूं नये." तीन दिवस किंवा एक दिवस उपोषण करून ग्रहणाचें स्नान, दान इत्यादिक केलें असतां मोठें फल प्राप्त होतें. एक दिवस उपोषण करणें असेल तर ग्रहणादिवसाच्या पूर्व दिवशीं उपोषण करावें, असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. ग्रहण संबंधी अहोरात्रीं उपोषण करावें,असें दुसरे ग्रंथकार ह्मणतात. पुत्रवान् गृहस्थाश्रमी यांनीं ग्रहण, संक्रांति, इत्यादिक दिवशीं उपोषण करूं नये. पुत्रवान् अशा शब्देंकरून. कन्यावान् असतील त्यांनींहि उपोषण करूं नये. ग्रहणाचे ठिकाणीं देव, पितर, यांचें तर्पण करावें, असें कोणी ह्मणतात. "सर्व वर्णांला ग्रहणाचें सुतक आहे." याकरितां ग्रहणकालीं स्पर्श केलेलीं अशीं जीं वस्त्रादिक त्यांची शुद्धि उदकानें धुवून करावी. धुण्यासारखीं नसतील तर दर्भादिकानें उदकाचें प्रोक्षण करून शुद्धि करावी.

दानाविषयीं पात्रापात्र विचार.

ग्रहणांत गाई, भूमि, सुवर्ण, धान्य, इत्यादिकांचें दान केलें असतां मोठें फल आहे. तपश्चर्या, व विद्या या दोहोंनीं संपन्न जो ब्राह्मण तो मुख्य दानपात्र. सत्पात्रीं दान केल्यानें मोठें पुण्य आहे. "चंद्रसूर्यांच्या ग्रहणकालीं सर्व उदक गंगेच्या समान, सर्व ब्राह्मण व्यासाच्या समान,सर्व दान भूमिदानाच्या समान" असें जें वचन तें सामान्य पुण्याच्या अभिप्रायाचें आहे. वास्तव "अब्राह्मणाचे ठिकाणीं दान समफल, ब्राह्मण ब्रुवाचे ठिकाणीं द्विगुणफल, श्रोत्रियाचे ठिकाणीं शंभर सहस्रपट, सत्पात्राचे ठिकाणीं अनंतफल," असें तारतम्य सांगितलें.—मौंजी, वेदादिक, यांचा संस्कार ज्याला नाहीं, व जातीनें मात्र ब्राह्मण तो अब्राह्मण, त्याला दान केलें तर सांगितलें इतकेंच फल मिळतें. गर्भाधानादि संस्कार झालेला, व वेद पाठ करणें,दुसऱ्यास शिकविणें, यांही जो हीन तो ब्राह्मणब्रुव, त्याला दान केलें तर दुप्पट फल मिळतें. वेद स्वतां पाठ करणें व दुसऱ्यास शिकविणें, यांहींकरून युक्त तो श्रोत्रिय, त्याला दान केलें तर सहस्रपट फल मिळतें. विद्या, उत्तम आचार, इत्यादिकांनीं युक्त तो सत्पात्र, त्याला दान केलें तर अनंतफल; याप्रमाणें वाक्याचा अर्थ जाणावा. ग्रहणांत श्राद्ध करणें तें आमान्नें करून करावें, किंवा हिरण्य श्राद्ध करावें. संपत्तिमान् असेल तर पक्वान्नेंकरून करावें, सूर्यग्रहणीं श्राद्ध करावयाचें ते तीर्थयात्रांगश्राद्धाप्रमाणें घृतप्रधान अशा अन्नानें करावें. ग्रहणांत श्राद्धभोजन करणारा महादोषी होतो. संपत्तिमान् असेल त्यानें ग्रहणांत तुलादानादिक करावें.

ग्रहणांत मंत्रदीक्षा घेण्याचा प्रकार.

"चंद्र आणि सूर्य यांच्या ग्रहणीं,तीर्थाचे ठिकाणीं,महापर्व इत्यादिकालीं,मंत्राची दीक्षा

घेणें असेल तर महिना, नक्षत्र, इत्यादि शुद्धीची गरज नाहीं. मंत्रदीक्षा घेण्याचा प्रकार तंत्रग्रंथीं पाहावा. दीक्षाशब्दाचें ग्रहण उपदेशाचें उपलक्षण करितें. " युगायुगाचे ठिकाणीं दीक्षा होते आणि कलियुगीं उपदेश होतो. चंद्रसूर्यग्रहण, सिद्धक्षेत्र शिवालय, इत्यादि स्थानीं नुस्ता मंत्र मात्र सांगणें तो उपदेश होय. मंत्र घेण्याविषयीं सूर्यग्रहणच मुख्य आहे. चंद्रग्रहणीं मंत्रग्रहण केलें असतां दारिद्र इत्यादिक दोष प्राप्त होतो असें कितीएक ह्मणतात. " चंद्रसूर्यांच्या ग्रहणीं उपोषणपूर्वक स्नान करून स्पर्श कालापासून सुटे पर्यंत एकाग्रमनानें मंत्राचा जप करावा, जपाचा दशांश होम करावा, होमाचा दशांश तर्पण करावें. होमाविषयीं शक्ति नसेल तर होमसंख्येच्या चौपट जप करावा. " मूल मंत्राचा उच्चार करून त्याच्या शेवटीं द्वितीया विभक्त्यंत असा, मंत्रदेवतेच्या नामाचा उच्चार करून अमुक देवतेला मी तर्पण करितों असा उच्चार करून पत्रादिक घातलेलें असें जें उदक त्याच्या अंजलींनीं तर्पण, होमाच्या दशांशेंकरून करावें. असा नमोंत मूलमंत्र उच्चार करून अमुक देवतेला मी अभिषेक करितों, असें उच्चारून तर्पणाच्या उदकानें आपल्या मस्तकीं अभिषेक करावा. याप्रमाणे मार्जन, तर्पणाच्या दशांश करावें. मार्जनाच्या दशांशेंकरून ब्राह्मण भोजन करावें. याप्रकारेंकरून जप, होम, तर्पण, मार्जन, आणि ब्राह्मणभोजन, हें पांच प्रकारचें पुरश्चरण होय. तर्पणादि करण्यास सामर्थ्य नसेल तर त्या त्या संख्येच्या चौपट जपच करावा. मंत्राचें पुरश्चरण करावयाचें तें स्पर्श होऊन उदय पावलेलें आणि सुटल्यावांचुन अस्त झालेलें अशा ग्रहणीं होत नाहीं. पुरश्चरण संबंधी उपवास पुत्रवान्गृहस्थाश्रमी यांनींहि करावा. पुरश्चरण करील आणि त्याचे स्नानदानादि नैमित्तिक कर्माचा लोप होईल तर दोषप्रसंग प्राप्त होतो, यास्तव नैमित्तिक जें स्नानदानादिक तें स्त्री, पुत्र, इत्यादि प्रतिनिधीं कडून करावें.

पुरश्चरणाचा विधि

स्पर्शकालाच्या पूर्वीं स्नान करून "अमुकगोत्रोऽमुकशर्माहं राहुग्रस्ते दिवाकरे निशाकरे वा अमुकदेवताया अमुकमंत्रसिद्धिकामो ग्रासादिमुक्तिपर्यंतं अमुकमंत्रस्य जपरूपं पुरश्चरणं करिष्ये" असा संकल्प करून आसनविधि, न्यास इत्यादिक स्पर्शाच्या पूर्वींच करून ग्रहण लागल्यापासून सुटेपर्यंत मूलमंत्राचा जप करावा. नंतर दुसऱ्या दिवशीं स्नानादिक नित्यकर्म करून, "अमुकमंत्रस्य कृतैतद्ग्रहणकालिकामुकसंख्याकपुरश्चरण जपसांगतार्थं तद्दशांशहोम, तद्दशांशतर्पण, तद्दशांशमार्जन 'तद्दशांशब्राह्मणभोजनानि

करिष्ये, " असा संकल्प करून होमादिक किंवा त्याच्या त्याच्या चौपट, अथवा दुप्प ट यांतून कोणत्या एका संख्येने जप करावा. ग्रहणकालीं पुरश्चरणकर्त्यानें आपल्या पुत्रादिकांला आपलें स्नानादिक करण्याविषयीं आज्ञा केल्यानंतर पुत्रादिकानें, "अमुक शर्मणोऽमुकगोत्रस्यामुकग्रहणस्पर्शस्नानजनितश्रेयःप्राप्त्यर्थं स्पर्शस्नानं करिष्ये, " असा संकल्प करून त्याचीं स्नान, दान इत्यादिक कर्मे करावीं. पुरश्चरण न करणारे अशा नींहि गुरूनें सांगितलेल्या अशा मंत्राचा आणि आपापल्या इष्टदेवतेच्या मंत्राचा जप आणि गायत्रीचा जप ग्रहणांत अवश्य करावा. न करतील तर मंत्राला मलीनपणा येतो. ग्रहणाच्या समयीं निद्रा केली तर रोग, मुत्रोत्सर्ग केला तर दारिद्र, शौचाला गेलें तर कृमि होतो, मैथुन केलें तर गांवडुकर, तैलाभ्यंग केला तर कुष्टरोग, भोजन केलें तर नरक इत्यादि दुष्ट फळें होतात. पूर्वी शिजवलेलें अन्नावरून ग्रहण गेलें असतां तें टाकावें. याप्रमाणे ग्रहणांतील उदक प्राशन केलें असतां पादकृच्छ्र प्रायश्चित करण्यास सांगितलें आहे यास्तव ग्रहणसंबंधी उदकहि टाकावें. कांजी, ताक, तूप,तेल यांत तळलेले पदार्थ व दूध, हे पूर्वी तयार केलेले सर्व पदार्थ ग्रहणानंतर घ्यावे. तूप, लोणचीं, गोरस, यांचे ठिकाणीं ग्रहणामध्यें दर्भ घालावे.

आतां ग्रहणाच्या वेधाचा विचार.

सूर्यग्रहणीं ग्रहणप्रहराच्या पूर्वी चार प्रहर वेध. चंद्रग्रहणीं ग्रहणप्रहराच्या पूर्वी तीन प्रहर वेध. तसेंच, दिवसाच्या पहिल्या प्रहरीं सूर्यग्रहण होईल तर पूर्वरात्रीच्या चार प्रहरांत भोजन करूं नये. दुसऱ्या प्रहरीं ग्रहण होईल तर पूर्वरात्रीच्या दुसऱ्या प्रहरापासून भोजन करूं नये. तसेंच पहिल्या प्रहरीं चंद्रग्रहण होईल तर दिवसाच्या दुसऱ्या प्रहरापासून भोजन करूं नये. रात्रीच्या दुसऱ्या प्रहरीं ग्रहण होईल तर दिवसाच्या तिसऱ्या प्रहरापासून भोजन करूं नये. बाल, वृद्ध, रोगी यांविषयीं दीडप्रहर किंवा सहा घटिका वेध. सशक्तानें वेधकालीं भोजन केलें असतां तीन दिवस उपोषण करावें, हें प्रायश्चित. ग्रहणकालीं भोजन केलें असतां प्राजापत्य प्रायश्चित करावें. ग्रहण लागून चंद्राचा उदय होईल तर चार प्रहर वेध, याकरितां दिवसा भोजन करूं नये. कोणी ग्रंथकार चंद्राचा पूर्ण ग्रास असेल तर चार प्रहर वेध, आणि एकदेशग्रास असेल तर तीन प्रहर वेध असें ह्मणतात. ग्रहण असून अस्त होईल तर " ग्रहण असून चंद्र सूर्य अस्त पावतील तर दुसऱ्या दिवसीं उदयकालीं स्नान करून पुरुष शुद्ध होतो." एथे स्नान करून शुद्ध अशा वचनानें, शुद्ध मंडळाचे दर्शनकालीं जे स्नान त्याच्या पूर्वी शुद्धि नाहीं असें सांगितलें, यास्तव उदक आणणें, स्वयंपाक करणें, इत्यादिक शुद्ध

बिंबाचा उदय होऊन स्नान केल्याच्या पूर्वी करूं नये असें वाटतें. सूर्यग्रहण ग्रस्तास्त किंवा ग्रस्तोदय असेल तर पुत्रवान् अशा गृहस्थाश्रमीला उपोषणाचा निषेध सांगितला आहे यास्तव बारा घटिका वेध टाकून ग्रहणाच्या पूर्वी भोजन करावें असें कोणी ह्मणतात. पुत्रवान् अशा गृहस्थाश्रमींनींहि तशा ग्रहणीं उपोषणच करावें, असें माधवाचेंच मत शिष्टाचाराला मिळतें असें योग्य आहे.

ग्रहण असतां नैमित्तिक कर्मांचा विचार.

सूर्यग्रहण ग्रस्तास्त असेल आणि चंद्रग्रहण ग्रस्तोदय असेल तर अग्निहोत्र्यानें अन्वाधान करून जलानें व्रत करावें, भोजन करूं नये. चंद्रग्रहण ग्रस्तास्त असेल तर दुसऱ्या दिवसीं संध्या, होम इत्यादि करण्याविषयीं दोष नाहीं. अल्पवेळानें ग्रहण सुटेल असा शास्त्रेंकरून सुटण्याचा निश्चय होईल तर सुटण्याच्या वेळेनंतर स्नान करून होमादिक कर्म करावें. फार वेळानें सुटणारें असें असेल तर होमकालाचें उल्लंघन होतें याकरितां ग्रस्तोदयासारखें ग्रहणामध्येंच संध्या, होम करून शास्त्रेंकरून सुटण्याचा जो काळ असेल त्या कालीं स्नान करून ब्रह्मयज्ञ इत्यादिक नित्य कर्म करावें, असें वाटतें. अमावास्येचे दिवसीं ग्रहणसंबंधीं श्राद्ध केल्यानेंच दर्शश्राद्ध, आणि संक्रांतिश्राद्धें, यांची सिद्धि होये. ग्रहणाच्या दिवसीं पिता इत्यादिकांचें वार्षिक श्राद्ध आलें असतां संभव असेल तर अन्नानें करावें. ब्राह्मणादिक न मिळाल्यामुळें असंभव असेल तर आमान्नें करून किंवा हिरण्यें करून करावें.

अनिष्ट ग्रहणाची शांति व बिंबदान.

आपल्या जन्मराशीपासून तृतीय, षष्ठ, एकादश, दशम, या राशींचे ठिकाणीं ग्रहण शुभ होय. द्वितीय, सप्तम, नवम, पंचम या स्थानीं मध्यम होय. आद्य, चतुर्थ, अष्टम, द्वादश या राशींचे ठिकाणीं अशुभ होय. ज्याच्या जन्मराशीं किंवा जन्मनक्षत्रीं ग्रहण होतें त्यास विशेष अनिष्टकारक होतें याकरितां त्यानें गर्गादिकांनीं सांगितलेली शांति करावी. अथवा बिंबदान करावें. तें असें—चंद्रग्रहणीं रुप्याचें चंद्रबिंब, आणि सुवर्णाचें नागबिंब करावें. सूर्यग्रहणीं सुवर्णाचें सूर्यबिंब, व नागबिंब करून तें, तुपानें भरलेलें असें तद्व्याचे पात्र अथवा कांस्यपात्र यांत ठेवून, तिल, वस्त्र, दक्षिणा, इतकी सामग्री तयार करून "ममजन्मराशिजन्मनक्षत्रस्थितामुकग्रहणसूचितसर्वानिष्टप्रशांतिपूर्वकं एकादशस्थानस्थितग्रहणसूचितशुभफलावाप्तये बिंबदानं करिष्ये." असा संकल्प करून चंद्र, सूर्य, राहु, यांचे ध्यान आणि नमस्कार करून नंतर, "तमोमयमहाभीम

सोमसूर्यविमर्दन ॥ हेमतारप्रदानेन ममशांतिप्रदोभव ॥ विधुंतुदनमस्तुभ्यं सिंहिकानंदनाच्युत दानेनानेन नागस्य रक्षमांवेधजाद्भयात्, " असा मंत्रोच्चार करून "इदं सौवर्ण राहुबिंबं नागं सौवर्णं रविबिंबं राजतं चंद्रबिंबं वा घृतपूर्णकांस्यपात्रनिहितं यथाशक्ति तिलवस्त्रदक्षिणा सहितं ग्रहणसूचितारिष्टविनाशार्थं शुभफलप्राप्त्यर्थंच तुभ्यमहं संप्रददे. " या दानवाक्याने पूर्वी पूजा केलेला असा जो ब्राह्मण त्याला दान करावें. असेंच चतुर्थ इत्यादि अनिष्ट स्थानीं ग्रहण असेल तर दान करावें, असें वाटतें. ज्याच्या जन्मराशी, जन्मनक्षत्र इत्यादि स्थानीं ग्रहण असेल त्यानें राहूनें ग्रस्त असें सूर्यचंद्राचें बिंब पाहूं नये. अन्य लोकांनींहि वस्त्र, उदक इत्यादि आड करून त्यांतून ग्रहण पाहावें; प्रत्यक्ष पाहूं नये.

मंगल कार्याविषयीं वर्ज्य असे ग्रहण संबंधीं दिवस.

पूर्णग्रास असें चंद्रग्रहण असेल तर मंगलकार्याचे ठिकाणीं, द्वादशीपासून तृतीयेपर्यंत सात दिवस टाकावे. पूर्णग्रास असें सूर्यग्रहण असेल तर एकादशीपासून चतुर्थीपर्यंत नऊ दिवस टाकावे. खंडित ग्रहण असेल तर चतुर्दशीपासून तीन दिवस टाकावे. ग्रासाचे चरण जसे कमजास्ती होतील त्या मानानें दिवसांचेंहि कमजास्ती मान योजावें, असें ज्योतीष ग्रंथामध्यें सांगितलें आहे. ग्रस्तास्त असेल तर पूर्वीचे तीन दिवस टाकावे. ग्रस्तोदय असेल तर पुढचे तीन दिवस टाकावे. पूर्ण ग्रास असेल तर सहा महिनेपर्यंत ज्या नक्षत्रीं ग्रहण असेल तें नक्षत्र वर्ज्य करावें. पादादिग्रास जसा जसा होईल त्या त्या मानानें दीड महिना इत्यादि वर्ज्य करावें. संकल्प करून द्यावयास काढलेलें द्रव्य ग्रहणानंतर दिलें असतां दुप्पट होतें. ॥ याप्रकारें करून ग्रहणाचा निर्णय झाला. उद्देश ३१ ॥

समुद्रस्नानाचा विचार.

पौर्णिमा, अमावास्या, इत्यादि पर्वणीचे दिवसीं समुद्रस्नान करावें. शुक्रवार आणि मंगळवार या दिवसीं समुद्राचें स्नान करूं नये. " अश्वत्थ, व सागर, यांची सेवा करावी. त्यांना कधींहि स्पर्श करूं नये, शनिवारीं अश्वत्थाला स्पर्श करावा व पर्वणीचे दिवसीं समुद्राला स्पर्श करावा. सेतुबंधसंबंधीं जें समुद्राचें स्नान त्या विषयीं कोणताही निषेध नाहीं." समुद्रस्नानाचा प्रयोग दुसऱ्या ग्रंथीं पहावा. ॥ या प्रकारें करून समुद्रस्नानाचा निर्णय झाला. उद्देश ३२ ॥

कोणकोणत्या तिथि, नक्षत्रें आणि वार, यांचे ठिकाणीं कोणकोणते पदार्थ वर्ज्य ते सांगतों.

तैलस्पर्श, काळें वस्त्र धारण करणें, आंबळकठीच्या काष्ठानें स्नान, कलह, तांब्याचे भांड्यांत भोजन करणें, हीं सप्तमीचे दिवसीं वर्ज्य करावीं. प्रतिपदा, षष्ठी, एकादशी या दिवसीं तैलाभ्यंग वर्ज्य. चतुर्थी, नवमी, चतुर्दशी या दिवसीं क्षौर वर्ज्य. तृतीया, अष्टमी, त्रयोदशी, या दिवसीं शूद्रादिकांनीं मांस वर्ज्य करावें. पंचमी, दशमी, पौर्णिमा या दिवसीं स्त्री वर्ज्य. रविवार, मंगळवार, बुधवार या दिवसीं क्रमेंकरून तैलाभ्यंग, श्मश्रु, स्त्री, हीं वर्ज्य. चित्रा, हस्त, श्रवण या नक्षत्रीं स्त्री वर्ज्य. विशाखा, प्रतिपदा या दिवसीं श्मश्रु वर्ज्य. मघा, कृत्तिका, तीन उत्तरा, या नक्षत्रीं स्त्री वर्ज्य. तिलभक्षण तिलतर्पण हीं सप्तमीस वर्ज्य. अष्टमी, नवमी, दशमी, एकादशी, द्वादशी, त्रयोदशी, या दिवसीं क्रमेंकरून नारळ, भोपळा, पडवळ, पावटा वगैरे, मसुरा, वांगीं हीं वर्ज्य करावीं. "पूर्णिमा, अमावास्या, संक्रांति, चतुर्दशी, अष्टमी, या दिवसीं तैल, स्त्री, मांस हीं सेवन करील तर त्याला चांडालजन्म होतें." पूर्णिमा, अमावास्या, संक्रांति, द्वादशी, श्राद्धदिवस, या दिवसीं वस्त्र पिळूं नये. रात्रीं माती, शेण, उदक, हीं आणूं नयेत. गोमूत्र प्रदोषकाळीं आणूं नये. आमावास्या इत्यादि पर्वणीचे दिवसीं शांतीकरितां अवश्य तिळांचा होम करावा. आपल्या रक्षणाकरितां दानादिक करावीं. पर्वणीचे दिवसीं अध्ययन करूं नये. शौच, आचमन, ब्रह्मचर्य हीं सेवन करावीं. प्रतिपदा, अमावास्या, षष्ठी, नवमी, श्राद्धदिवस, जन्मदिवस, व्रतदिवस, उपोषणादिवस, रविवार, माध्यान्हस्नानसमय, इतक्या काळीं काष्ठानें दांत घांसूं नये. "ज्या दिवसीं दंतकाष्ठें न मिळतील त्या दिवसीं आणि निषिद्ध दिवसीं उदकाचे बारा चूळ करून किंवा वृक्षाच्या पानांनीं मुखप्रक्षालन करावें." या सर्व निषेधांविषयीं तिथी, नक्षत्रें इत्यादि घेणें तीं तत्काळव्यापी असतील तीं घ्यावी.

॥ याप्रकारें करून धर्मसिंधुसारांतील तिथ्यादिकांचा विधिनिषेध सांगितला उद्देश ॥३३॥

मीमांसाधर्मशास्त्रज्ञाःसुधियोनलसाबुधाः ॥ कृतकार्याःप्राङ्निबंधैस्तदर्थनायमुद्यमः ॥१॥

मीमांसा, धर्मशास्त्र यांतें जाणणारे व बुद्धिमान, आलस्यरहित असे जे पंडित ते महाविद्वानांनीं केलेले पूर्वींचे ग्रंथ पाहून त्यांवरून कृतकार्य होतात, याकरितां माझा हा ग्रंथ करण्याचा उद्योग त्यांच्याकरितां नाहीं:

येपुनर्मंदमतयोलसाअज्ञाश्चनिर्णयं धर्मंवेदितुमिच्छंतिरचितस्तदपेक्षया ॥ २ ॥

निबंधोयंधर्मसिंधुसारनामासुबोधनः अमुनाप्रीयतांश्रीमद्विठ्ठलोभक्तवत्सलः ॥ ३ ॥

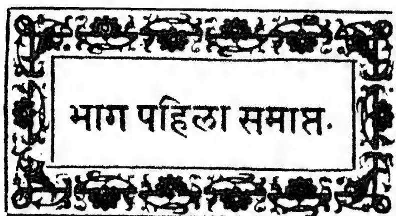
तर जे मंदबुद्धि, आळसी, अविद्वान असे असून धर्मविषयीं निर्णय जाणण्याची इच्छा करितात त्यांच्या करितां धर्मसिंधुसार नांवाचा असा हा सुबोध ग्रंथ मी केला आहे- या ग्रंथेंकरून भक्तवत्सल असा श्रीमद्विठ्ठल संतुष्ट असो.

सर्वत्रमूलवचनानीहज्ञेयानितद्विचारश्च कौस्तुभनिर्णयसिंधुश्रीमाधवकृतनिबंधेभ्यः ॥४॥

या ग्रंथाविषयींचीं सर्व मूलवचनें व त्यांचे विचार पाहाणें असतील तर कौस्तुभ, निर्णयसिंधु, श्रीमाधव यांणीं केलेले जे निबंध त्यांत पाहवे.

प्रेम्णासाद्भिर्ग्रंथःसेव्यःशब्दार्थतःसदोषोपि संशोध्यवापिहरिणासुदाममुनिसतुषपृथुकमुष्टिरिव ॥ ५ ॥

हा ग्रंथ क्वचित् स्थलीं शब्दार्थानें सदोष असला तथापि विद्वानांनीं विचारपूर्वक शोधून ग्रहण करण्यास योग्य आहे. ज्याप्रमाणें सुदामा ब्राह्मणाचे पोहे कोंड्यानें युक्त असतांहि ते हरीनें कोंडा टाकून देऊन भक्षण केले. ॥ या प्रकारेंकरून अनंतोपाध्यायांचा पुत्र काशिनाथोपाध्याय यांणें रचिलेलाजो धर्मसिंधुसार ग्रंथ त्याचा पहिला भाग समाप्त झाला.

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यत्कृपालेशमात्रेण मूकोपि धिषणायते ॥
तमहं परमात्मानं वंदे कामप्रदं प्रभुं ॥ १ ॥

अर्थ—ज्याच्या कृपालेशमात्रें करून मूकहि बुद्धिमत्तेप्रत पावतो, असा जो परमात्मा सकलाभीष्टद प्रभु त्यातें मी नमस्कार करितों.

श्रीपांडुरंगंविबुधांतरंगंनौमींदिरांमाधवमंदिरांच ॥
सतामनंतंहितमाप्तमनंतंगुरुंगरिष्ठंजननींवरिष्ठाम् ॥ १ ॥

ज्ञानी जे त्यांच्या अंतःकरणांत वास करणारा असा श्रीपांडुरंग, आणि माधव जो तोच आहे मंदिर जीचें असी लक्ष्मी, व साधूचें हित करणारा असा अनंतनामक श्रेष्ठ गुरु, आणि श्रेष्ठ असी माता या सर्वांला मी नमस्कार करितों.

काशीनाथाभिधेनात्रानंतोपाध्यायसूनुना ॥
सामान्यंनिर्णयंप्रोच्यविशेषेणविनिर्णयः ॥ २ ॥

अनंतोपाध्यायांचा पुत्र असा मी काशिनाथ, प्रथम परिच्छेदांत तिथि इत्यादिकांचा सामान्य निर्णय सांगून आतां या दुसऱ्या परिच्छेदांत विशेष निर्णय सांगतों.

संगृह्यतेधर्मसिंधुसाराख्येकालगोचरे ॥
ग्रंथेप्रस्फुटबोधायपुनरुक्तिर्नदूषणम् ॥ ३ ॥

सर्वांला यथार्थ बोध होण्याकरितां कालगोचर अशा ह्या धर्मसिंधुसारनामक ग्रंथामध्यें कोठें स्थलविशेषीं पुनरुक्ति येईल तर तो दोष असें मानूं नये.

प्रथम परिच्छेदांत मासादिकांचा विशेष सांगितल्यावांचून सामान्येंकरून तिथि इत्यादि कांचा निर्णय सांगितला आहे. परंतु तितक्यानें निर्वाह होत नाहीं, म्हणून आतां या दुसऱ्या परिच्छेदांत चैत्रादिक बारा महिन्यांत कोणत्या तिथिचा कसा निर्णय आणि कोणकोणत्या तिथीला कोणकोणतीं कृत्यें करावीं, यांचा सर्व विशेष निर्णय, व प्रतिपदादिक ज्या तिथि त्यांचे ठिकाणीं विहित वार्षीककृत्यें कोणकोणतीं करावीं, हें सांगतों.

दक्षिण देशांतील लोक बहुधा शुक्ल प्रतिपदेपासून अमावास्येपर्यंत महिना ग्रहण करि तात यास्तव त्याचाच आश्रयानें निर्णय सांगतों. या परिच्छेदांत क्वचितुस्थलीं प्रथम परिच्छेदांतील विषय आला आहे तो त्या त्या विशेषाच्या दृढीकरणार्थ लिहिला आहे

यास्तव तो पुनरुक्तिरूप दोष आहे असें लोकांनीं समजूं नये. मेषसंक्रांतीच्या पूर्वीच्या दहा व पुढच्या दहा, एकूण वीस घटिका पुण्यकाळ. संक्रांति मध्यरात्रीच्या पूर्वीं झाली असतां पूर्वदिवसाचें उत्तरार्ध पुण्यकाळ जाणावा. मध्यरात्रीनंतर संक्रांति होईल तर दुसऱ्या दिवसाचें पूर्वार्ध पुण्यकाळ. बरोबर मध्यरात्रीं संक्रांति होईल तर पूर्वदिवस आणि पुढचा दिवस असे दोन दिवस पुण्यकाळ.

आतां तिथिनिर्णय सांगतों.

चैत्रशुद्ध प्रतिपदेच्या दिवसीं संवत्सराचा आरंभ होतो, त्याविषयीं प्रतिपदा सूर्योदयकालीं असेल ती घ्यावी. दोन दिवसीं सूर्योदयकालीं असेल किंवा दोन्ही दिवसीं सूर्योदयकालीं नसेल तर पूर्वदिवसाची घ्यावी. चैत्रमास हा अधिकमास आला असेल तर नूतन वर्षाला आरंभ झाला ह्मणून तैलाभ्यंग करणें, व संकल्पादिकांत नव्या वर्षाचा नामोच्चार करणें, हीं मलमास प्रतिपदेच्या दिवसींच करावीं. प्रत्येकानें आपापल्या गृहाचे ठिकाणीं ध्वजारोपण, निंबपत्रांचें भक्षण, संवत्सरफलाचें श्रवण, नवरात्राचा आरंभ आणि नवरात्रसंबंधी उत्सव, इत्यादिकांच्या निमित्तानें तैलाभ्यंग करणें हीं सर्व शुद्धमास प्रतिपदेच्या दिवसींच करावीं. नवीन वर्षाला आरंभ होतो या निमित्तानें तैलाभ्यंग करणें तोहि शुद्धमासाच्या प्रतिपदेच्या दिवसींच करावा, असें मयूखांत सांगितलें आहे. ह्या चैत्रशुद्ध प्रतिपदेच्या दिवसीं तैलाभ्यंग करणें हें नित्य आहे, आणि तो न केला असतां दोष आहे. ह्याच प्रतिपदेच्या दिवसीं देवीच्या नवरात्राचा प्रारंभ करावा. ह्या नवरात्राविषयीं प्रतिपदा घेणें ती द्वितीयेनें युक्त असी मुहूर्तमात्र असेल तथापि ती घ्यावी. एथें मुहूर्ताचें परिमाण असें—"दिवसाचा किंवा रात्रीचा कोणताहि पंधरावा जो भाग त्याला मुहूर्त असें ह्मणतात." याप्रमाणें सर्व ठिकाणीं मुहूर्त परिमाण जाणावें. ह्या देवी नवरात्राचा पारणादिक विशेष निर्णय शारद नवरात्रा प्रमाणें समजावा. ह्याच दिवसीं प्रपादान करावें. त्याविषयीं मंत्र—"**प्रपेयं सर्वसामान्या भूतेभ्यःप्रतिपादिता॥अस्याः प्रदानात् पितरस्तृप्यंतुहि पितामहाः**" ॥ "या मंत्रेंकरून चार महिने पर्यंत यथेच्छ प्राणिमात्रास पाणपोई घालून जलदान करावें, तेणेंकरून त्याचे पितर तृप्त होतात." चार महिने पर्यंत पाणपोई घालण्यास ज्याला शक्ति नसेल त्यानें दररोज ब्राह्मणाच्या गृहीं उदककुंभ द्यावा. त्याचा मंत्र—"**एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णु शिवात्मकः ॥ अस्य प्रदानात् सकला मम संतु मनोरथाः**" ॥ हीच प्रतिपदा कल्पादिहि आहे. याप्रमाणें वैशाखशुक्ल तृतीया, फाल्गुन कृष्ण तृतीया, चैत्रांतील शुद्ध पंचमी, माघशुद्ध त्रयोदशी, कार्तिकशुद्ध सप्तमी, आणि मार्गशीर्षशुद्ध नवमी ह्याहि तिथि कल्पादि आहेत असें जाणावें. ह्या कल्पादि तिथींचे दिवसीं श्राद्ध केलें असतां पितरांची तृप्ति होते. चैत्रशुद्ध

प्रतिपदा ही मत्स्यजयंती असें कोणी ह्मणतात. चैत्रमासांत, दहीं, दूध, तूप, आणि मध यांचा त्याग करून दंपतीपूजनात्मक असें गौरीचें व्रत करावें. चैत्रशुद्ध द्वितीयेचे दिवशीं प्रदोष कालीं बालेंदूचें पूजन इत्यादिक चंद्रव्रत करावें. त्याच द्वितीयेचे दिवशीं दवण्यानें गौरीशिवाची पूजा करावी. चैत्रशुद्ध तृतीयेचे दिवशीं शिवसहित गौरीचें पूजन करून आंदोलनव्रत एक महिनापर्यंत करावें. ह्या व्रताविषयीं तृतीया मुहूर्तमात्र असेल तथापि दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी, द्वितीयायुक्त घेऊं नये. चतुर्थीयुक्त असून वैधृति इत्यादिक योग असेल तथापि द्वितीयायुक्त घेण्याविषयीं मोठा निषेध आहे यास्तव तीच घ्यावी. ह्या तृतीयेचे दिवशीं रामचंद्राच्या दोलोत्सवाचा आरंभ करून एक महिनापर्यंत दररोज पूजा करून आंदोलन करावें. याप्रमाणें इतर देवांचेंहि आंदोलनोत्सव करावे. ही तृतीया मन्वादिहि आहे, याकरितां एथेंच मन्वादि तिथींचा निर्णय सांगतों. चैत्रशुद्ध तृतीया, चैत्री पौर्णिमा, ज्येष्ठी पौर्णिमा, आषाढशुद्ध दशमी व पौर्णिमा, श्रावणकृष्ण अष्टमी, भाद्रपदशुक्ल तृतीया, आश्विनशुक्ल नवमी, कार्तिकशुक्ल द्वादशी व पौर्णिमा, पौष शुद्ध एकादशी, माघशुद्ध सप्तमी, आणि फाल्गुनांतील पौर्णिमा व अमावास्या, याप्रमाणें चवदा तिथि मन्वादि जाणाव्या. ह्या मन्वादि तिथि शुक्लपक्षांतील असतील तर, दैव कर्म आणि पित्र्यकर्म यांविषयीं पूर्वाण्हकालव्यापिनी घ्याव्या: दिवसाचे दोन भाग करून पहिला भाग तो पूर्वाण्हकाल. श्राद्धादिक करणें तें पूर्वाण्हकालींच करावें. देवसंबंधी किंवा मनुष्य संबंधी कांहीं अडचण येऊन पूर्वाण्हकालीं श्राद्धादिक करण्यास न सांपडेल तर अपराण्ह व्यापिनी घ्याव्या. दिवसाच्या पूर्वार्द्धकालीं किंवा अपराण्हीं श्राद्धादिक करावें दिवसाच्या उत्तरार्द्धाच्या मध्यान्हभागांत करूं नये असें तात्पर्य. कृष्णपक्षांतील मन्वादि तिथि, दैव, पित्र्य कर्में यांविषयीं घेणें असतील तर त्या दिवसाचे पांच भाग करून चवथा भाग जो अपराण्हकाल तत्कालव्यापिनि घ्याव्या. मन्वादि तिथींचे ठिकाणीं आपिंडक श्राद्ध करावें. ह्या तिथींचे दिवशीं श्राद्धें केल्यानें दोन सहस्र वर्षेपर्यंत पितरांची तृप्ति होते. मन्वादि तिथींचे ठिकाणीं श्राद्ध नित्य आहे. हें श्राद्ध न केलें असतां "त्वं भुवःप्रतिमानं०" ह्या ऋचेचा शंभर वेळ जप उदकांत उभें राहून करावा, हें प्रायश्चित आहे. असेंच ९६ श्राद्धेंहि नित्य आहेत. तीं षण्णवति श्राद्धें असीं:— अमावास्यांचीं १२, युगादि ४, मन्वादि १४, संक्रांतींचीं १२, वैधृति १२, व्यतीपात १२, प्रतिपदेपासून अमवास्येपर्यंत दररोज याप्रमाणें महालय १५, अष्टका ५, अन्वष्टका ५, पूर्वेद्यु ५, याप्रमाणें ९६ श्राद्धें जाणावीं.

दशावतारजयंत्या.

ज्या तिथीचे दिवशीं जो अवतार झाला त्या जन्मतिथीला जयंती असें ह्मणतात. चैत्र शुद्ध तृतीयेचे दिवशीं अपराण्हकालीं मत्स्यावतार झाला, याकरितां चैत्रशुद्ध तृतीया ही मत्स्यजयंती, याप्रमाणें सर्वांच्या जयंत्या जाणाव्या. वैशाख पौर्णिमेच्या दिवशीं सायंकाळीं कूर्मावतार झाला. भाद्रपदशुद्ध तृतीयेचे दिवशीं अपराण्हकालीं वराहावतार झाला. वैशाख शुद्ध चतुर्दशीचे दिवशीं सायंकालीं नारसिंहावतार झाला. भाद्रपदशुद्ध द्वादशीचे दिवशीं मध्यान्हकालीं वामनावतार झाला. वैशाखशुद्ध तृतीयेचे दिवशीं मध्यान्हकालीं परशुरामावतार झाला, तो प्रदोषकालीं झाला असें पुष्कळ ग्रंथकार ह्मणतात. चैत्रशुद्ध नवमीचे दिवशीं दाशरथि रामाचा अवतार झाला. श्रावणकृष्ण अष्टमीचे दिवशीं मध्यरात्रीस श्रीकृष्णावतार झाला. आश्विनशुद्ध दशमीचे दिवशीं सायंकालीं बौद्धावतार झाला. श्रावणशुक्ल षष्ठीचे दिवशीं सायंकालीं कल्कीचा अवतार झाला. याप्रमाणें ज्या ज्या कालीं जो जो अवतार झाला असेल त्या कालीं त्या व्याप्ति पाहून जयंतीतिथींचा निर्णय करावा. ह्यांमध्यें मत्स्य, कूर्म, वराह, बुद्ध, आणि कल्की यांच्या अवतारांविषयीं आषाढादिक दुसरे मास, एकादशी इत्यादिक दुसऱ्या तिथि, आणि प्रातःकालादिक दुसरे काल, असे दुसऱ्या वचनांच्या प्रमाणांवरून कालभेद सांगितले आहेत, त्यापेक्षां कल्पभेदेंकरून त्यांची व्यवस्था करावी, आणि ज्यांणीं जो पक्ष स्वीकारिला असेल तदनुसार त्या त्या भक्तांनीं त्या त्या दिवशीं उपोषणें करावीं. ह्या जयंतींमध्यें श्रीरामजयंती, कृष्णजयंती, आणि नृसिंहजयंती ह्या मात्र नित्य आहेत, याकरितां त्या दिवशीं सर्वांनीं उपोषण करावें. मध्यान्हकालव्यापिनी अशा चैत्रशुक्ल चतुर्थीचे दिवशीं लाडू इत्यादिकांनीं गणपतीची पूजा करून दवणा वाहावा, तेणेंकरून विघ्नांचा नाश होऊन सकल मनोरथ सफळ होतात. चैत्रशुक्ल पंचमीचे दिवशीं अनंतादिक नागांची पूजा करून दूधतुपाचा नैवेद्य समर्पण करावा. ह्याच पंचमीचे दिवशीं लक्ष्मीची पूजा करावी, ह्याच दिवशीं उच्चैःश्रवा इत्यादिकांचें पूजारूप हयव्रत करावें. ह्या सर्व व्रतांविषयीं पंचमी, सामान्य निर्णय सांगितला आहे त्याप्रमाणें घ्यावी व पुढेंहि असेंच समजावें. जेथें विशेष निर्णय सांगितला नाहीं तेथें प्रथम परिच्छेदांत सांगितलेला तोच निर्णय घ्यावा. षष्ठीचे दिवशीं षडाननाला दवणा वाहावा, सप्तमीचे दिवशीं सूर्याला, नवमीचे दिवशीं देवीला, पौर्णिमेचे दिवशीं सर्व देवांला दवणा वाहावा, असा ग्रंथांतरीं विस्तार सांगितला आहे. चैत्रशुद्ध अष्टमीचे दिवशीं भवानीदेवीचा अवतार झाला, त्याविषयीं अष्टमी, नवमीयुक्त असेल ती घ्यावी. ह्या अष्टमीचे दिवशीं पुनर्वसु नक्षत्र असेल तर अशोकवृक्षाच्या आठ कळ्या भक्षण कराव्या. कळ्याभक्षणाचा मंत्र— "त्वामशोक नराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ॥ पिबामि शोकसंतप्तो मामशोकं सदा कुरु" ॥ ह्या दिव

सीं " चैत्रमास, शुक्लपक्षांतील अष्टमी, पुनर्वसु नक्षत्र, बुधवार, असा योग असेल तर प्रातःकाळीं यथाविधि स्नान केलें असतां वाजपेय यज्ञाचें फळ मिळतें." चैत्रशुक्ल नवमी हिला रामनवमी असें ह्मणतात. ह्या नवमीचे दिवसीं पुनर्वसु नक्षत्र, मध्यान्ह समय, कर्कलग्न, मेषींचा सूर्य, उच्चींचे पांच ग्रह असा योग असतां श्रीरामाचा अवतार झाला. उपोषण करणें तें मध्यान्हकालव्यापिनी नवमीचे दिवसीं करावें. पूर्वदिवसींच मध्यान्हकालव्याप्ति असेल तर तीच घ्यावी. दोन दिवसीं मध्यान्ह व्याप्ति असेल अथवा दोन दिवसीं मध्यान्हव्याप्ति नसेल तर अष्टमीविद्ध घेऊं नये असा निषेध आहे याकरितां दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. जरी पूर्व दिवसीं संपूर्ण मध्यान्हकालव्याप्ति असेल तथापि ती टाकून दुसऱ्या दिवसीं मध्यान्हकालीं एकदेशव्याप्ति असेल ती घ्यावी. कोणी ग्रंथकार, अष्टमीनें, विद्ध असून मध्यान्हकालव्यापिनी, आणि पुनर्वसु नक्षत्रेंकरून युक्त असी असेल तथापि ती टाकून दुसऱ्या दिवसीं सहा घटिका नवमी असेल तीच सर्वांनीं उपोषणाविषयीं घ्यावी, आणि जर दशमीचा क्षय होऊन पारणेच्या दिवसीं स्मार्तांचें एकादशीव्रत प्राप्त होईल तर स्मार्तांनीं अष्टमीविद्ध असी उपोषणाविषयीं घ्यावी. वैष्णवांनीं सहा घटिकांनीं युक्त असी दुसऱ्या दिवसाचीच उपोषणाला घ्यावी, शुद्धनवमी न मिळेल, किंवा दुसऱ्या दिवसीं सहा घटिकांहून नवमी कमी असेल, तर सर्वांनीं अष्टमीविद्ध असेल तीच उपोषणाविषयीं घ्यावी असें ह्मणतात. हें नवमीचें व्रत नित्य आणि काम्य असें दोन प्रकारचें आहे.

अतां या व्रताचा प्रयोग सांगतों.

अष्टमीचे दिवसीं उपाध्याय याची पूजा करून " श्रीरामप्रतिमादानं करिष्ये ऽहं द्विजोत्तम ॥ तत्राचार्यो भव प्रीतः श्रीरामोसि त्वमेव मे, " या मंत्रेंकरून त्याची प्रार्थना करून नंतर, " नवम्या अंगभूतेन एकभक्तेन राघव ॥ इक्ष्वाकुवंशतिलक प्रीतोभव भवप्रिय, " या मंत्रेंकरून एकभुक्ताचा संकल्प करून उपाध्यायासह हविष्यान्न भोजन करावें. तेथें पूजेकरितां मंडप व वेदी करून नवमीचे दिवसीं प्रातःकालीं, " उपोष्य नवमींत्वद्य यामेष्वष्टसु राघव ॥ तेन प्रीतो भव त्वं मे संसारात् त्राहि मां हरे " या मंत्रेंकरून उपोषणाचा संकल्प करून नंतर, " इमां स्वर्णमयीं राम प्रतिमां त्वां प्रयत्नतः ॥ श्रीरामप्रीतये दास्ये रामभक्ताय धीमते, " या मंत्रेंकरून प्रतिमादानाचा संकल्प करावा. मग, " श्रीरामनवमीव्रतांगभूतां, षोडशोपचारैः श्रीरामपूजां करिष्ये, " असा संकल्प करून वेदीवर सर्वतोभद्रमंडल घालून त्या मंडलावर कलशाची स्थापना करून मग त्या कलशावर पूर्णपात्र ठेवून त्याच्या सभोंवार वस्त्राचें वेष्टन करावें. नंतर पूर्ण

पात्रामध्यें, अग्न्युत्तारणविधीनें प्रतिमेचे ठिकाणीं श्रीरामाची स्थापना करून पुरुषसूक्ताच्या सोळा ऋचांनीं पूजा करून पुष्पपूजा झाल्यानंतर, " रामस्य जननी चासि रामात्मकमिदं जगत् ॥ अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु ते, " ह्या मंत्रानें कौसल्येचें पूजन करून " ॐनमो दशरथाय " या मंत्रेंकरून दशरथाची पूजा करावी. सर्व पूजा समाप्त झाल्यावर मध्यान्हकालीं फल, पुष्प, गंध इत्यादि उदकांत घालून तें उदक शंखांत घालून शंखानें अर्घ्य द्यावें. अर्घ्याचा मंत्र–" दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनायच ॥ दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनायच ॥ परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ॥ गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ " याप्रमाणें अर्घ्य द्यावें. रात्रीं जागरण करून प्रातःकालीं नित्यपूजा करून मग मूलमंत्रानें पायसाच्या अष्टोत्तरशत आहुति हवन करून पूजेचें विसर्जन करून उपाध्यायाला प्रतिमेचें दान करावें. दानाचा मंत्र–" इमां स्वर्णमयीं राम प्रतिमां समलंकृतां ॥ शुचिवस्त्रयुगच्छन्नां रामोऽहं राघवाय ते ॥ श्रीरामप्रीतये दास्ये तुष्टो भवतु राघवः " याप्रमाणें दान करून प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचा मंत्र—" तव प्रसादं स्वीकृत्य क्रियते पारणा मया ॥ व्रतेनानेन संतुष्टः स्वामिन् भक्तिं प्रयच्छ मे " याप्रमाणें प्रार्थना झाल्यानंतर नवमीच्या अंतीं पारणा करावी. हें व्रत मलमासांत करूं नये. याप्रमाणें जन्माष्टम्यादिक व्रतें सुद्धां मलमासांत करूं नयेत. याच नवमीचे दिवशीं देवीनवरात्राची समाप्ति करावी, व त्याच्या समाप्तीचा निर्णय आश्विन मासांतील नवरात्राच्या नवमी प्रमाणें जाणावा.

श्रीकृष्णाचा आंदोलनोत्सव.

(झोंपा घालणें.)

चैत्रशुद्ध एकादशीचे दिवशीं श्रीकृष्णाचा आंदोलनोत्सव करावा. " कलि संबंधी पातकांचा नाश करणारा जो कृष्ण तो दोलारूढ झाला, असें जे पाहतात ते सहस्रशः अपराधांपासून मुक्त होतात. आंदोलन केलें असतां ते करणारांचीं कोटिशः जन्मांचीं पातकें दूर होऊन ते वैकुंठाचे ठिकाणीं देवांला पूज्य होत्साते विष्णूसह क्रीडा करितात, " असा या आंदोलन उत्सवाचा महिमा आहे. चैत्रशुद्ध द्वादशीचे दिवशीं विष्णूचा दमनोत्सव करावा. हा पारणेचे दिवशीं करावा. कारण, " पारणेच्या दिवशीं एक घटिकासुद्धां द्वादशी न मिळेल तर, पवित्र दमनोत्सवाविषयीं त्रयोदशी घ्यावी, " असें वचन आहे. शिवाचा दमनोत्सव तर चतुर्दशीचे दिवशीं करावा.

या दमनोत्सवाचा प्रयोग.

उपोषणाच्या दिवशीं नित्यपूजा करून जेथें दवणा मिळतो तेथें जाऊन दवणा

विकत घ्यावा. नंतर गंध, पुष्प,धूप इत्यादिकानें पूजा करून " श्रीकृष्णपूजेकरितां तुला नेतों " असी त्याची प्रार्थना करून नमस्कार करावा. दुसऱ्या देवतांविषयीं न्याव-याचा असल्यास जी देवता असेल तिचा उच्चार करावा. पुढें दवणा घरीं आणून पंचगव्यानें आणि उदकानें प्रक्षालन करून देवाच्या पुढें ठेवावा. नंतर त्या दव ण्याचे ठिकाणीं अशोक, काल, वसंत, काम, ह्या देवतांची, किंवा कामाची गंधादिकाने पूजा करावी. " नमोस्तु पुष्पबाणाय जगदाल्हादकारिणे ॥ मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते, " ह्या मंत्रेकरून कामाचें आवाहन करावें. नंतर " काम भस्मसमुद्भूत रतिबाष्पपरिप्लुत ॥ ऋषिगंधर्वदेवादिविमोहक नमोस्तु ते, " या मंत्रेकरून दवण्याची प्रार्थना करावी. " ओंकामाय नमः " ह्या मंत्रेकरून परिवारयुक्त अशा कामरूपी दवण्याला गंधादिक उपचार अर्पण करावे. तदनंतर रात्रीं देवाची पूजा करून अधिवासन करावें. तो प्रकार असाः— देवाच्या अग्रभागीं सर्वतोभद्रमंडल घालून त्याच्यावर कलशस्थापना करून त्या कलशावर धौतवस्त्रानें आच्छादित असा दवणा वांबूच्यापात्रांत ठेवावा. नंतर " पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मीपतेः प्रभो ॥ दमन त्वमिहागच्छ सान्निध्यं कुरु ते नमः" ह्या मंत्रानें दमनक देवतेचें आवाहान करून पूर्वादिक आठ दिशांचें ठिकाणीं पुढें सांगतों ह्या आठ मंत्रेकरून पूजा करावी. " क्लीं कामदेवाय नमो ऱ्हीं रत्यै नमः १, क्लीं भस्मशरीराय नमो ऱ्हीं रत्यै नमः२,क्लीं आनंगाय नमो ऱ्हीं रत्यै नमः ३, क्लीं मन्मथाय नमो ऱ्हीं रत्यै नमः४क्लीं वसंतसखाय नमो ऱ्हीं रत्यै नमः५, क्लीं स्मराय नमो ऱ्हीं रत्यै नमः ६, क्लीं इक्षुचापाय नमो ऱ्हीं रत्यै नमः ७, क्लीं पुष्पबाणास्त्राय नमो ऱ्हीं रत्यै नमः ८, " असी पूजा करून नंतर, " तत्पुरुषायविद्महे कामदेवाय धीमहि ॥ तन्नोऽनंगः प्रचोदयात् " ॥ ह्या मंत्रानें दवण्याला अष्टोत्तरशत (१०८) वेळा अभिमंत्रण करून गंधादिकांनीं पूजा करावी. नंतर "ऱ्हीं नमः" ह्या मंत्रेकरून पुष्पांजलि अर्पण करून " नमोस्तु पुष्पबाणाय ० " ह्या पूर्वीं सांगित लेल्या मंत्रानें नमस्कार करावा. नंतर " क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह ॥प्रात- स्त्वां पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते मम, " ह्या मंत्रेकरून देवाची प्रार्थना करून पुष्पां- जलि द्यावी. आणि त्या एकादशीचे दिवसीं रात्रीं जागरण करावें.नंतर सकाळीं नित्य पूजा करून पुनः देवाची पूजा करून दुर्वा,गंध,अक्षता यांहीं युक्त असी दवण्याची मंजरी घेऊन मूलमंत्र पठण करून " देवदेव जगन्नाथ वांछितार्थप्रदायक ॥ हृत्स्थान् पूरय मे विष्णो कामान् कामेश्वरीप्रिय ॥ इदं दमनकं देव गृहाण मदनुग्रहात् ॥ इमां सांव- त्सरीं पूजां भगवन्परिपूरय"॥असे हे मंत्र म्हणून पुनःमूलमंत्राचा जप करून देवाला दव

णा अर्पण करावा. मग सुशोभित दिसेल असा दवणा वाहवा. नंतर अंगदेवतांना दव-णा वाहून प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचे मंत्र—" मणिविद्रुममालाभिर्मंदारकुसुमादिभिः ॥ इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु गरुडध्वज ॥ वनमालां यथा देव कौस्तुभं संततं हृदि ॥ तद्वद्दाम नकीं मालां पूजां च हृदये वह ॥ जानताऽजानता वापि न कृतं यत्तवार्चनं ॥ तत्सर्वं पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाद्रमापते ॥ जितं ते पुंडरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ॥ हृषीकेश नम-स्तेस्तु महापुरुषपूर्वज ॥ मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वर ॥ यत्पूजितं मया देव परिपूर्ण तदस्तु मे" ॥ ह्या मंत्रांनीं प्रार्थना करून झाल्यानंतर गंधादि पंचोपचारांनीं देवाची पूजा करून आर्ती करावी. नंतर ब्राह्मणांला दवणा देऊन शेष आपण ग्रहण करून सुहृत् आप्तांसहवर्तमान पारणा करावी. मंत्रदीक्षा ज्यांना नसेल त्यांनीं नाममंत्रें-करून दवणा देवाला वाहावा. ह्या दमनक उत्सवाचा गौण काल श्रावणमासापर्यंत आहे, व हा मलमासांत करूं नये. गुरुशुक्रांचें अस्तादिक असेल तथापि करावा. या प्रमाणें दमनारोपणाचा विधि सांगितला. ह्याच द्वादशीला उद्देशून भारतांतील वचन सांगतात. "चैत्रशुद्ध द्वादशीचे दिवसीं अहोरात्र विष्णुचें स्मरण केलें असतां पुंडरीक यज्ञाचें फळ मिळून विष्णुलोकाला जातो."

अनंग पूजन व्रत व दमनक पूजना विषयीं सर्व साधारण निर्णय.

चैत्रशुद्ध त्रयोदशीचे दिवसीं अनंगपूजनरूप व्रत करावें. त्या व्रताविषयीं त्रयोदशी द्वादशीनें विद्ध असेल ती घ्यावी. चैत्रशुद्ध चतुर्दशीचे दिवसीं नृसिंहाचा दोलोत्सव करावा. ह्याच चतुर्दशीचे दिवसीं शिव, एकवीरा देवी, आणि भैरव यांची दवण्यानें पूजा करावी ह्या दमनकपूजनाविषयीं चतुर्दशी, पूर्व तिथीनें विद्ध असी अपराण्हकालव्यापिनी घ्यावी. संपूर्ण अपराण्हकालव्याप्ति नसेल तथापि अपराण्हाला स्पर्श करणारी असी पूर्व दिवसाची घ्यावी. सर्वथा अपराण्हकालीं स्पर्श सुद्धां नसेल तर दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. चैत्री पौर्णिमा सामान्य निर्णयेंकरून दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. पूर्वी सांगितलेल्या त्या त्या तिथीचे दिवसीं दमनकपूजा न केली असतां ह्याच पौर्णिमेचे दिवसीं सर्व देवांची दवण्यानें पूजा करावी. चित्रा नक्षत्रानें युक्त अशा चैत्री पौर्णिमेचे दिवसीं चित्रवस्त्राचें दान सौभाग्यदा-यक आहे. रवि, बृहस्पति व शनिवार, यांहीं युक्त अशा चैत्री पौर्णिमेचे दिवसीं स्नान, श्राद्धदिक केलीं असतां अश्वमेधाचें पुण्य प्राप्त होतें. चैत्रशुद्ध एकादशी, पौर्णिमा, अथवा

मेषसंक्रांति, यांतून कोणत्याहि दिवशीं वैशाखस्नानाचा आरंभ करावा. त्याचे मंत्र—" वैशाखं सकलं मास मेषसंक्रमणे रवेः॥प्रातः स्नानियमः स्नास्ये प्रीयतां मधुसूदनः॥मधुहंतुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात् ॥ निर्विघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्वहं॥ माधवे मेषगे भानौ मुरारे मधुसूदन ॥ प्रातः स्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहन. " या मंत्रें करून स्नानाचा आरंभ करावा व हविष्यान्नभक्षण, ब्रह्मचर्य इत्यादि नियम पाळावे. संपूर्ण मासपर्यंत स्नान करण्यास शक्तिनसेल त्यानें शेवटीं त्रयोदशीपासून तीन दिवस स्नान करावें ही पौर्णिमा मन्वादि आहे, हें पूर्वी सांगितलें आहे. चैत्रकृष्णत्रयोदशी शततारका नक्षत्रानें युक्त असल्यास तिला वारुणी असें ह्मणतात. हिचे ठिकाणीं स्नान, दान केल्यानें ग्रहणादि पर्वणीप्रमाणें फल देणारी आहे. शनिवारयोग असेल तर महावारुणी. शुभयोग, शनिवार आणि शततारका नक्षत्र, इतक्यांचा योग असेल तर महामहावारुणी. वारुणी योगाविषयीं कृष्ण प्रतिपदेपासून पौर्णिमेपर्यंत पौर्णिमांत मास व अमांत मासेंकरून फाल्गुन कृष्ण त्रयोदशी घ्यावी असें जाणावें. चैत्रकृष्ण चतुर्दशीचे दिवशीं भौमवारयोग असल्यास शिवसन्निध गंगेमध्यें स्नान केलें असतां पिशाचपीडा दूर होते. ॥ यां प्रकारें करून अनंतोपाध्याय यांचा पुत्र काशीनाथोपाध्याय यांणीं रचिलेल्या धर्मसिंधुसार ग्रंथांतील चैत्र मासांतील कृत्यांचा निर्णय झाला."

आतां वैशाख मास.

वैशाख मासांतील वृषभसंक्रांतीच्या पूर्वीच्या सोळा घटिका पुण्यकाळ. रात्रीं संक्रांति झाली असतां पुण्यकाळ पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें जाणावा. या मासांत प्रातः स्नान. तिलयुक्त उदकानें पितृतर्पण, धर्मकुंभाचें दान इत्यादिक करावें. या मासांत गंध, पुष्प, माळा, पन्हीं, केळीं, इत्यादिकेंकरून ब्राह्मणांची वसंतपूजा करावी. वैशाख किंवा ज्येष्ठ यांतून ज्या मासांत ऊष्मा फार होतो त्या मासांत प्रातःकाळीं नित्यपूजा करून गंधोदकानें पूर्ण अशा पात्राचे ठिकाणीं विष्णूची स्थापना करून पंचोपचारांनीं पूजा करावी. तेथेंच उदकांत सूर्यास्तपर्यंत मूर्ति ठेवून नंतर रात्रीं स्वस्थानीं स्थापना करून पंचोपचारांनीं पूजा करावी. मग त्या तीर्थोदकानें गृहांतील सर्व मनुष्यांवर व आपणावर प्रोक्षण करावें. हें कृत्य द्वादशीचे दिवशीं दिवसास करूं नये. रात्रीं कांहीं वेळ उदकांत मूर्ति ठेवून तेथेंच पूजा करून नंतर स्वस्थानीं नेऊन ठेवावी. या मासांत कृष्णश्वेत तुलसीनीं त्रिकाल विष्णूची पूजा करावी, तेणेंकरून मुक्ति मिळते. सकाळीं स्नान करून अश्वत्थालीं उदक घालावें व प्रदक्षिणा कराव्या, तेणेंकरून अनेक कुळांचे

तारण होतें. गाईचें अंग खाजविलें असतां याप्रमाणेंच फल जाणावें. या मासांत एकभुक्त, नक्त, अयाचित ही व्रतें धारण केलीं असतां तीं इच्छित फल देणारीं होतात. या मासांत पाणपोई घालणें, देवावर उदकाची गळती बांधणें, पंखा, छत्री, उपानह, चंदनादिक, यांचें दान केलें असतां महाफल होतें. जेव्हां वैशाख हा अधिकमास होतो तेव्हां व्रताच्या समाप्तीचा निषेध सांगितला आहे यास्तव दोन महिनेपर्यंत वैशाखस्नान, हविष्यान्नभोजन इत्यादि नियम जे असतील ते तसेच पाळावे. चांद्रायणादिकांची समाप्ति मलमासांतहि होते.

अक्षय्य तृतीया.

वैशाखशुद्ध तृतीयेचे दिवशीं गंगास्नान, यवांचा होम, यवदान, यवभक्षण यांतून कोणतेंहि केलें असतां सर्व पापाचा नाश होतो. "वैशाखमासांतील शुद्ध तृतीयेचे दिवशीं कृष्णाच्या अंगाला चंदन लावला असतां अंतीं वैकुंठाला जातो." या तृतीयेला अक्षय्यतृतीया असी संज्ञा आहे. ह्या अक्षय्यतृतीयेचे दिवशीं जप, होम, पितृतर्पण, दान इत्यादिक जें कांहीं करावें तें सर्व अक्षय्य होतें. ही तृतीया रोहिणी नक्षत्र व बुधवार यांचा योग असेल तर महापुण्यकारक. ह्या तृतीयेचे दिवशीं जप, होम, इत्यादिक कृत्य करणें असेल तर त्याचा निर्णय, पुढें सांगण्यांत येतील अशा ज्या युगादि तिथि त्यांच्या निर्णयाप्रमाणें जाणावा. ही तृतीया कृतयुगाची आदि आहे. या दिवशीं युगादि श्राद्ध अपिंडक करावें. श्राद्ध न केलें तर तिलतर्पण तरी करावें. शुक्लपक्षांतील युगादितिथींचें कृत्य पूर्वाण्हकालीं करावें. पूर्वाण्हीं न झाल्यास अपराण्हकालींहि करावें. कृष्णपक्षांतील युगादितिथींचें कृत्य अपराण्हकालीं करावें, इत्यादिक मन्वादितिथिप्रकरणांत सांगितलेला निर्णय जाणावा. ही तृतीया, दिवसाचे दोन भाग करून त्यांतील पूर्वार्धाच्या एकदेशाला व्यापून राहणारी अशी सहा घटिकांहून अधिक व्याप्ति दोन दिवशीं असेल तर दुसऱ्या दिवशींची घ्यावी. आणि सहा घटिकांहून कमी असेल तर पूर्वींची घ्यावी. "मन्वादि, युगादि, चंद्रसूर्यांचें ग्रहण, व्यतीपात, आणि वैधृति, यांसंबंधी जें कृत्य तें तत्कालव्यापिनी तिथींत करावें," ह्या वचनें करून साकल्यव्यापित्वाचा अपवाद आहे यास्तव श्राद्धादिक करणें ते तृतीयेंतच करावें. पुरुषार्थचिंतामणीमध्यें तर सातवा, आठवा, आणि नववा या मुहूर्तांला क्रमानें गांधर्व, कुतुप, आणि रौहिण, अशा संज्ञा आहेत, व हे मुहूर्त युगादि श्राद्धाचे काल आहेत, या करितां शुक्लपक्षीं मध्यम दिनमानानें तेराव्या घटकेपासून पंधराव्या घटिकेपर्यंत ज्या तीन घटिका सामध्यें ज्या दिवशीं तृतीयेची व्याप्ति असेल त्या दिवशीं श्राद्ध करावें.

कृष्णपक्षी सोळाव्या घटकेपासून तीन घटिकांमध्यें श्राद्ध करावें. दोन दिवसीं तसी तीन घटिकांची व्याप्तिअसेल किंवा नसेल तर शुक्लपक्षीं दुसऱ्या दिवसाची करावी. जर दुसऱ्या दिवशीं तेरा घटिकांच्या पूर्वी संपली आणि पूर्व दिवशीं तेराव्या घटिके पासून तीन घटिकांमध्यें व्याप्ति असेल किंवा त्या तीन घटिकांत एकदेशव्याप्ति असेल तर कर्मकालाचीं शास्त्रें अनेक आहेत या करितां पूर्वीचीच घ्यावी असें सांगितलें, व हेंच मत योग्य आहे असें वाटतें.

उदककुंभ दानाचा प्रकार.

ह्या तृतीयेचे दिवशीं देवतांचे उद्देशानें आणि पितरांचे उद्देशानें उदकुंभ दान करावें. त्याचा संकल्प—श्रीपरमेश्वरप्रीतिद्वारा ॥ उदकुंभदानकल्पोक्तफलावाप्त्यर्थं ब्राह्मणाय उदकुंभदान करिष्ये, " या प्रमाणे संकल्प करून सूत्राचें वेष्टन केलेला, व गंध, फल, यव, इत्यादिकांनीं युक्त अशा कलशाचें पंचोपचार पूजन करून नंतर ब्राह्मणाची पूजा करावी. नंतर "एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ॥ अस्य प्रदानात्सकला मम संतु मनोरथाः" ॥ या मंत्रेकरून दान करावें. पितरांच्या उद्देशें करून देणें असेल तर " पितृणामक्षय्यतृप्त्यर्थं कुंभदान करिष्ये," असा संकल्प करून पूर्वी प्रमाणें कुंभ ब्राह्मण यांची पूजा करून उदककुंभांत गंध, तील, फलें इत्यादि टाकून दान करावें. दानाचा मंत्र—"एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ॥ अस्य प्रदानात् तृप्यंतु पितरोपि पितामहाः ॥ गंधोदकतिलैर्मिश्रं सान्नं कुंभफलान्वितं ॥ पितृभ्यः संप्रदास्यामि ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतु, " असा मंत्र ह्मणून कुंभदान करावें. युगादितिथींचे दिवशीं समुद्रस्नान केलें असतां महाफल प्राप्त होतें. वैशाख हा अधिक मास असेल तर युगादिश्राद्ध, अधिक व शुद्ध ह्या दोहोंतही करावें. युगादि तिथींचे दिवशीं उपोषण केलें असतां मोठें फल प्राप्त होतें. युगादि आणि मन्वादि या दिवशीं रात्रीं भोजन केलें असतां " अभिस्त्वावृषं० " या मंत्राचा जप करावा. युगादिश्राद्धाचा लोप झाला असतां, " युगादिश्राद्धलोपजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थं ऋग्विधानोक्तप्रायश्चित्तं करिष्ये, " असा संकल्प करून " नयस्यद्वारा " ह्या ऋचेचा शंभरवेळ जप करावा. हा निर्णय सर्व युगादि तिथींचे ठिकाणीं जाणावा. या प्रमाणें अक्षय्यतृतीयेचा निर्णय समाप्त झाला.

परशुराम जयंती.

हीच तृतीया परशुरामजयंती होय. ही तृतीया रात्रीच्या प्रथम प्रहरीं व्यापिनी असेल

तारण होतें. गाईचें अंग खाजविलें असतां याप्रमाणेंच फल जाणावें. या मासांत एकभुक्त, नक्त, अयाचित् हीं व्रतें धारण केलीं असतां तीं इच्छित फल देणारीं होतात. या मासांत पाणपोई घालणें, देवावर उदकाची गळती बांधणें, पंखा, छत्री, उपानह, चंदनादिक, यांचें दान केलें असतां महाफल होतें. जेव्हां वैशाख हा अधिकमास होतो तेव्हां व्रताच्या समाप्तीचा निषेध सांगितला आहे यास्तव दोन महिनेपर्यंत वैशाखस्नान, हविष्यान्नभोजन इत्यादि नियम जे असतील ते तसेच पाळावे. चांद्रायणादिकांची समाप्ति मलमासांतहि होते.

अक्षय्य तृतीया.

वैशाखशुद्ध तृतीयेचे दिवशीं गंगास्नान, यवांचा होम, यवदान, यवभक्षण यांतून कोणतेंहि केलें असतां सर्व पापाचा नाश होतो. "वैशाखमासांतलि शुद्ध तृतीयेचे दिवशीं कृष्णाच्या अंगाला चंदन लावला असतां अंतीं वैकुंठाला जातो." या तृतीयेला अक्षय्यतृतीया अशी संज्ञा आहे. या अक्षय्यतृतीयेचे दिवशीं जप, होम, पितृतर्पण, दान इत्यादिक जें कांहीं करावें तें सर्व अक्षय्य होतें. ही तृतीया रोहिणी नक्षत्र व बुधवार यांचा योग असेल तर महापुण्यकारक. या तृतीयेचे दिवशीं जप, होम, इत्यादिक कृत्य करणें असेल तर त्याचा निर्णय, पुढें सांगण्यांत येतील अशा ज्या युगादि तिथि त्यांचे निर्णयाप्रमाणें जाणावा. ही तृतीया कृतयुगाची आदि आहे. या दिवशीं युगादि श्राद्ध अपिंडक करावें. श्राद्ध न केलें तर तिलतर्पण तरी करावें. शुक्लपक्षांतील युगादितिथींचें कृत्य पूर्वाण्हकालीं करावें. पूर्वाण्हीं न झाल्यास अपराण्हकालींहि करावें. कृष्णपक्षांतील युगादितिथींचे कृत्य अपराण्हकालीं करावें, इत्यादिक मन्वादितिथिप्रकरणांत सांगितलेला निर्णय जाणावा. ही तृतीया, दिवसाचे दोन भाग करून त्यांतील पूर्वार्धाच्या एकदेशाला व्यापून राहणारी अशी सहा घटिकांहून अधिक व्याप्ति दोन दिवशीं असेल तर दुसऱ्या दिवशींची घ्यावी. आणि सहा घटिकांहून कमी असेल तर पूर्वींची घ्यावी. "मन्वादि, युगादि, चंद्रसूर्यांचें ग्रहण, व्यतीपात, आणि वैधृति, यांसंबंधी जें कृत्य तें तत्कालव्यापिनी तिथींत करावें," या वचनें करून साकल्यव्यापित्वाचा अपवाद आहे यास्तव श्राद्धादिक करणें ते तृतीयेंतच करावें. पुरुषार्थचिंतामणीमध्यें तर सातवा, आठवा, आणि नववा या मुहूर्तांला क्रमानें गांधर्व, कुतप, आणि रौहिण, अशा संज्ञा आहेत, व हे मुहूर्त युगादि श्राद्धांचे काल आहेत, या करितां शुद्धपक्षीं मध्यम दिनमानानें तेराव्या घटकेपासून पंधराव्या घटिकेपर्यंत ज्या तीन घटिका त्यामध्यें ज्या दिवशीं तृतीयेची व्याप्ति असेल त्या दिवशीं श्राद्ध करावें.

कृष्णपक्षीं सोळाव्या घटकेपासून तीन घटिकांमध्यें श्राद्ध करावें. दोन दिवशीं तशी तीन घटिकांची व्याप्तिअसेल किंवा नसेल तर शुक्लपक्षीं दुसऱ्या दिवसाची करावी. जर दुसऱ्या दिवशीं तेरा घटिकांश पूर्वी संपली आणि पूर्व दिवशीं तेराव्या घटिकेपासून तीन घटिकांमध्यें व्याप्ति असेल किंवा त्या तीन घटिकांत एकदेशव्याप्ति असेल तर कर्मकालाचीं शास्त्रें अनेक आहेत या करितां पूर्वीचीच घ्यावी असें सांगितलें, व हेंच मत योग्य आहे असें वाटतें.

उदककुंभ दानाचा प्रकार.

या तृतीयेचे दिवशीं देवतांचे उद्देशानें आणि पितरांचे उद्देशानें उदकुंभ दान करावें. त्याचा संकल्प—श्रीपरमेश्वरप्रीतिद्वारा ॥ उदकुंभदानकल्पोक्तफलावाप्त्यर्थं ब्राह्मणाय उदकुंभदान करिष्ये, " या प्रमाणें संकल्प करून सूत्राचें वेष्टन केलेला, व गंध, फल, यव, इत्यादिकांनीं युक्त अशा कलशाचें पंचोपचार पूजन करून नंतर ब्राह्मणाची पूजा करावी. नंतर " एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ॥ अस्य प्रदानात्सकला मम संतु मनोरथाः" ॥ या मंत्रेंकरून दान करावें. पितरांच्या उद्देशें करून देणें असेल तर " पितॄणामक्षय्यतृप्त्यर्थं कुंभदान करिष्ये," असा संकल्प करून पूर्वी प्रमाणें कुंभ ब्राह्मण यांची पूजा करून उदककुंभांत गंध, तील, फलें इत्यादि टाकून दान करावें. दानाचा मंत्र—"एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ॥ अस्य प्रदानात् तृप्यंतु पितरोपि पितामहाः ॥ गंधोदकतिलैर्मिश्रं सान्नं कुंभंफलान्वितं ॥ पितृभ्यः संप्रदास्यामि ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतु, " असा मंत्र म्हणून कुंभदान करावें. युगादितिथींचे दिवशीं समुद्रस्नान केलें असतां महाफल प्राप्त होतें. वैशाख हा अधिक मास असेल तर युगादिश्राद्ध, अधिक व शुद्ध या दोहोंतहि करावें. युगादि तिथींचे दिवशीं उपोषण केलें असतां मोठें फल प्राप्त होतें. युगादि आणि मन्वादि या दिवशीं रात्रीं भोजन केलें असतां " अभिस्वर्‍ इ० " या मंत्राचा जप करावा. युगादिश्राद्धाचा लोप झाला असतां, " युगादिश्राद्धलोपजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थं ऋग्विधानोक्तप्रायश्चित्तं करिष्ये, " असा संकल्प करून " नयस्यदावा " या ऋचेचा शंभरवेळ जप करावा. हा निर्णय सर्व युगादि तिथींचे ठिकाणीं जाणावा. या प्रमाणें अक्षय्यतृतियेचा निर्णय समाप्त झाला.

परशुराम जयंती.

हीच तृतीया परशुरामजयंती होय. ही तृतीया रात्रीच्या प्रथम प्रहरीं व्यापिनी असेल

ती घ्यावी. पूर्वदिवशींच प्रथम प्रहरीं व्याप्ति असेल तर पूर्व दिवसाची घ्यावी. दो दिवशीं रात्रीच्या प्रथम प्रहरीं सारखी एकदेशव्याप्ति किंवा कमजास्ती एकदेशव्याप्ति असेल तर दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. या तृतीयेचे दिवशीं प्रदोषकाळीं परशुरामाची पूजा करून अर्घ्य द्यावें. त्याचा मंत्र—"जमदग्निसुतो वीर क्षत्रियांतकर प्रभो ॥ गृहाणार्घ्यं मया दत्तं कृपया परमेश्वर" ॥ वैशाखशुद्ध सप्तमीचे दिवशीं गंगेचा अवतार होतो याकरितां त्या दिवशीं गंगापूजन करावें. त्या गंगापूजनाविषयीं मध्यान्हकालव्यापिनी सप्तमी घ्यावी. दोन दिवशीं मध्याकालव्याप्ति असेल तर पूर्व दिवसाची घ्यावी. "वैशाखमास द्वादशीचे दिवशीं मधुसूदनाची पूजा करावी, तेणेंकरून अग्निष्टोमफल मिळतें व सोमलोकाची प्राप्ति होते." वैशाखशुद्ध चतुर्दशी ही नृसिंहजयंती होय, ती सूर्यास्तकालव्यापिनी घ्यावी. दोन दिवशीं सूर्यास्तकाल व्यापिनी असेल किंवा नसेल तर दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. स्वातीनक्षत्र, शनिवार इत्यादिक योग असेल तर फार उत्तम जाणावें.

नृसिंहजयंतीव्रताचा प्रयोग.

त्रयोदशीचे दिवशीं एकभुक्त होत्साता चतुर्दशीचे दिवशीं माध्यान्हकालीं तीळ आणि आंवळे वाटून तें अंगास लावून स्नान करून "उपोष्येऽहं नारसिंह भुक्तिमुक्तिफलप्रद शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि भक्तिं मे नृहरे दिश," या मंत्रानें व्रताचा संकल्प करून उपाध्यायाला वृत्ति देऊन सायंकालीं धान्यराशीवर उदकयुक्त कलश ठेवून त्यावर पूर्णपात्र ठेवावें. नंतर त्यांत सुवर्णप्रतिमा ठेवून तिचे ठिकाणीं देवाचें अवाहन करून षोडशोपचारांनीं देवाची पूजा करून अर्घ्य द्यावें. त्याचा मंत्रः—"परित्राणाय साधूनां जातो विष्णो नृसरी ॥ गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सलक्ष्मीर्नृहरिः स्वयं." नंतर रात्रौ जागरण करून प्रातःकालीं देवाची पुजा करून विसर्जन करावें. नंतर ती प्रतिमा गोप्रदानपूर्वक उपाध्यायाला द्यावी. त्याचा मंत्र —"नृसिंहाच्युत गोविंद लक्ष्मीकांत जगत्पते ॥ अनेनार्चाप्रदानेन सफला स्युर्मनोरथाः" ॥ या मंत्रेंकरून प्रतिमेचें दान केल्यावर देवाची प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचे मंत्र—"मद्वंशे ये नरा जाता ये जनिष्यंति चापरे ॥ तांस्त्वमुद्धर देवेश दुःसहाद्भवसागरात् ॥ पातकार्णवमग्नस्य व्याधिदुःखांबुवारिधेः ॥ नीचैश्च परिभूतस्य महादुःखागवस्य मे ॥ करावलंबनं देहि शेषशायिन् जगत्पते ॥ श्रीनृसिंह रमाकांत भक्तानां भयनाशन क्षीरांबुधिनिवास त्वं चक्रपाणे जनार्दन ॥ व्रतेनानेन देवेश भुक्तिमुक्तिप्रदोभव." नंतर ब्राह्मणासहवर्तमान तिथीच्या अंतीं पारणा करावी. तीन प्रहरांपेक्षां अधिक चतुर्दशी असेल तर पूर्वान्हींच पारणा करावी. पौर्णिमेचे दिवशीं शिजलेल्या अन्नासह उदकुं

दान करावें, तेणेंकरून गोदानाचें फल मिळतें. सुवर्ण आणि तिल यांहीं युक्त अशा बारा उदकुंभांचें दान करावें, तेणेंकरून ब्रह्महत्यापातकापासून मुक्ति होते. ह्या पौर्णिमेचे दिवशीं विधियुक्तकृष्णाजिनाचें दान केलें असतां पृथ्वीदानाचें फल मिळतें. सुवर्ण, मध, तिळ तूप यांहीं युक्त अशा कृष्णाजिनाच्या दानें करून सर्वपापाचा नाश होतो. ह्या पौर्णिमेचे दिवशीं तिलस्नान, तिलहोम, तिलपात्रदान, तिळांच्या तैलेंकरून दीपदान, तिळ करून पितृतर्पण, मधुयुक्त तिलदान हीं केलीं असतां महाफल मिळतें. तिळपात्राच्या दानाचा मंत्र—"तिला वै सोमदैवत्याः सुरैः सृष्टास्तु गोसवे॥स्वर्गप्रदाःस्वतंत्राश्चतेमां रक्षंतु नित्यशः" वैशाख शुद्ध द्वादशी किंवा पौर्णिमा ह्या दिवशीं वैशाखस्नानाचें उद्यापन करावें. एकादशी किंवा पौर्णिमा या दिवशीं उपोषण करून कलशाचें स्थापन करावें. नंतर कलशाचे ठिकाणीं सुवर्णप्रतिमेवर लक्ष्मीसह विष्णूची पूजा करून रात्रौ जागरण करावें. मग प्रातःकालीं ग्रहांची पूजा करून पायस, किंवा तीळ, तूप यांहींकरून "प्रतद्विष्णु०" अथवा "इदंविष्णु०" या मंत्रेंकरून अष्टोत्तर शत होम करावा. कर्मसांगता व्हावी एतदर्थ गोप्रदान, पादुका, उपानह, छत्री, पंखा, उदककुंभ, शय्या इत्यादिकांचीं दानें करावीं. पूर्वी सांगितलेलीं करण्यास सामर्थ्य नसेल तर तिळमिश्रादि अन्नानें दहा ब्राह्मणांस भोजन द्यावें. ह्या पौर्णिमेपासून ज्येष्ठ शुक्ल एकादशीपर्यंत उदकांत विष्णुमूर्ति ठेऊन तिची पूजा इत्यादिक उत्सव करावा. वैशाखअमावास्येला **भावुका** असें नांव आहे; व त्याच्या पुढचा दिवस करिसंज्ञक आहे यास्तव हे दोन दिवस शुभकार्याविषयीं वर्ज्य करावे. ॥ या प्रकारें करून अनंतोपाध्यायांचा पुत्र काशिनाथोपाध्याय याणीं रचिलेल्या धर्मसिंधुसार ग्रंथांतील वैशाख मासांत करावयाच्या कृत्यांचा निर्णय झाला. ॥

आतां ज्येष्ठमासांतील कृत्यें.

मिथुन संक्रांतीच्या पुढच्या सोळा घटिका पुण्यकाळ. रात्रीं मिथुनसंक्रांति झाली असतां पुण्यकाळ पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें जाणावा. ज्येष्ठमासांत त्रिविक्रमाची पिठाची मूर्ति करून वस्त्रादिक उपचारांनीं पूजा करावी, तेणेंकरून सूर्यलोकाची प्राप्ति होते. ह्या मासांत जलधेनूचें दान करावें. ज्येष्ठ शुक्लप्रतिपदेचे दिवशीं करवीरव्रत करावें. ज्येष्ठ शुक्ल तृतीयेचे दिवशीं रंभाव्रत करावें. ह्या रंभाव्रताविषयीं तृतीया पूर्वतिथीनें विद्ध असेल ती घ्यावी, जेथें पूर्व तिथीनें विद्ध तिथि घेण्याविषयीं सांगितली असेल तेथें सूर्यास्ताच्या पूर्वी चार घटिकांपेक्षां अधिक असेल ती घ्यावी, चार घटिकांहून कमी असेल ती घेऊं नये. त्यांमध्यें जर दुसऱ्या दिवशीं सूर्यास्तपर्यंत पूर्वतिथिनें विद्ध असी तिथि असेल तर, पूर्वविद्धा घेण्याविषयीं जरी प्रमाणवचन आहे तथापि पूर्वतिथिनें विद्ध असी असेल ती टाकून अखंड व शुद्ध आहे याकरितां दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी आणि जेव्हां ग्राह्य असी पूर्वविद्ध तिथि पूर्वदिवशीं चार घटिकांहून कमी असेल

आणि दुसऱ्या दिवशीं अस्तमानाच्या पूर्वी तिथि संपेल तेव्हांही दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. याप्रमाणें सर्वत्र जाणावें. पंचाग्निसाधन करणारे पुरुष किंवा स्त्रिया यांनीं रंभाव्रताचे दिवशीं सुवर्णाची प्रतिमा करून तिचे ठिकाणीं भवानीदेवीची पूजा करून जसा होमाचा विधि सांगितला आहे त्याप्रमाणें होमादिक करून सपत्नीक अशा ब्राह्मणाला सर्व सामग्रीनें युक्त अशा गृहाचें दान करावें, व दंपतीला भोजन घालावें. याहून विशेष विधि आहे तो दुसऱ्या व्रतग्रंथांत पाहावा. ज्येष्ठ शुद्ध चतुर्थीचे दिवशीं उमादेवीचा आवतार झाला. त्या दिवशीं उमापूजनरूप व्रत करावें. ह्या शुक्ल अष्टमीचे दिवशीं शुक्लादेवीची पूजा करावी. नवमीचे दिवशीं उपोषण करून पूजा करावी.

दशहरा व्रत.

ज्येष्ठ शुद्ध दशमीचे दिवशीं गंगेचा अवतार झाला, व या दशमीला दशहरा असें नांव आहे. ह्या दशमीविषयीं दहा योग सांगितले आहेत. ते असेः— " ज्येष्ठमास, शुक्लपक्ष, दशमी तिथि, बुधवार, हस्तनक्षत्र, व्यतीपात, गरकरण, आनंदयोग, कन्या राशीचा चंद्र, वृषभींचा रवि, याप्रकारें हें गराख्य कारण आहे. बुधवार व हस्तनक्षत्र यांचा योग तो आनंदयोग. ह्या दहा योगांमध्यें दशमी आणि व्यतीपात हे दोन योग मुख्य आहेत, याकरितां दहा योगांतून कितीएक योगांनीं युक्त असी दशमी ज्या दिवशीं पूर्वाण्हकालीं मिळेल त्या दिवशीं दशहराव्रत करावें. दोन दिवशीं पूर्वाण्हकालीं तसी दशमी असेल तर पूर्वी सांगितलेल्या योगांतून ज्या दिवशीं बहुत योग मिळतील ती घ्यावी. ज्येष्ठ हा अधिक मास असेल तर, " चारादि युगांमध्यें दशहरा तिथींचे ठिकाणीं मागचें कर्म पुढें जाणें नाहीं, " असें हेमाद्रीमध्यें ऋष्यशृंगाचें वचन आहे याकरितां अधिक मासांतच दशहराव्रत करावें, शुद्ध ज्येष्ठांत करूं नये. ह्या व्रताचे दिवशीं काशींत राहणारे लोकांनीं दशाश्वमेध तीर्थांत स्नान करून गंगापूजन करावें. अन्य देशांत राहणारांनीं आपल्या जवळ जी नदी असेल तींत स्नान करून गंगापूजनादिक करावें.

आतां दशहराव्रताचा विधि सांगतों.

देश, काल यांचा उच्चार केल्यावर, " ममैतज्जन्मजन्मांतरसमुद्भूत त्रिविधकायिक चतुर्विध वाचिक त्रिविधमानसेति स्कांदोक्त दशविधपापनिरासत्रयस्त्रिंशच्छतपितृद्धारब्रह्मलोकावाप्त्यादिफलप्राप्त्यर्थं ज्येष्ठमाससितपक्षदशमीबुधवारहस्ततारकागरकरणव्यतीपातानंदयो

यास्यचंद्रवृषण्यसूर्यांते दशयोगपर्वण्यस्यां महानद्यां स्नानं तीर्थपूजनंप्रतिमायां जान्हवीपूजां तिलादिदानं मूलमंत्रजपमाज्यहोमंच यथाशक्ति करिष्ये," असा संकल्प करून जसा स्नानविधि सांगितला आहे त्याप्रमाणें दहा वेळ स्नान करून उदकांत स्थित होत्साता पुढे सांगावयाचें आहे तें स्तोत्र दहा वेळ किंवा एक वेळ पठण करून वस्त्रपरिधानापासून पितृतर्पणपर्यंत नित्य कर्म करून तीर्थाचे ठिकाणीं पूजा करून तुपानें युक्त असे दहा पसे काळे तीळ ओंजळीनें तीर्थांत टाकून गुळमिश्र असे दहा पिठाचे पिंड तीर्थांत टाकावे. नंतर गंगेच्या तटाकीं तांब्याचा किंवा मातीचा कलश स्थापून त्याच्यावर सुवर्णादिकाची प्रतिमा ठेवून त्या प्रतिमेवर गंगेचें आवाहन करावें. त्याचा मंत्र—"**नमो भगवत्यै दशपापहरायै गंगायै नारायण्यै रेवत्यै शिवायै दक्षायै अमृतायै विश्वरूपिण्यै नंदिन्यै ते नमोनमः**" हा मंत्र स्त्रिया इत्यादिकांविषयीं सर्व साधारण आहे. द्विजमात्राविषयीं आवाहनाचा मंत्र वीस अक्षरांचा. तो असा,—"**ओंनम शिवायै नारायण्यै दशहरायै गंगायै स्वाहा.**" याप्रमाणें गंगेचें आवाहन करून नारायण, रुद्र, ब्रह्मा, सूर्य, भगीरथ, हिमाचल, यांचे नाममंत्रानें त्याच कलशावर आवाहन करून पूर्वोक्त मूलमंत्राचा उच्चार करून "**श्रीगंगायै नारायणरुद्रब्रह्मसूर्यभगीरथहिमवत्सहितायै आसनं समर्पयामि.**" असें वाक्य ह्मणून आसनादिक उपचारेंकरून पूजा करावी. दहा प्रकारच्या पुष्पांनीं पूजा करून दशांग धूप दाखवून दहा प्रकारचा नैवेद्य अर्पण केल्यानंतर तांबूल दक्षिणा देऊन दहा फळें समर्पण करावीं. दहा दीप लावून पूजा समाप्त करावी. दर एकास सोळा सोळा मुठी याप्रमाणें दहा ब्राह्मणांला दक्षिणेसह तिळांचें दान करावें. याप्रमाणें यवांचेंहि दान करावें. नंतर दहा किंवा एक गोप्रदान करावें. सुवर्णाचे किंवा रुप्याचे, अथवा पिठाचे मत्स्य, कच्छप, बेडूक करून त्याची पूजा करून तीर्थांत टाकावे. याप्रमाणें दीप प्रवाहांत सोडावे. जप, होम करण्याची इच्छा असेल तर पूर्वोक्त मूळमंत्राचा पांच सहस्र जप, व त्याच्या दशांश (५००) होम करावा. अथवा. जसें सामर्थ्य असेल त्याप्रमाणें जप,होम करावे-होमाचा संकल्पः—"**दशहराव्रतांगत्वेन होमं करिष्ये**" असा संकल्पकरून स्थंडिलाचे ठिकाणीं अग्नीची स्थापना करून अन्वाधान करावें. तें असें:—"**चक्षुषी आज्येनेत्यंते श्रीगंगाममुकसंख्ययाज्येन नारायणादि षड्देवता एकैकयाज्याहुत्या शेषेणस्विष्टकृतं,**" याप्रमाणें अन्वाधान झाल्यावर प्रोक्षिणी इत्यादिक सहा पात्रें मांडून आज्यसंस्कार करून अन्वाधाना प्रमाणें होम करावा. दहा ब्राह्मण व दहा सुवासिनी यांला भोजन घालावें.

प्रतिपदेपासून स्नानादिक पूजेपर्यंत विधि करावा असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. गंगा स्तोत्र ह्मणावयाचें तें:– " ब्रह्मोवाच ॥ नमः शिवायै गंगायै शिवदायै नमोनमः ॥ नमस्ते रुद्ररूपिण्यै शांकर्यै ते नमोनमः ॥ नमस्ते विश्वरूपिण्यै ब्रह्ममूर्त्यै नमोनमः ॥ सर्वदेवस्वरूपिण्यै नमो भेषजमूर्तये ॥ सर्वस्य सर्वव्याधीनां भिषक्‌श्रेष्ठ्यै नमोस्तु ते ॥ स्थाणुजंगमसंभूतविषहंत्र्यै नमोनमः ॥ भोगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यै नमोनमः ॥ मंदाकिन्यै नमस्तेस्तु स्वर्गदायै नमोनमः ॥ नमस्त्रैलोक्यभूषायै जगद्धात्र्यै नमोनमः ॥ नमस्त्रिशुक्लसंस्थायै तेजोवत्यै नमोनमः ॥नंदायै लिंगधारिण्यैनारायण्यै नमोनमः॥नमस्ते विश्वमुख्यायै रेवत्यै ते नमोनमः ॥ बृहत्यै ते नमस्तेस्तु लोकधात्र्यै नमोनमः ॥ नमस्ते विश्वमित्रायै नंदिन्यै ते नमो नमः ॥ पृथ्व्यै शिवामृतायैच सुवृषायै नमोनमः ॥ शांतायैच वरिष्ठायै वरदायै नमोनमः ॥ उस्रायै सुखदोग्ध्र्यै संजीविन्यै नमोनमः ॥ ब्रह्मिष्ठायै ब्रह्मदायै दुरितघ्न्यै नमोनमः ॥ प्रणतार्तिप्रभंजिन्यै जगन्मात्रे नमोस्तुते ॥ सर्वापत्प्रतिपक्षायै मंगलायै नमोनमः ॥ शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणे ॥ सर्वस्यार्तिहरेदेवि नारायणि नमोस्तुते ॥ निर्लेपायै दुर्गहंत्र्यै दक्षायै ते नमोनमः ॥ परात्परतरेतुभ्यं नमस्ते मोक्षदे सदा ॥ गंगे ममाग्रतो भूया गंगे मे देवि पृष्ठतः ॥ गंगे मे पार्श्वयोरेहि त्वयि गंगेस्तु मे स्थितिः ॥ आदौ त्वमंते मध्येच सर्वं त्वं गांग ते शिवे ॥ त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्वंहि नारायणः परः ॥ गंगे त्वं परमात्माच शिवस्तुभ्यं नमः शिवे ॥ य इदं पठति स्तोत्रं भक्त्या नित्यं नरोपि यः ॥ शृणुयात् श्रद्धया युक्तःकायवाक्‌चित्तसंभवैः ॥ दशधा संस्थितैर्दोषैः सर्वैरेव प्रमुच्यते ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥ ज्येष्ठेमासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ॥ तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गंगाजले स्थितः ॥ यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि चाक्षमः ॥ सोपि तत्फलमाप्नोति गंगां संपूज्य यत्नतः ॥ अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ॥ परदारोपसेवाच कायिकं त्रिविधं स्मृतं ॥ पारुष्यमनृतं चैव पैशून्य चापि सर्वशः ॥ असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयंस्याच्चतुर्विधं ॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिंतनं ॥ वितथाभिनिवेशश्च मानस त्रिविधं स्मृतं॥ एतानि दश पापानि हर त्वं मम जान्हवि ॥ दशपापहरा यस्मात्तस्माद्दशहरा स्मृता । त्रयस्त्रिंशच्छतं पूर्वान् पितॄनथ पितामहान् ॥ उद्धरत्येव संसारान्मंत्रेणानेन पूजिता ॥ नमो भगवत्यै दशपापहरायै गंगायै नारायण्यै रेवत्यै शिवायै दक्षायै अमृतायै विश्वरूपिण्यै नंदिन्यै ते नमोनमः ॥ सितमकरनिषण्णां शुभ्रवर्णां त्रिनेत्रां करधृतकलशोद्यत्सोत्पलामत्यभीष्टां ॥ विधिहरिहररूपांसेंदुकोटीरजुष्टां कलितसितदुकूलां जान्हवीं तां नमामि ॥ आदावादिपितामहस्य निगमव्यापारपात्रे जलं पश्चात्पन्नगशायिनो भगवतः पादोदकं पावनं ॥ भूयः शंभुजटाविभूषणमणिर्जन्होर्महर्षेरियं देवी कल्मषनाशिनी भगवती भागीरथीदृश्यते ॥ गंगा

गंगेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ॥ मुच्यते सर्व पापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ " ह्या स्तोत्राने स्तुति करून होम झाल्यानंतर प्रतिमेची उत्तरपूजा करून प्रतिमेचें विसर्जन करावें. नंतर मूल मंत्रेंकरून आचार्याला प्रतिमेचें दान करावें. या प्रमाणे दशहरा विधि समाप्त झाला.

ज्येष्ठशुद्ध एकादशी, हिला निर्जला असें ह्मणतात. ह्या एकादशीला दररोजच्या आचमनादिकाचे उदकाखेरीज उदकपान वर्ज्य करून उपोषण केलें असतां बारा एकादशीच्या उपोषणाचें फल प्राप्त होतें. द्वादशीचे दिवशीं "निर्जलैकादशीव्रतांगत्वेन सहिरण्यसशर्करोदकुंभदानं करिष्ये," असा संकल्प करून, "देवदेव हृषीकेश संसारार्णवतारक ॥ उदकुंभप्रदानेन यास्यामि परमां गतिं. " ह्या मंत्रेंकरून शर्करायुक्त, सहिरण्य असा उदकुंभ द्यावा. ज्येष्ठशुद्ध द्वादशीचे दिवसां अहोरात्र असी त्रिविक्रमाची पूजा केली असतां गवामयन नामक यज्ञाचे फळ मिळतें. ज्येष्ठ पौर्णिमेचे दिवसां तिळांचें दान केलें असतां अश्वमेधाचे फळ मिळतें. ज्येष्ठानक्षत्रानें युक्त अशा ज्येष्ठी पौर्णिमेचे दिवसां छत्र, उपानह यांचे दान केलें असतां नराधिपत्य प्राप्त होतें. ज्येष्ठ पौर्णिमेचे दिवसीं बिल्वत्रिरात्रव्रत करावें. ह्या व्रताविषयीं पुढच्या तिथीनें विद्ध असेल ती पौर्णिमा घ्यावी.

वटसावित्रीव्रत.

ह्या वटसावित्रीव्रताचे ठिकाणीं त्रयोदशीपासून तीन दिवस उपोषण करावें. उपोषणाविषयीं अशक्त असेल तर त्रयोदशीस नक्त, चतुर्दशीस अयाचित, आणि पौर्णिमेस उपोषण याप्रमाणे करावें. ह्या व्रताविषयीं तीन दिवस घेणें ते पौर्णिमेच्या निर्णयानुसारेंकरून जसे तीन दिवस येतील तसे त्रयोदशीपासून तीन दिवस घ्यावे. ह्या व्रताविषयीं पौर्णिमा, सूर्यास्ताच्या पूर्वी साहा घटिकांहून अधिक यामिनी असी चतुर्दशीनें विद्ध असेल ती घ्यावी. सूर्यास्ताच्या पूर्वी साहा घटिकांहून कमी असेल तर दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. सावित्री व्रताच्या उपोषणाविषयीं, चतुर्दशीच्या अठरा घटिकांनीं विद्ध जरी पौर्णिमा आहे तथापि ती घ्यावी असें सांगितलें आहे; यास्तव "चतुर्दशी अठरा घटिकांनीं पुढच्या तिथीला दूषित करिते," असें जें वचन तें सावित्रीव्रतावांचून अन्यव्रताविषयीं जाणावें. उपोषण विरहित केवल पूजामात्र करणें, असें जें सावित्रीव्रत बहुधा सर्वत्र स्त्रिया करितात त्याच्या व्रतदानाविषयीं चतुर्दशीचा अठरा घटिका वेध आहे, उपोषणाविषयीं नाहीं असा निर्णयसिंधुमध्यें लिहिलेला जो माधवाचा अभिप्राय त्याच्या अनुरोधानें अठरा घटिका चतुर्दशी

असेल तर दुसऱ्या दिवसाचीच पूजाव्रताविषयीं घ्यावी, उपोषणव्रताविषयीं घेणें पूर्वींची घ्यावी असें मला वाटतें. ह्या व्रताची पारणा करावयाची ती पूर्णिमेच्या अं करावी. ह्या व्रताविषयीं रजस्वला इत्यादि दोष प्राप्त होईल तर, पूजादिक ब्राह्मणाकडू करवावी, उपोषण इत्यादिक आपण करावें, असे स्त्रीव्रताचे विशेष प्रथम परिच्छेद सांगितले आहेत ते जाणावे. ह्या व्रताचा पूजा, उद्यापन इत्यादिक विधि व्रतग्रंथीं प्रसि आहे तो पाहावा. ह्या ज्येष्ठ पौर्णिमेचे दिवशीं ज्येष्ठा नक्षत्रीं बृहस्पति व चंद्र, रोहि नक्षत्रीं रवि इतके एककालीं आले असतां तो महाज्येष्ठायोग होतो, त्या दिवशीं स्ना दानादि करावें. ही पौर्णिमा मन्वादि आहे याकरितां हिचे ठिकाणीं अपिंडक श्रा करावें. ह्याचा निर्णय चैत्रमासांत सांगितला आहे. या मासांत ब्राह्मणांला चंदन, पंख उदकुंभ इत्यादिकांचीं दानें करावीं. तेणें करून त्रिविक्रमाचा संतोष होतो. ॥ या प्रक करून अनंतोपाध्यायांचा पुत्र काशीनाथोपाध्याय याणे रचिलेल्या धर्मसिंधुसार ग्रंथांति ज्येष्ठमासांत करावयाच्या कृत्यांचा निर्णय झाला. उद्देश समाप्त. ॥

आंतां आषाढ मासांतील कृत्यें.

आषाढ मासीं जी कर्कसंक्रांति तिला **दक्षिणायन** असें नांव आहे, याकरितां संक्रांतीपासून दक्षिणायनाला आरंभ होतो. कर्कसंक्रांतीच्या पूर्वींच्या तीस घटि पुण्यकाळ, त्यांमध्यें संक्रांतीचे जवळच्या घटिका अतिपुण्यकारक जाणाव्या. रा मध्यरात्रीच्या पूर्वीं किंवा नंतर संक्रांति होईल तथापि पूर्व दिवशीं पुण्यकाळ. त्यामध्यें मध्यान्हकालाच्या पुढें पुण्यतमकाळ. सूर्योदयानंतर दोन घटिकांच्या पूर्वीं संक्रां होईल तर दुसऱ्या दिवशींच पुण्यकाळ. ज्योतिषग्रंथामध्यें तर, सूर्योदयाच्या पूर्वीं ती घटिका जो संध्याकाळ त्या वेळीं कर्कसंक्रांति होईल तर दुसऱ्या दिवशींच पुण्यकाळ असें सांगितलें. ह्या संक्रांतीचे दिवशीं दान, उपोषण इत्यादिक करणें तें प्रथम परि च्छेदांत सांगितल्याप्रमाणें करावें. कर्क, कन्या, धनु, कुंभ ह्या संक्रांतींचा रवि असत केशच्छेद इत्यादि करूं नये. आषाढ मासांत एक मासपर्यंत एकभुक्त व्रत करावें, तेणे करून धन, धान्य, पुत्र यांची प्राप्ति होते. या मासांत उपानह, छत्री, लवण, आंव यांचीं दानें करावीं, तेणेंकरून वामनाचा संतोष होतो. पुष्य नक्षत्रानें युक्त किं नुसती अशा आषाढशुक्ल द्वितीयेचे दिवशीं श्रीरामाचा रथोत्सव करावा. आषा शुक्ल पक्षांतील दशमी, आणि पौर्णिमा ह्या मन्वादि आहेत, व त्यांचा निर्णय पू (चैत्रांत) सांगितला आहे.

आषाढशुद्ध एकादशीचे दिवसीं विष्णूचा शयनोत्सव करावा.

एकादशीचे दिवसीं सर्व उपचारांनीं युक्त अशा मंचकावर, शंखादि चार आयुधां-नीं संपन्न व लक्ष्मी ज्याची चरण सेवा करीत आहे अशी श्रीविष्णूची मूर्ति निजवून त्या मूर्तीची नानाविध उपचारांनीं पूजा करावी. नंतर "सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवे-दिदं ॥ विबुद्धे त्वयिबुद्ध्येत तत्सर्वं सचराचरं ॥" असा मंत्र ह्मणून प्रार्थना करावी. नंतर उपोषण करून जागरण करावें व द्वादशीचे दिवसीं पुनः पूजा करून त्रयोदशीचे दिवसीं गीत, नृत्य, वाद्यें, इत्यादिक अर्पण करावें. याप्रमाणें हें तीन दिवसांचें व्रत आहे. स्मार्त आणि वैष्णव यांनीं आपापल्या एकादशीच्या व्रतदिवसीं शयनोत्सवाला आरंभ करावा. तो असाः— रात्रीं शयनोत्सव करावा व दिवसा प्रबोधोत्सव करावा. द्वादशीचे ठिकाणीं पारणेच्या दिवसीं शयनोत्सव व प्रबोधोत्सव करावे, असें कोणी ह्मणतात. याविषयीं जसा देशाचार असेल त्या प्रमाणें करावें. हा उत्सव मलमासांत करूं नये. अनुराधांचा योग नसेल अशा द्वादशींत पारणा करावी. त्यामध्यें अनुराधा-नक्षत्राच्या प्रथम चरणाचाच योग वर्ज्य करावा. जेव्हां द्वादशी अल्प असेल आणि वर्ज्य नक्षत्राचा भाग द्वादशीचें उल्लंघन करून राहत असेल तेव्हां निषेध मानल्या-वांचून द्वादशींतच पारणा करावी, असें कौस्तुभांत सांगितलें आहे. संगव कालाचा भाग टाकून प्रातःकालीं किंवा मध्यान्हकालीं भोजन करावें, असें पुरुषार्थचिंतामणींमध्यें सांगितलें आहे.

चातुर्मास्यव्रताचा आरंभ.

द्वादशीचे दिवसीं पारणा केल्यानंतर सायंकाळीं पूजा करून चातुर्मास्यव्रताचा संक-ल्प करावा, असें कौस्तुभांत सांगितलें आहे. एकादशीचे दिवसींच चातुर्मास्यव्रताचा संकल्प करावा, असें निर्णयसिंधूंत आहे. चातुर्मास्यव्रताचा नवीन आरंभ, गुरुशुक्रांचें अस्तादिक, आशौच इत्यादिक निषिद्धकाल असतां करूं नये, दुसऱ्या वर्षाचा आरंभ असेल तर अस्तादिक व आशौचादिक असलां तरी होतो. चातुर्मास्यव्रत शैव, सौर (सूर्योपासक) इत्यादिक यांनींहि करावें.

हें व्रत ग्रहण करण्याचा प्रकार.

जाई, जुई इत्यादिक पुष्पांनीं भगवंताची पूजा करून नंतर "सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जग

सुप्तं भवेदिह॥विबुद्धे त्वयि बुध्येत प्रसन्नो मे भवाच्युत" यामंत्रानें प्रार्थना करून पु उभें राहून हात जोडून, " चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ॥ श्राव वर्जये शाकं दधि भाद्रपदे तथा ॥ दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्तिके द्विदलं तथा ॥ इमं का ध्ये नियमं निर्विघ्नं कुरुमेऽच्युत ॥ इदं व्रतं मयादेव गृहीतं पुरतस्तव ॥ निर्विघ्नं सिद्धिं मा यातु प्रसादात्ते रमापते ॥ गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव पंचत्वं यदि मे भवेत् ॥ तदा भवतु संपूः प्रसादात्ते रमापते" ॥ या मंत्रांनीं प्रार्थना करावी, नंतर शंखानें देवाला अर्घ्य द्यावें श्रावणांत शाका वर्ज्य करणें, भाद्रपदांत दहीं वर्ज्य करणें, आश्विनांत दूध, कार्तिकां द्विदल धान्यें वर्ज्य, हीं व्रतें नित्य आहेत. हविष्यभक्षण इत्यादि दुसरीं व्रतें करण्याचं इच्छा असेल तर "श्रावणे वर्जये शाकं" ह्या श्लोकस्थानीं "हविष्यान्नं भक्षयिष्ये देवा प्रीतये तव," असा उच्चार करावा. शाकव्रत आणि दुसरें व्रत असीं एकदम करणं असतील तर तो श्लोक ह्मणून दुसऱ्या व्रताचा मंत्र ह्मणावा. याप्रमाणें गूळ वर्ज करणें, धारणा पारणा करणें, इत्यादि व्रतांचे ठिकाणीं तसतसा ऊह करावा. तो असाः—"वर्जयिष्ये गुडं देव मधुरस्वरसिद्धये ॥ वर्जयिष्ये तैलमहं सुंदरांगत्वसिद्धये। योगाभ्यासी भविष्यामि प्राप्तुं ब्रह्मपदंपरं॥ मौनव्रतीभविष्यामि स्वाज्ञापालनसिद्धये ॥एक तरोपवासीच प्राप्तुं ब्रह्मपुरं परं, " याप्रमाणें ऊह करावा, निषिद्ध पदार्थ वर्ज करणें असतील तर "वृंताकादिनिषिद्धानि हरे सर्वाणि वर्जये, " असा ऊह करावा.

चातुर्मास्यांत निषिद्ध पदार्थ कोणते ते.

शिंपीचा व इतर हाडांचा चुना; मोटेचें व पन्हाळीचें उदक; ईडलिंबू; महा लुंग; वैश्वदेव न झालेला असें अन्न; विष्णूला अर्पण केलें नाहीं असें अन्न; करप लेलें अन्न; मसुरा; मांस; हें आठ प्रकारचें आमिष वर्ज्य करावें. पांढरे पावटे; काळा वाल; घेवडा; चवळी; लोणचीं; वांगीं; कलिंगड; पुष्कळ बीयांचें फळ; निर्बीज फळ (केळें वगैरे) तांबडा मुळा; पांढरा मुळा; कोहळा; ऊंस; नवीन असीं बोरें व आंवळे; चिंच; मंचकादिकावर शयन; ऋतुकालावांचून स्त्रीसेवन; परान्न; मध; पड वळ; उडीद; कुळीथ; पांढऱ्या मोहऱ्या; हीं वर्ज्य करावीं. वांगीं, बेलफळें, उंबरा चींफळें, कलिंगड, करपलेलें अन्न; हीं वैष्णवांनीं सर्व मासांत वर्ज्य करावीं. ग्रंथां तरीं गाई, महिषी, शेळी यांहून अन्य दूध; शिळें अन्न, ब्राह्मणा पासून विकत घेत लेले रस; भूमिसंबंधीं लवण, तांब्याचे भांड्यांतलें गाईचें दूध इत्यादि; सांचीव उदक" केवळ आपणासाठीं . परिपक्क केलेलें अन्न, इत्यादिक आमिषगण सांगितला आहे.

चातुर्मास्यामध्यें हविष्यान्नभक्षण केलें असतां पापभागी होत नाहीं. हविष्यें कोणतीं तीं सांगतों—तांदूळ, मूग, यव, तिल, कांग, राळे, इत्यादि; वाटाणे; सांवे; गहूं; पांढरा मुळा, सुरण इत्यादि कंद; सैंदव व सामुद्र हीं लवणें; गाईचें दहीं, दूध, तूप; फणस; आंबा, नारळ; हरीतकी; पिंपळी; जिरें; सुंठ; चिंच; केळीं; आंवळे; रायआंवळे; साखर; हीं सर्व तेलांत न तळलेलीं हविष्यें जाणावीं. गाईचें ताक, व म्हशीचें तूप हींहि क्वचित् हविष्यांत सांगितलीं आहेत.

आतां काम्यव्रतें सांगतों.

गूळ वर्ज्य केल्यानें स्वर मंजूळ होतो. तैल वर्ज्य केलें असतां शरीर सुंदर होतें. योगाभ्यास केला असतां ब्रह्मपद प्राप्त होतें. तांबूल वर्ज्य केलें असतां नानाविध भोग प्राप्त होतात व कंठ मंजुळ होतो. घृताचा त्याग केला असतां तनु मृदु होते. शाकांचा त्याग केला असतां पक्वान्नभोक्ता होतो. पादाभ्यंग वर्ज्य केला असतां शरीर सुगंधि होतें. दहीं, दूध, तूप यांचा त्याग केल्यानें विष्णुलोक प्राप्त होतो. थालीमध्यें पक्क केलेल्या अन्नाचा त्याग केल्यानें वंशवृद्धि होते. भूमीवर दर्भ हांतरून त्यांवर निद्रा केल्यानें भगवद्भक्त होतो. भूमीवर भोजन केलें असतां राज्याधिकार मिळतो. मद्य, मांस यांचा त्याग केल्यानें तो पुरुष मननशील होतो. एक दिवस उपोषण, आणि दुसऱ्या दिवशीं भोजन असें व्रत केल्यानें ब्रह्मलोकप्राप्ति. नखें, केश हे धारण केल्यानें प्रत्यहीं गंगास्नान फल. मौनव्रतेंकरून आज्ञा अस्खलित चालते. विष्णूला नमस्कार केल्यानें गोदानफल. विष्णूच्या चरणस्पर्शेंकरून कृतकृत्यता. देवाच्या देवळांत सडासंमार्जन केल्यानें राज्याधिकार मिळतो. विष्णूला शंभर प्रदक्षिणा केल्या असतां विष्णुलोक प्राप्त होतो. एकभुक्त केल्यानें अग्निहोत्रफल: अयाचितानें वापी, कूप, धर्मशाळा इत्यादिकांचे उत्सर्गाचें फल मिळतें. दिवसाच्या सहाव्या भागांत भोजन केल्यानें चिरकाल स्वर्ग प्राप्त होतो. पानांवर भोजन केल्यानें कुरुक्षेत्रीं वास केल्याचें फळ मिळतें. शिळेवर भोजन केल्यानें प्रयागीं स्नान केल्याचें फळ मिळतें. याप्रमाणें चार महिन्यांनीं साध्य अशा व्रतांचा संकल्प एकादशी किंवा द्वादशी यांतून एका दिवशीं करून श्रावण मासांतील विशेष व्रताचा संकल्प त्याच दिवशीं करावा. तो असा:— "अहं शाकं वर्जयिष्ये श्रावणे मासि माधव." एथें शाकशब्देंकरून लोकप्रसिद्ध फलें; मूलें, पुष्पें, पत्रें, अंकुर, कांड, साली इत्यादि स्वरूपाच्या शाका वर्ज्य कराव्या, केवळ कोशिंबिरी, इत्यादिक वर्ज्य कराव्या असें नाहीं. सुंठ, हळद, जिरें इत्यादिक पदार्थ सुद्धां वर्ज्य करावे. तसेंच त्या दिवसामध्यें उत्पन्न झालेल्या व पूर्वी उत्पन्न झाल्या

असून उन्हांत सुखवून ठेवलेल्या सर्व शाका वर्ज्य कराव्या. यानंतर पूर्वी सांगितलेल्या चातुर्मास्यव्रतांच्या समाप्तीचे दिवशीं दानें करावयाचीं तीं कार्तिकी पौर्णिमेचे प्रकरणीं सविस्तर सांगूं.

तप्तमुद्रा धारण

शयनी आणि बोधिनी ह्या एकादशींचे दिवशीं तप्तमुद्रा धारण करण्याविषयीं रामार्चनचंद्रिका ग्रंथीं सांगितलें आहे. ज्यापेक्षां तप्तमुद्रा धारण करण्याविषयीं प्रशंसापर असीं विधिवाक्यें, आणि निषेधकारक असीं निंदावचनें बहुत मिळतात, त्यापेक्षां त्या सर्व वचनांची व्यवस्था शिष्टाचारानुरूप करावी. ज्यांच्या कुळामध्यें बाप, आजा, इत्यादिकांनीं तप्तमुद्राधारणादिक धर्म आचरला असेल त्यांनीं त्याप्रमाणेंच आचरण करावा. आणि ज्यांच्या कुळामध्यें पूर्वी कोणी कधींहि आचरण केला नसेल त्यांनीं शास्त्रांत दोष सांगितला आहे यास्तव केवळ आपल्याच बुद्धिकौशल्यानें तप्तमुद्राधारणादिक धर्म आचरण करूं नये, हें तात्पर्य जाणावें.

वामनपूजा.

आषाढ शुक्ल द्वादशीचे दिवशीं वामनाची पूजा करावी, तेणेंकरून नरमेधयज्ञाचें फळ मिळतें. पूर्वाषाढा नक्षत्रानें युक्त अशा पौर्णिमेच्या दिवशीं अन्न, पन्हीं इत्यादिकांचें दान केल्यानें अक्षय्य असी अन्नादिकाची प्राप्ति होते. ह्याच पौर्णिमेच्या दिवशीं श्रीशिवाचा शयनोत्सव करावा व त्या उत्सवाविषयीं पौर्णिमा प्रदोषकालव्यापिनी घ्यावी.

कोकिलाव्रत.

ह्याच पौर्णिमेच्या दिवशीं कोकिलाव्रत करावें. त्या कोकिलाव्रताविषयीं "स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्ये स्थिता सती ॥ भोक्ष्यामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयां" असा मासपर्यंत व्रताचा संकल्प करून. कोकिलारूपिणी शिवा देवीचें दररोज पूजन करून नक्तभोजन करावें. ज्या वर्षी अधिकमास आषाढ होतो त्याच वर्षामध्यें शुद्ध आषाढमासांत व्रत करावें असा जो सर्वत्र आचार आहे तो निर्मूल आहे. आषाढ, किंवा श्रावण या मासांत पौर्णिमा, चतुर्दशी किंवा अष्टमी यांतून कोणत्याहि एक दिवशीं शिवाचें पवित्रारोपण करावें. ह्या पौर्णिमेचे दिवशीं यतींनीं क्षौर करून चार महिने एकत्र राहण्याचा संकल्प करून व्यासपूजा करावी, असें सांगितलें आहे. ह्या कृत्याविषयीं पौर्णिमा सूर्योदयापासून साहा घटिका असी असेल ती घ्यावी: "चातुर्मास्यामध्यें यतीनें क्षौर करूं नये, व चार महिने अथवा दोन महिने नेहमीं एकाच स्थलीं

राहावें."

संन्यासी यांच्या चातुर्मास्य स्थितीचा विधि.

यतींनीं प्रथम क्षौर करून बारा मृत्तिकास्नानें व प्राणायाम इत्यादिक विधि हे करून व्यासपूजा करावी. तो विधि संक्षेपानें सांगतो:—देशकालादिकांचा उच्चार करून **"चातुर्मास्यवाससंकल्पकर्तुंश्रीकृष्णव्यासभाष्यकाराणां सपरिवाराणां पूजन करिष्ये"** असा संकल्प करून मध्यभागीं श्रीकृष्णाचें आवाहन करून त्याचे पूर्व दिशेकडून प्रदक्षिणवृत्तीनें वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध, यांचे आवाहन करून श्रीकृष्णादि पांच देवतांच्या दक्षिण प्रदेशीं व्यासाचें आवाहन करावें. नंतर त्याच्या पूर्वेकडून प्रदक्षिण वृत्तीनें सुमंतु जैमिनि, वैशंपायन, पैल यांचें आवाहान करावें. आणि श्रीकृष्णादि देवतांच्या डाव्या बाजूस भाष्यकार श्रीशंकराचार्यांचें आवाहन करावें. नंतर त्याच्या पूर्व दिशेपासून प्रदक्षिण वृत्तीनें पद्मपाद, विश्वरूप, त्रोटक, हस्तामलक ह्या आचार्यांचें आवाहन करून नंतर श्रीकृष्णादि पांच देवतांमध्यें—श्रीकृष्णाच्या दोन बाजूंस ब्रह्मा, आणि रुद्र; पूर्वादिक चार दिशांचे ठिकाणीं सनक, सनंदन, सनातन, सनत्कुमार यांचें आवाहन करावें. श्रीकृष्णादि पांच देवतांच्या अग्रभागीं गुरु, परमगुरु परमेष्टिगुरु, ब्रह्मा, वसिष्ठ, शक्ति पराशर, व्यास, शुक, गौडपाद, गोविंदपाद, शंकराचार्य, आणखी इतर ब्रह्मनिष्ठ या सर्वांचे आवाहन करून श्रीकृष्णादि देवतांच्या आग्नेयप्रदेशीं गणपति, ईशान्यप्रदेशीं क्षेत्रपाल, वायव्यप्रदेशीं दुर्गा, नैऋत्यप्रदेशीं सरस्वती, आणि पूर्वेपासून आठ दिशांचे ठिकाणीं इंद्रादिक आठ दिक्पाळ, याप्रमाणें ह्या सर्व देवतांचें आवाहन करून पूजा करावी. नंतर नारायणाच्या अष्टाक्षरमंत्रेंकरून श्रीकृष्ण पूजा करावी. इतरांची ओंकारादि नमोंत अशा नाममंत्रांनीं पूजा करावी. पूजा झाल्यानंतर प्रतिबंध नसेल तर, **"चतुरो वार्षिकान् मासान् इह वसामि"** याप्रमाणें मनांत संकल्प करून **"अहतावन्निवत्स्यामि सर्वभूतहिताय वै ॥ प्रायेण प्रावृषि प्राणिसंकुलं वर्त्म दृश्यते ॥ अतस्तेषामहिंसार्थं पक्षान् वै श्रुतिसंश्रयान् ॥ स्थास्यामश्चतुरो मासानत्रैवासति बाधके,"** असा वाचिक संकल्प करावा. तदनंतर यतीला गृहस्थांनीं प्रत्युत्तर द्यावें. "सुखेंकरून आपण एथें राहा, तेणेंकरून आह्मी धन्य होऊं, आणि आह्मी तुमची शुश्रूषा यथाशक्ति आनंदानें करूं." असें ह्मटल्यावर वृद्धानुक्रमेंकरून यतींनीं यतीला व गृहस्थांनीं यतीला नमस्कार करावे. हा विधि पौर्णिमेचे दिवशीं न होईल तर द्वादशीचे दिवशीं करावा. आषाढकृष्ण द्वितीयेचे दिवशीं अशून्यशयन नामक व्रत करावें. ह्या व्रताचे ठिकाणीं लक्ष्मीयुक्त विष्णु-

ची मंचकावर पूजा करून प्रार्थना करावी. "पत्नीभर्तुर्वियोगंच भर्त्ता भार्यासमुद्भवं॥नाप्नु वंति यथा दुःखं दंपत्यानि तथा कुरु" इत्यादिक मंत्रांनीं प्रार्थना करून नंतर चंद्राला अर्घ्य देऊन नक्तभोजन करावें. याप्रमाणें चार महिनेंपर्यंत कृष्णद्वितीया तिथीचे दिवशीं पूजा करून सपत्नीक अशा ब्राह्मणाला शय्या दान करून ती प्रतिमा सर्वसामग्रीसह दान करावी. हें व्रत केलें असतां अक्षय असें दांपत्यसुख, पुत्र, धन, गृहस्थाश्रम, इत्यादिकांचा अवियोग, इत्यादि सप्तजन्मपर्यंत प्राप्त होतात. चंद्रोदयीं पूजा करावी असें सांगितलें आहे यास्तव ह्या व्रताविषयीं चंद्रोदयव्यापिनी तिथि घ्यावी. दोन दिवशीं चंद्रोदयव्यापिनी असेल अथवा नसेल तर दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. ॥ याप्रकारेंकरून अनंतोपाध्याय यांचा पुत्र काशीनाथोपाध्याय याणें रचिलेल्या धर्मसिंधुसार ग्रंथांतील आषाढमासांत करावयाच्या कृत्यांचा निर्णय झाला. उद्देश समाप्त. ॥

आतां श्रावणमासांत कोणकोणतीं कृत्यें करावयाचीं तीं सांगतों.

सिंह संक्रांतीच्या पूर्वींच्या सोळा घटिका पुण्यकाळ. रात्रीं संक्रांति होईल तर पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें पुण्यकाळ जाणावा. या मासांत एकभक्तव्रत, नक्तव्रत, आणि शिव व विष्णु इत्यादिकांवर अभिषेक हीं करावीं. सिंह राशीला सूर्य असतां ज्याची गाई विते त्यानें व्याहृति मंत्रांनीं तुपांत भिजवलेल्या अशा मोहऱ्यांचा दहासहस्र होम करून ती व्यालेलीगाय ब्राह्मणाला द्यावी. याप्रमाणें मध्यरात्रीं गाई उंच स्वरानें ओरडली असतांहि मृत्युंजय मंत्रेंकरून होमादिरूप शांति करावी. याप्रमाणें श्रावण मासांत दिवसा घोडी प्रसवली असतां निषेध आहे. " माघमास, व बुधवार, या दिवशीं म्हैस; श्रावण मासांत दिवसा घोडी; आणि सिंहसंक्रांतींत गाई; ह्या प्रसूत होतील तर त्या आपल्या यजमानाला मृत्यु देणाऱ्या होतात " असें वचन आहेत यास्तव त्यांचे ठिकाणींहि शांति करावी. ती प्रकार शांतीचे ग्रंथ आहे त्यांतून पहावा " श्रावण मासांत यथाविधि सोमवार व्रत करावें. सशक्त असेल त्यानें उपोषण करावें, अथवा रात्रीं भोजन करावें. " त्याचप्रमाणें श्रावण मासांत मंगळवारीं गौरीची पूजा करावी. श्रावण शुद्ध चतुर्थी मध्यान्हकालव्यापिनी असून पूर्व तिथीनें युक्त असी घ्यावी. श्रावणशुद्ध पंचमी हिला नागपंचमी असें ह्मणतात. ' ही पंचमी सूर्योदयकालीं साहा घटिका असून षष्ठीनें विद्ध असेल ती घ्यावी. दुसऱ्या दिवशीं पंचमी साहा घटिकांपेक्षां कमी असेल आणि पूर्व दिवशीं साहा घटिकांहून कमी अशा चतुर्थीनें विद्ध असेल तर पूर्व दिवसा

चीच घ्यावी. पूर्वदिवसीं साहा घटिकांपेक्षां अधिक असा चतुर्थीचा वेध असेल तर चार घटिका असली तरी दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. दुसऱ्या दिवसीं दोन घटिका असेल तर ती घेऊं नये, असें मला वाटतें. या पंचमीचे दिवसीं मातीचे नागें करून त्याचें पूजन करावें. अथवा भिंतीवर रंगादिकानें काढून पूजा करावी, याप्रमाणें जसा आचार असेल तदनुसार करावें. श्रावण शुद्धद्वादशीचे दिवसीं, " मासंकतस्य शाकव र्जनव्रतस्य सांगतार्थं ब्राह्मणाय शाकदानं करिष्ये ". असा संकल्प करून ब्राह्मणाची पूजा करावी. नंतर " उपायनमिदं देव व्रतसंपूर्ण हेतवे ॥ शाकंतु द्विजवर्याय साहि रण्यं ददाम्यहं " इत्यादिक मंत्रेंकरून पक्क किंवा हिरवी असी भाजी द्यावी. तदनं तर " दधि भाद्रपदे मासे वर्जयिष्ये सदा हरे " असा दधिव्रताचा संकल्प करावा. या व्रतामध्यें दहीं मात्र वर्ज्य करावें. ताक, तूप इत्यादिकांचा निषेध नाहीं.

विष्णु इत्यदिकांला पोंवतीं घालावयाचीं.

यानंतर पारणेच्या दिवसीं द्वादशीमध्यें विष्णूला पोंवतें घालावें. पारणेच्या दिवसीं द्वादशी नसेल तर त्रयोदशीमध्यें पारणासमयीं, त्यावेळीं न होईल तर श्रवण नक्षत्र, किंवा पौर्णिमा या दिवसीं पोंवतें घालावें. चतुर्दशी, अष्टमी किंवा पौर्णिमा यांतून कोण त्याहि दिवसीं शिवाचीं पोंवतीं करावीं. याप्रमाणें देवी, गणपती, दुर्गा इत्यादिकांच्या पोंवत्यांविषयीं चतुर्दशी, चतुर्थी, तृतीया, नवमी इत्यादिक तिथि जसा कुलाचार असेल त्याप्रमाणें घ्याव्या. त्या त्या तिथीचे दिवसीं न होतील तर सर्व देवांचीं श्रावण पौर्णिमेचे दिवसीं पोंवतीं करावीं. पौर्णिमेचे दिवसीं न होईल तर कार्तिक पौर्णिमेपर्यंत करावीं, हा गौणकाल जाणावा. "हीं पोंवतीं न केलीं असतां वर्षपर्यंत केलेली पूजा व्यर्थ होऊन शेवटीं तो अधोगतीला जातो "असें वचन आहे. यास्तव हीं नित्य आहेत ह्मणून अवश्य करावीं. गौणकालींहि न केलीं असतां "त्या कालीं सावधान होत्साता मंत्राचा दहासहस्र जप, अथवा स्तोत्रपाठ करावा"असें वचन आहे. याकरितां दहासहस्र त्या देवतेच्या मूलमंत्रा चा जप करावा हें प्रायश्चित्त करावें. पूर्वदिवसीं अधिवासन करून दुसऱ्या दिवसीं पोंवतें घालावें. दोन दिवसांचा संभव नसेल तर एकाच दिवसीं पूर्वी अधिवासन करून नंतर पोंवतें घालावें.

आतां संक्षेपेंकरून या पोंवत्यांचा प्रयोग सांगतों.

कापसाचें सूत काढून त्याची नवसुती करून या नवसुतीचें एकशें आठ फेऱ्यांचें व मूर्तीच्या गुडघ्यापर्यंत पोंचे इतकें लांब, व चोवीस ग्रंथींनीं युक्त असें जें पोंवतें तें

उत्तम– चौपन्न फेऱ्यांचें असून मांड्यांपर्यंत व बारा ग्रंथींनीं युक्त तें, मध्यम–सत्तावीस फेऱ्यांचें असून नाभीपर्यंत व आठ ग्रंथींनीं युक्त तें कनिष्ठ, याप्रमाणें पोंवतें करून नंतर नवसुतीचे एकशेंवीस फेरे, किंवा सत्तर फेरे असे घेऊन पायांपर्यंत लोंबणारी व एकशें आठ किंवा चौवीस अशा ग्रंथींनीं युक्त, याप्रमाणें वनमाला करावी. मग नवसुतीचे बारा फेऱ्यांचें व बारा ग्रंथींनीं युक्त असें गंधपवित्र करावें. नवसुतीचे सत्तावीस फेऱ्यांचें गुरुपवित्रक करावें, व तिसुतीनें अंगदेवतांचीं पोंवतीं करावीं. शिवाचीं पोंवतीं लिंगाचा विस्तार असेल तदनुसार करावीं. याप्रमाणें पोंवतीं करून पंचगव्यानें त्यांवर प्रोक्षण करून ओंकारानें त्यांचें प्रक्षालन करावें व मूलमंत्रानें एकशेंआठ वेळ अभिमंत्रण करून त्या ग्रंथींला कुंकुमानें सुशोभित करून सर्व पोंवतीं बांबूच्यापात्रांत ठेवून त्यावर वस्त्र आच्छादन घालून देवाच्या पुढें ठेवावीं, आणि प्रार्थना करावी. ती असी:— "क्रियालोपविधानार्थं यत्त्वयाविहितंप्रभो ॥ मयैतत्क्रियतेदेव तव तुष्ट्यै पवित्रकं ॥ नमे विघ्नो भवेद्देव कुरु नाथ दयां मयि ॥ सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः" असी प्रार्थना करून अधिवासन करावें. तें असें:—देशकालांचा उच्चार झाल्यावर "संवत्सरपूजाफलावाप्त्यर्थं अमुक देवताप्रीत्यर्थं अधिवासनविधिपूर्वकं पवित्रारोपणं करिष्ये" असा संकल्प करून देवाच्या पुढें सर्वतोभद्र मंडलावर उदकानें पूर्ण असा कलश ठेवून त्या कलशावर बांबूचें पात्र ठेवून त्यांत तीं पोंवतीं ठेवावीं: नंतर त्यांचे ठिकाणीं "संवत्सरस्य यागस्य पवित्रीकरणाय भोः ॥ विष्णुलोकात् पवित्राद्य आगच्छेह नमोस्तु ते" या मंत्रेंकरून आणि मूलमंत्रानें आवाहन करून तिसुतीचे ठिकाणीं ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र यांचें व नवसुतीचे ठिकाणीं ओंकार, सोम, वन्हि, ब्रह्मा, नागेश, सूर्य, शिव, विश्वेदेव यांचें उत्तम, मध्यम, आणि कनिष्ठ अशा पोंवत्याचे ठिकाणीं ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, व सत्व, रज, तम यांचें आवाहन करून वनमालेवर प्रकृतीचें आवाहन करून मूलमंत्रानें गंधादिक उपचारांनीं पूजा करावी. नंतर पूर्वी तयार केलेलें, वीतभर व बारा ग्रंथींनीं युक्त असें गंधपवित्र हातीं घेऊन "विष्णुतेजोद्भवं रम्यं सर्वपातकनाशनं ॥ सर्वकामप्रदं देव तवांगे धारयाम्यहं" ह्या मूलसंपुटित मंत्रेंकरून देवाच्या पायांवर अर्पण करावें. देवाच्या हाताला बांधावें असेंहि कोणी ह्मणतात. तदनंतर गंधादिपंचोपचारांनीं देवाची पूजा करून प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचे मंत्र "आमंत्रितोसि देवेश पुराणपुरुषोत्तम ॥ प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यंकुरुकेशव ॥ क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह ॥ प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि संन्निधौ भव ते नमः ॥" याप्रमाणें प्रार्थना झाल्यावर साष्टांग नमस्कार करून पुष्पांजलि समर्पण करावी. याप्र

याचें अधिवासन समाप्त झालें. एवें सर्वत्र मूलमंत्र, गुरूनें उपदिष्ट असेल तो तांत्रिक, अथवा वैदिक, किंवा देवगायत्रीरूप घ्यावा.

तदनंतर सत्कथाश्रवण इत्यादि जागरणानें रात्र दवडून प्रातःकालीं, तत्काळ अधिवासन करणें असेल तर गाईच्या दोहनकालीं "पवित्रारोपणांगभूतं देवपूजनं पवित्रपूजनंच करिष्ये" असा संकल्प करून देवाची व पोवत्यांची फळादिक नैवेद्यपर्यंत गंधादिक उपचारांनीं पूजा करून गंध, दूर्वा, अक्षता, यांहीं युक्त असें कनिष्ठपोवतें घेऊन "देव देव नमस्तुभ्यं गृहाणेदं पवित्रकं ॥ पवित्रीकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदं ॥ पवित्रकं कुरुष्वाद्य यन्मया दुष्कृतं कृतं ॥ शुद्धोभवाम्यहं देव त्वत्प्रसादात्सुरेश्वर ॥ " ह्या मूलसंपुटित मंत्रानें तें पोवतें समर्पण करून मध्यम, उत्तम पोवतीं आणि वनमाला हीं सर्व पूर्वोक्त मंत्रेंकरून समर्पण करावीं. अंगदेवतांला नाममंत्रेंकरून समर्पण करून महानैवेद्य अर्पण करून आरती करावी आणि प्रार्थना करावी. त्याप्रार्थनेचे मंत्रः—"मणिविद्रुममालाभिर्मंदारकुसुमादिभिः ॥ इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु गरुडध्वज ॥ वनमाला यथा देव कौस्तुभं सततं हृदि ॥ तद्वत्पवित्रतंतुस्थंपूजांच हृदये वह ॥ जानताऽजानता वापि यत्कृतं न तवार्चनं ॥ केनाचिद्विघ्नदोषेण परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वर ॥ यत्पूजितं मया देव परिपूर्ण तदस्तु मे ॥ अपराधसहस्राणि क्रियंतेऽहर्निशं मया ॥ दासोऽहमिति मां मत्वाक्षमस्व परमेश्वर ॥ " ॥ शिव, गणपति इत्यादिक देवांचीं पोवतीं असतील तर 'गरुडध्वज' इत्यादिकस्थानीं 'वृषवाहन' असा ऊह करावा. 'वनमाला' ह्या श्लोकाचा लोप जाणावा. देवीचीं पोवतीं असतील तर 'देवदेव सुरेश्वर' इत्यादिस्थानीं 'देविदेवि सुरेश्वरि' इत्यादिक स्त्रीप्रत्ययांत पदांचा ऊह करावा, व इतर सर्व समान जाणावें. तदनंतर गुरूची पूजा करून पोवतें द्यावें व इतर ब्राह्मण, सुवासिनी यांना दुसरीं पोवतीं देऊन नंतर सर्व कुटुंबासह आपण पोवतीं धारण करावीं. त्यानंतर ब्राह्मणासह भोजन करून त्रिरात्रपर्यंत ब्रह्मचर्यादि नियम धारण करीत होत्साता देवाला पोवतीं वाहावीं. मग देवावरचीं पोवतीं उतरून स्नानादिक उपचारांनीं पूजा करावी. याप्रमाणें तीन रात्रि गेल्यावर देवाची पूजा करून देवावरील पोवतीं काढावीं. शिव इत्यादिक देवतांचे पोवत्याविषयीं चतुर्दशी पूर्व तिथीनें विद्ध असी घ्यावी. याप्रमाणें पौर्णिमा, साहा घटिका सायान्हकालव्यापिनी पूर्वविद्धाच घ्यावी. अष्टमी इत्यादिक दुसऱ्या तिथि पोवत्यांविषयीं घेणें त्या प्रथम परिच्छेदांत सामान्य तिथिनिर्णय सांगितला आहे त्याप्रमाणें घ्याव्या. याप्रमाणें पोवत्यांचा विधि संपूर्ण झाला.

यानंतर उपाकर्माचा काल सांगतों.

ऋग्वेदी यांना श्रावण शुद्ध पक्षांत उपाकर्माविषयीं श्रवणनक्षत्र, पंचमी, आणि हस्तनक्षत्र असे तीन काल सांगितले. त्या मध्यें श्रवण नक्षत्र हा मुख्य काळ आहे. श्रवण न मिळेल तर पंचमी, हस्त हे घ्यावे. तसेंच कालतत्त्वविवेचन ग्रंथांत संग्रह कारिकेमध्यें सांगतात—"ग्रहण, संक्रांति यांहींकरून दूषित नव्हत अशीं पौर्णिमा व श्रवण नक्षत्र यांचे ठिकाणीं क्रमें करून यजुर्वेदी, आणि ऋग्वेदी यांनीं उपाकर्म करावें. कदाचित् श्रवणाचा संभव नसेल तर त्याच शुक्लपक्षांत हस्तनक्षत्रयुक्त पंचमीचे दिवसीं अथवा केवल हस्तनक्षत्रीं, किंवा केवल पंचमीचे दिवसीं उपाकर्म करावें." दोन दिवसीं श्रवण नक्षत्र असेल ह्मणजे पूर्वदिवसाच्या सूर्योदयापासून आरंभ करून दुसऱ्या दिवसीं सूर्योदयानंतर सहा घटिकांपर्यंत श्रवण आहे अशा समयीं धनिष्टा योग प्रशस्त आहे. यास्तव दुसऱ्या दिवसींच उपाकर्म करावें. जर सहा घटिकांहून कमी असेल तर संपूर्णव्याप्ति आहे या करितां पूर्व दिवसींच करावें. जर पूर्वदिवसीं सूर्योदयकालीं श्रवण नसेल आणि दुसऱ्या दिवसीं सूर्योदयानंतर चार घटिका श्रवण असेल तर उत्तराषाढावेधाचा निषेध आहे यास्तव दुसऱ्या दिवसींच करावें.—जर दुसऱ्या दिवसीं श्रवण चार घटिकांहून कमी असेल व पूर्वदिवसीं उत्तराषाढांनीं श्रवण विद्ध असेल तेव्हां पंचमी इत्यादिक काल ग्रहण करावे. पंचमी, हस्त हे दोन काळ तर सूर्योदयापासून सहा घटिकांपर्यंत व्याप्ति असेल तो मुख्य होय. सूर्योदयापासून सहा घटिकांपर्यंत न मिळेल तर पूर्वविद्ध सुद्धां घ्यावा. असाच भाद्रपदशुद्ध पक्षांतहि श्रवण, पंचमी, हस्तनक्षत्र ह्या तीन काळांचा निर्णय जाणावा. हें उपाकर्म ऋग्वेदी यांनीं पूर्वाण्हकालांत करावें.

आतां यजुर्वेदी यांच्या विषयीं निर्णय.

ऋग्वेदी यांला जसा श्रवण मुख्य काल आहे त्या प्रमाणें सर्व यजुर्वेदी यांला श्रावण पौर्णिमा हा उपाकर्माविषयीं मुख्य काल आहे. पौर्णिमा ही जर खंडित असेल व जेव्हां पौर्णिमा पूर्व दिवसीं सूर्योदयापासून दोन घटिकांनंतर प्रवृत्त होईल आणि दुसऱ्या दिवसीं बारा घटिका व्याप्ति असेल तेव्हां सर्व यजुर्वेदी यांनीं दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. जेव्हां शुद्धाधिक्येंकरून दोनहि दिवसीं सूर्योदयव्यापिनी असेल तेव्हां सर्व यजुर्वेदी यांनीं पूर्वदिवसाचीच घ्यावी. जेव्हां पूर्वदिवसीं सूर्योदयापासून दोन घटिकांनंतर पौर्णिमा प्रवृत्त होईल, आणि दुसऱ्या दिवसीं चार सहा घटिका किंवा याहून

अधिक व्यापिनी असून बारा घटिकांहून कमी असेल त्या प्रसंगीं तैत्तिरीयशाखी यांनीं दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. तैत्तिरीयशाखाव्यतिरिक्त यजुर्वेदी यांनीं पूर्व दिवसाची घ्यावी. जेव्हां पूर्वदिवसीं सूर्योदयापासून दोन घटिकानंतर पौर्णिमा प्रवृत्त होईल आणि दुसऱ्या दिवसीं चार घटिकांहून कमी असेल किंवा क्षयाच्या योगानें सर्वथा नसेल तेव्हां सर्व यजुर्वेदी यांनीं पूर्व दिवसाचीच घ्यावी. हिरण्यकेशी तैत्तिरीयशाखी याला श्रावणी पौर्णिमा हा मुख्य काल आहे, ती न मिळेल तर श्रावणांतील हस्त नक्षत्र घ्यावें. श्रावण शुद्ध पंचमी तर त्या त्या सूत्रामध्यें सांगितली नाहीं याकारितां हिरण्यकेशी तैत्तिरीयशाखी यांनीं ती घेऊं नये. हेच दोन काळ भाद्रपद मासांतहि त्यांला उक्त आहेत. हा विशेष हे खंडित असतील तर पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे निर्णय जाणावा. हस्तनक्षत्रहि सूर्योदयापासून संगवकालाला स्पर्श करणारें असें असेल तें घ्यावें. संगवकालाला स्पर्श करणारें नसेल तर पूर्वविद्ध असेल तेंच घ्यावें. आपस्तंबाला श्रावणी पौर्णिमा ही मुख्य आहे ती न मिळेल तर भाद्रपदमासांतील पौर्णिमा घ्यावी, हा विशेष जाणावा. बौधायनाला श्रावणी पौर्णिमा मुख्य आहे, त्यापेक्षां कांहीं एक दोषानें ती न मिळेल तर आषाढी पौर्णिमा घ्यावी, हा विशेष जाणावा. हे पूर्वी सांगितलेले काळ खंडित असतील तर पूर्वी सांगितल्याप्रमाणेंच निर्णय जाणावा.

आतां काण्वमाध्यंदिनादिकांविषयीं निर्णय.

काण्व, माध्यंदिन इत्यादिक जे कात्यायन त्यांला श्रवणयुक्त श्रावणी पौर्णिमा, अथवा केवळ श्रावणी पौर्णिमा, हस्तयुक्त पंचमी अथवा केवळ पंचमी हे मुख्य काळ होत; परंतु त्यांनीं केवळ श्रवण नक्षत्रीं, आणि केवळ हस्तनक्षत्रीं उपाकर्म करूं नये. श्रावण मासामध्यें कांहीं विघ्न किंवा दोष असल्यास भाद्रपद मासांतील पौर्णिमा व पंचमी या दिवसीं करावें. खंडित तिथि असेल आणि बारा घटिकांहून अधिक असेल तर दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. बारा घटिकांहून कमी असेल तर पूर्व दिवसाची घ्यावी, इत्यादिक पूर्वी सांगितलेला तोच निर्णय जाणावा.

सामवेदियांचा उपाकर्माविषयीं मुख्यकाल.

सामवेदी यांचा, भाद्रपदशुक्लपक्षांतील हस्तनक्षत्र हा उपाकर्माचा मुख्य काल आहे. संक्रांति इत्यादिक दोषानें हस्तनक्षत्रीं तें न होईल तर श्रावणमासांतील हस्तनक्षत्र घ्यावें असें निर्णयसिंधु सांगतो. दुसरे ग्रंथकार तर, भाद्रपद मासांतील हस्तनक्षत्रीं कांहीं दोष संभवेल तर श्रावणी पौर्णिमेचे ठिकाणीं उपाकर्म करून भाद्रपदांतील हस्तनक्षत्रा

पर्यंत अध्ययन करूं नये, आनंतर अध्ययन करावें, असें ह्मणतात. हस्तनक्षत्र खंडित असेल व दोन दिवशीं अपराण्हकालीं संपूर्णव्याप्ति असेल अथवा दोन दिवशीं अपराण्हीं एकदेशस्पर्श असेल तर दुसऱ्या दिवशींच उपाकर्म करावें. पूर्व दिवशींच अपराण्ह-कालीं संपूर्णव्याप्ति असेल तर, सर्वत्र ठिकाणीं सामवेदी यांना अपराण्हकाल हाच उपा-कर्माचा काल, असें वचन आहे यास्तव त्यांनीं पूर्व दिवशींच उपाकर्म करावें. पूर्व दिव-शींच अपराण्हीं एकदेशस्पर्श असेल, अथवा दोनहि दिवशीं अपराण्हीं स्पर्श नसेल तर दुसऱ्या दिवशींच उपाकर्म करावें. ज्या सामवेदी यांना प्रातःकाल व संगवकाल हे उपाकर्माचे काल सांगितले त्यांनीं पूर्व दिवशीं अपराण्हकालीं व्याप्ति असेल ती टाकून दुसऱ्या दिवशीं संगवकालानंतर जें हस्तनक्षत्र असेल तें घ्यावें, असें जें तें, सिंहस्थ सूर्य असतां उपाकर्म करणें सांगितलें तें श्रावणमासांत सिंहस्थ सूर्य असून हस्त किंवा पौर्णि मा येतील तर त्या दिवशीं उपाकर्म करावें, कर्कस्थरवि असेल तर करूं नये. असी साम-वेदी यांना श्रावणमासांतील हस्त व पौर्णिमा यांची व्यवस्था सांगितली त्याविषयीं जाणावें. अन्यशाखी जे त्यांना सिंहस्थरवीचा विधि किंवा निषेध नाहीं.

सर्वशाखी यांजविषयीं उपाकर्माचा साधारण निर्णय.

अथर्वणवेदी यांनीं श्रावणी पौर्णिमेला अथवा भाद्रपदी पौर्णिमेला उपाकर्म करावें. खंडा तिथि असेल तर उदयापासून संगवकाल व्यापिनी तिथि असेल ती घ्यावी. श्रावण व भाद्रपद या मासांतील आपापल्या गृह्यसूत्रामध्यें जे जे काल सांगितले त्या त्या कालांचे ठिकाणीं ग्रहण, संक्रांति, आशौच इत्यादि दोष प्राप्त होतील आणि सर्वथा कर्माचा लोप होईल तर सर्वशाखी यांनीं दुसऱ्या शाखांमध्यें सांगितलेले काल अवश्य घ्यावे. त्यांमध्यें आपस्तंब, बौधायन, आणि सामवेदी यांना श्रावण व भाद्रपद यांतील पंचमी, पौर्णिमा ह्याहि साधारणपणें करून घेणें प्राप्त होतील तर नर्मदेच्या उत्तर प्रदेशीं सिंहस्थ सूर्य असतां पंचमी इत्यादिक काळ घ्यावे. कर्कीचा सूर्य असेल तर नर्मदेच्य दक्षिणभागीं श्रावणांतील पंचमी इत्यादिक काळ घ्यावे, असी व्यवस्था कौस्तुभांत सांगि तली आहे, त्यापेक्षां सर्वथा कर्मलोप होत असेल तर "सिंहींचा सूर्य" "कर्कींचा सूर्य" इत्यादिक जी पूर्वी व्यवस्था सांगितली तीवरून ऋग्वेदी यांनींहि पौर्णिमासुद्धां घ्यावी असें मला वाटतें. सर्वशाखी यांनीं मुख्य काल जो श्रावणमास त्याचे ठिकाणीं पर्जन्य-वृष्टि न झाल्यामुळें भात इत्यादिक वनस्पति उत्पन्न झाल्या नसतील तर, किंवा आशौचा-दिक असेल तर भाद्रपदमासांतील श्रवणादिक जे काल त्यांचे ठिकाणीं उपाकर्म करावें.

वनस्पति उत्पन्न झाल्या नसतील तथापि श्रावणमासांत करावें, असें कर्कादिकांचें मत आहे: सर्वशाखी यांच्या गृह्यसूत्रांमध्यें निर्णीत जे उपाकर्माचे मुख्य दिवस सांगितले त्या दिवशीं ग्रहण किंवा संक्रांति असेल तर संक्रांतिरहित असे पंचमी आदिकरून काल घ्यावे. ग्रहण व संक्रांति यांचा योग उपाकर्मसंबंधी जे अहोरात्र त्याचे ठिकाणीं—ह्मणजे येणाऱ्या मध्यरात्रीच्या पूर्वी दोन प्रहर, गेलेल्या मध्यरात्रीनंतर दोन प्रहर, आणि वर्तमान दिवसाचे चार प्रहर ह्या आठ प्रहरांत असेल, आणि श्रवण नक्षत्र, पौर्णिमा इत्यादिक तिथींला त्याचा स्पर्श नसेल तथापि उपाकर्माला दूषक होतो. कोणी ग्रंथकार पूर्वी सांगितलेल्या आठ प्रहरांहून अन्यस्थलींहि ग्रहणसंक्रांतीचा योग असून ग्राह्य असीं श्रवणादि नक्षत्रें, पौर्णिमादि तिथि यांना तो स्पर्श करणारा असेल तर तोहि उपाकर्मदूषक होतो, असें ह्मणतात. नूतन मौंजी झालेल्यांचें प्रथम उपाकर्म गुरुशुक्रांचें अस्तादिक, मलमासादिक आणि सिंहस्थ गुरु यांचे ठिकाणीं करूं नये. दुसरें, तिसरें हीं उपाकर्में अस्तादिकांतहि करावीं. मलमासांत तर दुसरें, तिसरेंहि उपाकर्म करूं नये. प्रथम उपाकर्म करणें तें पुण्याहवाचन, नांदीश्राद्ध इत्यादि करून करावें. नवीन मौंजी झालेल्यांचें उपाकर्म करणें असून श्रावणमासांतील पंचमी, हस्त, श्रवण इत्यादिक काली गुरुशुक्रांच्या अस्तादिकांमुळें त्या कालीं न होईल तर भाद्रपद मासांतील पंचमी, श्रवण इत्यादिक काल घ्यावे. "मौंजी, यज्ञोपवीत, नूतन दंड, कृष्णाजिन, कटिसूत्र, आणि नूतन वस्त्रें हीं, ब्रह्मचारी यानें धारण करावीं." याप्रमाणें ब्रह्मचाऱ्याविषयीं विशेष प्रतिवर्षीं जाणावा.उपाकर्म व उत्सर्जन हीं कर्में ब्रह्मचारी, सोडमुंज झालेले, गृहस्थ, वानप्रस्थ या सर्वांनीं करावीं. उत्सर्जनाचा काल येथें सांगत नाहीं. कारण "अथवा उपाकर्माच्या दिवशीं करावें," या वचनाप्रमाणें सर्वशिष्टांचा आचार उपाकर्माच्या दिवशींच उत्सर्जनकर्म करण्याचा असल्यामुळें त्याच्या निर्णयाचा उपयोग नाहीं. जर उत्सर्जन व उपाकर्म हीं इतर ब्राह्मणासहवर्तमान करणें असतील तर लौकिकाग्नीचे ठिकाणीं करावीं. जेव्हां एकाकी करील तेव्हां आपल्या गृह्याग्नीवर करावीं. कात्यायनांनीं लौकिकाग्नीवर न करितां अन्वाधान केलेला जो अग्नि त्याचे ठिकाणीं उपाकर्म करावें, ऋक्शाखी इत्यादिक आपण चतुरवत्ती असून बहुत चतुरवत्तींसहवर्तमान उपाकर्म करणारा असेल व त्यांत एक जामदग्नि इत्यादिक पंचावत्ती असेल तर चतुरवत्ती जे त्यांनींहि पंचावत्त कर्म करण्याविषयीं वैकल्पिक वचन आहे व तसें केलें असतां त्यांच्या कर्माला वैगुण्य येत नाहीं यास्तव पंचावत्तीच्या अनुरोधानें पंचावत्तच कर्म करावें. उत्सर्जन व उपाकर्म हीं कर्में न केलीं असतां दोष आहे यास्तव प्रतिवर्षीं करावीं. हीं उत्सर्जनोपाकर्में न केलीं असतां प्राजापत्यकृच्छ्र, किंवा उपोषण करावें असें प्रायश्चित्त

निर्णयसिंधूच्या एखाद्या पुस्तकांत मिळतें, सर्व पुस्तकांत मिळत नाहीं. उपाकर्म व उत्सर्जन या दोहींमध्येंहि अभिमूलम कराव. ऋषि इत्यादिकांचें तर्पण करणें तें उत्सर्जनांतच करावें. विवाह झाल्यानंतर उपाकर्माचे ठिकाणीं तिलतर्पणाविषयीं दोष नाहीं. उत्सर्जनाचे ठिकाणीं संकल्प करावयाचा त्याचा विशेषः—"अधीतानां छंदसां अध्यायन द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं उपाकर्मदिनेऽद्योत्सर्जनाख्यं कर्म करिष्ये." उपाकर्माचे ठिकाणीं तर "अधीतानां अध्येष्यमाणानांच छंदसां यातयामता निरासेनाध्यायनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं" असा विशेष आहे. बाकीचा सर्व विशेषप्रयोग आपापल्या गृह्यसूत्राप्रमाणें जाणावा. ह्या उत्सर्जनोपाकर्माविषयीं नदीचा रजोदोष नाहीं. ब्रह्मादिक सर्व देव व ऋषि इत्यादिक यांचें जलाचे ठिकाणीं सान्निध्य आहे त्यापेक्षां नदीच्या उदकानें स्नान केलें असतां सर्व दोषांचा क्षय होतो. ऋषींचें पूजन ज्या स्थानीं केलें तेथील उदकानें स्नान व त्याचें प्राशन केलें असतां सर्व मनोरथ प्राप्त होतात. याप्रमाणें सर्व शाखींचा साधारण निर्णय समाप्त झाला.

आतां रक्षाबंधन,

सूर्योदयापासून सहा घटिकांपेक्षां अधिकव्यापिनी व कल्याणी रहित अशा ह्याचे श्रावणी पौर्णिमेच्या दिवशीं अपराण्हीं अथवा प्रदोषकालीं रक्षाबंधन करावें. दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदयकालीं पौर्णिमा सहा घटिकांहून कमी असेल तर पूर्व दिवशीं कल्याणी रहित जो प्रदोषादिक काल त्याचे ठिकाणीं करावें. हें रक्षाबंधन ग्रहण व संक्रांति ह्या दिवशीं करावें. त्याचा मंत्रः—"येन बद्धो बली राजा दानवेंद्रो महाबलः॥ तेन त्वामभिबध्नामि रक्षेमाचलमाचल" ह्या मंत्रानें रक्षाबंधन करावें. ह्याच पौर्णिमेचे दिवशीं हयग्रीवावतार झाला. श्रावणी पौर्णिमा कुलधर्मादि कर्माला साहा घटिका सायान्हकालव्यापिनी व पूर्व तिथीनें विद्ध असी असेल ती घ्यावी. पूर्व दिवशीं सायान्हकालीं सहा घटिकांहून कमी असेल तर दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. ह्याच पौर्णिमेचे दिवशीं रात्रीं आश्वलायनांनीं श्रवणाकर्म, व सर्पबलि हीं दोन कर्में करावीं. तैत्तिरीयशाखी यांनीं केवल सर्पबलिच करावा. कात्यायन आणि सामवेदी यांनीं श्रवणाकर्म, सर्पबलि हीं दोनहि करावीं. श्रवणाकर्म, सर्पबलि, आश्वयुजी कर्म, प्रत्यवरोहण इत्यादिक पाकसंस्था त्या त्या कालीं न केल्या असतां प्राजापत्य प्रायश्चित्त करावें; अन्य कालीं त्या करूं नयेत. श्रवणाकर्म इत्यादिक सात संस्था, स्त्री रजस्वला असली तथापि कराव्या. प्रथमारंभ असेल तर मात्र करूं नयेत. ह्या श्रवणाकर्माविषयीं पौर्णिमा घेणें ती सूर्यास्तापासून आरंभ करून सर्व कर्म

पौर्णिमेस होईल इतकी व्याप्ति पूर्व दिवसींच मिळेल तर पूर्व दिवसाचीच घ्यावी. दोन दिवसीं तसी व्याप्ति असेल किंवा नसेल तर दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. श्रवणा कर्माचा प्रयोग आपापल्या सूत्रग्रंथीं आहे तो पाहावा. श्रावणकृष्ण चतुर्थीला आरंभ करून प्रत्येक कृष्ण चतुर्थीचे दिवसीं यावज्जीवपर्यंत, अथवा एकवीस वर्षेपर्यंत, किंवा एक वर्षपर्यंत असें संकष्टचतुर्थीचें व्रत करावें. अशक्त असेल तर प्रतिवर्षी श्रावणकृष्ण चतुर्थीचे दिवसींच करावें. ह्या व्रताविषयीं चंद्रोदयव्याप्तीनें चतुर्थीचा निर्णय प्रथम परिच्छेदांत सांगितला आहे. ह्या व्रताचा उद्यापनासहवर्त्तमान प्रयोग कौस्तुभादि ग्रंथांत पाहावा.

आतां जन्माष्टमीनिर्णय.

अष्टमी दोन प्रकारची—एक शुद्धा आणि दुसरी विद्धा. दिवसा किंवा रात्रीं सप्तमीचे योगानें विरहित असी ज्या दिवसीं जितकी असेल त्या दिवसीं तितकी ती शुद्धा होय. दिवसा किंवा रात्रीं सप्तमीचे योगानें युक्त असी ज्या अहोरात्रांत जितकी असेल त्या दिवसीं तितकी ती विद्धा होय. ती पुनः दोन प्रकारची – एक रोहिणीनक्षत्रानें युक्त, आणि दुसरी रोहिणीनक्षत्रानें विरहित. ह्या मध्यें रोहिणीयोगानें विरहित अशी जी नुस्ती अष्टमी तिचे भेद उदाहरणाने सांगतों:––उदाहरण, सप्तमी घटिका ५९, पळें ५९, अष्टमी५८।५ ही शुद्ध आहे व येथें दुसऱ्या कोटीचा संभव नाहीं, या करितां हिच्याविषयीं संषय नाहीं. उदाहरण, सप्तमी घ० २, अष्टमी घ०५५, ही विद्धा आहे त्या पेक्षां दुसऱ्या दिवसीं सर्वथा नसल्या कारणानें एथे दुसऱ्या कोटीचा संभव नाहीं या करितां हिच्याविषयींहि संशय नाहीं. जेव्हां दोन दिवसीं नुस्ती अष्टमी असते तेव्हां चार पक्ष संभवतात. ते असेः— १ पूर्वदिवसींच निशीथव्यापिनी, २ दुसऱ्या दिवसींच निशीथव्यापिनी, ३ दोनहि दिवसीं निशीथव्यापिनी, ४ दोनहि दिवसीं निशीथव्याप्ति नसणें. रात्रीचें जें अर्ध त्याला निशीथ असें ह्मणतात. स्थूलमानेंकरून तर आठवा मुहूर्त तो निशीथ काळ. पूर्वदिवसींच निशीथव्यापिनी आहे. उदाहरण—सप्तमी घ० ४०, अष्टमी घ०४२, ह्या पक्षीं सप्तमीनें युक्त असी पूर्वविद्धा तीच अष्टमी उपोषणाला घ्यावी. अथवा दुसरें उदाहरण—अष्टमी घ० ६०।४ ही शुद्धाधिक आहे तथापि पूर्वदिवसाचीच घ्यावी. दुसऱ्या दिवसींच निशीथव्यापिनी असणें—उदाहरण सप्तमी घ० ४७, अष्टमी घ०४६, ह्या पक्षीं दुसऱ्या दिवसाचीच अष्टमी उपोषणाला घ्यावी. दोन दिवसीं निशीथकालीं व्याप्ति असणें–उदाहरण–सप्तमी ४२, अष्टमी४६ ह्या पक्षींहि दुसऱ्या दिवसाचीच अष्टमी घ्यावी. दोन दिवसीं निशीथव्याप्ति नसणें. उदाहरण—सप्तमी ४७, अष्टमी ४२ ह्याहि पक्षीं दुसऱ्या दिवसाचीच अष्टमी घ्यावी.

येथें सर्वत्र ठिकाणीं सप्तमीयुक्त असेल तर रात्रीच्या पूर्वार्धाच्या समाप्तिकालीं एक कला मात्र जरी अष्टमी असली तरी निशीथव्याप्ति मानावी. नवमीयुक्त असेल तर रात्रीच्या उत्तरार्धाचा जो प्रथम भाग त्या भागांत एक कलामात्र जरी अष्टमी असली तरी दुसऱ्या दिवसीं निशीथव्याप्ति जाणावी. सप्तमीच्या दिवसीं उत्तरभागांतच अष्टमी असेल आणि नवमीयुक्त दिवसीं पहिल्या भागांतच अष्टमी असेल तर निशीथव्याप्ति नाहीं असें मानावें. या प्रमाणें पुढें सांगावयाचे जे रोहिणीयुक्त भेद त्यांचे ठिकाणींहि असेंच जाणावें. रोहिणीयुक्त अष्टमीचे ठिकाणींहि पूर्वदिवसींच निशीथकालीं अष्टमी व रोहिणी यांचा योग असावा. दुसऱ्या दिवसींच निशीथकालीं योग असणें, दोन दिवसीं निशीथकालीं योग असणें, या प्रमाणे तीन पक्ष होतात. पूर्वदिवसींच निशीथकालीं अष्टमी रोहिणीचा योग असणें. त्याचें उदाहरण—सप्तमी ४०घ०, त्या दिवसीं कृत्तिका३९, अष्टमी ४६, त्या दिवसीं रोहिणी ३६, या पक्षीं पूर्वविद्धाच अष्टमी उपोषणाला घ्यावी. दुसऱ्या दिवसींच निशीथकालीं रोहिणी अष्टमीचा योग असणें. उदाहरण — सप्तमी४२ त्या दिवसीं कृत्तिका५०, अष्टमी४७, रोहिणी ४६ या पक्षीं दुसऱ्या दिवसाचीच अष्टमी घ्यावी. दोन दिवसीं निशीथकालीं अष्टमीरोहिणीचा योग असणें. उदाहरण—सप्तमी ४२, कृत्तिका ४३, अष्टमी ४७, रोहिणी ४८ या पक्षीं दुसऱ्या दिवसाचीच अष्टमी घ्यावी. या नंतर रोहिणीयुक्त अष्टमीचे ठिकाणींच दोनही दिवसीं निशीथकालीं रोहिणी योग नाहीं असें बहुधा संभवतें.

दुसऱ्या दिवसींच निशीथकालव्यापिनी अष्टमी आणि दुसऱ्या दिवसींच निशीथकालीं हून अन्यत्र कालीं रोहिणीयुक्त अष्टमी असा एक पक्ष–उदाहरणः— सप्तमी४७,अष्टमी ५०, अष्टमीच्या दिवसीं कृत्तिका ४६ ह्या पक्षीं दुसऱ्या दिवसाचीच अष्टमी घ्यावी: ह्याच्या समानयुक्तीनें पूर्वदिवसींच निशीथकालव्यापिनी अष्टमी, आणि पूर्वदिवसींच निशीथ कालाहून अन्यत्रकालीं रोहिणीयुक्त अष्टमी, अशा पक्षींहि पूर्वदिवसाचीच घ्यावी. दोनाही दिवसीं निशीथकालाहून अन्यत्रकालीं रोहिणीयुक्त अष्टमी, आणि दुसऱ्या दिवसींच निशीथकालव्यापिनी, असा हा दुसरा पक्ष– उदाहरणः— सप्तमी ४८, त्या दिवसीं कृत्तिका ३०, अष्टमी ४८, रोहिणी २९ ह्या पक्षींहि दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. दोन दिवसीं निशीथकालाहून अन्यत्रकालीं, रोहिणीयुक्त अष्टमी, आणि पूर्वदिवसींच निशीथकालव्यापिनी असा हा तिसरा पक्ष– उदाहरणः—सप्तमी २९, कृत्तिका ४८, अष्टमी, २०, रोहिणी ४३; ह्या पक्षींहि दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. दोन दिवसीं सारखा रोहिणीयोग असेल तथापि पूर्व दिवसीं सप्तमीनें विद्ध आहे यास्तव पूर्वदिवसाचीच घ्यावी. उदाहरणः—

अष्टमी ६०।४, कृत्तिका ९० ह्या पक्षीं दोन अहोरात्रामध्यें रोहिणीयोग जरी सारखा आहे तथापि पूर्वदिवसाची शुद्ध असून पूर्ण व्याप्ति आहे याकरितां पूर्वदिवसाचीच घ्यावी; दोनहि दिवसीं निशीकालव्यापिनी अष्टमी आणि दुसऱ्या दिवसींच निशीथकालाहून अन्यत्र कालीं रोहिणीयुक्त अष्टमी, असा हा चवथा पक्ष—उदाहरण–सप्तमी ४३ अष्टमी ४१, कृत्तिका ४६ ह्या पक्षीं दुसऱ्या दिवसाचीच अष्टमी घ्यावी. या प्रमाणें दोनहि दिवसीं निशीथकालव्यापिनी अष्टमी आणि पूर्वदिवसींच निशीथकालाहून अन्यत्र कालीं रोहिणीयुक्त अष्टमी, असा हा पांचवा पक्ष— उदाहरण—. सप्तमी ४१, त्या दिवसीं रोहिणी ४३, अष्टमी ४७, ह्या पक्षीं पूर्वदिवसाचीच अष्टमी उपोषणाला घ्यावी. दोनहि दिवसीं निशीथकालव्यापिनी अष्टमी, आणि दोन दिवशीं निशीथकालाहून अन्यत्र कालीं रोहिणीयुक्त अष्टमी, असा हा सहावा पक्ष— उदाहरण.– सप्तमी ४२ कृत्तिका ४८, अष्टमी ४८, रोहिणी ४२ पक्षीं दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. दोनहि दिवसीं निशीथकालीं व्यापिनी नाहीं, आणि पूर्वदिवसींच निशीथकालाहून अन्यत्र कालीं रोहिणीयुक्त अष्टमी, असा हा सातवा पक्ष – उदाहरण.—सप्तमी ४८,त्या दिवसीं रोहिणी९८, अष्टमी ४२ ह्या पक्षीं दुसऱ्या दिवसाचीच अष्टमी घ्यावी. ह्याच पक्षीं दुसऱ्या दिवसींच, किंवा दोन दिवसीं निशीथकालाहून अन्यत्र कालीं अष्टमीरोहिणींचा योग असला तथापि दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी, असें कौमुतिक न्यायेंकरून सिद्ध होतें. पूर्व दिवसींच निशीथकालव्यापिनी अष्टमी, आणि दुसऱ्या दिवसींच निशीथकालाहून अन्यत्र कालीं रोहिणीयुक्त अष्टमी, असा हा शेवटचा पक्ष_ उदाहरण:--सप्तमी ३०, अष्टमी २९, त्या दिवसीं कृत्तिका ९१,अथवा अष्टमी६०।४, अष्टमीच्या शेषदिवसीं कृत्तिका १; रोहिणीचा योग अल्प असेल तथापि तो प्रशस्त आहे, याकरितां दोन घटिका जरी दुसऱ्या दिवसीं असेल तथापि तीच घेण्यास योग्य असल्यामुळें पूर्वदिवसीं प्राप्त झालेली जी निशीथकालव्याप्ति तिचा घेण्याविषयीं आदर नाहीं. यास्तव ह्या दोनहि उदाहरणांमध्यें दुसऱ्या दिवसाचीच अष्टमी घ्यावी. पूर्वी सांगितलेल्या सर्व पक्षांचे ठिकाणीं जर दुसऱ्या दिवसीं दोन घटिकांहून कमी अष्टमी आहे तर ती ग्रहण करूं नये, तर पूर्व दिवसाचीच घ्यावी, असें पुरुषार्थचिंतामणींत सांगितलें आहे. दुसऱ्या दिवसींच निशीथकालव्यापिनी अष्टमी, आणि पूर्वदिवसींच निशीथकालाहून अन्यत्र कालीं रोहिणीयुक्त अष्टमी असणें उदाहरण.–सप्तमी ४८, रोहिणी ५५, अष्टमी४८ विद्धा अष्टमी असतां निशिथकालानंतर रोहिणीयोग निरुपयोग आहे, यास्तव ह्या पक्षीं अष्टमी दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. येथें विस्तारेंकरून बहुत पक्ष जे सांगितले त्यांच्या निर्णयाचा संग्रह

संक्षेपानें पुरुषार्थचिंतामणींत आहे. शुद्धसम, शुद्धन्यून, अथवा विद्धसम, विद्धन्यू आणि केवळ अष्टमी यांचे ठिकाणीं संशयच नाहीं. शुद्धाधिक असी केवळ अष्टमी पू दिवसाचीच घ्यावी. विद्धाधिक असी पूर्वदिवसींच निशीथकालव्याप्ति असेल तर पूर्वदि साचीच घ्यावी. दोन दिवसीं निशीथकालव्याप्ति असेल किंवा नसेल तर दुसऱ्या दिवसाची च घ्यावी.

आतां रोहिणी असतां, जर शुद्धसम अथवा शुद्धन्यून अष्टमी असून अल्प जरी रोहि णीयोग असेल तर संशय नाहीं. शुद्धाधिक अष्टमी असून पूर्व दिवसीं किंवा दोनाहि दिवसीं रोहिणीयोग असेल तर पूर्व दिवसाचीच घ्यावी. शुद्धाधिक अष्टमी असून दुसऱ्या दिवसींच रोहिणीयोग असेल तर दोन घटिका असली तथापि दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. शुद्धाधिक अष्टमी असून पूर्व दिवसींच निशीथ कालाच्या पूर्वी किंवा निशीथकालीं रोहि. णीयोग असेल तर पूर्व दिवसाचीच घ्यावी. दोनहि दिवसीं, अथवा दुसऱ्या दिवसींच नि शीथकालीं किंवा निशीथकाल सोडून रोहिणीयोग असेल तर दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी, असा संक्षेपेंकरून निर्णयाचा संग्रह सांगितला. याप्रमाणें कौस्तुभादिक जे नवीन ग्रंथ त्यांनीं ग्रहण केलेले अशा माधवमताच्या अनुरोधानें जन्माष्टमीचा निर्णय सांगितला. एथें कोणी ग्रंथकार, केवळ अष्टमी तीच जन्माष्टमी, व तीच जन्माष्टमी रोहिणीयुक्त झाली असतां तिचेंच नांव जयंती असें मानून जयंती आणि अष्टमी या उभतांचें एक व्रत सांगतात. दुसरे गंथकार तर, जन्माष्टमीव्रत व जयंतीव्रत हीं निरनिराळीं आहेत यापेक्षां रोहिणीयोग नसेल तर जयंतीव्रताचा लोप करून जन्माष्टमीचेंच व्रत करावें. "ज्यावर्षी जयंती नामक योग असेल तेव्हां जन्माष्टमी जयंतीचे ठिकाणीं अंतर्भूत होते" असें वचन आहे याकरितां जयंतीचे दिवसीं निशीथनामक जो कर्मकाल तत्कालीं जरी अष्टमी नस- ली तथापि साधारण वचनांनीं प्राप्त झालेली असी कर्मकालाची व्याप्ति घेऊन दोनाहि व्रतें जयंतीच्या दिवसींच तंत्रेंकरून करावीं, दोनहि व्रतें नित्य असून काम्य आहेत व न केलीं असतां महादोष असून केलीं असतां महाफल आहे यास्तव दोनहि करावीं, नित्यव्रताचा लोप होईल तर दोष प्राप्त आहे यास्तव निशीथकालव्यापिनी असी पूर्व दि- वसाची जी अष्टमी तिचेठिकाणीं जन्माष्टमीचें व्रत करून जयंतीचे दिवसीं पारणा करूं नये, असें ह्मणतात. निर्णयसिंधूमध्यें तर पूर्वी सांगितल्या रीतीनें माधवमताचें उपपादन करून हेमाद्रीच्या मतें जन्माष्टमीचें व्रत मात्र नित्य आहे व जयंतीचें व्रत नि- त्य असतांहि तें कलियुगांत लुप्त झालें ह्मणून कोणी करीत नाहीं, असें सांगून आपल्या मतें ज्या वर्षी पूर्व दिवसींच निशीथकालीं अष्टमी असून दुसऱ्या दिवसींच निशीथका

याहून अन्यत्र कालीं जयंती नामक योग असेल तर आणि दोनीह व्रतें नित्य असल्यामुळें न केलीं असतां दोष आहे यास्तव त्या वर्षी दोन उपोषणें करावीं. "जयंतीचे ठिकाणीं जन्माष्टमीचा अंतर्भाव होतो." असें जें वचन तें मूर्खाला फसविण्याकरितां आहे, असें प्रतिपादन केलें आहे. मला तर, कौस्तुभादिक नवीन ग्रंथांमध्यें ग्रहण केलेलें जें माधवमत त्यांच्या रीतीनें जयंतीचा अंतर्भाव करून जन्माष्टमीचेंच व्रत करावें, हेंच योग्य असें वाटतें. ह्या मताचे ठिकाणीं बुधवार व सोमवार यांचा योग येईल तर तो प्राशस्त्यबोधक आहे, रोहिणीयोगासारखा निर्णयाला योग्य नाहीं.

यानंतर दुसऱ्या दिवशीं भोजनरूप जी पारणा करणें ती व्रताचें अंग ह्मणून सांगितली आहे यास्तव त्या पारणेच्या कालाचा निर्णय सांगतों:—केवल तिथीचें उपोषण असेल तर तिथीच्या अंतीं पारणा करावी. नक्षत्रयुक्त तिथीचें उपोषण असेल तर नक्षत्र व तिथि या दोहोंच्या अंतीं पारणा करावी.— जर तिथि आणि नक्षत्र यांतून कोणत्याहि एकाचा अंत दिवसा मिळेल व दोहोंचा अंत रात्रीं मिळेल तेव्हां दिवसासच दोहोंतून एकाच्या अंतीं पारणा करावी. जेव्हां दोहोंतून एकाचाहि अंत दिवसास नसेल तेव्हां मध्यरात्रीच्या पूर्वी दोहोंतून एकाच्या अंतीं, किंवा दोहोंच्या अंतीं पारणा करावी. जेव्हां मध्यरात्रीच्या जवळ पूर्वकालीं दोहोंतून एकाचा अंत होईल किंवा दोहोंचा अंत होईल तेव्हां मध्यरात्रीचे ठिकाणींहि पारणा करावी. भोजनाचा संभव नसेल तर पारणा होण्याकरितां फलादिक भक्षण करावीं. कोणी ग्रंथकार, पूर्वी सांगितलेल्या निशीथकालीं पारणा करूं नये, तर उपोषणापासून तिसऱ्या दिवशीं दिवसा पारणा करावी, असें ह्मणतात तें योग्य नाहीं. अशक्त असेल तर, त्यानें दोहोंतून एकाचाहि अंत नसला तथापि उत्सवाच्या अंतीं प्रातःकालींच देवपूजा, विसरजन, इत्यादिक करून पारणा करावी.

आतां संक्षेपेंकरून व्रताचा विधि सांगतों.

प्रातःकालीं स्नानसंध्यादि नित्यकर्म करून पूर्व दिशेच्या संमुख होत्साता देश काळ इत्यादिक यांचा उच्चार करून त्या त्या कालीं सप्तमी इत्यादिक तिथि असली तथापि प्रधानभूत अशा अष्टमीचाच उच्चार करून "श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं जन्माष्टमीव्रतं करिष्ये," असा संकल्प करावा. जयंतीचा योग असेल तर "जन्माष्टमीव्रतं जयंतीव्रतंच तंत्रेण करिष्ये," असा दोहों व्रतांचा एक तंत्रानें संकल्प करावा. तांब्याच्या भांड्यांत उदक घेऊन "वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशांतये ॥ उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहं." अशक्त असेल तर "उपवासं करिष्यामि" येथें "फलानि भक्षयिष्यामि" इत्यादिक ऊह करावा. "आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतं ॥ तत्प्रणाशाय गोविंद प्रसीद

पुरुषोत्तम" ह्या दोहों मंत्रांचा उच्चार करून पात्रांतलें उदक भूमीवर सोडावें. तदनंतर सुवर्णाच्या, रुप्याच्या, किंवा मृत्तिकेच्या, अथवा भिंतीवर लिखित केलेल्या, याप्रमाणें जसा कुलाचार असेल तशा मूर्ति कराव्या. त्या अशा:—मंचकावर देवकीनें शयन केलेलें असून तिचें स्तनपान करीत आहे असी श्रीकृष्णाची मूर्ति करावी. जयंतीयोग असेल तर देवकीची दुसरी एक मूर्ति करावी व तिच्या मांडीवर स्थित असी दुसरी श्रीकृष्णमूर्ति ठेवून मंचकस्थ देवकीची चरणसेवा करणारी असी लक्ष्मीची मूर्ति ठेवावी. नंतर भिंत इत्यादिकांवर खड्गधारी वसुदेव, नंद, गोप, गोपी इत्यादिक मूर्ति लिहून दुसऱ्या ठिकाणीं मंचकावर प्रसूत कन्येसह यशोदेची मूर्ति स्थापावी. नंतर दुसऱ्या स्थानीं वसुदेव, देवकी, नंद, यशोदा, श्रीकृष्ण, राम, चंडिका, अशा सात मूर्तींची स्थापना करावी. इतक्या मूर्ति करण्याविषयीं शक्ति नसेल तर वसुदेवापासून चंडिकेपर्यंत सात, अथवा जसा आचार किंवा शक्ति असेल तशा करून बाकीच्या सर्वांचें जसें तसें ध्यान करावें, असें मला वाटतें. निशीथकालाच्या जवळच्या कालीं स्नान करून "श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं सपरिवारश्रीकृष्णपूजां करिष्ये" असा संकल्प करून न्यास, शंखपूजा इत्यादिक नित्याप्रमाणें करून देवताध्यान करावें. त्याचा मंत्र— "पर्यंकस्थां किन्नराद्यैर्युतां ध्यायेत्तु देवकीं॥ श्रीकृष्णं बालकं ध्यायेत्पर्यंके स्तनपायिनं ॥ श्रीवत्सवक्षसं शांतं नीलोत्पलदलच्छविं ॥ संवाहयंतीं देवक्याः पादौ ध्यायेच्च तां श्रियं ॥" असें ध्यान करून "देवक्यै नमः" ह्या नाममंत्रानें देवकीचें आवाहन करून मूलमंत्रानें किंवा पुरुषसूक्ताच्या ऋचेनें "श्रीकृष्णाय नमः श्रीकृष्णं आवाहयामि," असें आवाहन करून लक्ष्मीचें आवाहन करून "देवक्यै वसुदेवाय यशोदायै नंदाय कृष्णाय रामाय चंडिकायै," अशा नाममंत्रानें आवाहन करावें. नंतर लिखित देवतांचें "सकलपरिवारदेवताभ्यो नमः" असें आवाहन करून मूलमंत्रानें किंवा पुरुषसूक्तऋचेनें "आवाहित देवक्यादिपरिवारदेवतासहित श्रीकृष्णाय नमः" असें ह्मणून आसन, पाद्य, अर्घ्य, आचमनीय, अभ्यंगस्नान हीं समर्पण करून पंचामृतस्नान झाल्यानंतर चंदनेंकरून अनुलेपन करावें. नंतर शुद्धोदकानें अभिषेक करून वस्त्र, यज्ञोपवीत, गंध, पुष्प धूप, दीप इत्यादिक उपचार अर्पण करावे. त्याचे मंत्र—"विश्वेश्वराय विश्वाय तथा विश्वोद्भवायच ॥ विश्वस्य पतये तुभ्यं गोविंदाय नमोनमः ॥ यज्ञेश्वराय देवाय तथा यज्ञोद्भवायच ॥ यज्ञानां पतये नाथ गोविंदाय नमोनमः ॥" मूलमंत्रयुक्त ह्या मंत्रांनीं वस्त्रादिक उपचार अर्पण करावे. "जगन्नाथ नमस्तुभ्यं संसारभयनाशन ॥जगदीश्वराय देवाय भूतानां पतये नमः ॥" ह्या मंत्रेंकरून नैवेद्य द्यावा. मूलमंत्रादिकांची सर्व ठिकाणीं

योजना करावी. तांबूलापासून नमस्कार, प्रदक्षिणा, पुष्पांजलिपर्यंत पूजा करावी. अथवा उद्यापनप्रकरणीं सांगितलेल्या विधीकरून करावी. ती असी, — पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें ध्यान, आवाहन, इत्यादि करून पुढें सांगतों असी पूजा करावी. तीअसीः—" देवा ब्रह्मा दयोयेन स्वरूपं न विदुस्तव ॥ अतस्त्वांपुजयिष्यामि मातुरुत्संगवासिनं ॥ पुरुष एवेद मासनं ॥ अवतारसहस्राणि करोषि मधुसूदन ॥ न ते संख्यावताराणां कश्चिज्जाना तितस्वतः ॥ एतावानस्येतिपाद्यं ॥ जातः कंसवधार्थाय भूभारोत्तारणायच ॥ देवानांच हितार्थाय धर्मसंस्थापनायच ॥ कौरवाणां विनाशाय पांडवानां हितायच ॥ गृहाणा- र्घ्यं मया दत्तं देवक्या सहितो हरे ॥ त्रिपादू० अर्घ्यं ॥ सुरासुरनरेशाय क्षीराब्धि शयनायच ॥ कृष्णाय वासुदेवाय ददाम्याचमनं शुभं ॥ तस्मा० आचमनीयं ॥ नारा यण नमस्तेस्तु नरकार्णवतारक ॥ गंगोदकं समानीतं स्नानार्थं प्रतिगृह्यतां ॥ यत्पु- रुषे० स्नानं ॥ पयोदधिघृतक्षौद्रशर्करास्नानमुत्तमं ॥ तृप्त्यर्थं देवदेवेश गह्यतां देव कीसुत ॥ पंचामृतं ॥ शुद्धोदकस्नानमाचमनं ॥ क्षौमंच पट्टसूत्राढ्यं मयानीतां शुकं शुभं ॥ गृह्यतां देवदेवेश मया दत्तं सुरोत्तम ॥ तंयज्ञं० वस्त्रं ॥ नमःकृष्णाय देवाय शंखचक्रधरायच ॥ ब्रह्मसूत्रं जगन्नाथ गृहाण परमेश्वर ॥ तस्माद्य० यज्ञोपवीतं ॥ नानागंधसमायुक्तं चंदनं चारुचर्चितं ॥ कुंकुमाक्ताक्षतैर्युक्तं गृह्यतां परमेश्वर ॥ त स्माद्य० गंधं० ॥ पुष्पाणि यानि दिव्यानि पारिजातोद्भवानिच ॥ मालतीकेसरा दीनि पूजार्थं प्रतिगृह्यतां ॥ तस्माद० पुष्पाणि ॥ अथांगपूजा ॥ श्रीकृष्णाय नमः पादौ पूजयामि॥ संकर्षणाय नमः गुल्फौ०कालात्मने० जानूनीपू० विश्वकर्मणेन० जंघेपू० विश्वनेत्राय० कटीपू० विश्वकर्त्रे० मेढ्रंपू० पद्मनाभाय० नाभिंपू० परमात्मने० हृदयंपू० श्रीकंठायन० कंठंपू० सर्वास्त्रधारिणे० बाहूपू० वाचस्पतये० मुखंपू० केशवाय० लला टंपू० सर्वात्मने० शिरःपू० विश्वरूपिणे नारायणाय० सर्वांगं पूजयामि ॥ वनस्पतिरसो० यत्पुरुषं० धूपं० त्वं ज्योतिः सर्वदेवानां तेजस्त्वं तेजसांपरं ॥ आत्मज्योतिर्नमस्तुभ्यं दीपो- यं प्रतिगृह्यतां ॥ ब्राह्मणो० दीपं० नानागंधसमायुक्तं भक्ष्यभोज्यं चतुर्विधं ॥ नैवेद्यार्थं मया दत्तं गृहाण परमेश्वर ॥ चंद्र० नैवेद्यं० आचमनं ॥ करोद्वर्तनं ॥ तांबूलंच सकर्पूरं पुगीफलसमन्वितं ॥ मुखवासकरंरम्यं प्रीतिदं प्रतिगृह्यतां ॥ तांबूलं ॥ सौवर्णं राजतं ताम्रं नानारत्नसमन्वितं ॥ कर्म साद्गुण्यसिद्ध्यर्थं दक्षिणा प्रतिगृह्यतां ॥ दक्षिणां ॥ रंभाफलं नारिकेलं तथैवाम्रफलानिच ॥ पूजितोसि सुरश्रेष्ठ गृह्यतां कंससूदन ॥ फलानि ॥ नाभ्या आसी० नीरांजनं० ॥ यानिकानि० सप्तास्या० प्रदक्षिणां० यज्ञेन० पुष्पांजलिं ॥ नमस्का रान् ॥ अपराधस० प्रार्थना ॥ " याप्रमाणें सर्व उपचारांनीं पूजा करून तिची समाप्ति

झाल्यानंतर बारा अंगुळें विस्तृत, रुप्याचा, किंवा भिंती इत्यादिकांवर लिखित असा रोहिणीयुक्त चंद्र करून, "सोमेश्वराय सोमाय तथा सोमोद्भवायच ॥ सोमस्य पतये नित्यं तुभ्यं सोमाय वै नमः" ह्या मंत्रानें पूजा करावी. नंतर पुष्प, कुश, चंदन, यांसह उदक शंखानें घेऊन, "क्षीरोदार्णवसंभूत अत्रिगोत्रसमुद्भव ॥ गृहाणार्घ्यं शशांकेश रोहिणीसहितो मम ॥ ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ॥ नमस्ते रोहिणीकांत अर्घ्यं नः प्रतिगृह्यतां, " ह्या दोन मंत्रांनीं चंद्राला अर्घ्य द्यावें. तदनंतर श्रीकृष्णाला अर्घ्य द्यावें. त्याचा मंत्रः—" जातः कंसवधार्थाय भूभारोत्तारणायच ॥ पांडवानां हितार्थाय धर्मसंस्थापनायच ॥ कौरवाणां विनाशाय दैत्यानां निधनायच ॥ गृहाणार्घ्यं मया दत्तं देवक्यासहितो हरे, " असें अर्घ्य देऊन प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचे मंत्रः— "त्राहि मां सर्वलोकेश हरे संसारसागरात् ॥ त्राहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवात्प्रभो ॥ सर्वलोकेश्वर त्राहि पतितं मां भवार्णवे ॥ त्राहि मां सर्वदुःखघ्न रोगशोकार्णवाद्धरे ॥ दुर्गतां त्रायसे विष्णो ये स्मरंति सकृत् सकृत् ॥ त्राहि मां देवदेवेश त्वत्तो नान्योस्ति रक्षिता ॥ यद्वा क्वचन कौमारे यौवने यच्च वार्द्धके ॥ तत्पुण्यं वृद्धिमायातु पापं दह हलायुध ॥ "

आतां पूजा झाल्यानंतरचें कृत्य.

अग्निपुराण "या प्रमाणें पूजा करून पुरुषसूक्तांनीं, व विष्णुसूक्तांनीं व नानाविध स्तोत्रांनीं स्तुति करावी; आणि गीत, वाद्यें, उत्तम चित्रविचित्र कथा, भजन, नृत्य, प्राचीन असे पुराणसंबंधीं इतिहास, देशभाषेंतील स्तुति इत्यादिकेंकरून जागर करावा. येथें पहिल्यानें सूक्त सांगून शेवटीं पुराणकथा सांगितल्या, यास्तव कथेच्या ठिकाणीं विचित्रपणा, देशभाषा व काव्य इत्यादिकांनीं केलेला जाणावा. वैदिकमंत्रयुक्त व स्तुतियुक्त असून पुराणसंबंधीं इतिहासांनीं मिश्रित व गायन व नृत्य यांहीं युक्त आणि देशभाषासंबंधीं कविता ह्मणून कथा करून जागर करणें तो ब्राह्मण, क्षत्रिय, आणि वैश्य या तीन वर्णांनीं करावा. असा पूर्वोक्त जागर शूद्रादिकांनीं करूं नये. दुसऱ्या प्रमाणवचनानें तर वैदिकमंत्र, पुराण, स्तुति यांहीं रहित, गायनादियुक्त असा साधारण जागर चारहि वर्णांनीं करावा.

गोकुलांतील जन्मलीला इत्यादिक श्रवण केल्यानंतर " दहीं, दूध, घृत, उदक यांहीं करून गोपालांनीं परस्परांवर सिंचन व लेपन केलें." अशा भागवताच्या वचनानें तसा विधि प्राप्त होतो यास्तव वैष्णवांनीं दहीं, दूध, ताक यांचें सिंचन परस्परांवर करावें.

महाराष्ट्र देशामध्यें हल्लीं हा उत्सव "गोपालकाला" या नांवानें चालतो असें मला वाटतें. हें सर्व कौस्तुभग्रंथीं श्रीमान् अनंत देव यांनीं स्पष्ट करून दाखविलें आहे, या पेक्षां मनवर दोषारोप करूं नये. पूजा, जागर इत्यादिकेंकरून युक्त असा व्रताचा उत्सव सर्वांला सारखा आहे, यास्तव अशा प्रकारचा कथायुक्त जागर इतर रामनवमी, एकादशी इत्यादिक उत्सवांतही करावा. कारण महाराष्ट्र देशांतील लोकांमध्यें आचारहि तसाच आहे, प्रेमळ असे जे भगवद्भक्त आहेत ते "उत्सव पर्वणीचे दिवसीं करावे, किंवा दररोज करावे" अशा या न्यायाला अनुसरून पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें कथा, जागर, उत्सव हे दररोज करतात, असें मला वाटतें. या प्रमाणें उत्सव करून नंतर नवमीचे दिवसीं भोजन, दक्षिणा इत्यादिकेंकरून ब्राह्मणांचा संतोष करून पूर्वीं सांगितलेला जो पारणे चा निर्णीतकाल त्या कालीं भोजन करावें. एक वर्षपर्यंत करावयाचें असें हें जयंतीव्रत आहे त्याचा आरंभ श्रावणकृष्ण अष्टमीचे दिवसीं करून दरएक मासाला कृष्णाष्टमीचे ठिकाणीं पूर्वीं सांगितल्या विधीनें पूजादिक करावीं. अशा प्रकारचा वर्षसाध्य प्रयोग पुराणांतरीं सांगितला आहे. या व्रताच्या उद्यापनाचा विधि अन्य ग्रंथीं आहे तो पहा वा. याप्रमाणें जन्माष्टमीचा निर्णय झाला.

दर्भ कधीं आणावे.

"शुचिर्भूत होऊन श्रावण अमावास्येचे दिवसीं दर्भ आणावे. ते दर्भ ताजे राहतात, व ब्रह्मकर्माला पुनः पुनः तेच तेच दर्भ घ्यावे." कोणी ग्रंथकार भाद्रपद अमावास्येचे दिवसीं दर्भ आणावे असें ह्मणतात. कुश, लव्हा, यव, दुर्वा, वाळा, कुंदक, गहूं, भात, मोळ, बल्वज हे दहा प्रकारचे दर्भ जाणावे. दर्भ तोडण्याचा मंत्र "विरिंचिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ॥ नुद सर्वाणिपापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव" या प्रमाणें मंत्र ह्मणून पूर्वदिशा किंवा उत्तरदिशा हिच्या संमुख होत्साता "हुंफट्" असा मंत्र ह्मणून एकवार असे दर्भ तोडून आणावे. ब्राह्मणानें चार दर्भांचें, क्षत्रियानें तीन दर्भांचें, वैश्यानें दोन दर्भांचें याप्रमाणें पवित्रकें धारण करावीं. अथवा सर्वांनीं दोन दोन दर्भांचीं पवित्रकें धारण करावीं. पवित्रकाला ग्रंथि देणें तो वैकल्पिक आहे. ॥ याप्रकारें करून अनंतोपाध्याय यांचा पुत्र काशीनाथोपाध्याय याणें रचिलेल्या धर्मसिंधुसार ग्रंथांतील श्रावण मासांत करावयाचे कृत्यांचा निर्णय झाला.॥

आतां भाद्रपदमासांतील कृत्यें.

कन्यासंक्रांतीच्या पुढच्या सोळा घटिका पुण्यकाळ. भाद्रपद मासाचे ठिकाणीं एक

अन्न खाणें असें व्रत करावें, तेणेंकरून धन, आरोग्य इत्यादिक फळ प्राप्त होतें. या मासाचे ठिकाणीं हृषीकेशाचा संतोष होण्याकरितां पायस, गुडमिश्रित भात, लवण इत्यादिकांचे दान करावें.

हरितालिका व्रत.

भाद्रपदशुद्ध तृतीयेचे दिवशीं हरितालिका व्रत करावें. त्या हरितालिका व्रताविषयीं तृतीया दुसऱ्या दिवशीं दोन घटिका किंवा त्याहून कमी असली तथापि दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. जेव्हां क्षयामुळें दुसऱ्या दिवशीं नसेल तेव्हां द्वितीयेनें युक्त असी पूर्व दिवसाचीहि घ्यावी. जेव्हां वृद्धियुक्त अशी तृतीया असेल तेव्हां पूर्वदिवशीं साठ घटिका असली तथापि ती टाकून दुसऱ्या दिवशीं अल्प असली तथापि चतुर्थीचा योग प्रशस्त आहे या करितां चतुर्थीयुक्तच घ्यावी. या व्रताचे ठिकाणीं स्त्रियांनीं पार्वती आणि शिव यांची पूजा करून उपोषण करावें. हें हरितालिकासंबंधीं उपोषण स्त्रियांला नित्य आहे. या व्रताचे ठिकाणीं "मंदारमालाकुलितालकायै कपालमालांकितशेखराय ॥ दिव्यांबरायैचादिगंबराय नमःशिवायैचनमःशिवाय" इत्यादिक पूजामंत्र जाणावे.

गणेशचतुर्थी.

भाद्रपद शुद्ध चतुर्थी हिला गणेशचतुर्थी असें ह्मणतात, हिचेठिकाणीं सिद्धिविनायकाचें व्रत करावें. या व्रताविषयीं चतुर्थी मध्यान्हकालव्यापिनी घ्यावी. दोन दिवशीं संपूर्ण मध्यान्हकालीं व्याप्ति असेल किंवा दोनहि दिवशीं मध्यान्हकालीं व्याप्ति नसेल, तर पूर्व दिवसाची घ्यावी. दोन दिवशीं सारखी एकदेशव्याप्ति अथवा कमजास्ती एकदेशव्याप्ति अशी असेल तथापि पूर्वदिवसाचीच घ्यावी. कमी जास्त व्याप्तीचे ठिकाणीं अधिकव्यापिनी असेल तर दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी, असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. पूर्वदिवशीं सर्वथा मध्यान्हकालीं स्पर्श नसेल आणि दुसऱ्या दिवशींच मध्यान्हकालीं स्पर्श करणारी असेल तरच दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. पूर्वदिवशीं एकदेश मध्यान्हव्यापिनी व दुसऱ्या दिवशीं संपूर्ण मध्यान्हव्यापिनी असी असेल तेव्हांहि दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. याप्रमाणें अन्य मासांमध्येंहि निर्णय जाणावा. ही चतुर्थी रविवार व भौमवार यांचा योग असतां प्रशस्त आहे. या चतुर्थीचे दिवशीं चंद्रदर्शन झालें असतां मिथ्या दोषारोप होतो, परंतु चतुर्थीमध्यें उदय पावलेल्या चंद्राचें दर्शन पंचमीमध्यें होईल व तो दिवस विनायकव्रताचा असेल तथापि दोष नाहीं. पूर्वदिवशीं सायान्हकालाला आरंभ करून राहणारी जी चतुर्थी तिचे ठिकाणीं विनायकव्रत नसेल तथापि पूर्वदिवशींच चंद्रदर्शनाविषयीं दोष असें

सिद्ध होतें. चतुर्थीचे ठिकाणीं उदय पावलेल्या चंद्राचें दर्शन घेऊं नये, ह्या पक्षीं तर बाकी राहिलेली जी दाहा बारा घटिका चतुर्थी ह्या दिवसींहि चंद्रदर्शनाचा निषेध येईल. हल्लीं लोक तर दोहोंतून एका पक्षाचा स्वीकार करून विनायकव्रताचे दिवसींच चंद्राला पहात नाहींत, परंतु उदयकालीं किंवा दर्शनकालीं चतुर्थी आहे किंवा नाहीं हें पाहून ह्या नियमाप्रमाणें चालतात असें नाहीं. चंद्रदर्शन झालें तर त्याचा दोष जाण्याकरितां, " सिंह:प्रसेनमवधीत्सिंहो जांबवता हत: ॥ सुकुमारक मारोदीस्तव ह्येष स्यमंतक: ॥ "ह्या मंत्राचा जप करावा. विनायकव्रताचे ठिकाणीं मृत्तिका इत्यादिकांची मूर्ति करून प्राणप्रतिष्ठापूर्वक सोळा उपचारांनीं विनायकाची पूजा करावी, व एका मोदकाचा नैवेद्य दाखवून नंतर गंधासह एकवीस दुर्वा घेऊन मग "गणाधिपाय, उमापुत्राय, अघनाशनाय, विनायकाय, ईशपुत्राय, सर्वसिद्धिदाय, एकदंताय, इभवक्राय, मूषकवाहनाय, कुमारगुरवे, असीं दाहा नांवें त्यांतून एकेक नांवानें दोन दोन दूर्वा समर्पण करून बाकी राहिलेली एक दूर्वा दाहा नांवांचा उच्चार करून अर्पण करावी. दाहा मोदक ब्राह्मणास देऊन दाहा आपण भक्षण करावे, याप्रमाणें व्रताचा संक्षेप जाणावा.

ऋषिपंचमी.

भाद्रपदशुक्ल पंचमी, हिला ऋषिपंचमी असें ह्मणतात. ही मध्यान्हकालव्यापिनी असेल ती घ्यावी. दोन दिवसीं मध्यान्हकालव्याप्ति असेल किंवा नसेल तर पूर्वदिवसाचीच घ्यावी ह्या ऋषिपंचमीचे दिवसीं ऋषींची पूजा करून नांगरलेली नाहीं अशा भूमींत उत्पन्न झालेल्या शाकांचा आहार करावा. "भाद्रपद शुक्लपक्षांतील षष्ठीचे दिवसीं प्रात:स्नान, सूर्यपूजा, व पंचगव्याचें प्राशन हीं केलीं असतां अश्वमेधाच्या फलाहून अधिक फल मिळतें. ही सूर्यषष्ठी सप्तमीनें युक्त असेल ती घ्यावी. ह्याच षष्ठीचे दिवसीं कार्तिकस्वामीचें दर्शन घ्यावें, तेणें करून ब्रह्महत्यादि पापांचा नाश होतो.

दुर्वापूजनव्रत.

भाद्रपद शुक्ल पक्षांतील जी अष्टमी तिला दूर्वाष्टमी असें ह्मणतात. ही पूर्व दिवसाची असेल ती घ्यावी. ही अष्टमी ज्येष्ठा, मूळनक्षत्र यांहीं युक्त असेल ती घेऊं नये. ज्येष्ठा मूळरहित न मिळेल तर तद्युक्तहि घ्यावी. हें दूर्वापूजनव्रत कन्यागत रवि, अगस्त्योदय, यांचे ठिकाणीं करूं नये, व हें स्त्रियांला नित्य आहे. ह्या अष्टमीचे दिवसीं ज्येष्ठा देवीचें पूजनरूप व्रत करावयाचें तें केवळ अष्टमीचे दिवसीं किंवा केवळ ज्येष्ठा नक्षत्रीं करावें, त्यामध्यें दक्षिण देशांतील लोक केवळ ज्येष्ठानक्षत्राचे ठिकाणींच करितात. अनुराधानक्षत्रीं

आवाहन, ज्येष्ठानक्षत्रीं पूजा, आणि मूळनक्षत्रीं विसर्जन असें हें व्रत तीन दिवसांचें आहे. आवाहन व विसर्जन यांचे दिवसांचा निर्णय करणें तो पूजेच्या दिवसाचा निर्णय असेल त्या अनुरोधानें करावा. जेव्हां पूर्व दिवसीं मध्यान्हकालाला आरंभ करून राहाणाऱ्या ज्येष्ठा दुसऱ्या दिवसीं मध्यान्हकालीं किंवा मध्यान्हकालाच्यापूर्वी समाप्त होतील, तेव्हां पूर्व दिवसींच पूजा करावी. जेव्हां पूर्वदिवसीं मध्यान्हकालानंतर ज्येष्ठांला आरंभ होऊन दुसऱ्या दिवसीं मध्यान्हकालीं समाप्त होतील तेव्हां अष्टमीच्या योगानें पूर्वदिवसाची किंवा दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. दोन दिवसीं अष्टमीचा योग असेल तर पूर्व दिवसाचीच घ्यावी. जेव्हां पूर्व दिवसीं मध्यान्हकालास आरंभ करून किंवा मध्यान्हकाला नंतर प्राप्त होणाऱ्या ज्येष्ठा, दुसऱ्या दिवसीं मध्यान्हकालानंतर अपराण्हकालाला स्पर्श करतील तेव्हां अष्टमीचा योग नसला तथापि दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी.

भाद्रपदशुक्लपक्षांतील एकादशीचे दिवसीं किंवा द्वादशीचे दिवसीं पारणा झाल्यानंतर विष्णूचा परिवर्तनोत्सव करावा. त्याविषयीं "श्रवणाच्या मध्यभागाचे ठिकाणीं परिवर्तास (एका कुशीहून दुसऱ्या कुशीस होणें) पावतो" असें वचन आहे, यास्तव श्रवणाचे तीन भाग करून मध्यम भागाचा योग एकादशीचे ठिकाणीं असेल तर एकादशीचे ठिकाणीं करावा, द्वादशीचे दिवसीं असेल तर द्वादशीचे दिवसीं करावा. दोनाहि दिवसीं नक्षत्र योग नसेल तर द्वादशीचे दिवसींच करावा,इत्यादिक व्यवस्था जाणावी. संध्याकालीं विष्णूची पूजा करून "**वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव ॥ पार्श्वेन परिवर्तस्व सुखं स्वपिहि माधव**" ह्यामंत्रेंकरून प्रार्थना करावी.

आतां श्रवणद्वादशीचें व्रत.

ज्या दिवसीं दोन घटिका इत्यादिक अल्प, द्वादशीचा व श्रवणाचा योग असेल त्या दिवसीं उपोषण करावें.उत्तराषाढांनीं विद्ध अशा श्रवणाच्या निषेधाविषयीं जीं वाक्यें आहेत तीं निर्मूल जाणावीं. जेव्हां पूर्वदिवसीं एकादशी विद्ध असून दुसऱ्या दिवसीं द्वादशी शेष असेल व दोनहि दिवसीं श्रवणयोग असेल तेव्हां पूर्वदिवसीं एकादशी, द्वादशी, आणि श्रवण असा जो तिघांचा योग त्यालाच **विष्णुशृंखलयोग** असें नाम आहे व तो योग आहे याकरितां पूर्वदिवसाचीच उपोषणाला घ्यावी.—त्याचे उदाहरण:-एकादशी १८,उत्तराषाढा ६,द्वादशी २०, श्रवण १२, अथवा उदहरण:—एकादशी १८, उत्तराषाढा २६, द्वादशी १०, श्रवण १८, ह्या दुसऱ्या उदाहरणीं एकादशीला श्रवणाचा योग जरी नाहीं तथापि श्रवणयुक्त द्वादशीच्या स्पर्शमात्रानेंच विष्णुशृंखलयोग होतो. ह्या दोनहि प्रकारचा योग दिवसासच ग्रहण करावा, रात्रीं घेऊं नये, असें पुरुषार्थचिंतामणींत आहे.

रात्रीमध्यें मध्यरात्रीनंतरहि योग ग्रहण करावा, असें निर्णयसिंधूंत आहे. रात्रीच्या पहिल्या प्रहरापर्यंत तिथीचे ठिकाणीं श्रवणयोग असेल तर घ्यावा, दुसऱ्या इत्यादिक प्रहरीं असल्यास घेऊं नये. एथें शेवटला पक्षच योग्य आहे असें मला वाटतें. एथें विष्णुशृंखलयोगाचे ठिकाणीं एकादशी व द्वादशी असीं दोन व्रतांचीं उपोषणें तंत्रेंकरून एकादशीचे दिवसींच करून द्वादशीचे ठिकाणीं, पुढें सांगावयाचा जो पारणानिर्णय त्याच्या अनुरोधानें पारणा करावी. जेव्हां पूर्वीं सांगितलेला विष्णुशृंखल योग नसेल तेव्हां जर शुद्धाधिक द्वादशी असून दोनहि दिवसीं श्रवणयोग असेल व पूर्वदिवसीं उदयकालीं श्रवण नसेल तेव्हां दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. जेव्हां दोन दिवसीं सूर्योदयकालीं द्वादशीचे ठिकाणीं श्रवणयोग असेल तेव्हांपूर्वदिवसाचीच घ्यावी. विद्धाधिक द्वादशी असेल तथापि दुसऱ्या दिवसींच सूर्योदयकालीं किंवा सूर्योदयानंतर श्रवणयोग असेल तर दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी, हें निर्विवाद आहे. दोन दिवसीं श्रवणयोग असेल व विष्णुशृंखल योग असेल तर पूर्वदिवसाची घ्यावी. तसें नसेल तर दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी, असें जाणावें. याप्रमाणें जेव्हां एकादशी आणि श्रवणद्वादशी या उभयतांचीं एकदाच उपोषणें प्राप्त होतील तेव्हां दोनहि व्रतें नित्य आहेत यास्तव सशक्तानें दोनाहि उपोषणें करावीं. दोनहि व्रतांची देवता एक आहे याकरितां पारणेचा लोप झाला असतां दोष नाहीं. दोन उपोषणें करण्याला जो अशक्त असेल त्यानें एकादशीव्रताचा संकल्प करण्याच्या पूर्वीं आपल्या सामर्थ्याचा निश्चय करून एकादशीचे दिवसीं फलादिकांचा आहार करून द्वादशीचे दिवसीं निरशन उपोषण करावें. "श्रवणनक्षत्रानें युक्त अशा द्वादशीचे दिवसीं जो मनुष्य उपोषण करितो त्याला एकादशीसंबंधी पुण्य प्राप्त होतें, यांत संशय नाहीं" असें नारदाचें वचन आहे यास्तव एकादशीव्रताचा लोप होत नाहीं. आणि "जर श्रवणानें युक्त द्वादशी असेल तर त्या दिवसीं वैष्णव व स्मार्त या सर्वांनीं उपोषण करावें व एकादशीचा त्याग करावा" असें माधवाचेंहि वचन आहे. या माधवाच्या वचनांत 'एकादशीचा त्याग' असें पद आहे तें फलाहाराचा बोध करितें, भोजनाचा बोध करीत नाहीं. दोन उपोषणें करण्याची शक्ति आहे अशा भ्रमानें एकादशीव्रताचा संकल्प करील व संकल्पानंतर दुसरें उपोषण करण्याचें सामर्थ्य नाहीं असें निश्चित वाटेल तर त्यानें एकादशीचे दिवसीं उपोषण करून द्वादशीचे दिवसीं विष्णुपूजन करून पारणा करावी. एथें व्रताचें अंगभूत पूजन करून उपवासाविषयीं अशक्त असेल त्यानें, "उपवासप्रतिनिधिरूपं विष्णुपूजनं करिष्ये" असा संकल्प करून पुनः पूजा करावी. द्वा

द्वादशीचे दिवशीं श्रवणाचा योग नसेल आणि एकादशीचे दिवशीं श्रवणाचा योग असेल तर एकादशीचे दिवसींच श्रवणद्वादशीचें व्रत करावें. विद्वैकादशीचे दिवशीं श्रवणयोग असेल तर ज्यांचें या दिवशीं एकादशीव्रत येईल त्यांची तंत्रेंकरून दोन उपोषणांची सिद्धि होते. श्रवणद्वादशीव्रत ग्रहण केलेले असे जे त्यांनीं दोन दिवस उपोषणें करावीं. दोन उपोषणांविषयीं अशक्त असतील त्यांनीं पूर्वदिवसीं फलाहार, व दुसऱ्या दिवसीं निरशन करावें, असें मला वाटतें.

आतां या व्रताची पारणा.

द्वादशी व श्रवण या दोहोंच्या अंतीं पारणा करावी, हा मुख्य पक्ष. दोहोंतून कोणत्याहि एकाच्या अंतीं पारणा करावी, हा गौण पक्ष. त्यामध्यें विष्णुशृंखल योग नसेल तर त्रयोदशीचे दिवसीं दोहोंच्या अंतीं पारणा करावी. विष्णुशृंखल योग असेल तर पूर्व दिवसीं एकतंत्रानें ज्यानें दोन उपोषणें केलीं असतील, आणि दुसऱ्या दिवसीं श्रवणनक्षत्रापेक्षां द्वादशी अधिक असेल तर श्रवणाचें उलंघन करून द्वादशीचे ठिकाणीं पारणा करावी. जर द्वादशीपेक्षां पारणेच्या दिवसीं श्रवण अधिक असतील तर एकादशीव्रताच्या पारणेचें ठिकाणीं द्वादशीचें उल्लंघन झालें असतां दोष होय असें वचन आहे याकरितां द्वादशीमध्येंच पारणा करावी, दोहोंतून एकाचा अंत झाला पाहिजे असें नाहीं. कदाचित् संभव असेल तर वीस घटिकांपासून चाळीस घटिकांपर्यंत जो श्रवणाचा मध्यभाग तो टाकून पारणा करावी: त्याविषयींचें उदाहरण;–एकादशी ३०, उत्तराषाढा २९, द्वादशी २९, श्रवण २९, या उदाहरणीं पूर्व दिवसीं तंत्रें करून दोन उपोषणें करून दुसऱ्या दिवसीं श्रवणाच्या मध्यभागांतील बाकी राहिलेल्या नऊ घटिका टाकून द्वादशीचे ठिकाणीं.शेवटचा असा वीस घटिका जो श्रवणभाग त्याचे ठिकाणीं पारणा करावी. याप्रमाणें पूर्वीं सांगितलेल्या उदाहरणींच एकादशी दहाघटिका, द्वादशी आठ घटिका, किंवा द्वादशी पंधरा घटिका, श्रवण चाळीस घटिका असें असेल तर श्रवणाचा मध्यभाग टाकला असतां.द्वादशीचें उल्लंघन होतें, तेव्हां संगवकाळें टाकून सहा घटिकांपर्यंत, किंवा सातवा मुहूर्त इत्यादिक कालीं श्रवणनक्षत्राच्या मध्यभागांतच भोजन करावें. हा मध्यम भागाचा त्याग करणें तो भाद्रपदांतील श्रवण द्वादशी व्रताविषयींच करावा. माघ, फाल्गुन मासांतील कृष्णपक्षसंबंधी जीं श्रवणद्वादशीव्रतें त्यांचे पारणेचे ठिकाणीं हा त्याग करूं नये. कारण, इतर मासांतील जें श्रवण नक्षत्र त्याच्या भागाचे ठिकाणीं विष्णूचें परिवर्तन नाहीं. जे श्रवणाचा मध्यभाग मात्र वर्ज्य केल्यानें

निषेध पाळल्यासारिखें मानून विष्णुशृंखल योग नसला तत्रापि श्रवणाचा मध्यभाग मात्र टाकून भोजन करितात ते, नित्य जें श्रवणद्वादशीव्रत त्याच्या माहात्म्याविषयीं अज्ञानी या करितां भ्रांतच होत. हा सर्वहि निर्णय अन्यमासांतील ज्या श्रवणद्वादशी त्यांचे व्रताचे ठिकाणींहि जाणावा. श्रवणद्वादशीव्रताचे दिवसीं दोन नद्यांचा संगम असेल तेथें स्नान करून कलशावर जनार्दननामक विष्णूचें पूजन करून वस्त्र, यज्ञोपवीत, उपानह, छत्री इत्यादिक अर्पण करून उपोषण करावें. नंतर पारणेच्या दिवसीं दहिंभातानें युक्त, वस्त्रानें वेष्टित केलेला, आणि उदकानें पूर्ण अशा कलशाचें दान करावें. तसेच परिवारासह पूजा केलेली असी जी विष्णुप्रतिमा तिचेंहि छत्री इत्यादिक उपचारांसहित दान करावें.दानाचा मंत्र:- "नमो नमस्ते गोविंद बुधश्रवणसंज्ञक ॥ अघौघसंक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव."

आतां वामनजयंती.

भाद्रपद शुक्ल पक्षांतील श्रवणयुक्त द्वादशीचे दिवसीं मध्यान्हकालीं वामनाचा अवतार झाला, यास्तव मध्यान्हकालव्यापिनी असी द्वादशी मध्यान्हकालीं किंवा त्याहून दुसऱ्या कालीं श्रवणयुक्त असेल ती घ्यावी. दोन दिवसीं श्रवणाचा योग असेल तर पूर्वदिवसाचीच घ्यावी. सर्वथा द्वादशीचे दिवसीं श्रवणयोग नसेल आणि एकादशीचे दिवसीं श्रवणयोग असेल तर मध्यान्हकालव्यापिनी असी जरी द्वादशी आहे तथापि ती टाकून एकादशीचे ठिकाणींच व्रत करावें. शुद्धएकादशीचे ठिकाणीं श्रवणयोग नसेल तर दशमीनें विद्ध जी श्रवणयुक्त एकादशी तिचे ठिकाणीं करावें. जेव्हां पूर्वदिवसींच मध्यान्हकालव्यापिनी असी द्वादशी असेल व दुसऱ्या दिवशीं मध्यान्हकालाहून अन्यत्रकालीं श्रवणयुक्त असेल तेव्हां पूर्वदिवसाचीच घ्यावी. दोनहि तिथींचे ठिकाणीं श्रवणयोग नसेल तर मध्यान्हकालव्यापिनी द्वादशीचे ठिकाणींच व्रत करावें. दोन दिवसीं मध्यान्हकालव्याप्ति असेल किंवा दोनहि दिवसीं नसेल तर एकादशीनें युक्त असेल तीच घ्यावी. पारणा करणे ती पूर्वीं सांगितल्या रीतीनें दोहोंच्या अंतीं किंवा दोहोंतून एकाच्या अंतीं करावी. ह्या व्रताचे ठिकाणीं मध्यान्हकालीं नदीचा संगम असेल तेथें स्नान करून सुवर्णमय वामनाचें पूजन करून सुवर्णपात्रानें अर्घ्य द्यावें. पूजेचा मंत्र—" देवेश्वराय देवाय देवसंभूतिकारिणे ॥ प्रभवे सर्वदेवानां वामनाय नमोनमः " ॥ यानंतर अर्घ्याचा मंत्र—"नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने तुभ्यमर्घ्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे ॥ नमः शार्ङ्गधनुर्बाणपाणये वामनायच ॥ यज्ञभुक्फलदात्रेच वामनाय नमोनमः " ॥ याप्रमाणें अर्घ्य देऊन नंतर दुसऱ्या दिवसीं ब्राह्मणाला परिवारासह वामनाचें दान करावें. दानाचा मंत्र—" वामनः

प्रतिगृह्णाति वामनोऽहं ददामि ते ॥ वामनं सर्वतोभद्रं द्विजाय प्रतिपादये." याप्रमाणें दान केल्यावर ह्याच द्वादशीचे ठिकाणीं रात्रीं देवपूजा करावी. रात्रीं पूजेचा संभव नसेल तर दिवसासीच करावी. पूजा झाल्यानंतर दधिव्रत निवेदन करून दधि दान करावें व दुग्धव्रताचा संकल्प करावा. ह्या पयोव्रताचे ठिकाणीं दुधा पासून होणारे जे क्षीर इत्यादिक पदार्थ ते व दुधामध्यें शिजविलेलें अन्न हीं वर्ज्य करावीं. दुधापासून होणारें दहीं इत्यादिक वर्ज्य करूं नये. याप्रमाणें दधिव्रताचे ठिकाणीं ताक इत्यादिक वर्ज्य करूं नये. प्रसूत झालेल्या गाईचें दहा दिवसांमधील दूध, आणि संधिनी इत्यादिक गाईचें दूध यांचा जेथें निषेध सांगितला तेथें दुधापासून होणारीं दहीं, ताक इत्यादिक सर्व वर्ज्य करावीं.

आतां भाद्रपदशुद्ध चतुर्दशीचे दिवसीं अनंतव्रत करावयाचें तें सांगतों.

भाद्रपदशुक्ल चतुर्दशीचे दिवसीं अनंतव्रत करावें. त्या व्रताविषयीं सूर्योदयकालीं सहा घटिकाव्यापिनी चतुर्दशी असेल ती घ्यावी, हा मुख्य पक्ष. सहा घटिका नसेल तर चार घटिका घ्यावी, हा गौण पक्ष. चार घटिकांहून कमी असेल तर पूर्वदिवसाचीच घ्यावी. दोन दिवसीं सूर्योदयव्याप्ति असेल तर पूर्वदिवसीं पूर्णव्याप्ति आहे याकरितां पूर्वदिवसाचीच घ्यावी. ह्या व्रताविषयीं पूर्वाण्हकाल हा मुख्य कर्मकाल होय. तो न मिळेल तर मध्यान्हकालहि घ्यावा. ह्या व्रताचे ठिकाणीं सुवर्णप्रतिमेचेठिकाणीं, किंवा चवदा ग्रंथींनीं युक्त जो दोरक त्याचे ठिकाणीं अनंताची पूजा करणें इत्यादिक पूजाविधि, व त्याचा उद्यापनविधि हे कौस्तुभादि ग्रंथीं पहावे. पूजा केलेल्या दोरकाचा नाश होईल तर गुरूला वरून त्याचे आज्ञेनें यथाशक्ति कृच्छ्रादिक प्रायश्चित करून बारा अक्षरांचा जो वासुदेवमंत्र तेणेंकरून घृतानें १०८ आहुति हवन करून केशवादिक जे चोवीस नाम मंत्र त्यांहींकरून एकेकवेळ हवन करून होमशेष समाप्त करून नवीन दोरकाचीं पूर्वीप्रमाणें पूजादिक करावीं.

अगस्त्यपूजन.

सूर्याची वृषभसंक्रांति झाल्यानंतर सातव्या दिवसीं अगस्त्य अस्ताला पावतो, व सिंहसंक्रांति झाल्यानंतर एकविसाव्या दिवसीं अगस्त्य उदय पावतो. कन्या संक्रांतीच्या पूर्वी सात दिवसांमध्यें अगस्त्याचें पूजन व त्याला अर्घ्यप्रदान इत्यादिक करावें, भाद्रपद पौर्णि

मेचे दिवशीं प्रपितामहापासून पुढचे तीन जे पिता, पितामह, प्रपितामह, सपत्नीक व वसुरुद्रादित्यस्वरूप. तसेंच मातामह, मातुःपितामह, मातुःप्रपितामह असे सपत्नीक यांच्या उद्देशेंकरून श्राद्ध करावें. हें श्राद्ध पार्वणरूप आहे याकरितां अपराण्हकालीं पुरूरवा र्द्रवदेवयुक्त असें सपिंडक करावें. कोणी ग्रंथकार तर प्रपितामहाची जी स्त्री तिच्याच उद्देशेंकरून नांदीश्राद्धविधीनें सत्यवसुदेवयुक्त श्राद्ध करावें, व ह्या श्राद्धाचेठिकाणीं माता महादिकांचा उच्चार करूं नये, असें ह्मणतात. हें प्रोष्ठपदी श्राद्ध, सकृत् महालयपक्षाचे ठिकाणीं आणि सर्व कृष्णपक्षव्यापि महालयपक्षाचे ठिकाणीं आवश्यक आहे. पंचमी इत्यादिक जे महालयपक्ष त्यांचे ठिकाणीं कृताकृत असें आहे.

आतां महालयाचा निर्णय.

द्रव्यादिकानें जो समर्थ असेल त्यानें भाद्रपदकृष्ण पक्षामध्यें प्रतिपदेला आरंभ करून अमावास्येपर्यंत, तिथीची वृद्धि असेल तर सोळा महालय करावे. वृद्धि व क्षय नसतील तर पंधराच महालय करावे. तिथीचा क्षय असे तर चवदाच करावे. अशक्त असेल त्यानें तर पंचमीपासून अमावास्येपर्यंत, षष्ठीपासून अमावास्येपर्यंत, अथवा अष्टमीपासून, किंवा दशमीपासून, व एकादशीपासून अमवास्येपर्यंत तिथींचे ठिकाणीं करावे. याहि पक्षांविषयीं असमर्थ असेल त्यानें निषिद्ध नाहीं अशा कोणत्याहि एक दिवसीं महालय करावा. प्रतिपदेपासून अमावास्येपर्यंत जो पक्ष सांगितला त्यामध्यें चतुर्दशी वर्ज्य करूं नये. पंचमीपासून अमावास्येपर्यंत इत्यादिक जे पांच पक्ष सांगितले त्यांमध्यें चतुर्दशी वर्ज्य करून अन्य तिथींचे ठिकाणीं महालय करावे. एकवार जो महालय करणें त्या पक्षींहि चतुर्दशी वर्ज्य करावी. एकवार जो महालय करणें त्या विषयीं प्रतिपदा, षष्ठी, एकादशी, चतुर्दशी, शुक्रवार, जन्मनक्षत्र, जन्मनक्षत्रापासून दहावें व एकुणिसावें नक्षत्र, रोहिणी, मघा, रेवती, या प्रमाणें वर्ज्य करावीं. क्वचित् ग्रंथीं त्रयोदशी, सप्तमी, रविवार, आणि भौमवार हेहि वर्ज्य सांगितले आहेत. "पंधरा दिवस पर्यंत महालय करण्याविषयीं जो अशक्त असेल त्यानें कोणत्या एका निषिद्ध दिवसींहि यथाविधि पिंडदान करावें." इत्यादिक वचनें आहेत यास्तव पित्याचे मृततिथीचे दिवसीं एकवार महालय करणें असेल तर त्याविषयीं प्रतिपदा इत्यादिक निषेध नाहीं. मृततिथीचे दिवसीं असंभव असेल तर निषिद्ध जे तिथि इत्यादिक दिवस ते वर्ज्य करून अन्य दिवसीं महालय करावा. या मध्येंहि द्वादशी, अमावास्या, अष्टमी, भरणी, व्यतिपात या दिवसीं मृतितिथि नसली तथापि सकृतमहालयाचे ठिकाणीं कोणतीहि तिथि

इत्यादिकांचा निषेध नाहीं. संन्यासी जे त्यांचा महालय अपराण्हकालव्यापिनी जो : दशी तिचे ठिकाणींच करावा, दुसऱ्या तिथीला करूं नये. जो चतुर्दशीचे दि मृत झाला त्याचाहि महालय चतुर्दशीचे दिवसीं करूं नये. कारण "शस्त्रानें जो झाला त्याचेंच श्राद्ध चतुर्दशीचे दिवसीं करावें" असा जो सर्वांशीं बलिष्ट नियम करून प्रतिवार्षिक श्राद्धावांचून इतर श्राद्धांचा निषेध आहे. या प्रमाणें जो पौर्णि दिवसीं मृत झाला त्याचाहि महालय पौर्णिमेचे दिवसीं करूं नये. कार कृष्णपक्ष नाहीं या कारणानें पौर्णिमेचे ठिकाणीं महालयाची प्राप्ति नाहीं, व त्याकरि चतुर्दशीचे दिवसीं मृत झालेला व पौर्णिमेचे दिवसीं मृत झालेला, यांचे महालय द्वाद अमावास्या इत्यादिक तिथींचे दिवसीं करावे. ह्या महालयाचे ठिकाणीं कन्यागत : हा प्राशस्त्यसंपादक आहे, निमित्तभूत नाहीं. कारण "पूर्वीं, मध्यें, अथवा अंतीं अ ज्या कोणत्याहि दिवसीं कन्यागत सूर्य होईल तो सर्व पक्ष षोडश श्राद्धांला पूज्य होतो इत्यादिक स्मृति आहे. *अमावास्येपर्यंत तिथीचे ठिकाणीं असंभव असेल तर आश्वि शुक्ल पंचमीपर्यंत जी कोणती तिथि मिळेल त्या तिथीचे ठिकाणीं महालय करावा.* *आश्विनशुक्ल पंचमीपर्यंत केला नसेल तर ज्यावत्कालपर्यंत वृश्चिक संक्रांति होईल* त्या त्कालपर्यंत, व्यतीपात, द्वादशी इत्यादिक पर्वणीचे दिवसीं करावा. मृत दिवसीं आणि महालयाचे दिवसीं श्राद्ध पक्वान्नेंकरूनच करावें, अमान्नानें करूं नये. महालय, गया श्राद्ध आणि मातापितरांचा मृतदिवस ह्यांचे ठिकाणीं, विवाह केला असेल तथापि त्यानें यथाविधि पिंडदान करावें

पक्षश्राद्धाविषयीं.

प्रतिपदेपासून अमावास्येपर्यंत जो प्रत्यहीं महालय करावयाचा त्याचे ठिकाणीं पितृगण घ्यावयाचे ते,—पिता इत्यादि तीन त्रयी (पितृत्रयी, मातृत्रयी, आणि मातामहत्रयी सपत्नीक), पत्नी इत्यादिक एकोद्दिष्ट पितृगण (पत्नी, पुत्रादिक, पितृव्य मातुल, भ्राता; हे सपत्नीक; पितृभगिनी, आत्मभगिनी ह्या सभर्तृक, ससुत; श्वशुर; गुरु;)यांसह सर्वपितरांच्या उद्देशेंकरून तो करावा. **दुसरा पक्ष—** सपत्नीक असी पितृत्रयी, आणि सपत्नीक असी मातामहत्रयी अशा सहा देवतांच्या मात्र उद्देशेंकरून करावा. अथवा **तिसरा पक्ष—** पितृत्रयी (सपत्नीक), आणि मातामहत्रयी (सपत्नीक) ह्या सहा देवता, आणि स्त्री इत्यादिक एकोद्दिष्टगण यांच्या उद्देशेंकरून प्रत्यहीं महालय करावा. याप्रमाणें

तीन पक्ष सांगितले. याप्रमाणे पंचमी इत्यादिक जे पक्ष त्यांचे ठिकाणींहि पूर्वीप्रमाणेच घ्यावे. एकवार महालय करणें असेल तर सर्व पितरांच्या उद्देशेंकरून महालय करावा. ह्या महालयाचे ठिकाणीं देवतांचा संकल्प—"पितृ, पितामह, प्रपितामहानां, मातृ तत्सपत्नी पितामही तत्सपत्नी प्रपितामही तत्सपत्नीनां यद्वा ऽस्मत्सापत्नमातुरिति पृथगुद्देशः॥ मातामह, मातृपितामह, मातृप्रपितामहानां सपत्नीकानां यथानामगोत्राणां वस्वादिरूपाणां पार्वणविधिना पत्न्याः पुत्रस्य कन्यायाः पितृव्यस्य मातुलस्य भ्रातुः पितृष्वसुर्मातृष्वसुरात्मभगिन्याः पितृव्यपुत्रस्य जामातुर्भागिनेयस्य श्वशुरस्य श्वश्र्वाः आचार्यस्योपाध्यायस्य गुरोः सख्युः शिष्यस्य एतेषां यथानामगोत्ररूपाणां पुरुषविषये सपत्नीकानां स्त्रीविषये सभर्तृकसापत्यानामेकोद्दिष्टविधिना महालयापरपक्षश्राद्धमथवा सकृन्महालयापरपक्षश्राद्धं सदैवं सद्यः करिष्ये." ह्या पूर्वी सांगितलेल्या पितरांमध्यें जे कोणी जिवंत असतील त्यांना सोडून इतरांचा उच्चार करावा. मातामहादिक जे त्यांच्या स्त्रिया जिवंत असतील तर "सपत्नीक" ह्यांचा आणि पति जिवंत असतील तर स्त्रियांचे ठिकाणीं 'सभर्तृक' इत्यादिकांचा उच्चार करूं नये. "महालय, गयाश्राद्ध, नांदीश्राद्ध आणि अन्वष्टकाश्राद्ध यांचे ठिकाणीं नऊ देवतांचे (पितृत्रयी, मातृत्रयी, आणि मातामहत्रयी सपत्नीक यांचे) उद्देशेंकरून श्राद्ध करावें. इतर श्राद्धें सहा दैवतांच्या (पितृत्रयी सपत्नीक व मातामहत्रयी सपत्नीक यांच्या) उद्देशेंकरून करावें, असें सांगतात. अन्वष्टका, नांदीश्राद्ध प्रतिसांवत्सरिक श्राद्ध, महालय, आणि गयाश्राद्ध इतक्यांचें ठिकाणीं, सपिंडी करण्याच्या पूर्वी मातेचें श्राद्ध वेगळें करावें, अन्य ठिकाणीं पतीसहवर्तमान करावें, इत्यादिक स्मृतीच्या अनुरोधानें तीनच पार्वणें घेण्याविषयीं सांगितलें आहे. कोणी ग्रंथकार तर, मातामहत्रयी (आपल्या मातेची—माता, इत्यादिकत्रयी) पृथक् उच्चारून द्वादशदेवतात्मक चार पार्वणें सांगतात. ह्याच देवता (पितृगण) गयाश्राद्ध, तीर्थश्राद्ध, आणि नित्यतर्पण, यांचे ठिकाणीं घ्याव्या. महालयाचे ठिकाणीं धूरिलोचनसंज्ञक विश्वेदेव घ्यावे. ह्या महालयाचे ठिकाणीं संभव असेल तर देवस्थानीं दोन, आणि प्रत्येक त्रयीचे ठिकाणीं तीन तीन मिळून तीन त्रयींचे ठिकाणीं नऊ, पत्न्यादिक जो एकोद्दिष्टगण त्याचे ठिकाणीं दरएक देवतास्थानीं एकेक,. या प्रमाणे ब्राह्मण सांगावे. इतके सांगण्याला शक्ति नसेल तर देवस्थानीं एक, दरएक त्रयीचे ठिकाणीं एक, याप्रमाणें तीन त्रयींचे ठिकाणीं तीन; आणि सर्व एकोद्दिष्टगणस्थानीं एक, याप्रमाणें सांगावे. देवस्थानीं दोन ब्राह्मण सांगितले असतील तर दरएक त्रयीचे ठिकाणीं तीन तीन सांगावे

देवस्थानीं दोन, आणि दरएक त्रयीचेठिकाणीं एक, अथवा दरएक त्रयीचे ठिकाणीं तीन तीन आणि देवस्थानीं एक, असें विषममान करूं नये. याप्रमाणें सर्वत्र अमावास्या इत्यादिक श्राद्धांचे ठिकाणींहि जाणावें.' अति असामर्थ्य असेल तर दोन त्रयींचे ठिकाणीं एकहि ब्राह्मण योजावा. महालयाचे ठिकाणीं शेवटीं महाविष्णुस्थानीं अवश्य ब्राह्मण सांगावा, असा विशेष कौस्तुभांत सांगितला आहे. ज्याची माता जिवंत असेल त्यानें सापत्न मातेचें एकोद्दिष्ट श्राद्ध करावें. पार्वणश्राद्ध करूं नये. ज्याच्या सापत्नमाता बहुत असतील त्यानें सर्व मातांच्या उद्देशेंकरून ब्राह्मण एकच सांगावा व पिंडहि एकच द्यावा, अर्घ्यपात्रें मात्र पृथक् पृथक् करावीं. अथवा आपल्या जननीसहवर्तमान अनेक माता असतील तर आपल्या जननीसहवर्तमान सर्व मातांच्या उद्देशेंकरून एक ब्राह्मण, एक पिंड, एक अर्घ्य, याप्रमाणें पार्वणश्राद्धच करावें, सापत्न मातांचें पृथक् एकोद्दिष्ट करूं नये. अथवा सर्व सापत्न मातांचें पृथकच एकोद्दिष्ट करावें. महालयाचे ठिकाणीं त्रयीकरितां अग्नौकरण अवश्य आहे, एकोद्दिष्टगणाकरितां कृताकृत (करावें न करावें) असें आहे. करणपक्षीं एकोद्दिष्टगणाकरितां अग्नौकरणाचें अन्न निराळ्या पात्रावर घ्यावें. महालयाचे ठिकाणीं सर्व त्रयींकरितां, आणि एकोद्दिष्टाकरितां एकवेळ छिन्न केलेला असा दर्भ एकच घ्यावा. दर्शादिकाचे ठिकाणीं तर दरएक त्रयीला दर्भ निर निराळाच घ्यावा. बाकीचा श्राद्धप्रयोग, आणि बहुत माता असतां अभ्यंजनादिकाविषयीं मंत्राचा ऊह श्राद्धसागरीं व आपापल्या शाखांचे सांगितलेल्या प्रयोगग्रंथीं जाणावा. सकृन्महालयाचे ठिकाणीं श्राद्धाचें अंगभूत जें तिलतर्पण तें दुसऱ्या दिवसींच सर्व पितरांच्या उद्देशेंकरून प्रातःसंध्येच्या पूर्वींच, किंवा प्रातःसंध्येचा नंतर ब्रह्मयज्ञांग तर्पणाहून निराळेंच करावें. प्रतिपदादिक आणि पंचम्यादिक जे पूर्वीं सांगितलेले पक्ष त्यांचे ठिकाणीं ब्राह्मणांचें विसर्जन झाल्यानंतरच श्राद्धामध्यें पूजा केलेल्या पितरांच्या उद्देशें करून तर्पण करावें. स्त्री रजस्वला असतां सकृन्महालय करूं नये. कारण, सकृन्महालयाला दुसरे काल आहेत. अमावास्येचे दिवसीं स्त्री रजस्वला झाली असेल तर आश्विनशुक्ल पंचमीपर्यंत गौणकालीं महालय करावा. प्रतिपदादिक जे इतर पक्ष त्यांचे ठिकाणीं प्रारंभदिवसीं पाकाला आरंभ होण्याच्या पूर्वीं स्त्री रजस्वला होईल तर एकाच्या पुढचा दुसरा अशा पक्षांचा स्वीकार करावा. पाकाला आरंभ झाल्यानंतर रजस्वला होईल तर तिला दुसऱ्या घरांत ठेवून महालय करावा. याप्रमाणें विधवेनें कर्तव्य जें श्राद्ध त्याविषयींहि जाणावें. ह्या महालयाचे ठिकाणीं अपुत्र असी विधवा

श्राद्ध करणारी असेल तर तिणें, "मम भर्तृतत्पितृपितामहानां, भर्तुर्मातृपितामहीप्रपितामहीनां, मम पितृपितामहप्रपितामहानां,मम मातृपितामहीप्रपितामहीनां मम मातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहानां, मम मातामहीमातृपितामहीमातृप्रपितामहीनां तृप्त्यर्थं सकृन्महालयापरपक्षश्राद्धं करिष्ये," असा आपण संकल्प करून ब्राह्मणाकडून अग्नौकरणादिसहित सर्व अविच्छिन्न प्रयोग करावा. ब्राह्मणानें, "अमुकनाम्न्या यजमानाया भर्तृ तत्पितृपितामह," इत्यादिक उच्चार करून प्रयोग करावा. सामर्थ्य नसेल तर भर्तृत्रयी, स्वपितृत्रयी, स्वमातृत्रयी, स्वमातामहत्रयी सपत्नीक, याप्रमाणें चार त्रयींच्या उद्देशेंकरून महालय करावा. अति सामर्थ्य नसेल तर स्वभर्तृत्रयी, स्वपितृत्रयी, याप्रमाणें दोन त्रयींच्या उद्देशेंकरून करावा.

"पिता संन्यासी, किंवा पतित असेल तर नांदीश्राद्ध आणि तीर्थश्राद्ध यांचे ठिकाणीं ज्या पितृदेवतांला पिता देतो त्या देवतांला पुत्रानें द्यावें." "मुंडन, पिंडदान, मृताचें कर्म हीं सर्व जीवत्पितृक व गर्भिणीपति यांनीं न करावीं," इत्यादिक प्रमाणें आहेत, यास्तव पिता संन्यासी, किंवा पातित्यादिकानें युक्त असेल तर, जिवंत आहे पिता ज्याचा अशा पुत्रानेंहि पित्याचे जे पिता इत्यादिक सर्व पितर त्यांच्या उद्देशेंकरून महालय पिंडदानावांचून सांकल्पविधि करून करावा. जर पिंडदान इत्यादिक विस्तार करण्याला शक्ति नसेल तर त्यानेंहि सांकल्पविधि करावा. सांकल्पविधीचे ठिकाणीं अर्घ्यदान, समंत्रक आवाहन, अग्नौकरण, पिंडदान,विकिरदान, "स्वधां वाचयिष्ये ओं स्वधोच्यतां,"इत्यादि स्वधावाचनप्रयोग, इतकीं वर्ज्य करावीं. बहुत ब्राह्मण न मिळतील तर देवस्थानीं शालग्रामादिक देवमूर्तींची स्थापना करून श्राद्ध करावें. एकहि ब्राह्मण न मिळेल तर दर्भांचा बटु करून श्राद्ध करावें. जर पिता व माता हीं मृत झालीं असतील तर प्रथम वर्षी महालय करावा किंवा न करावा. मलमासाचे ठिकाणीं महालय करूं नये. अपरपक्षीं प्रतिसांवत्सरिक श्राद्ध प्राप्त झालें असेल तर मृततिथीचे ठिकाणीं प्रतिसांवत्सरिक श्राद्ध करून दुसऱ्या तिथीचे ठिकाणीं सकृन्महालय करावा. प्रतिपदा इत्यादिक अमावस्येपर्यंत इत्यादिक जे पक्ष त्यांमध्यें मृततिथीचे ठिकाणीं प्रतिसांवत्सरिक करून दुसऱ्या पाकानें महालय करावा. जर अमावास्येच्या दिवसीं प्रतिसांवत्सरिक आणि सकृन्महालय अशीं दोन प्राप्त होतील तर पूर्वीं प्रतिसांवत्सरिक करून नंतर महालय करावा.व त्यानंतर दर्शश्राद्ध करावें, याप्रमाणें तीन पाकभेदेंकरून करावीं. केवल महालय प्राप्त होईल तर पूर्वीं महालय, नंतर दर्श करावा. मृततिथीचे दिवसीं जो सकृन्महालय करणें त्याविषयीं तिथिनिर्णय,अपराण्हकालीं जी व्याप्ति असेल तदनुसार दर्शाप्रमाणें घ्यावा असें वाटतें. ह्या अपरपक्षीं भर-

णीनक्षत्राचे दिवशीं श्राद्ध केल्यानें गयेचे ठिकाणीं श्राद्ध केल्याचें फल मिळतें. तें भरणी श्राद्ध पिंडरहित, षट्दैवत (पितृत्रयी सपत्नीक व मातामहत्रयी सपत्नीक) सांकल्पविधीनें करावें. या भरणीश्राद्धाला देव धूरिलोचन किंवा पुरूरवार्द्रव घ्यावे. भरणीश्राद्ध हें काम्य आहे याकरितां गयाश्राद्धाच्या फलाची इच्छा करणारा यानें प्रतिवर्षीं करावें. पिता इत्या दिकांचे मरणानंतर प्रथम वर्षींच कितीएक लोक भरणीश्राद्ध करितात, दुसऱ्या इत्यादिक वर्षीं करीत नाहीं, त्याविषयीं मूळविचार करावा. मला तर, "जावत्कालपर्यंत वर्ष पुरें होई तावत्काल पर्यंत देवकर्म व पितृकर्म हीं करूं नये," इत्यादिक वचनेंकरून दर्शादिक सर्व श्राद्धांचा निषेध सांगितला यास्तव वर्ष पुरें झाल्या नंतरच पितृत्वप्राप्ति होते, याकरितां दुसऱ्या इत्यादिक वर्षींच करण्याला योग्य आहे असें वाटतें. पिता, माता यांवांचूनहि जो जो कोणी मृत होतो त्याचें त्याचें प्रथम वर्षीं जें भरणीश्राद्ध करितात, त्याविषयींहि कोठें मूळ दिसत नाहीं. गयाश्राद्धाचें फळ मिळण्याकरितां केवळ लोकाचाराला अनुसरून करणें असेल तर मृतादिक जी एक त्रयी तिच्याच उद्देशेंकरून देवांसहवर्तमान करावें. याचे ठिकाणीं पिंडदान करण्याचा जो आचार आहे तोहि विचारणीय आहे.

या अपरपक्षामध्यें सप्तमी, अष्टमी, आणि नवमी या तीन दिवशीं, "माध्यावर्षश्राद्धं कर्तुं पूर्वेद्युःश्राद्धं करिष्ये, माध्यावर्षश्राद्धं करिष्ये, अन्वष्टक्यश्राद्धं करिष्ये, असा क्रमेंकरून संकल्प करून सर्व अष्टकाश्राद्धांचा विधि आश्वलायनांनीं करावा. हें अष्टकाविकृति रूप श्राद्ध आश्वलायनांनीं एकाष्टकाकरण पक्षाचे ठिकाणींहि करावें. इतरशाखी जे त्यांनीं तर अष्टकारूपच करावें. पंचाष्टकाकरणपक्षीं, "अष्टकाश्राद्धं करिष्ये," असा संकल्प करून करावें: एकाष्टकापक्षीं तर करूं नये. नवमीचे दिवशीं अन्वष्टक्यश्राद्ध नवदैवत (पितृत्रयी, मातृत्रयी, मातामहत्रयी, सपत्नीक) सर्वशाखी जे त्यांनीं अष्टमीचे दिवशीं अष्टकाश्राद्ध न करण्यापक्षींहि गृह्याग्नीचे ठिकाणीं जसा विधी सांगितला आहे तदनुसार करावें; कारण, या नवमीचे दिवशीं अन्वष्टक्यश्राद्ध हें मुख्य आहे. ज्यांचा गृह्याग्नि सिद्ध नसेल त्यांनीं तर, ज्यांची माता पूर्वीं मृत झाली असेल व पिता पश्चात् मृत झाला असेल त्यांनीं ह्मणजे मृतमातापितृकांनीं पाणिहोमादिविधि करून नवदैवत्य श्राद्ध करावें. पिता जिवंत असून माता मृत झालेली असा व मौंजी न झालेला त्यानेंहि मातृत्रयीच्या मात्र उद्देशेंकरून एकपार्वणरूप पुरूरवार्द्रव देवांशीं सहित सपिंडक श्राद्ध करावें. आपली माता जिवंत असेल तर मृत जी सापत्न माता त्या त्रयीच्या उद्देशेंकरून करावें. स्वकीय माता व सापत्न माता या दोघी मृत झाल्या असतील तर द्विवचनाच्या प्रयोगानें, आणि सापत्न माता बहुत असतां मातेसह बहुवचनाच्या प्रयोगानें एका ब्राह्म णाचे ठिकाणीं एकच क्षण, व अर्घ्य, पिंड हेहि एकेकच द्यावे. पितामही व प्रपित,

महीं ह्या दोहोंचे ठिकाणीं दोन ब्राह्मण व दोन पिंड, असें हें पार्वण आवश्यक आहे. कोणी ग्रंथकार, माता बहुत असतील तर ब्राह्मण, व पिंड हे निरनिराळे असावे, असा भेद सांगतात. स्वकीय माता व सापत्न माता ह्या जिवंत असतील तर गृह्याग्नीनें जो रहित त्यानें व ज्याचा पिता मृत झाला असेल त्यानेंहि करूं नये. कारण, अन्वष्टक्य श्राद्धांचे ठिकाणीं मातृयजन हेंच मुख्य आहे, यास्तव कितीएक ग्रंथकारांनीं ह्या अन्वष्टक्य श्राद्धाचे ठिकाणीं मातृपार्वणच प्रथम सांगितलें असें वाटतें. पूर्वीं पिता मृत झाला असेल आणि नंतर माता मृत झाली असेल तथापि ज्यांनीं गृह्याग्नि धारण केला असेल त्यांनीं नित्य आहे यास्तव ह्या नवमीचे दिवशीं अन्वष्टक्य श्राद्ध अवश्य करावें. इतरांला, पश्चात् माता मृत झाली असतां अवश्यक नाहीं. कितीएक जन नवमीचे दिवशीं पूर्वीं मृत झालेल्या मातेचें श्राद्ध, "पति मृत झाल्यावर लुप्त होतें," ह्या वचनाचे प्रमाणाचा आश्रय करून पिता मृत झाल्यानंतर करीत नाहींत. भर्त्याच्या पूर्वीं, किंवा भर्त्या बरोबर सती जाऊन मृत झालेल्या अशा मातामही (मातेची माता) भगिनी, कन्या, मावशी, आत, इत्यादिक आणि पुत्ररहित अशा पिता, माता, इत्यादि कुळांमध्यें उत्पन्न झालेल्या ज्या सर्व सौभाग्यवती स्त्रिया त्यांचें ह्या नवमीचे दिवशीं श्राद्ध करावें. पतीच्या पूर्वीं मृत झालेल्या त्यांचें श्राद्ध, त्यांचे पति मृत झाल्यानंतर करूं नये. यास्तवच या नवमीला अविधवानवमी असें नाम आहे, व त्याकरितां पत्नीचेंहि नवमीचे दिवशीं श्राद्ध करावें. ह्या अविधवानवमीश्राद्धाचा महालयाप्रमाणें जो वृश्चिकदर्शन होई तोंपर्यंत गौण काल आहे. याप्रमाणें प्रतिपदेचे दिवशीं दौहित्रानें कर्तव्य जें मातामहश्राद्ध त्याचाहि काल वृश्चिकदर्शनपर्यंत आहे असें कालतत्वविवेचन ग्रंथांत आहे. या अविधवानवमी श्राद्धाचे दिवशीं आणि सुवासिनींच्या प्रतिसांवत्सरिक श्राद्धाचे दिवशीं सुवासिनीभोजन घालावें. कारण, "पतीच्या पूर्वीं मृत झालेली, किंवा पतीसह सती जाऊन मृत झालेली अशांच्या स्थानीं ह्मणजे त्यांच्या श्राद्धाचे ठिकाणीं ब्राह्मणासहवर्तमान सुवासिनी सांगावी, "इत्यादिक मार्कंडेयाचें वचन आहे. ह्या नवमीश्राद्धाचे ठिकाणीं पिंडदान, ज्याचा पिता जिवंत असेल तो, व गर्भिणीपति त्यांनींहि करावें. नवमीश्राद्धाचा संभव नसेल तर, "ममान्वष्टक्याकरणजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं शतवार 'मेभिर्द्युभिःसुमना॰' इति मंत्रजपं करिष्ये," असा संकल्प करून त्या मंत्राचा जप करावा. . अन्वष्टक्यश्राद्धाचे ठिकाणीं सामवेदी जे त्यांनीं पितृपार्वणच (पितृत्रयी)करावें, मातृपार्वण, व मातामहपार्वण हीं करूं नयेत, असें निर्णयसिंधु सांगतो.

ह्या अपरपक्षामध्यें अपराण्हकालीं असणाऱ्या द्वादशीचे दिवशीं संन्यासी यांचा महालय करावा. ह्यामध्यें वैष्णव, अपराण्हकालव्यापिनी अशी द्वादशी, एकादशीच्या व्रतादि-

वसीं असेल तर अल्प जरी द्वादशी आहे तथापि या दिवसीं किंवा शुद्ध त्रयोदशीचे दि सीं एकादशीच्या पारणादिवसींच संन्यासिदैवत्य (संन्यासी ज्याची देवता) असें श्रा करितात. मला तर अशा प्रसंगीं वैष्णवांनीं संन्यासी यांचा महालय अमावास्येचे दिव करावा, असें वाटतें.

ह्या अपरपक्षांत मघायुक्त त्रयोदशी किंवा केवल त्रयोदशी ह्या दिवसीं श्राद्ध करा सें नित्य आहे. केवल मघानक्षत्रीं सुद्धां श्राद्ध करावें. ह्या मघा श्राद्धाचे विधीविषयीं अने ग्रंथांचे ठिकाणीं पुष्कळ प्रकारचे पक्ष सांगितले आहेत. अपुत्रवान अथवा पुत्रवान सा गृहस्थाश्रमी यानें सपत्नीक असीं पितृपार्वण, व मातामहपार्वण यांहींकरून युक्त आ चुलता, भ्राता, मामा, आत, मावशी, भगिनी, श्वशुर इत्यादिक जीं पार्वणें यांहींकरू युक्त असें सांकल्पविधीकरून अपिंडक श्राद्ध करावें. अथवा पितृत्रयी, व मातृत्रयी व णि महालयाप्रमाणे चुलता इत्यादिक एकोद्दिष्टगण या सर्वांच्या उद्देशेंकरून सांकल्प धीनें श्राद्ध करावें. किंवा दर्शासारखें सहा दैवतांचे उद्देशेंकरून अपिंडक श्राद्ध करा अथवा निष्काम अशा पुत्रवंतानें श्राद्धविधि करून श्राद्ध करूं नये, तर केवल पितृत्र मातृत्रयी यांच्या उद्देशानें, किंवा पितृत्रयी, मातृत्रयी आणि चुलता इत्यादिक एकोद्दिष्ट गण यांच्या उद्देशानें, "एतेषां तृप्त्यर्थं ब्राह्मणभोजनं करिष्ये," असा संकल्प करून, "पितृरूपिणे ब्राह्मणाय गंधं समर्पयामि," असा उच्चार करून गंधादि पंचोपचार समर्पण करून "ब्रह्मार्पणं०" इत्यादि मंत्र पठण करून, "अनेन ब्राह्मणभोजनेन पित्रादिरूप परमेश्वरः प्रीयतां," असें ह्मणून अन्नदानाचें उदक सोडावें. नंतर क्षीर इत्यादिक मधु अन्नानें ब्राह्मणाला भोजन देऊन दक्षिणादिकांनीं संतोष करावा. आणि आपण भोज करावें, इतकाच विधि करावा. अपुत्रवान व सकाम यांनीं पिंडदानरहित अशा श्रा विधीनें श्राद्ध केलें असतां दोष प्राप्त होत नाहीं क्वचित् ग्रंथीं अपुत्रवंतांनीं पिंडदानां करावें असें आहे. याप्रमाणें सांगितलेल्या पक्षांतून कोणताएक पक्ष स्वीकारून मघ त्रयोदशीचे दिवसीं श्राद्ध अवश्य करावें. कारण, न केलें असतां दोष सांगितला आहे यास्तव तें नित्य आहे. हस्तनक्षत्रीं सूर्य आला असतां मघायुक्त जी त्रयोदशी तिला ग च्छाया असें नांव आहे. तिचे ठिकाणीं श्राद्ध केलें असतां महाफल मिळतें. ह्या त्र दशीचे दिवसीं महालय, व युगादि तिथि हीं येतील तर, "मघात्रयोदशीमहालययुगा श्राद्धानि तंत्रेण करिष्ये," असा संकल्प करून तंत्रेकरून श्राद्ध करावें. दर्शश्राद्धेंकरू नित्यश्राद्धासारखी कोणत्याहि श्राद्धाची प्रसंगसिद्धि होत नाहीं. याविषयीं असें वाट कीं, अंगरूप कर्मे एक असून प्रधानकर्मांचा भेद असणें याला तंत्र असें ह्मणतात.

पेक्षा विश्वेदेव, पाक इत्यादिक जीं अंगें तीं सर्वांचीं एक असून ब्राह्मण, अर्घ्य पिंड इत्यादिक प्रधान कर्में निराळीं करावीं. प्रसंगसिद्धिस्थलाचे ठिकाणीं तर प्रधानकर्म सुद्धां निराळें होत नाहीं. त्रयोदशीश्राद्ध हें अपरपक्षीयश्राद्ध आहे याकरितां एथें देव धूरिलोचन संज्ञक घ्यावे असें श्राद्धसागरीं सांगितलें आहे. एकत्र रहाणारे असे भ्राते यांनींहि मघात्रयोदशीश्राद्ध निरनिराळें करावें, असें निर्णयसिंधु, कौस्तुभ इत्यादि ग्रंथीं आहे. विभक्त असतील तथापि सर्वांनीं बरोबरच करावें, असें श्राद्धसागरांत सांगितलें आहे.

पिता, पितामह, आणि प्रपितामह या तिघांतून कोणीहि शस्त्र, विष, अग्नि उदक इत्यादिक, अथवा शृंगयुक्त (पश्वादिक), व्याघ्र, सर्प, इत्यादिक या निमित्तांनीं दुर्मरणें करून मृत झाला असतां त्याचें श्राद्ध ह्या चतुर्दशीचे दिवसीं एकोद्दिष्टविधि करून करावें. पिता, पितामह, हे शस्त्रादिकानें मृत होतील तर दोन एकोद्दिष्टें करावीं. पिता, पितामह, आणि प्रपितामह हे तीनहि शस्त्रादिकानें मृत झाले असतील तर पार्वणच करावें. कोणी ग्रंथकार तीन एकोद्दिष्टें करावीं, असें ह्मणतात. सहगमनाचे ठिकाणीं विधिप्राप्त असें अग्नीमध्यें मरण झालें असतां, आणि प्रयागादिकीं विधिप्राप्त अशा जलसमाधीनें मरण झालें असतां चतुर्दशीचे दिवसीं श्राद्ध करूं नये. युद्ध व प्रायोपवेशन (दर्भ हांतरून उपोषणें करून मरणें) हीं जरी विधिप्राप्त आहेत तथापि यांहींकरून मृत झाला असतां चतुर्दशीश्राद्ध करावें. शस्त्रादिकानें मृत झालेले असून अपुत्रवान् असे चुलता, भ्राता इत्यादिक यांचेंहि ह्या चतुर्दशीचे दिवसीं एकोद्दिष्ट श्राद्ध करावें. हें श्राद्ध धूरिलोचनसंज्ञक जे देव तत्सहित करावें. ह्या श्राद्धाचे ठिकाणीं संबंध, गोत्र, नाम इत्यादिकांचा उच्चार करून, "अमुकनिमित्तेन मृतस्य चतुर्दशी निमित्त मेकोद्दिष्टं श्राद्धं सदैवं सपिंडं करिष्ये," असा संकल्प करून दरएक एकोद्दिष्ट एक अर्घ्य, एक पवित्रक, आणि एक पिंड यांहींकरून युक्त असें करावें. पिता इत्यादिक, आणि भ्राता इत्यादिक हे शस्त्रानें मृत झाले असतील तर पाक इत्यादिक निराळा करून महालयाप्रमाणें एकतंत्रानेंच दोन एकोद्दिष्टें करावीं. या प्रमाणेंच चतुर्दशीचे दिवसीं एकोद्दिष्ट करून पिता इत्यादिक जे सर्व पितृगण त्यांच्या उद्देशेंकरून सकृन्महालय दुसऱ्या तिथीचे ठिकाणीं अवश्य करावा. शस्त्रादिकानें मृत झालेले जे माता, पिता यांचा मृत दिवस जर ह्या चतुर्दशीचे दिवसीं येईल तर चतुर्दशीनिमित्त एकोद्दिष्ट श्राद्ध करून पुनः त्याच दिवसीं मृतादित्रयींच्या उद्देशेंकरून सांवत्सरिक श्राद्ध पार्वणविधीनें करावें, असें श्राद्धसागरग्रंथीं सांगितलें आहे. कौस्तुभादि ग्रंथीं तर, सांवत्सरिकाचा पार्वणविधि केल्यानेंच चतुर्दशीश्राद्धाची सिद्धि होते, निराळें करूं नये, असें सांगितलें आहे. दुस

त्या कोणत्याहि दिवशीं सकृन्महालय करावा. ह्या चतुर्दशीचे दिवशीं चतुर्दशीश्राद्धाला कांहीं एक विघ्न येईल तर ह्याच पक्षीं अथवा पुढच्या पक्षीं, दुसऱ्या कोणत्याहि दिवशीं तें चतुर्दशीश्राद्ध पार्वणविधि करूनच करावें, एकोद्दिष्ट करूं नये. ह्या एकोद्दिष्ट श्राद्धाला अपराण्हकालव्यापिनीच चतुर्दशी घ्यावी, इतर एकोद्दिष्ट तिथीसारखी मध्यान्हकाल व्यापिनी घेऊं नये, असें कौस्तुभांत आहे.

गजच्छाया पर्वणि.

हस्तनक्षत्रीं सूर्य असून आमावास्येचे दिवशीं चांद्र हस्तनक्षत्र असेल तर त्या अमावास्येला **गजच्छाया** असी संज्ञा आहे, याकरितां तिचे ठिकाणीं श्राद्ध, दान, इत्यादिक करावें. याप्रमाणें आमावास्येचे दिवशीं गजच्छायापर्वणी सांगितली. मुंज झालेली नाहीं अशा दौहित्रानें (कन्यापुत्रानें)सुद्धां आश्विन शुक्लप्रतिपदेचे दिवशीं सपत्नीक मातामहाचें (आईच्या बापाचें), मातुल असला तथापि पार्वणश्राद्ध अवश्य करावें. आजी असेल तर केवळ मातामहत्रयीनेंच करावें.हें मातामहश्राद्ध ज्याचा पिता जिवंत असेल त्यानेंच करावें. हें पिंडसहित किंवा पिंडरहित करावें ह्या श्राद्धाला **'पुरूरवार्द्रवसंज्ञक'** विश्वेदेव घ्यावे. **'धूरिलोचन'** घ्यावे, असेंहि कोणी ह्मणतात. ही प्रतिपदा मातामहश्राद्धाला अपराण्हव्यापिनी घ्यावी असें बहुत ग्रंथकार ह्मणतात. संगवकालव्यापिनी घ्यावी असेंहि कोणी ह्मणतात. ह्या मातामहश्राद्धाला जोंपर्यंत वृश्चिकदर्शन होई तावत्पर्यंत गौणकाल आहे असें **कालतत्त्वविवेचन** ग्रंथीं सांगितलें आहे. याप्रमाणें महालय इत्यादिकांचा निर्णय समाप्त झाला.॥

कपिलाषष्ठीचा निर्णय.

भाद्रपदकृष्ण पक्षांतील षष्ठीचे दिवशीं मंगळवार, व्यतिपात, रोहिणी, ह्या सर्वांचा योग आला असतां त्या षष्ठीला **कपिलाषष्ठी** असें ह्मणतात. ह्या षष्ठीचे दिवशीं हस्तनक्षत्रींचा सूर्य असेल तर अतिमहाफल मिळतें. हा कपिलाषष्ठीचा योग सूर्यपर्व आहे याकरितां दिवसासच घ्यावा, रात्रीं घेऊं नये असें मला वाटतें. "ह्या कपिलाषष्ठीचे दिवशीं होम; दान इत्यादिक जें केलें तें सर्व कोटिगुण होतें." ह्या कपिलाषष्ठीचे दिवशीं श्राद्ध करावें असें विशेषवचन मिळत नाहीं, तथापि अलभ्य योगाचे ठिकाणीं श्राद्ध करण्याविषयीं विधि आहे याकरितां दर्शश्राद्धासारिखें षट्‌दैवत (पितृत्रयी सपत्नीक, मातामहत्रयी सपत्नीक) श्राद्ध करावें.

आतां येथें संक्षेपानें कपिलाषष्ठीचा व्रतविधि सांगतों.

सूर्याच्या उद्देशानें उपवासाचा संकल्प करून देवदारु,वाळा, केशर, वेळची,मनशीळ

पद्मकाष्ठ, तंदुल इतके पदार्थ, मधु व गाईचें तूप यांत वाटून दुधामध्यें कुस्कून त्याचा कल्क करून तो सर्व अंगाला लावून स्नान करावें. त्याविषयीं मंत्र:— " अपस्त्वमसि देवेश ज्योतिषांपतिरेवच ॥ पापं नाशय मे देव वाङ्मन:कायकर्मजं, " या मंत्रानें स्नान करून नंतर पंचगव्यानें स्नान करावें. त्या नंतर पंच पल्लवांनीं (अश्वत्थ, उंबर, वड, आंबा, पायरी) मार्जन करून मृत्तिकास्नान करावें. मग तर्पण इत्यादिक नित्यविधि करून वरुणाची पूजा करावी. नंतर सर्वतोभद्र मंडल करून त्याचे मध्यभागीं कलश ठेवून त्याच्यावर तंडुलयुक्त पूर्णपात्र ठेवून तांदुळ इत्यादिकांचे ठिकाणीं कमळ लिहून त्या कमलाच्या आठ पत्रांचे ठिकाणीं पूर्वादि दिशेपासून क्रमानें सूर्य, तपन, स्वर्णरेतसा, रवि, आदित्य, दिवाकर, प्रभाकर, आणि सूर्य, या आठ देवतांचें आवाहन करून मध्यभागीं सुवर्णरथाचे ठिकाणीं सूर्याचें आवाहन करून त्याच्या पुढें अरुणाचें आवाहन करावें. नंतर कण्हेर, रुई इत्यादिक पुष्पांनीं व धूपदीपादिकांनीं पुजा करावी. नंतर दिक्पाल इत्यादिक देवतांचें पूजन करून बारा अर्घ्य सूर्याला द्यावीं. सविस्तर पूजेचा विधि, व बारा अर्घ्यांचे मंत्र कौस्तुभांत पाहावे. सूर्याच्या पुढें हात जोडून प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचा मंत्र— " प्रभाकर नमस्तुभ्यं संसारान्मां समुद्धर ॥ भुक्तिमुक्ति प्रदो यस्मात् तस्मात् शांतिं प्रयच्छ मे ॥ नमोनमस्ते वरद ऋक्सामयजुषां पते ॥ नमोस्तु विश्वरूपाय विश्वधात्रे नमोस्तुते, " असी प्रार्थना करून " उदुत्यं० " इत्यादिक सूर्यसूक्तांचा जप करून रात्रीं जागरण करावें. नंतर प्रात:कालीं " आकृष्णेन० " या मंत्रानें रुईच्या समिधा, चरु (भात,) तूप, तिल, या द्रव्यांचा दर एकाचा एकशें आठ या प्रमाणें होम करून घंटादिक सर्व अलंकारांनीं युक्त अशा कपिला गाईची मंत्रांनीं पूजा करून ती ब्राह्मणाला द्यावी. गाईच्या पूजेचे मंत्र कौस्तुभांत सांगितले आहेत. गाईच्या दानाचा मंत्र— " नमस्ते कपिले देवि सर्वपापप्रणाशिनि ॥ संसारार्णवमग्नं मां गोमातस्त्रातुमर्हसि " ॥ " वस्त्रयुगच्छन्नां," इत्यादिक विशेषणें ह्मणून, ' इमां गां तुभ्यमहं संप्रददे, ' असें ह्मणून गाई द्यावी, नंतर सुवर्णदक्षिणा द्यावी. तदनंतर त्या ब्राह्मणाला रथ व सूर्यमूर्ति यांचें दान करावें. दानमंत्र— " दिव्यमूर्तिर्जगच्चक्षुर्द्वादशात्मा दिवाकर: ॥ कपिलासहितो देवो मम मुक्तिं प्रयच्छतु ॥ यथा त्वं कपिले पुण्या सर्वलोकस्यपावनी ॥ प्रदत्ता सहसूर्येण मम मुक्तिप्रदा भव" ॥ त्या नंतर कपिलेची प्रार्थना, इत्यादिक विस्तार कौस्तुभांत सांगितला आहे. अथवा उपोषण, जागरण, होम, इत्यादिक विधि केल्यावांचून कपिलाषष्ठीचे दिवसींच स्नान, रथादिकांचें पूजन, कपिला गाईचें दान इत्यादिक करावें. या प्रमाणें संक्षेपें करून कपिलाषष्ठीव्रताचा विधि समाप्त झाला. ॥ या प्रकारें करून अनंतोपाध्या

यांचा पुत्र काशीनाथोपाध्याय यांणें रचिलेल्या धर्मसिंधुसार ग्रंथांतील भाद्रपदमासांत करावयाचे कृत्यांचा निर्णय झाला.॥

आतां आश्विनमासांतील कृत्यें.

तुळा संक्रांति आणि मेषसंक्रांति यांना विषुव अशी संज्ञा आहे. त्या विषुवसंक्रांतीच्या पूर्वींच्या १५ व पुढच्या १५ घटिका पुण्यकाल जाणावा. याहून विशेष निर्णय पूर्वीं (प्रथम परिच्छेदांत) सांगितला आहेच.

देवीनवरात्र.

आश्विनशुक्लपक्षांतील प्रतिपदेचे दिवशीं देवीच्या नवरात्राचा आरंभ करावा. आश्विन शुद्ध प्रतिपदेला आरंभ करून महानवमी पर्यंत करावयाचें जें (पूजा इत्यादिक) कर्म त्याला नवरात्र असें ह्मणतात. त्या नवरात्र कर्माचे ठिकाणीं पूजा हेंच प्रधान कर्म आहे. उपोषण इत्यादिक व स्तोत्र, जपादिक हें अंग आहे. तसेंच जसा कुलाचार असेल त्याप्रमाणें उपोषण, एकभुक्त, नक्त, अयाचित् यांतून एकाद्या व्रतासहित आणि जसा कुलाचार असेल त्याप्रमाणें सप्तशती, लक्ष्मीहृदयादिक स्तोत्रें, जप, यांहीं करून युक्त असें प्रतिपदे पासून नवमीपर्यंत पूजानामक जें कर्म करणें त्याला, पूजाप्रधान असें वचन आहे, याकरितांच नवरात्र असें ह्मणावें. कितीएक कुळांमध्यें जप, उपोषण इत्यादिक नियम मुळींच नसतात, परंतु कोणत्याहि कुलाचे ठिकाणी नवरात्र कर्मांत पूजा नाहीं असें कोठेंहि दिसत नाहीं. ज्याच्या कुळामध्यें मुळीं नवरात्रच करण्याचा आचार नाहीं तेथें पूजा इत्यादिकांचाहि अभाव असेल तो असो. तो नवरात्राचा आरंभ सूर्योदयानंतर सहा घटिकाव्यापिनी अशा प्रतिपदेचे दिवशीं करावा. सूर्योदयानंतर सहा घटिकाव्यापिनी नसेल तर चार घटिका व्यापिनीमध्येंहि करावा.क्वचित् ग्रंथीं दोन घटिका व्यापिनीमध्येंहि करावा असें आहे, परंतु सर्वथा आमावास्येनें युक्त जी प्रतिपदा तिचे ठिकाणीं आरंभ करूं नये, असें बहुत ग्रंथांचें संमत आहे.सूर्योदयानंतर दोन घटिकांहून कमी असी व्याप्ति असेल अथवा सूर्योदयाला स्पर्श नसेलतर अमावास्यायुक्तहि घ्यावी.जर पूर्व दिवसीं साठघटिका प्रतिपदा असून दुसऱ्या दिवसीं चारघटिका किंवा कांहीं अधिक असी वाढती असेल तर पूर्ण आहे याकरितां पूर्व दिवसाचीच घ्यावी.द्वितीयेच्या वेधाचा निषेध आहे तथापि तो ह्या दोन पक्षांचे ठिकाणींच योजावा. पुरुषार्थ चिंतामणींमध्यें तर पूर्व दिवसीं आठ घटिकां नंतर अथवा दहा घटिकां नंतर प्रतिपदा लागेल व दुसऱ्या दिवसीं चार घटिका किंवा कांहींसी अधिक प्रतिपदा असेल तेव्हां दुसऱ्या

दिवसाची क्षयगामी असल्या कारणानें ती निषिद्ध आहे यास्तव अमावास्येनें युक्त आहे तथापि पूर्वदिवसाचीच घ्यावी, असें सांगितलें. याविषयीं सूर्योदयानंतर दहा घटिकांमध्यें प्रारंभ करावा. दहा घटिकांमध्यें न झाला तर मध्यान्हकालीं अभिजिन्मुहूर्ताचे ठिकाणीं प्रारंभ करावा, अपराण्हांत करूं नये. याप्रमाणें प्रतिपदेच्या पहिल्या सोळा घटिकांचा निषेध, आणि चित्रा व वैधृति योग यांचा निषेध हे दोनहि निषेध, पूर्वी सांगितलेल्या कालाच्या अनुरोधानें संभव असेल तर पाळावे. केवल निषेध सांगितला इतक्यामुळें प्रारंभाचा काल जो पूर्वाण्हकाल, किंवा प्रतिपदा तिथि यांचें उल्लंघन करूं नये.

ह्या नवरात्रकर्माचे ठिकाणीं ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, आणि शूद्र ह्या चारहि वर्णांला अधिकार आहे. तसेंच म्लेंच्छादिक यांलाहि अधिकार आहे. त्यामध्यें ब्राह्मणानें जप, होम, अन्नाचा बलि, नैवेद्य यांहींकरून सात्विक पूजा करावी. कारण, "मांसरहित नैवेद्यांनीं, ब्राह्मणानें मद्य अर्पण केलें असतां ब्राह्मण्यापासूनच भ्रष्ट होतो, मद्य प्राशन करण्याला, देण्याला अयोग्य आहे," इत्यादिक निषेध आहे यास्तव मांस, मद्य इत्यादिकें करून युक्त जी राजसपूजा तिचे विषयीं ब्राह्मणाला अधिकार नाहीं, कारण मद्यपान केलें असतां मरणांत प्रायश्चित्त करण्यास सांगितलें आहे, व स्पर्श झाला असतां तो अवयव तोडावा असें वचन आहे यास्तव अल्प प्रायश्चित्तानें दोषाचा नाश होत नसून पातित्य प्राप्त होतें. याप्रमाणें सर्व प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथकार निश्चयानें लिहितात. जे अत्यंत नवीन असे भास्कररायप्रभृति ग्रंथकार तेहि सप्तशतीटीका इत्यादिक ग्रंथीं, प्राचीन ग्रंथांला अनुसरून असेंच प्रतिपादन करितात, आणि सभेमध्येंहि हेंच मत सांगतात व आचरण तर दुसऱ्या प्रकारचें करितात; तेव्हां आपण जसे दुर्दैवानें ब्राह्मण्यापासून भ्रष्ट झालों तसा दुसरा न होवो अशा भूतदयेंकरून, किंवा आपला भ्रष्टपणा आच्छादित व्हावा या हेतूनें, अथवा दुसरे जे कलियुगांतील ब्राह्मण, त्यांला अधिकार नाहीं ह्या दृष्टीनें ते तसें करितात, यांतील खरेपणा कोणता तो आह्मी जाणत नाहीं. क्षत्रिय व वैश्य यांला मांसादिकांनीं युक्त असी जपहोमसहित जी राजसपूजा तीविषयींहि अधिकार आहे, तोहि अधिकार केवल काम्निक आहे, नित्य नाहीं. निष्काम अशा क्षत्रियादिकांनीं सात्विक पूजा केली असतां अतिशयेंकरून मोक्षादि फल मिळतें. याप्रमाणें शूद्रादिकांलाहिं मिळतें. शूद्रादिकांनीं मंत्रहीन, जपादिकानें रहित, मांसादिक द्रव्यांनीं युक्त असी तामसपूजाहि करावी. शूद्रानें सप्तशती इत्यादिकांचा पाठ, होम यांहीं युक्त असी सात्विक पूजा ब्राह्मणाकडून करवावी. स्त्रिया व शूद्र इत्यादिकांला स्वत:पुराण संबंधी मंत्रांचा पाठ करण्याविषयींहि अधिकार नाहीं, याकरितांच, "शूद्र सुख पावेल,"

ह्या वाक्याचे ठिकाणीं भाष्यामध्यें स्त्रिया व शूद्र यांला श्रवणेंकरूनच फळ आहे, पाठानें नाहीं, असें सांगितलें. यावरून स्त्रिया व शूद्र यांनीं गीता, विष्णुसहस्रनाम यांचा पाठ केला असतां दोष प्राप्त होतो असेंच जाणावें. कितीएक ग्रंथांमध्यें स्त्रिया, व शूद्र यांनीं स्वतांहि पुराणसंबंधी मंत्र ह्मणून पूजा करावी असें सांगितलें आहे. जप, होम इत्यादिक करणें तें ब्राह्मणाकडून करवावें. म्लेंच्छ इत्यादिकांला तर ब्राह्मणाकडूनहि जप, होम, मंत्रयुक्त पूजा करण्याला अधिकार नाहीं. तर त्या म्लेंच्छांनीं ते ते उपचार देवीच्या उद्देशानें मनेंकरून समर्पण करावे.

आतां नवरात्राचे गौणपक्ष.

तृतीयेपासून नवमीपर्यंत सात रात्रीं पर्यंत नवरात्र करावें. अथवा पंचमीपासून नवमीपर्यंत पांच रात्री नवरात्र करावें. किंवा सप्तमीपासून नवमीपर्यंत तीन रात्री करावें अथवा अष्टमीपासून नवमीपर्यंत दोन रात्री करावें. एक दिवस करणें असेल तर केवळ अष्टमीचे दिवसीं किंवा केवळ नवमीचे दिवसीं करावें. ह्या सर्व पक्षांची व्यवस्था आपापल्या कुलाचा जसा आचार असेल त्याप्रमाणें किंवा कांहींएक प्रतिबंधादिकानें पहिल्या पहिल्या पक्षाचा संभव नसेल त्याप्रमाणें जाणावी. त्यामध्यें तृतीया, व पंचमी यांचा निर्णय प्रतिपदेप्रमाणें करावा. सप्तमी इत्यादिकांचा निर्णय सांगेन. नऊ रात्रि, सात रात्रि इत्यादिक जे पूर्वीं पक्ष सांगितले त्यांचे ठिकाणीं दिनक्षय, किंवा दिनवृद्धि यांच्या योगानें दिवसांमध्यें कमी जास्ती दिवस झालें असतां पूजा इत्यादिकांची आवृत्ति करावी. कितीएक जन तर, दिनक्षय झाला असतां पूजा चंडीपाठ हे आठ आठ करितात. हें देवीपूजनरूप नवरात्र कर्म, न केलें असतां, दोष सांगितला आहे, व केलें असतां फल सांगितलें आहे यास्तव नित्य व कामनिक असें दोन प्रकारचें आहे.

नवरात्रामध्यें घटस्थापना करावयाची ती.

ह्या नवरात्रामध्यें घटस्थापना करणें; प्रातः कालीं, मध्यान्हकालीं आणि प्रदोषकालीं याप्रमाणें तीन वेळ, दोन वेळ, किंवा एक वेळ असें आपापल्या कुलदेवतेचें पूजन करणें सप्तशती इत्यादिकांचा जप; अखंड दीप; आपल्या आचाराप्रमाणें माळा बांधणें; उपोषण नक्त, एकभुक्त इत्यादिक नियम धारण करणें; सुवासिनींला भोजन देणें; कुमारीचें भोजन पूजन इत्यादिक करणें; आणि शेवटच्या दिवसीं सप्तशती इत्यादिक स्तोत्रांच्या मंत्रांचा जप होम इत्यादिक करणें; याप्रमाणें हीं कृत्यें सांगितलीं आहेत. ह्यांमध्यें कितीएक कुलांचे ठिकाणीं घटस्थापनादिक दोन किंवा तीनच करितात; सर्व करीत नाहींत. क्वचित्

ठिकाणीं घटस्थापनेवांचून कितीएक करितात. क्वचित् ठिकाणीं सर्वच करितात. याप्रमाणें हीं सर्व करावीं किंवा त्यांतून कितीएक करावीं, ह्याची व्यवस्था जसा कुलाचार असेल त्याप्रमाणें जाणावी. कुलपरंपरेनें जें प्राप्त झालें असेल त्याहून अधिक, शक्ति असली तथापि करूं नये, असा शिष्टांचा आचार आहे. फलाच्या इच्छेनें नवसलेलें असें उपोषण इत्यादिक, कुलाचार नसला तथापि करतात. हें कलशस्थापन रात्रीचे ठिकाणीं करूं नये. कलशस्थापनाकरितां शुद्ध अशा मृत्तिकेनें वेदी करून पंचपल्लव, दूर्वा, फलें, तांबूल, कुंकुम, धूप, दीप इत्यादिक साहित्य मिळवावें.

आतां संक्षेपानें नवरात्राच्या आरंभाचा प्रयोग सांगतों.

प्रतिपदेचे दिवशीं प्रातःकालीं अभ्यंग स्नान करून केशर, चंदन इत्यादिकानें टिळक लावून हातामध्यें पवित्रक धारण केलेला होत्साता स्त्रियेसहवर्तमान असा दहा घटिकापरिमित कालीं किंवा अभिजिन्मुहूर्ताचे ठिकाणीं देशकालांचें कीर्तन करून " मम सहकुटुंबस्यामुकदेवताप्रीतिद्वारा सर्वापच्छांतिपूर्वक दीर्घायुर्धनपुत्रादिवृद्धिशत्रुजयकीर्तिलाभप्रमुखचतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं अद्यप्रभृति महानवमीपर्यंतं प्रत्यहं त्रिकालमेककालं वाऽमुकदेवता पूजामुपवासनक्तैकभक्तान्यतमनियमसहितामखंडदीपप्रज्वालनं कुमारीपूजनंचंडीसप्तशतीपाठं सुवासिन्यादिभोजनमित्यादि यावत्कुलाचारप्राप्तमनूद्य एवमादिरूपं शारदनवरात्रोत्सवाख्यं कर्म करिष्ये. देवतापूजांगत्वेन घटस्थापनंचकरिष्ये,तदादौनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं चंडीसप्तशतीजपाद्यर्थं ब्राह्मणवरणंच करिष्ये. " या प्रमाणें संकल्प करून गणपतिपूजन,पुण्याहवाचन, आणि चंडीसप्तशतीपाठाकरितां ब्राह्मणवरण हीं करावीं. घटस्थापन असेल तर " **महीद्यौः०** " या मंत्रानें भूमीला स्पर्श करून त्या भूमीचे ठिकाणीं अंकूर रुजण्याकरितां शुद्ध असी मृत्तिका घालावी, नंतर "**औषधयः सं०**" या मंत्रानें त्या मृत्तिकेवर यव इत्यादिक पेरावे. नंतर " **आकलशेषु०** " या मंत्रानें कलश ठेऊन "**इमंमेगंगे** " या मंत्रानें उदकेंकरून कलश भरावा. मग " **गंधद्वारां०** " या मंत्रानें गंध कलशांत घालावें. "**या ओषधीः०** " या मंत्रानें सर्वोषधी कलशांत घालाव्या. "**कांडात्कांडात्०**" या मंत्रानें दुर्वा कलशांत घालाव्या. " **अश्वत्थेव०** " या मंत्रानें पंचपल्लव कलशांत घालावे. "**स्योनापृथिवि०**" यामंत्रानें सप्तमृत्तिका कलशांत टाकाव्या. "**याःफलिनी०**" या मंत्रानें फल, "**सहिरत्नानि०**" यामंत्रानें पंचरत्नें कलशांत टाकावीं. "**हिरण्यरूप**" या मंत्रानें हिरण्य कलशांत टाकावें. "**युवासुवासाः०**" यामंत्रानें कलशाला सूत्रानें वेष्टन द्यावें. "**पूर्णादर्वि०**" या मंत्रानें कलशावर पूर्णपात्र ठेऊन "**तत्त्वायामि०**"

या मंत्रानें वरुणाची पूजा करून त्या कलशावर पूर्णपात्राचे ठिकाणीं कुलदेवतेच्या प्रतिमेची स्थापना करून पूजा करावी. अथवा जेथें जें देवीचें स्थान असेल तेथेंच स्थापना करून पूजा करावी. ती असी,—"जयंती मंगला काली भद्रकाली कपालिनी ॥ दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोस्तु ते ॥ आगच्छ वरदे देवि दैत्यदर्पनिषूदनि ॥ पूजां गृहाण सुमुखि नमस्ते शंकरप्रिये ॥" ह्या मंत्रांनीं व पुरुषसूक्त आणि श्रीसूक्त ह्यांच्या प्रथम ऋचांनीं आवाहन करून "जयंती मंगला काली०" या मंत्रानें आणि सूक्तांच्या ऋचांनीं आसनादिक सोळा उपचारांनीं पूजा करावी. नंतर "सर्वमंगल मांगल्ये०" इत्यादिक मंत्रांनीं प्रार्थना करून, दररोज बलिदान करणें असेल तर उडीद मिश्रित भाताचा, किंवा कुष्मांडाचा बलि द्यावा. अथवा शेवटीं बलिदान करावें किंवा करूं नये. नंतर "अखंडदीपकं देव्याः प्रीतये नवरात्रकं ॥ उज्ज्वालये अहोरात्रमेकचित्तो धृतव्रतः" या मंत्रानें अखंड दीप स्थापावा.

आतां चंडीपाठाचा विधि.

ब्राह्मणानें आचमन प्राणायाम करून "यजमानेन वृतोहं चंडीसप्तशतीपाठं नारायण हृदयलक्ष्मीहृदयपाठंवा करिष्ये," असा संकल्प करून आसनादिक विधि करून पिठावर दुसऱ्याकडून लिहिवलेलें असें पुस्तक स्थापन करून "नारायणाला नमस्कार करून" असें वचन आहे या करितां "ओंनारायणाय नमः, नरोत्तमाय नमः, देव्यै सरस्वत्यै नमः व्यासाय नमः" या प्रमाणें नमस्कार करून ओंकाराचा उच्चार करून सर्व पाठ झाल्या नंतर ओंकाराचा उच्चार करावा. पुस्तक वाचण्याचे नियम सांगतात. हातांत पुस्तक धरूं नये. आपण स्वतां किंवा ब्राह्मणावांचून अन्य जातीनें लिहिलेलें पुस्तक व्यर्थ. "अध्याय समाप्त झाल्यावर विराम करावा, मध्यें कदापि विराम करूं नये. मध्यें विराम केला असतां अध्याय इत्यादिक पुनः पठण करावा." ग्रंथाचा अर्थ जाणत होत्साता स्पष्टाक्षर, फार त्वरा रहित व अति मांद्य रहित आणि रस, भाव, स्वर यांहीं युक्त असें पुस्तक वाचावें. धर्म, अर्थ, काम यांचें फल इच्छिणारानें सर्वकाळ पाठ करावा; कारण, ज्यांचें मन स्थिर अशा मनुष्यांनीं माझें हें माहात्म्य पठन करावें, व सर्वकाल भक्तीकरून श्रवणहि करावें," इत्यादिक वचन आहे. कांहीं निमित्तप्राप्त झालें असतांहि पाठ करावा. "सर्व शांतिकर्म, तसेंच दुष्ट स्वप्न, व उग्र अशा ग्रहपीडा हीं प्राप्त असतां माझें माहात्म्य श्रवण करावें. तसेंच, अरण्यांत किंवा शून्य स्थानीं वणव्यानें वेष्टित होईल, अथवा चोरांनीं शून्य स्थलीं ग्रस्त केला किंवा शत्रूनीं अकस्मात् धरला," इत्यादिक संकटांच्या उद्देशेंकरून, "उग्र अशा सर्व पीडांचे ठिकाणीं माझें माहात्म्य स्मरण करावें. अथवा वेदनेनें पीडित होत्साता

मनुष्य माझें हें माहात्म्य स्मरण करील तर संकटापासून मुक्त होईल, " असें सांगितलें आहे. अशुभसूचक उपद्रवाच्या नाशाकरितां तीन पाठ करावे. ग्रहपीडेच्या नाशार्थ पांच. महाभयनाशार्थ सात. शांतीकरितां व वाजपेय नामक यज्ञफलाची प्राप्ति होण्याकरितां नऊ. राजा वश होण्याकरितां अकरा. शत्रूचा नाश होण्याकरितां बारा. स्त्रीपुरुष वश होण्याकरितां चवदा. सुख, लक्ष्मी यांच्या प्राप्ती करितां पंधरा. पुत्र, नातू, धान्य यांच्या प्राप्ती करितां सोळा. राजभयाच्या नाशार्थ सतरा. उच्चाटनाकरितां अठरा. वन संबंधीं भयाच्या नाशार्थ वीस. बंधनापासून सुटण्याकरितां पंचवीस. महारोग, कुलाचा उच्छेद, आयुर्नाश, शत्रुवृद्धि, व्याधिवृद्धि, तीन प्रकारचे उत्पात, इत्यादिक महासंकटाच्या नाशाकरितां, व राज्याच्या वृद्धिकरितां शत चंडी करावी. एक सहस्र पाठ केले असतां शंभर अश्वमेधांचें फल, सर्व मनोरथप्राप्ति, आणि मोक्ष हीं प्राप्त होतात, असें वाराहीतंत्रांत सांगितलें आहे. सर्वत्र कामानिक पाठाचे ठिकाणीं पूर्वी संकल्प करून पूजा, व शेवटीं बलिदान हीं करावीं. ह्या नवरात्र कर्मा मध्यें आचार असेल तर वेदपारायण सुद्धां करावें, त्या वेदपारायणाचा विधि बौधायन सूत्रांत सांगितलेला कौस्तुभांत सांगितला आहे.

आतां कुमारीपूजेचा विधि सांगतों.

" एक वर्षाच्या वयाची कन्या पूजेला वर्ज्य करावी. " दोन वर्षांच्या वयाची कन्या तिजपासून दहा वर्षांपर्यंत वयाच्या कुमारींचीं क्रमानें नामें सांगतात– दोन वर्षांची ती कुमारिका, तीन वर्षांची ती त्रिमूर्ति, चारवर्षांची ती कल्याणी, पांच वर्षांची रोहिणी, सहा वर्षांची काली, सात वर्षांची चंडिका, आठ वर्षांची शांभवी, नऊ वर्षांची दुर्गा, दहा वर्षांची भद्रा, याप्रमाणें नऊ कन्यांचीं नऊ नांवें जाणावीं. ह्या कुमारींचे निरनिराळे पूजामंत्र, फलांचे विशेष, आणि त्या कुमारींचीं लक्षणें हीं सर्व दुसऱ्या ग्रंथांत पाहावीं. ब्राह्मणानें ब्राह्मणी कुमारी पुजावी, याप्रमाणें आपल्या वर्णांतील कुमारी प्रशस्त जाणावी. क्वचित् ग्रंथीं कामनेच्या भेदानें विजातीय सुद्धां सांगावी असें सांगितलें आहे. दररोज एकेक अधिक, किंवा दररोज एक असी कुमारी पुजावी. कुमारीचे पूजेचा मंत्र– " मंत्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणांरूपधारिणीं ॥ नवदुर्गात्मिकां साक्षात्कन्यामावाहयाम्यहं ॥ जगत्पूज्ये जगद्वंद्ये सर्वशक्तिस्वरूपिणि ॥ पूजां गृहाण कौमारि जगन्मातर्नमोस्तुते, " या मंत्रेंकरून पादप्रक्षालनपूर्वक वस्त्र, कुंकुम, गंध, धूप, दीप, भोजन यांहीं करून पूजा करावी, याप्रमाणें संक्षेप सांगितला. जसी कुमारीपूजा दररोज एकेक अधिक, याप्रमाणें पूजा, चंडिपाठ हेहि दररोज एकेक अधिक असेहि करावे;

क्वचित् ग्रंथीं भवानीसहस्रनामाचाहि पाठ करावा असें आहे. ह्या शरदृतु संबंधीं नवरात्राचा उत्सव मलमासाचे ठिकाणीं करूं नये. गुरुशुक्रांच्या अस्तादिकांचे ठिकाणीं तर होतो. नवीनच आरंभ असेल तर अस्तादिकांत करूं नये. मृताशौच व जननाशौच यांचे ठिकाणीं घटस्थापना इत्यादिक सर्व विधि ब्राह्मणाकडून करवावा. कोणी ग्रंथकार तर आरंभ झाल्यानंतर मध्यें आशौच प्राप्त झालें असतां आपण आरंभलेलें पूजा इत्यादिक कृत्य करावें, असें सांगतात. आशौचामध्यें पूजा, देवतेला स्पर्श इत्यादिक केलें असतां तें लोकांमध्यें निंदास्पद होतें याकरितां शिष्टजन तें दुसऱ्याकडूनच करवितात. दुसरे कोणी तर, गौणपक्षानें नवरात्राचे विधि तृतीयेपासून, पंचमीपासून, आणि सप्तमीपासून इत्यादिक सांगितले आहेत, यास्तव प्रतिपदेचे दिवसीं आशौच आलें असतां तृतीया इत्यादिक गौणपक्षाचा आश्रय करितात, ह्मणजे तृतीय इत्यादिकया दिवसांपासून नवरात्राला आरंभ करितात, आणि सर्वथा लोप होत असेल तरच ब्राह्मणाकडून करवितात. ह्या नवरात्राचे ठिकाणीं उपोषण इत्यादिक शरीर संबंधीं नियम आपण करावे. या प्रमाणें रजस्वला स्त्री असेल तिणें सुद्धां उपोषण इत्यादिक आपण करून पूजा इत्यादिक दुसऱ्याकडून करवावें: ह्या नवरात्रामध्यें सौभाग्यवती स्त्रियांनीं उपोषणाचे दिवसीं सुगंध द्रव्यें, तांबूल इत्यादिकांचा स्वीकार केला असतां दोषनाहीं, असें ह्मणतात.

उपांगललिताव्रत.

आश्विन शुद्ध पंचमीचे दिवसीं उपांगललिता देवीचें व्रत करावें. ह्या व्रताविषयीं पंचमी अपराण्हकालव्यापिनी घ्यावी. कारण, उपांगललितेची पूजा अपराण्हकालींच करावी असें सांगितलें आहे. जर दोन दिवसीं संपूर्ण अपराण्हकालव्याप्ति असेल, अथवा दोन दिवसीं सारखी किंवा कमी जास्ती अपराण्हकालीं एकदेशव्याप्ति असेल तर युग्मवाक्य आहे याकरितां पूर्व दिवसाचीच घ्यावी. दुसऱ्या दिवसींच अपराण्हकालीं व्याप्ति असेल तर दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. कोणी ग्रंथकार तर रात्रिव्यापिनी घेतात; व पूजा इत्यादिक रात्रीचे ठिकाणींच, करितात त्याविषयीं मूळ विचार करावा. ह्या उपांगललिताव्रताचा पूजा इत्यादिक विधि अन्यग्रंथीं प्रसिद्ध आहे; याकरितां एथें सांगत नाहीं.

सरस्वतीपूजन.

आश्विनशुक्ल पक्षामध्यें मूळ नक्षत्रीं पुस्तकांचे ठिकाणीं सरस्वतीचें आवाहन करून पूजा करावी. कारण, "मूलाचे ठिकाणीं सरस्वतीचें आवाहन, पूर्वाषाढांचे ठिकाणीं पूजा, उत्तरा

नक्षत्रीं बलिदान, आणि श्रवण नक्षत्रीं विसर्जन, याप्रमाणें करावीं असें वचन आहे. या विषयीं, " दररोज पूजा करावी, " असें रुद्रयामलांत वचन आहे, यास्तव, मूळ नक्षत्रीं " आवाहनं तदंगभूतं पूजनंच करिष्ये " इत्यादिक संकल्प करून आवाहन व पूजन हीं करावीं. पूर्वाषाढा नक्षत्रीं, "पूजनं करिष्ये," असा संकल्प करून आवाहनरहित नुसती पूजाच करावी. उत्तरा नक्षत्रीं " बलिदानं तदंगभूतां पूजांच करिष्ये, " असा संकल्प करून बलिदान, पूजा हीं करावीं. श्रवणनक्षत्रीं, " विसर्जनं कर्तुं तदंग भूतां पूजां करिष्ये, " असा संकल्प करून पूजा करावी, व त्यानंतर विसर्जन करावें, याप्रमाणें क्रम जाणावा. त्यामध्यें सरस्वतीचें आवाहन करावयाचें तें, सूर्यास्ताच्या पूर्वी सहा घटिका असा जो मूळाचा प्रथम चरण त्याचे ठिकाणीं करावें. सूर्यास्ताच्या पूर्वी सहा घटिकांहून कमी मूळाचा चरण असेल किंवा रात्रीं प्रथम चरण असेल तर, रात्रीचा घेण्याविषयीं विशेष वचन नाहीं याकरितां दुसरा, तिसरा, इत्यादिक चरणीं दुसऱ्या दिवसींच आवाहन करावें. याप्रमाणें पूर्वाषाढादिक नक्षत्रें पूजा इत्यादिकांला दिवसव्यापिनी असतील तींच घ्यावीं. विसर्जन करणें तें तर, श्रवणाचा पहिला भाग रात्रीमध्यें गेला असला तत्रापि विशेष वचन आहे याकरितां त्याचे ठिकाणींच करावें. तें विसर्जन रात्रीच्या पहिल्या प्रहरा पर्यंतच करावें असें वाटतें.

पत्रिकापूजन.

यानंतर सप्तमी, अष्टमी व नवमी या तीन दिवसांचे ठिकाणीं पत्रिकापूजन करावें. पत्रिकापूजनाविषयीं सप्तमी इत्यादिक तीन तिथि, सूर्योदयीं दोन घटिका असल्या तरी त्या घ्याव्या. त्या पत्रिकापूजनाचे ठिकाणीं अधिवासन करणें इत्यादिक प्रयोगाचा विस्तार कौस्तुभादिक ग्रंथीं पाहावा. सप्तमी पासून तीन रात्रि असें जें नवरात्रकर्म करितात त्या विषयीं सप्तमी, सूर्योदयानंतर दोन घटिकांहून अधिकव्यापिनी असेल ती घ्यावी. सूर्योदयानंतर दोन घटिकांपेक्षां कमी असेल तर पूर्व दिवसाची घ्यावी.

महाष्टमी.

आश्विनशुद्ध अष्टमी तिला महा अष्टमी असें ह्मणतात. ही अष्टमी सूर्योदयीं एक घटिका असली तथापि नवमीयुक्त घ्यावी. फार थोडी अशा सप्तमीनें युक्त असेल ती सर्वथा टाकावी. जेव्हां पूर्व दिवसीं सप्तमीनें युक्त असून दुसऱ्या दिवसीं सूर्योदयकाळीं सर्वथा नसेल किंवा एका घटिकेपेक्षां कमी असेल तेव्हां पूर्व दिवसाची, सप्तमीनें विद्ध असली तथापि ती सप्तमीयुक्त घ्यावी. ही अष्टमी, मंगळवाराचा योग असेल तर अति

प्रशस्त होय. जेव्हां पूर्व दिवसीं साठ घटिका अष्टमी असून दुसऱ्या दिवसीं दोन तीन घटिका शेष अष्टमी असेल तेव्हां नवमीनें युक्त असली तथापि दुसऱ्या दिवसाची टाकून संपूर्ण तिथि आहे याकरितां पूर्व दिवसाचीच घ्यावी. याप्रमाणें नवमीचा क्षय होऊन दशमीच्या दिवसीं सूर्योदयानंतर अल्पहि शेष नसेल तर नवमीनें युक्त असी सूर्योदयकालव्यापिनी अष्टमी टाकून सप्तमीनें युक्त असेल तीच अष्टमी घ्यावी. पुत्रवान् असतील त्यांनीं अष्टमीचे दिवसीं उपोषण करूं नये. उपोषण करण्याचा कुळाचार असेल तर कांहीं फलाहार करून उपोषण करावें. महानवमी तर बलिदानावांचून इतर कृत्यें जीं पूजा, उपोषण इत्यादिक त्यांविषयीं अष्टमीनें विद्ध असेल ती घ्यावी. जर ती नवमी, अष्टमीच्या दिवसीं सायंकालीं सहा घटिका असेल तर त्या दिवसाचीच घ्यावी. सहा घटिकांहून कमी असेल तर दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. नवमीचे दिवसीं कर्तव्य जें महाबलिदान त्याविषयीं नवमी, दशमीनें विद्ध असेल ती घ्यावी. जेव्हां शुद्धाधिक नवमी असेल तेव्हां संपूर्ण तिथि आहे याकरितां बलिदानसुद्धां पूर्व दिवसींच करावें. पूजा करणें ती अष्टमी व नवमी यांचे संधीचे ठिकाणीं करावी. अष्टमी व नवमी ह्या दोन तिथि निरनिराळ्या असतील तर, दिवसा किंवा रात्रीं अष्टमीची शेवटची घटिका एक व नवमीची पहिली घटिका एक, ह्या दोन घटिकांमध्यें पूजा करावी. जेव्हां अष्टमी व नवमी यांचा योग मध्यान्हकालीं किंवा अपराण्हकालीं असेल तेव्हां अष्टमीची पूजा आणि नवमीची पूजा ह्या दोनहि एकाच दिवसीं प्राप्त होतात. यास्तव, "अष्टमीनवमी पूजा व त्यांच्या संधिसंबंधी पूजा ह्या एकतंत्रानें करितों," असा संकल्प करून तंत्रें करून पूजा करावी. जर शुद्धाधिक अष्टमी असेल तर पूर्व दिवसीं अष्टमीसंबंधी पूजा. दुसऱ्या दिवसीं संधिपूजा आणि एकतंत्रानें, नवमीसंबंधी पूजा याप्रमाणें पूजा करावी. ह्या नवरात्रामध्यें स्वतां पूजा करण्याविषयीं अशक्त असेल तर दुसऱ्याकडून करवावी, सोळा उपचारांनीं विस्तृत असी पूजा करण्यास असमर्थ असेल तर गंधादिक पंचोपचारांनीं पूजा करावी. नवमीचे ठिकाणीं पूजा करून होम करावा. कोणी ग्रंथकार अष्टमीचे ठिकाणींच होम करावा असें ह्मणतात. दुसरे कोणी ग्रंथकार तर अष्टमीचे ठिकाणीं होमाचा आरंभ करून नवमीमध्यें होम समाप्त करावा. तो होम अरुणोदयकालीं आरंभून सायंकालपर्यंत अष्टमी व नवमी यांचे संधीमध्यें करावा. अष्टमी व नवमी यांचा संधि रात्रीमध्यें असेल तर, रात्रीं होमादिक करणें अयोग्य आहे. याकरितां नवमीचे ठिकाणींच होमाचा आरंभ व समाप्ति करावी, असें ह्मणतात. याविषयीं जसा ज्याचा कुलाचार असेल त्या प्रमाणें व्यवस्था जाणावी. तो होम नवार्णव मंत्रानें करावा. अथवा " जयंती मंगला

कालीं०" या श्लोकमंत्रानें करावा. किंवा "नमो देव्यै महादेव्यै०" ह्या श्लोककरून करावा अथवा सप्तशतीच्या श्लोकांनीं, अथवा कवच, अर्गला, आणि कीलक हीं तीन जीं रहस्यें त्यांचे श्लोकांनीं युक्त, असे सप्तशतीस्तोत्राचे जे सातशें मंत्र त्यांहींकरून करावा. सप्तशतीच्या मंत्रांचा विभाग (कोठपासून किती मंत्र तो) दुसऱ्या ग्रंथीं पाहावा. या होमाविषयींहि अनेक प्रकार आहेत त्यांची व्यवस्था जसा कुळाचार असेल त्याप्रमाणें जाणावी. **होमाचीं द्रव्यें**—घृतयुक्त व पांढऱ्या तिळांनीं युक्त असें पायस घ्यावें. अथवा नुसते तिळांनींच होम करावा. क्वचित् अन्य ग्रंथीं पळसाचीं पुष्पें, दूर्वा, मोहऱ्या, भाताच्या लाह्या, सुपारी, यव, नारळ, रक्तचंदनाचे तुकडे, नाना प्रकारचीं फळें हे पदार्थ पायसांतीं मिश्रित करावे असें सांगितलें आहे. होम करणें तो जपाच्या दशांश करावा. नृसिंह, भैरव इत्यादिक देवतांच्या मंत्रांचा होम करण्याविषयीं कुळाचार असेल तर तोहि करावा. याविषयीं ग्रहमखासह विस्तारपूर्वक होमाचा प्रयोग कौस्तुभग्रंथीं सांगितला आहे तो पाहावा.

आतां बलिदान सांगतों.

ब्राह्मणानें बलिदान करणें तें उडीद इत्यादिकांनीं मिश्रित अशा अन्नेंकरून करावें अथवा कूष्मांडेंकरून करावें. किंवा तुपाचे अथवा यवांचे पीठ इत्यादिकांचे सिंह, व्याघ्र, मनुष्य, मेष इत्यादिक करून त्यांला खड्गानें मारावें. ब्राह्मणानें पशूच्या मांसाचें किंवा मद्यादिकांचें बलिदान केलें असतां तो ब्राह्मण्यापासून भ्रष्ट होतो. सकाम असे जे क्षत्रिय इत्यादिक त्यांनीं, सिंह, व्याघ्र, मनुष्य, मेंढा, डुकर, हरिण, पक्षी, मत्स्य, मुंगुस, घोरपड, इत्यादिक प्राण्यांचा व आपल्या शरीरांतील रुधिर इत्यादिकांचा बलि द्यावा, कृष्णसार मृगाचा बलि क्षत्रियादिकांनीं सुद्धां देऊं नये. या बलिदानाविषयीं मंत्र कोणते इत्यादिक प्रकार निर्णयसिंधूंत सांगितला आहे तो पाहावा. ह्या नवरात्राचे ठिकाणीं शतचंडी, सहस्रचंडी यांचा प्रयोग कौस्तुभ इत्यादि ग्रंथीं पाहावा. जननाशौच किंवा मृताशौच असेल तथापि नवमीचे दिवशीं होम, व घट, देवता इत्यादिकांचें उत्थापन करणें तें ब्राह्मणाकडून करवून आपण पारणा करून आशौच गेल्यानंतर ब्राह्मणभोजन, दक्षिणा इत्यादिक करावें. याप्रमाणें रजस्वला जी तिणेंहि पारणाकालीं पारणा करून शुद्धि झाल्यानंतर दान इत्यादिक करावें. विधवेनें तर, रजोदोषकालीं भोजन करूं नये असा निषेध सांगितला आहे, यास्तव पारणा करणें तीहि शुद्धि झाल्यानंतरच करावी. याप्रमाणें दुसऱ्या व्रतांविषयींहि जाणावें. राजांनीं प्रतिपदेपासून अष्टमीपर्यंत सर्व लोहादि शस्त्रांची स्थापना करावी, व छत्र, चामर इत्यादिक राजचिन्हें; हत्ती, घोडे इत्यादिक; धनुष्य इत्यादिक

शस्त्रें; नगारा, दुंदुभि इत्यादिक वाद्यें या सर्वांचें पूजन, होम इत्यादिक करावें. जे लोक घोडे पाळतात ते राजे नसले तथापि त्यांनीं स्वाती नक्षत्रानें युक्त अशा प्रतिपदेचे दिवसीं किंवा द्वितीयेचे दिवसीं आरंभ करून नवमीपर्यंत वाजिनीराजन कर्म (घोड्यांचें पूजन करून आरती करणें तें) करावें. त्यामध्यें उच्चैःश्रव्याची पूजा व रेवतपूजा प्रतिमेचे ठिकाणीं करावी. घोड्यांची प्रत्यक्ष पूजा व आरती करावी. ह्या दोनहि कर्मांचे ठिकाणीं त्यांच्या पूजेचे मंत्र व होम इत्यादिकांचे मंत्र, आणि यांचा विस्तारपूर्वक सर्व प्रयोग हें सर्व कौस्तुभांत सांगितलें आहे. हल्लीं घोडे पाळणारे प्राकृत जन तर विजयादशमीचे दिवसीं घोड्यांला स्नान घालून व पुष्पांच्या माळांनीं त्यांला शृंगारून अश्वशाळेमध्यें नेऊन बांधतात. त्या विषयीं, "गंधर्व कुलजातस्त्वं माभूयाः कुलदूषकः ॥ ब्रह्मणःसत्यवाक्येन सोमस्य वरुणस्यच॥ प्रभावाच्चहुताशस्य वर्धय त्वं तुरंगमान् ॥ रिपून् विजित्य समरे सह भर्त्रा सुखी भव," या मंत्रांनीं केवल अश्वाची पूजा करण्या विषयींहि योग्य आहे.

पारणा व देवतांचें विसर्जन यांचा काल.

देवतांचें विसर्जन करणें तें दशमीचे दिवसीं करावें जर दोन दिवसीं दशमी असेल तर पूर्व दिवसाची जी दशमी तिचे ठिकाणीं श्रवणनक्षत्राच्या शेवटच्या पादाचा योग असेल तर त्या कालींच विसर्जन करावें. पूर्वदिवसीं दशमीचे ठिकाणीं श्रवणाच्या अंत्य पादाचा योग नसेल तर दुसऱ्या दिवसाचे दशमीचे ठिकाणींच करावें. दुसऱ्या दिवसीं दशमी नसेल तर पूर्व दिवसाच्या दशमीचे दिवसीं नक्षत्रयोग असो किंवा नसो तथापि करावें. नक्षत्रयोगाच्या अनुरोधानें करावयाचें जें विसर्जन तें अपराण्हकालींहि होतें. नक्षत्रयोगाच्या अनुरोधानें करणें नसेल तर प्रातःकालींच करावें. त्यामध्यें मृत्तिका इत्यादिकांची प्रतिमा असेल तर तिचें विसर्जनकरून उदक इत्यादिकांत ती टाकावी. परंपरागत पूजलेली जी धातुची मूर्ति तिचें घटादिक स्थानापासून "उत्तिष्ठ०" इत्यादिक मंत्रांनीं उत्थापन मात्र करावें, विसर्जन करूं नये. ज्या दिवसीं देवतेचें विसर्जन झालें त्याच दिवसीं, पूर्वीं धारण केलेले नियम सोडावे हें योग्य आहे, याकरितां विसर्जन झाल्या नंतर त्याच दिवसीं पारणा करावी. दुसरे ग्रंथकार तर दशमीचे ठिकाणीं विसर्जनाचा विधि युक्त आहे तथापि नवमीचे ठिकाणींच पारणा करावी; कारण, "नवमीचे ठिकाणीं पारणा करावी आणि दशमीचे दिवसीं अभिषेक करून मूर्तीचें विसर्जन करावें," इत्यादिक वचन आहे असें ह्मणतात. याविषयीं असी व्यवस्था, पूर्व दिवसीं स्वल्प अष्टमी युक्त नवमी, दुसऱ्या दिवसीं पारणा होईल इतकी नवमीयुक्त दशमी आणि तिसऱ्या दिवसीं श्रवणनक्षत्रयुक्त असी विसर्जनास योग्य दशमी, तेथें अष्टमीचें व नवमीचें असीं दोन उपो

पर्णे प्रथम दिवसीं येतात यास्तव अवशिष्ट राहिलेल्या नवमीमध्यें पारणा करून शेष राहि लेल्या दशमीचे ठिकाणीं विसर्जन करावें. जेव्हां शेष राहिलेल्या नवमीचे दिवसींच श्रवणयुक्त असी विसर्जनास योग्य दशमी असेल तेव्हां विसर्जन करून नंतर पारणा करावी. जेव्हां पूर्व दिवसीं साठ घटिका अष्टमी, दुसऱ्या दिवसीं अष्टमीशेषयुक्त असी नवमी, आणि तिसऱ्या दिवसीं नवमीशेषयुक्त दशमी असेल तेव्हां नवमीयुक्त अशा दशमीचे ठिकाणींच विसर्जन करून नंतर पारणा करावी. जेव्हां पूर्व दिवसीं साठ घटिका नवमी, दुसऱ्या दिवसीं नवमीशेषयुक्त असी दशमी असेल तेव्हांहि नवमीयुक्त दशमीचे ठिकाणींच विसर्जन व पारणा करावी. जेव्हां अष्टमी, नवमी आणि दशमी ह्या तीनहि तिथि सूर्योदयापासून अस्तमानपर्यंत अशा अखंड असून त्या त्या कर्माला पर्याप्त असतील तेव्हां दक्षिण देशांतील लोकांचा आचार, नवमीचे ठिकाणींच पारणा करण्याचा आहे यास्तव नवमीचे ठिकाणींच पारणा व विसर्जन हीं करावीं. दशमीचे ठिकाणींच पारणा करण्याचा ज्यांचा आचार असेल त्यांनीं पारणा व विसर्जन हीं दोनहि दशमी-मध्येंच करावीं.

विजयादशमीचा निर्णय.

ती विजयादशमी दुसऱ्या दिवसींच अपराण्हकालव्यापिनी असेल तर दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. जर दोन दिवसीं अपराण्हकालव्याप्ति असेल व दोनहि दिवसीं श्रवणयोग असेल किंवा नसेल तत्रापि पूर्व दिवसाचीच घ्यावी. याप्रमाणें दोन दिवसीं अपराण्हकालव्याप्ति नसेल तथापि व श्रवणयोग असेल किंवा नसेल तत्रापि पूर्व दिवसाचीच घ्यावी. दोन दिवसीं अपराण्हव्याप्ति असेल किंवा नसेल आणि दोन दिवसांतून कोणत्याहि एका दिवसीं श्रवणयोग असेल तर ज्या दिवसीं श्रवणयोग असेल तीच घ्यावी. दोन दिवसीं अपराण्हकालीं एकदेशव्याप्ति असतांहि याप्रमाणेंच निर्णय जाणावा. जेव्हां पूर्व दिवसींच अपराण्हकालव्याप्ति असेल व दुसऱ्या दिवसीं श्रवण योग नसेल तेव्हांहि पूर्व दिवसाचीच घ्यावी. जेव्हां पूर्व दिवसींच अपराण्हकालव्यापिनी असेल व दुसऱ्या दिवसीं सहा घटिका किंवा कांहीं अधिक व्यापिनी असून अपराण्हकालाच्या पूर्वींच समाप्त होत असेल आणि दुसऱ्या दिवसींच श्रवणयोग युक्त असेल तर दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. कारण, अपराण्हकालीं दशमी नसली तथापि, "ज्या तिथीला घेऊन सूर्य उदय पावतो ती तिथी संपूर्ण जाणावी," इत्यादिक साकल्यबोधक वचनेंकरून, उदयकालीं व्यापिनी असून श्रवणयुक्त असी अल्प दशमी असली तथापि ती कर्मकालीं घेण्याविषयीं सांगितलें आहे. निर्णयसिंधूमध्यें तर

दुसऱ्या दिवशीं अपराण्हकालीं श्रवण असेल तरच दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी, अपराण्हाच्या पूर्वींच श्रवण संपले तर पूर्व दिवसाचीच घ्यावी, असें सांगितलें आहे, व हें योग्यहि आहे. जेव्हां दुसऱ्या दिवशींच अपराण्हकालव्याप्ति असेल आणि पूर्व दिवशींच अपराण्हकालानंतर सायान्हकाल इत्यादिक कालीं श्रवणयोग असेल तेव्हां तर दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी, असें मला वाटतें. ह्या विजयादशमीचे दिवशी अपराजितापूजन, शमीपूजन, सीमोल्लंघन, देशांतरीं गमन करण्याचें प्रस्थान इत्यादिक कृत्यें करावीं. **अपराजिता देवीच्या पूजेचा प्रकार**— अपराण्हकालीं ग्रामापासून ईशान्यदिशेचे ठिकाणीं जाऊन स्वच्छस्थळीं भूमि सारवून चंदन इत्यादिकानें अष्टदल काढून, " मम सकुटुंबस्य क्षेमसिद्ध्यर्थं अपराजितापूजनं करिष्ये, " असा संकल्प करून अष्टदलाच्या मध्यभागीं " अपराजितायै नमः " या नाममंत्रानें अपराजितेचें आवाहन करून तिच्या दक्षिण प्रदेशीं " क्रियाशक्त्यै नमः " ह्या मंत्रानें जया देवीचें आवाहन करावें. नंतर वामभागीं " उमायै नमः " या मंत्रानें विजया देवीचें आवाहन करून, " अपराजितायै नमः, जयायै नमः, विजयायै नमः " ह्या नाममंत्रांनीं षोडशोपचारपूजा करून प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचा मंत्र— " इमां पूजां मया देवि यथाशक्ति निवेदितां ॥ रक्षार्थंतु समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमं. " राजानें संकल्प करणें असेल तर " यात्रायां विजयसिद्ध्यर्थं, " असा विशेष जाणावा. पूजा, नमस्कार झाल्यानंतर, " हारेणतु विचित्रेण भास्वत्कनकमेखला ॥ अपराजिता भद्ररता करोतु विजयं मम, " इत्यादिक मंत्रांनीं विजयाची प्रार्थना करून पूर्वीं सांगितल्या प्रमाणें विसर्जन करावें. याप्रमाणें संक्षेप सांगितला. तदनंतर सर्व जनांनीं ग्रामापासून बाहेर जाऊन ईशान्यदिशेचे ठिकाणीं राहणारा जो शमीवृक्ष त्याची पूजा करावी. सीमोल्लंघन करणें तें शमीपूजनाच्या पूर्वीं किंवा नंतर करावें. राजा असेल तर त्यानें घोड्यावर बसून उपाध्याय, प्रधान यां सहवर्तमान शमीवृक्षाचे मूळाजवळ जाऊन घोड्यावरून खालीं उतरून पुण्याहवाचन करून शमीचें पूजन करावें. नंतर कार्याचे उद्देश प्रधानासह बोलत होत्साता प्रदक्षिणा करावी. **शमीपूजेचा प्रकार**— " मम दुष्कृतामंगलादिनिरासार्थं क्षेमार्थं यात्रायांविजयार्थंच शमीपूजां करिष्ये, ' शमी न मिळेल तर, "अश्मंतकवृक्षपूजां करिष्ये," असा संकल्प करावा. राजा असेल तर त्यानें शमिवृक्षाचे मूलाचे ठिकाणीं दिक्पाल व वास्तुदेवता यांची पूजा करावी." अमंगलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्यच ॥ दुःस्वप्नणाशिनीं धन्यां प्रपद्येहं शमीं शुभां," या मंत्रेंकरून शमीची पूजा करावी पूजा झाल्यानंतर," शमी शमयते पापं शमी लोहित कंटका ॥ धरित्र्यर्जुनबाणानां रामस्य प्रियवादीनी ॥ करिष्यमाणयात्रायां यथाकाल

सुखं मया ॥ तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते," ह्या मंत्रेकरून शमीची प्रार्थना करावी. अश्मंतकाचें पूजन केलें असेल तर ॥ "अश्मंतक महावृक्ष महादोषनिवारण ॥ इष्टानां दर्शनं देहि शत्रूणांच विनाशनं," ह्या मंत्रेंकरून अश्मंतकाची प्रार्थना करावी. राजानें शत्रूची मूर्ति करून ती शस्त्रानें छेदावी. प्राकृत जन शमीवृक्षाच्या खांद्या तोडून आणतात तें निर्मूल आहे. "शमीवृक्षाच्या मूलांतील ओली मृत्तिका अक्षतांसह घेऊन ती वाजत गाजत आपल्या घरीं आणावी. सौभाग्यवती स्त्रियांनीं मंगल आरती केली होत्साता, नंतर आपण आपल्या इष्टमित्रांसहवर्तमान भूषण, वस्त्रें इत्यादिक धारण करावीं." ह्या विजयादशमीचे दिवसीं अन्य देशीं जाणारे असतील त्यांनीं चंद्र इत्यादिक अनुकूळ नसेल तथापि विजय मुहूर्ताचे ठिकाणीं प्रयाण करावें. त्या प्रयाणाविषयीं विजयमुहूर्त दोन प्रकारचा आहे. **पहिला प्रकार**— सायंकाळीं किंचित् संधिकाल टाकून किंचित् नक्षत्रें दिसायाला लागतात असा जो काल तो विजयकाल, तो सर्व कार्यें व अर्थ सफल करणारा आहे. **दुसरा प्रकार**—सूर्योदयापासून अकरावा जो मुहूर्त त्याला विजय असें ह्मणतात, त्या विजयकालीं आपल्या जयाची इच्छा करणारे अशा सर्वांनीं प्रयाण करावें. या दोहोंतून कोणत्या एका दशमीयुक्त मुहूर्तावर प्रस्थान करावें एकादशीयुक्त मुहूर्तावर करूं नये. " आश्विनशुद्ध दशमी, तिला विजया अशी संज्ञा असून ती सर्व शुभकार्यां विषयीं शुभ आहे. प्रयाणाविषयीं तर विशेषेंकरून शुभ होय. श्रवणयुक्त असेल तर अतिप्रशस्त," असें ज्योतिष ग्रंथाचें वचन आहे, याकरितां विशेष मासांची अपेक्षा न करितां होणारीं असीं दुसरीं कर्में ह्या विजया दशमीचे दिवसीं चंद्र इत्यादिक अनुकूळ नसेल तथापि करावीं.—विशेषमासामध्यें करावयाचीं असीं जीं चूडाकर्म, विष्णु इत्यादिक देवतांची प्रतिष्ठा इत्यादिक कर्में तीं करूं नयेत. राजांच्या पट्टाभिषेकाविषयीं नवमीनें विद्ध असी दशमी श्रवणयुक्त असेल तथापि घेऊं नये, तर दुसऱ्या दिवसीं सूर्योदयव्यापिनी असेल तीच घ्यावी.

कार्तिकस्नानाचा निर्णय.

आश्विनशुद्ध दशमी, एकादशी, किंवा पौर्णिमा यांतून कोणत्याहि दिवसीं कार्तिकस्नानाला आरंभ करावा. पहांटे दोन घटिका रात्र शेष राहिल्यानंतर उठून तीर्थ इत्यादिकांचे ठिकाणीं जाऊन दररोज एक महिनापर्यंत कार्तिकस्नान करावें. त्याचा प्रकार—विष्णूचें स्मरण करून देशकालांचा उच्चार केल्यानंतर, " नमः कमलनाभाय नमस्ते जलशायिने ॥ नमस्तेस्तु हृषीकेश गृहाणार्घ्यं नमोस्तुते," या मंत्रेंकरून अर्घ्य देऊन, "कार्ति-

केऽहं करिष्यामिं प्रात:स्नानं जनार्दन ॥ प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मयासह ॥ ध्यात्वा ऽहं त्वांच देवेश जलेस्मिन् स्नातुमुद्यत: ॥ तव प्रसादात्पापं मे दामोदर विनश्यतु, " ह्या मंत्रांनीं स्नान करून पुन: दोन वेळ अर्घ्य द्यावें, त्याचा मंत्र —" नित्येनैमित्तिकेकृष्ण कार्तिके पापनाशने ॥ गृहाणार्घ्यंमयादत्तंराधयासहितोहरे ॥ व्रतिन:कार्तिकेमासिस्नातस्य विधिवन्मम ॥ गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे." कुरुक्षेत्र, गंगा, पुष्कर इत्यादिक विशेषतीर्थांचे ठिकाणीं विशेष फलें जाणावीं. या नंतर दुसराहि विशेष प्रकार सांगतों.—"सर्व कार्तिक मासपर्यंत नित्य स्नान करणारा, जितेंद्रिय, जय करणारा, हविष्यान्नभोजन करणारा, व तपश्चर्येचे क्लेश सहन करणारा, असा जो तो सर्व पापांपासून मुक्त होतो." "भागीरथी, विष्णु, शिव, आणि सूर्य यांचें स्मरण करून जलांत प्रवेश करावा, व नाभिप्रमाण उदकांत उभा रहात होत्साता व्रत धारण करणारा जो त्यानें यथाविधि स्नान करावें. हें कार्तिकस्नान करणें तें, प्रात:स्नान व प्रात:संध्या हीं करून नंतर करावें; कारण प्रात:स्नान व प्रात:संध्या हीं केल्यावांचून इतर कर्म करण्याला अधिकार नाहीं. जरी प्रात:संध्येची समाप्ति सूर्योदयकालीं होते असें आहे तत्रापि याविषयीं विशेष वचन आहे यास्तव उदयाच्या पूर्वीं प्रात:संध्या समाप्त करून कार्तिक स्नान करावें, असें निर्णयसिंधूंत सांगितलें आहे. इतर ग्रंथांत याप्रमाणें आढळत नाहीं. एक महिन्यापर्यंत स्नान करण्याला सामर्थ्य नसेल तर तीन दिवस स्नान करावें. कार्तिकमाससंबंधीं असीं इतर जीं व्रतें त्यांचाहि प्रारंभ ह्याच दिवसीं करावा. तीं व्रतें असीं,–" जो कार्तिकमासांत लक्षसंख्याक तुलसीपत्रांनीं हरीचें पूजन करितो त्याला हे मुनिश्रेष्ठा, दरएक पत्रापत्राचे ठिकाणीं मौक्तिक समर्पण केल्याचें फळ मिळतें. तुलसीच्या मंजरींनीं हरि, हर यांचें पूजन केलें असतां मुक्तिफल मिळतें. तुलसीची लावणी, पालन, स्पर्श हीं केल्यानें पापांचा क्षय होतो. तुलसीच्या छायेमध्यें श्राद्ध केलें असतां पितरांची तृप्ति होते. तुलसींनीं शोभायमान अशा तीर्थरूपी गृहाचे ठिकाणीं यमाचे दूत येत नाहींत," इत्यादिक तुलसीचें माहात्म्य सांगितलें आहे. याप्रमाणें आवळीचेंहि माहात्म्य सांगितलें आहे. "कार्तिक मासांत आवळीच्या वृक्षाखालीं चित्रान्नानीं हरीचा संतोष करावा; ह्मणजे चित्रान्नाचा नैवेद्य समर्पण करावा, व भक्तीनें ब्राह्मणांला भोजन देऊन स्वकीय बांधवांसहवर्तमान आपण भोजन करावें. आवळीच्या छायेचेठिकाणीं श्राद्ध केलें असतां आणि आवळीच्या पत्रांनीं व फळांनीं हरीची पूजा केली असतां महाफल मिळतें; कारण आवळीचे ठिकाणीं देव, ऋषि, सर्व यज्ञ, आणि सर्व तीर्थें हीं रहातात" असें वचन आहे; ह्या कार्तिक मासामध्यें हरिजागराचा विधि करावा."कार्तिक मासांत आरुणोदयकालीं जो दामोदराच्या पुढें जागरण (कीर्तनादिकानें) करितो त्याला

हे षडाननां, सहस्रगोदानाचें फळ मिळतें. शिव, विष्णु यांचे देवालयांत जागर करावा. शिव, विष्णु यांचीं देवलयें नसतील तर इतर सर्व देवालयांचे ठिकाणींहि हरिजागर करावा. किंवा आश्वत्थवृक्षाच्या मूळांचे ठिकाणीं अथवा तुलसींच्या वनांचे ठिकाणींहि जागर करावा. विष्णूच्या जवळ जो विष्णूच्या कथांचें गायन करितो त्याला सहस्रगोदान केल्याचें फळ मिळतें. वाद्यें वाजविणारा जो त्यालाहि वाजपेय यज्ञाचें फळ मिळतें. नृत्य करणारा (हरिजागरांत) त्याला सर्व तीर्थांमध्यें स्नान केल्याचें फळ मिळतें. हरिजागर करणारे त्याला द्रव्य दिलें असतां सर्व पुण्य मिळतें. पूजा, दर्शन इत्यादिक केलें असतां हरिजागराचें षष्ठांश पुण्य मिळतें." असें कौस्तुभांत सांगितलें आहे. देवालयादिक नसेल तर, ब्राह्मण, विष्णूभक्त, पिंपळ, किंवा वटवृक्ष यांची सेवा करावी असें कौस्तुभांतच सांगितलें आहे. कार्तिकमासांत कमलें, तुलसी, जाई, चमेली, अगस्तिपुष्पें हीं प्रशस्त आहेत; याकरितां या पुष्पांनीं विष्णूची पूजा करावी, व दीपदानहि करावें कार्तिक मासांत एक महिन्यापर्यंत उपोषण, वानप्रस्थ (तपाच्या उद्देशानें वनांत राहणारे), संन्यासी आणि विधवा यांनीं करावें, गृहस्थाश्रमी जे त्यांनीं करूं नये. कार्तिकमासांत व्रत धारण केलें असेल त्यानें कृच्छ्र, अतिकृच्छ्र, अथवा प्राजापत्य, करावें. किंवा एकरात्र, त्रिरात्र असें कार्तिकव्रत करावें अथवा दुधाचाआहार, शाकाहार; फलाहार यांतून कोणतेंहि करावें. अथवा यवांचे अन्नाचा आहार करावा.

कार्तिक मासांतील वर्ज्य पदार्थ.

कार्तिकमासामध्यें कांदा, लसण, हिंग, भुईफोड, गाजरें, मुळा, पांढरा भोपळा, शेवग्याचा पाला आणि शेंगा, वांगें, कूष्मांड, डोरली वांगें, कलिंगण, कवठ, तेल, लोणचीं दोन वेळ शिजपलेलें अन्न, शिळें अन्न, करपलेलें अन्न, हे पदार्थ वर्ज्य करावे. उडीद, मूग, मसुरा, हरभरे, कुळिथ, पावटा, पांढरा पावटा, चवळी, काळा वाल, घेवडा, आणि तूर इत्यादिक द्विदल धान्यें वर्ज्य करावीं, सप्तमीचे दिवशीं आवळे, तिल हे वर्ज्य करावे. अष्टमीचे दिवशीं नारळ, रविवारीं आवळे हे पदार्थ सर्वदा वर्ज्य करावे.

कोणत्या व्रताच्या समाप्तीचे दिवशीं कोणतीं दानें करावीं.

कांस्यपात्रांत भोजन वर्ज्य केलेल्या व्रताचे ठिकाणीं तुपानें भरलेलें कांस्यपात्र द्यावें. घाच्या त्याग केला असेल तर तूप, क्षीर, साखर, यांचें दान समाप्तीचे दिवशीं करावें

तेल सोडलें असतां त्याजबद्दल तिळांचें दान करावें. कार्तिकमासांत भोजनकाळीं मौन धरणारा त्यानें तिळांसहवर्तमान घंटादान करावें. इतर मासांत भोजनकालीं मौन धारण केलें असेल तर सुवर्ण, उडीद यांहीं युक्त असे तीस कोहळे द्यावे. कार्तिकमासीं कांस्यपात्रांत भोजन केलें असतां कीटक भक्षण केलेंअसें होतें. फलें वर्ज्य केलीं असतां जींफलें वर्ज्यकेलीं असतील त्यांचें दान करावें.रस वर्ज्य केले असल्यास त्यात्या रसांचें दान करावें.धान्यें वर्ज्य केलीं असल्यास तीं तीं धान्यें द्यावीं.अथवा सर्व व्रतांचे ठिकाणीं गोदान करावें. "सर्व दानें एकीकडे आणि दीपदान एकीकडे, ह्मणजे सर्व दानांमध्यें दीप दान उत्तम आहे, याकरितां कार्तिकमासांत दीपदानाच्या पुण्याचा सोळावा अंश सुद्धां इतर दानें पावत नाहींत." इतकीं व्रतें होण्याचा संभव नसेल किंवा चातुर्मास्य व्रतांचा संभव नसेल तर कार्तिक मासांत कांहीं अल्प तरी अवश्य व्रत करावें. कारण ज्यांचा कार्तिकमास व्रतावांचून गेला त्यांना ह्या लोकीं लेशमात्र पुण्य मिळत नसून ते मूढबुद्धि व डुकरासारखे लेखावे, असें वचन आहे. जी स्त्री, शाळग्राम इत्यादिक देवांच्या पुढें रांगोळी इत्यादिक घालून स्वस्तिकें, सर्वतोभद्र इत्यादिक मंडळें घालते तिला स्वर्गादिक फळ मिळून सप्त जन्मपर्यंत वैधव्य प्राप्त होत नाहीं. कार्तिकमासामध्यें पुराण, इतिहास (भारत इत्यादिक) यांच्या श्रवणाचा आरंभ, व समाप्ति हीं करावीं.

पुराणश्रवणाचा विधि.

"पुराण वाचणारा ब्राह्मण असावा. इतर वर्णांचा असूं नये. ब्राह्मण श्रोता पुढें बसवून ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र ह्या चार वर्णांला पुराणश्रवण करवावें. पुराण वाचणारानें श्लोकवाचणें व ग्रंथाचा अर्थ सांगणें तो,विशेषेंकरून स्पष्ट,सावकाश, शांतवृत्तीनें, असें वाचावें व अर्थ सांगावा. आणि ज्यामध्यें अक्षरें, पदें, कला, स्वर, रस, भाव हीं यथायोग्य असावीं. याप्रमाणें हे राजा, पुराण वाचणारानें ग्रंथाचा अर्थ ब्राह्मणादिक सर्व जातींला सांगावा.याप्रमाणें जो ब्राह्मण पुराण वाचतो त्याला व्यास असें ह्मणतात. असीं पुराणें समाप्त झाल्यानंतर वाचकाची यथाशक्ति वस्त्रें,अलंकार इत्यादिकेंकरून पूजा करावी. ज्यानें वाचकाची पूजा केली त्याला सर्व देव प्रसन्न होतात. हे राजा, ज्याच्या श्राद्धाचे ठिकाणीं भक्तिपुरःसर वाचक ब्राह्मण भोजन करितो, त्याचे पितर शंभर वर्षेंपर्यंत तृप्त होतात:" ज्याला पुत्रकामना असेल त्यानें कार्तिकस्नानकाळीं, काशीखंडांत सांगितलेलें जें अभिलाषाष्टक स्तोत्र त्याचा पाठ करावा. ह्याच दिवशीं दुग्धव्रत समाप्त करून दुधाचें दान करावें, आणि द्विदल व्रताचा संकल्प करावा. ह्या द्विदल धान्यामध्यें उत्पत्तिकालीं ज्यांचे द्विदल दिसतें तीं वर्ज्य करावीं, असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. "दुसरे

ग्रंथकार तर, अशा लक्षणेविषयीं ह्मणजे उत्पत्तिकालीं ज्यांचें द्विदल दिसतें तीं वर्ज्य करावीं याविषयीं प्रमाणभूत वचन नाहीं याकरितां स्वरूपेंकरून ज्यांचें द्विदल दिसतें तीं धान्यें वर्ज्य करावीं, दुसरीं वर्ज्य करूं नयेत, व पत्र, पुष्पें इत्यादिकहि वर्ज्य नाहींत असें ह्मणतात. याप्रमाणें इतर तांबूलभक्षण न करणें, श्मश्रु न करणें इत्यादिकहि व्रतें जाणावीं. ह्या कार्तिक मासामध्यें आकाशदिवा लावावा, त्याचा प्रकार—सूर्यास्तसमयीं आपल्या गृहापासून जवळ पुरुषप्रमाण (साडेतीन हात) यज्ञास योग्य असें काष्ठ भूमींत पुरून त्या काष्ठाचे शिरोभागीं अष्टदल इत्यादिक आकारानें केलेलें असें जें दीपाचें यंत्र त्याचे मध्यभागीं मुख्य दिवा लावून त्याच्या सभोंवार आठ दिशांला आठ दिवे लावावे, आणि देवाला अर्पण करावा. त्याचा मंत्र—"दामोदराय नभसि तुलायां दोलयासह ॥ प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोनंताय वेधसे," ह्या मंत्रेंकरून दिवा लावावा. याप्रमाणें मासपर्यंत आकाशदिवा लावला असतां महासंपत्ति प्राप्त होते.

कोजागरव्रत.

आश्विन पौर्णिमेचे दिवशीं कोजागरव्रत करावें. ह्या व्रताविषयीं पौर्णिमा घेणें ती पूर्व दिवशींच निशीथव्यापिनी असेल तर पूर्व दिवसाची घ्यावी. जर दुसऱ्या दिवशींच किंवा दोनहि दिवशीं निशीथ व्यापिनी असेल, अथवा दोनहि दिवशीं निशीथकाळीं स्पर्श नसेल तर दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. कोणी ग्रंथकार, पूर्वदिवशींच निशीथव्याप्ति, व दुसऱ्या दिवशीं प्रदोषव्याप्तिच असी असेल तेव्हां दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी, असें ह्मणतात. ह्या कोजागरव्रताचे ठिकाणीं लक्ष्मी व इंद्र यांची पूजा करून जागरण व द्यूत करावें. त्याविषयीं पद्मासनावर बसलेली असी जी लक्ष्मी, तिचें ध्यान करून अक्षतांच्या राशीचे ठिकाणीं "ओं लक्ष्म्यै नमः" या मंत्रानें आवाहनादिक षोडशोपचारांनीं पूजा करावी, आणि " मनस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ॥ या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्चनात्," यामंत्रेंकरून नमस्कार करावा. नंतर, "चतुर्दंतसमारूढो वज्रपाणिः पुरंदरः ॥ शचीपतिश्च ध्यातव्यो नानाभरणभूषितः" या मंत्रेंकरून इंद्राचें ध्यान करून अक्षतांची राशि इत्यादिक ठिकाणीं "इंद्राय नमः" या मंत्रेंकरून पूजा करून, "विचित्रैरावतस्थाय भास्वत्कुलिशपाणये ॥ पौलोम्यालिंगितांगाय सहस्राक्षाय ते नमः" या मंत्रेंकरून पुष्पांजलि देऊन नमस्कार करावा. "नारळांतील उदक प्राशन करून द्यूत आरंभावें. वर देणारी असी लक्ष्मी मध्यरात्रीं गृहाचे ठिकाणीं येऊन पाहते व कोण जागरण करीत आहे, द्यूत करून जो जागरण करितो त्याला मी द्रव्य देईन असें भाषण करिते." नारळ, पोहे इत्यादिक पदार्थ देव, पितर यांला देऊन बांधवांसह आपण भक्षण

करावे. आश्व पौर्णिमेचे दिवशीं आश्वलायनशाखी यांनीं आश्वयुजी कर्म करावें. पर्व दोन प्रकारचें असेल तर पूर्वाण्हसंधीचे ठिकाणीं शेषपर्व असेल त्याचे ठिकाणीं पूर्वी प्रकृतिइष्टि करून नंतर आश्वयुजी कर्म करावें. अपराण्हसंधीचे ठिकाणीं ही विकृति करून प्रकृतिइष्टीचें अन्वाधान करावें. त्याचा प्रयोग इतर ठिकाणीं पाहावा.

आग्रयणाचा काल.

आश्विन व कार्तिक या मासांत पौर्णिमा किंवा अमावास्या यांचे ठिकाणीं आग्रयण करावें अथवा पूर्वी सांगितलेल्या मासामध्यें शुक्लपक्षांतील कृत्तिकांपासून विशाखांपर्यंत जीं चवदा नक्षत्रें त्यांचे ठिकाणीं किंवा शुक्लपक्षांतील रेवती नक्षत्राचे ठिकाणीं व्रीह्याग्रयण करावें. याप्रमाणें श्रावण व भाद्रपद या मासांत पूर्वी सांगितलेल्या पर्वदिवशीं अथवा नक्षत्रांचे ठिकाणीं सांवे यांचें आग्रयण करावें. चैत्र व वैशाख मासांमध्यें पर्वादिकांचे ठिकाणीं यवांचें आग्रयण करावें. त्यामध्यें पौर्णिमापर्व असेल तर संगवकालाच्या पूर्वसंधीचे ठिकाणीं पूर्व दिवशीं आग्रयण करून प्रकृतीष्टीचें अन्वाधान करावें. मध्यान्हकालाच्या पुढें संधि असेल तर संधिदिवशीं आग्रयण करून प्रकृतिइष्टीचें अन्वाधान करावें. मध्यान्हकालीं अथवा संगवकालाच्या नंतर व मध्यान्हाच्या पूर्वी संधि असेल तर संधिदिवशीं आग्रयणेष्टि करून प्रकृतिइष्टि तत्कालीं करावी. अमावास्या पर्व असेल तर पूर्वाण्हकालीं किंवा अपराण्हकालीं संधि असल्यास यथाकालीं दर्शेष्टि करून प्रतिपदेमध्यें आग्रयणेष्टि करावी. याप्रमाणें नक्षत्राग्रयणाच्या पक्षींहि पौर्णिमेष्टीच्या पूर्वी, आणि अमावास्येष्टीच्या नंतर जसें होईल त्याप्रमाणें आग्रयण करावें, याविषयीं दीपिकेमध्यें "दर्शेष्टीच्या नंतर, आणि पौर्णिमा इष्टीच्या पूर्वी आग्रयण करावें असें सांगितलें आहे." तरी "अथो पूर्वाण्हपर्वक्षये". असा आरंभ आहे, याकरितां पूर्वाण्हसंधीचे ठिकाणीं पर्वक्षयकालीं हा क्रम जाणावा; असें हेमाद्रीच्या सिद्धांताला मिळणारें दीपिकामत आहे, तथापि कसाहि संधि असला तरी याप्रमाणेंच क्रम होतो, असा कौस्तुभाच्या सिद्धांताला मिळणारा एथील सिद्धांत जाणावा. ह्या पक्षीं 'अथो' हें पद चकारार्थी योजावें, आणि 'पूर्वाण्हसंधीचे व पर्वक्षयाचे ठिकाणीं' असा अर्थ करावा. याप्रमाणें कृष्णपक्षाचे ठिकाणीं होत नाहीं असें सिद्ध झालें. अमावास्यापर्वाचे ठिकाणीं आग्रयण करावें ह्मणून सांगितलें त्यापेक्षां अखंड अमावास्येचे दिवशीं व्यर्थत्वाची आपत्ति येणार याकरितां हें दीपिकाकाराचें मत योग्य नाहीं, असें गृह्याग्निसागराचें मत आहे तें प्रशस्त नाहीं असें मला वाटतें. कारण, खंडपर्व असतां प्रकृतीच्या नंतर अन्य विकृति प्रतिपदेचे ठिकाणीं केल्या तथापि पर्वाचे ठिकाणीं केल्यासारखें जसें फळ येतें तसें अखंड अमावास्या असली

तथापि प्रतिपदेचे ठिकाणीं करावयाचें जें आग्रयण त्याला अमावास्यापर्वाचें फळ, मिळ-ण्याच्या संमतीचा संभव आहे. खंड अमावास्या असतां अमावास्यापर्वाचे विधानेंकरून सार्थकता होण्याचा संभव आहे, याप्रमाणें सिद्धांत जाणावा. श्रावण इत्यादिक मासांचे ठिकाणीं श्यामाकांचें (सांव्यांचें) आग्रयण न केलें तर शरदृतूचे ठिकाणीं व्रीहींच्या आग्र-यणानें समान तंत्र करावें. त्याविषयीं स्मार्ताग्नीचे ठिकाणीं, "व्रीह्याग्रयणं श्यामाका-ग्रयणंच तंत्रेण करिष्ये," असा संकल्प करून इंद्राग्नि व विश्वेदेव या देवतांकरितां सुपांत आठ मुठी तांदूळ घेऊन दुसऱ्या सुपांत आठ मुठी श्यामाक "सोमाय०" या नाममंत्रानें घेऊन पुनः पहिल्या सुपामध्यें द्यावापृथिवी देवतांसाठीं तांदूळ घ्यावे. या प्रमाणें होमाचे ठिकाणींहि विश्वेदेवहोम झाल्यानंतर सोमदेवताक जो श्यामाकचरु त्याचा होम करून मग द्यावापृथिवी देवतांचा होम करावा. आश्विन पौर्णिचे दिवशीं अपराण्ह इत्यादिक संधीचे ठिकाणीं आग्रयण करणें असेल तर आश्वयुजीकर्मासह समान तंत्रेंकरून आग्रयण करावें. तसेंच जुन्या तांदुळांचा चरु, नव्या तांदुळांचा चरु, आणि नवा असा श्यामाकचरु, असे तीन चरु तीन पात्रांचे ठिकाणीं पृथक् पृथक् करावे. पौर्णिमेच्या दिवशीं पूर्वाण्ह इत्यादिक संधि असेल तर संधिदिवशीं प्रकृतियाग केल्यानंतर आश्वयुजीकर्म करून पूर्व दिवशीं किंवा संधिदिवशीं प्रकृतियागाच्या पूर्वी आग्रयण करावें. याप्रमाणें दोन कर्मांचा निरानिराळा काल आहे याकरितां दोन कर्में एकतंत्रानें करूं नयेत. श्यामाकांचा चरु न मिळेल तर श्यामाकतृणाची मुष्टि करून ती स्रुवापात्राच्या उत्तर प्रदेशीं हातरून त्यावेवर स्रुचिपात्र ठेवावें, इतकें केल्यानें श्यामाकाग्रयणाची सिद्धि होते, असें वृत्तिकार नारायण ह्मणतो. यवांचें आग्रयण करावें किंवा करूं नये. व्रीह्याग्रयणाचा वसंतऋतुपर्यंत गौणकाल आहे. यवाग्रयणाचा वर्षाऋतुपर्यंत गौणकाल आहे. आपत्तिकालावांचून गौणकालीं आग्रयण करील तर मुख्य कालाचें उल्लंघन झालें त्याचें प्रायश्चित्त पूर्वी करून नंतर आग्रयण करावें. आपत्तिकाल असतां गौण कालीं करील तर प्रायश्चित्त करूं नये. गौणकालाचेंहि उल्लंघन होईल तर वैश्वानरे ष्टिरूप प्रायश्चित्त करून राहिलेलें आग्रयण करावें. स्मार्ताग्नीचे ठिकाणीं वैश्वानर देवता ज्याची आहे असा स्थालीपाक (चरु) ग्रहण करावा. कारण, "अग्निहोत्री याचे जे पुरो-डाश तेच स्मार्ताग्निवंताचे चरु" असें वचन आहे. प्रथम आग्रयण करावयाचें तें शरदृ-तूंत करावें. तें त्या ऋतूंत न झालें तर विभ्रष्ट इष्टि, किंवा तद्देवताक स्थालीपाक करून पुढें येणारा जो मुख्य काल त्या कालीं पहिलें आग्रयण करावें. गौणकालीं पहिलें आग्रयण होत नाहीं. ज्यांचा पूर्वी आरंभ केलेला नाहीं असे दर्शपौर्णमास, आग्रयण इत्यादिक यांचें प्रायश्चित्त करण्याविषयीं विकल्प आहे, ह्मणजे प्रायश्चित्त करावें किंवा न करावें असें आहे,

याकरितां विभ्रष्ट इष्टि सुद्धां वैकल्पिक जाणावी, ह्मणजे करावी किंवा न करावी. आग्रयण केल्यावांचून कोणतेंहि नवें उत्पन्न झालेलें धान्य भक्षण करूं नये. " आग्रयण केल्यावांचून जर कोणी मनुष्य नवें धान्यभक्षण करील तर त्यानें वैश्वानर देवतेसाठीं चरु करावा, अथवा पूर्णाहुति करावी. किंवा "सभिंद्रराया०" ह्या मंत्राचा शंभर वेळ जप करावा, " असें आहे.

आतां आग्रयणाचे गौण प्रकार.

ज्याला निराळें आग्रयण करण्याविषयीं सामर्थ्य नसेल त्यानें प्रकृतीष्टीशीं समान तंत्र असा आग्रयणाचा प्रयोग करावा. ह्यामध्यें पौर्णिमेष्टीच्या बरोबर एकतंत्रानें आग्रयण करणें असेल तर पूर्वी आग्रयणाचें प्रधानकर्म करून नंतर प्रकृति इष्टीचें प्रधान कर्म करावें. दर्शेष्टीच्या बरोबर एकतंत्रानें करणें असेल तर पूर्वी दर्शेष्टीचें प्रधान कर्म करून नंतर आग्रयणाचें प्रधान कर्म करावें. दुसरीं पूर्वींचीं व पुढचीं सर्व अंगभूत कर्में आग्रयण विकृतिसंबंधि असतील तींच करावीं, इष्टिसंबंधी करूं नयेत; कारण, कर्मविरोध असेल तर विकृतितंत्र करावें, असा सिद्धांत आहे. ह्याचा संभव नसेल तर नवे असे श्यामाक, व्रीहि आणि यव यांचा पुरोडाश करून दर्शपौर्णमास स्थालीपाक करावे. अथवा नवे व्रीहि इत्यादिक घेऊन त्यांहींकरून अग्निहोत्रसंबंधि होम करावा. किंवा नवीन धान्यें अग्निहोत्राच्या गाईकडून खाववून नंतर तिच्या दुधाचा अग्निहोत्राचे ठिकाणीं होम करावा. अथवा नवीन अन्नाचें ब्राह्मणांला भोजन द्यावें. हें आग्रयण मलमासांत करूं नये. गुरु शुक्रांच्या अस्तकालींहि करूं नये, असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. जुनें धान्य न मिळेल तर मलमासादिकांत करावें. ह्याच पौर्णिमेचे दिवशीं ज्येष्ठ पुत्र किंवा ज्येष्ठ कन्या यांला नीराजनविधि करणें तो प्रतिपदेनें विद्ध अशा पौर्णिमेचे दिवशीं करावा.

करकचतुर्थी.

आश्विनकृष्ण पक्षांतील जी चतुर्थी तिला करकचतुर्थी असें ह्मणतात. ती चतुर्थी चंद्रोदयव्यापिनी असेल ती घ्यावी. जर दोन दिवशीं चंद्रोदयव्याप्ति, अव्याप्ति इत्यादिक असेल तर संकष्टचतुर्थी प्रमाणें निर्णय जाणावा.

मथुरा देशांत राहणारे जनांनीं आश्विनकृष्ण अष्टमीचे दिवशीं राधाकुंडांत स्नान करावें. त्या स्नानाविषयीं अष्टमी अरुणोदयव्यापिनी घ्यावी. अरुणोदयव्यापिनी नसल्यास सूर्योदय व्यापिनी घ्यावी.

गोवत्स द्वादशी.

आश्विन कृष्णपक्षांतील जी द्वादशी तिला गोवत्सद्वादशी असें ह्मणतात. ती प्रदोष

कालव्यापिनी घ्यावी. दोन दिवसीं प्रदोषकालव्यापिनी नसेल तर दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी; कारण, सायंकाल हा तिचा गौण काल असून त्या कालीं तिची व्याप्ति आहे. दोन दिवसीं प्रदोषकालव्यापिनी असेल तर पूर्वदिवसाची घ्यावी, असें पुष्कळ ग्रंथकार ह्मणतात. दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी, असें कितीएक ग्रंथकार ह्मणतात. ह्या द्वादशीचे दिवशीं वत्सतुल्यवर्ण असून सवत्स व दूध देणारी अशा गाईचें पूजन करून तिच्या पायांचे ठिकाणीं तांब्याच्या पात्रानें अर्घ्य द्यावें. अर्घ्याचा मंत्र—"क्षीरोदार्णवसंभूते सुरासुरनमस्कृते ॥ सर्वदेवमये मातर्गृहाणार्घ्यं नमोस्तुते." तदनंतर उडीद इत्यादि धान्यांचे वडे गाईला भक्षणार्थ देऊन प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचा मंत्र—"सर्वदेवमये देवि सर्वदेवैरलंकृते ॥ मातर्ममाभिलषितं सफलं कुरु नंदिनी" ह्या गोवत्सद्वादशीचे दिवशीं तेलांत तळलेलें, स्थालींत शिजवलेलें, गाईचें दुध, गाईचें घृत, गाईचें दहीं, आणि ताक हे पदार्थ वर्ज्य करावे. नक्तव्रत, उडीदमिश्रित अन्नाचें भोजन, भूमीचे ठिकाणीं शयन, ब्रह्मचर्य, हेहि नियम पाळावे. ह्याच द्वादशीला आरंभ करून पांच दिवसपर्यंत पूर्वरात्रीचे ठिकाणीं नीराजनविधि करावा असें नारद सांगतात. "देव, ब्राह्मण, गाई, घोडे, ज्येष्ठ, श्रेष्ठ, कनिष्ट, या सर्वांला माता आदिकरून सर्व स्त्रियांनीं दिवे ओवाळावे." अपमृत्यूचा, नाश व्हावा एतदर्थ त्रयोदशीचे दिवशीं यमासाठीं प्रदोषकालीं घरापासून बाहेर दिवा लावावा. ह्याच त्रयोदशीला आरंभ करून गोत्रिरात्र व्रत करावें. त्याचा प्रयोग कौस्तुभांत पहावा.

नरकचतुर्दशी.

चंद्रोदयव्यापिनी अशा आश्विनकृष्ण चतुर्दशीचे दिवशीं नरकाला भिणारे ह्यांनीं तिलतैलाचा अभ्यंग करून स्नान करावें. या विषयीं रात्रीच्या शेवटच्या प्रहरापासून आरंभ करून अरुणोदयापर्यंत, तेथून चंद्रोदयापर्यंत, तेथून सूर्योदयापर्यंत, या प्रमाणें तीन कालांमध्यें पहिला पहिला गौण व पुढचा पुढचा श्रेष्ठ आहे याकरितां चंद्रोदयानंतरचा तो मुख्य काल, प्रातःकाल तो गौणकाल जाणावा. त्यामध्यें पूर्व दिवसींच चंद्रोदय व्याप्ति असेल तर पूर्व दिवसाची करावी. दुसऱ्या दिवसींच चंद्रोदय व्यापिनी असेल तर दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. ह्या चंद्रोदयव्याप्तिपक्षीं त्या दिवसीं सूर्यास्तादि कालीं करण्याविषयीं सांगितलेलें असें उल्कादान (कोलीत दाखवणें,) दीपदान इत्यादिक तें, चंद्रोदयकालीं चतुर्दशी नसली तत्रापि करावें. दोन दिवसीं चंद्रोदयव्याप्ति असेल तर पूर्व दिवसाची घ्यावी. दोन दिवसीं चंद्रोदयव्याप्ति नसेल तर तीन पक्ष संभवतात. पूर्व दिवसीं चंद्रोदयानंतर उषःकालाला व सूर्योदयाला व्यापून राहणारी चतु-

दशी ती दुसऱ्या दिवसीं चंद्रोदयाच्या पूर्वी समाप्त झाली. या विषयीं उदाहरण;—त्रयोदशी घ० ५८, पळें ५०, चतुर्दशी घ० ५७, ह्या पहिल्या पक्षीं, चतुर्दशीनें युक्त अशा उषःकालाच्या एकदेशाचे ठिकाणीं अभ्यंगस्नान करावें. या नंतर पूर्व दिवसीं चतुर्दशी केवळ सूर्योदयाला मात्र व्यापून राहणारी, आणि दुसऱ्या दिवसीं चंद्रोदयाच्या पूर्वी समाप्त झाली. अथवा सूर्योदयाला स्पर्श नाहीं तेव्हां चतुर्दशीचा क्षय आहे; उदाहरण;— त्रयोदशी घ० ५९, पळें ५९, चतुर्दशी घ० ५७, अथवा दुसरें उदाहरण;— त्रयोदशी घ० १, ह्या दिवसीं चतुर्दशी घ० ५४, ह्या दोन पक्षांचे ठिकाणीं दुसऱ्या दिवसीं चंद्रोदयकालीं स्नान करावें; कारण, चतुर्थ प्रहर इत्यादिक जो स्नानाचा गौणकाल त्या कालीं चतुर्दशीची व्याप्ति आहे. ह्या दोन पक्षीं कितीएक ग्रंथकार, अरुणोदयाच्या पूर्वी सुद्धां चतुर्दशीमध्येंच स्नान करावें, असें ह्मणतात. दुसरे ग्रंथकार तर, अरुणोदयानंतर चंद्रोदय इत्यादिक जो काळ तो अमावास्येनें युक्त असेल तथापि त्याचे ठिकाणीं स्नान करावें, असें ह्मणतात. चतुर्दशीचा क्षय असेल तर, पूर्व दिवसीं त्रयोदशीचे ठिकाणीं चंद्रोदयकालीं स्नान करावें असें जे कितीएक ग्रंथकार ह्मणतात तें योग्य नाहीं. ह्या अभ्यंगस्नाना विषयीं विशेष प्रकार— "सीतालोष्ठसमायुक्त सकंटकदलान्वित ॥ हर पापमपामार्ग भ्राम्यमाणः पुनः पुनः" ह्या मंत्रेकरून नांगरानें उकरून काढलेलें असें मातीचें ढेंकूळ; आघाडा, दुधीण भोपळी, टाकळा यांच्या फांद्या स्नानामध्यें तीन वेळ आपल्या आंगावरून फिरवाव्या. अभ्यंगस्नान केल्या नंतर गंधादिकाचा टिळक लावून मग कार्तिकस्नान करावें. पूर्वी सांगितलेल्या मुख्य कालांचे ठिकाणीं स्नान न झालें तर सूर्योदयानंतर गौणकालामध्येंहि करावें. संन्यासी इत्यादिकांनीं सुद्धां अवश्य अभ्यंग करून स्नान करावें. कार्तिक स्नान केल्या नंतर यमतर्पण करावें. तें असें,— "यमाय नमः यमं तर्पयामि" असें ह्मणून दक्षिण दिशेला संमुख होत्साता तिलयुक्त तीन अंजलि सव्यानें अथवा अपसव्यानें देवतीर्थेकरून किंवा पितृतीर्थेकरून द्याव्या. याप्रमाणें पुढें सांगावयाचे आहेत त्याहि मंत्रांनीं पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें तर्पण करावें. ते मंत्र— "धर्मराजाय० धर्मराजं तर्पयामि ॥ मृत्यवे नमः मृत्युं तर्पयामि ॥ अंतकायनमः अंतकं तर्पयामि वैवस्वताय नमः वैवस्वतं तर्पयामि कालाय नमः, कालं तर्पयामि ॥ सर्वभूतक्षयाय नमः सर्वभूतक्षयं तर्पयामि औदुंबराय नमः औदुंबरं तर्पयामि ॥ दध्नाय नमः दध्नंत० नीलाय० नीलं त० ॥ परमेष्ठिने० परमेष्ठिनं त० वृकोदराय० वृकोदरं त० ॥ चित्राय० चित्रं त० ॥ चित्रगुप्ताय० चित्रगुप्तं त० " ज्याचा पिता जिवंत असेल त्यानें यवांनीं देवतीर्थे करून सव्यानें तर्पण करावें. "तद

नंतर प्रदोषकालीं सुशोभित असे दिवे देवालय, मठ, तट, कोट, बाग, मार्ग, गोठा; अश्वशाला, हस्तिशाळा, यांचे ठिकाणीं लावावे. या प्रमाणें तीनहिं दिवस लावावे." तूळराशीला सूर्य गेल्यानंतर चतुर्दशी व अमावास्या ह्या दोन दिवसीं प्रदोषकालीं पुरुषानीं हातामध्यें कोलीत, चुडी हीं घेऊन पितरांला मार्ग दाखवावा. त्याचा मंत्र— "अग्निदग्धाश्च ये जीवा येप्यदग्धाः कुले मम ॥ उज्ज्वलज्ज्योतिषा दग्धास्ते यांति परमां गतिं ॥ यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ॥उज्ज्वलज्ज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यंतु व्रजंतु ते." ह्या चतुर्दशीचे दिवसीं नक्तभोजन केलें असतां महाफळ आहे.

लक्ष्मीपूजन.

या नंतर आश्विन अमावास्येचे दिवसीं प्रातःकालीं तैलाभ्यंग करून स्नान करावें,प्रदोषकालीं दिवे लावावे, व लक्ष्मीचें पूजन इत्यादिक करावें. त्याविषयीं सूर्योदयाला व्यापून सूर्यास्तानंतर एक घटिकेपेक्षां अधिक असी रात्रिव्यापिनी अमावास्या असेल तर संशय नाहीं. ह्या अमावास्येचे दिवसीं प्रातःकालीं तैलाभ्यंग करून स्नान करावें. नंतर देव पूजा इत्यादिक करून अपराण्हकालीं पार्वणश्राद्ध करावें, व प्रदोषकालीं दिवे लावणें; उल्कादर्शन, लक्ष्मीपूजन हीं कृत्यें करून भोजन करावें. ह्या अमावास्येचे दिवसीं बाल, वृद्ध, रोगी यांवांचून इतरांनीं दिवसा भोजन करूं नये, रात्रीं भोजन करावें असा वचन प्रयुक्त विशेष जाणावा. तसेंच दुसऱ्या दिवसींच प्रदोषव्याप्ति असेल किंवा दोन दिवसीं प्रदोष व्याप्ति असेल तर दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी, पूर्व दिवसींच प्रदोषव्याप्ति असेल तर लक्ष्मीपूजन इत्यादिकांविषयीं पूर्व दिवसाची घ्यावी. अभ्यंगस्नान इत्यादिकांविषयीं दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. याप्रमाणें दोन दिवसीं प्रदोषव्यापिनी नसली तथापि पूर्वींप्रमाणेंच घ्यावी. पुरुषार्थचिंतामणीमध्यें तर पूर्व दिवसींच प्रदोषव्यापिनी आहे असा पक्ष असेल तर दुसऱ्या दिवसीं तीन प्रहरांपेक्षां अधिक असी आमावास्या असतां अमावास्येहून प्रतिपदा वाढती असल्यास लक्ष्मीपूजनादिक सुद्धां दुसऱ्या दिवसींच करावें, असें सांगितलें. ह्या मतानें दोन दिवसीं प्रदोषव्यापिनी नाहीं असा पक्ष असतांहि दुसऱ्या दिवसीं अमावास्या साडेतीन प्रहरांपेक्षां अधिकव्यापिनी आहे याकरितां दुसऱ्या दिवसाचीच घेण्याविषयीं योग्य असें वाटतें. चतुर्दशी, अमावास्या आणि प्रतिपदा ह्या तीन दिवसांला दीपावलि असें नांव आहे, व ह्या तीन दिवसांमध्यें ज्या दिवसीं स्वातीनक्षत्राचा योग असेल तो दिवस अतिउत्तम असें समजावें. अमावास्येचे दिवसीं मध्यरात्रीच्या नंतर, नगरांतील स्त्रियांनीं आपापल्या गृहसंबंधी आंगण्यांतून अलक्ष्मीला घालवावी. ॥ या प्रकारें करून अनंतोपाध्याय यांचा पुत्र काशीनाथोपाध्याय याणें रचिलेल्या धर्मसिंधु

सार ग्रंथांतील द्वितीय परिच्छेदांतील आश्विनमासांत करावयाचे कृत्यांचा निर्णय झाला.

कार्तिकमासांतील कृत्यें.

वृश्चिक संक्रांतीच्या पूर्वींच्या सोळा घटिका पुण्यकाळ जाणावा. बाकी निर्णय पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें.

बलिप्रतिपदा.

यानंतर कार्तिकशुक्ल पक्षांतिल प्रतिपदेचें कृत्य सांगतों. ह्या प्रतिपदेचे दिवशीं तैलाभ्यंग अवश्य करावा. याप्रमाणें चतुर्दशी इत्यादि तीन दिवसीं, तैलाभ्यंग इत्यादिक उत्सवन केला असतां नरकप्राप्ति होते इत्यादिक दोषश्रवण आहे, आणि तो उत्सव केला असतां लक्ष्मीची प्राप्ति होऊन अलक्ष्मीचा नाश होतो इत्यादिक फलाचें श्रवण आहे याकरितां हा उत्सव नित्य व काम्य असा दोन प्रकारचा आहे. ह्या प्रतिपदेचे दिवसीं बलिदैत्याची पूजा, दीपोत्सव. गोक्रीडा, गोवर्धनपूजा, मार्गपालीबंधन, तृणाची दोरी ओढणें, नवीं वस्त्रादिक धारण करणें इत्यादिक उत्सव, द्यूत करणें, स्त्रियांनीं ओंवाळणें, मंगलमालिका इत्यादिक कृत्यें करावीं. त्यामध्यें जर उदयाला व्यापून वीस घटिका प्रतिपदा असेल तर त्या दिवसीं चंद्रदर्शन नाहीं याकरितां चंद्रदर्शनयुक्त जी द्वितीया तिच्या वेधाचा निषेध त्या दिवसीं प्राप्त होत नाहीं यास्तव सर्व कृत्यें दुसऱ्या दिवसाच्या प्रतिपदेचे ठिकाणींच होतात. इष्टीच्या निर्णयप्रकरणीं प्रतिपदेचे दिवसीं सहा घटिका द्वितियेचा प्रवेश असल्यानें चंद्रदर्शन होतें ह्मणून जें सांगितलें तें सूक्ष्म दृष्टीच्या अभिप्रायानें सांगितलें. ह्या स्थलीं तर स्थूलदर्शन तेंच निषेधास कारण आहे व तें चंद्रदर्शन बारा घटिका द्वितीया प्रविष्ट झाली असेल तरच होतें त्यापेक्षां विरोध नाहीं असें वाटतें. जर सूर्योदयापासून प्रतिपदा आठ मुहूर्त आहे, नववा मुहूर्त नाहीं, तर बलिपूजा, गोक्रीडा, गोवर्धन पूजा मार्गपालीबंधन, वष्टिकाकर्षण, हीं कृत्यें पूर्वतिथीनें विद्ध अशा प्रतिपदेचे ठिकाणीं करावीं. तैलाभ्यंग, नवीन वस्त्रादिकांचें धारण, द्यूत, स्त्रियांनीं दिवे ओंवाळणें, मंगलमालिका इत्यादिक कृत्यें सूर्योदयकालीं दोन घटिका व्याप्ति असली तथापि तिचे ठिकाणींच करावीं. बलिपूजा इत्यादिक कृत्यें कांहींएक निमित्तानें पूर्वतिथीनें विद्ध अशा प्रतिपदेचे दिवसीं न होतील तर पुढच्या तिथीनें विद्ध अशा प्रतिपदेचे ठिकाणीं करावीं, परंतु कर्माचा त्याग करूं नये, व दुसऱ्या तिथीचे ठिकाणीं करूं नये. जसें बौधायनीय शाखी इत्यादिकांनीं आपापल्या सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणे अनुष्ठान न झाल्यास आपस्तंबीय इत्यादिक सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें अनुष्ठान करावें, परंतु कर्माचा लोप किंवा अन्यशाखेचें ग्रहण करूं नये, त्याप्रमाणें हेंहि करावें, असें माधवाच्या ग्रंथांत

आहे. त्या प्रतिपदेचे दिवशीं राजानें पांच प्रकारच्या रंगांनीं, दोन भुजांनीं युक्त असी बलीची मूर्ति काढून पूजा करावी. इतर लोकांनीं पांढऱ्या तांदुळांनीं मूर्ति करून पूजा करावी. पूजेचा मंत्र–"बलिराज नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो ॥ भविष्येंद्रसुराराते पूजेयं प्रतिगृह्यतां." बलीच्या उद्देशेंकरून जें कोणतेंहि दान केलें असतां तें अक्षय्य विष्णूची प्रीति करणारें होतें. "ह्या प्रतिपदेचे दिवशीं जो जशा हर्षदैन्यरूप भावानें राहतो त्याचें सर्व वर्ष तसें जातें." ह्मणजे दैन्यपणानें राहील तर सर्व वर्षभर दैन्यपण प्राप्त होतें, व हर्षानें राहील तर सर्व वर्षभर हर्ष प्राप्त होतो असें तात्पर्य. "ह्या प्रतिपदेचे दिवसीं प्रातःकालीं सर्व मनुष्यांनीं द्यूतकर्म करावें, व त्या द्यूतामध्यें ज्याचा जय होतो त्याचा वर्षपर्यंत जय होतो. सत्पात्र ब्राह्मणांसहवर्तमान पक्कान्नाचें भोजन करावें. बलि-राज्याचे दिवसीं दिवे लावले असतां लक्ष्मी सार्वकाल स्थिर राहते. दिवे लावून ओंवाळावें असा विधि आहे याकरितां ह्या प्रतिपदेला दिपावली असें नांव आहे. हे केशवा, बलि-राज्याचे दिवसीं ज्यांनीं दीपांची पंक्ति लाविली नाहीं, त्यांचे गृहाचे ठिकाणीं दिवे कसे प्रज्वलित होतील?" ह्या प्रतिपदेचे दिवसीं लक्ष्मीची पूजा व कुबेराची पूजा करावी. "लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ॥ घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ॥ अग्रतः संतु मे गावो गावो मे संतु पृष्ठतः ॥ गावो मे हृदये संतु गवां मध्ये वसाम्यहं," ह्या मंत्रांनीं सवत्स गाईची व वृषभांची पूजा करून पुष्पांच्या माला इत्यादिक घालून त्यांला भूषित करावें, व त्या दिवसीं गाईचें दूध काढणें व बैलांवर भार घालणें इत्यादिक करूं नये.

गोवर्धनपूजेचा विधी.

मुख्य गोवर्धनपर्वत ज्यांला जवळ असेल त्यांनीं त्याचीच पूजा करावी. तो जवळ नसेल तर गोमयाचा किंवा अन्नराशीचा गोवर्धन पर्वत करून त्या गोवर्धनासहित गोपा-लाची पूजा करावी. त्या पूजेविषयीं, "श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं गोवर्धनपूजनं गोपालपूजनात्मकं महोत्सवं करिष्ये," असा संकल्प करून "बलिराजो द्वारपालो भवानद्य भवप्रभो ॥ निजवाक्यार्थनार्थाय सगोवर्धन गोपते," ह्या मंत्रेंकरून गोवर्धनयुक्त गोपालाचें आवाहन करून स्थापना करावी. तदनंतर, "गोपालमूर्ते विश्वेश शक्रोत्सव विभेदक ॥ गोवर्धनकृ उच्छत्र पूजां मे हर गोपते ॥ गोवर्धनधराधार गोकुलत्राण कारक ॥ विष्णुबाहुकृतच्छाया गवां कोटिप्रदो भव," ह्या मंत्रांनीं श्रीगोपाल व गोवर्धन यांची षोडशोपचारेंकरून पूजा करावी त्या पूजेमध्यें जसी संपत्ति असेल त्याप्रमाणें महानैवेद्य (अन्नाचा पर्वत) द्यावा. त्यानंतर त्याच्या अंगत्वेंकरून प्रत्यक्ष गाईचे ठिकाणीं किंवा मृत्तिकेची गाई करून तिचे

ठिकाणीं गोपूजा पूर्वीं सांगितलेल्या मंत्रांनीं करून "आगावो अग्मन्नुत भद्रमक्रन्" ह्या ऋचांनी घरांत सिद्ध केलेल्या चरूचा होम करावा. ब्राह्मणांला अन्न, आणि गायी यांचें दान करावें. आणि गाईला तृण घालावें, व पर्वताला बलिदान करावें. तदनंतर बरोबर गाई घेऊन त्यांच्यासह गाई, ब्राह्मण, होम, अग्नि, पर्वत यांला प्रदक्षिणा करावी.

मार्गपाली बंधन.

यानंतर अपराण्हकालीं मार्गपालीबंधन करावें, तें असें,—जसा ज्याचा आचार असेल तदनुसार कुशांचा किंवा मोळाचा मोठा दोर करून तो दोर पूर्वदिशेचे ठिकाणीं मार्गावर उंच खांबाला व वृक्षाला बांधून, "मार्गपालिनमस्तेस्तु सर्वलोकसुखप्रदे ॥ विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहि व्रतस्यमे," ह्या मंत्रेंकरून नमस्कार करून प्रार्थना करावी आणि त्या दोराच्या खालून जो मार्ग, त्या मार्गानें गाई, हत्ती, घोडे इत्यादिकांसहवर्तमान ब्राह्मण, राजा इत्यादिकांनीं गमन करावें. या प्रमाणें मोळ इत्यादिक तृणांचा मोठा दोर करून त्या दोराला एकीकडे राजपुत्रांनीं धरावें, व दुसरीकडे हीनजाति असतील त्यांनीं धरून तो दोर जयपरिक्षा पाहण्याकरितां आपापल्याकडे ओढावा. ह्या ओढण्यामध्यें हीन जातीचा जय झाला असतां राजाचा जय आहे असें समजावें. ह्या प्रतिपदेचे दिवशीं प्रातःकालीं द्यूत कर्म करावें. या प्रमाणें स्त्रियांनीं दिवे ओवाळावयाचे तेहि प्रातःकालींच ओवाळावे. रात्रीचे ठिकाणीं गायन, वाद्यें इत्यादिक उत्सव करावा. "ब्राह्मण, आप्त, बांधव यांला नवीं वस्त्रें देऊन त्यांचा पूजासत्कार करावा.

यमद्वितीया (भाऊबीज.)

" पूर्वीं यमुनेनें आपल्या गृहीं यमाला सत्कारपूर्वक बोलावून त्याला भोजन दिलें याकरितां हे युधिष्ठिरा,लोकांमध्यें या द्वितीयेला यमद्वितीया असें ह्मणतात."ह्या द्वितीयेचे दिवशीं आपल्या घरीं भोजन करूं नये. तर महाप्रयत्न करणें होईल तथापि तसें करून भगिनीच्या हातून भोजन करावें, तेणेंकरून धन, धान्य, सुख यांची प्राप्ति होते. वस्त्रें, अलंकार, यांहींकरून सर्व बहिणींची पूजा करावी. आपणाला बहीण नसल्यास मित्रादिकांच्या बहिणी असतील त्याच 'आपल्या' असी कल्पना करून त्यांची पूजा करावी. भगिनीनेंहि भ्रात्याचें पूजन करावें, तेणेंकरून अवैधव्य, भ्रात्याला चिरकाल आयुष्य असें फळ मिळतें. तसें न केलें असतां सप्तजन्मपर्यंत भ्रात्याचा नाश होतो. ही यमद्वितीया पूर्व दिवसींच अपराण्हकालव्यापिनी असेल तर पूर्व दिवसाची घ्यावी. दोन दिवसीं अपराण्हव्यापिनी असेल किंवा नसेल इत्यादिक दुसऱ्या पक्षांचे ठिकाणीं दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. ह्या द्वितीयेचे दिवशीं यमुनास्नान; अपराण्हकालीं चित्रगुप्त, यमदूत यांसहित यमाचें पूजन;

यमाला अर्घ्यदान हीं करावीं. भौमवारयुक्त कार्तिकशुद्ध षष्ठीचे दिवशीं अग्नीची पूजा करून अग्निप्रीत्यर्थ ब्राह्मण भोजन करावें.

गोपाष्टमी.

कार्तिकशुक्ल पक्षांतील जी अष्टमी तिला गोपाष्टमी असें ह्मणतात. ह्या अष्टमीचे दिवशीं गोपूजा, गाईला प्रदक्षिणा करणें, आणि गाईंच्या बरोबर रानांत जाणें इत्यादि कर्मे करावीं; तेणेंकरून इष्टमनोरथ प्राप्त होतात. कार्तिक शुद्ध नवमीचे दिवशीं मथुरेला प्रदक्षिणा करावी. ही नवमी युगादि आहे. ह्या पूर्वाण्हकालव्यापिनी नवमीचे दिवशीं पिंडरहित श्राद्ध करावें. या विषयीं विशेषप्रकार वैशाखप्रकरणीं सांगितला आहे.

भीष्मपंचकव्रत.

एकादशीपासून पांच दिवस भीष्मपंचकव्रत करावें. तें भीष्मपंचक व्रत, शुद्ध एकादशीचे दिवशीं आरंभून चतुर्दशीनें विद्ध नसून सूर्योदयव्यापिनी अशा पौर्णिमेचे ठिकाणीं समाप्त करावें. जर शुद्ध एकादशीचे दिवशीं आरंभ केला असतां क्षयाच्या योगानें दिवस कमी होऊन पौर्णिमेचे ठिकाणीं पांच दिवसांच्या व्रताची समाप्ति घडत नसेल तर विद्ध एकादशीचे दिवशींहि आरंभ करावा. शुद्ध एकादशीचे दिवशींहि आरंभ केला असतां दिनवृद्धीच्या योगानें प्रतिपदेनें विद्ध अशा पौर्णिमेचे ठिकाणीं समाप्ति येईल तर सहा दिवस होतील आणि व्रत तर पांच दिवसांचें आहे याकरितां चतुर्दशीनें विद्ध अशा पौर्णिमेच्या दिवशींहि समाप्ति करावी. ह्या व्रताचा प्रयोग कौस्तुभादिक ग्रंथीं पाहावा. कार्तिक मासामध्यें एकादशी इत्यादिक पर्वणीचे ठिकाणीं चंद्रबळ व ताराबळ पाहून शिव व विष्णु यांच्या मंत्रांची दीक्षा ग्रहण करावी. कारण, "कार्तिक मासांत मंत्रदीक्षा ग्रहण केली असतां ती दीक्षा जन्मापासून सोडविणारी, ह्मणजे मुक्ति देणारी होते," असें नारदाचें वचन आहे. तसेंच ह्या कार्तिक मासांत तुलसीच्या काष्ठाची माला धारण करावी असें स्कंदपुराणांतील द्वारकामाहात्म्याचे ठिकाणीं व वैष्णुधर्माचे ठिकाणीं सांगितलें आहे. "तुलसीच्या काष्ठांची माला केशवाला अर्पण करून नंतर ती माला जो मनुष्य भक्तिपूर्वक धारण करितो त्याचें पातक निश्चयेंकरून राहत नाहीं." मालेच्या प्रार्थनेचा मंत्र—"तुलसीकाष्ठसंभूते माले कृष्णजनप्रिये ॥ बिभर्मि त्वामहं कंठे कुरु मां कृष्णवल्लभं," "ह्या मंत्रेंकरून मालेची प्रार्थना करून कृष्णाच्या कंठाचे ठिकाणीं अर्पण केलेली माला, कार्तिक मासामध्यें यथाविधि जो धारण करितो तो वैष्णुपदाला जातो," असें निर्णयसिंधूंत स्पष्ट सांगितलें आहे. जे निर्णयसिंधूमध्येंच माला

...ह्या प्रकरणाच्या शेवटीं सर्व पुस्तकांचे ठिकाणीं जरी मिळत नाहीं तथापि याविषयीं

मूळ विचार करावा' असें वाक्य एकाद्या निर्णयसिंधूच्या पुस्तकांत आढळतें.त्याचें तात्पर्य, मालाधारणाविषयीं जीं विधिवाक्यें आहेत तीं प्रमाणभूत नाहींत अशा विषयीं नाहीं. कारण, निर्णयसिंधुकार आपणच स्कंदपुराणांतील विष्णुधर्मामध्यें लिहिलेलीं वाक्यें सांगून आपणच तीं वाक्यें अप्रमाण असें ह्मणतील तर मोठा हानिप्रसंग येईल, आणि "रुद्राक्षांच्या आकाराप्रमाणें केलेले असे जे तुलसीकाष्ठाचे मणि त्याची माळ करून ती गळ्यांत धारण करून पूजेला आरंभ करावा, तुलसीकाष्ठांच्या मालेनें भूषित होत्साता पितर किंवा देव यांची पूजा इत्यादिक करील तर तें कर्म कोटिगुणित होतें," असीं पद्मपुराणामध्यें पातालखंडीं एकुणऐंशिव्या अध्यायाचे ठिकाणीं प्रत्यक्ष मिळणारीं जीं वचनें त्यांच्याशीं विरोध येईल. तर आषाढमासप्रकरणीं आषाढ शुद्ध पक्षांतील द्वादशीविषयीं अनुराधायोगरहित द्वादशीचे ठिकाणीं पारणा करावी असें सांगून त्याविषयीं प्रमाणभूत असीं, **"आभाकासितपक्षेषु, मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णुः"** इत्यादिक भविष्यपुराणांतील विष्णुधर्मग्रंथाचीं वाक्यें लिहून असें शेवटीं हे निर्मूल आहे असें सांगितलें, तसें त्याच्या दुसऱ्या प्रकरणाविषयींहि जाणावें. माधवादिक मूल ग्रंथामध्यें तें वचन मिळत नाहीं असेंच निर्णयसिंधूच्या परिभाषेचें तात्पर्य, अप्रमाणाविषयीं तात्पर्य नाहीं. अप्रमाणाविषयीं मानलें असतां भाद्रपदमास व कार्तिकमास यांचे ठिकाणीं त्याच वाक्याला अनुसरून जो पारणानिर्णय लिहिला त्याची संगति होणार नाहीं. व कौस्तुभादिक जे सर्व नवीन ग्रंथ त्यांमध्यें त्याच वाक्याला अनुसरून जो निर्णय सांगितला त्याचीहि संगति होणार नाहीं. आणि सर्व शिष्ट त्या वाक्याला अनुसरून त्याप्रमाणेंच जी पारणा करितात त्यालाहि प्रमाण नाहीं असें होईल, यास्तव त्याप्रमाणें एथेंहि जाणावें. येणें करून, माधवादिक ग्रंथांमध्यें मिळत नाहीं यास्तव हें अप्रमाण असें जें ह्मटलें तें खंडित झालें; कारण माधवादिकांनीं लिहिलेलीं वाक्यें व आचार प्रमाणभूत नाहींत असे बहुत आहेत.जेथें 'यानि' 'यत्तु' अशा स्वरूपेंकरून यत्पदाचा उपक्रम दाखविल्यावांचून 'तीं निर्मूल आहेत, इत्यादिक रीतीनें दूषित होतात. जसें श्रवणद्वादशीप्रकरणीं श्रवणाला उत्तराषाढाचे वेधाच्या निषेधाचीं वाक्यें जीं सांगितलीं तेथें त्यांचें अप्रमाणाविषयींच सर्वथा तात्पर्य असें सूक्ष्मबुद्धि जाणोत. एथें शंका—माधवादिक ग्रंथांमध्यें मिळत नाहीं या करितां निर्मूल असें नाहीं, तर काष्ठमाला धारणाचा निषेध करणारीं असीं बाधक वाक्यें मिळतात यास्तव निर्मूल, असें ह्मणसील तर तीं कोणतीं वाक्यें? सामान्यें करून काष्ठमाला धारणाचा निषेध करणारीं मिळतात तीं, किंवा विशेषेंकरून तुलसीकाष्ठमालेचा निषेध करणारीं मिळतात तीं? प्रथम पक्षा विषयीं, **समाधान—सामान्यें करून काष्ठमाला** धारणाचा निषेध करणारीं जीं वाक्यें त्यांचा बाध; विशेषरूप

आणि तुलसी, आवळी यांच्या काष्ठांची माला धारण करण्याविषयीं सांगणारीं वाक्यें त्यांहीं करून स्पष्ट होतो. दुसऱ्या पक्षाविषयीं **समाधान**—जसें यज्ञामध्यें षोडशी या पात्राचें ग्रहण वैकल्पिक ह्मणजे ग्रहण करावें किंवा न करावें तसा विधिनिषेधरूपानें तुलसीकाष्ठ माला धारणाचा विकल्प आहे असें जाण, तो विकल्प वैष्णव आणि अवैष्णव या भेदानें व्यवस्थित होईल. कारण, मूलवचनांमध्यें विष्णु इत्यादिक पदें मिळतात यास्तव निर्मूल असें होत नाहीं, या करितांच हीं वाक्यें माधवादिकांनीं लिहिलीं नाहींत त्यांचा अभिप्राय हरिवासराच्या लक्षणाचें जें वचन त्याचे ठिकाणीं पुरुषार्थचिंतामणीमध्यें वैष्णव जे त्यांनींच हरिवासर अवश्य पाळावा असें सांगितलें आहे यास्तव यांचें ग्रहण जरी न केलें तथापि तितक्यानें माधवादिकांला कमीपणा येत नाहीं, अशा रीतीनें जाणण्याला शक्य आहे. याप्रमाणें आवळीच्या काष्ठाची माला धारण करण्याचा विधि जाणावा. रामार्चनचंद्रिका इत्यादिक ग्रंथांमध्यें तुलसीच्या काष्ठांची माला करून त्या मालेनें जप करावा अशा प्रकारचीं, "तुलसीच्या काष्ठांचे मणि करून त्यांची जपमाळा करावी," इत्यादिक विधि वाक्यें स्पष्ट आहेत, व अशीं दुसऱ्या ग्रंथांमध्येंहि बहुत मिळतात. तसेंच प्रयोग पारिजातांत आन्हिकामध्यें पूजाप्रकरणीं सांगितलें आहे, तें असें,— पूर्वीं अग्रोदक, गंध, पुष्पें, अक्षता इत्यादिक पूजासामग्री मिळवून हात पाय धुवून जसी शक्ति असेल तदनुसार पितांबर इत्यादिक शुद्ध वस्त्र धारण करून अलंकार धारण करीत होत्साता मोत्यें, पोवळीं, कमलाक्ष, तुलसीच्या काष्ठांचे मणि ह्यांच्या माळा कंठाचे ठिकाणीं धारण करून पूजा आरंभावी. या प्रमाणें सर्व देशांतील वैष्णवांमध्यें तुलसीच्या काष्ठांची माळा धारण करून जप करण्याचा संप्रदायाहि मिळतो. त्यापेक्षां, भस्म इत्यादिकांचे धारणाचा द्वेष करणारे जे वैष्णव त्यांच्या द्वेषानें शैवमार्गाचा आग्रह धरणारे शैव मात्र तुलसीकाष्ठ मालेचा द्वेष करितात, याप्रमाणें निर्णय झाला. याहून विशेष विस्तार करण्याचें प्रयोजन नाहीं.

आवळीवृक्षाच्या मुळाचे ठिकाणीं देवपूजेचा विधि.

"सर्वपापक्षयद्वारा श्रीदामोदरप्रीत्यर्थं धात्रीमूले श्रीदामोदरपूजां करिष्ये," असा संकल्प करून पुरुषसूक्तानें षोडशोपचार पूजा करून, गंध, पुष्प, फल यांहींयुक्त अर्घ्य द्यावें. अर्घ्याचा मंत्र;—"अर्घ्यं गृहाण भगवन् सर्वकामप्रदो भव ॥ अक्षया संततिर्मेस्तु दामोदर नमोस्तु ते." तदनंतर "अपराधसहस्राणि०" यामंत्रानें प्रार्थना करून आवळी वृक्षाची कुंकुम, गंध, इत्यादिकांनीं पूजा करून मग पुष्पांनीं पूजा करावी. पुष्पपूजेचे

मंत्र;—"धात्र्यै नमः शांत्यैन० मेधायै०, प्रकृत्यै०, विष्णुपत्न्यै०, महालक्ष्म्यै०, रमायै०, कमलायै०, इंदिरायै०, लोकमात्रे०, कल्याण्यै०, कमनीयायै०, सावित्र्यै०, जगद्धात्र्यै०, गायत्र्यै०, सुधृत्यै०, अव्यक्तायै०, विश्वरूपायै०, सुरूपायै०, अब्धिभवायै०" याप्रमाणें पूजा झाल्यानंतर आवळीवृक्षाचे मूलाचे ठिकाणीं सव्यानें तर्पण करावें. तर्पणाचा मंत्र;—" पितापितामहश्चान्ये अपुत्रा येच गोत्रिणः ॥ ते पिबंतु मया दत्तं धात्रीमूलेऽक्षयं पयः ॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं०" असें तर्पण करून नंतर, "दामोदरनिवासायै धात्र्यै देव्यै नमोस्तुते ॥ सूत्रेणानेन बध्नामि सर्वदेवनिवासिनीं," ह्या मंत्रानें आवळीवृक्षाला सभोंवार सूत्राचें वेष्टन करावें. आणि "धात्र्यै नमः" यामंत्रानें पूर्वादिक चार दिशांचे ठिकाणीं बलि देऊन आठ दीप लावावे, व आठ प्रदक्षिणा करून नमस्कार करावा, आणि प्रार्थना करावी.—प्रार्थना व नमस्कार यांचे मंत्र;—"धात्रिदेवि नमस्तुभ्यं सर्वपापक्षयंकरि ॥ पुत्रान्देहिमहाप्राज्ञे यशो देहि बलंच मे ॥ प्रज्ञां मेधांच सौभाग्यं विष्णुभक्तिंच शाश्वतीं ॥ नीरोगं कुरु मां नित्यं निष्पापं कुरु सर्वदा." त्यानंतर घृतपूर्ण व सुवर्णयुक्त अशा कांस्यपात्राचें दान करावें या प्रमाणें संक्षेपानें पूजाप्रयोग सांगितला.

कार्तिकशुक्ल द्वादशीचे दिवशीं रेवतीनक्षत्रयोगानें रहित अशा द्वादशीचे ठिकाणीं पारणा करावी. सर्व नक्षत्र टाकण्यास अशक्य असेल तर चवथा पाद वर्ज्य करावा, इत्यादिक विशेष प्रकार श्रवणनिर्णयप्रकरणीं सांगितला आहे तो पहावा.

प्रबोधोत्सव व तुलसीविवाह.

प्रबोधोत्सव कार्तिकशुक्ल एकादशीचे दिवशीं करावा, असें कित्येक ग्रंथांत सांगितलें आहे. रामार्चनचंद्रिका इत्यादिक ग्रंथीं द्वादशीचे दिवशीं करावा असें सांगितलें आहे. उत्थापनाच्या मंत्रामध्यें द्वादशी तिथीचा उच्चार केला आहे, याकरितां द्वादशीचे दिवसींच करावा हें योग्य. त्यांमध्येंहि द्वादशी, व रेवतीचा शेवटचा पाद यांचा योग रात्रीच्या प्रथम भागीं असल्यास चांगला. तसा नसेल तर त्याच रात्रीचे ठिकाणीं रेवती नक्षत्राचा मात्र योग असेल तर तोहि प्रशस्त. रेवती नक्षत्राचाहि योग नसल्यास रात्रीच्या प्रथम भागीं केवल द्वादशी असेल तर तीहि प्रशस्त होय. याप्रमाणें केवल रेवतीनक्षत्र तेंहि प्रशस्त जाणावें. द्वादशी व रेवती हीं दोनहि रात्रीं नसतील तर दिवसासच द्वादशीमध्यें करावा असें कौस्तुभांत आहे, तथापि "पारणेच्या दिवसीं पूर्वरात्रीं" असें वचन आहे याकरितां पारणेच्या दिवसीं रात्रीच्या पूर्वभागीं द्वादशी नसली तथापि त्रयोदशीमध्येंच पारणादिवसीं प्रबोधोत्सव करण्याचा देशाचार आहे. याप्रमाणें तुलसीविवाह हा नवमी, दशमी आणि एकादशी या तीन दिवसांचे ठिकाणीं करावा, अथवा एकादशी

पासून पौर्णिमेपर्यंत कोणत्याहि दिवशीं, किंवा कार्तिकशुक्ल पक्षांतील विवाहनक्षत्रांचेठिकाणीं करावा. असे तुलसीच्या विवाहाचेअनेक काल सांगितले आहेत तथापि पारणादिवशीं प्रबोधोत्सवकर्मासहवर्तमान एकतंत्रानेंच सर्वत्र करितात, तोहि पारणेच्या दिवशीं पूर्व रात्रीं करावा. प्रबोधोत्सवाहून निराळा करावयाचा असेल तर दुसऱ्या कालीं करावा. त्याविषयीं पुण्याहवाचन, नांदीश्राद्ध, विवाहहोम इत्यादिक अंगभूत कर्मांसहित तुलसी-विवाहाचा प्रयोग कौस्तुभादिक ग्रंथीं पाहावा. संक्षेपानें प्रबोधोत्सवासहवर्तमान एक-तंत्रानें करण्याचा शिष्टाचार आहे त्याला अनुसरून प्रयोग लिहितों. देशकालांचा उच्चार करून "श्रीदामोदरप्रीत्यर्थं प्रबोधोत्सवं संक्षेपतस्तुलसीविवाहविधिंच तंत्रेण करिष्ये, तदंगतया पुरुषसूक्तेनाविधिना षोडशोपचारैस्तंत्रेण श्रीमहाविष्णुपूजां तुलसीपूजांच करिष्ये," असा संकल्प करून न्यास इत्यादिक करून श्रीविष्णु व तुलसी यांचें ध्यान करून, " सहस्रशीर्षा० " ह्या मंत्रानें श्रीमहाविष्णु व तुलसी यांचें आवाहन करून " पुरुष-एवेदं०" "श्रीमहाविष्णवे दामोदराय श्रीदेव्यै तुलस्यैच नमः" इत्यादिक मंत्रांनीं आसन इत्यादिका पासून स्नानापर्यंत पूजा झाल्यानंतर मंगल वाद्यें वाजवून सुवासिनी-कडून, किंवा आपण नागवल्लीच्या पानांनीं सुगंधितेल व हळद लावून उष्णोदकानें मंगलस्नान विष्णु व तुलसी यांना घालून पंचामृतस्नान अर्पण करून शुद्धोदकानें अभिषेक करावा. नंतर वस्त्र, यज्ञोपवीत, चंदन अर्पण करून तुलसीला हळद, कुंकुम, कंठसूत्र असे मंगल अलंकार समर्पण करून मंत्रपुष्पापर्यंत पूजा समाप्त करून घंटा इत्यादिक वाद्यांचा गजर करून देवाला जागृत करावें. जागृत करण्याचे मंत्र—"इदंविष्णु०" "योजागार० " हा मंत्र तर आचारानें प्राप्त आहे. " ब्रह्मेंद्ररुद्राग्निकुबेरसूर्यसोमादिभिर्वंदितवंदनीय: ॥ बुध्यस्व देवेश जगन्निवास मंत्रप्रभावेन सुखेन देव ॥ इयंच द्वादशी देव प्रबोधार्थंतु निर्मिता ॥ त्वयैव सर्व लोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥ उत्ति ष्ठोत्तिष्ठ गोविंद त्यज निद्रां जगत्पते ॥ त्वयि सुप्ते जगत्सुप्तमुत्थिते चोत्थितं जगत्." याप्रमाणें जागृत करून "चरणं पवित्रं०" "गता मेघा वियच्चैव निर्मलं निर्मला दिशः ॥ शारदानिच पुष्पाणि गृहाण मम केशव," इत्यादिक मंत्र ह्मणून पुष्पांजलि द्यावी. यानंतर आचाराप्रमाणें तुलसीच्या संमुख श्रीकृष्णमूर्ती करून मध्यें अंतःपट धरून मंगलाष्टकांचे श्लोक पठण करून अंतःपट दूर करावा. नंतर मूर्ति व तुलसी यांच्यावर अक्षता टाकून दामोदराच्या हातावर तुळसीचें दान करावें. दानाचा मंत्र— " देवीं कनकसंपन्नां कनका-भरणैर्युतां ॥ दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ॥ मया संवर्धितां यथाशक्त्यलं-कृतां इमां तुळसीदेवीं दामोदराय श्रीधराय वराय तुभ्यमहं संप्रददे," ह्या मंत्रांनीं दान

पूजेनें लक्ष्मीची प्राप्ति हें फल. दूर्वांच्या लक्षपूजेनें अरिष्टाचा नाश. चंपकपुष्पांच्या लक्षपूजेनें आयुष्य वृद्धि. अळशांच्या पुष्पांच्या पूजेनें विद्या. तुलसींच्या लक्षपूजेनें विष्णु प्रसाद. गहूं, तांदूळ इत्यादिक शुद्ध धान्यांच्या लक्षपूजेनें दुःस्वप्ननाश. याप्रमाणें सर्व प्रकारच्या पुष्पांच्या लक्षपूजांनीं सर्व मनोरथसिद्धि होते. असें लक्षवातींचें व्रत सुद्धां तीन मासपर्यंत करून उत्तरोत्तर प्रशस्त अशा कार्तिक, माघ, किंवा वैशाख या मासांत समाप्त करावें. याप्रमाणें धारणापारणा व्रताचें उद्यापनहि पौर्णिमेचे दिवसींच करावें. मासपर्यंत उपोषण इत्यादिक जीं कार्तिकमासव्रतें त्यांची समाप्ति द्वादशीचे दिवसींच करावी. द्वादशीचे दिवसीं न झाल्यास पौर्णिमेचे दिवसीं करावी, याप्रमाणें आषाढ शुद्ध एकादशी इत्यादिक दिवसीं गोपद्मव्रताचा आरंभ करून दररोज तेहेतीस गोपद्में घालून गंधपुष्पांनीं त्यांची पूजा करून अर्घ्य, नमस्कार, प्रदक्षिणा तेहेतीस तेहेतीस करून कार्तिकशुद्ध द्वादशीचे दिवसीं तेहेतीस अपूपांचें वायन द्यावें. याप्रमाणें पांच वर्षपर्यंत गोपद्मव्रत करून नंतर उद्यापन करावें. लक्षप्रदक्षिणा इत्यादिक व्रतांपासून गोपद्मव्रतापर्यंत उद्यापनांचे विधि कौस्तुभग्रंथीं पाहवे. कार्तिक पौर्णिमेच्या दिवसीं कृत्तिकानक्षत्राचा योग असेल तर महापुण्य आहे. रोहिणीचा योग असेल तर तिला महाकार्तिकी असें नाम आहे. कृत्तिकानक्षत्रानें युक्त अशा कार्तिक पौर्णिमेचे दिवसीं कार्तिकस्वामीचें जो दर्शन करितो तो सात जन्मपर्यंत धनाढ्य, वेदपारग, ब्राह्मण असा होईल. विशाखानक्षत्रीं सूर्य असून ज्या दिवसीं चंद्रनक्षत्र कृत्तिका येईल त्या दिवसीं **पद्मकयोग** होतो. हा पद्मकयोग पुष्कर तीर्थाचे ठिकाणीं अतिपुण्यकारक आहे.

त्रिपुरी पौर्णिमा.

ह्या पौर्णिमेचे दिवसींच त्रिपुरदीप लावावे. कार्तिक मासांत पौर्णिमेचे दिवसीं काम्य वृषोत्सर्ग करावा, व तो अतिपुण्यकारक होतो. या प्रमाणें हत्ती, घोडे, रथ, घृत, धेनु इत्यादिक जीं महादानें तींहि प्रशस्त होत. वृषोत्सर्ग करण्याविषयीं अश्विनी पौर्णिमा चंद्रग्रहण, सूर्यग्रहण, कर्कसंक्रांति, मकरसंक्रांति, तुलासंक्रांति, मेषसंक्रांति, असे दुसरे काल सांगितले आहेत. दुसऱ्या ग्रंथीं माघी, चैत्री, वैशाखी, फाल्गुनी, आषाढी ह्या पौर्णिमा व रेवतीनक्षत्र, वैधृति, व्यतिपात, युगादि, मन्वादि, सूर्यसंक्रांति, पित्याचा क्षय दिवस, अष्टकाश्राद्धांचे दिवस हेहि काम्यवृषोत्सर्गाचे काल सांगितले आहेत. या विषयीं अतिविस्तृत व शाखापरत्वें निरानिराळा असा वृषोत्सर्गाचा प्रयोग कौस्तुभग्रंथीं पहावा.

कालाष्टमी.

कार्तिक कृष्णपक्षांतील जी अष्टमी तिला कालाष्टमी असें ह्मणतात. पौर्णिमांत मास या पक्षानें मार्गशीर्षांतील ही कृष्णाष्टमी होते. ती ही अष्टमी मध्यान्हकालव्यापिनी घ्यावी. दोन दिवस मध्यान्हकालव्याप्ति असल्यास पूर्वदिवसाचीच घ्यावी असें निर्णयसिंधुमध्यें आहे. प्रदोषव्यापिनी घ्यावी असें कौस्तुभांत सांगितलें आहे. दोन दिवस प्रदोषव्यापिनी असेल किंवा प्रदोषकालीं एकदेशव्याप्ति असेल तर, दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. जेव्हां पूर्वदिवसीं प्रदोषव्यापिनीच असून दुसऱ्या दिवसीं मध्यान्हकालव्यापिनीच असेल तेव्हां बहुशिष्टाचाराच्या अनुरोधास्तव प्रदोषकालव्याप्तीनेंच निर्णय करावा, मध्यान्हकालव्याप्तीनें करूं नये असें वाटतें. ह्या अष्टमीचे दिवसीं कालभैरवाची पूजा करून तीन अर्घ्य द्यावीं, व उपोषण, जागरण इत्यादिक करावें. ॥ या प्रकारें करून अनंतोपाध्याय यांचा पुत्र काशीनाथोपाध्याय याणें रचिलेल्या धर्मसिंधुसार ग्रंथांतील कार्तिक मासांत करावयाचे कृत्यांचा निर्णय झाला.

मार्गशीर्षमासांतील कृत्यें.

धनुःसंक्रांतीच्या पुढच्या सोळा घटिका पुण्यकाळ. इतर निर्णय पूर्वीं सांगितला आहे.

नागपूजा.

मार्गशीर्षशुद्ध पंचमीचे दिवसीं नागपूजा करावी. ती नागपूजा दक्षिण देशांतील लोकांत प्रसिद्ध आहे. ही पंचमी षष्ठीयुक्त घ्यावी इत्यादिक विशेष निर्णय प्रथम परिच्छेदांत सांगितला आहे.

चंपाषष्ठी.

मार्गशीर्षशुक्लांतील षष्ठीला महाराष्ट्रामध्यें चंपाषष्ठी ह्मणतात. ही दोन दिवस असेल तर रविवार, भौमवार, शततारका, वैधृति यांतून अधिकांचा योग असा ज्या दिवसीं येईल ती सहा घटिका व्यापिनी असी पूर्व दिवसाची किंवा दुसऱ्या दिवसाची घ्यावी. दोनहि दिवसीं पूर्वीं सांगितलेला योग नसेल तर सहा घटिका व्यापिनी असी दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. हिलाच स्कंदषष्ठी असें नाम आहे. ती पूर्व दिवसाची घ्यावी. यानंतर सप्तमीचे दिवसीं सूर्यव्रत करावें, त्याचा विधि कौस्तुभांत सांगितला आहे. मृगनक्षत्रानें युक्त अशा मार्गशीर्ष पौर्णिमेचे दिवसीं लवणाचें दान केलें असतां सुस्वरूप प्राप्त होतें.

दत्तजयंति.

" मार्गशीर्ष पौर्णिमेचे दिवसीं दत्तात्रेयाचा अवतार झाला. ही पौर्णिमा प्रदोषव्यापिनी घ्यावी. मार्गशीर्षशुद्ध चतुर्दशी किंवा पौर्णिमा या दिवसीं प्रदोषकालीं आश्वलायनशाखी जे त्यांनीं प्रत्यवरोहण नामक कर्म करावें. त्या प्रत्यवरोहणाविषयीं कर्मकालव्यापिनी तिथि घ्यावी. प्रत्यवरोहणाचा प्रयोग प्रयोगरत्न (नारायणभट्टी), कौस्तुभ इत्यादिक ग्रंथीं पाहावा. मार्गशीर्षादिक जे चार मास त्यांच्या कृष्णपक्षांच्या अष्टमीचे दिवसीं अष्टकाश्राद्धें, त्यांच्या पूर्वींच्या सप्तमीचे ठिकाणीं पूर्वेद्युःश्राद्धें, आणि त्यांच्या पुढच्या नवमीचे दिवसीं अन्वष्टक्य श्राद्धें, याप्रमाणें श्राद्धें करावीं. याप्रमाणें भाद्रपदकृष्ण पक्षाचे ठिकाणींहि अष्टकादिक श्राद्धें करावीं असा पांच अष्टकाश्राद्धांचा पक्ष अश्वलायनांहून जे इतर शाखी त्यानीं करावा: अश्वलायन जे त्यांनीं तर मार्गशीर्षादिक चार अष्टकाश्राद्धांचा पक्षच करावा. भाद्रपद कृष्णाष्टमीचे दिवसीं तर "माध्यावर्षश्राद्धं करिष्ये," असा संकल्प करून सर्व कर्म अष्टकाश्राद्धाप्रमाणेंच करावें. सप्तमीचे दिवसीं तर, "माध्यावर्षश्राद्धं कर्तुं पूर्वेद्युःश्राद्धं करिष्ये" असा संकल्प करावा. नवमीचे दिवसीं तर, "अन्वष्टकाश्राद्धं करिष्ये," असा संकल्प करणें हा विशेष सांगितला. याप्रमाणें भाद्रपदकृष्ण पक्षांतील जें अष्टमीचें श्राद्धें त्याला माध्यावर्ष असी संज्ञा आहे, याकरितां आश्वलायन जे त्यांनीं चार अष्टकापक्ष करावा. अन्यशाखी जे त्यांनीं पौषादिक तीन अष्टकापक्षहि करावा. याप्रमाणें जर सर्व अष्टकाश्राद्धें करण्याला समर्थ नसेल तर त्यानें एकच अष्टकाश्राद्ध करावें. तेंहि माघी पौर्णिमेनंतर कृष्णपक्षांतील सप्तमी, अष्टमी व नवमी अशा तीन दिवसांचे ठिकाणीं करावें. तीन दिवस श्राद्ध करण्याला समर्थ नसेल तर त्यानें माघकृष्णपक्षीं अष्टमीश्राद्धच करावें. त्या अष्टकाश्राद्धाविषयीं अष्टमी घेणें ती अपराण्हकालव्यापिनी घ्यावी, दोन दिवस अपराण्हकालव्यापिनी असेल किंवा नसेल तर दर्शश्राद्धाप्रमाणें निर्णय जाणावा. अष्टमी ज्या दिवसीं होईल त्याच्या पूर्व दिवसीं पूर्वेद्युः श्राद्ध, आणि अष्टमीच्या दुसऱ्या दिवसीं अन्वष्टक्य श्राद्ध याप्रमाणें श्राद्धें करावीं. सप्तमी व नवमीचे दिवसीं अपराण्हकालव्याप्तीचें कारण नाहीं. एक दिवसाहि अष्टका श्राद्ध करण्याला समर्थ नसेल तर त्यानें गौणपक्ष स्वीकारावे, ते असे;— "बैलाला तृण घालावें, अग्नीकडून शुष्क तृणाचें दहन करावें, गुरूपासून सांग वेदाचें अध्ययन केलेले त्यांला उदकुंभ द्यावा, अथवा श्राद्धांचे मंत्र पठण करावे." क्वचित् ग्रंथीं उपोषण करावें असेंहि सांगितलें आहे. याप्रमाणें श्रवणाकर्म इत्यादिक ज्या पाकसंस्था त्यांचा लोप होईल तर दरएक पाकयज्ञाला प्राजापत्यकृच्छ्र प्राय-

श्चित्त करावें असें आहे. मलमासांत अष्टका श्राद्धें करूं नयेत असें नारायणाचे वृत्तींत आहे. अष्टकादिक तीन श्राद्धांचा प्रयोग कौस्तुभ, प्रयोगरत्न इत्यादिक ग्रंथीं पाहावा. ह्या अष्टमी श्राद्धाचे ठिकाणीं कामकालसंज्ञक विश्वेदेव घ्यावे. सप्तमी व नवमी या श्राद्धांचे ठिकाणीं पुरूरवार्द्रवसंज्ञक घ्यावे. अग्निहोत्री असेल तर त्यानें पूर्वेद्युःश्राद्धाचा अंगभूत होम, अष्टकाश्राद्धाचा अंगभूत होम, आणि अन्वष्टकाचा अग्नौकरणहोम व तीन दिवस हवींचें श्रवण, हीं दक्षीणाग्नीचे ठिकाणीं करावीं. बाकीचें कर्म गृह्याग्नीप्रमाणें करावें. अष्टकाश्राद्धाचा लोप होईल तर प्राजापत्य, किंवा उपोषण हें प्रायश्चित्त करावें. अन्वष्टक्यश्राद्धाचा लोप झाल्यास त्या दिवसीं, "एभिर्द्युभिः सुमना०" या मंत्राचा शंभर वेळ जप करावा.

मार्गशीर्षापासून बारा मासांचे ठिकाणीं दरएक रविवारीं काम्य असें सूर्याचें व्रत करावें. त्या व्रताचे दिवसीं कोणते पदार्थ भक्षण करावे ते,–मार्गशीर्षांत तीन तुळसीपत्रें, पौषांत तीन पळें घृत, माघमासांत तीन मुठी तीळ, फाल्गुनांत तीन पळें दहीं, चैत्रांत तीन पळें दूध, वैशाखांत गोमय, ज्येष्ठांत तीन अंजलि उदक, आषाढमासीं तीन मिरचा, श्रावणांत तीन पळें भाजलेल्या सातूंचें पीठ, भाद्रपदांत गोमूत्र, आश्विनांत साखर, कार्तिकांत शुद्ध हवि याप्रमाणें भक्षण करावें. ॥ या प्रकारें करून अनंतोपाध्या यांचा पुत्र काशीनाथोपाध्याय याणें रचिलेल्या धर्मसिंधुसार नामक ग्रंथांतील मार्गशीर्ष मासांत करावयाचे कृत्यांचा निर्णय झाला.॥

आतां पौष मासांतील कृत्यें.

मकरसंक्रांति दिवसा झाली असतां पुढच्या चाळीस घटिका पुण्यकाळ. एक घटिका किंवा कांहीं अधिक दिवस शेष राहिला असून मकरसंक्रांति होईल तर संक्रांतीच्या जवळचा जो पूर्वकाल त्या कालीं दिवसासच स्नान, दान, श्राद्ध, भोजन इत्यादि करावीं. कारण, रात्रीं श्राद्ध, दान इत्यादिकांचा निषेध आहे, व स्वल्प दिवसाच्या भागांत स्नान, श्राद्ध, आपलें भोजन इत्यादिक होण्यास अशक्य आहे, आणि संक्रांतीच्या रात्रीं भोजनाचा निषेध आहे व पुत्रवान्गृहस्थाश्रमी याला उपोषणाचाहि निषेध आहे. तस्मात् अशा प्रसंगीं दुसऱ्या दिवसाचा पुण्यकाळ बाधित करून मकरसंक्रांतीच्या पूर्वभागांत पुण्यकाल जाणावा. रात्रीमध्यें रात्रीच्या पूर्वभागीं किंवा उत्तर भागीं अथवा निशीथकालीं मकरसंक्रांत होईल तर पुढचा दिवस पुण्यकाल, त्यामध्यें पुढच्या दिवसाचें पूर्वार्द्ध विशेष पुण्यकाळ, त्यामध्यें सूर्योदयानंतर पांच घटिका अतिशय पुण्यकाल जाणावा. याप्रमाणें रात्रीं संक्रांति झाली असतां अन्यस्थलींहि असेंच समजावें. जेथें पूर्व दिवसाचें उत्तरार्द्ध

पुण्यकाल असें असेल तेथें दिवसाच्या अंतीं पांच घटिका विशेष पुण्यकाळ. जेथें पुढच्या दिवसाचें पूर्वार्द्ध पुण्यकाळ असें असेल तेथें सूर्योदयानंतर पांच घटिका अतिशय पुण्यकाळ असतांहि मकरादिक सहा संक्रांतींचे ठिकाणीं संक्रांतीच्या जवळच्या अशा पुढच्या घटिका अतिशय पुण्यकारक होत. कर्कादिक सहा संक्रांतींचे ठिकाणीं संक्रांतींच्या जवळच्या अशा पूर्वींच्या घटिका अतिशय पुण्यकारक होत, असें जाणावें. कारण, "संक्रांतीच्या जवळच्या ज्या ज्या घटिका, त्या त्या अतिशय पुण्यकारक सांगितल्या," असें वचन आहे. मुहूर्तचिंतामणि इत्यादिक ग्रंथीं तर सूर्यास्तानंतर तीन घटिका संध्याकाल सांगितला त्या कालीं मकर संक्रांति झाली असतां दुसऱ्या दिवसाचा पुण्यकाळ बाधित करून पूर्वदिवसीं पुण्यकाल सांगितला, परंतु हें सर्व धर्मशास्त्रग्रंथामध्यें मिळत नाहीं. "शुक्लपक्षामध्यें सप्तमीचे दिवसीं कोणतीहि सूर्यसंक्रांति होईल तर ती ग्रहणापेक्षां अधिक होय." ह्या संक्रांतीचें ठिकाणीं कर्म—"सूर्यसंक्रांति झाली असतां जो मनुष्य स्नान करीत नाहीं, तो सात जन्मपर्यंत रोगी होत्साता निर्धन होतो," असें वचन आहे. या करितां सर्व मनुष्यमात्रांला स्नान नित्य आहे. याप्रमाणें अधिकारी असेल त्याला श्राद्ध जें तेंहि नित्य आहे. तें श्राद्ध पिंडरहित करावें. — "संक्रांतीचे दिवसीं देवपितरांच्या उद्देशानें दात्यांनीं जीं दानें केलीं तीं पुनः सूर्य जन्मजन्माचे ठिकाणीं देतो." अयन संक्रांतिनिमित्त तीन दिवस उपोषण करावें. अथवा ज्या अहोरात्रांत संक्रांति झाली त्या अहोरात्राचे ठिकाणीं किंवा पुण्यकालयुक्त अहोरात्राचे ठिकाणीं उपोषण करून पूर्वीं सांगितलेल्या पुण्यकालीं स्नानदानादिक करावें. हें उपोषण अपत्ययुक्त जो गृहस्थाश्रमी त्यानें करूं नये. "हे राजा, तिळांची धेनु करून उत्तरायणाचे ठिकाणीं (मकरसंक्रांतीचे दिवसीं) द्यावी. तिळांच्या तेलाचे उत्तम दिवे शिवालयांत लावावे. तिळ व तांदूळ यांहींकरून शिवाची पूजा करावी. मकरसंक्रांतीचे दिवसीं आंगाला तीळ लावून तिलोदकानें स्नान करावें, तिळांचें दान करावें, व तिळहोम करावा, व तीळ भक्षण करावे. ह्या मकरसंक्रांतीचे दिवसीं श्वेत तिळांनीं देवादिकांचें तर्पण, व कृष्ण तिळांनीं पितरांचें तर्पण करावें. ह्या संक्रांतीच्या दिवसीं महादेवावर घृताचा अभिषेक केला असतां महाफल प्राप्त होतें. ह्या संक्रांतीचे दिवसीं सुवर्णयुक्त तिळ, तांब्रपात्रांत घालून त्याचें दान करावें, त्याचा प्रयोग सांगेन. ह्या संक्रांतीचे दिवसीं पुढें सांगतों याप्रमाणें शिवपूजारूपव्रत करावें. तें असें,— पूर्वदिवसीं उपोषण करून संक्रांतीचे दिवसीं तिलोद्वर्तन, तिलस्नान, तिलतर्पण हीं करून गाईच्या घृतानें शिवाला मर्दन करून शुद्ध उदकानें प्रक्षालन करून नंतर वस्त्रादिक उपचारांनीं पूजा करावी. नंतर सुवर्ण, हिरा, नीळ, माणिक, मोतीं असीं पंचरत्नें किंवा

आठ मासे सुवर्ण शिवाला समर्पण करून सुवर्णासहित तिळांचे दिवे, तळि व तांदूळ यांहीं पूजा करून घृतकंबल समर्पण करून चांदवा, चामर समर्पण करून ब्राह्मणाला सुवर्णयुक्त तिळ देऊन तिळांचा होम करावा. नंतर ब्राह्मण,' संन्यासी, यांला भोजन घालून दक्षिणा देऊन, नंतर तिळांसहित पंचगव्य प्राशन' करून पारणा करावी. ह्या दिवसीं वस्त्रदान केलें असतां महाफल मिळतें. " तिलपूर्वक वृषभाचें दान केलें असतां रोगापासून मुक्त होतो." ह्या संक्रांतीचे दिवसीं सूर्याला दुधाचा अभिषेक करावा, तेणें करून सूर्यलोक प्राप्त होतो. मेष, तुळा, मकर, आणि कर्क ह्या संक्रांति दिवसा होतील तर त्या दिवसीं, त्याच्या पूर्वरात्रीं, आणि येणाऱ्या रात्रीं असा (बारा प्रहर) अनध्याय. पूर्वी सांगितलेल्या संक्रांति रात्रीं होतील तर त्या रात्रीं, त्याच्या पूर्व दिवसीं, आणि पुढें येणाऱ्या दिवसीं अनध्याय. याप्रमाणें पक्षिणी (ह्मणजे बारा प्रहर) अनध्याय जाणावा. ही मकरसंक्रांति रात्रीं होईल तर ग्रहणाप्रमाणें रात्रीमध्येंच स्नान, दान करावें, असा पक्ष कितीएक ग्रंथकारांनीं लिहिला आहे, परंतु तो सर्व शिष्टांला मान्य नाहीं. अयनसंक्रांतीचा दिवस आणि त्याच्या पुढचा करिसंज्ञक दिवस हे दोन दिवस शुभकार्याला वर्ज्य करावे, ह्मणजे ह्या दोन दिवसीं कोणतें शुभकार्य करूं नये. त्यामध्यें अर्द्धरात्रीच्या पूर्वी अयनसंक्रांति होईल तर तो संक्रांति दिवस व त्याच्या पुढचा दिवस हे वर्ज्य करावे. निशीथकालीं किंवा निशीथकालानंतर संक्रांति होईल तर पुढचा दिवस व त्याच्या पुढचा दिवस हे वर्ज्य करावे, असें वाटतें. याप्रमाणें ग्रहणाचे ठिकाणींहि हा करिदिवसाचा निर्णय जाणावा.

पौषशुक्ल अष्टमीचे दिवसीं बुधवारयोग असेल तर स्नान, जप, होम, तर्पण, आणि ब्राह्मणभोजन हीं करावीं. ह्या अष्टमीचे दिवसीं भरणीनक्षत्राचा योग असल्यास तो योग महापुण्यकारक होय असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. रोहिणी, आर्द्रा यांचा योग असतां महापुण्यकारक असें दुसरे ग्रंथकार ह्मणतात. पौषशुक्लपक्षांतील एकादशी तिथि मन्वादि होय, तिचा निर्णय पूर्वी सांगितला आहे.

आतां माघस्नान.

माघस्नानाचा आरंभ करणें तो पौषशुक्लपक्षांतील एकादशी, पौर्णिमा, किंवा अमावास्या या दिवसीं करावा, व माघमासांत द्वादशी, पौर्णिमा इत्यादिक दिवसीं समाप्ति करावी. अथवा मकर संक्रांतीपासून कुंभ संक्रांतीपर्यंत माघस्नान करावें. यानंतर स्नानाचा काळ;—अरुणोदयाला आरंभ करून प्रातःकालपर्यंत स्नानकाल जाणावा. "नक्षत्रें दिसत आहेत तावत्पर्यंत स्नान करावें तें उत्तम. नक्षत्रें लुप्त झाल्यानंतर करावें तें मध्यम. हे राजा, सूर्याचा उदय झाल्यानंतर करावें तें हीन होय." "सूर्याचा

किंचित् उदय झाला असतां माघ मासांत उदकें असीं बोलतात कीं, ब्रह्महत्या करणारा, सुरापान करणारा असे कोणी पातकी असतील त्यांला आह्मी पावन करतों." ह्या माघस्नानाविषयीं अधिकारी "ब्रह्मचारी, गृहस्थाश्रमी, वानप्रस्थ, संन्यासी, बाल, वृद्ध, तरुण असे पुरुष, स्त्रिया, नपुंसक हे सर्व जाणावे." यानंतर उदकाच्या तारतम्येंकरून स्नानाचें फल सांगतों—"मकर संक्रांतीला सूर्य असतां गृहाचे ठिकाणीं उष्णोदकानें जें स्नान करावें तें षडब्दफल देणारें होतें." विहीर इत्यादिकीं स्नान केलें असतां द्वादशाब्दाचें फल देणारें होतें. तडागाचे ठिकाणीं स्नान केलें असतां द्वादशाब्दाचे द्विगुणित फल. नदीचे ठिकाणीं द्वादशाब्दाचे चौपट फल. महानदीचे ठिकाणीं शतगुणित फल. दोन महानदींच्या संगमीं त्याच्या चतुर्गुणित फल. गंगेचे ठिकाणीं सहस्रगुणित फल. गंगा व यमुना यांच्या संगमाचे ठिकाणीं ह्याच्या शतगुणित फल जाणावें. कोणत्याहि ठिकाणीं स्नानकालीं प्रयागाचें स्मरण करावें. हें माघस्नान समुद्राचे ठिकाणींहि केलें असतां अतिउत्तम होय.

माघस्नानाचा विधि.

"हे माधवा देवा, ह्या तीर्थाचे उदकाचे ठिकाणीं संपूर्ण माघमासपर्यंत नित्य मी स्नान करीन असा मनामध्यें संकल्प करून स्नानाकरितां एक तीर्थ योजून, "दुःख दारिद्र्य नाशाय श्रीविष्णोस्तोषणायच ॥ प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापविनाशनं ॥ मकरस्थे रवौ माघे गोविंदाच्युत माधव ॥ स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव," हे मंत्र ह्मणून मौनयुक्त होत्साता स्नान करावें. दररोज स्नान झाल्यानंतर सूर्याला अर्घ्य द्यावें. अर्घ्याचा मंत्र—"सवित्रे प्रसवित्रेच परंधाम जले मम ॥ त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा." याप्रमाणें अर्घ्य दिल्यानंतर पितृतर्पण इत्यादिक नित्यकर्म करून माधवाची पूजा करावी. "माघमासाचे ठिकाणीं भूमिशयन, तिळयुक्त घृताचा होम, हविष्य पदार्थांचें भक्षण, आणि ब्रह्मचर्य हीं महाफलदायक होत. ह्या माघमासांत काष्ठें, उर्णावस्त्रें, उपानह, तैल, घृत, गाद्या, लेपें, सुवर्ण, आणि अन्न यांचीं दानें महाफल देणारीं होत. "हे स्त्रिये; स्नान केला असेल अथवा स्नानविरहित असेल त्यानेंहि अग्नीचें सेवन करूं नये, होमाकरितां अग्नीचें सेवन करावें, शीतनिवारणार्थ कधींहि करूं नये." "दररोज शर्करायुक्त तिळ द्यावे." ते असे,—तीन भाग तीळ, चवथा भाग साखर याप्रमाणें द्यावे. ह्या माघमासांत तैलाभ्यंग वर्ज्य करावा. "माघमासाचे ठिकाणीं उषःकालीं (पंचावन्न घटिकापरिमित कालीं) स्नान करून दांपत्याचें पूजन करावें. माघमासांत सर्वथा मुळा वर्ज्य करावा, कारण तो मद्याप्रमाणें निषिद्ध आहे. पितर व देव यांलाहि

मुळा अर्पण करूं नये. ज्या वर्षी माघमास मलमास होतो त्या वर्षी मलमासांत काम्यव्रतांच्या समाप्तीचा निषेध असल्यामुळें माघस्नान व तत्संबंधी नियम दोन महिनेपर्यंत करावे. मासपर्यंत उपोषण, चांद्रायण इत्यादिक व्रतें तर मलमासांतच समाप्त करावीं असें सांगितलें आहे. हें माघस्नान नित्य व काम्य असें दोन प्रकारचें आहे. संपूर्ण मासपर्यंत स्नान करण्याला असमर्थ असेल तर त्यानें तीन दिवस किंवा एक दिवस स्नान करावें. त्यामध्यें पहिले तीन दिवस स्नान करावें असें कोणी ह्मणतात. त्रयोदशीपासून तीन दिवस करावें असें बहुसंमत आहे. पौष पौर्णिमेच्या नंतर ज्या अष्टमी, सप्तमी आणि नवमी तिथि त्यांचे ठिकाणीं कर्तव्य जीं अष्टकादिक श्राद्धें तीं पूर्वी सांगितलींच आहेत. पौष अमावास्येचे दिवशीं अर्धोदययोग होतो, तो असा;—"पौष, माघ मासांतील अमावास्येचे दिवशीं रविवार, व्यतीपात, श्रवणनक्षत्र यांचा योग असेल तर तो 'अर्द्धोदय' ह्मणावा, व तो कोटिसूर्यग्रहणाशीं तुल्य आहे." "यांत कांहीं योग कमी असल्यास 'महोदय' होतो असा चवथा पाद कोणी पठण करितात. पौष व माघ यांच्या मधली अमावास्या असा अर्थ कोणी दुसरे ग्रंथकार करितात. अमांत मासांत पौषी अमावास्या, आणि पौर्णिमांत मासांत माघी अमावास्या असा अर्थ दुसरे ग्रंथकार करितात. एकंदरीत पौषपौर्णिमेच्या नंतरची अमावास्या असा अर्थ समजावा. " हा अर्द्धोदययोग दिवसासच प्रशस्त आहे, रात्रीं नाहीं. अर्द्धोदय आला असतां सर्व उदक गंगेप्रमाणें पवित्र, व सर्व ब्राह्मण ब्रह्मदेवासारखे शुद्ध होत. ह्याकालीं अल्प जें कांहीं दान करावें तें मेरुपर्वताप्रमाणें मोठें होतें."

पात्रदानाचा प्रयोग.

देशकालांचा उच्चार करून, "समुद्रमेखलायाःपृथ्व्याःसम्यग्दानफलकामोऽहमर्द्धोदयविहितामत्रदानं करिष्ये," असा संकल्प करून सारवलेल्या शुद्ध भूमीवर धुतलेल्या तांदुळांचें अष्टदल करून चौसष्ट, चाळीस, किंवा पंचवीस पळें वजनाचें कांस्यपात्र घेऊन त्या अष्टदलावर अग्न्युत्तारणपूर्वक त्याची स्थापना करावी. वजनाचें मान—आठ गुंजांचा एक मासा, चाळीस मास्यांचा एक कर्ष, चार कर्षांचें एक पळ. अमरसिंहाच्या मतानें तर ऐशीं गुंजांचा एक कर्ष, चार कर्षांचें एक पळ. कांस्यपात्रांमध्यें क्षीर घालून तिचे ठिकाणीं अष्टदल काढून त्याच्या कर्णिकेचे ठिकाणीं एक, अर्धा किंवा पाव कर्ष यांतून कोणत्याहि परिमाणाचें सुवर्णाचें लिंग ठेऊन कांस्यपात्राचे ठिकाणीं ब्रह्मा, पायसाचे ठिकाणीं विष्णु, आणि लिंगाचे ठिकाणीं शिव यांची अधिकारानुरूप वैदिक किंवा नाममंत्रांनीं आवाहनादिक उपचारें करून पूजा करावी. त्यानंतर वस्त्रादिकांनीं ब्राह्मणाची

पूजा करून त्या कांस्यपात्राचें दान करावें. दानाचा मंत्र–"सुवर्णपायसामत्रं यस्मादेतत् त्रयीमयं ॥ आवयोस्तारकं यस्मात्तद्गृहाण द्विजोत्तम ॥ अमुकगोत्रायामुकशर्मणे तुभ्यं इदं सुवर्णलिंगपायसयुक्तममत्रं समुद्रमेखलापृथ्वीदानफलकामोहं संप्रददे न मम" असें ह्मणून ब्राह्मणाच्या हस्तावर उदक घालावें, व ब्राह्मणानें "देवस्यत्वा ०" ह्या मंत्रानें दान घ्यावें. दात्यानें "दानस्य संपूर्णतार्थमिमां दक्षिणां संप्रददे" असें वाक्य ह्मणून यथाशक्ति सुवर्ण द्यावें. हेमाद्रि इत्यादिक ग्रंथकारांनीं सांगितलेला असा दुसऱ्या प्रकारचा, या व्रताचा प्रयोग आहे. तो असा;—ब्रह्मा, विष्णु, शिव यांहीं युक्त असे तिळांचे तीन पर्वत, तीन शय्या व तीन गाई या सर्वांचें दान करून होम इत्यादिक करावें. हा प्रयोग कौस्तुभग्रंथीं पाहावा. ॥ याप्रकारें करून अनंतोपाध्यायांचा पुत्र काशीनाथोपाध्याय याणें रचिलेल्या धर्मसिंधुसार ग्रंथांतील पौषमासांत करावयाचे कृत्यांचा निर्णय झाला. ॥

माघमासांतील कृत्यें.

कुंभसंक्रांतीच्या पूर्वीच्या सोळा घटिका पुण्यकाळ.—त्रिवेणीचे ठिकाणीं स्नानाचा महिमा— माघमासामध्यें त्रिवेणीचे ठिकाणीं स्नानाचा माहिमा—"हे युधिष्ठिरा, माघमासामध्यें गंगा व यमुना याच्या संगमाचे ठिकाणीं जे स्नान करितात त्यांला कल्पकोटिशतानंतरहि पुनः जन्म होत नाहीं. ज्या कोणत्याहि स्थलीं गंगेचें स्नान कुरुक्षेत्रासमान होतें. कुरुक्षेत्राच्या दशगुणित विंध्यपर्वतस्थलीं, त्याच्या शतगुणित काशीचे ठिकाणीं, काशीच्या शतगुणित गंगा व यमुना यांचे संगमाचे ठिकाणीं, त्याच्या सहस्रगुणित माघमासीं पश्चिमवाहिनीचें फल,याप्रमाणें स्नानाचें फळ जाणावें."

माघमासांतील तिलपात्रदानाचा प्रयोग.

माघमासांत तिलपात्राचें दान करणें फार उत्तम होय. त्याचा प्रयोग;—"सोळापळें वजनाचे ताम्रपात्रांत तीळ घालून सुवर्णयुक्त किंवा यथाशक्ति ब्राह्मणाला दान करावें." दानाचा संकल्पः—"वाङ्मनःकायज त्रिविध पापनाशपूर्वक ब्रह्मलोकप्राप्तिकामस्तिलपात्रदानं करिष्ये" असा संकल्प करून पूर्वोक्त वजनाच्या ताम्रपात्रांत प्रस्थपरिमित तीळ घालून त्यांत तोळाभर किंवा यथाशक्ति सुवर्ण घालून ब्राह्मणाची पूजा करून तिळपात्राचें दान करावें. दानाचा मंत्र—"देवदेव जगन्नाथ वांछितार्थफलप्रद॥ तिलपात्रं प्रदास्यामि तवांगे संस्थितो ह्यहं" धान्याच्या मापाचें परिमाण—चार मुष्टींचा एक कुडव, चार कुडवांचा एक प्रस्थ, चार प्रस्थांचा एक आढक, आठ आढकांचा एक द्रोण, दोन द्रोणांचा एक शूर्प, दीड शूर्पांची एक खारी, ह्या रीतीनें—किंवा चार सुव

णांचें एक पळ, चार पळांचा एक कुडव, चार कुडवांचा एक प्रस्थ, चार प्रस्तांचा एक आढक, चार अढाकांचा एक द्रोण, चार द्रोणाची एक खारी, या रीतीनें प्रस्थमानाचें स्वरूप समजावें. अथवा सुवर्णरहित असे तिळ ताम्रपात्रांत घालून "तिलाः पुण्याः पवित्राश्च सर्वपापहराः स्मृताः ॥शुक्लाश्चैव तथा कृष्णा विष्णुगात्रसमुद्भवाः ॥ यानि कानिच पापानि ब्रह्महत्यासमानिच ॥ तिलपात्रप्रदानेन तानि नश्यंतु मे सदा ॥ इदं तिलपात्रं यथा शक्ति दक्षिणासहितं यमदैवतं ब्रह्मलोकप्राप्तिकामस्तुभ्यमहं संप्रददे" या मंत्रानीं तिळ पात्राचें सुवर्णसहित दान करावे. आतां तुळसीपत्राच्या दानाचा मंत्रः—"सुवर्णतुलसी दानात्ब्रह्मणःकायसंभवात् ॥ पापं प्रशममायतु सर्वे संतु मनोरथाः" शालग्रामदानाचा मंत्र— "शालग्रामशिला पुण्या भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी ॥ शालग्रामप्रदानेन मम संतु मनोरथाः ॥ चक्रांकितसमायुक्तशालग्रामशिला शुभा ॥ दानेनैव भवेत्तस्या उभयोर्वांछितंफलं" या मंत्रांनीं शालग्रामाचें दान करावें.

आतां प्रयागाचे ठिकाणीं वेणीदानाचा विधि.

प्रयागाचे ठिकाणीं सर्वांनीं क्षौर करावें. दहा महिन्यांनंतर पुरुष तीर्थाला जाईल तर त्यानें प्रायश्चित्ताव्यतिरिक्त क्षौर करावें. प्रयागाचे ठिकाणीं तर बारा कोशांवरून दहा महिन्यांच्या पूर्वींहि आलेल्यानें क्षौर करावें. पहिलीच यात्रा असेल तर ज्याचा पिता जिवंत आहे तो, गर्भिणीपति, चौलकर्म झालेले असे बाळ, व सौभाग्यवती स्त्रिया या सर्वांनींहि प्रयागाचे ठिकाणीं केशवपन करावें, हा विशेषविधि जाणावा. कोणी ग्रंथकार तर सौभाग्यवती स्त्रियांनीं सर्व केश धरून दोन अंगुळें छेदावे असें ह्मणतात. त्याचा प्रयोगः—वेणी घातलेली अशा स्त्रियेनें मांगलिक वेष धारण करून पतीला नमस्कार करावा. नंतर पतीची आज्ञा घेऊन सर्व केशांचें वपन किंवा दोन अंगुळें केशांचें छेदन करून स्नान करून त्रिवेणीची पूजा करावी, अथवा पतीकडून पूजा करवावी. पूजा झाल्यानंतर छिन्न केलेली वेणी बांबूच्या पात्रांत घालून तें पात्र अंजलीचे ठिकाणीं धरून त्या छिन्न वेणीवर सोन्याची वेणी, व मोतीं हीं ठेऊन, "वेण्यां वेणीप्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ॥ जन्मांतरेष्वपि सदा सौभाग्यं मम वर्धतां" हा मंत्र ह्मणून तें पात्र त्रिवेणीचे ठिकाणीं टाकावें. नंतर ब्राह्मणांनीं "सुमंगलीरियं वधूः०" या मंत्राचा पाठ करावा. नंतर ब्राह्मण, सुवासिनी, यांला वस्त्रें, दक्षिणा इत्यादिक देऊन त्यांचा संतोष करावा.

त्रिवेणीचे ठिकाणीं जलसमाधीचा विधि.

"गंगा व यमुना ह्या नदी जेथें एकत्र झाल्या तेथें जे स्नान करितात ते स्वर्गलो

काला जातात, व जे जन धीर होत्साते देहाचें विसर्जन ह्मणजे जलसमाधि करितात ते मोक्षाला जातात" असी जी श्रुति ती माघमासाविषयीं आहे. कारण, "माघमासाचे ठिकाणीं जो तनूचें विसर्जन करितो त्याला निःसंशय मुक्ति मिळते" असें ब्रह्मपुराणाचें वचन आहे. इतर महिन्यांत जळसमाधि केल्यानें स्वर्गप्राप्ति होते. प्रयागीं यथाशक्ति सर्व प्रायश्चित्त करून आपली क्रिया करणारा कोणी नसल्यास आपण आपलीं जिवंतपणींच श्राद्धें, सपिंडीपर्यंत क्रिया हीं सर्व करून गोदानादिक करावें. नंतर उपोषण करून पारणेच्या दिवशीं फलप्राप्तीचा उल्लेख ज्यांत आहे असा संकल्प करून विष्णूचें ध्यान करून त्रिवेणीचे ठिकाणीं प्रवेश करावा. जिवंत श्राद्धांचा प्रयोग कौस्तुभ ग्रंथीं पाहावा. माघमासाला उद्देशून "तिलस्नायी, तिलोद्वर्ती, तिलहोमी, तिलोदकी, तिलभुक्, तिलदाता हे सहा तिल पापाचा नाश करणारे होत" असें जें वाक्य त्याचे ठिकाणीं 'तिलस्नायी' या पदेंकरून तिलयुक्त उदकानें स्नान करावें. 'तिलहोमी' या पदेंकरून अयुतलक्ष तिलांचा होम इत्यादिकरूप ग्रहयज्ञाहि करावा. 'तिलोदकी' या पदेंकरून तिलयुक्त उदकानें देवपूजा, तर्पण, संध्या इत्यादिक करून तिलोदक प्राशन करावें असा अर्थ होतो. होम सांगितला तो तीन प्रकारचा "पाहिला दहा सहस्र होम, दुसरा लक्ष संख्याक होम, तिसरा कोटिसंख्याक होम. तो सर्व मनोरथ फल देणारा होतो." लक्ष होम इत्यादिकांचा कुंडमंडपविधियुक्त प्रयोग कौस्तुभ, मयूख इत्यादिक ग्रंथीं पहावा

ढुंढिराजव्रत.

माघशुक्ल चतुर्थीचे दिवसीं गणपतीच्या उद्देशेंकरून नक्तव्रत, पूजा, तिळांचे लाडू इत्यादि करून त्यांचा नैवेद्य, व तिलभक्षण हीं करावीं. याविषयीं चतुर्थी प्रदोषव्यापिनी घ्यावी. ह्याच चतुर्थीचे दिवसीं कुंदाच्या पुष्पांनीं शिवाची पूजा करून उपोषण किंवा नक्तभोजन करावें, तेणेंकरून लक्ष्मी प्राप्त होते. ह्या चतुर्थीचे दिवसीं जें विनायकाचें व्रत त्याचा निर्णय भाद्रपदशुक्ल चतुर्थीसारखा जाणावा.

वसंतपंचमी.

माघशुक्ल पक्षांतील जी पंचमी तिला **वसंतपंचमी** असें ह्मणतात. ह्या पंचमीचे दिवसीं वसंताच्या उत्सवाचा आरंभ करावा. ह्या पंचमीचे दिवसीं रति, व काम यांची पूजा करावी. ही पंचमी पूर्वाण्हकालव्यापिनी असेल तर दुसऱ्या दिवसाची व तसें नसेल तर पूर्व दिवसाचीच घ्यावी.

रथसप्तमी.

माघशुक्लपक्षांतील सप्तमीला रथसप्तमी ह्मणतात. ती अरुणोदयव्यापिनी घ्यावी. दोन्हे दिवसीं अरुणोदयव्याप्ति असल्यास पूर्व दिवसाची घ्यावी. जेव्हां एक घटिका किंवा कांहीं अधिक इतकी मात्र षष्ठी असेल आणि सप्तमी क्षयाच्या योगानें अरुणोदयाच्या पूर्वी समाप्त होत असेल तेव्हां षष्ठीयुक्त घ्यावी. त्यांत षष्ठीचे ठिकाणीं सप्तमीचे क्षयाच्या घटिका उल्लंघून अरुणोदयकालीं स्नान करावें. ह्या व्रताचे ठिकाणीं षष्ठीचे दिवसीं एक वेळ भोजन करून सप्तमीचे दिवसीं अरुणोदयकालीं स्नान करावें.–स्नानाचे मंत्रः–यदा जन्मकृतं पापं मया जन्मसु जन्मसु ॥ तन्मे रोगंच शोकंच माकरी हंतु सप्तमी ॥ एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मांतरार्जितं ॥ मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातेच ये पुनः ॥ इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके ॥ सप्त व्याधिसमायुक्तं हर माकरि सप्तमि." याप्रमाणें स्नान ककरून सूर्याला अर्घ्य द्यावें. अर्घ्याचा मंत्रः– "सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ॥ सप्तमीसहितो देव गृहाणार्घ्यं दिवाकर." ही सप्तमी मन्वादि आहे. ही शुक्लपक्षांतील मन्वादि आहे या करितां पूर्वाण्हकालव्यापिनी घ्यावी असें सांगितलें आहे.

भीष्माष्टमी.

माघशुक्लपक्षांतील अष्टमीला **भीष्माष्टमी** ह्मणतात. ह्या दिवसीं भीष्माचे उद्देशें करून श्राद्ध करितात ते संततियुक्त होतात. तें श्राद्ध कामनिक आहे व तर्पण तर नित्य आहे. भीष्माच्या उद्देशानें तर्पण केलें असतां एक वर्षपर्यंत केलेल्या पातकाचा नाश होतो. कारण " न केलें असतां पुण्याचा नाश होतो " असें वचन आहे. तर्पणाचा मंत्र–वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृत्यप्रवराय्च ॥ गंगापुत्राय भीष्माय आजन्मब्रह्मचारिणे॥ अपुत्राय जलं दद्मि नमो भीष्माय वर्मणे ॥ भीष्मः शांतनवो वीरः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ अभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियां." याप्रमाणें अपसव्यानें तर्पण करून आचमन करावें व अर्घ्य द्यावें. अर्घ्याचा मंत्र–वसूनामवताराय शंतनोरात्मजायच ॥ अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबाल्यब्रह्मचारिणे." जीवत्पितृकाला ह्या तर्पणाविषयीं अधिकार नाहीं असें कौस्तुभांत आहे, व त्याला अधिकार आहे असेंहि पुष्कळ ग्रंथकार ह्मणतात. या विषयीं अष्टमी मध्यान्हकालव्यापिनी घ्यावी. कारण, ह्या अष्टमीचे दिवसीं श्राद्ध इत्यादिक करावयाचें तें एकोद्दिष्ट करण्याविषयीं सांगितलें आहे, व त्याचा काळ मध्यान्ह आहे.

माघशुक्लद्वादशीचे दिवसीं तिलांची उत्पत्ति झाली याकरितां ह्या द्वादशीचे दिवसीं उपोषण करून तिलयुक्त उदकानें स्नान, तिलेंकरून विष्णूची पूजा, तिलनैवेद्य, तिळां

थ्या तेलाचा दीप, तिलहोम, तिलदान, तिलभक्षण हीं करावीं.

माघीपौर्णिमेचें कृत्य.

ही दुसऱ्या दिवसाची ध्यावी. माघीपौर्णिमेचे दिवशीं अन्नदान द्यावें, व ब्राह्मण दांपत्याला भोजन घालून वस्त्रें,अलंकार, यांहीकरून भूषित करावें. कांबळ, कृष्णाजिन, बांवडीं वस्त्रें, रुवाचे चोळणे, आंगरखे, चर्मीजोडा, पलंगपोस, हीं सर्व 'माधव संतुष्ट असो' अशा वचनेंकरून द्यावीं. यानंतर "कृतस्य माघस्नानस्य सांगतार्थं उद्यापनं करिष्ये" असा संकल्प करून नंतर "सवित्रे प्रसवित्रेच परंधाम जले मम ॥ त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥ दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोस्तु ते ॥ परिपूर्ण करिष्ये ऽहं माघस्नानं तदाज्ञया," ह्या मंत्रानींहि संकल्प करावा. याप्रमाणें चतुर्दशीचे दिवशीं संकल्प, उपोजण, अधिवासन आणि माधवाची पूजा हीं करून पौर्णिमेचे दिवशीं तिल, रुद्घृत, या द्रव्यांचा दरएकाचा एकशें आठ,याप्रमाणें होम करून तिळ, साखर ज्यांत घातलीं आहेत अशा तीस मोदकांचें वायन द्यावें. वायनाच्या दानाचे मंत्र—"सवितः प्रसवस्त्वंहि परंधाम जलेमम त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥ दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोस्तु ते परिपूर्णं कुरुष्वेह माघस्नानमुषःपते." तदनंतर दांपत्याला बारिक वस्त्रें व सप्त धान्यें देऊन इतर ब्राह्मण व दांपत्य यांला षड्रसभोजन द्यावें. त्याचा मंत्र—"सूर्योमे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरंजनः" याप्रमाणें माघस्नान करणारा, संन्यासी, आणि रणांगणांत शत्रूच्या समोर मृत झालेला हे सर्व सूर्यदेवाचा भेद करून जातात.

चार अष्टकाश्राद्धें करण्याला जो अशक्त असेल त्यानें माघकृष्ण अष्टमीचे दिवशीं एक अष्टकाश्राद्ध, पूर्वेद्युःश्राद्ध व अन्वष्टक्यश्राद्ध यांहीं युक्त करावें. ह्मणजे सप्तमीचे दिवशीं पूर्वेद्युःश्राद्ध, अष्टमीचे दिवशीं अष्टकाश्राद्ध आणि नवमीचे दिवशीं अन्वष्टक्य श्राद्ध याप्रमाणें तीन दिवस तीन श्राद्धें करावीं. तीन दिवस श्राद्धें करण्याला असमर्थ असेल तर अष्टमीचे दिवशीं एकच अष्टकाश्राद्ध करावें.

आतां शिवरात्रीचा निर्णय.

माघकृष्ण पक्षांतील चतुर्दशीला शिवरात्रि ह्मणतात. ती निशीथव्यापिनी ध्यावी. रात्रीचा जो आठवा मुहूर्त त्याचें नांव निशीथ. त्यामध्यें दुसऱ्या दिवशींच निशीथ व्यापिनी असेल तर दुसऱ्या दिवसाची आणि पूर्व दिवशीं निशीथव्यापिनी असेल तर पूर्वदिवसाची ध्यावी. दोनहि दिवशीं निशीथव्यापिनी नसेल तथापि दुसऱ्या दिवसाचीच ध्यावी, दोन दिवशीं निशीथकालीं संपूर्णव्याप्ति किंवा एकदेशव्याप्ति असी अस-

त्यास पूर्व दिवसाची घ्यावी, असें हेमाद्रीच्या अभिप्रायाप्रमाणें कौस्तुभांत आहे. दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी असें माधव, निर्णयसिंधु, पुरुषार्थचिंतामणी इत्यादिक बहुत ग्रंथकार ह्मणतात. दुसऱ्या दिवसीं निशीथकालीं एकदेशव्याप्ति असेल आणि पूर्व दिवसीं निशीथकालीं संपूर्णव्याप्ति असेल तर पूर्व दिवसाचीच घ्यावी. पूर्व दिवसीं निशीथकालीं एकदेशव्याप्ति असेल, व दुसऱ्या दिवसीं निशीथकालीं संपूर्णव्याप्ति असेल तर दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. ह्या शिवरात्रिव्रताचे दिवसीं रविवार, मंगळवार, व शिवयोग यांचा योग असल्यास अति उत्तम.

या व्रताच्या पारणेचा निर्णय.

तीन प्रहरांच्या पूर्वीं चतुर्दशी संपेल तर चतुर्दशीच्या अंतीं पारणा करावी, आणि तीन प्रहरांपेक्षां अधिक चतुर्दशी असेल तर प्रातःकालीं चतुर्दशीमध्येंच पारणा करावी असें माधवादिक ग्रंथकार ह्मणतात. निर्णयसिंधूमध्यें तर तीन प्रहरांच्या पूर्वीं चतुर्दशी समाप्त होईल तथापि चतुर्दशीमध्येंच पारणा करावी, चतुर्दशीच्या शेवटीं कधींहि करूं नये. कारण, "हे पार्वति, चतुर्दशीचे ठिकाणीं उपोषण करून चतुर्दशीमध्यें पारणा करणें हा योग लक्षावधि पुण्यांनींहि मिळण्याचा संशय आहे, व ह्या पारणेचे ठिकाणीं एकेक शिताचें फल सांगण्याविषयीं मी समर्थ नाहीं," इत्यादिक वचनेंकरून चतुर्दशीमध्यें पारणा केली असतां पुण्याच्या अतिशयाचें वचन आहे असें सांगितलें. याविषयीं असी व्यवस्था जाणावी — जेव्हां आपलें नित्यकृत्य, पारणा हीं होत इतकी चतुर्दशी नसेल तेव्हां, अथवा ज्यांचें दर्शादिक श्राद्ध चतुर्दशीच्या शेषदिवसीं येईल त्यांनीं चतुर्दशीच्या अंतीं पारणा करावी. कारण, द्वादशीप्रमाणें ह्या चतुर्दशीचे दिवसीं नित्य कर्मांचा अपकर्ष (पुढचें कर्म आदी करणें) करण्याविषयीं वचन नाहीं, व तिथीच्या अंतीं पारणा करावी अशाविषयीं वाक्यें असल्यामुळें, संकटविषयीं जलपारणा करावी असें सांगणारीं जीं वाक्यें त्यांची ह्या चतुर्दशीव्रताचे ठिकाणीं प्रवृत्ति नाहीं. नित्यकृत्य व पारणा हीं सर्व होतील इतकी चतुर्दशी असेल आणि श्राद्ध दिवस नसेल तर चतुर्दशी तिथीमध्येंच पारणा करावी.

शिवरात्रिव्रताचा प्रयोग.

त्रयोदशीचे दिवसीं एकभुक्त राहून चतुर्दशीचे दिवसीं नित्य कर्मे करून प्रातःकालीं मंत्र ह्मणून संकल्प करावा. संकल्पाचे मंत्र — "शिवरात्रिव्रतं ह्येतत् करिष्येऽहं महाफलं ॥ निर्विघ्नमस्तु मेचात्र त्वत्प्रसादाज्जगत्पते ॥ चतुर्दश्यांनिराहारो भूत्वाहमपरेऽहनि ॥ भोक्ष्येऽहंभुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेश्वर." ब्राह्मण असेल तर त्यानें "रात्रीं प्रपद्ये जननीं०",

ह्या दोन मंत्रऋचांहि पठण करून उदक सोडावें. यानंतर सायान्हकालीं काळे तीळ आंगाला लावून स्नान करून भस्माचा त्रिपुंड्र व रुद्राक्ष धारण करीत होत्साता प्रदोषकालीं शिवाच्या देवालयांत जाऊन हस्त पाद प्रक्षालन करून आचमन करावें. नंतर देश काल यांचा उच्चार करून "शिवरात्रौ प्रथमयामपूजां करिष्ये " असा संकल्प, चार प्रहरांच्या चार पूजा करणें असतील तर करावा. एक वेळच पूजा करणें असेल तर, "श्रीशिवप्रीत्यर्थं शिवरात्रौ श्रीशिवपूजां करिष्ये" असा संकल्प करावा. त्यामध्यें प्रथम सामान्येंकरून पूजेचा विधि सांगतों — दरएक प्रहराचे ठिकाणीं पूजेचा विशेष प्रकार तर पुढें सांगेन. "अस्य श्रीशिवपंचाक्षरमंत्रस्य वामदेवऋषिः ॥ अनुष्टुप् छंदः ॥ श्रीसदाशिवो देवता न्यासे पूजने जपेच विनियोगः ॥ वामदेवऋषये नमः शिरसि ॥ अनुष्टुप्छंदसे नमो मुखे ॥ श्रीसदाशिवदेवतायै नमः हृदि ॥ ओं नं तत्पुरुषाय नमः हृदये ॥ ओं मं अघोराय नमः पादयोः ॥ ओं शिं सद्योजाताय नमः गुह्ये ॥ ओं वां वामदेवाय नमः मूर्ध्नि ॥ ओं यं ईशानाय नमः मुखे ॥ ओं ओं हृदयाय नमः ॥ ओं नं शिरसे स्वाहा ॥ओं मं शिखायै वषट् ॥ ओं शिं कवचाय हुं ॥ ओं वां नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ ओं यं अस्त्राय फट्." याप्रमाणें न्यास करून कलशाची पूजा करावी. नंतर "ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचंद्रावतंसं रत्नाकल्पोज्ज्वलांगं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नं ॥ पद्मासीनं समंतात्स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं विश्वाद्यं विश्ववंद्यं निखिलभयहरं पंचवक्त्रं त्रिनेत्रं," या मंत्रानें ध्यान करून प्राणप्रतिष्ठा करावी. नंतर स्थापना करून लिंगाला स्पर्श करीत होत्साता, "ओं, भूः पुरुषं सांबसदाशिवमावाहयामि ॥ओं भुवः पुरुषं सांब० ॥ ओं स्वः पुरुषं सांब०॥ ओं भूर्भुवः स्वः पुरुषं सांब० ॥ याप्रमाणें मंत्र ह्मणून आवाहन करावें. नंतर हातांत पुष्पें घेऊन "स्वामिन्सर्वजगन्नाथ यावत्पूजावसानकं ॥ तावत्त्वं प्रीतिभावेन लिंगेऽस्मिन्सन्निधौ भव" या मंत्रेंकरून पुष्पांजलि समर्पण करावी. स्थावरलिंग व पूर्वीं अर्चासंस्कार केलेलें चरलिंग ह्यांचे ठिकाणीं प्राणप्रतिष्ठेपासून आवाहनपर्यंत विधि करूं नये. "ओं सद्यो जातं प्रपद्यामि सद्यो जातायवै नमो नमः ओं नमः शिवाय श्रीसांबसदाशिवाय नमः आसनं समर्पयामि." स्त्रिया, शूद्र हे पूजा करणारे असतील तर "ओं नमः शिवाय", असा जो पंचाक्षरमंत्र त्याचे स्थानीं "श्रीशिवाय नमः" नमः शब्द उच्चाच्य। शेवटीं अशा मंत्रानें पूजा करावी. "ओं भवे भवे नातिभवे भवस्वमां ओं नमःशिवाय श्रीसांबसदाशिवाय नमः पाद्यं समर्पयामि ॥ ओं भवोद्भवाय नमः ओं नमः शिवाय श्रीसांबसदाशिवाय० अर्घ्यं० ॥ ओं वामदेवाय नमः ओं नमः शिवाय श्रीसांब० आचमनं ॥ ओं ज्येष्ठाय नमः ओं नमः शिवाय श्रीसांब० स्नानं०" तदनंतर मूलमंत्रानें व "आप्यायस्व०" इत्यादिक

मंत्रांनीं पंचामृताचें स्नान घालून "आपोहिष्ठा०" ह्या तीन ऋचांनीं शुद्ध उदकानें, लिंग धुवून रुद्राची एकादशिनी किंवा एक अवर्तन, व पुरुषसूक्त ह्मणून चंदन, कापूर, केशर यांहीं सुगंधीत अशा उदकानें अभिषेक करावा. नंतर "ओं नमः शिवाय" ह्या मंत्रानें स्नान घातल्यानंतर आचमन देऊन अक्षतायुक्त उदकानें तर्पण करावें. तें असें:—"ओं भवं देवं तर्पयामि१ ॥ ओं शर्वं देवं त०२ ॥ ओं ईशानं देवं त० ३ ॥ ओं पशुपतिं देवं त०४ ॥ ओं उग्रं देवं त० ५ ॥ ओं रुद्रं देवं त० ६ ॥ ओं भीमं देवं त० ७ ॥ ओं महांतं देवं त० ८ ॥ भवस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि ॥ शर्वस्य देवस्य पत्नीं तपर्यामि ॥ ईशानस्य देवस्य पत्नीं तर्प० ॥ पशुपतेर्देवस्य पत्नीं त० ॥ उग्रस्य देवस्य पत्नीं० ॥ रुद्रस्य देवस्य पत्नीं० ॥ भीमस्य देवस्य पत्नीं० ॥ महतो देवस्य पत्नीं त० ८ ॥ ओं ज्येष्ठाय नमः ओं नमः शिवाय श्री सां० वस्त्र ० ॥ नंतर "ओं नमः शिवाय" ह्या मूलमंत्रानें आचमन द्यावें. नंतर "ओं रुद्राय नमः ओं नमः शिवाय श्री सांब० यज्ञोपवीतं स०" नंतर मूलमंत्रानें आचमन द्यावें. तदनंतर "ओं कालाय नमः ओं नमः शिवाय श्री सां० चंदनं० ॥ ओं कलविकरणाय नमः ओं नमः शिवाय श्री सां० अक्षतान्० ॥ ओं बलविकरणाय नमः ओं नमः शिवाय श्री सां० पुष्पाणि० ॥ याप्रमाणें पुष्पपर्यंत पूजा झाल्यानंतर सहस्र किंवा एकशें आठ अशीं बिल्वपत्रें, शिवाच्या सहस्रनामांनीं किंवा मूलमंत्रानें समर्पण करावीं. नंतर "ओं बलाय नमः ओं नमः शिवाय श्रीसांब० धूपं स०॥ ओं बलप्रमथनाय नमः ओं नमः शिवाय श्रीसांब० दीपं०॥ओं सर्वभूतदमनाय नमः ओं नमः शिवाय श्रीसांब० नैवेद्यं० " नंतर मूलमंत्रानें आचमन, फलें हीं अर्पण करावीं. नंतर "ओं मनोन्मनाय नमः ओं नमः शिवाय श्रीसांब० तांबूलं स० " नंतर मूलमंत्रानें व वेदमंत्र यांहीं करून आरती करावी. नंतर "ईशानः सर्वविद्यानां० ओं नमः शिवाय श्रीसांब० मंत्रपुष्पं०" याप्रमाणें मंत्रपुष्पापर्यंत पूजा झाल्यानंतर "भवाय देवाय नमः ॥ शर्वाय देवाय नमः" इत्यादिक आठ आणि "भवस्य देवस्य पत्न्यै नमः" असे आठ, याप्रमाणें नमस्कार करून "शिवाय नमः, रुद्राय नमः, पशुपतये०, नीलकंठाय० महेश्वराय० हरिकेशाय० विरूपाक्षाय० पिनाकिने० त्रिपुरांतकाय० शंभवे० शूलिने० महादेवाय०" अशा बारा नामांनीं बारा पुष्पांजलि समर्पण करून मूलमंत्रानें प्रदक्षिणा व नमस्कार करून मूलमंत्राचा १०८ जप करून प्रार्थना करून "अनेन पूजनेन सांब० सदाशिवः प्रीयतां" असें ह्मणून पूजा निवेदन करावी.

शिवाची प्रहरपूजा.

यानंतर चार प्रहरांच्या चार पूजांचा विशेष प्रकार. पहिल्या प्रहरीं—मूलमंत्राचा उच्चार करून "श्रीशिवायासनं समर्पयामि" असें ह्मणून 'शिव' या नामानें सर्व उपचार समर्पण

करावे. दुसऱ्या प्रहरीं—" शिवरात्रौ द्वितीययामपूजां करिष्ये " असा संकल्प करून "श्रीशंकराय आसनं समर्पयामि " असे शंकरनामानें उपचार समर्पण करावे. नंतर " महानिशिपूजां करिष्ये " असा संकल्पकरून पूर्वींप्रमाणें पूजा करावी. तिसऱ्या प्रहरीं "तृतीययामपूजां करिष्ये "असा संकल्प करून " श्रीमहेश्वराय आसनं समर्पयामि " असें ह्मणून आसनादिक पूजा करावी.याप्रमाणेंच चवथ्या प्रहरीं —" चतुर्थयामपूजां करिष्ये' असा संकल्प करून "श्रीरुद्राय आसनं समर्पयामि" असें ह्मणून पूर्वींप्रमाणें पूजा करावी. दरएक प्रहरीं तैलाभ्यंग, पंचामृतें, उष्णोदक, शुद्धोदक, गंधोदक. अभिषेक हीं करावीं. यज्ञोपवीत समर्पण केल्यानंतर गोरोचन, कस्तूरी, केशर, कापूर, अगरुचंदन यांहीं मिश्रित अशा अनुलेपानें लिंग लिंपावें. पंचवीस पळें वजनअसें सर्व अनुलेपन, याप्रमाणें अनुलेपाचें प्रमाण समजावें, अथवा यथाशक्ति द्यावें. धोतरा, कण्हेर यांच्या पुष्पांनीं व बिल्वपत्रांनीं पूजा करणें अतिउत्तम होय. पुष्पें नसतील तर साळीचे तांदूळ व गहूं, यव यांहींकरून पूजा करावी. नैवेद्य समर्पण केल्यानंतर तांबूल, मुखवास, हे समर्पण करावे. पानवेलीचीं पानें, सुपारी, शिंपी इत्यादिकांचा चुना हे तीन पदार्थ मिळून तांबूल होय. हेंच तांबूल खोबरें, वेलची, कंकोळ या पदार्थांनीं युक्त केले असतां त्याला मुखवास असें ह्मणावें.. ह्या पदार्थांतून एकादा पदार्थ न मिळेल तर त्या त्या पदार्थाचें स्मरण करावें याप्रमाणें सर्व पूजा झाल्यानंतर प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचा मंत्र—"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यत्कृतंतु मया शिव ॥ तत्सर्वं परमेशान मया तुभ्यं समर्पितं." याप्रमाणें प्रार्थना केल्यावर अर्घ्य द्यावें. अर्घ्याचा मंत्र—" शिवरात्रिव्रतं देव पूजाजपपरायण: ॥ करोमिविधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं नमोस्तु ते. " याप्रमाणें चार प्रहरांचे ठिकाणीं निरनिराळीं अर्घ्यें द्यावयाचीं त्यांचा प्रकार कौस्तुभांत पाहावा. त्यानंतर प्रात:कालीं स्नान करून पुन: शिवाची पूजा करून पूर्वीं सांगितलेलीं जीं बारा नांवें त्यांहीं करून बारा, अथवा शक्ति नसेल तर एक ब्राह्मणाची पूजा करून तिल, व पक्वान्नें यांहीं पूर्ण असे बारा किंवा एक कलश देऊन व्रत देवाला अर्पण करावें. अर्पणाचा मंत्र—"यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्रुद्रस्य निवेदितं ॥ त्वत्प्रसादान्महादेव व्रतमद्य समर्पितं ॥ प्रसन्नोभव मे श्रीमन्सद्गति: प्रतिपाद्यतां ॥ त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोस्मि न संशय: " त्यानंतर ब्राह्मणाला भोजन घालून पूर्वीं निर्णय करून सांगितलेल्या कालीं आपल्या आप्त लोकांसहवर्तमान पारणा करावी. पारणेच्या समयीं प्रार्थनेचा मंत्र—" संसारक्लेशदग्धस्य व्रतेनानेन शंकर ॥ प्रसीदसुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव." याप्रमाणें शिवरात्रिव्रताचा विधि समाप्त झाला.

मृत्तिकेच्या लिंगाचे ठिकाणीं शिवपूजा करावयाचा विधि.

"ओं हरायनम:" ह्या मंत्रेंकरून मृत्तिका घेऊन ती चांगली शोधून तींत उदक

घालून चांगली मळून त्याचा गोळा करून "ओं महेश्वराय नमः" ह्या मंत्रानें लिंग करावें. तें लिंग ऐशीं गुंजाप्रमाण जो कर्ष त्याहून अधिक परिमाणाचें, अंगुष्ठप्रमाण किंवा अधिक मोठें असें करावें, याहून लहान करूं नये. मृत्तिकेच्या लिंगाचे ठिकाणीं पंचसूत्राची कृति न केली तथापि दोष नाहीं, याकरितां "सात वेळ कांट्यामध्यें घालून वजन केलें असतां दरएक वेळेस कांहीं तरी अधिक वजन येतें, कमी होत नाहीं असें जें लिंग त्याला बाणलिंग ह्मणावें, बाकीचीं लिंगें तीं नार्मद जाणावीं." याप्रमाणें सांगितलेल्या लक्षणानें युक्त असें बाणलिंग मिळणें फार दुर्लभ आहे व सुवर्ण इत्यादि कांचें लिंग करावें तर त्याचे ठिकाणीं पंचसूत्राची जी कृति करण्याविषयीं सांगितली ती अति श्रमसाध्य आहे यास्तव सर्वांमध्यें मृत्तिकेचें लिंग श्रेष्ठ होय. कारण, "द्वापारयुगांत पाऱ्याचें लिंग उत्तम, कलीमध्यें मृत्तिकेचें लिंग उत्तम" असें वचन आहे. तदनंतर "ओं शूलपाणये नमः शिव इह प्रतिष्ठितो भव" ह्या मंत्रानें बिल्वपत्रयुक्त अशा पूजापीठाचे ठिकाणीं लिंगाची स्थापना करावी. व "ध्यायेन्नित्यं महेशं०" ह्या मंत्रानें ध्यान करून "ओंपिनाकधृषे नमः श्रीसांब शिव इहागच्छ इह प्रतिष्ठ इह सन्निहितो भव" असें ह्मणून आवाहन करावें. ह्या पूजेचे ठिकाणीं द्विजांनीं मूळमंत्रहि ग्रहण करावा. त्यानंतर "ओंनमःशिवाय" ह्या मूळमंत्रानें पाद्य, अर्घ्य, आचमन हे उपचार देऊन "पशुपतये नमः" ह्या मंत्रानें व मूळमंत्रानें स्नान, वस्त्र, यज्ञोपवीत, गंध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य,फल, तांबूल, आरती, मंत्रपुष्पांजलि इतके उपचार अर्पण केल्यानंतर "शर्वाय क्षितिमूर्तये नमः" ह्या मंत्रानें पूर्व दिशेचे ठिकाणीं पूजा करावी. "भवाय जलमूर्तये नमः" ह्या मंत्रानें ईशान्य, "रुद्रायाग्निमूर्तये नमः" ह्या मंत्रानें उत्तर, "उग्रायवायुमूर्तये नमः" ह्या मंत्रानें वायव्य, "भीमायाकाशमूर्त्तये०" ह्या मंत्रानें पश्चिम, "पशुपतये यजमानमूर्तये०" ह्या मंत्रानें नैर्ऋति, "महादेवाय सोममूर्तये०" ह्या मंत्रानें दक्षिण व "ईशानाय सूर्यमू०" ह्या मंत्रानें अग्नेय दिशेचे ठिकाणीं, पूजा करून नंतर स्तुति व नमस्कार करून "महादेवाय नमः" ह्या मंत्रानें विसर्जन करावें. याप्रमाणें संक्षेपानें पूजाविधि जाणावा. याहून विस्तार पुरुषार्थचिंतामणीमध्यें पहावा. पूर्वीं सांगितलेली पूजा शिवरात्रीचे दिवसीं, मृत्तिकेच्या लिंगाचे ठिकाणींहि करावी. मृत्तिकेच्या लिंगाचा उद्यापनविधि कौस्तुभ इत्यादिक ग्रंथीं पहावा.

लिंगाच्या विशेषानें फलाचा निर्णय.

हिऱ्याच्या लिंगाच्या पूजनानें आयुष्यवृद्धि होते. मोत्यांच्यानें रोगनाश, वैडूर्यमण्याच्यानें शत्रुनाश, माणिकाच्यानें लक्ष्मीप्राप्ति, पुष्पराजमण्याच्या लिंगानें सुखप्राप्ति, नीळ-

मण्याच्यानें यश, पाचरत्नाच्यानें पुष्टि, स्फटिकाच्यानें सर्वमनोरथप्राप्ति, रुप्याच्यानें राज्य व पितृमुक्ति, सुवर्णाच्यानें सत्यलोकप्राप्ति, तांब्याच्यानें पुष्टि व आयुष्य, पितळेच्यानें संतोष, कांस्याच्या लिंगानें कीर्ति, लोखंडाच्यानें शत्रुनाश, शिशाच्यानें आयुष्यवृद्धि; दुसऱ्या ग्रंथकारांच्या मतानें सुवर्णाच्या लिंगानें ऋणमुक्ति, व स्थिर लक्ष्मी, गंधाच्यानें सौभाग्य, हस्तिदंताच्यानें सेनेचें आधिपत्य, तांदूळ इत्यादिक धान्याचे पिठाच्या लिंगानें पुष्टि, सुख, रोगनाश इत्यादिक, उडीदांचे पिठाचे लिंगानें स्त्रीप्राप्ति, नवनीताच्या लिंगानें सुख, गोमयाच्यानें रोगनाश, गुळाच्यानें अन्न इत्यादिक, वेळूचे अंकुराचें लिंग पूजिल्यानें वंश वृद्धि होते. असाच दुसऱ्या ग्रंथीं विस्तार सांगितला आहे. याप्रमाणें लिंगाच्या संख्या: विशेषेंकरून फलाचा विशेष कौस्तुभांत पहावा.

शिवनिर्माल्यादिकांचा निर्णय.

शिवाचा निर्माल्य ग्रहण करावा किंवा नाहीं याचा निर्णय तृतीय परिच्छेदांत पहावा. मासशिवरात्रीचा निर्णय प्रथम परिच्छेदांत आहे. शिवरात्रिव्रताचे उद्यापनाचा विधि कौस्तुभ इत्यादिक ग्रंथीं पहावा. मासशिवरात्रिचे व्रताचें उद्यापनहि कौस्तुभांत स्पष्ट सांगितलें आहे. माघअमावास्या ही युगादि आहे. याकरितां अपराण्हकालव्यापिनी अशा ह्या अमावास्येचे दिवशीं अपिंडक श्राद्ध करावें, व तें युगादिश्राद्ध दर्शश्राद्धाबरोबर एकतंत्रानें करावें. माघअमावास्येचे दिवशीं शततारकानक्षत्राचा योग असेल तर तो अति पुण्यकाल व त्या पुण्यकालीं श्राद्ध केलें असतां अत्यंत पितरांची तृप्ति होते. धनिष्ठानक्षत्राचा योग असेल तर तिळयुक्त अन्नानें श्राद्ध करावें, तेणेंकरून दाहा सहस्र वर्षेंपर्यंत पितरांची तृप्ति होते. ॥ या प्रकारेंकरून अनंतोपाध्यायांचा पुत्र काशीनाथोपाध्याय याणें रचिलेल्या धर्मसिंधुसार ग्रंथांतील माघमासांत करावयाचे कृत्यांचा निर्णय झाला.

आतां फाल्गुन मास.

मीनसंक्रांतीच्या पुढच्या सोळा घटिका पुण्यकाळ. रात्रीं संक्रांति होईल तर त्याचा निर्णय पूर्वीं सांगितला आहे. गोविंदाचा संतोष होण्यासाठीं फाल्गुन मासांत गाई, तांदूळ, वस्त्रें यांचीं दानें करावीं. यानंतर, फाल्गुनशुक्ल प्रतिपदेपासून बारा दिवसपर्यंत पयोव्रत करावें, व तें श्रीमद्भागवतांत सांगितलें आहे. त्याचा प्रयोग त्यांत सांगितल्याप्रमाणें जाणावा.

होलिका.

फाल्गुनी पौर्णिमा ही मन्वादि आहे. ती पूर्वाण्हकालव्यापिनी घ्यावी. ह्या पौर्णिमेलाच होलिका असें ह्मणतात. ती होलिकापौर्णिमा प्रदोषव्यापिनी असून कल्याणीविर

हित असी घ्यावी. दोन दिवस प्रदोषव्यापिनी असेल अथवा दुसऱ्या दिवसीं प्रदोषकालीं एकदेशव्याप्ति असेल तर पूर्व दिवसीं कल्याणीदोष आहे याकरितां दुसऱ्या दिवसाचीच घ्यावी. दुसऱ्या दिवसीं प्रदोषकालीं स्पर्श नसेल आणि पूर्व दिवसीं प्रदोषकालीं कल्याणी असून जर पौर्णिमा दुसऱ्या दिवसीं साडेतीन प्रहर किंवा त्याहून अधिक असेल आणि त्याच्या पुढच्या दिवसीं प्रतिपदा वाढती तिथी असेल तर प्रदोषव्यापिनी प्रतिपदेचे ठिकाणीं होलिका करावी. जर पूर्वी सांगितलेल्या प्रसंगीं प्रतिपदा तिथीचा क्षय असेल तर पूर्व दिवसीं कल्याणीच्या पुच्छाचे ठिकाणीं किंवा कल्याणीचें मुखमात्र टाकून कल्याणीमध्येंच होलिका प्रदीप्त करावी. दुसऱ्या दिवसीं प्रदोषकालीं पौर्णिमेचा स्पर्श नसेल व पूर्व दिवसीं जर मध्यरात्रीच्या पूर्वीं कल्याणी समाप्त होईल तर कल्याणी संपल्यानंतरच होलिका प्रदीप्त करावी. जर मध्यरात्रीच्या नंतर कल्याणी संपेल तर कल्याणीचें मुखमात्र टाकून कल्याणीमध्येंच होलिका प्रदीप्त करावी. प्रदोषकालीं कल्याणीचें मुख असेल तर कल्याणीच्या नंतर, किंवा प्रदोषकालानंतर होळी प्रदीप्त करावी. जर दोनहि दिवसीं प्रदोषकालीं पौर्णिमेचा स्पर्श नसेल तर पूर्व दिवसींच भद्रापुच्छांत प्रदीप्त करावी. कल्याणीचें पुच्छ नसेल तर कल्याणीमध्येंच प्रदोषकालानंतरच होळी प्रदीप्त करावी. कारण, रात्रीमध्यें पूर्व रात्रीची कल्याणी घ्यावी असें वचन आहे. परंतु पूर्वदिवसाच्या प्रदोष इत्यादिक कालीं चतुर्दशीचे ठिकाणीं किंवा दुसऱ्या दिवसीं सायान्ह इत्यादिककालीं होळी प्रदीप्त करूं नये. दिवसा होळी प्रदीप्त करणें हें सर्व ग्रंथांशीं विरुद्ध आहे. हें होळीचें पूजन, श्रवणाकर्मादिकांप्रमाणें भोजन करून करितात, आणि तसें करणें योग्यहि आहे. जे कितीएक लोक होळीची पूजा करून नंतर भोजन करितात त्यांला नियमेंकरून भोजनाला किंवा पूजेला शास्त्रोक्त काळ मिळत नाहीं. ही होळीची पूजा चंद्रग्रहण असेल तर वेधामध्येंहि करावी. ग्रहण ग्रस्तोदय असून दुसऱ्या दिवसीं प्रदोषकालीं पौर्णिमा असेल तर ग्रहणामध्येंच पूजा करावी. प्रदोषकालीं पौर्णिमा नसेल तर पूर्वदिवसीं पूजा करावी.

आतां कल्याणीचें मुख आणि पुच्छ यांचें लक्षण सांगतों.

पौर्णिमेचे ठिकाणीं कल्याणीच्या तिसऱ्या पादाच्या शेवटच्या ज्या तीन घटिका तें कल्याणीचें पुच्छ होय, आणि चवथ्या पादाच्या पहिल्या ज्या पांच घटिका तें मुख होय. तसेंच मध्यम मानानें साठ घटिका पौर्णिमा असतां पौर्णिमेच्या आरंभा नंतर साडे एकोणीस घटिका गेल्या नंतर ज्या तीन घटिका तें पुच्छ होय, व साडे बेवीस

घटिका गेल्या नंतर ज्या पांच घटिका तें मुख होय. जर चौसष्ट घटिका पौर्णिमा असेल तर पौर्णिमेच्या एकवीस घटिका गेल्या नंतर पुच्छ व चोवीस घटिका गेल्या नंतर मुख. या प्रमाणें तिथीच्या दुसऱ्या माना विषयींहि मुख व पुच्छ यांचा निर्णय जाणावा.

आतां होळीच्या पूजेचा विधि.

देशकालांचा उच्चार करून "सकटुंबस्य मम ढुंढाराक्षसीप्रीत्यर्थं तत्पीडापरिहारार्थं होलिकापूजनमहं करिष्ये" असा संकल्प करून सुकीं काष्ठें व गोवऱ्या यांची राशि करून ती राशि अग्नीनें पेटवून त्याच्यावर "अस्माभिर्भयसंत्रस्तैःकृतात्वं होलिकेयतःअतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भव," ह्या पूजेच्या मंत्रानें, "श्रीहोलिकायै नमः होलिकां आवाहयामि," असें आवाहन करून "होलिकायै नमः" ह्या नाममंत्रानें आसन,पाद्य इत्यादिक सोळा उपचार समर्पण करून "त्या अग्नीला तीन प्रदक्षिणा करून ज्यांचें जसें मत असेल तदनुसार निःशंकपणानें लोकांनीं गायन, हास्य, आपल्या इच्छेनुरूप आलाप करावे." ज्योतिर्निबंध ग्रंथांत— "शुद्ध पंचमी पासून वद्य पंचमीपर्यंत ज्या पंधरा तिथि त्यांमध्यें दहा तिथि उत्तम व असंख्य पुण्यकारक होत,- व त्या तिथींचे ठिकाणीं काष्ठें, गोवऱ्या यांची चोरी करावी, आणि चांडाल, बाळंतीण यांच्या घरांतून बालांकडून अग्नि आणवून पौर्णिमेच्या दिवसीं गांवाच्या बाहेर किंवा मध्यें तीं काष्ठें दहन करावीं. राजानें वाद्यांचा गजर करवून नंतर स्नान करून शुद्ध होऊन पुण्याहवाचन करून बहुत दानें द्यावीं, व होळी प्रदीप्त करावी. नंतर दूध व घृत यांहींकरून ती सर्व होळी विझवून नारळ, महाळुंगें वांटावीं. तसेंच लोकांनीं गायनें, वाद्यें, नृत्यें यांहीं करून आनंदानें ती रात्र घालवावी. व लिंग, भग यांहीं युक्त असे बीभत्स शब्द बोलून अग्नीला तीन प्रदक्षिणा कराव्या. त्या बीभत्स शब्दांनीं पापरूपिणी ती ढुंढा राक्षसी तृप्त होते." याप्रमाणें रात्री मध्यें होळीचा उत्सव करून प्रातःकालीं प्रतिपदेचे दिवसीं चांडालाला स्पर्श करून स्नान करावें, "तेणेंकरून त्यांला कोणतें पातक, मानसी व्यथा,व्याधि हीं होत नाहींत." नित्य कर्में करून पितर, देव यांचें तर्पण करून सर्व अरिष्टांचा नाश होण्या करितां होळीच्या विभूतीला नमस्कार करावा.— नमस्काराचा मंत्र— "वंदितासि सुरेंद्रेण ब्रह्मणा शंकरेणच ॥ अतस्त्वं पाहि नो देवि भूते भूतिप्रदा भव." होळीचा दिवस, आणि त्याच्या पुढचा करि दिवस हे शुभकार्याला वर्ज्य करावे. कारण, "होळीचा दिवस, ग्रहण दिवस, भावुकादिवस (वैशाख अमावास्या,) अयनसंक्रांतींचे दिवस दोन, आणि प्रेतदहनाचा दिवस, व ह्यांचे करिदि-

वस हे सर्व शुभ कर्माला वर्ज्य करावे " असें वचन आहे. ग्रहणदिवस, अयनदिवस व प्रेतदाहदिवस यांचे ठिकाणीं मध्यरात्रीच्या विभागानें पूर्वदिवस व परदिवस यांचा निर्णय समजावा. " फाल्गुनी पौर्णिमेचे दिवसीं पुरुषोत्तम जो गोविंद त्याला हिंदुळ्यामध्यें बसवून झोंपा काढाव्या आणि त्याचें दर्शन घ्यावें. तेणेंकरून वैकुंठाला जातो. "

वसंतारंभोत्सव.

फाल्गुनकृष्ण प्रतिपदेचे दिवसीं वसंताच्या आरंभाचा उत्सव करावा. त्या उत्सवा विषयीं प्रतिपदा सूर्योदयव्यापिनी घ्यावी. दोन दिवस सूर्योदयव्यापिनी असल्यास पूर्व दिवसाची घ्यावी. ह्या प्रतिपदेचे दिवसीं तैलाभ्यंग करावा. ह्या प्रतिपदेचे दिवसीं आंब्याचा महूर भक्षण करावा. त्याच्या भक्षणाचा विधि असा,—गोमयानें सारवलेल्या अंगणामध्यें आसन घालून त्यावर पांढरें वस्त्र घालून त्यावर पूर्वाभिमुख बसावें. नंतर सुवासिनीकडून चंदनाचा तिलक, आरती करवून चंदन युक्त असा आंब्याचा महूर भक्षण करावा. भक्षणाचा मंत्र—"चूतमग्र्यं वसंतस्य माकंदकुसुमं तव ॥ सचंदनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये."

फाल्गुनकृष्णपक्षांतील द्वितीयेचे दिवसीं देश, गांव, खेडीं यांच्या अधिपतीनें विस्तृत अशी जागा पाहून तेथें मोठें छत इत्यादिक देऊन जागा सुशोभित करावी, व तेथें उत्तम आसन मांडून त्यावर त्या गांवाच्या अधिपतीनें बसून नगरवासी, व देशवासी, अशा सर्व आपल्या लोकांवर शेंदूर, गुलाल, चंदन, बुका इत्यादिक टाकून त्यांला तांबूल इत्यादिक देऊन नृत्य, गायन, विनोद इत्यादिक करून मोठा उत्सव करावा. हल्लीं प्राकृत लोक तर कृष्ण पंचमीपर्यंत हा उत्सव करितात. याप्रमाणें होळीचा उत्सव समाप्त झाला.

फाल्गुन अमावास्या ही मन्वादि तिथि आहे. ती अपराण्हकालव्यापिनी घ्यावी. ॥ या प्रकारेंकरून अनंतोपाध्याय ह्यांचा पुत्र काशीनाथोपाध्याय याणें रचिलेल्या धर्मसिंधुसार ग्रंथांतील फाल्गुनमासांतील कृत्यांचा निर्णय झाला.

आतां दोन परिच्छेदांतील बाकी राहिलेले किरकोळ निर्णय सांगतों.

बारा मासांमध्येंहि व्यतीपात इत्यादिक जे योग त्या योगांचा व भरणी इत्यादिक जीं नक्षत्रें त्यांचा श्राद्धाविषयीं निर्णय अपराण्हकालव्याप्तीनें दर्शाप्रमाणें जाणावा. व्यतीपात इत्यादिक योग व भरण्यादिक नक्षत्रें यांचे ठिकाणीं उपोषण इत्यादिक करण्याचा विशेष

आचार नाहीं, या कारितां त्याचा निर्णय सांगितला नाहीं. यानंतर चांद्र संवत्सरांचीं नांवें सांगतों—" प्रभव, विभव, शुक्ल, प्रमोद, प्रजापति, अंगिरा, श्रीमुख, भाव, युवा, धाता, ईश्वर, बहुधान्य, प्रमाथी, विक्रम, वृष, चित्रभानु, सुभानु, तारण, पार्थिव, व्यय, सर्वजित, सर्वधारी, विरोधी, विकृति, खर, नंदन, विजय, जय, मन्मथ, दुर्मुख, हेमलंबी, विलंबी, विकारी, शार्वरी, प्लव, शुभकृत, शोभकृत्, क्रोधी, विश्वावसु, पराभव, प्लवंग कीलक, सौम्य, साधारण, विरोधकृत, परिधावी, प्रमादी, आनंद, राक्षस, अनल, पिंगल, कालयुक्त, सिद्धार्थी, रौद्र, दुर्मति, दुंदुभि, रुधिरोद्गारी, रक्ताक्षी, क्रोधन आणि क्षय." याप्रमाणें साठ चांद्र संवत्सरांचीं नावें होत. सूर्याच्या संक्रांतीचा जसा पुण्यकाल पूर्वी सांगितला त्याप्रमाणें नक्षत्राच्या संक्रांतीचाहि, पुढच्या व मागच्या सोळा सोळा घटिका पुण्याकाळ जाणावा.

आतां चंद्र, मंगळ इत्यादि ग्रहांच्या संक्रांतीचा पुण्यकाळ सांगतों.

चंद्राच्या संक्रांतीचा पूर्वीची व पुढची एक घटिका आणि तेरा पळें पुण्यकाळ. मंगळाच्या संक्रांतीचा चार घटिका एक पळ पुण्यकाळ. बुधाच्या संक्रांतीचा तीन घटिका चवदा पळें पुण्यकाळ. बृहस्पतीच्या संक्रांतीचा चार घटिका सततीस पळें पुण्यकाळ. शुक्राच्या संक्रांतीचा चार घटिका एक पळ पुण्यकाळ. शनीच्या संक्रांतीचा सोळा घटिका सात पळें पुण्यकाळ. ह्या सर्व पुण्यकाळाच्या घटिका मागच्या व पुढच्या याप्रमाणें जाणाव्या. सूर्यावांचून इतर ग्रहांच्या संक्रांति रात्रीचे ठिकाणीं झाल्या असतां रात्रीचे ठिकाणींच पुण्यकाळ. कारण, सूर्यसंक्रांती सारखा दिवसा पुण्यकाळ घेण्या विषयीं वचन नाहीं. चंद्र इत्यादि ग्रहांच्या संक्रांतीचे दिवशीं स्नान करणें तें काम्य आहे, नित्य नाहीं.

सूर्य इत्यादिक ग्रहांपासून पीडेच्या नाशार्थ औषध युक्त उदकानें स्नानें.

मंजिष्ठ, गजमद, केशर, आणि रक्तचंदन हीं औषधें उदकानें भरलेल्या तांब्याच्या पात्रांत टाकून स्नान करावें, तेणेंकरून सूर्यपीडा दूर होते. वाळा, शिरस, केशर, रक्तचंदन हीं उदकांत घालून त्या उदकानें शंखें करून स्नान करावें, तेणेंकरूनें चंद्रपीडा दूर होते. खैर, देवदार, तिळ, आवळकटी, हीं रुप्याच्या पात्रांत घालून, त्यांत उदक घालून त्यानें स्नान करावें, म्हणजे मंगळाची पीडा दूर होते. संगमाचें उदक घेऊन तें मृत्तिकेच्या

पात्रांत घालावें; नंतर त्यांत गजमद घालून त्याचें स्नान केल्यानें बुधाची पीडा दूर होते. उंबराचें फळ, बेलफळ, वडाचें फळ, आवळकटी हीं सुवर्णाच्या पात्रांत घालून त्यांत उदक घालावें, व त्याचें स्नान केल्यानें बृहस्पति संबंधीं पीडा दूर होते. गोरोचन, गजमद, बडीशोप, शतावरी, हीं रुप्याच्या पात्रांत घालून त्यांत उदक घालून त्यानें स्नान करावें, तेणें करून शुक्राची पीडा दूर होते. तिळ, उडीद, कांग, गंध, पुष्प यांहीं युक्त अशा लोखंडाच्या पात्रांतील उदकानें स्नान करावें, म्हणजे शनिसंबंधी पीडा दूर होते. गुगुळ, हिंग, हरताळ, मनशीळ, हीं व उदक महिषाच्या शिंगांत घालून त्याचें स्नान केलें असतां राहुकृत पीडा दूर होते. डुकरानें उकरलेली असी पर्वताच्या शिखरावरची मृत्तिका, व मेंढीचें दूध हीं खड्गपात्रांत घालून व त्यांत उदक घालून त्याचें स्नान करावें, तेणेंकरून केतुसंबंधी पीडा दूर होते.

आतां नवग्रहांचीं दानें सांगतों.

सूर्याचीं दानें—माणिक, गहूं, गाई, तांबडें वस्त्र, गूळ, सुवर्ण, तांबें, रक्तचंदन, कमल.

चंद्राचीं दानें—तांदूळ (वंशपात्रांत घालून,) कापूर, मोती, श्वेतवस्त्र, घृतानें भरलेला कुंभ, वृषभ.

मंगळाचीं दानें—पोवळें, गहूं, मसुरा, तांबडा बैल, गूळ, सुवर्ण, तांबडें वस्त्र, तांबें.

बुधाचीं दानें—निळें वस्त्र, सुवर्ण, कांस्यपात्र, मूग, पाचमणि, दासी, हस्तिदंत, पुष्पें.

बृहस्पतीचीं दानें—पुष्पराजमणि, हळद, साखर, घोडा, पिवळें धान्य, पिवळें वस्त्र, लवण, सुवर्ण.

शुक्राचीं दानें—चित्रविचित्र वस्त्र, पांढरा घोडा, गाई, वज्रमणि (हिरा,) सुवर्ण, रुपें, गंध, तांदूळ.

शनीचीं दानें—नीळमणि, उडीद, तेल, तिळ, कुळिथ, म्हैस, लोखंड, कृष्णवर्ण गाई.

राहूचीं दानें—गोमेदमणि, घोडा, निळें वस्त्र, कांबळें, तेल, तिळ, लोखंड.

केतूचीं दानें—वैडूर्यमणि, तेल, तिळ, कांबळें, कस्तूरी, मेंढा, वस्त्र. शनीच्या पीडेचा नाश होण्याकरितां शनिवारीं तैलाभ्यंग व तेलाचें दान करावें.

आतां शनीचें व्रत.

लोखंडाची शनीची मूर्ति करून लोखंडाची किंवा मृत्तिकेची घागर तेलानें पूर्ण असी घेऊन त्यांत ती मूर्ति ठेवून काळीं दोन वस्त्रें किंवा कांबळें यांहीं वेष्टित करून काळीं पुष्पें व सुगंध पुष्पें, तिलमिश्रित अन्नें, तिळांची खिचडी इत्यादिक अन्नें यांहीं करून या मूर्तीची पूजा करून कृष्णवर्ण अशा ब्राह्मणाला, किंवा तसा न मिळेल तर दुसऱ्या

ब्राह्मणाला " शंनोदेवी:० " ह्या मंत्रानें ह्या मूर्तीचें दान करावें. शूद्र इत्यादिक दान करणारा असेल तर त्यानें " य: पुनर्नष्टराज्याय नलाय परितोषित: ॥ स्वप्ने ददौ निजं राज्यं समे सौरि: प्रसीदतु ॥ नमोऽर्कपुत्राय शनैश्चराय नीहारवर्णांजनमेचकाय ॥ श्रुत्वा रहस्यं भवकामदस्त्वं फलप्रदो मे भव सूर्यपुत्र, " इत्यादिक मंत्रांनीं दान करावें. याप्रमाणें व्रत दरशनीवारीं असें एक वर्ष पर्यंत करावें व दररोज " कोणस्थ: पिंगलो बभ्रु: कृष्णो रौद्रोंतको यम: ॥ सौरी शनैश्चरो मंद: पिप्पलादेन संस्तुत: " ह्या मंत्राचा पाठ करावा. यानंतर शनिस्तोत्र सांगतों,—" पिप्पलाद उवाच ॥ नमस्ते कोणसंस्थाय पिंगलाय नमोस्तु ते नमस्ते बभ्रुरूपाय कृष्णायच नमोस्तु ते ॥ नमस्ते रौद्रदेहाय नमस्ते चांतकायच ॥ नमस्ते यमसंज्ञाय नमस्ते सौरये विभो ॥ नमस्ते मंदसंज्ञाय शनैश्चर नमोस्तु ते ॥ प्रसादं कुरु देवेश दीनस्य प्रणतस्यच, " ह्या स्तोत्राचा दररोज पाठ करून शनीची स्तुति करावी, तेणें करून साडेसात वर्षें (साडेसाती) जी शनीची पीडा ती दूर होते.

रविवारीं सूर्याची पूजा, उपोषण, सूर्याच्या मंत्राचा जप असी सूर्याची आराधना केली असतां सर्व रोग दूर होतात. " ऱ्हीं ऱ्हीं स: सूर्याय, " या प्रमाणें सूर्याचा षडक्षर मंत्र जाणावा. ॥ या प्रमाणें धर्मसिंधुसार ग्रंथांतील किरकोळ निर्णय झाले. ॥

प्रथमपरिच्छेदांत सामान्येंकरून निर्णय सांगितला, व ह्या दुसऱ्या परिच्छेदांत विशेषें करून निर्णय सांगितला आहे.

(या पुढें प्रथम परिच्छेदाचे अखेरी प्रमाणेंच ग्रंथ करण्याचें प्रयोजन वगैरे सांगितलें आहे.)

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीपांडुरंगमकलंककलानिधानकांताननंयदनुधानमनंमुधान ॥
श्रीवत्सकौस्तुभरमोल्लसितोरसंतंवंदेपदाब्जभृतनंददुदारसंतं ॥ १ ॥

निष्कलंक चंद्रासारखें रमणीय आहे मुख ज्याचें, ज्याला अज्ञानी जे त्यांनींहि नमन केलें असतां निरर्थक होत नाहीं, श्रीवत्स, कौस्तुभ, आणि लक्ष्मी यांहींकरून सुशोभित आहे वक्षस्थळ ज्याचें, चरणकमलाचे आश्रयानें उदार आणि आनंद पावणारे आहेत महासाधु ज्याचे ठिकाणीं असा जो श्रीपांडुरंग त्याला नमस्कार करितों.

(यानंतर पूर्वोक्त भागाप्रमाणेंच रुक्मिणी ,पांडुरंगादि दैवतांस नमस्कार करून ग्रंथरचनेचा प्रकार व त्याचें प्रयोजन सांगितलें आहे.)

उक्तवाधर्माब्धिसारेस्मिन्निर्णयंकालगोचरं परिच्छेदेप्रथमेद्वितीयेचयथाक्रमं ॥ ६ ॥

ह्या धर्माब्धिसार ग्रंथाच्या पहिल्या व दुसऱ्या परिच्छेदांत क्रमानें कालसंबंधी निर्णय सांगितला.

अथगर्भाधानादिसंस्कारान्धर्मान्गृह्यादिसंमतान् ॥ वक्ष्येसंक्षेपतःसंतोऽनुगृण्हंतुदयालवः ॥ ७ ॥

अनंतर गृह्यसूत्रादिकांला संमत असे गर्भाधान इत्यादिक संस्कार व आचारादि धर्म, संक्षेपेंकरून सांगतों त्यास दयाळू असे सत्पुरुष अनुग्रह करोत.

अनंतोपाध्यायांचा पुत्र जो मी काशीनाथ ह्या ग्रंथामध्यें जे निर्णय सांगतों ते विद्वानांनीं शोधून पहावे.

आतां प्रथम गर्भाधानसंस्कार सांगतों.

त्यामध्यें गर्भाधानाला उपयोगी असल्यामुळें प्रथम रजोदर्शनाचे ठिकाणीं वाईट असे जे मासादिक त्यांचा निर्णय सांगतों;—चैत्र, ज्येष्ठ, आषाढ, भाद्रपद, कार्तिक, पौष हे मास दुष्ट होत. प्रतिपदा, रिक्तातिथि, अष्टमी, षष्ठी, द्वादशी, पौर्णिमा ह्या तिथींचे ठिकाणीं प्रथम रजोदर्शन निंद्य होय. तसेच रविवार, मंगळवार, शनिवार, हे वार निंद्य होत. भरणी,कृत्तिका, आर्द्रा, आश्लेषा, मघा, पूर्वा, पूर्वाषाढा, पूर्वाभाद्रपदा, विशाखा, ज्येष्ठा, विष्कंभ, गंड, अतिगंड, शूल, व्याघात, वज्र, परिघाचें पूर्वार्ध, व्यतीपात, वैधृति, भद्रा,ग्रहण,रात्रि,संधिकाल,अपराण्हकाल,निद्रावस्था,जीर्णवस्त्र,तांबडेंवस्त्र, निळेंवस्त्र, तद्वत-जेच्या रंगाचेंवस्त्र,नग्नपणा,दुसऱ्याचें गृह, परग्राम यांचे ठिकाणीं प्रथमरजोदर्शन निंद्य होय. तें रजोदर्शन अल्प, अधिक, व रंगानें निळें इत्यादिक असेल तर दुष्टफल होय. केर-

सुणी, काष्ठें, तृण, अग्नि, आणि सूप हे पदार्थ हातांत घेतले असून ज्यावेळी पहिल्याने रजोदर्शन होईल तर ती स्त्री नारिणी होते. वस्त्राचे ठिकाणीं रुधिरबिंदु विषम असतील तर ते पुत्रफल देणारे, व सम असल्यास कन्याफल देणारे होतात.

प्रथम रजोदर्शनाचा विधि.

तांदुळांचें आसन करून त्यावर स्त्रियेला बसवून पति व पुत्र यांहीं युक्त अशा स्त्रियांनीं हळद, कुंकूं, गंध, पुष्पांची वेणी, तांबूल, इत्यादिक उपचार त्या स्त्रियेला देऊन दिवे ओंवाळून दिवे, आरसे इत्यादिकांनीं सुशोभित केलेल्या अशा गृहांत त्या स्त्रियेला बसवावें, आणि सुवासिनींला गंध, हळद, कुंकूं, इत्यादिक व लवण, मूग, इत्यादिक द्यावीं.

सार्वकालिक रजोदर्शनाचे साधारण नियम.

तीन रात्रींपर्यंत कोणाला स्पर्श करूं नये. तैलाभ्यंग, डोळ्यांत काजळ घालणें, स्नान, दिवसा निद्रा, अग्निस्पर्श, दांत घांसणें, मांसभक्षण, सूर्य इत्यादिकांचें दर्शन, भूमीचे ठिकाणीं रेषा, काढणें, हीं वर्ज्य करावीं. भूमीवर निद्रा करावी. ओंजळीनें, तांब्याच्या किंवा लोखंडाच्या पात्रानें उदक प्राशन करूं नये. जी स्त्री अल्पपात्रानें उदक प्राशन करिते तिला पुत्र खुजा होतो. नखें छेदून टाकलीं असतां कुनखी पुत्र होतो. पानानें उदकादिक प्राशन केलें असतां पुत्र उन्मत्त होतो. दुसरा, तिसरा इत्यादिक ऋतु प्राप्त झाले असतां त्या रजोदर्शनावस्थेमध्यें, प्रवास; गंध, पुष्पांच्या वेण्या इत्यादिकांचे धारण; तांबूल, गोरस यांचें भक्षण; पाट, चवरंग इत्यादिकांवर बसणें; हीं वर्ज्य करावीं. मातीच्या किंवा लोखंडाच्या पात्रांत अथवा भूमीवर भोजन करावें. ग्रहण इत्यादि निमित्तानें स्नान अवश्य प्राप्त होईल तर उदकांत बुडी मारून स्नान करूं नये. तर दुसऱ्या पात्रांत उदक घेऊन त्या उदकानें स्नान करावें. वस्त्र पिळूं नये, व दुसरें वस्त्रहि नेसूं नये. याप्रमाणें सुतक इत्यादि निमित्तानें स्नान प्राप्त झालें असतांहि असाच निर्णय जाणावा. एका गोत्रांतल्या किंवा सोदर बहिणी अशा दोन ब्राह्मणी रजस्वला यांचा परस्पर स्पर्श होईल तर पूर्वी सांगितल्या रीतीनें त्या वेळींच स्नानमात्रेंकरून शुद्ध होतात. जाणून स्पर्श झाला असतां एक रात्रीपर्यंत उपोषण करावें. गोत्र इत्यादिक संबंध नसून न जाणून स्पर्श झाला असेल तर त्या दिवशीं स्नान करावें, भोजन करूं नये. जाणून स्पर्श झाला असल्यास शुद्धि होईपर्यंत भोजन करूं नये. भोजन केलें असेल तर शुद्धि झाल्यानंतर जितके दिवस भोजन केलें तितके दिवस उपोषण करावें. उपोषण करण्याला सामर्थ्य नसेल तर त्याच्या ऐवजीं ब्राह्मणभोजन इत्यादिक करावें. सर्वत्र

ठिकाणीं शुद्धि झाल्यानंतर पंचगव्य प्राशन करावें. एक शूद्रस्त्री व दुसरी ब्राह्मणस्त्री या रजस्वला परस्पर स्पर्श करतील तर शुद्धि होईपर्यंत उपोषण करून शुद्धि झाल्यानंतर ब्राह्मणी स्त्रियेनें कृच्छ्र प्रायश्चित्त करावें. शूद्रस्त्रीनें तर पादकृच्छ्र मात्र प्रायश्चित्त करावें. रजस्वलेला किंवा बाळंतिणीला चांडालाचा स्पर्श झाला असेल तर त्या रजस्वलेनें किंवा बाळंतिणीनें शुद्धि होईपर्यंत उपोषित राहून अतिकृच्छ्र प्रायश्चित्त करावें. न जाणून स्पर्श झाला असतां प्राजापत्य प्रायश्चित्त करावें. काठी इत्यादिकांच्या परंपरेनें चांडालादिकांचा स्पर्श झाला असल्यास नुसतें स्नान मात्र करावें. भोजन करीत असतां चांडालाचा स्पर्श झाल्यास प्राजापत्य प्रायश्चित्त करून बारा ब्राह्मणांला भोजन घालावें. मिताक्षरा ग्रंथांत तर, पतित, अंत्यज, चांडाल यांचा जाणून स्पर्श झाला असतां शुद्धि होईपर्यंत उपोषित राहून शुद्धीनंतर, पहिल्या दिवशीं स्पर्श झाला असल्यास तीन दिवस उपोषण, दुसऱ्या दिवशीं स्पर्श झाला असल्यास दोन दिवस उपोषण, तिसऱ्या दिवशीं स्पर्श झाला असेल तर एक दिवस उपोषण, याप्रमाणें उपोषणें करावीं. न जाणून स्पर्श झाला असेल तर शुद्धि होईपर्यंत उपोषित मात्र असावें. याप्रमाणें ग्राम संबंधी असे कोंबडा, डुकर, कुतरा यांचा व कावळे, धोबी, इत्यादिकांचा स्पर्श झाला असतांहि हाच निर्णय जाणावा. पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें उपोषणें करण्याला सामर्थ्य नसेल तर स्नान करून नक्षत्रदर्शनपर्यंत भोजन करूं नये. भोजन करीत असतां कुतरा, चांडाल इत्यादिकांचा स्पर्श होईल तर शुद्धि होईपर्यंत उपोषण करून सहा रात्रींपर्यंत गोमूत्रांत शिजवलेले यव भक्षण करावें. सामर्थ्य नसल्यास सुवर्णदान किंवा ब्राह्मणभोजन करावें. उच्छिष्ट अशा दोघी रजस्वला परस्पर स्पर्श करतील किंवा उच्छिष्ट अशा चांडाळाचा रजस्वलेला स्पर्श होईल तर कृच्छ्र प्रायश्चित्त करावें, तेणेंकरून शुद्धि होते. रजस्वलेला उच्छिष्ट अशा ब्राह्मणाचा स्पर्श होईल तर तिणें तीन दिवस उपोषण करावें. भोजन झाल्यानंतर आचमन केल्यावांचून राहिल्यास किंवा मूत्रपुरीषादि झाल्यानंतर हस्त, पाद यांचे प्रक्षालन करून आचमन न केल्यास एक दिवस उपोषण करावें, असें सांगितलें आहे. उच्छिष्ट अशा शूद्राचा स्पर्श झाला असतां पूर्वीपेक्षां अधिक प्रायश्चित्त योजावें. रजस्वलेला सुतकी इत्यादिक अशुद्ध मनुष्याचा स्पर्श झाला असतां तिणें शुद्धि होईपर्यंत भोजन करूं नये, केल्यास कृच्छ्र प्रायश्चित्त करावें. पांचनखांचे पशु, द्विशफ, एकशफ असे पशु, व पक्षी यांचा स्पर्श झाला असतां शुद्धि होईपर्यंत भोजन करूं नये. कुतरा कोल्हा, गाढव यांनीं रजस्वलेला दंश केला असतां शुद्धि होईपर्यंत भोजन करूं नये. व शुद्धिझाल्यानंतर पांच रात्रि उपोषण करावें. नाभीच्या वर दंश केला असल्यास दाहा, व मस्तकाला दंश केला असल्यास वीस रात्रि उपोषण करावें.

रजस्वला भोजन करीत असतां दुसऱ्या रजस्वलेला पाहील तर शुद्धि होईपर्यंत भोजन करूं नये. चांडाळाला पाहील तर तीन उपोषणेंहि करावीं. जाणून चांडाळाला पाहील तर प्राजापत्य प्रायश्चित्त करावें. रजस्वलेला प्रेताचा किंवा बाळंतिणीचा स्पर्श झाला असतां शुद्धि होईपर्यंत भोजन करूं नये. शुद्धि झाल्यानंतर तीन रात्री उपोषण करावें, व भोजन केलें असतां कृच्छ्र प्रायश्चित्त करावें. सर्वत्र ब्रह्मकूर्च विधिकरून पंचगव्य प्राशन करण्या विषयीं सांगितलेंच आहे. सुतकी जे त्यांचा स्पर्श झाला असतां स्नानाच्या पूर्वी रजस्वला झाल्यास चवथ्या दिवस पर्यंत भोजन करूं नये. चवथ्या दिवसपर्यंत उपोषित राहाण्यास सामर्थ्य नसेल तर तत्कालीं स्नान करून भोजन करावें. याप्रमाणें बांधव मृत झाल्याचें समजलें असतां स्नानाच्या पूर्वी रजोदर्शन झालें असतांहि असाच निर्णय जाणावा. तसेंच रजस्वला झाल्यानंतर बंधु मृत झाल्याचें समजेल तर सशक्त असल्यास शुद्धि होई पर्यंत भोजन करूं नये. अशक्त असेल तर स्नान करून भोजन करावें. अस्पृश्यानें स्पर्श केला असतां सर्व स्थलीं अशक्त असेल तिणें स्नान केल्यानंतर भोजन करावें. शुद्धि झाल्यानंतर उपोषणाचा प्रतिनिधि करावा असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात.

रजस्वलेच्या पहिल्या दिवसाचा निर्णय सांगतों.

रात्रीचे तीन भाग करावे,व रात्रीच्या पहिल्या दोन भागांत रजस्वला झाल्यास पहिला दिवस असें समजावें. तिसऱ्या भागांत रजस्वला झाल्यास पुढचा दिवस तो पहिला दिवस असें समजावें. अथवा मध्यरात्रीच्या पूर्वीचा दिवस तो पहिला दिवस. मध्यरात्रीच्या नंतर जो पुढचा दिवस तो पहिला दिवस. याप्रमाणें सुवेर, सुतक यांच्या विषयींहि असाच निर्णय जाणावा. बहुधा जी स्त्री एका महिन्यानें रजस्वला होते ती सतरा दिवसांच्या आंत पुन:रजस्वला होईल तर तिची स्नानेंकरून शुद्धि जाणावी. अठराव्या दिवसीं झाल्यास एक रात्र,एकुणिसाव्या दिवसीं झाल्यास दोन रात्रि,विसाव्या दिवसापासून तीन रात्रि विटाळ धरावा. जी स्त्री बहुधा पंधरा पंधरा दिवसांनीं रजस्वला होते ती दहा दिवसांच्या आंत पुन्हा: रजस्वला होईल तर तिची स्नानेंकरून शुद्धि जाणावी. अकराव्या दिवसीं रजस्वला झाल्यास एक दिवस, बाराव्या दिवसीं दोन रात्रि, व तेराव्या दिवसापासून तीन रात्रि विटाळ धरावा: "ज्या स्त्रियांला रोगाच्या योगानें दररोज रजोदर्शन होतें त्यांना विटाळ नाहीं. मात्र रजाचा स्राव बंद होईपर्यंत पाक करण्याविषयीं व देवपितरांच्या कर्माविषयीं अधिकार नाहीं.. रोगसंबंधी रजाचा स्राव असूनहि माससंबंधी रजाचा स्राव होतोच त्यापेक्षां त्याविषयीं सावध होत्साती त्या

स्त्रियेनें तीन रात्रीपर्यंत विटाळ धरावा. जी स्त्री गर्भिणी असून प्रसूत होण्याच्या पुर्वीं रोगाच्या योगानें रजस्वला होते तिणें तीन दिवसच विटाळ धरावा. प्रसूत झाल्यानंतर एक महिना होण्याच्या पूर्वीं रजस्वला झाल्यास नुस्तें स्नान मात्र करावें. पुरा महिना होऊन झाल्यास तीन रात्री विटाळ धरावा. उच्छिष्ट असी स्त्री असून जर रजस्वला होईल तर शुद्ध झाल्यानंतर तीन दिवस उपोषण, अधरोच्छिष्ट असतां एक दिवस उपोषण करावें. रजस्वला झाली असून दोषाचें ज्ञान न झाल्यामुळें घरांत व्यवहार करील तर तिणें स्पर्श केलेले असे गोरस, मातीचीं भांडीं, उदक इत्यादिक पदार्थ टाकूं नयेत; कारण सुतकासारखा समजल्या वेळेला आरंभ करूनच दोष आहे. विटाळ धरणें तो तर ज्या दिवसीं ज्ञान झालें त्या दिवसापासून तीन दिवस धरावा असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. दुसरे ग्रंथकार तर दुसऱ्या इत्यादिक दिवसीं रजाचे ज्ञान झालें असतां सुतकाप्रमाणें बाकी राहिलेल्या दिवसांनींच शुद्धि होते असें ह्मणतात. याप्रमाणें तीन दिवस विटाळ धरून चवथ्या दिवसीं साठवेळ मृत्तिका लावून मळ प्रक्षालन करून दांत घासून सहा घटिकां नंतर स्नान करावें. सूर्योदयाच्या पूर्वीं स्नान करणें हा अनाचार होय. रजाचा स्राव बंद झाला असतां चवथ्या दिवसीं भर्त्याची सेवा इत्यादिकां विषयीं शुद्धि होते. पांचव्या दिवसीं देवपितरांच्या कर्माविषयीं शुद्धि होते. जर कितीएक दिवस पर्यंत रजाचा स्राव होत असेल तर तो बंद होईपर्यंत दैवकर्म व पित्र्यकर्म यांविषयीं शुद्धि नाहीं. रोगानें स्राव होत असेल तर त्या विषयीं पूर्वीं सांगितलें आहे. कितीएक ग्रंथकार तर चवथ्या दिवसीं दर्शेष्टि इत्यादिक श्रौतकर्मे करावीं असें ह्मणतात. दुसरे ग्रंथकार तर इतर दिवसांहून चवथाच दिवस अनुकूळ येईल तर त्याच दिवसीं गर्भादान, दुष्टरजोदर्शनशांति हीं करावीं, महासंकट असेल तर श्रीसूक्ताचा होम, व अभिषेक पूर्वीं करून मौंजी इत्यादिक कर्मेंहि चवथ्या दिवसीं करावें असें ह्मणतात. चवथ्या दिवसीं अधिकाराचा जो हा निर्णय सांगितला तो सर्वथा स्राव बंद असेल तरच जाणावा.

जर ज्वर इत्यादिक रोगांनीं रजस्वला आतुर झाल्यामुळें चवथ्या दिवसीं स्नान करण्याला असमर्थ असेल तर तिला दुसऱ्या स्त्रीनें किंवा पुरुषानें दहावेळ स्पर्श करून प्रतिस्पर्शास स्नान करून आचमन करावें.दरएक स्नानाचेवेळीं आतुराकडून दुसरें वस्त्र धारण करवावें. शेवटीं स्पर्श केलेलीं जीं सर्व वस्त्रें त्यांचा त्याग करावा, आणि शेवटीं ओलें वस्त्रादिक मधीं घेऊन शुद्धवस्त्र धारण केल्यानंतर पुण्याहवाचन व ब्राह्मणभोजन हीं केलीं असतां शुद्धि होते. याप्रमाणें इतर सर्वांहि अतुरांची शुद्धि करावी. याप्रमाणें शुद्धि झाल्यानंतर शुभदिवसीं दुष्टरजोदर्शनप्रयुक्त असी शौनकानें सांगितलेली भुवनेश्वरी शांति किंवा अन्य

ग्रंथांमध्यें सांगितलेली शांति करून गर्भादान करावें. सूर्यग्रहणामध्यें रजोदर्शन झालें असतां सूर्यबिंब व त्या दिवशीं जें नक्षत्र असेल त्याची प्रतिमा हीं दोन सुवर्णाचीं करून राहूची प्रतिमा शिशयाची करावी. नंतर सर्वांची पूजा करून रुईच्या समिधांनीं सूर्याच्या उद्देशानें होम, पळसाच्या समिधांनीं नक्षत्रस्वामीच्या उद्देशानें व दुर्वासमिधांनीं राहूच्या उद्देशानें होम, याप्रमाणें होम करून घृत, चरु, तिळ यांचाहि होम करावा. चंद्रग्रहण असून, रजोदर्शन होईल तर रुप्याचें चंद्रबिंब, व पळसाच्या समिधा इतका विशेष जाणावा. ग्रहण, व्यतीपात इत्यादिक पुष्कळ दोष ज्या दिवशीं असतील त्या दिवशीं प्रथम रजोदर्शन होईल तर दुसऱ्या इत्यादि रजोदर्शनांचे वेळीं शांति करून गर्भाधान करावें. गर्भाधानाविषयीं गुरु, शुक्र यांचें अस्त; अधिकमास इत्यादिकांचा दोष नाहीं. जर पहिल्या रजोदर्शनाचे वेळीं शांति केली नाहीं आणि दुसऱ्या इत्यादिक रजोदर्शनांचे वेळीं गुरुशुक्रांचें अस्त इत्यादिक दोष प्राप्त होतील तर ते अस्तादि दोष गेल्यानंतर गर्भाधान करावें; कारण निमित्त प्राप्त होतांच जेथें तत्प्रयुक्त अनुष्ठान करितात तो मुख्य काळ असल्यामुळें त्याविषयीं अस्तादिक दोष नाहीं. मुख्य कालाचें उलंघन होईल तर अस्तादिक दोष आहेच, अशा सामान्य निर्णयावरून ऋतुशांति अस्तादिकांत करूं नये, व शांति करूं नये ह्यावरून गर्भाधानहि करूं नये असें मला वाटतें. शांति करणें ती सग्रहमखच करावी. शांतीचे ठिकाणीं भुवनेश्वरी प्रधानदेवता, इंद्र व इंद्राणी ह्या पार्श्वदेवता, याप्रमाणें तीनहि कलशांचे ठिकाणीं तीन प्रतिमा स्थापन कराव्या. रुई इत्यादिकांच्या समिधा, चरु, घृत हीं ग्रहांचीं द्रव्यें; दूर्वा, तिलमिश्र असे गहूं, पायस, आणि घृत हीं चार द्रव्यें प्रधानदेवतेचीं; पार्श्वदेवतांचींहि हींच द्रव्यें जाणावीं. पायस शिजवावयाचें तें स्थंडिलसंबंधी अग्नीवरच शिजवावें, घरांत शिजविलेलें घेऊं नये. ग्रहांच्या होमाकरितां चरु घेणें तो घरांत (पाकाग्नीवर) सिद्ध केलेला घ्यावा. पात्रांचें स्थापन करावयाचें त्यावेळीं पायस शिजविण्याकरितां एक स्थाली व घरांत सिद्ध झालेल्या चरुचा संस्कार करण्याकरितां दुसरी एक स्थाली, याप्रमाणें दोन स्थालीपात्रें स्थापन करावीं. घृताचा होम करणारे बहुत असल्यास स्रुवापात्रें बहुत स्थापन करावीं. घृतासहवर्तमान तीन होमद्रव्यें, व घरांत सिद्ध केलेला चरु या चार द्रव्यांला अग्निसंस्कार करावा. स्रुवा इत्यादिक पात्रांचा संस्कार झाल्यानंतर गृहसिद्ध चरु, तेथें स्थापन केलेल्या चरुस्थालीमध्यें घालून अग्नीवर ठेवून शिजल्याप्रमाणें करून आज्यसंस्कारापासून दर्भांच्या आसादनपर्यंत कर्म करावें. तदनंतर पायसाचे ठिकाणीं आज्यसंस्कार करणें व तें पायस खालीं ठेवणें एथपर्यंत कर्म करावें. अन्वाधान व द्रव्यांचा त्याग यांचे ठिकाणीं प्रधानदेवतेचा उच्चार करणें तो 'भुवनेश्वरी' ह्या पदानें करावा, किंवा सवितृपदानें करावा; कारण, गायत्री मंत्रानें होम सांगितला

आहे. आज्यभाग झाल्यानंतर यजमानानें जसें अन्वाधान केलें असेल तसा त्यागाचा उच्चार करावा. तो असा—"प्रतिदैवतं अष्टाविंशत्याहुतिपर्याप्तमर्कादिजातीयसमिच्चर्वाज्यात्मकं हविस्त्रयं सूर्याय सोमाय भौमाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनये राहवे केतवे नमम ॥ अष्टाष्टसंख्यापर्याप्तं हविस्त्रयं तत्तदधिदेवताप्रत्यधिदेवताभ्योनमम चतुश्चतुःसंख्याप र्याप्तं तद्धविस्त्रयं विनायकादिभ्यः क्रतुसंरक्षकक्रतुसादुण्यदेवताभ्यो नमम॥ अष्टोत्तरशतसंख्या हुतिपर्याप्तं दूर्वातिलमिश्रगोधुमपायसाज्येतिहविश्चतुष्टयं भुवनेश्वर्यै नमम ॥ अथवा सवित्रे नमम ॥ अष्टाविंशतिसंख्यापर्याप्तं तच्चतुष्टयींमद्रेंद्राणीभ्यां नमम," याप्रमाणें त्याग करावा. ऋतुकालीं फार दोष असतील तर भुवनेश्वरीचा होम १००८ करावा, व इंद्र आणि इंद्राणी यांचा होम १०८ करावा. इंद्र व इंद्राणी यांचा हा होम केला किंवा न केला तरी चालेल. होमाच्या अंतीं नवग्रह इत्यादिकांला बलि, व भुवनेश्वरी इत्यादिकांला बलि देऊन अभिषेक करावा, याप्रमाणें संक्षेप जाणावा. याखेरीज मंत्रसहित विस्तारपूर्वक प्रयोग आपापल्या शाखानुसार जाणावा. "संकल्प, पुण्याहवाचन, ब्राह्मणवरण, भूतांचें निःसारण, पंचगव्यांनीं भूमीची शुद्धि करणें, प्रधानदेवतेची पूजा, अग्नीची स्थापना, सूर्यादिक नवग्रहांची स्थापना करून पूजा करणें, देवतांचें अन्वाधान, पात्रासादन, होमांचीं द्रव्यें सिद्ध करणें, जसा क्रम असेल तदनुसार होम व त्याग करणें, याप्रमाणें पूर्वींचीं जीं अंगभुत कर्में त्यांचा क्रम असा जाणावा. पूजा, स्विष्टकृत, प्रायश्चित्तादि होमशेष, बलिदान, पूर्णाहुति पूर्णपात्र. निनयन, परिस्तरणविसर्जन इत्यादिक, अग्निपूजा, अभिषेक, "मानस्तोके०" या मंत्रानें विभूतिधारण, देवतेची पूजा व विसर्जन, श्रेयोग्रहण, दक्षिणा इत्यादिक देणें, कर्म ईश्वराला समर्पण करणें, याप्रमाणें होमापासून पुढच्या अंगभूत कर्मांचा क्रम जाणावा. बहुधा असी स्मार्तकर्मांची स्थिति आहे." याप्रमाणें मदनरत्नानें व बौधायनानें सांगितलेली शांति, कौस्तुभांत पहावी. रजोदर्शनाच्या पूर्वीं स्त्रियेशीं गमन केलें असतां ब्रह्महत्यादोष लागतो असें आहे या करितां किंचित् प्रायश्चित्त करावें असें मला वाटतें. ऋतुकालीं स्त्रीगमन अवश्य करावें, न केल्यास भ्रूणहत्या (गर्भहत्या) दोष लागतो. मनांत कामेच्छा असून द्वेषादिकानें स्त्रीप्रत गमन न करणारास हा दोष लागतो. विरक्त असेल तर त्याला कोणताहि दोष नाहीं, असें श्रीमद्भागवतांत (एकादशस्कंधीं) "लोकेव्यवाया०" ह्या श्लोकाच्या टीकेंत स्पष्ट आहे. रजोदर्शन झाल्यादिवसापासून सोळा दिवस पर्यंत ऋतुकाळ जाणावा, त्यामध्यें पहिले चार दिवस, अकरावा दिवस, व तेरावा दिवस यांचे ठिकाणीं गमन वर्ज्य करावें. बाकी राहिलेले जे दहा दिवस त्यांमध्यें पुत्राची इच्छा करणारानें समदिवसीं, आणि कन्येची इच्छा करणारानें विषमदिवसीं गमन करावें, त्यामध्येंहि पुढच्या पुढच्या रात्रि प्रशस्त

होत. एका रात्रीमध्यें एकवेळच गमन करावें, एकवार गमन करणें तेंहि सर्व सम-रात्रींचे ठिकाणीं अवश्य करावें असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. इतर कालीं कांहींएक प्रतिबंधादिकानें गमन न होईल तर श्राद्धदिवस, एकादशी दिवस या कालींहि गमन करावें, असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. स्त्रियांच्या कामाचा नाश करणारा पापी होईल असा वर स्मरण करीत होत्साता स्त्रियेच्या इच्छेनें ऋतुकालाव्यतिरिक्तहि गमन करील तथापि दोषी होत नाहीं; तर ब्रह्मचर्याचा नाश मात्र होतो. "जो ऋतुकालीं स्त्रियेचे ठिकाणीं गमन करितो, आणि ऋतुकालाव्यतिरिक्त कदापि गमन करीत नाहीं, तो जिवंत आहेपर्यंत ब्रह्मचारी असें ऋषींनीं सांगितलें आहे." अष्टमी, चतुर्दशी, पौर्णिमा अमावास्या, सूर्यसंक्रांति, वैधृति, व्यतीपात, परिघाचें पूर्वार्ध, कल्याणी, संधिकाल, माता-पितरांचा मृतदिवस, श्राद्धदिवस, श्राद्धाच्या पूर्वींचा दिवस, जन्मनक्षत्र आणि दिवसा इतक्या कालीं स्त्रीगमन वर्ज्य करावें.

आतां गर्भाधानाचा काल.

चतुर्थी, षष्ठी, चतुर्दशी, अष्टमी, पौर्णिमा, अमवास्या ह्या तिथि वर्ज्य करून बाकी तिथि गर्भाधानाला ग्रहण कराव्या. सोमवार, बुधवार, गुरुवार, शुक्रवार हे वार गर्भाधानाला शुभ होत. मूळ, मघा, रेवती, ज्येष्ठा हीं नक्षत्रें वर्ज्य करावीं. भरणी, कृत्तिका अर्द्रा, आश्लेषा, तीन पूर्वा (पूर्वा, पूर्वाषाढा, पूर्वाभाद्रपदा ,) विशाखा हीं मध्यम होत. बाकी राहिलीं तीं शुभ जाणावीं. सर्व कार्यांचे ठिकाणीं गोचरी चंद्रबळ अवश्य असावें. तें असें,—"अन्नलाभ, धननाश, सुख, रोग, कार्यनाश, धनलाभ, स्त्रीलाभ, मृत्यु राजभय, सुख, धनलाभ, धननाश याप्रमाणें चंद्र, आपल्या जन्मराशीपासून बारा स्थानांवर असतां क्रमेंकरून फळ देतो. शुक्लपक्षामध्यें दुसरा, पांचवा, नववा चंद्र शुभ होय. ज्याला अनेक स्त्रिया असून त्या स्त्रियांला ऋतुदर्शन एकसमयीं होईल तर त्यानें गर्भाधान विवाहाच्या क्रमानें किंवा ऋतुदर्शनाच्या क्रमानें करावें. ऋतुकालींहि गमन न केलें असतां दोषाचा अपवाद सांगतो—"व्याधिष्ठ, बंधनांत सांपडलेला, किंवा प्रवासांत गेलेला, पर्वदिवसीं," अशा समयीं ऋतुकालीं स्त्रीगमन न केल्या विषयीं दोष नाहीं.—आणि "वृद्धा, वंध्या (वांझ) दुराचरणी, मृतवंध्या, रजोदर्शनविरहित, कन्या प्रसवणारी, आणि बहुपुत्रा अशा स्त्रीशीं गमन न केलें असतां दोषी होत नाहीं.

त्यामध्यें पहिल्या ऋतूचे ठिकाणीं गमन करणें तें गृह्याग्नीवर गर्भादान संबंधी होम करून करावें. दुसऱ्या इत्यादिक ऋतूंचे ठिकाणीं गमन करणें त्याविषयीं होम इत्यादिक

नाहीं, ज्यांच्या सूत्रांत होम करण्याविषयां सांगितलें नाहीं, त्यांनीं होम न करितां मंत्रांचा पाठ मात्र पहिल्या गमनाविषयीं करावा. अर्धाधानी अग्निहोत्री व अनाहिताग्नि यांचा गृह्याग्नि सिद्ध असेल तर त्यावरच गर्भादानहोम करावा. बारा दिवसपर्यंत गृह्याग्नीचा नाश झाला असल्यास "अयाश्चा०" ह्या मंत्रानें आज्याच्या आहुतीनें प्रायश्चित्त करावें. अग्नीचा नाश होऊन बारा दिवसांपेक्षां ज्यास्त दिवस होतील तर पूर्वी प्रायश्चित्त करून नंतर पुनः संधानविधीनें अग्नि उत्पन्न करून त्या अग्नीवर गर्भाधानहोम करावा. प्रायश्चित्त करणें तें दरवर्षात प्राजापत्यकृच्छ्र करावें. त्याविषयीं असा संकल्प करावा. "मम गृह्याग्निविच्छेददिनादारभ्यैतावंतं कालं गृह्याग्निविच्छेदजनितदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृह्याग्निविच्छेददिनादारभ्यैतावदब्दपर्यंतं प्रत्यब्दं एकैककृच्छ्रान् यथाशक्तितत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रयीभूतरजतनिष्कनिष्कार्धनिष्कपादनिष्कपादार्धान्यतमद्रव्यदानेनाहमाचरिष्ये तथा एतावद्दिनेषु गृह्याग्निविच्छेदेन लुप्तसायंप्रातरौपासनहोमद्रव्यं लुप्तदर्शपौर्णमासस्थलीपाकादिकर्मपर्याप्तव्रीह्याज्यद्रव्यंच तन्निष्क्रयंवादातुमहमुत्सृजे." कृच्छ्रांच्या स्थानीं दुसरा प्रत्याम्नय करणें असेल तर तसा उच्चार करावा. ऐंशी गुंजांचा निष्कपाद, हा चौपट केला म्हणजे एक निष्क होतो. याप्रमाणें संकल्प करून, "विच्छिन्नस्य गृह्याग्नेःपुनःसंधानं करिष्ये," असा संकल्प करून आपापल्या सूत्राप्रमाणें गृह्याग्नि सिद्ध करावा. सर्वाधानी जो त्यानेंहि असाच पुनः संधानविधीनें गृह्याग्नि उत्पन्न करून त्या अग्नीवर गर्भाधान, पुंसवन इत्यादिकांचा होम करावा. सर्वाधानी जो त्यानें कृच्छ्रांचा संकल्प, व होमादिक द्रव्याच्या दानाचा संकल्प हे करूं नयेत. तर, "गर्भाधानहोमं कर्तुं गृह्यपुनःसंधानं करिष्ये," असाच संकल्प करावा, व गर्भादान झाल्यानंतर अग्नीचा त्याग करावा. अर्धाधानी जे त्यांचेहि दोन पक्ष आहेत. **पहिला पक्ष** —गृह्याग्नीवर सायंकालीं व प्रातःकालीं होम व स्थालीपाक करावे. **दुसरा पक्ष**–केवल गृह्याग्नीचें रक्षण मात्र करावें, त्यावर होमादिक करूं नये. पहिल्या पक्षीं पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें होमादिकांचे द्रव्याचें दान करावें. होमादिक न करणें ह्या पक्षीं प्रायश्चित्त मात्र करावें, होमादिकांचे द्रव्याचें दान करूं नये. दोन ज्याला स्त्रिया आहेत त्याच्या दोन अग्नींचा संसर्ग होण्याच्या पूर्वी दोन अग्नि नष्ट होतील तर दोहोंचा नाश ज्या दिवशीं झाला त्या दिवसापासून वर्षे मोजून त्याप्रमाणें दोहोंचें निरानिराळें कृच्छ्र प्रायश्चित्त, व निरनिराळें होमाच्या द्रव्याचें दान. आणि स्थालीपाकाच्या द्रव्याचें दान हीं सर्व करून दोन पुनःसंधानें करून दोन अग्नि उत्पन्न करावे. नंतर त्या दोन अग्नींचा संसर्ग करून त्या संसर्गाग्नीवर गर्भाधान प्रयुक्त होम करावा. दोन अग्नींचा संसर्ग करण्याच्या पूर्वी दोहोंतून एक अग्नि नष्ट झाला असतां त्याचें प्रायश्चित, व त्याच्या होमाच्या द्रव्याचें दान हीं मात्र करावीं, स्थालीपाकाच्या द्रव्याचें दान करूं नये. दुसरी स्त्री

जवळ नसेल तर त्या स्त्रियेचें गर्भाधान करावयाचें तिच्या अग्नीचा नाश झाल्याचें प्रायश्चित इत्यादिक करून पुनःसंधानविधीनें अग्नि उत्पन्न करून त्यावर गर्भाधानहोम करावा. स्थालीपाकाचा आरंभ न झाला असेल तर सर्वत्र पुनःसंधानकाळीं स्थालीपाक इत्यादिकांच्या द्रव्यानें दान कृताकृत (करावें न करावें)असें आहे. याप्रमाणें यथायोग्य गृह्याग्नि सिद्ध करून, "ममास्यां भार्यायां संस्कारातिशयद्वाराऽस्यां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानाख्यं कर्म करिष्ये,तदंगत्वेनस्वस्तिवाचनं" इत्यादिक संकल्प करून पुण्याहवाचन, मातृकापूजन, आणि नांदीश्राद्ध इत्यादिक करून जसें ज्याचें गृह्यसूत्र असेल तदनुसार गर्भाधानसंस्कार करावा. ह्या गर्भाधानसंस्काराची देवता ब्रह्मा आहे याकरितां पुण्याहवाचनाच्या शेवटीं, "कर्मांगदेवता ब्रह्मा प्रीयतां" असा उच्चार करावा. अग्नि सिद्ध करावयाचा त्या कालीं कर्तव्य जें अंगभूत पुण्याहवाचन त्याचे ठिकाणीं, "अग्निसूर्यप्रजापतयः प्रीयंतां" असा उच्चार करावा. स्थालीपाकाच्या आरंभकालीं "अग्निःप्रीयतां" असा उच्चार करावा. याप्रमाणें इतर कर्मांचे ठिकाणीं उच्चार करावयाचा तो दुसऱ्या ग्रंथांत पाहावा.

नांदीश्राद्धाचा निर्णय.

गौरी इत्यादि ज्या मातृकादेवता त्यांचें पूजन करणें तें नांदीश्राद्धाचें अंग होय. ज्या कर्मांचे ठिकाणीं, नांदीश्राद्ध करीत नाहीं तेथें मातृकादेवतांचें पूजनहि करूं नये. नांदीश्राद्धांत प्रथम मातृपार्वण, त्या नंतर पितृपार्वण, तदनंतर सपत्नीक मातामहपार्वण या प्रमाणें तीन पार्वणें ज्यामध्यें आहेत तें नांदीश्राद्ध होय. माता जिवंत असेल आणि सापत्नमाता मृत झाली असेल तथापि मातृपार्वण नाहीं. याप्रमाणें मातामही जीवंत असेल आणि मातामहीची सवत मृत असेल तथापि मातामह इत्यादिकांला सपत्नीकपणा नाहीं. या प्रमाणें दर्शादिक श्राद्धांविषयींहि माता जीवंत असेल आणि सापत्नमाता मृत झाली असेल तथापि पित्रादिक त्रयीला सपत्नीकत्व नाहीं. ह्या नांदीश्राद्धांत 'स्वधा' ह्या शब्दस्थानीं 'स्वाहा' शब्द उच्चारावा, व सव्यानेंच सर्व कर्मे करावीं. दरएक पार्वणाचे ठिकाणीं व देवपार्वणाचे ठिकाणीं दोन दोन ब्राह्मण सांगावे. विवाहादि मंगलकार्यांचें अंगभूत नांदीश्राद्ध असेलतर कुशस्थानीं दूर्वा घ्याव्या. यज्ञादिक कर्मांचें अंगभूत नांदीश्राद्ध असेल तर मूलरहित दर्भ घ्यावे. दूर्वा व दर्भ हे दोन दोनच घ्यावे. नांदीश्राद्धकर्ता उत्तराभिमुख असावा, ब्राह्मण पूर्वाभिमुख असावे. अथवा कर्ता पूर्वाभिमुख, ब्राह्मण उत्तराभिमुख असावे. पूर्वाह्ण काल असावा. सर्व कर्म प्रदक्षिण करावें. आधानाचें अंगभूत नांदीश्राद्ध अपराण्हकालीं करावें. पुत्रज-

न्मनिमित्तक नांदीश्राद्ध रात्रीहि करावें. या प्रमाणें विश्वेदेव संबंधी ब्राह्मणासह आठ ब्राह्मण सांगावे. तितकें सामर्थ्य नसल्यास चार सांगावे. नांदीश्राद्धांत सत्यवसु संज्ञक देव घ्यावे. सोमयाग, गर्भाधान, पुंसवन, सीमंतोन्नयन, आधान, इत्यादि कर्मांचें अंगभूत जें नांदीश्राद्ध त्यांत क्रतुदक्ष संज्ञक देव घ्यावे. गर्भाधान इत्यादिक संस्कार; विहीर, देवाची अर्चा इत्यादिक पूर्तकर्मे; पूर्वी न केलेलीं असीं आधान (अग्निस्थापन) इत्यादि कर्मे; संन्यास घेणें; काम्यवृषोत्सर्ग; गृहप्रवेश; तीर्थ यात्रा; श्रवणाकर्म, सर्पबलि, आश्वयुजीकर्म, आग्रयण इत्यादिक ज्या पाकसंस्था त्यांचा प्रथमारंभ; ह्या कृत्यांच्या आरंभीं नांदीश्राद्ध अवश्य करावें. सोमयागादिविरहित पुनराधान, वारंवार करावयाचें कर्म, आणि अष्टका इत्यादिक श्राद्धकर्मे यांमध्ये नांदीश्राद्ध करूं नये. गर्भाधान, पुंसवन, सीमंतोन्नयन, चौल, मौंजी, आणि विवाह हे संस्कार खेरीज करून इतर संस्कार व श्रवणाकर्मादिक कर्मे यांचे ठिकाणीं नांदीश्राद्ध कृताकृत. जात कर्मांचें अंगभूत जें नांदीश्राद्ध तें, व पुत्रजन्मसंबंधी नांदीश्राद्ध हीं निरनिराळीं करावीं. जन्मसमयींच जातकर्मसंस्कार करणें असेल तर, " पुत्रजन्मनिमित्तकं जातकर्मांगंच वृद्धि श्राद्धं तंत्रेण करिष्ये, " असा संकल्प करून एकवारच नांदीश्राद्ध करावें. नामकरणा बरोबर जातकर्म करणें असेल तर पुत्रजन्मसंबंधीं नांदीश्राद्ध जन्मसमयींच हिरण्यानें करून कर्मांचें अंगभूत नांदीश्राद्ध नामकर्मकालीं करावें. जन्मकालीं तें न केलें असतां नाम कर्म कालींच, " पुत्रजन्मनिमित्तकं जातकर्मनामकर्मांगंच नांदीश्राद्धं तंत्रेण करिष्ये, " असा संकल्प करून एकच करावें. याप्रमाणें चौल इत्यादिक कर्मांसहवर्तमान जातकर्मादिक संस्कार करावयाचे असतील तर, " पुत्रजन्मनिमित्तकं चौलांतसंस्कारांगंच नांदी श्राद्धं तंत्रेण करिष्ये, " असा संकल्प करावा. तसेंच बरोबरच करावयाचे असे चौला दिक संस्कार व इतर कर्मे यांमध्यें नांदीश्राद्ध एकवेळच करावें, दरएक कर्मांत निराळें करूं नये. याप्रमाणें जुळे जे त्यांचे एककालीं संस्कार करणें त्यांविषयींहि असाच निर्णय जाणावा. ऋक्शाखी व कात्यायन यांनीं " पितृपितामहप्रपितामहाः " असा पितृपूर्वक उच्चार करावा. अन्यशाखी जे त्यांनीं तर, " प्रपितामहपितामहपितरो नांदीमुखाः " असा प्रपितामहपूर्वक उच्चार करावा. मातृपार्वणामध्यें नांदीमुख ह्या शब्दाचे ठिकाणीं "ङीष्" प्रत्यय वैकल्पिक आहे याकरितां " नांदीमुख्यः " असा, किंवा " नांदीमुखाः " असा याप्रमाणें दोन पक्ष उच्चाराविषयीं होतात, यांतून कोणताहि एक घ्यावा. " नख आणि मुख एतदंत प्रातिपदिक कोणाची संज्ञा असेल तर त्यापुढें ङीष् होत नाहीं, टाप् होतो, " असा जो निषेध सांगितला त्याची ह्या स्थलीं प्राप्ति नाहीं, कारण संज्ञा अनादि आहे असें पुरुषार्थचिंतामणीकार ह्मणतात.

आतां जीवतपितृक असा नांदीश्राद्ध करणारा असेल तर त्याविषयीं निर्णय.

माता, पितामही, प्रपितामही, ह्या तीन मिळून एक वर्ग; पिता, पितामह, प्रपितामह, हे तीन मिळून एक वर्ग; मातामह, मातुःपितामह, मातुःप्रपितामह, हे सपत्नीक तीन मिळून एक वर्ग; याप्रमाणें वर्ग आहेत, यांमध्यें "वर्गांतील पहिला जिवंत असेल तर तो सर्व वर्ग टाकावा," असा न्याय आहे, याकरितां ज्याचा पिता जिवंत असेल त्यानें आपल्या अपत्याचे संस्कारांमध्यें मातृपार्वण व मातामहपार्वण ह्या दोन पार्वणांनीं युक्त असें नांदी श्राद्ध करावें. माता जिवंत असेल तर मातामहपार्वणयुक्तच नांदीश्राद्ध करावें. मातामह जिवंत असेल तर मातृपार्वणयुक्तच नांदीश्राद्ध करावें. नुस्तें एक मातृपार्वणच असेल तर नांदीश्राद्धाचे ठिकाणीं विश्वेदेव करूं नयेत. तीन वर्गांतील पहिले तीन माता, पिता, मातामह, हे जिवंत असतील तर सुतसंस्कारांमध्यें नांदी श्राद्धाचा लोपच करावा हें योग्य होय. दुसरा विवाह, अग्न्याधान, पुत्रेष्टि, आणि सोमयाग इत्यादिक आपल्या संस्कारक र्मांत "आपला पिता ज्या पितरांला पार्वणें देतो त्याच पितरांला पुत्रानें द्यावीं." तसेंच ज्याची माता व मातामह हे मृत असून पिता जिवंत असेल त्यानें पिता ज्यांचा उच्चार करितो त्यांचाच उच्चार आपल्या संस्कारांतील नांदीश्राद्धसमयीं करावा. तो असा,—"पितुर्मातृपितामहीप्रपितामह्यः, पितुःपितृपितामहप्रपितामहाः, पितुर्मातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहाः," इतकाच उच्चार करून पार्वणत्रयाच्या उद्देशानें नांदीश्राद्ध करावें, आपल्या मातृपार्वणाचा व मातामहपार्वणाचा उद्देश करूं नये. पिता आणि पितामह हे जिवंत असतील तर आपल्या संस्कारामध्यें पितामहाच्या मातृपार्वणाचा उच्चार करावा. तो असा,—"पिता महस्य मातृपितामहीप्रपितामह्यः," इत्यादिक याप्रमाणें प्रपितामह जिवंत असतांहि असीच योजना करावी. पित्याची माता इत्यादिक जिवंत असेल तर त्या पार्वणाचा लोपच करावा. तसेंच "ज्या पितरांला पिता पार्वणें देतो त्याच पितरांला पुत्रानें द्यावीं असा जो पक्ष सांगितला त्याची व्यवस्था व वर्गाचा पहिला जिवंत असेल तर त्या पार्वणाचा लोप करावा अशी द्वारलोपपक्षाची व्यवस्था, आपले संस्कार व आपल्या अपत्याचे संस्कार या भेदेंकरून व्यवस्थित जाणावी; ह्मणजे आपल्या संस्कारामध्यें पित्याचीं पार्वणें घ्यावीं, व पुत्राचे संस्कारामध्यें आपलीं पार्वणें घ्यावीं हें तात्पर्य. कोणी ग्रंथकार तर, पूर्वी सांगितलेल्या दोन पक्षांचा विकल्प इच्छाप्राप्त आहे, व्यवस्थायुक्त नाहीं असें ह्मणतात. असेंच ज्याचा पिता मृत झाला असून माता व मातामह हे जिवंत असतील त्याचे

नांदीश्राद्धाची सिद्धि एका पितृपार्वणानेंच होते असें जाणावें. सौडमुंज संस्कार करणारा स्वतःबटु जरी असेल तथापि समावर्तनाचें अंगभूत नांदीश्राद्ध पित्यानें करावें, पिता नसेल तर ज्येष्ठभ्राता इत्यादिकानें करावें असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. पित्यानें पुत्राच्या समावर्तनकाळीं नांदीश्राद्ध करणें तें आपल्या पितरांच्या उद्देशानें करावें. पिता जीवत्पितृक (जिवंत आहे पिता ज्याचा तो) असेल तर पुत्राचा संस्कार आहे याकरितां तेथें द्वारलोपपक्ष योग्य आहे असें वाटतें. बटूचा पिता प्रवास इत्यादिक कारणानें जवळ नसेल तर बटूचा भ्राता इत्यादिक यानें बटूच्या पित्याच्या पार्वणानीं नांदीश्राद्ध करावें. त्याचा उच्चार असा, — " माणवकस्य पितुर्मातृपितामहीप्रपितामह्यः," इत्यादिक उच्चार करावा. मृतपितृक बटूच्या समावर्तनामध्यें चुलता, भ्राता इत्यादिकांनीं बटूच्या पार्वणांनीं नांदीश्राद्ध करावें. त्याचा उच्चार असा, —"अस्य माणवकस्य मातृपितामहीप्रपितामह्यः," चुलता, भ्राता इत्यादिक नसतील तर स्वतां बटूनेंच आपल्या पितरांच्या उद्देशानें नांदीश्राद्ध करावें. याप्रमाणें ज्याचा पिता जिवंत आहे अशा बटूनेंहि पिता जवळ नसतां व भ्राता नसतां पित्याच्या पितरांच्या उद्देशानें स्वतांच त्यानें नांदीश्राद्ध करावें, कारण मौंजी झाली आहे या कारणानें, बटूला कर्माचा अधिकार आहे याप्रमाणें विवाहांतहि निर्णय जाणावा. मृतपितृकाचे चौल, मौंजी इत्यादिक संस्कार करणें ते चुलता,मातुळ इत्यादिक करणारे असतील तर ज्याचा संस्कार करावयाचा त्याच्या पार्वणानीं नांदीश्राद्ध करावें. त्याचा उच्चार असा — "अस्य संस्कार्यस्य पितृपितामहप्रपितामहाः,"इत्यादिक उच्चार करावा. पिता जिवंत असून जवळ नसल्या कारणानें मातुळ इत्यादिक संस्कार करणारा असेल तर ज्याचे संस्कार करावयाचे त्याच्या पित्याचे जे माता पिता इत्यादिक, त्यांच्या उद्देशेंकरून नांदीश्राद्ध करावें, बटूचे माता इत्यादिक मृत झाले असतील तथापि त्यांच्या उद्देशानें करूं नये. याप्रमाणें नांदीश्राद्धाच्या पार्वणाचा संक्षेपानें निर्णय सांगितला.

नांदीश्राद्धामध्यें पिंडदान.

नांदीश्राद्धामध्यें पिंडदान करणें तें जसा कुळाचार असेल त्या प्रमाणें कृताकृत आहे. पिंडांमध्यें दहीं, मध, बोरें, द्राक्षें, आवळे हे पदार्थ घालावे. दाक्षिणा देणें तो द्राक्षें, आवळे हे द्यावे. प्रथमांत विभक्तीनें संकल्प करावा. सर्वत्र उच्चारांत संबंध, नाम, गोत्र हीं वर्ज्य करावीं. जाई, चमेली, मोगरी, केतकी आणि कमळें यांची माला ब्राह्मणांला द्यावी, तांबड्या फुलांची माला देऊं नये. केशर, चंदन इत्यादिकानें अलंकृत सर्व जन असावे. नांदीश्राद्धाला आरंभ झाल्यानंतर वैश्वदेव करणें तो दुसरा भात

करून साग्निक निरग्निक असे सर्व शाखी यांनीं करावा. दोन दोन ब्राह्मणांला एकदम निमंत्रण करावें, त्याचा उच्चार असा,—"भवद्भ्यां क्षणः क्रियतां ओं तथा, प्राप्नुतां भवंतौ, प्राप्नुवाव." "शंनोदेवी०" ह्या मंत्रानें अभिमंत्रण करून यवच टाकावे. "यवोसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः ॥ प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या नांदीमुखान् पितॄनिमांल्लोकान्प्रीणयाहि नः स्वाहानमः," असा मंत्र पित्र्यकर्माचे ठिकाणीं योजावा. गंध इत्यादिक उपचार दोन दोन वेळ द्यावे. ब्राह्मणांचे हस्तांचे ठिकाणीं होम करणें तो, "अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा, सोमाय पितृमते स्वाहा," ह्या मंत्रानें करावा. ह्या नांदीश्राद्धामध्यें अपसव्य करूं नये, तिळ घेऊं नयेत, व पितृतीर्थानें दान करूं नये. पावमानी ऋचा, शंवतीऋचा, शाकुनिसुक्त, आणि स्वस्तिसूक्त हीं सूक्तें ब्राह्मणाकडून श्रवण करवावीं. "मधुवाता०" ह्या तीन ऋचांच्या स्थानीं "उपास्मै गायता०" ह्या पांच ऋचा, व "अक्षन्नमीमदंत०" ही ऋचा अशा ह्मणाव्या. तृप्तिप्रश्नाच्या स्थानीं "संपन्नं" असा उच्चार करावा. दैवकर्माचे ठिकाणीं "रुचितं" असा प्रश्न करावा. पूर्व दिशेला अग्रें केलेल्या अशा दर्भांचे ठिकाणीं किंवा दूर्वांचे ठिकाणीं एकाला दोन दोन असे पिंड द्यावे. 'अक्षय्यं' ह्या स्थानीं "नांदीमुखाःपितरः प्रीयतां" असा उच्चार करावा. स्वधावाचन स्थानीं "नांदीमुखान् पितॄन् वाचयिष्ये," इत्यादिक उच्चार करावा, स्वधाशब्दाचा उच्चार करूं नये. नंतर "वाजेवाजे०" ह्या मंत्रानें ब्राह्मणांचें विसर्जन करावें. कोणी ग्रंथकार, नांदीश्राद्धाचे शेवटीं ऋग्वेदी यांनीं वैश्वदेव करावा असें ह्मणतात. ह्या नांदीश्राद्धाचे ठिकाणीं श्राद्धसंबंधी तर्पण करूं नये. ह्या नांदीश्राद्धामध्यें अग्निहोत्री यानें पिंडदान करावें. पित्याचे माता इत्यादिक जे तीन वर्ग त्यांच्या उद्देशानें नांदीश्राद्ध असेल तर त्यामध्यें, "पितुर्मातामहीचैव तथैवप्रपितामही," इत्यादिक श्लोक पाठ करावा. द्वारलोपपक्ष असेल तर ज्या पार्वणाचा लोप असेल त्या पार्वणसंबंधी जो श्लोक त्याच्या एकदेशाचा लोप करावा. केवळ मातृपार्वणयुक्त नांदीश्राद्ध असल्यास देवांचें कारण नाहीं. एथें "एता भवंतु सुप्रीताः" असा ऊह करावा. सांकल्पविधीनें संक्षिप्त नांदीश्राद्धाचा प्रयोग प्रयोगरत्न इत्यादिक ग्रंथीं पाहावा. याप्रमाणें नांदीश्राद्धाचा निर्णय समाप्त झाला.

गर्भाधानसंस्कार.

याप्रमाणें पुण्याहवाचन व क्रतुदक्षसंज्ञक देवसहित असें गर्भाधानाचें अंगभूत नांदीश्राद्ध करून जसी ज्याची शाखा असेल त्या प्रमाणें त्यानें गर्भाधानसंस्कार करावा. आश्वलायनशाखी जे त्यांनीं गृह्याग्नीचे ठिकाणीं प्राजापत्य चरूचा होम करून विष्णु देवतेला सहा, प्रजापतिदेवतेला एक अशा घृताच्या आहुतींनीं होम करून जप, अग्नीचे

उपस्थान, नाकांत दुर्वांचा रस पिळणें इत्यादिक करावें. "व्रती होत्साता तीन बोटांनीं योनीला स्पर्श करून "विष्णुर्योनिं०" या सूक्ताचा जप करावा, त्यानंतर गर्भाधान करावें, तेणेंकरून खचीत सुपुत्र होतो." याप्रमाणें "नेजमेष०" इत्यादिक मंत्राचाही जप करावा. सर्वथा होम करण्याचा संभव नसेल तर उजव्या नासिकेंत अश्वगंधेचा रस- "उदीश्वितः०" ह्या मंत्रानें पिळून नंतर स्त्रीचे ठिकाणीं गमन करावें. याप्रमाणें गर्भाधानसंस्कार केल्याखेरीज स्त्रीगमन केलें व त्यापासून गर्भ राहिला असतां त्याचें प्रायश्चित्त गोप्रदान करून पुंसवन करावें.

यानंतर मैथुनांतीं कर्तव्य विधि.

"ऋतुकालीं गमन केलें असतां गर्भधारणाचा संभव आहे या करितां मैथुन करणारानें मैथुनांतीं स्नान करावें. ऋतुकालावांचून अन्यकालीं गमन करील तर मूत्रपुरीषाप्रमाणें शौच ह्मणजे हातपाय धुवावे" याप्रमाणें सांगितल्या रीतीनें हात व पाय इत्यादिक धुवून आचमन करावें. आचमनावांचून मूत्रपुरीष यांचा उत्सर्ग करील तर, "जर अभ्यंग, किंवा श्मश्रुकर्म अथवा मैथुन करून आचमन न करितां मूत्रपुरीष यांचा उत्सर्ग करील तर तो एक अहोरात्रेंकरून शुद्ध होतो" असें वचन आहे यास्तव त्यानें एक अहोरात्र उपवास करावा. मैथुनानंतर स्त्रियांनीं स्नान करूं नये. कारण, "पलंगावरून उठलेली स्त्री शुद्ध होय, पुरुष शुद्ध नाहीं" असें वचन आहे. याप्रमाणें गर्भाधान इत्यादिकांच्या उपयोगी असा निर्णय समाप्त झाला.

संततिप्रतिबंधनाशार्थ नारायणबलि.

याप्रमाणें गर्भाधान केलें असतांहि जर गर्भाची उत्पत्ति न होईल अथवा मुलें होऊन मृत होतील तर संततीचा प्रतिबंधक जो पिशाच त्याचा उपद्रव दूर होण्याकरितां नारायणबलि व नागबलि हे विधि करावे. त्यामध्यें नारायणबलि करणें तो शुक्लपक्षांतील एकादशी, पंचमी किंवा श्रवणनक्षत्र या दिवसीं करावा; कारण, याहून दुसरे काल सांगितलेले मिळत नाहींत. त्या नारायणबलीचा प्रयोग परिशिष्ट व स्मृत्यर्थसार यांच्या अनुरोधानें कौस्तुभांत सांगितला आहे. तो असा,—शुक्लपक्षांतील एकादशीचे दिवसीं नदीच्या तीरीं, देवालय इत्यादिक पवित्रस्थानीं नारायणबलि करावा. तिथि, वार इत्यादिकांचा उच्चार केल्यानंतर, "मदीयकुलाभिवृद्धिप्रतिबंधकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं नारायणबलिं करिष्ये" असा संकल्प करून यथाविधि दोन कुंभांची स्थापना करून त्या दोन कलशांवर सुवर्ण इत्यादिकांच्या दोन प्रतिमा ठेऊन त्यांच्यावर विष्णु, वैवस्वत, यम यांचें आवाहन करून पुरुषसूक्तानें विष्णूची व "यमाय सोमं" ह्या मंत्रानें यमाची

असी षोडशोपचारपूजा करावी. एथें कोणी पांच कलशांचे ठिकाणीं ब्रह्मा, विष्णु, शिव, यम आणि प्रेत यांची पूजा करितात. कलशाच्या पूर्वभागीं रेखा करून दक्षिणादिशेला अग्रें केलेले अशा दर्भांवर "शुंधंतां विष्णुरूपी प्रेतः" असें ह्मणून दहा जागीं, उत्तरेकडून आरंभ करून दक्षिणसंस्थ असें उदक देऊन मध, तूप, आणि तिळ यांहीं युक्त असे दहा पिंड "काश्यपगोत्र देवदत्त प्रेत विष्णुदैवत अयं ते पिंडः" असा उच्चार करून दक्षिणदिशेला संमुख होत्साता अपसव्य करून व डावा गुढगा खालीं करून पितृतीर्थानें पिंड द्यावा. गंधादिकांनीं पुजा करून पिंडांचे प्रवाहण पर्यंत कर्म करून विसर्जन करावें. त्याच रात्रीमध्यें "श्वः करिष्यमाणश्राद्धे क्षणः क्रियतां" असा उच्चार करून एक, तीन, अथवा पांच ब्राह्मणांला आमंत्रण करून उपोषित होत्साता जागरण करावें. नंतर दुसऱ्या दिवशीं मध्यान्हकालीं विष्णूची पूजा करून विष्णुरूपी जो प्रेत त्याच्या, किंवा विष्णु, ब्रह्मा, शिव, यम, प्रेत यांच्या उद्देशेंकरून एकोद्दिष्टविधीनें पादप्रक्षालनापासून तृप्तिप्रश्नपर्यंत कर्म करून रेखाकरणापासून उदकदाना पर्यंत मंत्ररहित कर्म करून "विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय सपरिवारयमाय" असा उच्चार करून चार पिंड नाममंत्रांनीं देऊन विष्णुरूप प्रेताचें ध्यान करीत होत्साता "काश्यपगोत्र देवदत्त विष्णुरूप प्रेत अयं ते पिंडः" असें ह्मणून पांचवा पिंड देऊन पूजा इत्यादि पिंड प्रवाहणांत कर्म करून ब्राह्मणांनीं आचमन केल्यानंतर त्यांला दक्षिणा इत्यादिक देऊन त्यांचा संतोष करावा. नंतर त्या ब्राह्मणांतून एका गुणवान् अशा ब्राह्मणाला प्रेताच्या बुद्धीनें वस्त्रें, अलंकार इत्यादिक देऊन ब्राह्मणांला सांगावें कीं, तुह्मी प्रेताला तिलोदकाची अंजलि द्यावी. मग त्या ब्राह्मणानें हातांत दर्भाचें पवित्रक धारण करून तिळ, दर्भ, तुळसी, यांहीं युक्त असी तिलांजलि घेउन "प्रेताय काश्यपगोत्राय विष्णुरूपिणे अयं तिलांजलिः" असें ह्मणून द्यावी. नंतर ब्राह्मणांकडून बोलवावें, तें असें—"अनेन नारायणबलिकर्मणा भगवान् विष्णुरिमं देवदत्तं प्रेतं शुद्धमपापमर्हं करोतु." तदनंतर विसर्जन करून स्नान करून भोजन करावें. निर्णयसिंधू मध्यें तर पांच कुंभांचे ठिकाणीं विष्णु, ब्रह्मा, शिव, यम, प्रेत ह्या पांच देवतांची पूजा करावी. सुवर्ण, रुपें, तांबें लोखंड यांच्या चार प्रतिमा, व प्रेत दर्भमय करावा. अग्नीची स्थापना करून त्यावर चरु शिजवून पुरुषसूक्ताच्या सोळा ऋचांनीं नारायणाच्या उद्देशानें हवन करून दहा पिंड दिल्यानंतर पुरुषसूक्तानें अभिमंत्रित अशा शंखोदकेंकरून दरएक ऋचेनें प्रेताचें तर्पण करावें. विष्णु इत्यादिक चार देवतांला बलि द्यावा. दुसऱ्या दिवशीं "एकोद्दिष्टविधिनाश्राद्धपंचकं करिष्ये" असा संकल्प करून पांच ब्राह्मणांची पाद्यादिक पूजा करून पिंडदानपर्यंत कर्म झाल्यानंतर तर्पण करावें; असा विशेषविधि सांगितला आहे. शेष राहिलें तें पूर्वीप्रमाणें करावें.

आतां नागबलीचा विधि सांगतों.

नागबलि करणें तो अमावास्या, पौर्णिमा, पंचमी अथवा आश्लेषायुक्त नवमी यांतून कोणत्याहि दिवशीं करावा. तो असा,—ब्राह्मणांच्या सभेला प्रदक्षिणा करून नमस्कार करावा. नंतर त्या सभेच्या पुढें, १ गाई व १ बैल यांची किंमत ठेवून प्रार्थना करावी, ती असी—"स्त्रियेसहवर्तमान अशा ह्या माझ्या जन्मामध्यें अथवा पूर्वजन्मामध्यें झालेला जो सर्पवधाचा दोष त्याचा परिहार व्हावा एतदर्थ तुह्मी मला प्रायश्चित्त सांगावें. तुह्मी सर्व, धर्माचा विचार करणारे आहां इत्यादिक" असी प्रार्थना केल्यानंतर "ब्राह्मणांनीं पूर्वांग व उत्तरांग यांहीं युक्त व अमुक प्रत्याम्नायद्वारें असें चवदा कृच्छ्रांचें पूर्वोत्तरांगसहित प्रायश्चित्त घेतल्यानें तुह्मी शुद्धि होईल असें सांगावें." याप्रमाणें सांगितल्यानंतर यजमानानें देश, काल यांचा उच्चार करून "पर्षदुपदिष्टंचतुर्दशकृच्छ्रप्रायश्चित्तं अमुकप्रत्याम्नायेनाहमाचरिष्ये," असा संकल्प करून क्षौर इत्यादिक विधिपूर्वक प्रायश्चित्त करावें. क्षौर न केलें असतां दुप्पट असा (२८)कृच्छ्रांचा प्रत्याम्नाय करावा. नंतर सर्पवधाचा दोष दूर होण्याकरितां लोहदंडाचे दान करावें. तें असें, "सर्पवधदोषपरिहारार्थमिमं लोहदंडं सदक्षिणं तुभ्यमहं संप्रददे." याप्रमाणें दान करून नंतर गुरूची आज्ञा घेऊन गहूं, तांदुळ, किंवा तीळ यांतून कोणत्याहि पिठाचा सर्प करून तो सुपांत ठेवावा. नंतर त्या सर्पाची प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचा मंत्र,—"ऐहि पूर्वमृतः सर्प अस्मिन्पिष्टे समाविश ॥ संस्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः" नंतर आवाहन इत्यादिक सोळा उपचारांनीं त्या सर्पाची पूजा करून नमस्कार करावा व त्याला बलि द्यावा. तो असा,—"भो सर्प इमं बलिं गृहाण ममाभ्युदयं कुरु," याप्रमाणें बलि देऊन हात पाय धुवून आचमन करावें. नंतर देशकाल यांचा उच्चार करून संकल्प करावा. तो असा,—"सभार्यस्य ममेहजन्मजन्मांतरेवा ज्ञानादज्ञानाद्वा जातसर्पवधोत्थदोषपरिहारार्थं सर्पसंस्कारकर्म करिष्ये,"असा संकल्प करून स्थंडिलाचे ठिकाणीं अग्नीची स्थापना करून ध्यान करून अन्वाधानाचा संकल्प करावा. तो असा,—"अस्मिन्सर्पसंस्कारहोमकर्मणी देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये चक्षुषी आज्येनेत्यंते अग्नी अग्निं वायुं सूर्यं आज्येन सर्पमुखे प्रजापतिमाज्येन आज्यशेषेण सर्पं सद्यो यक्ष्ये," असा संकल्प अन्वाधान केल्या नंतर, दोन समिधा अग्नीचे ठिकाणीं हवन केल्या नंतर अग्नीच्या आग्नेय दिशेचे ठिकाणीं भूमि प्रोक्षण करून तेथें चिता करावी. नंतर अग्नि व चिता यांला परिसमूहन (एक प्रकारचा उदकसंस्कार) करून आग्नेय दिशेला अग्रें करून दर्भांची परिस्तरणें घालावीं. नंतर पर्युक्षण [उदकसंस्कार] करून सहा पात्रें मांडून चक्षुषीहोम

पर्यंत कर्म करून सर्पाला चितेवर ठेवावा, नंतर उदक व कर्ण यांला स्पर्श करून अग्नीमध्यें होम करावा. तो असा,– " भूः स्वाहा अग्नये इदं न मम, " इत्यादिक तीन व्याहृतिमंत्रांनीं तीन घृताच्या आहुतींनीं होम करून नंतर समस्त व्याहृतिमंत्रानें चवथी आहुति सर्पाच्या मुखाचे ठिकाणीं द्यावी. बाकी राहिलेलें घृतशेष स्रुवा पात्रांत घेऊन सर्पावर घालावें. एथें स्विष्टकृतादिक होमशेष नाहीं. चमस पात्रांत उदक घेऊन त्या उदकानें, समस्त व्याहृतिमंत्र ह्मणून हातानें तो सर्प धुवावा. नंतर तो चितेवर ठेवून त्याला अग्नि द्यावा, अग्नि देण्याचा मंत्र,—" अग्ने रक्षाणो वसिष्ठोग्निर्गा यत्री ॥ सर्पायाग्निदाने विनियोगः ॥ अग्ने रक्षाणो अंहस०ऋक्," याप्रमाणें अग्नि दिल्या नंतर त्या सर्पाची प्रार्थना करावी, प्रार्थनेचे मंत्र,—" नमोअस्तु सर्पेभ्यो ये केच पृथिवी मनु ॥ ये अंतरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ये दोरोचने दिवो येवा सूर्यस्य रश्मिषु ॥ येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः० ॥ या इषवो यातुधानानां येया ननस्पतिंरनु ॥ येवा वटेषु शेरते तेभ्यः० ॥ त्राहि त्राहि महाभोगिन् सर्पोपद्रवदुःखतः ॥ संततिं देहि मे पुण्यां निर्दुष्टां दीर्घदेहिनीं ॥ प्रपन्नं पाहि मां भक्त्या कृपालो दीनवत्सल ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ॥ जन्मांतरे तथैतस्मिन् मत्पूर्वैरथवा विभो ॥ तत्पापं नाशय क्षिप्रमप राधं क्षमस्व मे, " असी सर्पाची प्रार्थना करून नंतर स्नान करावें. त्या नंतर दूध व तूप घेऊन व्याहृतिमंत्रांनीं अग्नीचें प्रोक्षण करून सर्प दग्ध झाल्या नंतर उदकानें अग्नि विझवावा. " सर्पाचें सर्व संस्कारकर्म सव्यानेंच करावें. अस्थींचें संचयन करूं नये, व स्नान करून आचमन करून घरीं जावें. " स्त्रियेसहवर्तमान कर्त्यानें त्रिरात्र आशौच धरून ब्रह्मचर्य धारण करावें. चवथ्या दिवसीं वस्त्रांसहित स्नान करून तूप, क्षीर, व इतर भक्ष्य पदार्थ यांहीं करून आठ ब्राह्मणांला भोजन घालावें. तें असें— " सर्पस्वरूपिणे ब्राह्मणाय इदं ते पाद्यं ॥ अनंतस्वरूपिणे० शेषस्वरूपिणे० कपिलस्वरू पिणे० ॥ नागस्वरूपिणे० कालिकस्वरूपिणे० शंखपालस्वरूपिणे० भूधरस्वरूपिणे० " या प्रमाणें आठ ब्राह्मणांला पाद्य देऊन नंतर आपले पाय धुवून आचमन करावें. नंतर आसन द्यावें. तें असें,— " सर्पस्वरूपिणे ब्राह्मणाय इदमासनं आस्यतां." याप्रमाणें अनं तादिक जे सात त्यांलाहि आसन द्यावें. तदनंतर क्षण द्यावा. तो असा,— " सर्पस्थानेक्ष णःक्रियतां इत्यादि ओं तथा प्राप्नोतु भवान् प्राप्नुवानि " " भो सर्परूप इदं ते गंधं." या प्रमाणें अनंतादिक जे त्यांलाहि क्षण, गंध द्यावे. याप्रमाणें पुष्प, धूप, दीप, वस्त्र इत्यादिक उपचार देऊन पात्रें मांडून त्यांवर सर्व पदार्थ वाढून पात्रें प्रोक्षण करून अन्नअर्पण करावें. तें असें,—"सर्पाय इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणंच दत्तंच दास्यमानंचातृप्तेरमृतरू पेण स्वाहा संपद्यतां नमम." याप्रमाणें अनंतादिक जे त्यांलाहि अन्नाचें निवेदन

करावें. नंतर ब्राह्मणभोजन करून आचमन केल्यावर बलिदान करावें. तें असें,— "भो सर्प अयं ते बलिः इत्यादि." याप्रमाणें नाममंत्रांनीं बलिदान करावें, व त्या पिंडाची वस्त्रादिक उपचारांनीं पूजा करावी. हेंहि सर्व कर्म सव्यानेंच करावें. नंतर ब्राह्मणांला विडा, दक्षिणा इत्यादिक देऊन आचार्याची पूजा करावी, आणि कलशाचे ठिकाणीं सुवर्णाच्या नागाची स्थापना करून आवाहनादिक सोळा उपचारांनीं पूजा करून प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचे मंत्र "ब्रह्मलोकेच ये सर्पाः शेषनागपुरोगमाः ॥ नमोस्तु तेभ्यः सुप्रीताः प्रसन्नाः संतु ते सदा ॥ विष्णुलोकेच ये सर्पा वासुकिप्रमुखाश्च ये ॥ नमोस्तु ते० ॥ रुद्रलोकेच ये सर्पास्तक्षकप्रमुखास्तथा ॥ नमोस्तु० ॥ खांडवस्य तथा दाहे स्वर्गं येच समाश्रिताः ॥ नमोस्तु० ॥ सर्पसत्रेच ये सर्पा आस्तिकेनच रक्षिताः ॥ नमोस्तु० ॥ मलये चैव ये सर्पाः कर्कोटप्रमुखाश्च ये ॥ नमोस्तु० ॥ धर्मलोकेच ये सर्पा वैतरण्यां समाश्रिताः ॥ नमोस्तु० ॥ ये सर्पाः पार्वतीयेषु दरीसंधिषु संस्थिताः ॥ नमोस्तु० ॥ ग्रामे वा यदि वारण्ये ये सर्पाः प्रचरंतिहि ॥ नमो० ॥ पृथिव्यांचैव ये सर्पा ये सर्पा बलिसंस्थिताः ॥ नमो० ॥ रसातलेच ये सर्पा अनंताद्या महाबलाः ॥ नमो०" याप्रमाणें प्रार्थना केल्यानंतर देशकालांचें संकीर्तन करून कलशावर स्थापित केलेल्या नागाचें दान करण्याचा संकल्प करून दान करावें. तें असें,— "कृतस्य कर्मणःसांगतार्थं इमं हेमनागं सकलशं सवस्त्रंसदक्षिणं तुभ्यमहं संप्रददे नमम ॥ अनेन स्वर्णनागदानेन अनंतादयो नागदेवताःप्रीयंतां." याप्रमाणें दान करून आचार्याला गाईचें दान करून कर्म समाप्त करावें. तें असें,— "यस्यस्मृत्याच० ॥ मया कृतं सर्पसंस्काराख्यकर्म तद्भवतां विप्राणां वचनात्परमेश्वरप्रसादात् सर्वं परिपूर्णमस्तु," याप्रमाणें कर्म समाप्तीचे वाक्याचा उच्चार केल्या नंतर ब्राह्मणांनीं "तथास्तु" असें बोलावें. मग ब्राह्मणांचा संतोष करावा, व कर्माच्या सांगते करितां ब्राह्मणांला भोजन द्यावें—"ह्या विधीनें सर्पाचा संस्कार केला असता निरोगी होत्साता त्वरित उत्तम संतति पावतो." अशानेंहि पुत्रोत्पत्ति न होईल तर, कर्मविपाक ग्रंथांमध्यें सांगितल्या प्रमाणें हरिवंशग्रंथाचें श्रवण इत्यादिक विधि करावा. तो विधि — षडब्द (सहा वर्षें,) चतुरब्द [चार वर्षें,] त्र्यब्द (तीन वर्षें,) सार्धाब्द [दीडवर्ष] अथवा अब्द (एकवर्ष) असें प्रायश्चित्त करून नंतर करावा.

आतां कृच्छ्रांचीं लक्षणें सांगतों.

तीस कृच्छ्र ह्मणजे एक अब्द; एककृच्छ्र बारा दिवसांनीं साध्य होतो. तो असा,— पहिल्या दिवसीं मध्यान्हकालीं एकवेळ हविष्यान्नाचे सवीस ग्रास भक्षण करावे, दुसऱ्या दिवसीं नक्त करावें, व त्यामध्यें बेवीस ग्रास भक्षण करावे, तिसऱ्या दिवसीं कोणाजवळ

याचना केल्यावांचून जें अन्न मिळेल त्याचे चोवीस ग्रास भक्षण करावे, आणि चवथ्या दिवशीं उपोषण करावें, याला पादकृच्छ्र ह्मणतात. हा तिप्पट केला ह्मणजे तो प्राजापत्यकृच्छ्र होतो. पहिल्या दिवशीं दोन प्रहरीं एकवेळ भोजन, दुसऱ्या दिवशीं नक्तभोजन, तिसरा व चवथा या दोन दिवशीं अयाचित भोजन, पांचवा व सहावा या दोन दिवशीं उपोषण, याला अर्धकृच्छ्र असें ह्मणतात. अथवा तीन दिवस अयाचित भोजन, तीन दिवस उपोषण, यालाहि अर्धकृच्छ्र असें ह्मणतात. पहिल्या दिवशीं एकवेळ दोन प्रहरीं भोजन, दुसऱ्या दिवशीं अयाचित, तिसऱ्या दिवशीं उपोषण; याप्रमाणें तिप्पट केल्यानें पादोनकृच्छ्र होतो. ज्या नवव्या दिवसांत भोजन करण्याचा प्रसंग येतो तेथें ग्रास नियम सोडून हातांत राहील इतक्या अन्नाचें भोजन करणें त्याला अतिकृच्छ्र असें ह्मणतात. प्राण मात्र वांचतील इतक्यापुरतें अथवा एकग्रासपरिमित दूध एकवीस दिवसपर्यंत पिणें याला कृच्छ्रातिकृच्छ्र असें ह्मणतात. एक दिवस कुशोदकमिश्र पंचगव्य पिऊन एक दिवस उपोषण करणें असा हा दोन रात्रींनीं होणारा, याला सांतपनकृच्छ्र असें ह्मणतात. पहिल्या दिवशीं गोमूत्रप्राशन, दुसऱ्या दिवशीं गोमय, तिसऱ्या दिवशीं दूध, चवथ्या दिवशीं दहीं, पांचव्या दिवशीं तूप, सहाव्या दिवशीं कुशोदक, सातव्या दिवशीं उपोषण, याप्रमाणें सात दिवसांनीं होणारा, याला महासांतपन ह्मणतात. तीन दिवसपर्यंत नुस्तें पंचगव्य प्राशन करावें, याला यतिसांतपन ह्मणतात. पहिले तीन दिवसपर्यंत ऊष्ण दूध प्यावें, चवथ्या दिवसापासून तीन दिवस ऊष्ण तूप प्यावें, सातव्या दिवसापासून तीन दिवस ऊष्णोदक प्यावें, व नंतर तीन दिवस उपोषण करावें, याला तप्तकृच्छ्र असें ह्मणतात. दूध, तूप, व उदक हीं पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें थंड करून प्राशन केलीं असतां त्याला शीतकृच्छ्र असें ह्मणतात. अथवा तापवलेलीं अशीं दूध, तूप, उदक यांतून दररोज एकेक प्राशन करावें, व चवथ्या दिवशीं उपोषण करावें, असा हा चार दिवसांनीं होणारा, याला तप्तकृच्छ्र असें ह्मणतात. बारा दिवसपर्यंत उपोषण करावें त्याला पराककृच्छ्र असें ह्मणतात. शुक्लपक्षामध्यें प्रतिपदा इत्यादिक तिथींचे ठिकाणीं मोराच्या अंड्याप्रमाण असा एकेक ग्रास दररोज वाढवीत आणून पूर्णिमेचे दिवशीं पंधरा ग्रास भक्षण करावे. तिथीचा क्षय असल्यास चवदा ग्रास, तिथीची वृद्धि असल्यास सोळा ग्रास होतात. याप्रमाणें कृष्णपक्षांत दररोज एकेक ग्रास कमी करावा व अमवास्येचे, दिवशीं उपोषण करावें, याप्रमाणें एक महिन्यानें होणारें, याला **यवमध्यचांद्रायण** असें ह्मणतात. कृष्णपक्षामध्यें प्रतिपदेचे दिवशीं चवदा ग्रास भक्षण करून द्वितीयेपासून एकेक कमी करावा व अमावास्येचे

दिवशीं उपोषण करून शुक्लपक्षामध्यें दररोज एकेक ग्रासाची वृद्धि करावी, याप्रमाणें कृष्णपक्षापासून आरंभ करून शुक्लपक्षीं समाप्त करणें, याला पिपीलिकामध्यचांद्रायण असें ह्मणतात. कृच्छ्रचांद्रायण इत्यादिकांमध्यें तीन वेळ स्नान करणें, ग्रासांचें अभिमंत्रण करणें इत्यादिक विधियुक्त प्रयोग प्रायश्चित्तग्रंथीं पाहावा. अतिकृच्छ्र इत्यादिकांचें लक्षण येथें प्रासंगिक सांगितलें आहे. अब्दांची संख्या करणें ती तर प्राजापत्यकृच्छ्रांवरूनच करावी.

आतां कृच्छ्रांचे प्रतिनिधि सांगतों.

त्यामध्यें प्राजापत्याचे प्रतिनिधि–दहा सहस्र गायत्रीमंत्राचा जप करावा. गायत्रीमंत्रानें एक हजार तिळांचा होम करावा. क्वचित् ग्रंथीं व्याहृतिमंत्रानें एक हजार तिलहोम करावा असें सांगितलें आहे. दोनशें प्राणायाम करावे. बारा ब्राह्मणांला भोजन घालावें. तीर्थाचे ठिकाणीं स्नान करून केश वाळत तेथपर्यंत थांबून पुन: स्नान करावें, असीं बारा स्नानें करावीं. वेदाच्या संहितेचें पारायण करावें. चार कोशांपर्यंत तीर्थयात्रा करावी. बारा हजार नमस्कार घालावे. एकशें बत्तीस प्राणायाम करून अहोरात्र उपोषित होत्साता पूर्व दिशेला संमुख उभें राहावें. गोमूत्राबरोबर यव, जव भक्षण केले असतां एक दिवसांत कृच्छ्र होतो. कोणीएक ग्रंथकार रुद्राच्या एकादशिनीचा जप केल्याने कृच्छ्र होतो असें सांगतो. पावकेष्टि करावी. पावमानेष्टि करावी. सहा उपोषणें हे प्रत्येक प्राजापत्याचे प्रतिनिधि होत. एका ब्राह्मणाला भोजन देणें, हा उपोषणाचा प्रतिनिधि होय. अति असामर्थ्य असेल तर एक हजार गायत्रीमंत्राचा जप करावा,अथवा बारा प्राणायाम करावे असें स्मृत्यर्थसारग्रंथीं सांगितलें आहे. "जर प्राजापत्यकृच्छ्र करण्यास अशक्त असेल तर त्यानें पुष्कळ दूध देणारी असी गाई द्यावी. गाई नसेल तर निष्कपरिमित, अर्धनिष्क अथवा निष्काचा चतुर्थांश द्रव्य द्यावें" ऐंशी गुंजा ह्मणजे एक कर्ष होतो. चार कर्ष ह्मणजे एक निष्क होतो. निष्क, अर्धा निष्क, किंवा निष्काचा चतुर्थांश यांतून कोणत्याहि प्रमाणानें सुवर्ण किंवा रुपें असी गाईची किंमत द्यावी. अति अशक्त असेल त्यानें निष्काचा आठवा हिसा रुपें किंवा तितक्या किंमतीचें धान्य इत्यादिक द्यावें. अतिकृच्छ्राचे स्थानीं दोन गाई द्याव्या. सांतपनाचे स्थानीं दोन गाई. पराक व तप्तकृच्छ्र यांचे स्थानीं तीन तीन गाई द्याव्या. कृच्छ्रातिकृच्छ्रांचे स्थानीं चार किंवा तीन गाई द्याव्या. चांद्रायणाचे स्थानीं आठ, पांच, चार अथवा तीन अशा गाई द्याव्या. मासपर्यंत उदक प्राशन करणें, जव भक्षण करणें व मासपर्यंत उपोषणें करणें, यांचे स्थानीं पांच पांच गाई द्याव्या. मासपर्यंत गोमूत्राबरोबर यव भक्षण करणे ह्या व्रताचे स्थानीं सहा गाई द्याव्या.

आतां प्रायश्चित्ताचा प्रयोग

वस्त्रासहवर्तमान स्नान करून, सशक्त असेल तर ओलें वस्त्र धारण केला होत्साता ब्राह्मणांच्या सभेपुढें एक गाई व बैल यांचा प्रतिनिधि असा निष्क इत्यादि परिमित ब्रह्म दंड ठेवून साष्टांग नमस्कार करून सभेला प्रदक्षिणा करून ब्राह्मणांची प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचे मंत्र, — "सर्वे धर्मविवेक्तारो गोप्तारः सकला द्विजाः ॥ मम देहस्य संशुद्धिं कुर्वंतु द्विजसत्तमाः ॥ मया कृतं महाघोरं ज्ञातमज्ञातकिल्बिषं ॥ प्रसादःक्रियतां मह्यं शुभानुज्ञां प्रयच्छथ ॥ पूज्यैः कृतपवित्रोहं भवेयं द्विजसत्तमाः" "मामनुगृण्हंतु भवंत इति वदेत्" अर्थ — याप्रमाणें ब्राह्मणांची प्रार्थना केल्यावर, तुह्मी मजवर अनुग्रह करा, असें बोलावें.. "विप्रैः किं ते कार्यं मिथ्या मावादीःसत्यमेव वदेतिपृष्टःस्वपापं ख्यापयेत्" अर्थ — कोणतें तुझें कार्य आहे ? खोटें बोलूं नको, खरेंच बोल, असें ब्राह्मणांनीं विचारिलें होत्साता त्यानें आपलें पाप सांगावें; तें असें, — "मया ममपत्न्या वा इहजन्मनिजन्मांतरेवा अनपत्यत्वमृतापत्यत्वादिनिदानभूतबालघात विप्ररत्नापहारादि दुरितं कृतं तस्य नाशाय करिष्यमाणे हरिवंशश्रवणादी कर्मविपाकोक्ते विधाने ऽधिकारार्थं दीर्घायुष्मत्पुत्रादिसंततिप्राप्तये प्रायश्चित्तमुपदिशतु भवंतः" अर्थ — मी किंवा माझ्या पत्नीनें, ह्या जन्मीं अथवा अन्यजन्मीं वांझपणा, मृतवांझपणा यांला कारणभूत असें बालहत्या, ब्राह्मणाच्या रत्नांचा अपहार इत्यादिक पातक केलें त्याचा नाश व्हावा याकरितां करावयाचें असें कर्मविपाकांत सांगितलेलें जें हरिवंशग्रंथांचें श्रवण इत्यादिक विधि त्याचा अधिकार प्राप्त होऊन दीर्घायु असी पुत्र इत्यादिक संतति प्राप्त होण्याकरितां प्रायश्चित्त तुम्ही मला सांगावें) असी प्रार्थना केल्यानंतर त्या ब्राह्मणांनीं, पाप्यानें पूजा केलेला असा जो अनुवादक त्याच्या जवळ, "षडब्दत्र्यब्दसार्धाब्दान्यतमप्रायश्चित्तेन पूर्वोत्तरांगसहितेनाचरितेन तव शुद्धिर्भविष्यति तेनत्वं कृतार्थो भविष्यसि" (अर्थ — सहा अब्द, तीन अब्द, दीड अब्द यांतून कोणतेंहि प्रायश्चित्त पूर्वोत्तरांगसहित असें घेतल्यानें तुझी शुद्धि होऊन तूं कृतकार्य होसील) असें बोलावें. अनुवादकानें पापी याच्याजवळ सांगावें. तदनंतर प्रायश्चित्तकर्त्यानें "ओं" (बरें आहे) असें ह्मणून अनुवादकानें सांगितलें त्याचा अंगीकार करावा, व सभेचें विसर्जन करून देशकालांचा उच्चार करून संकल्प करावा. तो असा, — "सभार्यस्य ममैतज्जन्मजन्मांतरार्जितानपत्यत्वादिनिदानभूतबालघात विप्ररत्नापहारादिजन्यदुरितसमूलनाश कर्मविपाकोक्तविधिनाधिकारसिद्धिद्वारा दीर्घायुष्मद्बहुपुत्रादिसंततिप्राप्तये षडब्दं त्र्यब्दं सार्धाब्दं वा प्रायश्चित्तं पूर्वोत्तरांगसहितममुकप्रत्याम्नायेनाहमाचरिष्ये," असा संकल्प करून दोन प्रहरीं क्षौर करून स्नान करावें. नंतर वनस्पतीची प्रार्थना करावी. प्रार्थनामंत्र,—

" आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनिच ॥ ब्रह्मप्रज्ञांच मेधांच त्वं नो देहि वनस्पते, " याप्रमाणें प्रार्थना करून विहित काष्ठानें दंतधावन करावें. तदनंतर दहा स्नानें करावीं. त्यां मध्यें प्रथम भस्मेंकरून स्नान करावें; तें असें,—(भस्म हातीं घेऊन) "ईशानाय नमः" या मंत्रानें मस्तकाला भस्म लावावें. "तत्पुरुषाय नमः " या मंत्रानें मुखाला " अघोराय नमः " यानें हृदयाला, "वामदेवाय नमः" ह्या मंत्रानें गुह्यस्थानीं, "सद्योजाताय नमः " या मंत्रानें पायांला, प्रणवमंत्रानें सर्व अंगाला भस्म लावावें. अथवा ईशानादि पदांनीं युक्त जे मंत्र यांहीं करून भस्म लावावें. नंतर स्नान करून आचमन करावें.

आतां गोमयस्नान.

गोमय घेऊन प्रणवमंत्रानें गोमयाचा दक्षिणभाग चार दिशांचे ठिकाणीं टाकावा, व उत्तरभाग तीर्थांत टाकून बाकी राहिलेलें गोमय "मानस्तोके०" या मंत्रानें अभिमंत्रण करून "गंधद्वारां० " या मंत्रानें गोमय सर्व शरीराला लावावें. नंतर " हिरण्यशृंगं " ह्या दोन मंत्रांनीं तीर्थाची प्रार्थना करून "यः प्रवत०" ह्या मंत्रानें तीर्थाला स्पर्श करून स्नान करून दोन वेळ आचमन करावें.

आतां मृत्तिकास्नान.

" अश्वक्रांते रथक्रांते विष्णुक्रांते वसुंधरे ॥ शिरसा धारयिष्यामि रक्षस्व मां पदे पदे" ह्या मंत्रानें मृत्तिकेचें अभिमंत्रण करून, " उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥ मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं" या मंत्रानें मृत्तिका घेऊन "नमोमंत्रस्य०" या मंत्रानें सूर्याला दाखवावी. नंतर " गंधद्वारां०" ह्या मंत्रानें, किंवा "स्योनापृथिवी०" ह्या मंत्रानें अथवा " इदंविष्णु०" ह्या मंत्रानें मस्तकादि सर्व अंगांला मृत्तिका लावून स्नान करून दोन वेळ आचमन करावें.

उदकाचें स्नान.

"आपो अस्मान्० " हा मंत्र ह्मणून सूर्याच्या समोर उभा राहात होत्साता, "इदं-विष्णू०" या मंत्राचा जप करून उदकाच्या प्रवाहाभिमुख बुडी मारावी. तदनंतर पंच-गव्य व कुशोदक यांचीं निरनिराळीं स्नानें करून स्नानसंबंधी तर्पण इत्यादिक करावें. नंतर विष्णुश्राद्ध व पूर्वांगसंबंधी गोप्रदान हीं करून अग्नीची स्थापना करून पंचगव्याचा होम, व्याहृतिमंत्रांनीं १०८ अथवा २८ असा घृताचा होम करून, "व्रतं ग्रहीष्ये," (व्रत घेतों) असी ब्राह्मणांची प्रार्थना करून बाकी उरलेलें पंचगव्य प्रणवमंत्रानें प्राशन करावें.

मुख्य प्रायश्चित्ताचे कृच्छ्र संकल्पाप्रमाणें करून व्याहृतिमंत्रानें घृताचा होम, विष्णु-

श्राद्ध, आणि गाईचें दान हीं पूर्वींप्रमाणें करावीं. घृताचा होम व पंचगव्याचा होम यांचे ठिकाणीं इध्मास्थापना इत्यादिक स्थालीपाकाचा विधि नको असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. व्याहृतिमंत्रेंकरून जो घृताचा होम त्याचे ठिकाणीं पापाचा नाश करणारा महा विष्णु देवता असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात.

पंचगव्याचा विधि.

तांब्याचें पात्र किंवा पळसाचा द्रोण घेऊन त्यांत पुढें सांगितल्याप्रमाणें पदार्थ घालावे. ते असे,—तांबड्या वर्णाच्या गाईचें गोमूत्र आठ मासे गायत्रीमंत्रानें घालावें. श्वेत गाईचें गोमय सोळा मासे "गंधद्वारां०" या मंत्रानें घालावें. पिंवळ्या वर्णाच्या गाईचें दूध बारा मासे "आप्यायस्व०" ह्या मंत्रानें घालावें. निळ्या गाईचें दहीं दहा मासे "दधि क्रावण०" ह्या मंत्रानें घालावें. काळ्या गाईचें तूप आठ मासे "तेजोसिशुक्रमसि०" ह्या मंत्रानें घालावें, व "देवस्यत्वा०" ह्या मंत्रानें चार मासे कुशोदक घालून प्रणवमंत्रानें ढवळावें. एथें पांच गुंजांचा मासा धरावा. असें पंचगव्य करून साग्र असे सात दर्भ घेऊन त्यांहींकरून त्या पंचगव्याचा होम करावा. त्याचें अन्वाधान असें—"इराव-तीति पृथ्वीं. इदंविष्णुरिति विष्णुं मानस्तोकेति रुद्रं शन्नोदेवीरप:ब्रह्मजज्ञानमिति ब्रह्मा णं वा अग्निं सोमंच नाम्ना गायत्र्या सूर्यं प्रजापतेनत्वेति समस्तव्याहृतिभिर्वा प्रजापतिं प्रण-वेन प्रजापतिं अग्निं स्विष्टकृतंच नाम्नेत्येता: पंचगव्येन अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिंचेतिवा महा विष्णुं वाज्येनाष्टाविंशतिसंख्याहुतिभि:०" याप्रमाणें अन्वाधान करून तदनुसार होम करावा, स्त्रिया, शूद्र यांनीं होम करूं नये. कोणी ग्रंथकार ब्राह्मणाकडून होम करवावा असें ह्मण-तात. स्त्रिया व शूद्र यांनीं पंचगव्य प्राशन करावें किंवा न करावें असा महार्णव ग्रंथांत विकल्प आहे. स्त्रिया व शूद्र यांनीं ब्राह्मणांकडून पंचगव्य करवून मंत्रविरहित तें पंचगव्य प्राशन करावें असें स्मृत्यर्थसार ग्रंथांत आहे. हा प्रायश्चित्ताचा विधि कृच्छ्राहून कमी असीं जीं प्रायश्चित्तें त्यांचे ठिकाणीं करूं नये, कृच्छ्र इत्यादिक जीं सर्व प्रायश्चित्तें त्यांचे ठिकाणीं करावा.

हरिवंश ग्रंथश्रवण.

याप्रमाणें कृच्छ्रादिक प्रायश्चित्त करून सूर्यारुणसंवाद व महार्णव इत्यादिक जे कर्म विपाकग्रंथ, त्यामध्यें सांगितलें जें हरिवंश इत्यादिक ग्रंथांचें श्रवणादिक कर्म तें करावें. हरिवंशादिक ग्रंथ श्रवण करणें तो चांगला दिवस पाहून त्या दिवशीं देशकालांचा उच्चार करून संकल्प करावा. तो असा—" अनेकजन्मार्जितानपत्यत्वमृतापत्यत्वादिनिदानभूत

बालघातनिक्षेपहरणविप्रद्रव्यापहरणादिजन्यदुरितसमूलनाशद्वारा दीर्घायुष्मत्बहुपुत्रादिसंतति प्राप्तिकामो हरिवंशं श्रोष्यामि" असा एकटा श्रवण करणारा असेल तर, स्त्रीपुरुष दोघे श्रवण करणारीं असल्यास "श्रोष्याव:" असा संकल्प करून गणेशपूजन, पुण्याहवाचन, नांदीश्राद्ध, व विनायकशांति इतकीं करून हरिवंशश्रवणाकरितां ब्राह्मण वरावा. तो असा,— "हरिवंशश्रवणार्थं श्रावयितारं त्वां वृणे" याप्रमाणें ब्राह्मणाला वरून त्याची वस्त्र, अलंकार यांहींकरून पूजा करावी, व ग्रंथ वाचणाराला प्रतिदिवसीं पायस इत्यादिकानें भोजन घालावें. दंपतींनीं दररोज "आयंतां०" इत्यादिक वेदमंत्रांनीं व "सुरास्त्वा०" इत्यादिक पौराणमंत्रांनीं स्नान करून अलंकारयुक्त होऊन एकाग्रतेनें ग्रंथ श्रवण करीत होत्साते तैल, तांबूल, क्षौर, मैथुन, पलंगावर निद्रा करणें, इतके प्रकार ग्रंथाची समाप्ति होई तावत्पर्यंत वर्ज्य करावे, आणि हविष्यान्न भोजन करावें. शेवटीं ग्रंथ वाचणाराला गाई, व शास्त्रीय मानानें तीन तोळे किंवा एक तोळा असी सुवर्ण दक्षिणा देऊन "प्रत्यवरोह०" या मंत्रानें तिळ व घृत यांचा हजार हजार होम करून शंभर ब्राह्मण किंवा चोवीस दंपती यांला खिरीचें भोजन घालावें. या प्रमाणें हरिवंशग्रंथाचे श्रवणाचा प्रयोग समाप्त झाला.

आतां दुसरे विधि.

"सोन्याचा बालक करून पाळण्या सहित त्याचें दान करावें. अथवा बैलाचें दान करावें. किंवा ब्राह्मणाचा विवाह करावा. महारुद्राचा जप, किंवा शिवावर कमळांची लाखोली वहावी. सोन्याची सवत्स गाई करून तिचें दान करावें. अथवा प्रत्यक्ष सवत्स गाईचें यथाविधि दान करावें. किंवा घृतानें भरलेल्या कुंभाचें दान करावें. याप्रमाणें संक्षेपानें हें सांगितलें." अथवा दररोज पार्थिवलिंगाची पूजा करून अभिलाषाष्टकस्तोत्राचा जप एक वर्षपर्यंत करावा. अभिलाषाष्टकस्तोत्र कौस्तुभांत सांगितलें आहे, तें पहावें. इतकेंहि करून संतति न होईल तर दत्तपुत्र घ्यावा.

दत्तकाविषयीं ग्राह्या ग्राह्य विचार.

ब्राह्मणांनीं दत्तक घेणें तो आपल्या सख्या बंधूचा पुत्र हा मुख्य असल्यामुळें तोच घ्यावा. तसा न मिळेल तर जो कोणी आपल्या गोत्राचा सपिंड असेल तो, अथवा सापत्नबंधूचा पुत्र घ्यावा. त्यांतला नसेल तर भिन्नगोत्रांतला असून सपिंड असा मातुळकुळांतला, किंवा पित्याच्या भगिनी इत्यादिकांच्या कुळांतला घ्यावा. तसा न मिळेल तर असपिंड समानगोत्र असा घ्यावा. असपिंडसमानगोत्र असाहि न मिळेल तर, असपिंड असून निराळ्या गोत्रांतलाहि घ्यावा. आपल्या गोत्रांतले नसून सपिंड असे

ते त्यामध्यें बहिणीचा पुत्र व आपल्या कन्येचा पुत्र हे दत्तक घेऊं नयेत. याप्रमाणें विरुद्धसंबंध होतो या योगानें पुत्र असें मनांत आणण्याला अयोग्य असा मातुळ तोहि घेऊं नये, व याकरितांच सगोत्र असून सपिंड असे जे त्यांतील आपला भाऊ किंवा चुलता हे घेऊं नयेत. ब्राह्मण इत्यादिक वर्णांनीं आपापल्या वर्णांतलाच घ्यावा. त्यामध्येंहि देशभेदप्रयुक्त गुर्जरत्व, आंध्रत्व इत्यादिकेंकरून समान जातीचाच घ्यावा. कोणताहि दत्तक घेणें तो भ्रातृसहित असेल तोच घ्यावा. त्यामध्येंहि वडील पुत्र घेऊं व देऊं नये. शूद्रानें कन्येचा पुत्र, व बहिणीचा पुत्र हेहि दत्तक घ्यावे. याविषयीं मूळवचन;—"सोदर बंधूंमध्यें एकाला जर पुत्र असेल तर त्या पुत्रेंकरून सर्व बंधु पुत्रवान् होतात असें मनु सांगतो." ह्या वचनेंकरून "पुत्ररहिताला स्वर्गलोक नाहीं" "उत्पन्न झालेला ब्राह्मण तीन ऋणांनीं (देव ऋषि पितृ ऋणांनीं) युक्त असतो" इत्यादिक शास्त्रानें सांगितलेला असा जो चुलत्यास अपुत्रत्वप्रयुक्त दोष त्याची निवृत्ति, विधिपूर्वक न घेतलेल्या सोदरबंधूच्या पुत्रानें होते, ह्मणून भ्रात्याचा पुत्र पुत्राप्रमाणेंच आहे यास्तव घेण्याला योग्य जे दत्तपुत्र त्यांमध्यें हा मुख्य आहे असें जाणावें, कारण मुख्य नसेल तर त्या स्थानीं त्यासारखा दुसरा योजावा, असा न्याय आहे. विधिपूर्वक घेतल्यावांचून ह्याच वाक्यावरून तो बंधूचा पुत्र आपला पुत्र होतो असें मानूं नये. पुत्र होतो असें मानलें तर औरस, दत्तक इत्यादिक जे बारा प्रकारचे पुत्र त्यांसारखा ह्या सोदर बंधूच्या पुत्राला स्त्रियेच्या पूर्वींच द्रव्य घेणें, पिंड देणें हे अधिकार प्राप्त झाल्यानें स्त्री, कन्या, आई, बाप, भ्राते, भ्रातृपुत्र, गोत्रज, आणि बंधु, पूर्वींच्या अभावीं पुढचा असा जो क्रम सांगितला त्या वाक्यांत भ्रात्यानंतर भ्रात्याच्या पुत्राचें जें ग्रहण केलें त्याची संगति होणार नाहीं. यावरून पत्नीच्या पूर्वी मला पिंड देणें व माझें द्रव्य घेणें याविषयीं कोणी अधिकारी असावा अशा इच्छेनें विधिपूर्वक घेतलेला तोच तसा अधिकारी होतो,एरवीं होत नाहीं. तसी इच्छा नसेल तर पितरांचे ऋणाचें दूरीकरण इत्यादिक परलोकसंबंधी कृत्याकरितां दत्तपूत्र घेऊं नये; कारण भ्रात्याच्या पुत्रेंकरूनच पितृऋणाचे दूरीकरणाची सिद्धि होते, असें ह्या वचनाचें तात्पर्य जाणावें कितीएक देशांत वैदिकविधी वांचूनहि पुत्र देणारा व घेणारा यांची संमति, व राजपुरुष इत्यादिकांची संमति इत्यादिक लौकिकव्यवहारानें, अथवा केवळ मौंजी इत्यादिक संस्कार केल्यानें सगोत्र असून सपिंड असा जो पुत्र त्याला आपला पुत्र असें मानून सर्व व्यवहार चालतो, असा आचार दृष्टीस पडतो, परंतु त्याविषयीं प्रमाण मिळत नाहीं. "एका पुरुषाच्या पुष्कळ स्त्रिया असून त्यांमध्यें एका स्त्रियेला पुत्र असेल तर त्या एका पुत्रानें त्या सर्व स्त्रिया पुत्रवती होतात असें मनु सांगतो" असें जें वचन तें तर सवतीचा पुत्र जरी विधिपूर्वक घेतलेला

नसेल तथापि त्यालाहि पुत्रत्व व पिंड देणें इत्यादिकांविषयीं अधिकार उत्पन्न करणारें आहे, यावरून असें सिद्ध होतें कीं एका सवतीला पुत्र असेल तर दुसऱ्या सवतीनें दत्त पुत्र घेऊं नये. "कन्येचा पुत्र, बहिणीचा पुत्र हे शूद्रांनीं दत्तक घ्यावे; ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांनीं बहिणीचा पुत्र व कन्येचा पुत्र हे कधींहि दत्तक घेऊं नयेत." "एक पुत्र असेल तर तो निश्चयें दत्तक देऊं नये व घेऊंहि नये असें आहे, आणि ज्येष्ठ पुत्राहि दत्तक देऊं नये." ह्या स्थलीं ज्याला औरस पुत्र अनेक असतील त्यानें दत्तपुत्र द्यावा असा विधि प्राप्त होतो; तथापि पूर्वीं दत्तक पुत्र घेतला आणि त्यानंतर औरस पुत्र झाला अशा प्रकारच्या अनेकपुत्रवानानें एक दत्तक किंवा औरस पुत्र देऊं नये. पति विद्यमान आहे अशा स्त्रियेनें पतीची आज्ञा घेऊन पुत्र घ्यावा व द्यावा. पतीची आज्ञा नसेल तर घेऊं नये व देऊं नये. याप्रमाणें विधवास्त्रीनेंहि 'तूं दत्तक पुत्र घे' असें पतीनें सांगून नंतर मृत झाला असेल तर घ्यावा. 'पुत्र घे' अशीस्पष्ट आज्ञा नसतां पति जीवंत असून किंवा तो मृत झाल्यानंतर आप्तांच्या मुखांतून 'दत्तक पुत्र घ्यावा' असा पतीचा अभिप्राय जाणणाऱ्या स्त्रियेनेंहिं दत्तपुत्र घ्यावा असें सर्व संमत आहे. ह्या वर सांगितलेल्या दोन प्रकारांतून कोणतीहि आज्ञा नसेल तथापी नित्यव्रतें व काम्यव्रतें इत्यादिक धर्म आचरण करण्याविषयीं जसा त्या त्या शास्त्रेंकरून अधिकार आहे तसा दत्तपुत्र घेण्या विषयींहि "अपुत्राला स्वर्गलोक नाहीं" इत्यादिक सामान्य शास्त्रेंकरूनच विधवा स्त्रीला अधिकार आहे. "पतीच्या आज्ञेवांचून स्त्रियेनें पुत्र देऊं नये, अथवा घेऊं नये" असें जें वसिष्ठ वाक्य आहे तें तर ज्या स्त्रियेला भर्त्याची आज्ञा नाहीं अशा स्त्रियेला दत्तकपुत्र घेणे नसल्यास मात्र अनुमती देतें; सर्वथा स्त्रियेनें दत्तपुत्र घेऊं नये असा निषेध सांगत नाहीं. कारण, शास्त्रानें जें प्राप्त झालें त्याचा निषेध संभवत नाहीं. याकरितां दत्तपुत्र घेण्यास योग्य जी स्त्री तिला दत्तपुत्र घेण्याविषयीं प्रतिबंध करणारा वृत्तीचा लोप, व पिंडाचा नाश इत्यादिकांचा कर्ता होऊन नरकास पात्र होतो. कारण "ब्राह्मणाच्या वृत्तीला जो विघ्न करितो तो विष्ठा भक्षण करणाऱ्या कृमीमध्यें उत्पन्न होतो" असें शास्त्र आहे. याप्रमाणें कौस्तुभग्रंथांत विस्तार केला आहे. स्त्रियांनीं दत्तपुत्र घेतला असतां होम इत्यादिक करणें तो व्रतादिकांप्रमाणें ब्राह्मणद्वारा करवावा. शूद्रानेंहि असेंच करावें. जो ब्राह्मण शूद्रापासून दक्षिणा घेऊन वेदमंत्रांनीं त्याचा होम इत्यादिक करितो त्या कर्मांत शूद्र हा पुण्यफलभागी होतो, व ब्राह्मणास मात्र दोष लागतो. दत्तपुत्र घेऊन, त्या पुत्राचे जात कर्म इत्यादिक किंवा चौल इत्यादिक संस्कार करावे हा मुख्य पक्ष. तसा संभव नसेल तर सगोत्र व सपिंड यांत मौंजी झालेला अथवा विवाह झालेलाहि दत्तक पुत्र होतो. विवाहित असेल

तथापि ज्याला पुत्र झाला नसेल तोच दत्तक घ्यावा असें मला वाटतें. असपिंड व असगोत्र यांमध्यें दत्तक घेणें तो मौंजी झालेला तोच घ्यावा, असेंहि वाटतें. भिन्न गोत्रातला दत्तक घेणें तर मौंजी न झालेलाच घ्यावा. कोणी ग्रंथकार तर भिन्नगोत्र असा मौंजी झालेलाहि घ्यावा असें ह्मणतात. याप्रमाणें दत्तपुत्र घ्यावा कोणता व न घ्यावा कोणता याचा निर्णय समाप्त झाला.

ऋग्वेदी यांनीं दत्तपुत्र कसा घ्यावा त्याचा प्रयोग.

पूर्व दिवसीं उपोषण करून दुसऱ्या दिवसीं नित्यकृत्य केल्यानंतर हातांत दर्भपवित्रक धारण करून आचमन, प्राणायाम इत्यादिक करून देशकालांचा उच्चार करून संकल्प करावा. तो असा; — " ममाप्रजत्वप्रयुक्तपैतृकऋणापाकरणपुन्नामनरकत्राणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शौनकोक्तविधिना पुत्रप्रतिग्रहं करिष्ये ॥ तदंगत्वेन स्वस्तिवाचन माचार्यवरणंविष्णुपूजनमन्नदानंच करिष्ये " असा संकल्प करून आचार्याची मधुपर्कानें पूजा केल्या नंतर विष्णूची पूजा करून ब्राह्मणादिकांच्या भोजनाचा संकल्प करावा. नंतर आचार्यानें " यजमानानुज्ञया पुत्रप्रतिग्रहांगत्वेन विहितं होमं करिष्ये " असा संकल्प करून अग्निस्थापन करावें. नंतर " चक्षुषी आज्येनेत्यंते सकृदग्निं सूर्यासावित्रीं षड्वारं चरुणा अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिंचाज्येन शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि " असें अन्वाधान करून पात्रांत अठ्ठावीस मुठी तांदुळांचा मंत्रविरहित निर्वाप करून मंत्रविरहित प्रोक्षण करून आज्योत्पवनांत कर्म करावें. नंतर दात्याकडे जाऊन ' याला पुत्र दे ' असी याचना करावी. दात्यानें देशकालांचा उच्चार करून " श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पुत्र दानं करिष्ये " असा संकल्प करून गणपतिपूजन झाल्यानंतर पुत्र घेणाराची यथाशक्ति पूजा करून पुत्राचें दान करावें तें असें— " येयज्ञेनेतिपंचानांनाभानेदिष्ठोमानवोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् ॥ पंचम्यनुष्टुप् ॥ पुत्रदानेविनियोगः ॥ येयज्ञेन० " ह्या पांच ऋचा ह्मटल्या नंतर, " इमं पुत्रं तव पैतृकऋणापाकरणपुन्नामनरकत्राणसिध्यर्थं आत्मनः श्रीपरमेश्वर प्रीत्यर्थं तुभ्यमहं संप्रददे नमम ॥ प्रतिगृण्हातु पुत्रं भवान् " असें वाक्य ह्मणून पुत्र घेणाराच्या हातावर उदक घालावें. पुत्र प्रतिग्रह करणारानें " देवस्यत्वा० " हा मंत्र ह्मणून पुत्राचे दोन हात धरून त्याला आपल्या मांडीवर बसवून "अंगादंगात्संभवसि० " या मंत्रें करून टाळू हुंगावी. नंतर वस्त्रें, कुंडलें इत्यादिकांनीं भूषित केलेला अशा पुत्राला गीत, वाद्यें आणि स्वस्तिमंत्रांचे पाठ यां सहित आपल्या घरीं आणून पुत्र घेणारानें पाय धुवून आचमन करून आचार्याच्या उजव्या बाजूस आपण बसावें, आणि आपल्या उजव्या बाजूस स्त्रियेच्या मांडीवर पुत्राला बसवावें. नंतर आचार्यानें बर्हींच्या

आसादनापासून आज्यभागपर्यंत कर्म केल्या नंतर चरु घेऊन त्याचा होम करावा. तो असा:—" यस्त्वाहृदेतिद्वयोरात्रेयोवसुश्रुतोग्निस्त्रिष्टुप् ॥ पुत्रप्रतिग्रहांगहोमेविनियोग: ॥ यस्त्वाहृदा० " अशा दोन ऋचांनीं एकच आहुति द्यावी. यजमानानें " अग्नयइदंन मम " असा त्याग उच्चारावा. नंतर " तुभ्यमग्रेपर्यवहन्सूर्यासावित्री सूर्यासावित्र्यनुष्टुप् ॥ ओं तुभ्यमग्रे० ॥ सूर्यासावित्र्या इदं नमम ॥ सोमोददादितिपंचानां सूर्यासावित्री सूर्यासावित्री ॥ अनुष्टुभौजगती त्रिष्टुबनुष्टुप् ॥ ओं सोमोददत्० " अशा पांच ऋचानीं प्रत्येक ऋचेस होम करावा. पांचाहि आहुतींचा " सूर्यासावित्र्या इदं नमम " असा त्याग करावा. या प्रमाणें चरूच्या सात आहुति देऊन "ओं भू: स्वा० ओं भुव: स्वा० ओं स्व: स्वा० ओं भूर्भुव: स्व: स्वा: " अशा व्याहृति मंत्रांनीं घृताच्या आहुति देऊन स्विष्टकृत् इत्यादिक होमाची समाप्ति करून आचार्याला गोप्रदान देऊन ब्राह्मणांस भोजन घालावें.

आतां यजुर्वेदी यांचा बौधायनानें सांगितलेल्या रीतीनें प्रयोग.

दत्तपुत्राविषयीं राजा, शिष्ट, व बांधव यांची संमति घेऊन संकल्पा पासून आचार्य पूजेपर्यंत कर्म पूर्वीं प्रमाणें करावें. मग ब्राह्मणभोजनाचा संकल्प झाल्यानंतर आचार्यानें देवयजन, स्थंडिलकरण इत्यादिकांपासून प्रणीतापात्र पर्यंत कर्म करावें. नंतर पुत्र घेणारानें प्रत्यक्ष दात्याच्या जवळ जाऊन ' पुत्र मला दे ' असी आपणच याचना करावी. नंतर दात्यानें ' देतों ' असें बोलावें. दात्यानें संकल्प इत्यादिकांपासून पुत्रदाना पर्यंत कर्म पूर्वीं प्रमाणें करावें. पुत्र घेणारानें " धर्माय त्वा गृण्हामि संतत्यै त्वा गृण्हामि " ह्या मंत्रानें पुत्राला हातीं धरून त्याला वस्त्र, कुंडलें, आंगठ्या इत्यादिक अलंकार घालून भूषित करावें. नंतर आचार्यानें दर्भांचा बर्हि व पळसाच्या समिधांचा इध्मा संपादन करून पात्रासादन इत्यादिक अग्निमुख करून चरुश्रपण करून आसादनांत कर्म झाल्यानंतर पूर्वांग होम करून " यस्त्वाहृदाकीरिणा० " हा पुरोनुवाक्यामंत्र ह्मणून " यस्मैत्वंसुकृते० " अशा याज्यमंत्रानें होम करून व्यस्तसमस्त व्याहृति मंत्रांनीं होम करून स्विष्टकृत् इत्यादिक करावें. नतर आचार्याला दक्षिणा, वस्त्र, कुंडलें व आंगठ्या इत्यादिक द्यावीं.

परगोत्रांत उत्पन्न झालेला अशा दत्तकाची कालकाच्या गोत्रानें नुसती मौंजी मात्र केली असेल, अथवा मौंजी झाल्यानंतर दत्तक घेतला असेल तर दत्तकानें अभिवादन, श्राद्ध इत्यादि कर्मांचे ठिकाणीं दोन गोत्रांचा उच्चार करावा. चौल इत्यादिक संस्कार पालक

पित्यानें केले असतील तर पालक पित्याच्या गोत्राचाच उच्चार करावा. विवाहाचे ठिकाणीं तर सर्व दत्तकानें जनकपिता व पालकपिता ह्या दोघांच्या गोत्रप्रवर संबंधीं कन्या वर्ज्य करावी. या विषयीं सात पुरुष पर्यंत किंवा पांच पुरुषपर्यंत वर्ज्य करावी असा पुढचा नियम कोठें ग्रंथांत मिळत नाहीं. दत्तक सापिंड्य सांगतों — जनकपित्याच्या गोत्रानें दत्तकाची मौंजी झाली असेल तर जनक जीं पिता व माता यांच्या कुळामध्यें क्रमानें सात पुरुषपर्यंत व पांच पुरुष पर्यंत सापिंड्य मानावें. दत्तक घेणारा याच्या मातेच्या व पित्याच्या कुळांमध्यें तीन पुरुषपर्यंत सापिंड्य मानावें. दत्तक घेणाराच्या गोत्रानें दत्तकाची नुसती मौंजी मात्र झाली असेल तर दोन्ही पित्यांच्या कुळांमध्यें पांच पुरुषांपर्यंत सापिंड्य मानावें, व उभय मातृकुळामध्यें तीन पुरुषांपर्यंत सापिंड्य मानावें. जातकर्मापासून मौंजीपर्यंत संस्कार दत्तक घेणारानें केले असतील तर घेणाराचे कुळामध्यें सात पुरुषांपर्यंत सापिंड्य, मातृकुळामध्यें पांच पुरुषांपर्यंत सापिंड्य, याहून जनकाच्या कुळामध्यें सापिंड्य कमी मानावें. कोणी ग्रंथकार तर, दत्तकाचा प्रवेश झाला असतां दोनहि कुळांचे ठिकाणीं सर्वथा कमीच सापिंड्य मानावें असें सांगतात. याप्रमाणें दत्तकाच्या संततीचेंहि सापिंड्य जाणावें. दत्तक पुत्र मृत झाला असतां जनकव पालक असे जे आईबाप त्यांनीं तीन दिवस अशौच धरावें. सपिंडानीं एक दिवस अशौच धरावें. मौंजी झालेला असा दत्तक मृत होईल तर पालकपिता व सपिंड यांनीं दशाहादि अशौच धरावें असें, नीलकंठाच्या दत्तकनिर्णयांत सांगितलें आहे. याप्रमाणें मागचे व पुढचे असे आईबाप मृत झाले असतां दत्तकानेंहि त्रिरात्र अशौच धरावें. मागचे व पुढचे सपिंड मृत झाले असतां एक दिवस अशौच धरावें. आईबाप यांची उत्तरक्रिया करणें असेल तर कर्मसंबंधी दहा दिवसच अशौच धरावें. दत्तकाचे पुत्र, नातू इत्यादिक यांच्या जन्ममरणांचें अशौच सपिंडानीं एक दिवस धरावें. सगोत्र असून सपिंड असा दत्तक असेल तर सर्वांनीं दहा दिवसच अशौच धरावें. स्त्री, कन्या इत्यादिक असतील तथापि पित्याच्या द्रव्याचा वारिसदार दत्तपुत्रच होतो. दत्तक घेतल्यानंतर औरसपुत्र होईल तर दत्तक चवथ्या हिशाचा भागी होतो, समभागी होत नाहीं. कोणी ग्रंथकार तर, पुत्र घेणारानें जातकर्मापासून मौंजीपर्यंत संस्कार व दत्तविधान हीं केलीं असतील तर औरस पुत्राच्या बरोबरीनें दत्तक भागीदार होतो. संस्कार केले असून दत्तविधान केलें नसेल तर त्याचा विवाह मात्र करावा, इतर धन त्याला मिळणार नाहीं. कितीएक संस्कार केले असतील तर चतुर्थांश द्रव्य मिळेल असें सांगतात. दत्तक असेल तत्रापि आईबापांला पिंड देण्याचा अधिकार औरसालाच आहे. जनकपित्याला पिंड देणारा कोणी नसेल तर

दत्तकानें जनक व पालक या दोघांचेंहि श्राद्ध करावें,व दोघांचें द्रव्यहि घ्यावें, असें नीलकंठाचे दत्तनिर्णयांत सांगितलें आहे. याप्रमाणें पूर्वी सांगितल्या विधीकरून कन्या जी तीहि दत्तक घ्यावी. ती कन्या परगोत्रांतली घेतली असेल तर तिच्या विवाहाचे ठिकाणीं दोन गोत्रें पाळावीं. पुत्र व स्त्री यांतून एकहि नसेल तर दत्तकन्या जी तीच पित्याच्या द्रव्याची विभागी होते. याप्रमाणें दत्तपुत्राच्या उपयोगी सर्व निर्णय समाप्त झाला.

सर्व कन्याच होत असल्यास पुत्रा करितां पुत्र कामेष्टि.

ऋतुकालापासून सहाव्या दिवसीं स्त्रियेसहवर्तमान अभ्यंग स्नान केलें होतसाता नित्य कृत्य करून आचमन प्राणायाम करून देशकालांचा उच्चार केल्यानंतर संकल्प करावा. तो असा:—"पुत्रकाम: पुत्रकामेष्टिं करिष्ये" असा संकल्प करून पुण्याहवाचनापासून नांदी श्राद्धापर्यंत कर्म झाल्यानंतर अग्निस्थापन करून अन्वाधान करावें. तें असें:—"चक्षुषी आज्येनात्र प्रधानं अग्निं पंचवारं वरुणं पंचवारं विष्णुं पृथ्वीं विष्णुं सोमं सूर्यां सावित्रीं पायसेन शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि." असें अन्वाधान केल्यानंतर निर्वापकालीं मंत्र विरहित अशा साठ मुठी तांदुळ पात्रांत घालून अमंत्रक धुवून श्वेतवर्ण आहे वत्स जीचा अशा श्वेतवर्ण गाईचे दुधानें चरु शिजवून, आज्यभाग झाल्यानंतर चरुहोम करावा, तो असा:—"आतेगर्भइति अग्निरेतु इति सूक्तद्वयस्य हिरण्यगर्भऋषि: ॥ क्रमेणाग्निवरुणौदेवते ॥ अनुष्टुप्जगत्यौ छंदसि ॥ पायसहोमेविनियोग: ॥ आतेगर्भो०अग्नयइदंनमम ॥ करोमिते०अग्नयइदं ॥ पुमांस्ते०अग्नयइदं० ॥ यानिभद्राणि० ॥ अग्नयइदं० काम:सम० ॥ अग्नयइदं० अग्निरेतुप्र० ॥ वरुणायइदं० इमामग्निस्त्रायतां० ॥ वरुणायइदं० मातेगृहेनिशि० वरुणायेदं० अप्रजस्तांपौत्र० वरुणायेदं० ॥ देवकृतंब्राह्मणं० ॥ वरुणायेदं० ॥ नेजमेषेति तिसृणांविष्णुस्त्वष्टागर्भकर्त्ताविष्णुपृथ्वीविष्णवोनुष्टुप् ॥ पायसहोमे वि० ॥नेजमेष०॥ विष्णवइदंनम० ॥ यथेयंपृथ्वि० ॥ पृथिव्याइ० ।विष्णो:श्रेष्ठे० ॥ विष्णवइ०॥ सोमोधेनुंराहूगणो गौतम:सोमस्त्रिष्टुप् ॥पायसहोमेवि०॥ सोमो०सोमायेदं०॥ तांपूषन् सूर्यासावित्री सूर्यासावित्री त्रिष्टुप् ॥ पायसहोमेवि०॥ तांपूषन्छि०॥ सूर्यासावित्र्याइ०"या प्रमाणें पंधरा आहुतींनीं होम करून स्विष्टकृत् होम करावा.नंतर दंपतींनीं"अपश्यंत्वेतिद्वयो:प्रजावान् प्राजापत्य प्रजापति त्रिष्टुप् हुतशेषपायसप्राशनेविनियोग: अपश्यंत्वा०" ह्या दोन मंत्रांनीं होमशेष पायस भक्षण करून "पिशंगभृष्टि०" ह्या मंत्रानें दंपतीनीं नाभीला स्पर्श करावा. त्यानंतर यजमानानें प्रायश्चित्तादि होमशेषाची समाप्ति करून ब्राह्मणांला गोप्रदान, व सुवर्ण इत्यादिक दक्षिणा

देऊन रात्रीचे ठिकाणीं दंपतीनीं दर्भ हांतरून त्यांजवर निद्रा करावी. याप्रमाणें पुत्र कामेष्टिप्रयोग समाप्त झाला.

पुंसवनसंस्कार.

हा पुंसवनसंस्कार गर्भाचें स्पष्ट ज्ञान झाल्या नंतर दुसरा, चवथा, सहावा किंवा आठवा यांतून कोणत्याहि मासांत करावा. अथवा सीमंत संस्काराबरोबर करावा. शुक्ल-पक्षांतील पंचमीपासून आरंभ करून कृष्णपक्षांतील पंचमीपर्यंत जे दिवस त्यांतून चतुर्थी, नवमी, चतुर्दशी आणि पौर्णिमा ह्या तिथि वर्ज्य करून इतर दिवसीं रवि, मंगळ, गुरु ह्या वारीं करावा. क्वचित् ग्रंथांत सोमवार, बुधवार व शुक्रवार या दिवसीं करावा असें सांगितलें आहे. पुरुष नांवाचीं नक्षत्रें ह्या संस्काराला प्रशस्त सांगितलीं आहेत, ह्मणजे पुरुषनक्षत्र ज्या दिवसीं असेल त्या दिवसीं हा संस्कार करावा. **पुरुषनक्षत्रें**–पुष्य, श्रवण, हस्त, पुनर्वसु, मृग, अभिजित्, मूल, अनुराधा, आणि अश्विनी. यांमध्यें पुष्यनक्षत्र मुख्य आहे. पुष्य न मिळेल तर श्रवण घ्यावें, श्रवण नमिळेल तर हस्तादिक घ्यावीं. अनवलोभन ह्या संस्काराचाहि हाच काळ जाणावा. कारण, पुंसवन संस्काराबरोबर अनवलोभन करावें असें सांगितलें आहे. पुंसवन, व अनवलोभन हे संस्कार दरएक गर्भाला करावे. कारण ते गर्भाचे संस्कार आहेत. गर्भाधान, आणि सीमंतोन्नयन हे संस्कार तर स्त्रीसंस्कार आहेत याकरितां दरएक गर्भाचे ठिकाणीं करूं नयेत, तर पहिल्या गर्भाचे ठिकाणींच करावे. पहिल्या गर्भाचे ठिकाणीं ते न केले असतील तर, दरएक गर्भाचे ठिकाणीं त्यांच्या लोपाचें प्रायश्चित अवश्य करावें. कारण, पहि-ल्या अपत्याचे ठिकाणीं त्यांचें प्रायश्चित केल्यानें दुसरा, तिसरा, इत्यादिक गर्भाचे संस्का-रांची सिद्धि होत नाहीं, प्रायश्चित केल्यानें दोषाचा परिहार मात्र होतो, पुण्याचा अति-शय उत्पन्न होत नाहीं, तो पुण्यातिशय संस्काराचा विधि केल्यानेंच उत्पन्न होतो, या करितां दरएक गर्भाचे ठिकाणीं प्रायश्चित करावें हें योग्य होय. पुंसवन व अनव-लोभन हे संस्कार पहिल्या गर्भाचे केले तथापि दरएक गर्भाचे करावे, कारण ते गर्भ-संस्कार आहेत. ते दरएक गर्भाचे न केले तर त्यांच्या लोपाचें प्रायश्चित्त करावें. तें प्रायश्चित्त दरएक संस्काराचें पादकृच्छ्र करावें. समजून उमजून लोप झाला असेल तर दुप्पट प्रायश्चित्त करावें. पुंसवनसंस्कार पतीनें करावा. तो सन्निध नसेल तर दीर इत्यादिकानें करावा.

सीमंतोन्नयनसंस्काराचा काल.

सीमंतोन्नयनसंस्कार करणें तो चवथा, आठवा, सहावा, पांचवा, "अथवा नववा या

महिन्यांतून कोणत्याहि एकांत करावा. प्रसूति होई तेथपर्यंत याची मर्यादा आहे. सीमंतोन्नयनसंस्कार केल्या खेरीज स्त्री प्रसूत होईल तर ती पुत्र हातांत घेऊन यथा विधि संस्कार करण्याला योग्य होते." पक्ष, तिथि, वार आणि नक्षत्रें हीं सर्व पुंसवनाला जीं सांगितलीं तींच एथेंहि घ्यावीं. क्वचित् ग्रंथांत दशमी पर्यंत कृष्णपक्षाहि घेण्याविषयीं सांगितलें आहे. षष्ठी, अष्टमी, द्वादशी, रिक्तातिथि व पौर्णिमा ह्या तिथि वर्ज्य कराव्या. संकटविषय असेल तर त्यामध्यें चतुर्थी, चतुर्दशी, व पौर्णिमा ह्या घ्याव्या. तसेंच षष्ठी, अष्टमी, द्वादशी ह्या तिथींच्या पहिल्या घटिका क्रमानें ८।१४।१० टाकून बाकी घ्याव्या. पुरुषनक्षत्रें न मिळतील तर रोहिणी, रेवती, व तीन उत्तरा हीं नक्षत्रें घ्यावीं. उक्त नक्षत्रांचा पहिला व शेवटचा असे चरण टाकून मधले दोन चरण घ्यावे असें सांगितलें आहे. हा सीमंतोन्नयनसंस्कार एकवारच करावा, असें सांगितलें आहे. कात्यायन जे त्यांनीं तर, हा गर्भसंस्कार आहे या करितां दरएक गर्भाचे ठिकाणीं करावा. सीमंतोन्नयनसंस्कार पतीनेंच करावा. गर्भाधानसंस्काराचा लोप होईल तर, त्याच्या प्रायश्चित्ताकरितां ब्राह्मणाला गोप्रदान देऊन पुंसवनादिक संस्कार करावे. त्यामध्यें आश्वलायनशाखी यांनीं देश, काल यांचा उच्चार केल्या नंतर " ममास्यां भार्यायामुत्पत्स्यमानगर्भस्य गार्भिकबैजिकदोषपरिहारपुंरूपतासिद्धिज्ञानोदयप्रतिरोधपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वर प्रीत्यर्थं पुंसवनमनवलोभनं ममास्यां भार्यायां गर्भाभिवृद्धिपरिपंथिपिशितरुधिरप्रियालक्ष्मीभूतराक्षसीगणदुरनिरसनक्षमसकल सौभाग्यनिदानमहालक्ष्मीसमावेशनद्वारा प्रतिगर्भं बीजगर्भ समुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराच श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्त्रीसंस्काररूपं सीमंतोन्नयनाख्यं कर्मच तंत्रेण करिष्ये. " असा संकल्प, सीमंतोन्नयनसंस्कारा बरोबर तीनहि संस्कार करणें असल्यास जाणावा. ह्या संस्काराचे ठिकाणीं नांदीश्राद्धांत देव घेणें ते क्रतुदक्ष संज्ञक विश्वेदेव घ्यावे. पुंसवन, संस्कार निराळा करणें असेल तर, पवमानसंज्ञक औपासनाग्नीची स्थापना करावी. पुंसवन, अनवलोभन आणि सीमंतोन्नयन हे तीन संस्कार एकतंत्रानें करणें असतील तर, मंगल नामक अग्नीची स्थापना करावी. गृह्याग्नीचा नाश झाला असतां व सर्वाधानी असल्यास त्याच्या अग्नीची उत्पत्ति पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें करावी. पुंसवनसंस्कारीं प्रजापतीच्या उद्देशें करून चरूचा होम करावा. सीमंतोन्नयनसंस्कारीं धातृदेवतेच्या उद्देशानें दोन आहुति, राका देवतेच्या उद्देशानें दोन आहुति, विष्णु देवतेच्या उद्देशानें तीन आहुति, प्रजापति देवतेच्या उद्देशानें एक आहुति, या प्रमाणें घृताचा होम करावा. अवशिष्ट प्रयोग ग्रंथांतरीं पहावा. अन्यशाखांचा प्रयोग त्या त्या ग्रंथांतून पहावा. एथें दरएक संस्कारीं दहा दहा किंवा तीन तीन ब्राह्मणांला भोजन घालावें. समर्थ असेल तर शंभर शंभर

ब्राह्मणांस भोजन घालावें. सीमंतसंस्कार संबंधी भोजन केलें असतां पारिजात ग्रंथांत प्रायश्चित्त सांगितलें आहे. " ब्रह्मौदन, सोमयाग, सीमंतसंस्कार, व जातकर्म संबंधीं नांदीश्राद्ध यांचे ठिकाणीं भोजन केलें असतां भोजन करणारानें चांद्रायण प्रायश्चित्त करावें. " अथवा " अराइव० " ह्या मंत्राचा शंभर वेळ जप करावा. हें प्रायश्चित्त आधानांग ब्रह्मौदनसंबंधी भोजनासारखें सीमंतसंस्कारसंबंधी भोजन केलें असतां जाणावें. त्या दिवशीं त्या घरीं नुस्तें भोजन करणारा जो त्याला प्रायश्चित्त नाहीं, असें पारिजात ग्रंथांमध्यें जें सांगितलें तें योग्य आहे.

आतां गर्भिणीचे धर्म.

" गर्भिणी स्त्रीनें हत्ती, घोडा इत्यादिकांवर बसूं नये. पर्वत, व मजल्याचें घर, यांच्यावर चढूं नये. व्यायाम करणें, त्वरित चालणें, गाडींत बसणें, हीं वर्ज्य करावीं. राखाडी इत्यादिक स्थलीं, मुसळ, उखळ इत्याकांवर बसूं नये. उदकांत बुडी मारून स्नान करणें, शून्य गृह, वृक्षाच्या तळीं बसणें इत्यादिक वर्ज्य करावीं. कलह करणें, अंग पिळणें, तिखट पदार्थ भक्षण, अति उष्ण पदार्थ भक्षण हीं वर्ज्य करावीं. संध्या कालीं अति थंड व अति आंबट असे पदार्थ, जडान्न चा आहार करणें हीं वर्ज्य करावीं. मैथुन, शोक, रक्त काढणें, दिवसा निद्रा, रात्रीं जागरण, हीं वर्ज्य करावीं. राखाडी, कोळसे, नखें यांहीं करून भूमीवर रेषा काढणें, सार्वकाल निद्रा, हीं वर्ज्य करावीं. अमंगळ शब्द बोलूं नये. फार हसूं नये. मोकळे केश सोडूं नये. उद्विग्न असूं नये. कुक्कुटासन करूं नये. स्वच्छता ठेवणें, चांगले मंत्र लिहिणें, सुगंध पुष्पांच्या माळा, गंधाची उटी घेणें, स्वच्छ घरांत राहणें, दानें करणें, सासूसासरे यांची पूजा करणें इत्यादिकांनीं गर्भाचें संरक्षण नित्य करावें. हळद, कुंकु, शेंदूर, काजळ, नाहणें, वेणीफणी करणें, तांबूलभक्षण, सौभाग्याचे अलंकार घालणे हीं शुभकारक होत. चवथा, सहावा अथवा आठवा या महिन्यांत गर्भिणी स्त्रीनें नित्य प्रयाण करूं नये. सहाव्या मासानंतर तर विशेषें करून नित्य प्रयाण वर्ज्य करावें.

आतां गर्भिणीपतीचे धर्म.

" गर्भिणी स्त्रीची इच्छा ज्या पदार्थावर होईल तो तिला यथायोग्य द्यावा, तेणेंकरून चिरायु पुत्र प्रसवते. इच्छा पूर्ण न केल्यास पति दोषी होतो. समुद्रस्नान, वृक्ष तोडणें, क्षौर, प्रेत वाहणें, परदेशप्रयाण, हीं गर्भिणीपतीनें वर्ज्य करावीं. क्षौर, मैथुन, तीर्थयात्रा, श्राद्धभोजन आणि नौकेंत बसणें इतकीं वर्ज्य करावीं. युद्ध; ग्रह बांधणें; नखें,

केश यांचा छेद; चौल; प्रेताबरोबर जाणें, विवाह हीं सातव्या महिन्यापासून वर्ज्य करावीं. क्षौर, पिंडदान, प्रेताची क्रिया, हीं ज्याचा पिता जिवंत आहे त्यानें व गर्भिणीपतीनें करूं नयेत." एथें नखें व केश यांचा छेदहि निषिद्ध सांगितला. "क्षौराचा जरी निषेध आहे तथापि नखें, केश यांचा छेद करावा." असें जें वाक्य तें तर जिवत्पितृक इत्यादिकांला जो क्षौराचा निषेध सांगितला त्या विषयीं नखें व केश यांचा छेद करावा असें सांगतें. या क्षौराविषयीं अपवाद—"निश्चयेंकरून जरी क्षौराचा निषेध असेल तथापि नैमित्तिक क्षौर करावें, व गर्भिणीपति असेल तथापि त्यानें आईबापांची प्रेतक्रिया करावी. अन्वष्टक्य, व अष्टका ह्या श्राद्धांचे ठिकाणीं गर्भिणीपतीनें पिंडदान करावें. कितीएक लोक आईबापांच्या प्रतिसांवत्सरिक श्राद्धीं पिंडदान करितात; दर्शश्राद्ध, व महालय इत्यादिश्राद्धांचे ठिकाणीं पिंडदान करूं नये.

गर्भस्राव प्रतिबंधक यज्ञोपवीतदान.

यानंतर गर्भाचा स्राव होत असल्यास तो बंद करणारें असें सोन्याचें यज्ञोपवीताचें दान महार्णव ग्रंथांत सांगितलें आहे. हें दान स्त्रियेनें करावें. तें असें,—शुभ दिवस पाहून त्या दिवशीं स्त्रियेनें आचमन करून देशकालांचा उच्चार करून संकल्प करावा. तो असा;—"मम गर्भस्रावनिदानसकलदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं वायुपुराणोक्तं सुवर्ण यज्ञोपवीतदानविधिं करिष्ये." असा संकल्प करून एक पलपरिमित अथवा अर्ध पलाचें किंवा पावपलाचें अथवा यथाशक्ति असें सोन्याचें यज्ञोपवीत करून त्या यज्ञोपवीताचे ग्रंथीचे ठिकाणीं मोतीं लावावें. तसेंच वज्रमण्यांनें युक्त असी रूप्याची उत्तरी करावी. नंतर तीं दोन गायत्रीमंत्रानें पंचगव्येंकरून धुवून तांब्याच्या पात्रांत द्रोणपरिमित दहीं घालून त्यांत द्रोणपरिमित तूप घालून त्या तुपावर तीं दोन ठेवावीं. नंतर पति किंवा ब्राह्मण यानें गायत्रीमंत्रानें त्यांची पूजा करावी. आठ गुंजांचा एक मासा, दहा मासे ह्मणजे एक सुवर्ण,चार सुवर्ण ह्मणजे एक पल,चार पलें ह्मणजे एक कुडव,चार कुडव ह्मणजे एक प्रस्थ,चार प्रस्थ ह्मणजे एक आढक, चार आढक ह्मणजे एक द्रोण. दहीं व तूप, हीं द्रोणपरिमित न मिळतील तर यथाशक्तिप्रमाण घ्यावीं. ब्राह्मणाकडून तूप,मध यांहींकरून युक्त अशा तिळांचा अष्टोत्तर शत होम, गायत्री किंवा व्याहृती या मंत्रांनीं करवावा. होमाचा त्याग करणें तो पति किंवा स्त्री यांतून कोणीएकानें करावा. होम करणाऱ्या ब्राह्मणाची वस्त्रें इत्यादिकांनीं पूजा करून पूर्व दिशेला संमुख अशा ब्राह्मणाला उत्तरदिशेला संमुख अशा स्त्रीनें उत्तरीसह त्या यज्ञोपवीताचें दान करावें, तें असें:—"उपवीतं परिमितं ब्रह्मणा विधृतं पुरा॥ भव नौकास्य दानेन गर्भं संधारये ह्यहं" असा मंत्र ह्मणून ब्राह्मणाचें नाम, गोत्र यांचा

उच्चार करून दान करावें. दानवाक्य.—"ताम्रपात्रस्थदध्याज्यसंस्थं सुपूजितं सोत्तरीयकमिदं यज्ञोपवीतं गर्भस्रावनिदानदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं तुभ्यमहं संप्रददे नमम ॥ प्रतिगृह्यतां" असें दानकर्त्यानें वाक्य झटल्यानंतर ब्राह्मणानें "प्रतिगृण्हामि" असें वाक्य बोलावें, इत्यादिक. नंतर यथाशक्ति दक्षिणा देऊन इतर ब्राह्मणांलाहि यथाशक्ति दक्षिणा देऊन दान घेणाराला पोंचावेणें, नमस्कार, प्रार्थना इत्यादिक करून ब्राह्मणभोजनाचा संकल्प करून कर्म ईश्वराला समर्पण करावें. हें दान करणें तें "विषप्रयोग करून जी स्त्री बालकाला मारिते तिच्या गर्भाचा स्राव होतो" असें वचन आहे. याकरितां बालहत्येचें प्रायश्चित्त करून नंतर हें सांगितलेलें दान करावें. दुसऱ्या ग्रंथांत तर, सुवर्णधेनूचें दान, हरिवंशग्रंथाचें श्रवण इत्यादिक सांगून तांब्याची घागर घृतानें भरलेली असी करून तिचें दान करावें इत्यादिक विधानें सांगितलीं आहेत.

बाळंत होण्याच्या गृहांत गर्भिणीचा प्रवेश.

गृहाच्या नैर्ऋति दिशेचे ठिकाणीं सूतिकागृह करून त्या गृहांत अश्विनी, रोहिणी, मृग, पुनर्वसु, पुष्य, तीन उत्तरा, हस्त, चित्रा, स्वाती, अनुराधा, धनिष्ठा, आणि शततारका, ह्या नक्षत्रीं; रिक्तादि तिथि वर्ज्य करून अन्य तिथींचे ठिकाणीं; व चंद्र अनुकूल असतां; गाई, ब्राह्मण, देव यांची पूजा करून मंत्र आणि वाद्यें यांचा घोष व अपत्ययुक्त अशा सुवासिनी स्त्रिया यांसहवर्तमान शुभ लग्नाचे ठिकाणीं सूतिकेनें प्रवेश करावा. तसा संभव नसेल तर तत्कालीं प्रवेश करावा. प्रसवाचा प्रतिबंध झाला असतां ऋग्विधान ग्रंथांत उपाय सांगितला आहे. तो असा, "प्रमंदिने०" ह्या ऋचेचा, किंवा "विजिहीर्ष्व०" ह्या सूक्ताचा जप करावा. अथवा ऋचा व सूक्त यांहीं करून उदक मंत्रून तें प्राशन करावें, तेणेंकरून सुखानें प्रसव होतो. त्वरित प्रसव होण्याविषयीं मंत्र—"हिमवत्युत्तरे पार्श्वे सुरथानाम यक्षिणी ॥ तस्याःस्मरणमात्रेणविशल्यागर्भिणीभवेत् ॥ ओंक्षीं ओंस्वाहा" हा मंत्र ह्मणून दूर्वांकुरेंकरून तिळांचें तेल शंभर वेळ किंवा सहस्र वेळ मंत्रून त्यांतून थोडें प्राशन करवावें, व थोडें गर्भस्थानीं लावावें. आणि तें चांगलें लावलें असतां त्वरित सुखेंकरून प्रसव होतो. गाईच्या मस्तकाची करटी आणून सूतिकेच्या घरावर ठेवावी, तेणेंकरून सुखानें प्रसव होतो. बेल, निंबवृक्ष यांची साल; तुळसीची मुळी; कपित्थ वृक्षाचें पान आणि कण्हेरीचें बीज हीं समभाग घेऊन ह्मशीच्या दुधांत वाटून त्यांत तिळांचें तेल घालून त्याचा लेप योनीला दिला असतां तत्काल प्रसव होतो.

पुत्रावणाचा संस्कार.

मूल, ज्येष्ठा, व्यतीपात इत्यादि अशुभकालीं उत्पन्न न झालेला असा पुत्र उत्पन्न होतांच

पित्यानें कुलदेवता, वडील यांना पूर्वी नमस्कार करून पुत्राचें मुख पाहून नदी इत्यादिक ठिकाणीं उत्तर दिशेला संमुख होत्साता स्नान करावें. नदी इत्यादिक नसेल तर घरीं आणलेलें जें शीतोदक त्यांत सुवर्ण घालून त्या उदकानें स्नान करावें. हें स्नान रात्रीचे ठिकाणींहि नदी इत्यादिक स्थळीं करावें. अशक्त असेल तर रात्रीं अग्नीच्या जवळ सुवर्णयुक्त शीतोदकानें स्नान करावें. मूळ इत्यादिक नक्षत्रांचे ठिकाणीं जन्म झालें असेल तर पुत्राचें मुख पाहिल्यावांचूनच स्नान करावें. पिता देशांतरीं गेला असल्यास 'पुत्र झाला,' असें समजल्यानंतर स्नान करावें. स्नानाच्या पूर्वी कोणालाहि स्पर्श करूं नये, असें सर्वत्र जाणावें. याप्रमाणें कन्या झाली तथापि स्नान करावें व स्नानाच्या पूर्वी स्पर्श करूं नये. दुसरें जें सपिंडांचें आशौच तें असून त्यामध्यें पुत्राचें जन्म झालें असतांहि स्नान, दान इत्यादिक व पुत्रावण हीं कृत्यें करण्याविषयीं पित्याला त्या कालीं शुद्धि आहे. कोणी ग्रंथकार, मृताशौचामध्यें पुत्राचें जन्म झालें असतां जातकर्म करणें तें, मृताशौच गेल्यानंतर करावें, असें ह्मणतात. नालच्छेदनाच्या पूर्वी सर्व संध्या इत्यादिक कर्म करण्याविषयीं आशौच नाहीं. पहिला, पांचवा, सहावा आणि दहावा ह्या दिवसीं दान देणें व घेणें याविषयीं दोष नाहीं. शिजलेलें अन्न घेऊं नये. ज्योतिष्टोम इत्यादिकांची दीक्षा ज्याला आहे त्यानें स्वतां किंवा दुसऱ्याकडून जातकर्म करूं नये; तर अवभृतस्नान झाल्यानंतर यज्ञदीक्षेचें विसर्जन करून स्वतां जातकर्म करावें. ज्येष्ठानें कनिष्ठाकडून पुंसवन इत्यादिक करवूं नये. जातकर्म करवावें. पूर्वी करावयाचें राहिलेलें असेल तर, पित्यानेंच करावें. पिता महारोगानें पीडित असेल तर त्यानें स्वतां जातकर्म करूं नये. "पुत्रजन्म झालें असतां नालच्छेदन करण्याच्या पूर्वी नांदीश्राद्ध करावें" ह्या वाक्यांत पुत्र असा शब्द आहे तथापि कन्येचेंहि ग्रहण करावें. तसेंच संस्कारसंबंधी नांदीश्राद्धाहून निराळें असें कन्यापुत्रांच्या जन्मसंबंधी नांदीश्राद्ध करावें असा विधि प्राप्त होतो. हें जन्मसंबंधी नांदीश्राद्ध रात्रीचे ठिकाणींहि करावें, व तें द्रव्यद्वारा करावें, अन्नादिकेंकरून करूं नये. तसेंच पित्यानें स्नान करून अलंकारयुक्त होत्साता नालच्छेदन न केलेला, स्तनपान न केलेला, व इतरांनीं स्पर्श न केलेला आणि उदकानें धुतलेला असा पुत्र मातेच्या मांडीवर देवून आचमन करून देशकालांचा उच्चार केल्यानंतर संकल्प करावा. तो असा:—अस्य कुमारस्य गर्भांबुपानजनितदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये ॥ तदादौ स्वस्तिपुण्याहवाचनं मातृकापूजनं च करिष्ये ॥ हिरण्येन पुत्रजन्मनिमित्तकं जातकर्मांगं च नांदीश्राद्धं तंत्रेण करिष्ये ॥" असा संकल्प करून जसें गृह्यसूत्र असेल तदनुसार प्रयोग करावा. "तदनंतर सुवर्ण,

भूमि, गाई, घोडा, रथ, छत्र, मेंढा, पुष्पमाळा, मंचक, आसन, गृह, सुवर्णसहित तिळ. पूर्णपात्रें हीं दानें करावीं. आशौची जो त्याच्या गृहांतील शिजलेलें अन्न द्विजानें भक्षण केलें असतां चांद्रायण प्रायश्चित करावें. सुतकामध्यें, सगोत्रसपिंडांनीं अन्न भक्षण केलें तर दोष नाहीं असें मनु सांगतो."

जातकर्मसंस्कार.

यानंतर श्रीफळ इत्यादिक हातांत घेऊन ज्योतिषी याची पूजा करून त्यापासून जन्म लग्नीं इष्टानिष्ट ग्रह कसे आहेत याचा निर्णय समजून घेऊन प्रतिकूळ ग्रह असतील ते अनुकूळ होण्याकरितां त्या त्या ग्रहांच्या संतोषार्थ दानें करावीं. अथवा ग्रहांच्या मंत्रांचा जप इत्यादिक व शांतिसूक्तांचा जप इत्यादिक कर्मांचे ठिकाणीं ब्राह्मण योजावा. त्या नंतर नालच्छेदन करवून सुवर्णयुक्त उदकानें मातेचा उजवा स्तन प्राक्षालन करवून मातेकडून पुत्राला स्तनपान करवावें. त्या स्तनपानाविषयीं "इमांकुमार०" इत्यादिक मंत्र, ब्राह्मण इत्यादिकानें पठण करावा. जातकर्मापासून अन्नप्राशनापर्यंत जे संस्कार त्यांचे ठिकाणीं आश्वलायन शाखी जे त्यांनीं होम करावा किंवा न करावा. होम करणें यापक्षीं, नांदीश्राद्ध झाल्यानंतर "जातकर्मांगहोमंकरिष्ये" असा संकल्प करून लौकिकाग्नि स्थापन करून अन्वाधानापासून आज्यभागपर्यंत कर्म झाल्यानंतर अग्नि, इंद्र, प्रजापति, विश्वेदेव आणि ब्रह्मा ह्या देवतांच्या उद्देशेंकरून घृताचा होम करावा. नंतर मध, तूप यांचें प्राशन इत्यादिकापासून टाळू हुंगणें एथपर्यंत कर्म झाल्यानंतर स्विष्टकृत इत्यादिक कर्म करावें, याप्रमाणें क्रम जाणावा. आश्वलायनभिन्नशाखी यांनीं आपापल्या गृह्यसूत्राप्रमाणें होम इत्यादिक प्रयोग जाणावा.

कन्येचेहि जातकर्मापासून चौलापर्यंत सर्व संस्कार मंत्ररहित करावे. विवाहसंस्कार मात्र समंत्रक करावा, याकरितां कन्येचे जातकर्म इत्यादिक संस्कार लुप्त झाले असतां ह्मणजे ते न केले असतां ज्या कालीं जो संस्कार करावयाचा त्या कालीं, किंवा विवाहाच्या समयीं त्या संस्कारांच्या लोपांचें प्रायश्चित्त करून विवाह करावा. एथें व सर्व ठिकाणीं जातकर्म, व नामकर्म इत्यादिक संस्कारांच्या मुख्य कालाचें उलंघन झालें असतां, गुरु इत्यादिकांच्या अस्ताविरहित व शुभनक्षत्र, इत्यादिक ज्या दिवसीं असेल त्या दिवसीं जातकर्मादिक करावें. त्या जातकर्माविषयीं नक्षत्रें—रोहिणी, तीन उत्तरा, अश्विनी, हस्त, पुष्य, अनुराधा, रेवती, मृग, चित्रा, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, स्वाती आणि पुनर्वसु, रिक्ता ह्मणजे चतुर्थी, नवमी, चतुर्दशी व पर्व ह्मणजे पौर्णिमा अमावास्या ह्या तिथि वर्ज्य करून अन्य तिथि घ्याव्या. मंगळ, शनि वर्ज्य करून घ्यावे. कल्याणी, वैधृति इत्यादिकांनीं विरहित

अशा शुभदिवशीं व सुर्केत लग्न असतां जातकर्म शुभ होय.

आतां यानंतर पांचवा व सहावा या दिवशीं जन्मदा नामक देवतांचें पूजन करावें. तें असें;—रात्रीच्या पहिल्या प्रहरीं पिता इत्यादिकानें स्नान करून आचमन करून देश कालांचा उच्चार करून संकल्प करावा. तो असा:—"अस्य शिशोः समातृकस्यायुरारोग्य प्राप्तिसकलारिष्टशांतिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विघ्नेशस्य जन्मदानां जीवंत्यपर नाम्न्याः षष्ठी देव्याः शस्त्रगर्भाभगवत्याश्च पूजनं करिष्ये" असा संकल्प करून तंडुलराशींचे ठिकाणीं विघ्नेश व जन्मदा ह्या देवतांचें नाममंत्रानें आवाहन करून "आयाहि वरदा देवि महा षष्ठीति विश्रुते ॥ शक्तिभिःसह बालं मे रक्ष जागर वासरे" ह्या मंत्रानें षष्ठी देवीचें आवाहन करून नाममंत्रानें भगवती देवीचें आवाहन करून नाममंत्रानीं व पुढें सांगतों यामंत्रानें पूजा करावी. पूजेचा मंत्र—"शक्तिस्त्वं सर्व देवानां लोकानां हितकारिणी ॥ मातर्बालमिमं रक्ष महाषष्ठि नमोस्तु ते" या मंत्रेंकरून सोळा उपचारांनीं पूजा करून प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचे मंत्र—"लंबोदर महाभाग सर्वोपद्रव नाशन ॥ त्वत्प्रसादादविघ्नेश चिरंजीवतु बालकः ॥ जननी सर्व भूतानां बालानांच विशेषतः ॥ नारायणीस्वरूपेण बालं मे रक्ष सर्वदा ॥ प्रेतभूतपिशाचेभ्यो शाकिनी डाकिनीषुच ॥ मातेव रक्ष बालं मे श्वापदे पन्नगेषुच ॥ गौरीपुत्रो यथा स्कंदः शिशुत्वे रक्षितः पुरा ॥ तथा ममाप्ययं बालः षष्ठिके रक्ष्यतां नमः" या प्रमाणें प्रार्थना करून ब्राह्मणांला तांबूल दक्षिणा इत्यादिक द्याव्या, व रात्रीं जागरण करावें. पांचवा व सहावा ह्या दिवशीं दान देणें व घेणें ह्या विषयीं दोष नाहीं. सहाव्या दिवशीं बलिदान व आप्तवर्गाला अन्नदान करावें.

आशौचामध्यें कर्तव्याकर्तव्य निर्णय.

"मृताशौच्यामध्यें प्राणायाम अमंत्रक करावा. तसेंच मार्जनाचे मंत्र मनांत ह्मणून मार्जन करावें. गायत्री मंत्राचा स्पष्ट उच्चार करून सूर्याला अर्घ्य द्यावें. उपस्थान (प्रार्थना) सर्वथा करूं नये. मार्जन तें तर करावें किंवा न करावें." सूर्याचें ध्यान करून नमस्कार करावा. गायत्री मंत्राचा जप करूं नये. कारण, "अर्घ्यापर्यंत मनांत उच्चार करून संध्या करावी" असें वचन आहे. कोणी ग्रंथकार, मनांत उच्चार करून दहा वेळ गायत्री जप करावा असें ह्मणतात. वैश्वदेव, ब्रह्मयज्ञ इत्यादिक पंचमहायज्ञ करूं नयेत, व वेदाचा पाठ करूं नये. औपासन होम व पिंडपितृयज्ञ हे भिन्नगोत्री असेल त्या कडून करवावे. कोणी ग्रंथकार, श्रौतकर्माचे ठिकाणीं तेवढ्या कर्मा पुरती शुद्धि आहे असें वचन आहे या करितां अग्निहोत्राचा होम स्वतां करावा असें ह्मणतात. दुसरे ग्रंथकार तर, सर्व जो आशौचाचा अपवाद ज्याला दुसरी गति नाहीं, या करितां

ब्राह्मण असेल तर ब्राह्मणा कडूनच होम करवावा, ब्राह्मण नसल्यास स्वतां करावा असे ह्मणतात. स्थालीपाक आशौचांत करूं नये, आशौचाची निवृत्ति झाल्या नंतर करावा. सर्वथा स्थालीपाकाचा लोप प्रसंग येईल तर स्थालीपाकहि ब्राह्मणा कडून करवावा. अन्वाधान झाल्यानंतर आशौच प्राप्त झालें असतां ब्राह्मणाकडून श्रौत व स्थालीपाक करवावे. होम इत्यादिकांचे ठिकाणीं त्याग करणें तो स्नान करून आपण करावा. दर्श इत्यादिक श्राद्धाचा लोपच करावा. प्रतिसांवत्सरिक श्राद्ध करणें असेल तर तें आशौच गेल्यानंतर अकराव्या दिवशीं करावें. अकराव्या दिवशीं श्राद्ध करण्याचा असंभव असेल तर आमावास्या, व्यतीपात इत्यादिक पर्व दिवशीं करावें. याप्रमाणें स्त्री रजस्वला झाली असतांहि पिंडपितृयज्ञ व दर्शश्राद्ध हीं पांचव्या दिवशीं करावीं. अन्वाधान झाल्या नंतर स्त्री रजस्वला झाली असतांहि इष्टि व स्थालीपाक करावे. अन्वाधानाच्या पूर्वी रजस्वला झाल्यास अन्यकालीं करावे. दान घेणें व देणें, अध्ययन हीं वर्ज्य करावीं. आशौचामध्यें दुसऱ्याचें अन्न भक्षण करूं नये. पिंडपितृयज्ञ, स्थालीपाक, व श्रवणाकर्म इत्यादिक संस्था यांचा पहिल्यानें आरंभ करणें असल्यास तो, जननाशौच व मृताशौच यांचे ठिकाणीं ब्राह्मणाकडून हि होत नाहीं. पहिल्या आरंभाच्या नंतर श्रवणाकर्म इत्यादिक करणें असेल तर आशौच किंवा स्त्री रजस्वला असली तथापि ब्राह्मणाकडून करवावें, आग्रयण मात्र करूं नये. अग्नीचा समारोप (समिध शेकून त्याजवर अग्नि घेणें,) प्रत्यवरोहण (शेकून ठेवलेली समिध पुढें अग्नींत हवन करणें) हीं आशौचात होत नाहीं. यावरून असें होतें कीं, अग्नीचा समारोप केल्या नंतर आशौच प्राप्त होईल तर, तैत्तिरीयशाखी यांचा तीन दिवस होमलोप झाला असतां अग्नीचा नाश होतो व ऋक्शाखी यांचा बारा दिवस होमलोप झाला असतां अग्निनाश होतो, या करितां आशौच गेल्या नंतर श्रौताग्नि व स्मार्ताग्नि यांचें निश्चयें पुनः आधान करावें. कारण अग्निसमारोप व प्रत्यवरोहण हीं कर्में दुसऱ्याकडून करविण्यास आधार नाहीं, यास्तव करवूं नयेत. अग्नि विच्छिन्न झाला असतां अग्निनाश झाल्याचें प्रायश्चित्त करून दुसऱ्याकडून अग्नि उत्पन्न करवावा. भोजनकालीं आशौच प्राप्त झालें असतां मुखांतील ग्रास टाकून स्नान करावें. मुखांतील ग्रास भक्षण केला असतां एक उपोषण करावें. सर्व अन्न भक्षण केलें असतां तीन रात्रि उपोषण करावें. "जननाशौच व मृताशौच यांत ग्रहण प्राप्त झालें असतां दोष नाहीं" असें वचन आहे, यास्तव ग्रहण प्राप्त झालें असतां स्नान करून आशौचामध्यींहि श्राद्ध, दान, जप, इत्यादिक करावें. याप्रमाणें संक्रांतिनिमित्तकहि स्नान, दान आदिक करावें. संकटविषय असेल तर नांदीश्राद्ध झाल्यानंतर मौंजी, विवाह यांविषयीं आशौच नाहीं. संकट असतां मधुपर्क पूजेनंतर ऋत्विजांला आशौच नाहीं. यज्ञ

मानाला यज्ञदीक्षा घेतल्यानंतर अवभृथ स्नानाच्या पूर्वी आशौच नाहीं. अवभृथ स्नान आशौच गेल्यानंतर करावें. "व्रतविषयीं आशौच नाहीं" असें वचन आहे याकारितां अनंत व्रत इत्यादिक दुसऱ्याकडून करवावें. पूर्वी घातलेलें जें अन्नसत्र त्याचीं जीं अन्नदानें इत्यादिक त्यांविषयीं आशौच नाहीं. "पूर्वी ज्यांचा संकल्प झालेला अशा अन्नांविषयीं दोष नाहीं." उदक, दूध, दहीं. तूप, मिठ, फळें, मुळें, भाजलेले पोहे इत्यादिक अन्नें हे पदार्थ सुतक्याचे घरांतले आपण घेतले असतां दोष नाहीं. सुतकी जो त्याचे हातून घेऊं नये. कोणी ग्रंथकार, तांदूळ इत्यादिक हिरवें अन्न घ्यावें असें ह्मणतात. याप्रमाणें संक्षेपानें निर्णय सांगितला. विशेष निर्णय सांगणें तो पुढें सांगेन.

आतां बाळंतिणीची शुद्धि.

प्रसूति होऊन दाहा दिवस झाल्यानंतर सूतिकेचा विटाळ जातो व नामकर्म, जात कर्म इत्यादिक प्राप्त झालेलीं कर्में करण्याचा अधिकार येतो. जातेष्टि, विवाह, मौंजी इत्यादिक कर्मांविषयीं तर, पुत्र झाला आहे ज्यांना त्यास वीस रात्रि झाल्यानंतर अधिकार होतो, आणि कन्या झाली आहे ज्यांना त्यांस एक महिन्यानंतर अधिकार होतो.

जन्मसमयीं दुष्टकाल शांतीचा निर्णय.

त्यामध्यें प्रथम गोप्रसवशांति सांगतों—ज्या जन्मसमयीं पित्याला, मातेला, आणि अपत्याला असें अरिष्ट सांगितलें त्या जन्मसमयीं गोप्रसवशांति व त्या त्या नक्षत्र इत्यादिकांची शांति करावी. द्रव्यनाश इत्यादिक अरिष्टें असतील तर शांति करूं नये. मूळ, आश्लेषा, ज्येष्ठा, मघा ह्या नक्षत्रांवर जन्म झालें असतां चवथा इत्यादिक पादाचे ठिकाणीं पिता इत्यादिकांला अरिष्ट नसलें तथापि गोप्रसवशांति करावी. अश्विनी, रेवती, पुष्य, चित्रा ह्या नक्षत्रीं जन्म झालें असतां नक्षत्रशांति नाहीं, तथापि गोप्रसवशांतिच करावी. ह्या गोप्रसवशांतीचा संकल्प—"अस्य शिशोरमुकदुष्टकालोत्पत्तिसूचितारिष्टनिवृत्त्यर्थं गोमुखप्रसवशांतिं करिष्ये," असा संकल्प करून गणपतिपूजनमात्र करून "अंगादंगा०" ह्या मंत्रानें मुलाची टाळू हुंगल्यानंतर प्रयोगाच्या मध्येंच पुण्याहवाचन करावें असें कौस्तुभ व मयूख ग्रंथांत आहे. आपल्या शाखेला सांगितलेलें पुण्याहवाचन करून टाळू हुंगावी. नंतर यजमानानें, "अस्य गोमुखप्रसवस्य पुण्याहं भवंतो ब्रुवंतु" असें एकच वाक्य तीन वेळ ह्मणावें. ऋत्विजांनींहि प्रतिवचन द्यावें. शाखेला सांगितलेलें पुण्याहवाचन करूं नये, असें शांतिकमलाकर ग्रंथांत आहे. नांदीश्राद्ध करूं नये. अग्निस्थापन करून नंतर कोणत्या एकाद्या पीठावर (असनावर) अधिदेवतादिविरहित अशा नवग्रहांचें स्थापन करून अन्वाधान करावें. नंतर आज्यभागपर्यंत कर्म झाल्यानंतर प्रधानहोम करावा. तो

असा —अपदेवतांचा "आपोहिष्ठा०" ह्या तीन ऋचांनीं "अप्सुमेसोमो०" ह्या ऋचे व गायत्रीमंत्रानें दधि, मध व घृत हीं तीन मिश्रित करून दरएक ऋचेचा आठवेळ याप्रमाणें होम करावा. विष्णुदेवतेचा "तद्विष्णो०" ह्या ऋचेनें दधि, मध, घृत हीं तीन मिश्रित करून त्यांचा आठवेळ होम करावा. यक्ष्महणदेवतेचा "अक्षीभ्यां०" ह्या सूक्तच्या प्रत्येक ऋचेनें आठ आठ वेळ, मिश्रित असा दधिमधुघृतांचा होम करावा. नवग्रहांचा मिश्रित दधिमधुघृताच्या आठ आठ आहुतींनीं होम करावा. शेषे द्रव्यानें स्विष्टकृत् होम इत्यादिक करावें असें मयूख इत्यादिक ग्रंथांत सांगितलें आहे. कमलाकर ग्रंथ तर दधिमध्वाज्यैंकरून आपदेवतांचा चार वेळ, विष्णुदेवतेचा एकवार यक्ष्महण देवतेचा "अक्षीभ्यां०" या सूक्ताच्या दरएक ऋचेनें आठ आठ वेळ, आणि नवग्रहांचा एकेक वेळ, शेष द्रव्यानें स्विष्टकृत् होम करावा असें सांगतो. आज्यभाग होमपर्यंत कर्म झाल्यावर एका कलशाचे ठिकाणीं विष्णु व वरुण यांच्या दोन प्रतिमा स्थापन करून त्यांची पूजा करावी. तीन प्रतिमा स्थापन करून त्या तीन प्रतिमांचे ठिकाणीं विष्णु, वरुण, व यक्ष्महा ह्यांची पूजा करावी, असें मयूखांत सांगितलें आहे. तदनंतर जसें अन्वाधान केलें असेल तदनुसार होम करावा. याप्रमाणें संक्षेप सांगितलें. बाकीचा प्रयोग शांतीचे ग्रंथांत पहावा. याप्रमाणें पुढेंहि देवता, द्रव्यें, आहुतींची संख्या, आणि निमित्ताचें फल, हीं मात्र सांगेन. बाकी सर्व विस्तार दुसऱ्या ग्रंथांतून जाणावा.

कृष्ण चतुर्दशीचे ठिकाणीं जन्म झालें असतां शांति.

"कृष्णपक्षांतील चतुर्दशीचे ठिकाणीं जन्म झालें असतां त्याचें सहा प्रकारचें फळ आहे. तें असें,—एकंदर चतुर्दशीच्या घटिका मोजून त्यांचे सहा भाग करावे, आणि त्यांवरून फळ जाणावें. प्रथमभागीं जन्म झालें असतां शुभ होय. दुसऱ्या भागीं जन्म झाल्यास पित्याला मृत्यु. तिसऱ्या भागीं मातेला मृत्यु. चवथ्या भागीं मातुळाला मृत्यु. पांचव्या भागीं वंशाचा नाश. सहाव्या भागीं द्रव्यहानि व आपल्या वंशाचा नाश, याप्रमाणें फळें जाणावीं. ह्या चतुर्दशीच्या सहा अंशांमध्यें दुसरा, तिसरा व सहावा ह्या अंशांचे ठिकाणीं जन्म झालें असतां गोमुखप्रसवशांति करून चतुर्दशीशांति करावी. इतर अंशीं जन्म असतां नुसती चतुर्दशीशांति करावी. शांतीचा संकल्प — "अस्य शिशोः कृष्णचतुर्दश्यां अमुकांशजननसूचितसर्वारिष्टनिरासद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं," इत्यादिक संकल्प करावा. अग्नेयी इत्यादि चार दिशांचे ठिकाणीं चार कलश स्थापन करावे, व मध्यें शतच्छिद्र (शंभर छिद्रांनीं युक्त असा) कलश स्थापन करून त्याचे ठिकाणीं प्रतिमा

ठेवून त्या प्रतिमेवर रुद्रदेवतेचें आवाहन करावें. मयूखग्रंथांत तर पीठादिकांचे ठिकाणीं रुद्रप्रतिमेची पूजा करून त्याच्या पूर्व दिशेचे ठिकाणीं किंवा उत्तर दिशेच्या ठिकाणीं शतछिद्रादिक पांच कलशांचें स्थापन करून पूजा करावी असें आहे. अन्वाधान करावें कसें तें सांगतों—"ग्रहानष्टाष्टसंख्यसमिदाज्यचरुभिरधिदेवतादीनृएकैकसंख्यसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः रुद्रंअश्वत्थप्लक्षपलाशखादिरसमिद्भिश्चर्वाहुतिभिराज्याहुतिभिर्माषैस्तिलैः सर्षपैश्चप्रतिद्रव्य मष्टोत्तरशताष्टाविंशत्यन्यतरसंख्यया त्र्यंबकमिति मंत्रेण अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिंच तिलाहुतिभिरमुकसंख्याभिः सकृद्वा व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः यद्वा प्रजापतिमेवसमस्तव्याहृतिभिस्तिलैः शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि."

सिनीवाली, कुहू आणि दर्श या तिथींत जन्म झाले असतां त्याची शांति.

अमावास्येचा पहिला जो प्रहर त्याला सिनीवाली असी संज्ञा होय. शेवटचे जे दोन प्रहर त्यांला कुहू असी संज्ञा होय. मध्यवर्ती जे पांच प्रहर त्यांला दर्श असी संज्ञा जाणावी असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. दुसरे ग्रंथकार तर, चतुर्दशीनें युक्त जें अहोरात्र त्यामध्यें प्राप्त होणारी जी अमावास्या तिचें नांव सिनीवाली. प्रतिपदा तिथीनें युक्त जें अहोरात्र त्यामध्यें प्राप्त होणारी जी अमावास्या तिचें नांव कुहू. यावरून अमावास्येच्या तीन दिवसांला स्पर्श होणारी दिनवृद्धि ती नसेल तर, आणि सूर्योदयाला स्पर्श न करणारा जो दिनक्षय तो नसेल तर दर्श सर्वथा नाहींच. कारण, सूर्योदयाच्या पूर्वींचें जें अहोरात्र त्यामध्यें प्राप्त होणारी जी अमावास्या ती सिनीवाली संज्ञक होते, व उदयानंतर प्राप्त होणारी जी अमावास्या ती कुहूसंज्ञक होते. दिनक्षय असतां जी अमावास्या ती दर्शसंज्ञक होय, व तिचे ठिकाणीं सिनीवाली व कुहू हे भाग नाहींत, कारण त्या दिवसीं केवळ चतुर्दशी व केवळ प्रतिपदा यांचा योग नाहीं. याप्रमाणें दिनवृद्धि असेल तर तीन दिवसांचा जो स्पर्श त्याच्या मध्यस्थ दिवसाच्या साठ घटिकापरिमित जी अमावास्या ती दर्शसंज्ञक होते. कारण त्या दिवसीं चतुर्दशी व प्रतिपदा यांचा योग नाहीं. दिनवृद्धीच्या पूर्व दिवसांतला भाग व पुढच्या दिवसांतला भाग हे दोन भाग क्रमानें सिनीवाली व कुहूसंज्ञक आहेत असें ह्मणतात. हें मयूख ग्रंथांत स्पष्ट सांगितलें आहे. "स्त्री, पशु, हस्तीण, घोडी, म्हैस ह्या ज्याच्या, सिनीवालीमध्यें प्रसूत झाल्या तर तो प्रसव इंद्राचेंहि लक्ष्मीचा नाशक होतो. गाई, पक्षी, मृग, दासी, ह्या प्रसूत झाल्या असतांहि द्रव्याचा नाश होतो. कुहू तिथींत जी प्रसूति ती सर्वदोषकारक होते.ज्याच्या पश्वादिकांची प्रसूति होते त्याच्या आयुष्याचा व द्रव्याचा नाश होतो. शांति न केली

असतां जन्म झालेल्याचा त्याग करावा, यांत संशय नाहीं. त्याग न केला असतां का॰ तरी नाश करील, किंवा स्वतां नाश पावेल." त्या शांतीविषयीं संकल्प करावा; असा:—"सिनीवालीजननसूचितारिष्टनाशेप्रादि, कुहूजननसूचितारिष्टनाशेप्रादि"; प्रमाणें संकल्प करावा. कुहूचे ठिकाणीं जन्म झालें असतां गोप्रसवशांतिहि करावी अ कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. ह्या दोनहि शांतीचे ठिकाणीं चतुर्दशी शांतीप्रमाणें अ च्छिद्र कलशासहित पांच कलश स्थापावे. मध्यम कलशावर रुद्र ही प्रधान देवता, व पितर ह्या दोन पार्श्व देवता, याप्रमाणें तीन प्रतिमांचें स्थापन करावें. इंद्र आणि पि ह्या देवतांचा होम, मुख्य जी रुद्र देवता तिच्या होमाच्या संख्येहून कमी संख्येनें करा व तो मुख्य देवतेला सांगितलेल्या सर्व द्रव्यें करून करावा व बाकीच्या अन्वाधानाम देवतांचा ऊह करणें तो चतुर्दशी शांतीप्रमाणें करावा. मुख्य देवतेची पूजा झाल्यानं गाई, वस्त्र, सुवर्ण यांचीं दानें करून गाई, भूमि, तिल, सुवर्ण, घृत, वस्त्र, धान्य, गुळ रुपें, लवण हीं दहा दानें करावीं. दूध, घृत, गूळ, यांचीं दानें देऊन होमाला आरं करावा; हीं दानें ऋत्विजांला द्यावीं, व शेवटीं निराळी दक्षिणा देऊं नये. याकरितां या स्थल गाई इत्यादिक जीं दानें सांगितलीं तीं दक्षिणेच्या ऐवजीं आहेत यास्तव तीं दक्षिणायु दानें नाहींत. इतर ठिकाणीं दश दानें करणें तीं दक्षिणायुक्त करावीं.

दशदानप्रमाण.

भूमीचें प्रमाण गोचर्म. तें असें — सात हात ह्मणजे एक दंड, तीस दंड ह्मण एक वर्तन, दहा वर्तनें ह्मणजे एक गोचर्म. तिळ एक द्रोणपरिमित. सोनें रुपें ह्यांविषयीं दहा मासे, पांच मासे, अडीच मासे यांतून कोणतेंहि प्रमाण घ्यावें. घृत १ पळें. वस्त्र तीन हात. धान्य पांच द्रोण. गूळ व मीठ यांचें असेंच प्रमाण जाणावें इतकीं आशा प्रमाणें करून देण्याविषयीं सामर्थ्य नसेल तर नित्य, नैमित्तिक ह्या कर्मा ठिकाणीं यथाशक्ति द्यावीं. अथवा जीं जीं दानें द्यावयाचीं त्या त्या स्थानीं जशी शक्ति असेल त्याप्रमाणें सोनें "हिरण्यगर्भ०" ह्या मंत्रेंकरून द्यावें. कारण, नैमित्तिक इत्यादिक न केलें असतां दोष आहे. पुण्य इत्यादिकासाठीं दशदानें करणें तीं शक्ति नसतां करूं नयेत असें वाटतें. होम झाल्यानंतर बलिदान, अभिषेक इत्यादिक करावें. याप्रमाणें सिनीवाली व कुहू यांची शांति समाप्त झाली.

आतां दर्शशांति.

"अमावास्येचे दिवसीं ज्यांचें जन्म होतें त्यांच्या आईबापांला दारिद्र प्राप्त होतें. तो दारिद्र दोष दूर होण्या करितां शांति सांगतो." "अस्य शिशोः दर्शजननसूचितारिष्टनिरासार्थ

शांति करिष्ये," याप्रमाणें शांतीचा संकल्प करावा. नंतर स्थंडिलाच्या पूर्व दिशेचे ठिकाणीं कलशाची स्थापना करून कलश व अग्नि यांच्या मध्यभागीं सर्वतोभद्रपीठावर ब्रह्मादिक मंडलदेवतांचें आवाहन करून त्या मंडलदेवतांच्या मध्यप्रदेशी सुवर्ण प्रतिमेचे ठिकाणीं "येचेह०" ह्या मंत्रानें पितृदेवतांचें आवाहन करावें. त्याच्या दक्षिणप्रदेशीं रौप्याच्या प्रतिमेचे ठिकाणीं "आप्यायस्व०" ह्या मंत्रानें सोमाचें आवाहन करून उत्तर भागीं तांब्याच्या प्रतिमेचे ठिकाणीं "सवितापश्चा०" ह्या मंत्रानें सूर्याचें आवाहन करून पूजा करून अग्निस्थापना करून सर्वतोभद्राच्या ईशान्य दिशेचे ठिकाणीं नवग्रहस्थापन इत्यादिक करावें. नंतर अन्वाधान करावें. तें असें:—"आदित्यादिग्रहान् अमुकसंख्याभिः समिच्चर्वाज्याहुतिभिः पितृन् अष्टाविंशतिसंख्याकाभिः समिच्चरुभ्यां सोमं सूर्यंच प्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्यसमिच्चर्वाहुतीभिःशेषेणस्विष्टकृतं इत्यादि." या शांतींत स्विष्टकृत् होमाच्या पूर्वी माता, पिता, व शिशु यांच्यावर कलशांतील उदकानें अभिषेक करून, नंतर स्विष्टकृत् होम व बलिदान इत्यादि करावीं, हा विशेष जाणावा. याप्रमाणें दर्शशांति समाप्त झाली.

नक्षत्रशांति.

मूळनक्षत्राच्या, प्रथमचरणीं पुत्रांचे जन्म झालें असतां पित्याला मृत्यु प्राप्त होतो. दुसऱ्या चरणीं जन्म असतां मातेला मृत्यु. तिसऱ्या चरणीं जन्म असतां द्रव्यनाश. चवथ्या चरणीं जन्म झालें असतां कुळाचा नाश. याप्रमाणें दुष्ट फळें होतात; यास्तव मोठ्या यत्नानें शांति करावी. क्वचित् मतीं चवथा चरण शुभ असें पंडितांनीं सांगितलें आहे. कन्या मूळनक्षत्रावर जन्मली असतां असेंच फळ बुधांनीं जाणावें." कोणाच्या मतीं "मूळनक्षत्रीं झालेली कन्या आईबापांचा नाश करणारी होत नाहीं; तर मूळावर झालेली कन्या सासऱ्याला मारते, व आश्लेषानक्षत्रीं झालेली कन्या सासवेला मारणारी होते; ज्येष्ठानक्षत्रावर जन्मलेली ज्येष्ठ दिराला मारते; विशाखानक्षत्रीं उत्पन्न झालेली कनिष्ठ दिराला मारते; याप्रमाणें दुष्ट फलें होतात, याकरितां त्याविषयीं जर मोठी शांति केली तर पूर्वोक्त दोषाचा नाश होतो, असें ह्मणतात. अभुक्त मूळाचे ठिकाणीं उत्पन्न झालेला जो पुत्र त्याचा त्याग पित्यानें आठ वर्षांपर्यंत करावा. अथवा पित्यानें आठ वर्षेपर्यंत त्याचें मुखावलोकन करूं नये. "ज्येष्ठानक्षत्राची शेवटची एक घटिका, व मूळनक्षत्राच्या पहिल्या दोन घटिका, मिळून ज्या तीन घटिका, तें अभुक्तमूळ होय. अथवा ज्येष्ठाच्या शेवटच्या दोन घटिका, व मूळाच्या पहिल्या दोन घटिका मिळून चार संधिघटिका अभुक्त मूळ होय." "वृष, वृश्चिक, सिंह, कुंभ ह्या लग्नीं मूळनक्षत्र स्वर्गलोकीं राहतें. मिथुन, तुळा, कन्या, मीन या लग्नीं पाताळीं राहातें. मेष, धनु, कर्क, मकर ह्या लग्नीं मनुष्यलोकीं राहातें असें

सांगतात." या लग्नांचे फळ—"स्वर्गलोकीं मूळ असतां राज्यप्राप्ति होईल, पाताळीं मूळ असतां धनप्राप्ति, मृत्युलोकीं मूळ असतां शून्य जाणावें, याप्रमाणे लग्नफळ सम जावें." "आश्लेषांचा दोष नऊ महिने, मूळाचा दोष आठ वर्षे, ज्येष्ठानक्षत्राचा दोष पंधरा महिने, याप्रमाणें दोष आहे याकरितां तेथपर्यंत त्या मुलाचें दर्शन वर्ज्य करावें." "व्यातीपाताचे ठिकाणीं अंगहानि, परिघाचे ठिकाणीं मृत्युफळ, वैधृतीचे ठिकाणीं आईबापांचा नाश, अमावास्येचे ठिकाणीं अंधपणा, मुळाचे ठिकाणीं समूळ नाश होतो, धृतीचे ठिकाणीं कुलनाश होतो, दोन संधिकालांचे ठिकाणीं विकृतांग आणि हिनांग, होतें. तसेंच दंतयुक्त असा झालेला आणि पांयाकडून झालेला हे मोठें अरिष्ट करणारे होतात. याकरितां क्रूर ग्रहांची शांति करावी." व्यतीपात इत्यादिकांचे ठिकाणीं सग्रहमख असी त्या त्या अनिष्टाची शांति अवश्य करावी. इतर शांतींत ग्रहमख अवश्य करावा असें नाहीं.

"शांतीच्या होमाचा मुख्य काल सांगतो,—जन्मदिवसापासून बाराव्या दिवशीं अथवा जन्मनक्षत्रीं किंवा शुभदिवशीं शांति करावी. जन्मदिवसापासून बाराव्या दिवशीं शांति करणें असेल तर शांतीला सांगितलेलीं नक्षत्रें, आहुति, अग्निचक्र हीं पाहण्याची आवश्यकता नाहीं. दुसऱ्याकालीं शांति करणें झाल्यास आवश्य पाहावीं. याप्रमाणें अन्य शांतिविषयींहि जाणावें.

अग्निचक्र पाहण्याचा प्रकार—"शुक्लप्रतिपदेपासून वर्तमान तिथिपर्यंत मोजून जी संख्या येईल तींत एक मिळवावा आणि जो वर्तमानवार असेल तितके अंक त्यांत मिळवून त्या संखेस ४ यांनीं भागून शेष अंक उरेल त्यावरून अग्नि पहावा. शून्य अथवा तीन शेष असतां भूमीचे ठिकाणीं अग्नि, एक शेष असतां स्वर्गलोकीं अग्नि, दोन शेष असतां पाताळीं अग्नि." भूमीचे ठिकाणीं अग्नि शुभ होय. होमाची आहुति पाहण्याचा प्रकार— "सूर्य नक्षत्रापासून दिवस नक्षत्रापावेतों नक्षत्रें मोजून त्यां पैकीं तीन तीन नक्षत्रेंकरून एकेक ग्रहाचे मुखीं आहुति पडते ती असी;—पहिल्या तीन नक्षत्रीं सूर्याचे मुखीं, दुसऱ्या तीन नक्षत्रीं बुधाचे मुखीं, तिसऱ्या तीन नक्षत्रीं शुक्राचे मुखीं, चवथ्या तीन नक्षत्रीं शनीचे मुखीं, पांचव्या तीन नक्षत्रीं चंद्राचे मुखीं, सहाव्या तीन नक्षत्रीं मंगळाच्या मुखीं, सातव्या तीन नक्षत्रीं बृहस्पतीच्या मुखीं, आठव्या तीन नक्षत्रीं राहुमुखीं, नवव्या तीन नक्षत्रीं केतुमुखीं, याप्रमाणें आहुति पडतात. याकरितां ज्या दिवशीं पापग्रहाच्या मुखीं आहुति पडते ती अशुभ, व शुभ ग्रहाचे मुखीं पडते ती शुभ होय." संस्कार, नित्य कर्मे, निमित्त प्राप्त होतांच कर्तव्य जीं नैमित्तिक कर्मे, व रोगानें आतुर यांविषयीं अग्निचक्र इत्यादिक पाहण्याची गरज नाहीं. शांतिकर्माविषयीं अग्निस्थापनकाळीं अथवा पूर्णाहुतीचे समयीं आहुती व अग्नि हे पहावे.

तीन उत्तरा, रोहिणी, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, पुनर्वसु, स्वाती, मघा, अश्विनी, हस्त, पुष्य, अनुराधा, रेवती, ह्या नक्षत्रीं; गुरु व शुक्र यांचे अस्त, मलमास यांहीं रहित अशा शुभवार, शुभतिथि इत्यादिक दिवसीं शांति करावी. निमित्ताच्या सन्निहित कर्तव्य जें नैमित्तिक कर्म, व रोगसंबंधी शांति ह्यांविषयीं अस्त इत्यादिकांचा विचार करूं नये. या प्रमाणें ह्या शांतीच्या प्रसंगानें सर्व शांतींला उपयोगी असा शुभ दिवसाचा निर्णय सांगितला.

अभुक्त मूळाचे ठिकाणीं जन्म झालें असतां आठ वर्षेपर्यंत मुलाचा त्याग करून त्यानंतर शांति करावी. अभुक्तमूळाहून अन्य जें मूळ नक्षत्र त्याजवर जन्म झालें असेल तर बाराव्या दिवसीं अथवा जवळ येणाऱ्या मूळ नक्षत्रानें युक्त अशा शुभ दिवसीं, अथवा अन्य शुभ दिवसीं गोप्रसवशांति करून "अस्य शिशोर्मूलप्रथमचरणोत्पत्ति सूचितारिष्टानिरासार्थं सग्रहमखां शांतिं करिष्ये," असा संकल्प करावा. दुसरा, तिसरा इत्यादिक चरणीं जन्म झालें असल्यास संकल्पांत तसा ऊह करावा. ब्रह्मा व सदस्य हे कृताकृत आहेत. ऋत्विज आठ किंवा चार असावे. मध्येकलशावरती सुवर्णाच्या प्रतिमेवर रुद्रदेवतेचें आवाहन इत्यादिक करावें. त्या मध्यम कलशाच्या चार दिशांचे ठिकाणीं चार कलश स्थापन करून त्या कलशांवर तांदुळांच्या राशींचे ठिकाणीं वरुणाची पूजा करावी, अथवा मध्यभागीं कलशावर प्रतिमेचे ठिकाणीं रुद्राची पूजा करावी, व त्याच्या उत्तरे कडे कलशावर वरुणाची पूजा करावी, याप्रमाणें दोन कलश स्थापावे. रुद्रकलशाच्या उत्तरेकडे जो कलश त्याच्यावर प्रतिमांचे ठिकाणीं निर्ऋति,इंद्र, अप्, ह्या देवतांचें आवाहन करून कमळाच्या चौवीस दलांचे ठिकाणीं उत्तराषाढापासून अनुराधापर्यंत जीं चोवीस नक्षत्रें त्यांच्या विश्वेदेव इत्यादिक ज्या चोवीस देवता त्यांचें तांदुळांचे राशी इत्यादिकांवर आवाहन करून आठ दिशांचे ठिकाणीं इंद्रादिक आठ लोकपालांचें आवाहन करून सर्वांची पूजा करावी. अग्नि व ग्रह यांचें स्थापन इत्यादिक कर्म झाल्यानंतर अन्वाधान करावें. तें असें;—"अर्कादिग्रहान् समिच्चर्वाज्याहुतिभिः निर्ऋतिप्रतिद्रव्यं अष्टोत्तरशतसंख्याभिर्घृतमिश्रपायससमिदाज्यचर्वाहुतिभिः यद्वा पायसेनाष्टोत्तरशतसंख्यया समिदाज्यचरुभिरष्टाविंशतिसंख्यया इंद्रमपश्च प्रतिद्रव्यमष्टाविंशतिसंख्यपायससमिदाज्यचर्वाहुतिभिर्विश्वेदेवादिचतुर्विंशतिदेवता अष्टाष्टपायसाहुतिभिः रक्षोहणमग्निंकृणुष्वपाजेतिपंचदश ऋग्भिः प्रत्यृचमष्टाष्टसंख्यकसराहुतिभिः १२० सवितारं दुर्गां त्र्यंबकं कवीन् दुर्गां वास्तोष्पतिं अग्निं क्षेत्रपालं मित्रावरुणावग्निंचाष्टाष्टकसराहुतिभिः श्रियं हिरण्यवर्णामिति पंचदशऋग्भिः प्रत्यृचमष्टाष्टसमिदाज्यचर्वाहुतिभिः सोमंत्रयोदशपायसाहुतिभिः रुद्रंस्वरानंचतुर्गृहीताज्येनाग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चाज्येन शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि," असें अन्वाधान

करावें. अन्वाधानांत 'कर्वीन्' असें जेथें म्हटलें आहे तेथें 'ऋत्विक्स्तुतिं' असा उद्देश करावा असें मयूख इत्यादिक ग्रंथांत सांगितलें आहे. तीन सुपांमध्यें निर्वाप म्हणजे तांदूळ घ्यावे. त्यामध्यें पहिल्या सुपांत पायसाकरितां मंत्ररहित बारा मुठी तांदूळ निर्ऋति, इंद्र, अप् यांच्या उद्देशेंकरून घ्यावे. दुसऱ्या सुपांत चरु करण्याकरितां आद्य तीन देवतांच्या उद्देशेंकरून बारा मुठी घ्यावे. पुनः पहिल्या सुपांत २६ मुठी पायसाकरितां घ्यावे. तिसऱ्या सुपांत कृसरासाठीं ४४ मुठी घ्यावे. दुसऱ्या सुपामध्यें पुनः चार मुठी घ्यावे. पुनः पहिल्या सुपांत सोमदेवतेकरितां चार मुठी घ्यावे. नंतर तीन सुपांमध्यें सर्व आहुतींला पुरत इतके तांदूळ घेऊन पूर्वी जितक्या जितक्या मुठी तांदूळ घेतले त्या त्या संख्येनें ते निरनिराळे धुवून तीन पात्रांमध्यें तीन चरु शिजवावे. तिलमिश्रित तांदूळ करून त्यांचा पाक करावा म्हणजे कृसर होतो. ग्रहांच्या होमाकरितां चरु वेगळे सो घरांत शिजलेला घ्यावा. निर्ऋति इत्यादिक देवतांसाठीं जसे तांदूळ ज्या क्रमानें घेतले त्याच क्रमानें त्यांचा पाक करावा असें सर्व ग्रंथांत सांगितलें आहे, म्हणून घरांत सिद्ध झालेल्या अन्नांतच तीळ, दूध मिश्रित करून कृसर व पायस इत्यादिक सिद्ध करणें असें जें अलक्ष्य, आळस इत्यादिकेंकरून केलेलें कर्म तें व्यर्थच होय. तदनंतर यजमानानें द्रव्यांचा त्याग करावा. तो असा—"एतावत्संख्याहुतिपर्याप्तं समिदाज्यचरुद्रव्यमादित्यादिनवग्रहेभ्यो नमम ॥ एवमधिदेवतादिभ्यः ॥ ततोऽष्टोत्तरशतसंख्याहुतिपर्याप्तं घृतमिश्रपायसं अष्टोत्तरशताहुतिनामाष्टाविंशत्याहुतीनावापर्याप्तं समिदाज्यचर्वात्मकद्रव्यत्रयमिदं निर्ऋतये नमम ॥ अष्टाविंशत्याहुतिपर्याप्तं पायससमिच्चर्वाज्यमिंद्राय नमम ॥ एवमद्भ्यः ॥ अष्टाष्टाहुतिपर्याप्तं पायसं विश्वेभ्यो देवेभ्यो १ विष्णवे २ वसुभ्यो ३ वरुणाय ४ अजैकपदे ५ अहयेबुध्न्याय ६ पूष्णे ७ अश्विभ्यां ८ यमाय ९ अग्नये १० प्रजापतये ११ सोमाय १२ रुद्राय १३ अदित्यै १४ बृहस्पतये १५ सर्पेभ्यः १६ पितृभ्यः १७ भगाय १८ अर्यम्णे १९ सवित्रे २० त्वष्ट्रे २१ वायवे २२ इंद्राग्निभ्यां २३ मित्राय २४ नमम ॥ विंशत्यधिकशताहुतिपर्याप्तं कृसरंरक्षोघ्नेऽग्नये" ननम ॥ अष्टाष्टाहुतिपर्याप्तं कृसरं सवित्रे दुर्गायै त्र्यंबकाय कविभ्यो दुर्गायै वास्तोष्पतयेऽग्नये क्षेत्रपालाय मित्रावरुणाभ्याममग्नये च नमम प्रतिद्रव्यं विंशत्यधिकशताहुतिपर्याप्तानि समिच्चर्वाज्यानि श्रियै नमम त्रयोदशाहुतिपर्याप्तं पायसंसोमाय चतुर्गृहीताज्यं रुद्राय स्वराजे एकैकाहुतिपर्याप्तमाज्यं अग्नये वायवे सूर्याय प्रजापतयेच नमम." याप्रमाणें विस्तारसहित त्या त्या द्रव्यांची संख्या व देवता यांच्या उच्चारेंकरून सर्वत्र त्याग करावा. कोणी ग्रंथकार तर, संक्षिप्त रीतीनें त्याग करितात, तो असा;—"इदं उपकल्पितमन्वाधानोक्ताहुतिसंख्यापर्याप्तमन्वाधानोक्ताभ्यो यक्ष्यमाणाभ्यो देवताभ्यो नमम." तदनंतर ग्रहांच्या मंत्रांनीं व निर्ऋति इत्यादिक देवतांच्या मंत्रांनीं यथायोग्य होम केल्यानंतर ग्रहांची पूजा, स्विष्टकृत,

प्रायश्चित्त, होम, बलिदान, पूर्णाहुति, प्रणीतापात्र नेणें इत्यादिक, अग्निपूजा, एथपर्यंत कर्म झाल्यानंतर यजमान इत्यादिकांला अभिषेक करावा. नंतर यजमानानें शुभ्र वस्त्र, गंध धारण करून " मानस्तोके०" या मंत्रानें विभूति धारण करून मुख्य देवतांचें पूजन, विसर्जन, श्रेयोग्रहण, दक्षिणादान हीं कर्में करावीं, व शंभर, पन्नास, किंवा दहा ब्राह्मणांस भोजन घालावें. याप्रमाणें संक्षेप सांगितला.

आश्लेषाशांति.

आश्लेषानक्षत्राच्या एकंदर घटिका साठ, त्यांचे क्रमानें दहा भाग करावे. ते असे— पहिला भाग पांच घटिका, दुसरा सात घटिका, तिसरा दोन घटिका, चवथा तीन घटिका, पांचवा चार घटिका, सहावा आठ घटिका, सातवा अकरा घटिका, आठवा सहा घटिका, नववा नऊ घटिका, दहावा पांच घटिका, याप्रमाणें भाग करून ज्या भागांत जन्म होईल त्याप्रमाणें त्यांचीं फळें क्रमानें जाणावीं. तीं असीं, —राज्य, पित्याचा नाश, मातेचा नाश, कामभोग, पितृभक्ति, बळ, हिंसकपणा, त्याग, भोग, धन, यानंतर चरणविभागानें फळ.तें असें— आश्लेषांचा पहिला चरण शुभ होय, दुसऱ्या चरणीं धननाश, तिसऱ्या चरणीं मातेचा नाश, चवथ्या चरणीं पित्याचा नाश. आश्लेषानक्षत्राच्या शेवटच्या तीन चरणांवर कन्या जन्मली असतां सासवेला मारत्ये. याप्रमाणें वर जो तोहि शेवटच्या तीन चरणांवर जन्मला असतां आपल्या सासवेला मारतो. " आश्लेषानक्षत्राच्या कोणत्याहि चरणीं जन्म झालें असतां त्याची, जन्मदिवसापासून बाराव्या दिवशीं यत्नानें शांति करावी. बाराव्या दिवशीं न झाल्यास जन्मनक्षत्रीं अथवा शुभदिवसीं करावी.

यानंतर उक्तकालीं गोमुखप्रसवशांति करून "अस्य शिशोः आश्लेषाजननसूचित सर्वारिष्टपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं इत्यादि," असा संकल्प करून मूळशांतीप्रमाणें दोन कलशांवर रुद्र व वरुण या देवतांची पूजा करून चोवीस दलांनीं युक्त असें कमळ काढून त्यावर कलश स्थापून त्या कलशाचे ठिकाणीं प्रतिमेवर आश्लेषानक्षत्राची देवता जे सर्प त्यांचें आवाहन करून त्यांच्या दक्षिणप्रदेशीं पुष्यनक्षत्राची देवता जो बृहस्पति त्याचें आवाहन करून उत्तर प्रदेशीं मघानक्षत्राची देवता पितर त्यांचें आवाहन करून चोवीस दलांचे ठिकाणीं पूर्व दळापासून आरंभ करून प्रदक्षिण वर्तनानें पूर्वानक्षत्राची देवता जो भग त्यापासून पुनर्वसु नक्षत्राची देवता अदितिपर्यंत चोवीस देवतांचें आवाहन इत्यादिक करावें. कौस्तुभ ग्रंथांत तर, तैत्तिरीय शाखेच्या मंत्रांनीं पुष्य, मघा आदि करून पूर्वा इत्यादिक नक्षत्राचेंच आवाहन करण्याविषयीं सांगितलें आहे, नक्षत्रांच्या देवतांचें आवाहन सांगितलें नाहीं. तदनंतर अष्टौ दिक्पालांचें आवाहन करून आवाहन केलेल्या सर्व देवतांचें पूजन करावें. यानंतर अग्नि व ग्रह यांची स्थापना करून अन्वा-

धान करावें. आदित्यादि ग्रहांच्या अन्वाधानाचा उद्देश केल्यानंतर प्रधानदेवतांचें अन्वाधान करावें. तें असें;—"प्रधानदेवता: सर्पान् प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्यमष्टाविंशति संख्यंवाघृतमिश्रपायससमिदाज्यचर्वाहुतिभि: बृहस्पतिं पितॄंश्चाष्टाविंशतिसंख्यमष्टसंख्यंवा तैरेवद्रव्यैर्भगादिचतुर्विंशतिदेवता: अष्टाष्टपायसाहुतिभि: रक्षोहणमित्यादि." अवशिष्ट देवतांचा निर्देश मूळशांतिप्रमाणें करावा. मूळशांतीप्रमाणेंच पायस, कृसर, आणि चरु हीं द्रव्यें शिजवून तयार करावीं व यांचा भागहि तसाच करावा. कौस्तुभामध्यें सांगितलेले प्रधानदेवतांचे जे मंत्र त्यांहींकरून त्या त्या देवतांचा होम करावा. अवशिष्ट सर्व कर्म मूळशांतीप्रमाणें जाणावें.

जन्मकालीं ज्येष्ठा नक्षत्र असतां त्याचें फल

"ज्येष्ठानक्षत्राच्या एकंदर घटिका साठ, त्यांचे समसमान दहा भाग करून ज्या भागांत जन्म होईल त्याचें फल पुढें सांगतों त्याप्रमाणें जाणावें. तें असें;—प्रथम भागीं जन्म झालें असतां मातेची आई मृत होते. दुसऱ्या भागीं मातेचा पिता मृत होतो तिसऱ्या भागीं मातुळ मृत होतो. चवथ्या भागीं माता मृत होते. पांचव्या भागीं स्वतां आपण नाश पावतो. सहाव्या भागीं आपल्या गोत्रजांचा नाश करितो. सातव्या भागी मातेचें कुळ व पित्याचें कुळ यांचा नाश करितो. आठव्या भागीं ज्येष्ठबंधूचा नाश करितो. नवव्या भागीं सासऱ्याला मारितो. दहाव्या भागीं निश्चयेंकरून सर्वांला मारितो असें जाणावें. ज्येष्ठानक्षत्रावर पुत्र जन्मला असतां आपल्या ज्येष्ठभ्रात्याचा नाश करणारा होतो. ज्येष्ठानक्षत्रावर कन्या जन्मली असतां ज्येष्ठ दिराला शीघ्र मारिते. ज्येष्ठा नक्षत्राच्या पहिल्या तीन चरणांवर पुत्र जन्मला असतां तो श्रेष्ठहि होतो. ज्येष्ठानक्षत्राच्या शेवटच्या' (चवथ्या) चरणीं पुत्र जन्म पावला असतां पित्याचा, व आपला नाश करणारा होतो."

आतां ज्येष्ठानक्षत्रशांति सांगतों.

बाराव्या दिवशीं किंवा शांत्युक्त शुभदिवशीं गोप्रसवशांति करून, "अस्य शिशोर्ज्येष्ठर्क्षजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वारा०," इत्यादिक संकल्प करून मध्यम कलशावर सुवर्णाच्या प्रतिमेचे ठिकाणीं इंद्राणीसहित ऐरावतावर आरोहण केलेला इंद्र आणि लोकपाळ यांचें आवाहन करून दोन आरक्तवस्त्रें, करंज्यांचा नैवेद्य यांहीं युक्त सोळा उपचारांनी पूजा करावी. त्या कलशाच्या चार दिशांचे ठिकाणीं चार कलश, व त्याच्या पूर्व प्रदेशीं मध्यभागीं शतच्छिद्र कलश असे पांच कलश स्थापून त्यांच्यावर पूर्ण पात्रें ठेवून कलशादिकांवर वरुणाचें आवाहन, पूजा इत्यादिक करावीं. अन्वाधानांत, ग्रहांचें अन्वा-

झाल्यानंतर "इंद्रं पलाशसमिदाज्यचरुद्रव्यैः प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्यया इंद्रायेंद्रोमरुत्वत इतिमंत्रेण प्रजापतिमष्टोत्तरशततिलाहुतिभिः समस्तव्याहृतिमंत्रेण शेषेणस्विष्टकृतं," इत्यादिक अन्वाधान करावें. एकशें आठ ब्राह्मणांला भोजन घालावें. याप्रमाणें ज्येष्ठा नक्षत्रशांतीचा संक्षेप सांगितला.

" चित्रानक्षत्राचें पूर्वार्ध, पुष्यनक्षत्राचे मधले दोन पाद, पूर्वाषाढा नक्षत्राचा तिसरा पाद, आणि उत्तराचा आद्य पाद यांचे ठिकाणीं पुत्र झाला असतां माता, पिता, भ्राता, व आपण यांचा नाश करितो. " उत्तरा हे म्हणजे उत्तराफल्गुनीच्या प्रथम चरणीं असा अर्थ. या विषयीं असा विचार दिसतो— चित्रा नक्षत्राच्या पूर्वार्धीं जन्म झाले असतां गोप्रसव करून नक्षत्र देवतेच्या प्रतिमेची पूजा करून अजादान करावें. या प्रमाणें पुष्याच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या चरणीं जन्म झालें असतां गोप्रसव, नक्षत्र देवतेची पूजा, गोदान हीं करावीं. उत्तराफाल्गुनीच्या पहिल्या चरणीं जन्म असतां नक्षत्रदेवतेची पूजा व तिळपात्राचें दान हीं करावीं. असेंच पूर्वाषाढांच्या तिसऱ्या चरणीं जन्म असतां नक्षत्रदेवतेची पूजा, सुवर्ण दान हीं करावीं. मघानक्षत्राच्या पहिल्या चरणीं जन्म असतां मूळनक्षत्रा प्रमाणें फळ होतें, यास्तव त्या विषयीं गोप्रसव व नक्षत्र देवतेची पूजा, ग्रहमख हीं करावीं. मघानक्षत्राच्या पहिल्या दोन घटिकांत जन्म झालें असतां नक्षत्रगंडांत शांति जी तीहि करावी. रेवती नक्षत्राच्या शेवटच्या दोन घटिका व अश्विनी नक्षत्राच्या पहिल्या दोन घटिका, यांत जन्म झालें असतां नक्षत्रगंडांत, शांति, गोप्रसव, ग्रहमख हीं सर्व करावीं. रेवती, अश्विनी यांच्या इतर भागांचे ठिकाणीं, आणि मघा नक्षत्राच्या शेवटच्या तीन चरणीं जन्म असतां दोषविशेषा विषयीं वचन नाहीं याकरितां शांति इत्यादिक करण्याचें कारण नाहीं. असेंच विशाखांच्या चवथ्या चरणीं जन्म झालें असतां शालक (पत्नीचा भ्राता,) दीर यांचा नाश होतो इत्यादिक दुष्टफळ सांगितलें आहे यास्तव ग्रहमख करावा. कारण, ज्या काला विषयीं दुष्टफल सांगून त्याची शांति सांगितली नाहीं तेथें ग्रहमख करावा असें कमलाकराचें वचन आहे. या प्रमाणें इतर ठिकाणींहि जाणावें. या प्रकारें नक्षत्रांच्या शांति समाप्त झाल्या.

आतां व्यतीपात, वैधृति, संक्रांति यांची फलें व शांति सांगतों.

" पुत्राच्या जन्मसमयीं व्यतीपात, वैधृति, व सूर्यसंक्रांत हीं असून त्यांवर जन्म झालें असतां दरिद्र, द्रव्यनाश, आपणास मृत्यु हीं होतात. व स्त्रियांला शोक, दुःख, सर्वनाश यांतें करणारा होतो, यास्तव गोमुखप्रसव व नवग्रहांनीं युक्त अशी शांति हीं करावीं. "

इत्तकालीं संकल्प इत्यादिक करून पांच द्रोण (पांच अडमणी) परिमित मा- [शाळी] यांची राशि करून आच्यावर अडीच द्रोणपरिमित तांदुळांची राशि, त्याच्या वर सवा द्रोणपरिमित तिळांची राशि करून त्या तिळांच्या राशीवर विधिपूर्वक कलश स्थापित करून त्या कलशावर सुवर्णाच्या प्रतिमेचे ठिकाणीं सूर्याचें आवाहन करून त्याच्या दक्षिण व उत्तर ह्या प्रदेशांचे ठिकाणीं अग्नि व रुद्र यांचें आवाहन करून तीन देवतांचें व्यतीपात शांति व संक्रांति शांति यांचे ठिकाणीं पूजा करावी. व्यतीपात आणि संक्रांति या दोहोंचे ठिकाणीं जन्म झालें असतां व्यतीपात व संक्रांति या दोनाही शांतींचा एकतंत्रानें संकल्प करून एकच शांति करावी. ह्या एकतंत्रशांतिमध्यें पूजा, होम इत्यादिकांची प्रसंगसिद्धि होते. ह्मणजे पूजा होम इत्यादिक द्विगुण करण्याचें प्रयोजन नाहीं. अथवा प्रधान देवतेचा होम दुप्पट करावा असें वाटतें. ग्रहपीठस्थ देवतांचें अन्वाधान झाल्या नंतर " सूर्यं उत्सूर्यो बृहदितिमंत्रेण समिदाज्यचर्वाहुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिः अग्निं रुद्रंच तै रेव द्रव्यैः प्रत्येकमष्टाविंशतिसंख्याहुतिभिः अग्निं दूतमिति त्र्यंबकमिति मंत्राभ्यां मृत्युंजयमष्टोत्तरशततिलाहुतिभिः शेषेणेत्यादि. " याप्रमाणें अन्वाधान करावें. नंतर अभिषेक केल्यावर गाई, वस्त्र, सुवर्ण इत्यादिक दानें करून शंभर ब्राह्मणांला भोजन घालावें. या प्रमाणें व्यतीपात, संक्रांति यांची शांति समाप्त झाली.

आतां वैधृतिशांतीचा विशेष प्रकार सांगतों.

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें भात, तांदूळ व तिळ यांचे राशीवर कलश स्थापन करून त्या कलशावर "त्र्यंबकं०" ह्या मंत्रानें मध्यें रुद्रदेवतेचें व त्याच्या दक्षिणेस "उत्सूर्यं०" ह्या मंत्रानें सूर्याचें, त्याच्या उत्तरेस "आप्यायस्व०" ह्या मंत्रानें सोमाचें याप्रमाणें आवाहन करून पूजा करावी. नंतर अन्वाधान करावें. तें असें;—"रुद्रं समिच्चर्वाज्यैःप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याहुतिभिः सूर्यसोमौ प्रत्येकमष्टाविंशतिसंख्यैस्तैरेवद्रव्यैर्मृत्युंजयं अष्टोत्तरसहस्रशतान्यतरसंख्य तिलाहुतिभिः शेषेणेत्यादि." याप्रमाणें अन्वाधान करून अवशिष्ट कर्म पूर्वीप्रमाणें करावें. संक्रांतीच्या दिवशीं वैधृति असेल तर संक्रांति व वैधृति या दोहोंच्या देवता निरनिराळ्या आहेत याकरितां दोन शांति निरनिराळ्या कराव्या. याप्रमाणें वैधृतिशांतिचा प्रयोग समाप्त झाला.

एक नक्षत्रावर जन्म झालें असतां त्याचीं फळें व शांति

"भ्राते किंवा पितापुत्र ह्यांचे एकाच नक्षत्रावर जन्म झालें असतां त्यांतून एकाला निश्चयेंकरून मृत्यु प्राप्त होतो." पित्याला जन्मनक्षत्रीं किंवा मातेच्या जन्मनक्षत्रीं पुत्राचें किंवा कन्येचें जन्म झालें असतां गोमुखप्रसव करून एकनक्षत्रजननाची शांति करावी.

सोदर भाता व सोदर बहीण यांच्या नक्षत्रीं भ्रात्याचें अथवा बहिणीचें जन्म झालें असतां गोप्रसव केल्यावांचूनच शांति मात्र करावी. संकल्पामध्यें "विषैकनक्षत्रोत्पत्तिसूचित सर्वारिष्टनिरसन" इत्यादिक ऊह करावा. कलशाचे ठिकाणीं आरक्त वस्त्रावर, ज्या नक्षत्रीं जन्म झालें असेल त्या नक्षत्राच्या प्रतिमेची, अथवा त्या नक्षत्राच्या देवतेच्या प्रतिमेची "अग्निर्नःपातु कृत्तिका" इत्यादिक तैत्तिरीयमंत्रांनीं पूजा करावी. नंतर अन्वाधानामध्यें ऊह करावा तो असा,—"इदं नक्षत्रं अमुकांनक्षत्रदेवतांवासमिच्चर्वाज्यैःप्रतिद्रव्य मष्टोत्तरशतसंख्यं शेषेणेत्यादि." मग शेवटीं ज्यांचें एकनक्षत्रीं जन्म झालें असेल त्यांवर अभिषेक करावा. या शांतिमध्यें ग्रहमखाची आवश्यकता नाहीं. क्वचित् ग्रंथामध्यें प्रतिमांचे ठिकाणीं हरिहरांची पूजा करून त्या प्रतिमांचें दान करावें. असेंहि सांगितलें आहे.

आतां ग्रहणावर जन्म झाल्याचें फळ व त्याची शांति हीं सांगतों.

"चंद्र व सूर्य यांच्या ग्रहणीं जर जन्म होईल तर ग्रहणावर होणार जो त्रास निश्चयें मृत्यु होतो, व रोग पिडा,दारिद्र्य,शोक, कलह हीं प्राप्त होतात. या ग्रहण शांतींत गोमुखप्रसव करावा असें वाटतें. ग्रहमख करावा किंवा न करावा. संकल्पांत, "सूर्यग्रहण कालिक प्रसूतिसूचितनिरसन," इत्यादिक ऊह करावा. ग्रहणसमयीं जें नक्षत्र असेल त्याची किंवा त्या नक्षत्रदेवतेची सुवर्णप्रतिमा करावी. सूर्यग्रहण असेल तर सूर्याची सुवर्णप्रतिमा,चंद्रग्रहण असेल तर रुप्याचें चंद्रबिंब (जसें असेल तसें) करून दोनहि ग्रहणांमध्यें शिशाची राहुप्रतिमा नागाकार करून गोमयानें सारवलेल्या अशा शुद्ध भूमीवर शुभ्र वस्त्र घालून त्यांजवर तीन देवतांची पूजा करावी. एथें कलश स्थापन इत्यादिक करूं नये. त्या वस्त्रावर मध्यभागीं "आकृष्णेन०" या मंत्रानें सूर्य, त्याच्या दक्षिणभागां "स्वर्भानोरध०" या मंत्रानें राहु व उत्तरप्रदेशीं नक्षत्रदेवता, याप्रमाणें आवाहन करून पूजा करावी. चंद्रग्रहण असतां "आप्यायस्व०" या मंत्रेंकरून मध्यभागीं चंद्राची पूजा करावी, व दोन पार्श्वभागीं राहु व नक्षत्रदेवता यांचें आवाहन पूर्वींप्रमाणें करून पूजा करावी. सूर्यग्रहण असेल तर अन्वाधानामध्यें "सूर्यं अर्कसमिदाज्यचरुतिलैःप्रत्येकं अष्टोत्तरशतसंख्य याराहुं दूर्वाज्यचरुतिलैस्तावत्संख्यैर्नक्षत्रदेवतांजलवृक्षसमिदाज्यचरुतिलैस्तावत्संख्यया शेषेणेत्यादि," असा ऊह करावा. चंद्रग्रहण असेल तर "चंद्रं पालाशसमिदाज्यचरुतिलैः" असा विशेष, अवशिष्टकर्म पूर्वीं प्रमाणें जाणावें. शेवटीं ग्रहांच्या कलशांतील उदकानें अथवा पंचगव्य, पंचत्वचा, पंचपल्लव इत्यादिकांनीं युक्त अशा लौकिक उदकानें अथवा

केवळ लौकिक उदकानेंच अभिषेक करावा. — ग्रहणाच्या वेळसमयीं जन्म झालें तर शांति करूंच नये, तर दुष्ट काल आहे याकारितां रुद्राभिषेक करावा असें वाटतें.

आतां नक्षत्रगंडांत व त्याची शांति.

रेवती, आश्लेषा, आणि ज्येष्ठा ह्या तीन नक्षत्रांच्या शेवटच्या दोन दोन घटिका, अश्विनी, मघा, मूळ ह्या तीन नक्षत्रांच्या पहिल्या दोन दोन घटिका, याप्रमाणें चार घटिका परिमित असा तीन प्रकारचा नक्षत्रगंडांत होतो. "अश्विनी, मघा व मूळ यांच्या पूर्वार्धीं पुत्राचें जन्म झालें असतां पित्याला पीडा होते. रेवती, आश्लेषा, आणि ज्येष्ठा यांच्या उत्तरार्धीं जन्म झालें असतां मातेला पीडा होते. गंडांतावर जन्म झालेल्या सर्वांचा त्याग करावा. सहा महिन्यांपर्यंत त्या मुलाचें दर्शन करूं नये. अथवा भक्तिमान् होत्साता सोमाच्या मंत्रानें मोठी शांति करावी." शांतीचा संकल्प—"अस्य शिशोरेवत्यश्विनीसंध्यात्मकगंडांतजननसूचितारिष्टनिरासार्थं नक्षत्रगंडांतशांतिं करिष्ये," असा संकल्प करावा. गोमुख प्रसव करून सोळा पळें, आठ पळें किंवा चार पळें वजन असें कांस्यपात्र करून त्यामध्यें पायस (खीर,) किंवा दूध घालून त्यांत लोण्यानें भरलेला असा शंख ठेवून त्या शंखावर रुप्याचें चंद्रबिंब ठेवून "सोमोहं" या भावनेनें ध्यान करून "आप्यायस्व०" ह्या मंत्रानें चंद्राची पूजा करावी. पूजा झाल्यावर "आप्यायस्व०" ह्या मंत्राचा एक हजार जप करावा, व ग्रहमखसंबंधी होम करावा. ह्या शांतींत प्रधानदेवतेचा होम नाहीं. दुसऱ्या ग्रंथामध्यें तर तांब्याच्या कलशावर रुप्याचे प्रतिमेचे ठिकाणीं बृहस्पतीच्या मंत्रानें वागीश्वराची पूजा करून त्याच्या उत्तरेस चार कलश स्थापून त्यांमध्यें पंचपल्लव इत्यादिक, कुंकुम, चंदन, कुष्ठ, गोरोचन हीं घालून वरुणाची पूजा करावी असें सांगितलें आहे. नतर आचार्याला शंख व मौक्तिक यांसह चंद्रबिंबाचें दान करावें. वर दाखविलेला ग्रंथांतरींचा पक्ष स्वीकारला असतां तांब्याच्या कलशासहित वागीश्वरप्रतिमेचें दान आयुष्याच्या वृद्धीकरितां, "सहस्राक्षेण०" ह्या मंत्राचा जप, व दहापेक्षां जास्त ब्राह्मणांला भोजन हीं करावीं.

आतां तिथिगंडांत लग्नगंडांत, यांची शांति.

पंचमी, षष्ठी; दशमी, एकादशी; पौर्णिमा, किंवा अमावास्या, प्रतिपदा ह्या तिथींचे संधीच्या ज्या दोन घटिका (ह्मणजे पंचमीची शेवटची एक व षष्ठीची पहिली एक) त्यांला तिथिगंडांत असें ह्मणतात. कर्क, सिंह; वृश्चिक, धनु; मीन, मेष; ह्या लग्नांचे संधीची एक घटिका (कर्काची अर्धी व सिंहाची अर्धी मिळून एक) तिला लग्नगंडांत ह्मणतात. त्यामध्यें तिथिगंडांताच्या पूर्वार्धीं जन्म झालें असतां तत्कालीं स्नान करून वृषभाचें दान किंवा तितकें द्रव्य दान करून जननाशौच गेल्यानंतर शांति करावी. तिथिगंडां

ल्याच्या उत्तरार्धी जन्म झाले असतां शांति मात्र करावी. लग्नगंडांताच्या पूर्वार्धी जन्म झाले असतां सुवर्णाचें दान करावें. उत्तरार्धी जन्म झाले असतां शांति मात्र करावी. कलशा-वर सुवर्णाच्या प्रतिमेचे ठिकाणीं वरुणाची पूजा करून वरुणाच्या उद्देशानें प्रत्येक द्रव्याचा १०८ याप्रमाणें समिधा, चरु, तिळ, आणि यव यांचा होम करावा. जव, व्रीहि उडीद, तिळ, मूग यांचें दक्षिणेच्या स्थानीं दान करावें.

दिनक्षय इत्यादिकांची शांति.

"दिनक्षय, कल्याणी, यमघंटयोग, दग्धयोग मृत्यु, दुष्टयोग, आणि तिथींच्या निषिद्ध घटिका यांचे ठिकाणीं व पापवारयोगीं जन्म झाले असतां तें जन्म अतिदोषकारक होतें." यमघंट इत्यादिक योग ज्योतिष ग्रंथांत प्रसिद्ध आहेत. दुष्टयोग व तिथि यांच्या निषिद्ध घटिका—"विष्कंभ व वज्रयोग यांच्या पहिल्या तीन तीन घटिका, गंड व अतिगंड यांच्या सहा सहा घटिका, परिघाचें अर्ध, शूलाच्या पांच घटिका, व्याघाताच्या नऊ घटिका याप्रमाणें घटिका टाकाव्या. चतुर्थीच्या ८, षष्ठीच्या ९, अष्टमीच्या १४, नवमीच्या २९, द्वादशीच्या १०, चतुर्दशीच्या ५, याप्रमाणें तिथींच्या पहिल्या घटिका टाकाव्या." याप्रमाणें सांगितलेल्या त्या जाणाव्या. दिनक्षय इत्यादिक जे दोष त्यांतून एकेक दोषानें दूषित अशा काळीं जन्म झाले असतां शिवावर रुद्राच्या एकादशिनीनें अभिषेक करावा. दोन तीन दोष असून त्या समयीं जन्म झाले असतां ग्रहयज्ञ, पिंपळाला प्रदक्षिणा इत्या-दिक दोन तीन प्रकार करावे. "शिवाच्या देवालयीं भक्तीकरून घृताचा दिवा लावावा. गणपतीचें सूक्त, पुरुषसूक्त, सौरसूक्त, मृत्युंजयजप, शांतिसूक्तांचा जप, रुद्रजप, हीं केल्यानें मृत्यूला जिंकणारा होतो," असें वचन आहे या करितां बहुत दोष असतील तर वाक्यांत सांगितलेले जपाहि करावे.

आतां विषघटींची शांति सांगतों.

कौस्तुभांत तिथि, वार आणि नक्षत्रें यांच्या विषघटिका सांगितल्या आहेत तथापि, ज्योतिष ग्रंथांमध्यें नक्षत्रांच्याच विषघटिका महादोषकारक असें सांगितलें याकरितां नक्षत्रांच्या विषघटींतच जन्म झाले असतां सांगितलेली शांति करावी. तिथि, वार यांच्या ज्या विषघटी त्या अल्पदोषकारक आहेत यास्तव त्यांचे ठिकाणीं जन्म असतां रुद्राभिषेक इत्यादिक करावा. विषघटींचें लक्षण कौस्तुभ इत्यादिक ग्रंथांतून पहावें. विषघटिका व पापग्रहानें युक्त असें लग्न व लग्नांश यांचे ठिकाणीं जो उत्पन्न झाला तो पिता, माता, धन, व आपण यांचा नाश—विष, शस्त्रें, अस्त्रें, यांहींकरून करणारा होतो." "एत

द्विषनाडीषु शिशुजननसूचितारिष्टेत्यादि." असा संकल्प करून एका कलशावर चार प्रतिमा ठेऊन त्यांचे ठिकाणीं रुद्र, यम, अग्नि, आणि मृत्यु या देवतांची, "कद्रुद्रायवमाय सोमं अग्निर्मूर्धा परंमृत्यो०" ह्या मंत्रांनीं पूजा करावी. ग्रहांचें अन्वाधान केल्यानंतर "रुद्रयमाग्निमृत्यून्समिच्चरुघृततिलाहुतिभिः प्रतिदैवतं प्रतिद्रव्यं अष्टोत्तरशतसंख्याभिः शेषेण०" असें अन्वाधान करावें. घरांत सिद्ध केलेल्या चरूचा होम करावा.

आतां जुळें जननाची शांति सांगतों.

ज्याची स्त्री जुळें प्रसवेल त्यानें शांति करावी. तो अग्निहोत्री असेल तर त्यानें "मरुत्वत् अग्नीला, तेरा कपालांनी युक्त असा पुरोडाष करावा" असी ऋग्वेदशाखेच्या ब्राह्मणांत सांगितलेली इष्टि करावी. अथवा आश्वलायनसूत्रांत सांगितलेला केवळ मारुत याग करावा. गृह्याग्नीनें युक्त असा आश्वलायनशाखी असेल तर त्यानें मारुत चरु करावा. कारण, "ज्याची स्त्री किंवा गाय जुळें प्रसवेल त्यानें मरुत् देवतांसाठीं चरु किंवा पूर्णाहुति करावी" असें कारिकावचन आहे. गृह्याग्निविरहित आश्वलायन असेल त्यानें कात्यायनानें सांगितलेली शांति लौकिकाग्नीवर करावी. अग्निहोत्री असेल तर त्यानें, "मम-भार्यायमलजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं मारुतेष्ट्या यक्ष्ये," असा संकल्प करावा. गृह्याग्नियुक्त असेल त्यानें, "मारुतस्थालीपाकेन यक्ष्ये," असा संकल्प करावा. अग्निविरहित असेल त्यानें, "सग्रहमखां कात्यायनोक्तां शांतिं करिष्ये," असा संकल्प करून पुण्याहवाचनापासून आचार्यवरणांत कर्म करावें. आठ दिशांचे ठिकाणीं आठ कलश यथाविधि स्थापन करून त्या कलशांत उदक घालणें इत्यादिक पासून सर्वौषधी घालणें एथपर्यंत कर्म करून वरुणाची पूजा करावी. आठ कलशांतल्या उदकानें दंपतींला अभिषेक "आपोहिष्ठा० ऋचा ३, कयान० ऋचा ३ आनःस्तुत० ऋचा ६, एकून ऐंद्रीऋचा ७, मोषुवरुण० ऋचा ५, इदमापः० ऋचा १, अपनवा अग्निऋचा ८." ह्या ऋचांनीं करावा. नंतर अभिषेक केलेल्या दंपतीनीं शुभ्र वस्त्रें, चंदन धारण करून उत्तर दिशेचे सन्मुख बसावें. पूर्वाभिमुख होत्साता आचार्यानें अग्नि व ग्रह यांची स्थापना केल्यानंतर अन्वाधान करावें. तें असें,—"अपस्तिसृभिराज्याहुतिभिरिंद्रं सप्तभिर्वरुणं पंचभिरपएकयाग्निमष्टाभिराज्याहुतिभिः पूर्वाभिषेकार्थमुक्तैश्चतुर्विंशतिमंत्रैरग्निं सोमं पवमानं पावकं मारुतं मरुतः यमं अंतकं मृत्युंचैकैकया चर्वाहुत्या नाममंत्रैःशेषेण०" इत्यादिक अन्वाधान करावें. छत्तीस वेळ मंत्ररहित निर्वाप (तांदुळ घेणें) करून तितक्या संख्येनें ते धुवावे. शेवटीं ग्रहांच्या कलशांतील उदक इत्यादिकानें अभिषेक करावा. दासी, म्हैस, घोडी, गाई, हत्तीण ह्या जुळें प्रसवल्या असतांहि ही शांति करावी. ग्रह-

संबंधीं उत्पात; घुबड, कपोत, गीध, ससाणा, हे पक्षी घरांत शिरले असतां; स्तंभप्ररोह (खांबाला पल्लव येणें); वारुळ उत्पन्न होणें; मधमाशांनीं घरांत मोहोळ करणें; आसन, पलंग, यान (पालखी इ०) यांचा आकस्मिक नाश होणें; पाल पडणें; सरठ चढणें; छत्र, ध्वज यांचा आकस्मिक नाश; असेच दुसरे उत्पात होणें याचे ठिकाणींहि ही शांति करावी असें कात्यायन ऋषींचें मत आहे. ती शांति साग्निक असे कात्यायनशाखी यांनीं आपल्या गृह्याग्नीवर करावी. अग्निविरहित असे कात्यायन यांनीं व इतरांनीं लौकिकाग्नीवर करावी. याप्रमाणें यमलजनन इत्यादिकांची शांति समाप्त झाली.

तीन पुत्र होऊन चवथी कन्या किंवा तीन कन्या होऊन चवथा पुत्र असे झाले तर त्याचें फळ व शांति.

"तीन सारखे पुत्र होऊन चवथी कन्या होईल अथवा तीन सारख्या कन्या होऊन चवथा पुत्र होईल तर माता, पिता, कुल, यांला मोठें अनिष्ट होतें. ज्येष्ठपुत्राचा नाश, द्रव्यहानि किंवा मोठें दुःख हीं होतात." गोप्रसव करून शांतीचा संकल्प करावा. तो असा;—"ममसुतत्रयजन्मानंतरं कन्याजननसूचितसर्वारिष्टेति" अथवा "कन्यात्रयजन्मानंतरं पुत्रजननसूचितेति," याप्रमाणें तीन पुत्र किंवा तीन कन्या जसें निमित्त असेल तसा संकल्प करावा. स्थंडिलाच्या पूर्वप्रदेशीं ग्रहांचें स्थापन झाल्यानंतर ग्रहांच्या उत्तर दिशेचे ठिकाणीं पांच कलश स्थापून त्या कलशांवर सुवर्णप्रतिमांचे ठिकाणीं ब्रह्मा, विष्णु, महेश, इंद्र आणि रुद्र यांचें आवाहन करून त्यांची पूजा करावी. आवाहन व पूजा यांचे मंत्र—"ब्रह्मजज्ञानं० इदंविष्णु० त्र्यंबकं० यतइंद्र० कद्रुद्राय०." ग्रहपीठस्थ देवतांचें अन्वाधान केल्यानंतर "ब्रह्माणं विष्णुं महेशं इंद्रं रुद्रंच प्रत्येकं समिदाज्यचरुतिलैः प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरसहस्राष्टोत्तरत्रिशताष्टोत्तरशतान्यतमसंख्याहुतिभिः शेषेण०" इत्यादिक अन्वाधान करावें.

आतां दंतांसहित जन्म झालें असतां त्याची शांति सांगतों.

"ज्या मुलास दांत प्रथम वरचे येतात, अथवा दंतांसह जो जन्मतो, दुसरा, तिसरा, चवथा, पांचवा या मासांत जर दांत आले तर मोठें भय प्राप्त होतें, अथवा मातेला, पित्याला किंवा आपणालाच खातो. आठव्या मासांत किंवा सहाव्या मासांत ज्या मुलाला दांत येतात त्याची माता अथवा पिता हे नाश पावतात. अथवा स्वतां बालकच पीडित होतो, यांत संशय नाहीं. कोणी ग्रंथकार तर, आठव्या मासांत दांत आले असतां शुभ असें सांगतात — शांतीचा संकल्प — पहिल्यानें वरचे दांत आले असल्यास, "अस्य शिशोःप्रथम मूर्ध्वदंतजननसूचितसर्वारिष्टेत्यादि." दंतांसहित जन्म झालें असल्यास, "सदं-

तजननसूचित०" दुसऱ्या मासांत दांत आले असल्यास, "द्वितीयमासे दंतजननसूचित०" याप्रमाणें जसें निमित्त असेल तसा संकल्प करावा. स्थंडिलाच्या उत्तरप्रदेशीं नौका किंवा स्वस्तिकानें युक्त सुवर्णपीठ याच्यावर बालकाला बसवून सर्वौषधींनीं युक्त अशा उदकानें बालकाला स्नान घालावें. नंतर स्थंडिलाच्या पूर्वभागीं कलशावर सहा प्रतिमा मांडून त्या प्रतिमांचे ठिकाणीं धाता, वन्हि, सोम, वायु, पर्वत, आणि केशव ह्या सहा देवतांची पूजा करून ग्रहांचे अन्वाधान केल्यानंतर. "धातारं सकृच्चरुणा वन्ह्यादिपंचदेवता एकैकयाज्याहुत्या शेषेण०" इत्यादिक अन्वाधान करावें. नंतर "धात्रेत्वाजुष्टंनिर्वपामि०" इत्यादिक ह्मणून निर्वाप, प्रोक्षण हीं कर्मे करावीं. नाममंत्रानें चरुहोम करावा. स्रुवापात्रानें वन्हि इत्यादिक पांच देवतांला पांच घृताच्या आहुति देणें त्या नाममंत्रानेंच द्याव्या. होम झाल्यानंतर दक्षिणा देऊन सात दिवस यथाशक्ति ब्राह्मणांला भोजन घालावें. आठव्या दिवसीं सुवर्ण इत्यादिक दान करून कर्म ईश्वराला समर्पण करावें. सहावा व आठवा या मासांत दांत आले असतील तर एका बृहस्पती देवतेची पूजा करावी, व दहीं, मध, घृत यामध्यें भिजवलेल्या अशा पिंपळाच्या समिधांचा बृहस्पतीच्या मंत्रानें १०८ होम करून घृतानें स्विष्टकृत् इत्यादिक होम करावा. याप्रमाणें दंतांसहित जन्म झाल्याची शांति समाप्त झाली.

विपरीत उत्पत्ति झाली असतां त्याची शांति.

"जेथें मनुष्याच्या, गाईच्या गर्भाचे ठिकाणीं विपर्यास (जसा असावा तसा न होणें तो) होतो, व अद्भुतें उत्पन्न होतात तेथें त्या देशाचा नाश होतो. मनुष्य, पशु, गज, अश्व, मृग, पक्षी, यांला विजातीय, दंतांसहित, अकाळविकाळ असे गर्भ होतात, व जेथें पुष्कळ डोक्यांचे, मस्तकरहित, पुष्कळ कानाचे, कर्णरहित, एकशृंगाचे, दोन शृंगांचे तीन शृंगांचे, तीन भुजांचे, चार भुजांचे, लांब कानांचे, गजासारख्या कानांचे, असे मनुष्य होतात तेथें श्रेष्ठ अशा राजकुळाचा व धनाचा नाश होतो. याकरितां चरु, घृत, पळसाच्या समिधा यांचा दरएक द्रव्याचा १००८ होम करावा. ब्राह्मणांस भोजनादि दानें करून तृप्त करावें. मस्तकहीन, तसाच दोन तीन मस्तकांनीं युक्त असा प्राणी झाला असतां तें सूर्यसंबंधी अद्भुत होय, याकरितां सूर्याची पूजा करून दधि, मध, घृत यांत भिजवलेल्या अशा रुईच्या समिधांनीं सूर्याच्या उद्देशानें होमहि करावा. हरिणी सर्प, बेडूक, मनुष्य यांतें प्रसवली असतां तें अद्भुत बृहस्पतिसंबंधी होय. त्याविषयीं बृहस्पतीची पूजा करून दधि, घृत यांत भिजवलेल्या अशा उंबराच्या समिधांचा होम करावा. स्त्रियेचा गर्भपात अथवा स्त्रिया यमळ (जुळें) किंवा दंतांसहित प्रसवतात, उत्पन्न

होतांच हसतात, इत्यादिक जें अद्भुत तें बुधसंबंधीं होय. वास्तव याविषयीं बुधासाठीं पूजा, होम करावे.

याप्रमाणें संक्षेपेंकरून यथामति जननशांति सांगितल्या. जप, अभिषेक याक-रितां सूक्तादिकांनीं अति विस्तृत असून प्रसिद्ध असे दुसरे प्रयोग कौस्तुभ इत्यादिक ग्रंथीं पुष्कळ सांगितले आहेत. ह्या माझ्या ग्रंथाच्या कृतीनें भगवान् विठ्ठल प्रभु संतुष्ट असो.

नामकरणसंस्कार.

जन्मदिवसीं जातकर्मसंस्कार केल्यानंतर नामकर्माचा काल क्वचित् ग्रंथांत सांगितला आहे. अकराव्या दिवसीं अथवा बाराव्या दिवसीं ब्राह्मणाचा नामकर्मसंस्कार करावा. दहाव्या दिवसीं, अशौच असतांहि वचन आहे याकरितां नामकर्म करावें, असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. क्षत्रियांचा नामकरणसंस्कार तेराव्या किंवा सोळाव्या दिवसीं करावा. वैश्यांचा सोळाव्या अथवा विसाव्या दिवसीं करावा. शूद्रांचा बाविसाव्या दिवसीं किंवा मासांतीं करावा. मासांतीं, शंभराव्या दिवसीं, अथवा वर्षांतीं याप्रमाणें ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांचा क्रमानें गौण काल जाणावा. ब्राह्मण इत्यादि मुख्यकालीं (नामकर्म) करील तर शुभतिथि, शुभ नक्षत्रें, अनुकूल चंद्र इत्यादिक गुण पाहण्याची गरज नाहीं. सांगित-लेला मुख्यकाल टळून गेला असतां शुभतिथि, शुभनक्षत्र इत्यादिक अवश्य पाहावें. वैधृति, व्यतीपात, संक्रांति, ग्रहणदिवस, अमावास्या, भद्रा ह्या दिवसीं जरी काल प्राप्त झालेला असेल तथापि त्या दिवसीं नामकर्मादिक शुभ कर्म करूं नये. ह्या नामकर्माविषयीं मल-मास, गुरुशुक्रांचें अस्त इत्यादिकांचा दोष नाहीं असें सांगितलें आहे. अपराण्हकालीं व रात्रीं नामकर्म करूं नये.

उक्तकालाचा अतिक्रम झाला असतां अपेक्षित असीं शुभतिथि इत्यादिकः—चतुर्थी, षष्ठी अष्टमी, नवमी, द्वादशी, चतुर्दशी, पौर्णिमा यांवांचून इतर तिथि प्रशस्त होत. सोमवार, बुधवार, गुरुवार, व शुक्रवार हे शुभ होत. आश्विनी, उत्तरा, उत्तराषाढा, उत्तराभा द्रपदा, रोहिणी, मृग, पुनर्वसु, पुष्य, हस्त, स्वाती, अनुराधा, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, रेवती हीं नक्षत्रें शुभ होत. वृषभ, सिंह, वृश्चिक हीं लग्नें प्रशस्त होत.

नामाचे प्रकार.

नामें चार प्रकारचीं आहेत. तीं असीं,—देवतासंबंधि नाम, माससंबंधी नाम, नक्षत्र संबंधी नाम, आणि व्यवहारसंबंधी नाम, याप्रमाणें चार प्रकारचीं नामें जाणावीं. अमुक देवताभक्त (जसें, हरिहरेश्वरभक्त इ०) अशा आकाराचें जें देवतानाम तें पहिलें. "वैशा-

दिक माससंबंधि नांवें—वैकुंठ, जनार्दन, उपेंद्र, यज्ञपुरुष वासुदेव, हरि, योगीश, पुंडरीकाक्ष, कृष्ण, अनंत, अच्युत, आणि चक्री,याप्रमाणें हीं बारा नांवें क्रमेंकरून सांगतात,'' याप्रमाणें जें माससंबंधि नांव तें दुसरें. ह्या नामप्रकरणीं मास घेणें ते चांद्रमास घ्यावे, व ते शुक्लपक्षापासून कृष्णपक्षापर्यंतच घ्यावे. ज्या नक्षत्रीं जन्म झालें असेल त्या नक्षत्राचा वाचक जो शब्द त्या शब्दाहून 'जातः' ह्या अर्थी विहित तद्धित प्रत्यय करून जें सिद्ध झालें नाम तें नक्षत्र नाम तिसरें. तें असें,—आश्वयुक् (अश्विनी नक्षत्रावर झालेला तो इ०, याप्रमाणें पुढच्या सर्व नक्षत्रसंबंधी नामांचे अर्थ जाणावे.) आपभरण, कार्तिक, रौहिण, मार्गशीर्ष; आर्द्रक, पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेष, माघ, पूर्वाफल्गुन, उत्तराफल्गुन, हस्त, चैत्र, स्वाति, विशाख, अनुराध, ज्यैष्ठ, मूलक, पूर्वाषाढ, उत्तराषाढ, आभिजित, श्रावण, धनिष्ठ, शतभिषक्,पूर्वाप्रौष्ठपाद, उत्तराप्रौष्ठपाद, रैवत, याप्रमाणें जाणावीं. कोणी ग्रंथकार तर, "चु. चे, चो, ला अश्विनी" इत्यादिक ज्योतिष ग्रंथामध्यें सांगितलें जें अवकहडाचक्र त्यावरून अश्विनी इत्यादिकांचे चार चरणांचे ठिकाणीं चूडामणि, चेदीश, चोलेश लक्ष्मण इत्यादिक नाक्षत्र नांवें ठेवितात. परंतु तसें नांव ठेविणें तें श्रौतग्रंथादिकांला मान्य नाहीं. सांख्यायन जे ते तर, कृत्तिकांवर उत्पन्न झालेल्याचें 'अग्निशर्मा' असें नक्षत्र देवताप्रयुक्त नांव ठेवितात. याप्रमाणें कात्यायनशाखी जे तेहि असेंच नाक्षत्र नांव ठेवितात. नक्षत्रसंबंधि नांव तेंच अभिवादनीय (माता, पिता व गुरु यांना नमस्कार करण्यास योग्य) व तें मौंजी होईपर्यंत गुप्त असून आईबापांला मात्र माहीत असावें. व्यवहारसंबंधि नांव तें चवथें. तें व्यावहारिक नांव कवर्ग इत्यादिक वर्गांतील तिसरा, चवथा, व पांचवा आणि हकारवर्ण, यांतून कोणत्याहि वर्णाचें पाहिलें अक्षर असावें, य, र, ल, व यांतून कोणताहि वर्ण मध्यें असावा, व ऋ, लृ, या वर्णांनी विरहित असून अंतीं विसर्ग, आणि पिता, पितामह (आजा), प्रपितामह (पणजा) ह्या तीन पुरुषांतून कोणाचेंही वाचक असून शत्रु नामांनीं भिन्न, तद्धितप्रत्ययविरहित, कृत्प्रत्यय आहे शेवटीं ज्यास असें पुरुषांचें समसंख्य अक्षरांचें, स्त्रियांचें विषमसंख्य अक्षरांचें असें नाव ठेवावें. जसें,—देव, हरि. याप्रमाणें सांगितलेलीं सर्व लक्षणें न मिळतील तर सम अक्षरांचें पुरुषांचें व विषमाक्षरांचें स्त्रियांचें, याप्रमाणें एक लक्षणानें युक्त असेंच ठेवावें. जसें,—रुद्र, राजा इत्यादिक. एथें अक्षर ह्मणजे स्वर समजावे. व्यंजनें जीं त्यांविषयीं संख्यानियम नाहीं. या विषयीं विशेष सांगतों—प्रतिष्ठेची इच्छा करणारा असेल तर दोन अक्षरांचें व ब्रह्मतेजाची इच्छा करणारा असेल तर चार अक्षरांचें नांव ठेवावें,व नांवाच्या शेवटीं लकार, रेफ हे नसावे. आपस्तंब, हिरण्यकेशी सूत्रामध्यें तर, प्रातिपादिक आहेआदिज्यास व धातु आहे अंतीं ज्यास असें

नावठेवावें; असें,—हिरण्यदा, याप्रमाणें; किंवा उपसर्गानें युक्त असें, असें, सुश्रीः इत्या दिक विशेषप्रकार सांगितला आहे. तें व्यवहारसंबंधी नांव, शर्मपदांत किंवा देवपदांत ब्राह्मणाचें ठेवावें. वर्मपदांत अथवा राजपदांत क्षत्रियाचें ठेवावें. गुप्तपदांत किंवा दत्तपदां त वैश्याचें ठेवावें. शूद्राचें दासपदांत ठेवावें. व्यावहारिक नांवें देवालयें, राजवाडे इत्या दिकांचींहि ठेवावीं. कारण, "देवालयें; गज; अश्व; वृक्ष; वापी, कूप, सर्व बाजार; विकण्या चे पदार्थ, चिन्हें. स्त्रिया, पुरुष; काव्यादिक; कवि, पशु; इत्यादिक, व राजवाडे, यज्ञ; यांचीं यथा योग्य नांवें ठेवावीं असें वचन आहे:

प्रयोगाचा विशेष प्रकार.

गर्भाधान इत्यादिक संस्कारांचा लोप झाला असेल तर प्रत्येक संस्काराचे पादकृच्छ्र, समजून उमजून न केले असतील तर अर्धकृच्छ्र प्रायश्चित्त, जातकर्माचा काळ टळून गेला एतन्निमित्तक कर्तव्य जो घृताचा होम तो पूर्वीं करून नंतर करावें. तें असें,—"जातकर्मणः कालातिपत्तिनिमित्तकदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रायश्चित्तहोमं करिष्ये," " असा संकल्प करून अग्निस्थापन, इध्मास्थापन इत्यादिक जें पाकयज्ञाचें तंत्र त्यानें युक्त किंवा अग्निस्थापन, आज्याचा संस्कार, पात्रांचा संस्कार यांहीं करून मात्र युक्त असा, "भूर्भुवःस्वःस्वाहा" ह्या समस्त व्याहृतिमंत्रानें आज्याचा होम करावा. होम समाप्त करून संस्कारलोपाचा प्रायश्चित्तसंकल्प करावा. तो असा;— "गर्भाधानपुंसवनान वलोभनसीमंतोन्नयनलोपजानितदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं एतावतःपादकृच्छ्रान् बुद्धिपूर्वकलोपेऽर्धकृच्छ्रानुतत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रयभूत यथाशक्तिरजतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्ये" असा संकल्प करून तितकें द्रव्य द्यावें. जातकर्म व नामकर्म हे दोन संस्कार एक तंत्रानें कर्तव्य असतील तर पूर्वीं सांगितलेल्या जातकर्माचे संकल्पाचे वाक्याचा उच्चार करून एकतंत्राचा संकल्प करावा. तो असा,— "अस्य कुमारस्यायुरभिवृद्धिव्यवहार-सिद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नामकर्मचतंत्रेण करिष्ये," असा संकल्प करून पुण्याहवाचन इत्यादिक करावें. पुण्याहवाचनांत वाक्य ह्मणावें. तें असें;— "जातकर्मनामकर्मणोः पुण्याहं भवंतो ब्रुवंतु," असें ह्मणून "अस्य कुमारस्य जातकर्मणे एतन्नाम्नेअस्मैच स्वस्ति भवंतो ब्रुवंतु," असें स्वस्ति शब्दाविषयीं ह्मणावें. त्या रीतीनेंच ब्राह्मणांनीं प्रतिवचन (प्रत्युत्तर) ह्मणावें. नुस्तें नामकरण कर्तव्य असेल तर, "नामकर्मणः पुण्याहं भवंतो ब्रुवंतु," असें ह्मणून स्वस्ति शब्दाविषयीं "अमुकनाम्ने अस्मै स्वस्ति भवंतो ब्रुवंतु" असें ह्मणावें. ब्राह्मणांनीं "अमुकनाम्ने अस्मै स्वस्ति," असें प्रतिवचन बोलावें. नांवें लिहिणें त्यांमध्यें तीन नामें शर्मादि शब्दविरहित लिहून

व्यावहारिक नांव शर्मादिपदांत लिहावें. अभिवादनाविषयीं (नामगोत्रोच्चारपूर्वक नम स्काराविषयीं)नाक्षत्र नाम जें त्याचाहि शर्मादिपदांत सर्वत्र उच्चार करावा. अवशिष्ट (ह्या ग्रंथीं न सांगितलेला)प्रयोग प्रयोगग्रंथामध्यें पहावा.

स्त्रियांचें नामकर्म.

संकल्पामध्यें "अस्याः कुमार्याः" इतका विशेष जाणावा. पुण्याहवाचनामध्यें "एत स्यै अस्यै स्वस्ति" इत्यादिक विशेष समजावा 'भक्ता' असें आवंत देवतानाम; मास नांवामध्यें चक्रिणी, वैकुंठी, वासुदेवी, हीं तीन ईकारांत जाणावीं, हरि हें नांव कन्यापुत्रा विषयीं सारखें. बाकी आठ (जनार्दना, उपेंद्रा, यज्ञपुरुषा, योगीशा, पुंडरीकाक्षा, कृष्णा, अनंता, अच्युता) आवंत जाणावीं. रोहिणी, कृत्तिका याप्रमाणें यथायोग्य नाक्षत्र नांव ठेवावें असें मातृदत्ताचें मत आहे. आश्वलायनशाखी यांनीं स्त्रियांचें नाक्षत्र नांव ठेवूं नये. व्यावहारिक नांव ठेवणें ते 'यज्ञदाशर्मा' असें पुरुषाप्रमाणें ठेवावें. पूजा इत्यादिक कर्म करणें तें वैदिकमंत्रविरहित पुरुषाप्रमाणें करावें. पिता सन्निध नसेल तर कन्या व पुत्र यांचा नाम संस्कार पितामह (पित्याचा पिता)इत्यादिकानें करावा. या प्रमाणें नामसंस्कार समाप्त झाला.

मुलास पाळण्यांत घालणें.

"पुत्राला पाळण्यांत घालण्याविषयीं बारावा दिवस शुभ होय; कन्येला पाळण्यांत घालण्यास तेरावा दिवस शुभ होय, ह्या दोन दिवसीं शुभ नक्षत्राचा विचार करण्याची गरज नाहीं. इतर दिवसीं असेल तर दिनशुद्धि पाहावी." उत्तरा, उत्तराषाढा, उत्तराभा द्रपदा, रोहिणी, हस्त, अश्विनी, पुष्य, रेवती, अनुराधा, मृग, चित्रा, पुनर्वसु, श्रवण, स्वाती, ह्या नक्षत्रीं; शुभवारीं (सोमवार, बुधवार, बृहस्पतवार, शुक्रवार ह्या वारीं);रिक्ता तिथि (चतुर्थी, नवमी, चतुर्दशी) व्यतिरिक्त तिथींचे ठिकाणीं; चंद्रबळ व ताराबळ यांहीं युक्त अशा दिवसीं कुलस्त्रियांनीं मुलास पाळण्यांत घालावें.

जन्म झाल्यापासून एकतिसाव्या दिवसीं किंवा दुसऱ्या जन्मनक्षत्रीं, अथवा दोलारोहा स जीं सांगितलीं नक्षत्रें त्या नक्षत्रीं, पुर्वाण्हकाल व मध्यान्हकाल ह्या कालीं कुलदेवता, ब्राह्मण यांची पूजा करून शंखानें गाईचें दूध मुलास प्राशन करवावें. याप्रमाणें दुग्ध प्राशन समाप्त झालें.

अतां जलपुजा सांगतों.

सूतिकेनें पूर्ण एक मास झाल्यानंतर बुध,सोम; गुरु ह्या वारीं,रिक्ताव्यतिरिक्त तिथीचे

ठिकाणीं; श्रवण, पुष्य, पुनर्वसु, मृग, हस्त, मूळ, अनुराधा, ह्या नक्षत्रीं; उदकाच्या स्थानीं जाऊन उदकाची पूजा करावी. एथें गुरुशुक्रास्त आणि चैत्र, पौष व अधिक-मास हे वर्ज्य करावेत. या प्रमाणें जलपूजन समाप्त झालें.

तिसऱ्या मासांत मुलाला सूर्यावलोकन (सूर्याचें दर्शन) करावें. चवथ्या मासांत किंवा अन्नप्राशनकालीं निष्क्रमण (मुलास घराबाहेर न्यावें तें) करावें. ह्या विषयीं मुहूर्त— "शुक्लपक्ष शुभ होय. शेवटचे पांच दिवस वर्ज्य करून कृष्णपक्षाहि शुभ होय. रिक्ता षष्ठी, अष्टमी, अमावास्या, द्वादशी ह्या तिथि वर्ज्य कराव्या." गुरु, शुक्र, बुध हे वार शुभ होत. अश्विनी, रोहिणी, मृग, पुष्य, तीन उत्तरा, हस्त, धनिष्ठा, श्रवण, रेवती, पुनर्वसु, अनुराधा, हीं नक्षत्रें शुभ होत. हें निष्क्रमण नित्य व काम्य असें आहे. सूर्यावलोकन व निष्क्रमण यांचे ठिकाणीं नांदीश्राद्ध कृताकृत (करावें किंवा न करावें) असें आहे.

पांचव्या मासीं; निष्क्रमणाला उक्त जीं तिथि, वार, नक्षत्रें ह्या दिवशीं मंगळाचें बळ असतां, भूमीवर बालकाला ठेवावें.

अन्नप्राशनसंस्काराचा काल.

सहावा, आठवा, दहावा, बारावा या मासीं अथवा पूर्ण वर्ष, झालें असतां त्या कालीं पुरुषाचा अन्नप्राशनसंस्कार करावा. पांचवा, सातवा, नववा या मासीं स्त्रियांचें अन्नप्राशन करावें. "द्वितीया, तृतीया, पंचमी, सप्तमी, त्रयोदशी आणि दशमी ह्या तिथी अन्नप्राशनाविषयीं शुभ होत." बुधवार, गुरुवार, शुक्रवार, हे वार शुभ होत. रवि, चंद्र हे वार क्वचित् ग्रंथांत शुभ सांगितले आहेत. अश्विनी, रोहिणी, मृग, पुनर्वसु, पुष्य, तीन उत्तरा, हस्त, चित्रा, स्वाति, अनुराधा, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, आणि रेवती हीं नक्षत्रें शुभ होत. जन्मनक्षत्र अशुभ असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. भद्रा, वैधृति, व्यतीपात, गंड, अतिगंड, वज्र, शूळ, परिघ हे योग वर्ज्य करावे. विष्णु, शिव, चंद्र, सूर्य, दिक्पाल, भूमि, दिशा, ब्राह्मण यांची पूजा करून मातेच्या मांडीवर बसलेला अशा बालकाला सुवर्णाच्या पात्रांत किंवा कांस्यपात्रांत दधि, मधु, घृत यांहीं मिश्रित असी क्षीर सुवर्णयुक्त हस्तानें घेऊन ती त्या बालकाच्या मुखें करून प्राशन करवावी. सूर्यावलोकन इत्यादिकांपासून अन्नप्राशनापर्यंत सर्व कर्मे अन्नप्राशनाचे समयीं शिष्ट करितात. यांचे अन्नप्राशनाबरोबर करण्याचे प्रयोग, संकल्प इत्यादिक सर्व विस्तार कौस्तुभ इत्यादिक ग्रंथीं पाहावा.

आतां अन्नप्राशन झाल्यानंतर कर्तव्य विधि— "बालकाच्या पुढें कलाकौशल्याचे सर्व

पदार्थ, शस्त्रें, वस्त्रें, इत्यादिक ठेवून त्यांवरून त्या बालकाचें लक्षण पाहावें. पुढें ठेवलेल्या पदार्थांतून ज्या पदार्थाला बालक स्पर्श करील त्या पदार्थानें त्याची पुढें उपजीविका होईल." अन्नप्राशनपर्यंत जे संस्कार त्यांविषयीं मलमास, गुरुशुक्रांचे अस्तादिक यांचा दोष नाहीं असें जें सांगितलें तें, शुद्धकालीं न झालें असतां जाणावें, यावरून सहाव्या इत्यादिक मासाचे ठिकाणीं अस्तादिक दोष असतील तर अन्नप्राशन, आठवा इत्यादिक जे मास सांगितले त्यांचे ठिकाणीं करावें. याप्रमाणें सूर्यावलोकन, निष्क्रमण, भूम्युपवेशन, आणि अन्नप्राशन हे संस्कार समाप्त झाले.

मुलाचे कान टोंचणें.

'जन्मदिवसापासून दहावा, बारावा, किंवा सोळावा ह्या दिवशीं बालकाचे कान टोंचावे. अथवा सहावा, सातवा, व आठवा, दहावा, बारावा ह्या मासांमध्यें; किंवा प्रथम वर्षी; तिसऱ्या वर्षीं; याप्रमाणें बालकाचे कान टोंचावे. पुत्र व कन्या यांचा कर्णवेध समवर्षी करूं नये." तिसऱ्या इत्यादिक वर्षीं कर्तव्य असल्यास मास सांगतो—कार्तिक पौष, चैत्र, फाल्गुन या मासांत शुक्लपक्षीं कर्णवेध करावा. जन्ममासांत करूं नये. भद्रा, (कल्याणी) विष्णुशयन (चातुर्मास्य) यांचे ठिकाणीं कर्णवेध करूं नये. यावरून कार्तिक मासाचा जो विधि सांगितला तो शुद्ध द्वादशीच्या नंतर समजावा. कोणी ग्रंथकार मीनराशीचा सूर्य असतां चैत्रमास, व धनुराशीचा सूर्य असतां पौषमास कर्णवेधाविषयीं वर्ज्य सांगतात. "द्वितीया, दशमी, षष्ठी, सप्तमी, त्रयोदशी, द्वादशी, पंचमी, तृतीया ह्या तिथि कर्णवेधाविषयीं प्रशस्त जाणाव्या." चंद्र, बुध, गुरु, शुक्र हे वार प्रशस्त. पुष्य, पुनर्वसु, मृग, उत्तरा, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा, हस्त, चित्रा, अश्विनी, श्रवण, रेवती, धनिष्ठा हीं नक्षत्रें शुभ होत. विष्णु, रुद्र, ब्रह्मा, सूर्य, चंद्र, दिक्पाळ, नासत्य (अश्विनीकुमार) सरस्वती, गाई, ब्राह्मण, गुरु यांची पूजा करून अळत्याच्या रसानें अंकीत असा कान पुरुषाचा पूर्वी उजवा टोंचून नंतर डावा टोंचावा. स्त्रियांचा डावा पूर्वी टोंचावा. बालकाची आठ अंगुळें लांबीची सुई असावी. ती असी—राजपुत्राच्या कर्णवेधाविषयीं सुवर्णाची, ब्राह्मण व वैश्य यांना रुप्याची, शूद्राला लोखंडाची, याप्रमाणें सुई करावी. कानाला भोंक पाडावयाचें तें सूर्याचे किरण आंत शिरत इतकें मोठें करावें. कर्णवेधावांचून बालकाला पाहिलें असतां पूर्व पुण्याचा नाश होतो. याप्रमाणें कर्णवेध समाप्त झाला.

रक्षाविधि.

बालकाला कोणा दुष्टाची दृष्टि लागली असतां विभूत अभिमंत्रून त्याला लावावी.

अभिमंत्रणाचा मंत्र — "वासुदेवो जगन्नाथः पूतनातर्जनो हरिः ॥ रक्षतु त्वरितो बालं मुंच मुंच कुमारकं ॥ कृष्ण रक्ष शिशुं शंख मधुकैटभमर्दन ॥ प्रातःसंगवमध्यान्ह सायान्हेषु च संध्ययोः ॥ महानिशि सदा रक्ष कंसरिष्टनिषूदन ॥ यद्गोरजःपिशाचांश्च ग्रहान् मातृग्रहानपि ॥ बालग्रहान् विशेषेण छिंधि छिंधि महाभयान् ॥ त्राहित्राहि हरे नित्यं त्वद्रक्षाभूषितं शिशुं," ह्या मंत्रांनीं भस्म अभिमंत्रण करून त्या भस्मेंकरून बालकाला भूषीत करावें, व मस्तक, कपाळ, इत्यादिक अवयवांला तें भस्म यथाविधि लावावें." प्रयोगसागर ग्रंथामध्यें दुसरा प्रकार सांगतो — "रक्ष रक्ष महादेव नीलग्रीव जटाधर ॥ ग्रहैस्तु सहितो रक्ष मुंच मुंच कुमारकं," हा मंत्र भूर्जपत्रावर लिहून तें भूर्जपत्र बालकाचे बाहूवर बांधावें. बालक रोदन करीत असेल तर त्याच्या परिहाराविषयीं मयूखग्रंथीं यंत्र सांगितलें आहे. तें असें- सहा कोनांच्या आकृतीचें यंत्र काढून त्याच्या सहा कोनांच्या मध्यभागीं 'व्हीं' हें अक्षर लिहून यंत्राच्या मध्यभागीं मुलाचें नांव लिहून सहा कोनांमध्यें "ओंलुलुवस्वाहा" ह्या मंत्राचीं सहा अक्षरें (दरएक कोनीं एक अक्षर याप्रमाणें) लिहून त्याच्या बाह्यप्रदेशीं रथाच्या चाकाच्या प्रांतभागासारखीं दोन वर्तुळें लिहून त्याच्या बाह्यप्रदेशीं अधोमुख असे अर्ध चंद्र काढावे, नंतर गंधादिक पांच उपचारांनीं यंत्राची पूजा करून बालकाच्या हाताला तें यंत्र बांधावें. बालग्रहांची शांति इत्यादिक, व बालग्रहांचीं स्तोत्रें इत्यादिक विधि शांतिकमलाकर, शांतिमयूख ह्या ग्रंथांत पाहावे.

आतां वाढदिवसाचा विधि.

ज्या दिवशीं जन्म झालें त्या दिवसाला वाढदिवस असें ह्मणतात. वाढदिवसाचा विधि करणें तो वर्षपर्यंत दरएक मासीं जन्मतिथीचे दिवशीं करावा. वर्षानंतर दरएक वर्षी करणें तो जन्मतिथीचे दिवशीं करावा. जन्मतिथी दोन दिवस असेल तर ज्या दिवशीं जन्मनक्षत्राचा योग असेल ती घ्यावी. दोन दिवशीं जन्मनक्षत्राचा योग असेल किंवा दोनहि दिवशीं नसेल तर सूर्योदयकालव्यापिनी असी चार घटिकांहून अधिक असेल ती घ्यावी. चार घटिकांहून कमी असल्यास पूर्व दिवसाची घ्यावी. जन्ममास अधिकमास आला असतां शुद्धमासीं दरएक वर्षाचा वर्धापनविधि करावा, अधिक मासांत करूं नये..

"आयुरभिवृद्ध्यर्थं वर्षवृद्धिकर्म करिष्ये," असा संकल्प करून अंगाला तिळ लावून तिलोदकानें स्नान करून कपाळीं गंध लावून नित्यकर्म करावें. नंतर गुरूची पूजा करून तांदुळाचे राशीवर देवतांची पूजा करावी. त्यामध्यें प्रथम "कुलदेवतायै नमः" ह्या नाम मंत्रानें कुलदेवतेचें आवाहन करून जन्मनक्षत्र, मातापितर, प्रजापति, भानु, विघ्नेश, मार्कंडेय, व्यास, जामदग्न्य, राम, अश्वत्थामा, कृप, बलि, प्रल्हाद, हनुमान, बिभीषण,

आणि षष्ठी ह्या देवतांचें नाममंत्रानेंच आवाहन करून पूजा करावी. षष्ठी देवीला दहीं भाताचा नैवेद्य अर्पण करावा. पूजा झाल्यानंतर प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचे मंत्र— "चिरंजीवीयथा त्वंभो भविष्यामि यथामुने॥रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रियायुक्तश्च सर्वदा॥ मार्कंडेय नमस्तेस्तु सप्तकल्पांतजीवन ॥ आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं प्रसीद भगवन् मुने ॥ चिरंजीवी यथा त्वंतु मुनीनां प्रवरो द्विज ॥ कुरुष्व मुनिशार्दूल तथा मां चिरजीविनं ॥ मार्कंडेय महाभाग सप्तकल्पांतजीवन ॥आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव." याप्रमाणें प्रार्थना करून षष्ठीदेवीची प्रार्थना करावी. प्रार्थनामंत्र—"जय देवि जगन्मातर्जगदानंदकारिणी॥ प्रसीद मम कल्याणि नमस्ते षष्ठि देवते ॥ त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणिच॥ ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्धरक्षां कुर्वंतु तानि मे." तदनंतर तिळ, गूळ यांहीं मिश्रित असें दुग्ध प्राशन करावें. दुग्धप्राशनाचा मंत्र — "सतिलं गुडसंमिश्रमंजल्यर्धमितं पयः ॥ मार्कंडेयाद्वरं लब्ध्वा पिबाम्यायुर्विवृद्धये." क्वचित् ग्रंथामध्यें, पूजा केलेल्या ज्या सोळा देवता त्यांच्या उद्देशानें नाममंत्रेंकरून दरएक देवतेला अठ्ठावीस याप्रमाणें तिळाचा होम करावा असें सांगितलें आहे. तदनंतर ब्राह्मणाला भोजन घालावें. त्या दिवशीं नियम पाळावे. ते— "नखें, व केश यांचें छेदन, मैथुन, प्रयाण, मांसभक्षण, कलह, हिंसा हे वर्धापन दिवशीं वर्ज्य करावे. मृत व जन्य आणि संक्रांति, श्राद्ध, जन्म दिवस, स्पर्शाला अयोग्य अशाचा स्पर्श, यांतील कोणतेंही निमित्त असतां उष्णोदकानें स्नान करूं नये.

चौलसंस्कार.

"जन्मापासून किंवा गर्भापासून पहिल्या, दुसऱ्या, तिसऱ्या, पांचव्या ह्या वर्षी चौलसंस्कार करावा. अथवा मौंजीबरोबर करावा. याविषयीं जसा कुलाचार असेल त्याप्रमाणें व्यवस्था जाणावी. माघ, फाल्गुन, वैशाख, ज्येष्ठ ह्या मासांत चौलसंस्कार शुभ होय. जन्ममास, अधिकमास यांचे ठिकाणीं चौलकर्म करूं नये, आणि ज्येष्ठमासांत ज्येष्ठ पुत्राचें चौलकर्म करूं नये.शुक्लपक्ष शुभ होय. शेवटचे पांच दिवस वर्ज्य करून कृष्णपक्षहि शुभ होय. द्वितीया,तृतीया, पंचमी, सप्तमी, दशमी,एकादशी, त्रयोदशी ह्या तिथि प्रशस्त होत. रवि,मंगळ,शनि,शनि,हे वार क्रमेंकरून ब्राह्मणादिक वर्णांला प्रशस्त होत,ह्मणजे ब्राह्मणाला रविवार, क्षत्रियाला मंगळवार,वैश्याला शनिवार, शूद्राला शनिवार. गुरु, शुक्र,बुध हे वार सर्वांला शुभ होत. शुक्लपक्षामध्यें सोमवार शुभ होय."अश्विनी,मृग, पुनर्वसू, पुष्य,हस्त,चित्रा, स्वाती, ज्येष्टा, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, रेवती, हीं नक्षत्रें शुभ होत. "क्षौर कर्म, प्रयाण, औषधसेवन," याविषयीं जन्मनक्षत्र सर्वदा वर्ज्य करावें. "अनुराधा, कृत्तिका, तीन उत्तरा, रोहिणी, मघा या नक्षत्रीं चौलकर्म केलें असतां आयुष्याचा क्षय होतो."

शिरिंश्या गुरु असतां चौलादिक शुभ कर्मे करूं नयेत. ज्याचें चौल करावयाचें त्याची माता गर्भिणी असून त्या पुत्राचें वय पांच वर्षांचे आंत असेल तर चौल करूं नये, पांच वर्षांपेक्षां वय अधिक असल्यास माता गर्भिणी असली तथापि चौल करावें. मौंजीबरोबर केलें असतां दोष नाहीं. चौल कर्म, व मौंजी हे संस्कार माता गर्भिणी असतां निरनिराळे करूं नयेत. दोन बरोबर केले असतां दोष नाहीं. गर्भिणी असेल तथापि पांचव्या महिन्यापर्यंत दोष नाहीं. कारण, "पांचव्या महिन्याच्या पूर्वी करावे; पांचव्या महिन्यानंतर करूं नयेत," असें वचन आहे. ज्वरानें जो युक्त अशाचें चौलादिक मंगल कार्य करूं नये. "विवाह, मौंजी, चौल हे संस्कार कर्तव्य असतां माता रजस्वला होईल तर तिची शुद्धि झाल्यानंतर मंगलकार्य करावें असें मनु सांगता." नांदीश्राद्ध झाल्यानंतर रजस्वला होईल तर शांति करून मंगलकार्य करावें. कोणी ग्रंथकार तर, दुसरा मुहूर्त न मिळेल तर प्रारंभाच्या पूर्वीहि रजस्वला झाली असतां श्रीपूजनादिक विधीनें शांति करून मंगलकार्य करावें असें ह्मणतात. मातुळ, चुलता इत्यादिक कर्ता असेल आणि त्याची स्त्री रजस्वला होईल तथापि मंगल करूं नये असें निर्णयसिंधु ग्रंथांत सांगितले आहे. तीन पुरुषरूप कुळामध्यें मौंजी व विवाहरूप मंगलकार्य झाल्यानंतर सहा महिन्यांपर्यंत मुंडन नांवाचें, चौलकर्म इत्यादिक कर्म करूं नये. संकट असेल तर वर्षभेदें करून करावें, ह्मणजे फाल्गुनांत विवाह झाला असतां चैत्रांत चौलादिक करावें. चार पुरुषांपर्यंत जें कुळ त्यामध्यें सपिंडीकरण; मासिक श्राद्धें हीं कर्मे आहेत शेवट ज्याच्या असें जें प्रेतकर्म त्याची समाप्ति होण्याचे पूर्वी चौलकर्मादिक मांगलिक कर्म करूं नये. "एका मातेपासून झालेले असे दोन सोदर भ्राते किंवा बहिणी यांचा समान संस्कार ह्मणजे मुंज, मुंज; विवाह, विवाह एका वर्षांत करूं नये, माता निराळी असतां करावा." प्रारंभ झाल्यानंतर आशौच प्राप्त झालें असतां कुष्मांडी ऋचांनीं घृताचा होम करून गोप्रदान देऊन चौल, मौंजी, विवाह इत्यादिक करावें. याविषयीं विशेष निर्णय आहे तो विवाहप्रकरणीं सांगेन. मध्यभागीं मुख्य एक शेंडी ठेवून बाकी शिखा बाजूचे भागांचे ठिकाणीं, याप्रमाणें जसा कुलाचार असेल त्याप्रमाणें प्रवरांच्या संख्येनें, ह्मणजे तीन प्रवरांचे असतील तर तीन, पांचप्रवरी असल्यास पांच, याप्रमाणें शिखा चौलकर्मसमयीं ठेवाव्या. मौंजीच्या समयीं मध्यशिखा ठेवून बाकीच्या सर्व शिखा काढून टाकाव्या आणि मौंजीनंतर मध्यभागींच शिखा धारण करावी. चौल, जातकर्म, ह्या संस्कारीं भोजन केलें असतां सांतपन कृच्छ्र प्रायश्चित्त करावें. इतर संस्कारीं भोजन केलें असतां एका उपोषणानें शुद्धि होते. जातकर्मापासून चौलापर्यंत सर्व संस्कार स्त्रियांचे अमंत्रक करावे, होम मात्र समंत्रक करावा. होमहि अमंत्रक करावा किंवा करूं नये, असें वृत्तिकर्ता इत्यादिकांचें मत आहे. याप्रमाणें शूद्रांचेंहि चौलकर्म अमंत्रक करावें.

विद्यमानकालीं शिष्ट जनांमध्यें, स्त्रियांचे चौल इत्यादिक संस्कार करणें दृष्टीस पडत नाहीं. विवाहकालीं चौलादिक संस्कारांच्या लोपाचें प्रायश्चित्त मात्र करितात. चौल केल्यानंतर सपिंडांनीं तीन महिन्यांपर्यंत पिंडदान तिलतर्पण हीं करूं नयेत. महालय, गयाश्राद्ध, मातापितरांचे प्रतिसांवत्सरिक श्राद्ध यांमध्यें पिंडदान इत्यादिक करावें.

विद्यारंभकाल.

पांचव्या वर्षीं उत्तरायणसमयीं अक्षर लिहिण्याचा प्रारंभ करावा. ह्या अक्षरलेखनाविषयीं कुंभींचा सूर्य वर्ज्य करावा. शुक्लपक्ष शुभ होय. शेवटचे पांच दिवस खेरीज करून कृष्णपक्षहि शुभ होय द्वितिया, तृतीया, पंचमी, दशमी, एकादशी, द्वादशी आणि त्रयोदशी, ह्या तिथि श्रेष्ठ होत. अश्विनी, मृग, आरद्रा, पुनर्वसु, पुष्य, हस्त चित्रा, स्वाती, अनुराधा, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, रेवती हीं नक्षत्रें शुभ होत, मंगळ शनि, हे वार वर्ज्य करून अन्य वार शुभ होत. विघ्नेश, लक्ष्मी, नारायण, सरस्वती आपला वेद, आणि सूत्रकार, यांची पूजा करून गुरु, ब्राह्मण, उपमाता दाई यांची पूजा करून नमस्कार करून सर्वांला तीन प्रदक्षिणा करून ओंकार पूर्वी लिहून नंतर दुसरीं अक्षरें लिहिण्यास आरंभ करावा. नंतर गुरूला नमस्कार करून देवतांचें विसर्जन करावें. तदनंतर, "अत्रभुवनमातः सर्ववाङ्मयरूपेणागच्छागच्छ," ह्या मंत्रानें सरस्वतीचें आवाहन करावें व प्रणवमंत्रानें सोळा उपचार अर्पण करावे.

मौंजी न झालेल्याचे धर्म.

मौंजी होण्याच्या पूर्वी बालकाला इच्छेस वाटेल त्याप्रमाणें संचार करणें, इच्छेस वाटेल त्याच्याशीं भाषण करणें, पाहिजेतें भक्षण करणें इत्यादिकांविषयीं दोष नाहीं, असें आहे यावरून लघुशंका, शौचविधि इत्यादिकांविषयीं आचमन करणें, इत्यादिक आचार जो उक्त आहे तो मौंजीच्या पूर्वी नाहीं. अल्पपातकास कारण असीं जीं लसूण, शिळें अन्न, उच्छिष्ट इत्यादिक तीं भक्षण केलीं असतां दोष नाहीं. याप्रमाणें प्राशन करण्यास अयोग्य असा पदार्थ प्राशन केला असतां, अनृत, व अवाच्य असें भाषण केलें असतां दोष नाहीं. महादोषाला कारण असीं जीं मांस, अंत्यज, रजस्वला इत्यादिक त्यांचा स्पर्श झालेलें असें अन्न भक्षण असतां व मद्य इत्यादिक प्राशन केलें असतां दोष आहेच. "रजस्वला इत्यादिकांचा कुमाराला स्पर्श होईल तर कुमारानें स्नानच करावें. शिशुला उदकाचें प्रोक्षण करावें. बालकानें आचमन करावें." अन्नप्राशनाच्या पूर्वी शिशूसंज्ञा होय. अन्नप्राशनानंतर व चौलाच्या पूर्वी, किंवा तीन वर्षांच्या पूर्वी बाल संज्ञा होय. चौला नंतर मौंजीबंधन होईपर्यंत कुमारसंज्ञा होय. एथें आचमन करावें म्हणजे तीन वेळ

उदक प्राशनच करावें, ओष्ठमार्जनादिक पक्ष नाहीं, असें जाणावें. मौंजी न झालेल्या त्यानें वेदाचा उच्चार करूं नये. मातापितरांच्या अंत्यक्रियेचे ठिकाणीं तर मौंजी न झालेला असेल तथापि त्यानेंहि मंत्राचा उच्चार करावा. तो मंत्रोच्चाराचा अधिकार, दोन तीन वर्षांमध्यें ज्याचें चौल झालें असेल त्यालाच आहे. तीन वर्षांनंतर तर चौलकर्म न झालेल्या अशालाहि आहे. मौंजी न झालेल्या अशा पुत्रानेंहि मातापितरांच्या क्रियेच्या निमित्त मंत्रोच्चार करावा असें जें सांगितलें तें औरसपुत्राविषयीं जाणावें. कारण, "औरसपुत्र मौंजी न झालेला असा जरी आहे तथापि त्यानेंहि मातापितरांची अंत्य क्रिया करावी, इतर क्रिया करणारे असतील तर मौंजी झालेले असे ते श्राद्धाधिकारी होतात," असें स्कंदपुराणस्थ वचन आहे. बालांच्या निद्य गोष्टींचें निवारण पिता इत्यादिकांनीं करावें. "तस्मात् सर्व प्रयत्नें करून पहिल्यानें बालांस भोजन घालावें," बालकास खेळणीं दिलीं असतां स्वर्गसुख मिळतें. बालकांस भक्षण करण्याचे पदार्थ दिले असतां गोदानाचें फळ मिळतें.

उपसंस्कार.

उपनयन म्हणजे, कुमाराला आचार्याजवळ नेणें हें अंगरूप कर्म व गायत्रीमंत्राचा उपदेश करणें हें प्रधानकर्म, या दोहोंनीं युक्त जें विशेष कर्म त्याला उपनयन असें म्हणतात. कारण, 'उपनयन' हा शब्द योगरूढ आहे. उपनयन संस्कार करण्याविषयीं अधिकार सांगतो. — "पित्यानेंच उपनयन करावें. पिता नसेल तर पित्याचे पित्यानें करावें. पित्याचा पिता नसल्यास चुलत्यानें करावें. चुलता नसेल तर सोदर भ्रात्यानें करावें. सोदर भ्राता नसेल तर सगोत्र असून सपिंड असतील त्यांनीं करावें. सगोत्र सपिंड नसतील तर मातुळ इत्यादिक जे असगोत्र सपिंड त्यांनीं करावें. मातुळ इत्यादिक नसतील तेव्हां असपिंड सगोत्र जे त्यांनीं करावें. हे सर्व जे उपनयन करण्याविषयीं अधिकारी सांगितले ते कुमारापेक्षां वयानें ज्येष्ठ असावेत. कारण, कुमारापेक्षां जो वयानें कनिष्ठ त्यानें केलेलें उपनयन निषिद्ध आहे. पूर्वी सांगितले जे अधिकारी यांतून कोणीहि नसेल तर श्रोत्रियानें करावे. " जन्मेंकरून ब्राह्मण जाणावा; ज्या ब्राह्मणाचे संस्कार झाले तो द्विजहोय; वेदाध्ययन केल्यानें विप्र होय, जन्मानें ब्राह्मण असून संस्कार झालेला व वेदाध्ययन केलेला असा जो तो श्रोत्रिय." "उपनयन करणारानें तीन कृच्छ्र प्रायश्चित्त करावें." कुमारानें तीन कृच्छ्र प्रायश्चित्त करावें. उपनयनकर्त्यानें उपनयन करण्याचा अधिकार प्राप्त होण्याकरितां गायत्रीमंत्राचा १०१२ जप करावा. कित्येक १२००० जप करितात.

गर्भापासून किंवा जन्मापासून पांचव्या किंवा आठव्या वर्षीं ब्राह्मणाची मौंजी करावी. अकराव्या वर्षीं किंवा बाराव्या वर्षीं क्षत्रियाची मौंजी करावी. बाराव्या वर्षीं किंवा

सोळाव्या वर्षी वैश्याची मौंजी करावी. " धनाची इच्छा करणारा याची सहाव्या वर्षी, विद्येची इच्छा करणारा याची सातव्या वर्षी, सर्वांची इच्छा करणारा याची आठव्या वर्षी, कांतीची इच्छा करणारा याची नवव्या वर्षी मौंजी करावी. कोणी ग्रंथकार सहावें वर्ष ब्राह्मणाला उक्त नाहीं असें मानतात. गौणकाल सांगतो— सोळा वर्षेपर्यंत ब्राह्मणाचा; बेवीस वर्षेपर्यंत क्षत्रियाचा; चोवीस वर्षेपर्यंत वैश्याचा, या प्रमाणें गौणकाल जाणावा. ह्या गौणकाला विषयीं गर्भादिक [गर्भकालापासून] संख्या घ्यावी. तसेंच जन्मापासून पंधरा वर्षेपर्यंत (मुंज न झाल्यास) ब्राह्मणाला विशेषेकरून प्रायश्चित्त नाहीं. सोळावें वर्ष असतां, शिखेसुद्धां वपन करून एकवीस रात्री पर्यंत यव भक्षण करावें, नंतर शेवटीं सात ब्राह्मणांला भोजन द्यावें, हें प्रायश्चित्त करावें. सतराव्या इत्यादिक वर्षी असतां तीन कृच्छ्र इत्यादिक प्रायश्चित्त पूर्वी करून नंतर मौंजी करावी. या प्रमाणें निर्णय जाणावा. ब्राह्मण, आणि त्रिय यांची मौंजी उत्तरायणांत करावी. वैश्याची दक्षिणायनांतहि करावी. " ब्राह्मणाची मौंजी वसंत ऋतूंत करावी, क्षत्रियाची ग्रीष्मऋतूंत, वैश्याची शरदृतूंत करावी." "माघापासून ज्येष्ठपर्यंत पांच महिने साधारणपणानें सर्व द्विजांला उक्त होत, " असें गर्गऋषीचें वचन आहे याकरितां वसंत न मिळेल तर शिशिर ऋतु व ग्रीष्म ऋतु हेही ग्रहण करावे. कारण वसंतऋतूमध्यें ब्राह्मणाची मौंजी करावी असा जो वसंतविधि सांगितला येणें करून उत्तरायण इत्यादिक विधींचा संकोच घडत नाहीं. याप्रमाणें माघ इत्यादिक पांच महिनें घ्यावे असा नियम सांगितला. या करितां पौष मास व आषाढ मास यांचे ठिकाणीं जरी उत्तरायण असलें तथापि मौंजी करूं नये. त्यामध्येंहि मीन राशीचा सूर्य झाल्यापासून मिथुनाचा सूर्य होईपर्यंत जो काल तो प्रशस्त होय. मनींचा व मेषींचा सूर्य असतां फार प्रशस्त ' मकराचा, व कुंभाचा सूर्य असतां मध्यम, मनींचा व मेषींचा सूर्य असतां उत्तम, वृषभींचा व मिथुनींचा सूर्य असतां अधम उपनयन," असें वचन आहे. याकरितां मीनार्कानें युक्त चैत्र असून त्यामध्यें अनिष्ट बृहस्पति इत्यादिक अनेक प्रकारचे जरी दोष असतील तथापि त्यांविषयीं अपवाद असल्याच्या योगानें तो चैत्र मास फारच प्रशस्त होय. कारण, "गुरुशुक्रांचें अस्त, सिंहस्थ गुरु, चंद्र व सूर्य हे दुर्बल, गोचरींचा गुरु अनिष्ट इत्यादिक दोष असतील, परंतु जर मनींचा सूर्य असेल तर चैत्रमासांत मौंजी करावी, अशा अर्थाची स्मृति आहे." ह्या मौंजीविषयीं गुरुशुक्रांच्या अस्तदोषाचा जो अपवाद सांगितला तो अति महासंकट असेल तर आहे; याकरितां तो सांगूं नये. चैत्र मासांत मीनीचा सूर्य असल्यास जन्ममास, जन्मनक्षत्र यांचा दोष नाहीं. जन्ममास, जन्मनक्षत्र

जन्मतिथि, जन्मलग्न, जन्मराशि यांचे ठिकाणीं ब्राह्मणाची मौंजी केली असतां दोष नाहीं. क्षत्रिय व वैश्य यांला दुसरा इत्यादि गर्भाविषयीं दोष नाहीं. ज्येष्ठ अपत्याचें ज्येष्ठ मासांत मंगल करूं नये. "शुक्लपक्ष शुभ व शेवटचे पांच दिवस टाकून कृष्णपक्ष शुभ" असें बृहस्पतीचें वचन आहे याकरितां कृष्णपक्षांत दशमीपर्यंत, संकट असतां मौंजी करावी. शिष्टजन तर, संकट असलें तथापि कृष्णपक्षांत पंचमीपर्यंतच मौंजी करितात.

मौंजीविषयीं तिथिविचार.

द्वितीया, तृतीया, पंचमी षष्ठी, दशमी, एकादशी आणि द्वादशी ह्या तिथि प्रशस्त होत. क्वचित् ग्रंथांत सप्तमी, त्रयोदशी व कृष्णप्रतिपदा ह्या तिथि घेण्याविषयीं सांगितलें आहे; परंतु ह्या पुनरुपनयन व मुके इत्यादिकांचें उपनयन यांविषयीं घ्याव्या. "सोपपदा तिथि, अनध्याय, गलग्रह, आणि अपराण्हकाल, यांतील कोणत्या एकावर ज्याची मौंजी झाली तो पुनःमौंजीला योग्य होतो." ज्येष्ठमासांतील शुक्लपक्षींची द्वितीया, आश्विनमासांतील शुक्लपक्षींची दशमी, माघ मासांतील चतुर्थी व द्वादशी ह्या तिथींला सोपपदा असें नांव आहे." अनध्याय—"पौर्णिमा; चतुर्दशी; अष्टमी; अमावास्या; प्रतिपदा; सूर्यसंक्रांति; मन्वादितिथि; युगादितिथि; कार्तिक, आषाढ; आणि फाल्गुन या मासांतील कृष्णपक्षींच्या द्वितीया, ह्या तिथि अनध्याय होत. तुला, मेष, व अयन संक्रांति यांचा बारा प्रहर अनध्याय असें प्रथमपरिच्छेदांत सांगितलें आहे. सोपपदातिथि; व अनध्यायतिथि ह्या दोन दिवसीं सूर्योदयानंतर व सूर्यास्ताच्या पूर्वीं सहा घटिकांपर्यंत असतील तर दोन दिवसपर्यंत अनध्याय जाणावा. शिष्ट जन तर, एक दोन घटिका जरी प्रतिपदा शेष असली तथापि मौंजीविषयीं तो अनध्याय होय असें सांगतात. तुला, मेष, अयन यांहून इतर ज्या संक्रांति; मन्वादि; आणि युगादि यांविषयीं तर प्रथमपरिच्छेदांत सांगितल्या रीतीनें संक्रांतीचा पुण्यकाळ, व युगादि मन्वादि तिथींचा श्राद्धकाळ हीं ज्या दिवसीं येतील त्या दिवसीं अनध्याय जाणावा. तुला, मेष, अयन ह्यांहून इतर संक्रांति; मन्वादि; युगादि अस्त इत्यादिक समयीं सहा घटिका असल्या तथापि तो अनध्याय असें समजूं नये. त्रयोदशीपासून प्रतिपदेपर्यंत तिथि ४, व सप्तमी, अष्टमी, नवमी, चतुर्थी ह्या आठ तिथि गलग्रहसंज्ञक होत. एथें चतुर्थी, नवमी ह्या तिथि मौंजीबंधनाविषयीं टाकाव्या असें वाटतें. कितीएक अल्प चतुर्थीनें मुक्त अशी जी पंचमी तिचेठिकाणीं मौंजी करीत नाहींत, परंतु ह्याविषयीं मूळ शोध करावा. नवमीशेषयुक्त दशमीचे ठिकाणीं मौंजी करूं नये असें मयूखांत सांगितलें आहे. अपराण्ह ह्मणजे दिवसाचे तीन भाग करून तिसरा भाग जो तो मौंजीविषयीं वर्ज्य करावा. दिवसाचा मध्यभाग तो मध्यम, प्रथम भाग तो मुख्य

होय. मन्वादि, व युगादि दुसऱ्या परिच्छेदांत सांगितल्या आहेत. चैत्रशुक्ल तृतीया ही मन्वादि व वैशाखशुक्ल तृतीया ही युगादि ह्या दोन तिथींची मौंजीविषयीं प्राप्ति आहे, इतर ज्या युगादि मन्वादि तिथि त्यांची प्राप्ति नाहीं. चैत्रशुक्ल तृतीया, व वैशाखशुक्ल तृतीया ह्यांचा अपवाद निर्णयसिंधु, कौस्तुभ इत्यादिक ग्रंथीं सांगतात. "चैत्र व वैशाख या मासांतील शुक्लपक्षींच्या तृतीया, माघ मासांतील सप्तमी, आणि फाल्गुनमासांतील कृष्णपक्षींची द्वितीया ह्या तिथि मौंजीविषयीं प्रशस्त असें भारद्वाज जे मुनींद्रमुख्य यांनीं सांगितलें. एथें माघमासांतील सप्तमीचा जो अपवाद सांगितला तो पुनरुपनयनाविषयीं आहे. फाल्गुनकृष्ण द्वितीयेला चातुर्मास्याचे द्वितीयेच्या संबंधानें प्राप्त झालें जें अनध्यायत्व त्याचा हा अपवाद समजावा. "अनध्यायाच्या पूर्वदिवसीं आणि अनध्यायाच्या दुसऱ्या दिवसीं मौंजी, सोडमुंज, विद्यारंभ हीं करूं नयेत," अशी दुसरी स्मृति आहे ती तर, द्वितीयेच्या विधीची जी असिद्धि तेणेंकरून, गलग्रहतिथींच्या योगानें प्राप्त झाला जो सप्तमी, नवमी, व त्रयोदशी या तिथींस निषेधाचा अनुवाद ह्मणजे पुनरुक्ति तीस करणारी आहे असें मला वाटतें. जर कदाचित् हा अपूर्व निषेध मानावा तर मन्वादि, युगादि, आणि संक्रांति इत्यादिप्रयुक्त जे अनध्याय त्यांहून जे पूर्व व पर दिवस त्यांसहि निषेध प्राप्त झाल्यानें चैत्रशुक्ल द्वितीयेलाहि निषेध प्राप्त होईल; यास्तव ती इष्टापत्ति नाहीं; कारण, शिष्टाचार ग्रंथांमध्यें तसें मिळत नाहीं. मुहूर्तमार्तंडकाराच्या वचनानें माघमासांतील शुक्लद्वितीया व कृष्णद्वितीया आणि वैशाखकृष्ण द्वितीया हे तीन मौंजीविषयीं अनध्याय अधिक प्राप्त होतात, परंतु इतर ग्रंथकार हे तीन अनध्याय मानीत नाहींत. कारण पुष्कळ ग्रंथांमध्यें आधार मिळत नाहीं. मुहूर्तचिंतामणि इत्यादिक ग्रंथांमध्यें मौंजीप्रकरणीं हें कोठेंहि सांगितलें नाहीं यास्तव मार्तंडामध्यें अधिक जे अनध्याय सांगितले ते उपनिषदें इत्यादिकांच्या पाठाविषयीं होत, मौंजीविषयीं नाहींत, असें मला योग्य वाटतें. त्यामध्यें तृतीया, षष्ठी, व द्वादशी ह्या तिथींचे ठायीं प्रदोष असतां मौंजी करूं नये. रात्रीच्या पहिल्या प्रहरीं चतुर्थी, दीड प्रहरामध्यें सप्तमी, आणि दोन प्रहरांमध्यें त्रयोदशी याप्रमाणें तिथि असतां प्रदोष होतो. दोन दिवसीं पहिला प्रहर इत्यादिकांचे ठायीं चतुर्थी इत्यादिक तिथींची व्याप्ति ह्मणजे दोन दिवस रात्रीच्या प्रथमप्रहरीं चतुर्थीची व्याप्ति, दोन दिवस रात्रीच्या दीड प्रहरीं सप्तमीची व्याप्ति, दोन दिवस रात्रीच्या दोन प्रहरीं त्रयोदशीची व्याप्ति असेल तर पूर्व दिवसीं प्रदोष; दुसऱ्या दिवसीं नाहीं, असें कौस्तुभांत सांगितलें आहे. प्रदोषाचा दिवस, शनिवार, आणि कृष्णपक्षाचे शेवटचे पांच दिवस ह्या दिवसीं मौंजी केली असतां पुनः मौंजी करावी असें मयूखांत सांगितलें आहे. हे नित्य अनध्याय सांगितले.

नैमित्तिक अनध्याय.

विवाह, प्रतिष्ठा (मंडपप्रतिष्ठा, अर्चा इत्यादि), उद्यापन इत्यादि कार्यांत कार्याची समाप्ति होईपर्यंत सगोत्र जे त्यांस अनध्याय आहे असें स्मृत्यर्थसार ग्रंथांत सांगितलें आहे. यास्तव तीन पुरुषपर्यंत सपिंडांनीं ब्रह्मयज्ञ, वैश्वदेव, इत्यादिक कर्मे वर्ज्य करावीं ह्मणून सांगितलें आहे. याकरितां मौंजी, विवाह इत्यादिक निमित्तानें केलेले जे मंडपप्रतिष्ठा इत्यादिक उत्सव त्यांची समाप्ति होईपर्यंत मौंजी करूं नये असें वाटतें. विवाह इत्यादिक मंगल कार्यें केलीं असतां दोष नाहीं. 'मंगलकार्याचे दिवशीं अनध्याय,' असें वचन आहे याकरितां गर्भाधान इत्यादिक मंगल कार्य ज्या दिवशीं असेल त्या दिवशीं एका कुलामध्यें किंवा एका घरामध्यें मौंजी करूं नये असें वाटतें. भूमिकंप, भूमिविदारण, वीज पडणें, उल्कापात ह्मणजे आकाशांतून अग्निरूप तारा पडणें, शेंडे नक्षत्राची उत्पत्ति, ग्रहण इत्यादिक झालीं असतां दहा दिवस किंवा सात दिवसपर्यंत मौंजी इत्यादिक मंगल कार्य करूं नये. कोणी ग्रंथकार, संकट असतां तीन दिवस अनध्याय असें सांगतात. अकालीं वृष्टि झाली असतां तीन रात्रि किंवा बारा प्रहर अनध्याय. पौषापासून चैत्रमासापर्यंत जी वृष्टि ती अकालवृष्टि होय. कोणी ग्रंथकार आर्द्रा नक्षत्रापासून ज्येष्ठा नक्षत्रापर्यंत जीं सूर्यनक्षत्रें त्यां वांचून इतर कालीं जी वृष्टि ती अकालवृष्टि असें ह्मणतात. ज्या देशामध्यें जो वृष्टीचा समय असेल त्याहून अन्यकालीं जी वृष्टि होते ती अकालवृष्टि होय, असा सिद्धांत जाणावा. अतिवृष्टि, करकावृष्टि ह्मणजे गारांचा पर्जन्य अथवा रक्ताची वृष्टि झाली असतां तीन दिवस अनध्याय. प्रातःसंध्यासमयीं गर्जना झाली असतां एक अहोरात्र अनध्याय. गुरु, शिष्य, अथवा ऋत्विक् यांतून कोणीहि मृत झाला असतां तीन दिवस अनध्याय. पशु, बेडुक, मुंगुस, कुत्रा, सर्प, माजर, उंदीर, यांतून एखादें मधून गेलें असतां एक अहोरात्र अनध्याय. अरण्यांतील मार्जारादि मधून गेलें असतां तीन रात्र अनध्याय. कोल्हे, वानर हे मधून गेले असतां बारा रात्रीपर्यंत अनध्याय. श्रवणद्वादशी, यमद्वितीया, महाभरणी इत्यादिक दुसरेहि अनध्याय नित्य नैमित्तिक असे बहुत ग्रंथांमध्यें सांगितले आहेत परंतु मौंजीविषयीं त्यांची प्राप्ति नसल्या कारणानें ते एथें सांगितले नाहींत. मौंजीप्रसंगीं नांदीश्राद्ध झाल्यानंतर पूर्वीं सांगितले जे प्रातःकालीं गर्जितादि नैमित्तिक अनध्याय ते प्राप्त झाले असतां ज्योतिर्निबंध ग्रंथीं सांगतात— "नांदीश्राद्ध केल्यानंतर जर अकालिक अनध्याय प्राप्त होईल तर उपनयन करावें, वेदारंभ करूं नये." वेदारंभ करूं नये असा जो निषेध सांगितला तो यजुःशाखीविषयीं जाणावा; कारण ऋक्शाखी यांनीं उपाकर्मकालींच वेदारंभ करावा असें सांगितल्यामुळें

ग्रास मौंजीच्या दिवशीं वेदारंभाची प्राप्ति नाहीं, याकरितां 'उपनयन करावें, वेदारंभ करूं नये' असा जो निषेध तो ऋक्शाखी इत्यादिक सर्वांला साधारणपणानें सांगितला. यजुःशाखी इत्यादिकांनीं मौंजी झाल्यानंतरहि अनध्याय प्राप्त झाला असतां वेदारंभ वर्ज्य करावा. नांदीश्राद्धाच्या पूर्वीं नैमित्तिक अनध्याय प्राप्त झाला असतां दुसऱ्या मुहूर्तावर मौंजी करावी. मौंजी झाल्यानंतर व अनुप्रवचनीय होमाच्या पूर्वीं गर्जना झाली असतां त्याविषयीं पुढें सांगेन. याप्रमाणें अनध्याय इत्यादिकांचा निर्णय समाप्त झाला.

याप्रमाणें तिथि, व तिथींच्या प्रसंगानें अनध्याय इत्यादिकांचा निर्णय सांगून आतां वारादिकांचा विचार करितोः—गुरु, शुक्र, बुध, हे वार श्रेष्ठ होत. रविवार मध्यम, सोमवार अधम होय. भौम व शनिवार हे निषिद्ध होत. सामवेदी, व क्षत्रिय यांला भौमवार प्रशस्त होय. "शाखाधिपतीचे वार, शाखाधिपतीचेंबल, आणि शाखाधिपतीचें लग्न हीं तीन मौंजीचे ठिकाणीं दुर्लभ होत. गुरुवार ऋग्वेदाचा अधिपती, शुक्रवार यजुर्वेदाचा अधिपती, मंगळवार सामवेदाचा अधिपती, बुधवार अथर्वणवेदाचा अधिपती, याप्रमाणें वेदांचे अधिपति सांगितले. गुरु व शुक्र हे ब्राह्मणांचे अधिपति, मंगळ व रवि हे क्षत्रियांचे अधिपति, चंद्र व बुध हे वैश्यांचे अधिपति, याप्रमाणें वर्णाधिपति सांगितले. पित्याला सूर्यबल श्रेष्ठ. बटूला शाखाधिपति व वर्णाधिपति यांचें बल श्रेष्ठ होय. पिता, बटु, व इतर सर्व यांला बृहस्पति, व चंद्र यांचें बल श्रेष्ठ होय." बटु, व त्याचा पिता, व माता यांला गुरु व चंद्र यांचें बल नसेल तर बटूला गुरु चंद्रांचें बल अवश्य असावें. त्यामध्यें चंद्रबळ गर्भाधानप्रसंगीं सांगितलें. जन्मराशीपासून २।५।७।९।११ ह्या स्थानींचा गुरु शुभ फळ देणारा होय. १।३।६।१० ह्या स्थानींचा गुरु पूजाहोमरूप शांति केल्यानें शुभ होय. ४।८।१२ ह्या स्थानींचा गुरु दुष्टफल होय. कर्क, धनु मीन ह्या राशींचा गुरु असेल तर, ४।८।१२ ह्या स्थानींचा असला तथापि दोष नाहीं. अति संकट असेल तर चवथा, बारावा द्विगुणपूजा, होम इत्यादिक केल्यानें शुभ होतो. आठवा असेल तर त्रिगुण पूजा, होम इत्यादिकानें शुभ होतो. कोणी ग्रंथकार, अनिष्ट गुरु वामवेधानें शुभ असें सांगतात, परंतु राजमार्तंड ग्रंथकार तें मानीत नाहीं. आठवें वर्ष इत्यादिक जे मौंजीचे मुख्य काल त्याकालीं गुरुबळ नसेल तथापि मीनराशिस्थ सूर्यानें युक्त अशा चैत्रांत मौंजी करावी, अथवा शांति करून मौंजी करावी, पण मुख्य काल टळूं देऊं नये; कारण नित्यकाल हा बलिष्ठ आहे.

मौंजीचीं नक्षत्रें.

पूर्वा, पूर्वाषाढा, पूर्वाभाद्रपदा, हस्त, चित्रा, स्वाती, मूळ, आश्लेषा, आर्द्रा, आणि

श्रवण ह्या नक्षत्रांचे ठिकाणीं ऋकशाखी जे त्यांची मौंजी प्रशस्त होय. रोहिणी, मृग, पुष्य,, पुनर्वसु, तीन उत्तरा, हस्त, अनुराधा, चित्रा, व रेवती ह्या नक्षत्रांवर यजुःशाखी जे त्यांची मौंजी प्रशस्त होय. अश्विनी, पुष्य, तीन उत्तरा, आर्द्रा, हस्त, धनिष्ठा, श्रवण ह्या नक्षत्रीं सामवेदी जे त्यांची मौंजी प्रशस्त. आश्विनी, मृग, अनुराधा, हस्त, धनिष्ठा पुनर्वसु, आणि रेवती ह्या नक्षत्रांवर अथर्वणवेदी जे त्यांची मौंजी प्रशस्त. हीं पूर्वोक्त नक्षत्रें न मिळतील तर भरणी, कृत्तिका; मघा, विशाखा, ज्येष्ठा; शततारका, हीं वर्ज्य करून सर्व नक्षत्रें सर्वांनीं घ्यावीं. राजमार्तंडांत पुनर्वसूचा जो निषेध सांगितला तो निर्मूल आहे असें पुष्कळ ग्रंथकार ह्मणतात. कोणी ग्रंथकार, पुनर्वसूचा निषेध ऋग्वेदी व सामवेदी यांविषयीं आहे असें ह्मणतात. व्यतीपात, वैधृति, परिघाचें अर्ध, विष्कंभ इत्यादि योगांच्या निषिद्ध घटिका; भद्रा; ग्रहण यांतील एकाहि असतां मौंजी करूं नये.

आतां लग्नाविषयीं ग्रहबल सांगतों.

मौंजीविषयीं लग्नशुद्धि पाहणें ती अशी;—बारा, आठ, सहा ह्या स्थानींचे वर्ज्य करून शुभ ग्रह मौंजीला उक्त होत. ३।६।११ ह्या स्थानांचे पापग्रह उक्त होत. शुक्लपक्षांतील चंद्र वृषभींचा व कर्कींचा होत्साता लग्नीं स्थित असेल तर शुभ होय. क्वचित् ग्रंथामध्यें लग्नीं रवि असेल तर श्रेष्ठ होय, असें सांगितलें आहे, व अष्टमस्थानीं कोणताहि ग्रह असल्यास तो वर्ज्य करावा. षष्ठस्थानीं लग्नपति शुक्र व चंद्र आणि बारावा शुक्र हे वर्ज्य करावे. 'चंद्र व पापग्रह हे लग्नीं नसावे, आणि बारावा, आठवा चंद्र वर्ज्य करावा. पांच इष्टग्रह ज्या लग्नास येत नाहींत तें लग्न सर्वत्र वर्ज्य करावें. तुला, मिथुन, कन्या, धनु, वृषभ, मीन, हे नवमांश शुभ होत. मौंजीविषयीं कर्कांश वर्ज्य करावा. षट्वर्गशुद्धि इत्यादिक, आणि इष्टकाल साधन इत्यादिकांचा विचार करणें तो ज्योतिष ग्रंथांतून पाहावा. ज्याची मौंजी करावयाची त्याची माता रजस्वला असेल तर, आणि पिता जवळ नसल्यामुळें मातुळ, ज्येष्टभ्राता इत्यादिक मौंजी करणारे असून त्यांची स्त्री रजस्वला असेल तर मौंजी, विवाह इत्यादिक करूं नये. नांदीश्राद्ध झाल्यानंतर माता रजस्वला असतां भ्राता इत्यादिक जरी दुसरा कर्ता असेल तथापि दुसरा मुहूर्त जवळ न मिळेल तर शांति करून उपनयन करावें, तसें नसेल तर दुसऱ्या मुहूर्तावरच करावें. नांदीश्राद्ध झाल्यानंतर मातुळ इत्यादिक जे कर्ते त्यांची स्त्री रजस्वला झाली असल्यास आरंभ झालेला आहे याकरितां शांति केल्यावांचूनच करावें. मौंजी, विवाह हीं झाल्यानंतर आणि मंडपोद्वासनाच्या पूर्वी माता रजस्वला झाली असेल तथापि मंगलाची समाप्ति झाली नाहीं याक

रितां शांति करावी, असें मुहूर्तचिंतामणीचे टिकेमध्यें सांगितलें आहे. प्रारंभाच्या पूर्वींहि रजस्वला झाली असेल आणि दुसरा मुहूर्त मिळत नसेल तर अति संकट असतां शांति करून मौंजी इत्यादिक कार्य करावें, असें कौस्तुभांत सांगितलें आहे. शांतीचा प्रकार सांगतों— " ममामुकमंगले संस्कार्यजननीरजोदोषजनिताशुभफल निरासार्थं शुभफलावाप्त्यर्थं श्रीपूजनादिशांतिं करिष्ये," असा संकल्प करून एक मासा सोन्याची लक्ष्मीची प्रतिमा करून त्या प्रतिमेची श्रीसूक्तानें षोडशोपचार पूजा करून आपल्या गृह्यसूत्रांत सांगितलेल्या विधीकरून श्रीसूक्ताच्या दरएक ऋचेनें पायसाचा होम करून कलशांतील उदकानें अभिषेक करून विष्णूचें स्मरण करून कर्म ईश्वराला अर्पण करावें. प्रारंभ झाल्यानंतर आशौच प्राप्त झालें असतां, सोदरभ्रात्यांचा समानसंस्कार असतां, आणि प्रेतकर्माची समाप्ति न झाली असतां ह्या विषयींचा निर्णय चौलप्रकरणीं सांगितला आहे. विशेष निर्णय सांगणें तो पुढें सांगूं.

मौंजीविषयीं पदार्थ कोणते मिळवावे ते.

कौपीन, पांघुरण्याचें वस्त्र, हें कापसाचें अहत असें मिळवावें. थोडें धुतलेलें असून नवें, व श्वेतवर्ण, आणि दशायुक्त असें जें वस्त्र तें अहत संज्ञक होय. तें पांघुरण्याकरितां मिळवावें. अथवा कृष्णाजिन मिळवावें. तें कृष्णाजिन तीन अंगुळें किंवा चार अंगुळें बहिर्लोम असें अखंड किंवा त्रिखंड ४८ अंगळें धारण करावें. त्रिखंड धारण करणें असेल तर २४ अंगुळांचा, आठ अंगुळांचा, व सोळा अंगुळांचा याप्रमाणे क्रमानें तीन तुकडे असावे. यज्ञोपवीत करणें तें कापसाचें करावें.

यज्ञोपवीत कसें करावें तें.

यज्ञोपवीत करण्याकरितां सूत घेणें तें ब्राह्मणानें व ब्राह्मणाच्या स्त्रियांनीं काढलेलें आणि विधवा इत्यादिकांनीं निर्मिलेलें घ्यावें. एकत्र सारखीं केलेलीं जीं चार अंगुळें त्यांचे मूलांचे ठिकाणीं शाण्णव वेळ सूत वेष्टून तें सूत त्रिगुण करून पाहिल्यानें ऊर्ध्ववृत्त वळून पुनः त्रिगुण करून अधोवृत्त रीतीनें वळावें. असें केल्यानें तें सूत नवसुती होतें. नंतर ती नवसुती तीन वेळ वेष्टण करून घट्ट गांठ द्यावी. "स्तनाच्यावर व नाभीच्या खालीं यज्ञोपवीत कधींहि धारण करूं नये. तुटलें असतां किंवा खालीं गेलें असतां व भोजन करून निर्माण केलें तें टाकावें." "सिद्धपदार्थाचे ठायीं मंत्र योजावे," असा न्याय आहे याकरितां यज्ञोपवीत तयार झाल्यानंतर त्रिगुणीकरणादिकोंच्या मंत्रांनीं यज्ञोपवीत अभिमंत्रून "यज्ञोपवीतं परमं०" ह्या मंत्रानें धारण करावें. तें असें;:—गायत्रीमंत्रानें त्रि-

गुणित करून " आपोहिष्ठा० " ह्या तीन ऋचांनीं प्रक्षालन करून पुनः गायत्रीमंत्रानें त्रिगुणित करून ग्रंथीचे ठायीं विष्णु, ब्रह्मा, रुद्र यांचा न्यास करावा. कोणी ग्रंथकार, नवसुतीचे ठायीं नऊ देवतांचे न्यास करावे असें सांगतात. तदनंतर गायत्रीमंत्रानें दहा-वेळ अभिमंत्रित केलेल्या उदकानें यज्ञोपवीत प्रक्षालन करून "उदुत्यं० " ह्या तीन ऋ-चांनीं सूर्याला दाखवून "यज्ञोपवीतं० "ह्या मंत्रानें, प्रथम उजवा बाहू उंच करून नंतर कंठाचे ठायीं धारण करावें. "डाव्या खांद्यावरून वर केलेला उजवा हात असतां घातलेलें जें ब्रह्मसूत्र तें उपवीत, उजव्या खांद्यावरून घातलेलें जें ब्रह्मसूत्र तें प्राचीना-वीत, कंठाचे ठायीं सरळ माळेसारिखें घातलें जें ब्रह्मसूत्र तें निवीत होय." चिति-काष्ठ; चितीचा धूर; चांडाल, रजस्वला, प्रेत, बाळंतीण यांचा स्पर्श झाला असतां स्नान करून यज्ञोपवीत टाकावें, ह्मणजे दुसरें धारण करावें. निवीती इत्यादिक केल्यावांचून मलमू-त्राचा उत्सर्ग केला असतांहि यज्ञोपवीत टाकावें. चार महिने झाल्यानंतर यज्ञोपवीत टाकावें कोणी ग्रंथकार जननाशौच व मृताशौच यांच्या अंतींहि यज्ञोपवीत टाकावें असें सांगतात-जीर्ण यज्ञोपवीताचा त्याग करणें तो, "समुद्रं गच्छ स्वाहा"ह्या मंत्रानें किंवा ओंकारासहित व्याहृतिमंत्रांनीं करावा. यज्ञोपवीत विस्मरणानें हरवलें असतां मंत्रविरहित लौकिक यज्ञोपवीत घालून "मनोज्यो तिः० अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मेराध्यतां, वायोव्रतपते०, आदित्यव्रतपते०" इत्यादि चार मंत्रांनीं चार घृताच्या आहुतींचा होम करून नंतर समंत्रक नवें यज्ञोपवीत धारण करावें. अथवा "यज्ञोपवीतनाशजन्यदोषानिरासार्थं प्रायश्चित्तं करिष्ये," असा संकल्प करून अचार्यवरण, अग्निस्थापन इत्यादि आज्यभागांत कर्म करून सविता देवतेच्या उद्दे शानें गायत्रीमंत्रें करून तिळांचा, व घृताचा अष्टोत्तरशत (१०८) किंवा सहस्र होम करावा नंतर नवें यज्ञोपवीत घालून राहिलेलें संध्यादिक कर्म करावें. यज्ञोपवीतावांचून एक क्षण तरी राहील तरी शंभरगायत्रीजप करावा. यज्ञोपवीतावांचून भोजन केलें असतां किंवा शौच मूत्र केलें असतां गायत्रीमंत्राचा आठ सहस्र जप करावा. डाव्या खांद्यावरून कोप-रावर किंवा मनगटाच्या (यज्ञोपवीत) शेवटीं पडलें असतां जेथच्या तेथें धरून तीन किंवा सहा क्रमानें प्राणायाम करून नवें धारण करावें. क्रोध इत्यादिकांच्या योगानें आपण यज्ञोपवीत टाकलें असतां पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें लौकिक यज्ञोपवीत धारण करून प्राय-श्चित्त केल्यानंतर नवें धारण करावें. ब्रह्मचारी यानें एक यज्ञोपवीत घालावें. स्नातकानें दोन घालावीं. उत्तरीय वस्त्राच्या अभावीं तिसरें घालावें. ज्याचा पिता जिवंत असेल त्यानें व ज्याचा वडील भाऊ जिवंत असेल त्यानें उत्तरीय वस्त्र, किंवा त्याच्या स्थानीं तिसरें यज्ञोपवीत धारण करूं नये. आयुष्याची इच्छा करणारा यानें तीनपेक्षां अधिक असीं

बहुत यज्ञोपवीतें घालावीं. "अभ्यंगस्नान, समुद्रस्नान, मातापितरांचा मृतदिवस (श्राद्धदिवस) इतक्या दिवशीं तैत्तिरीय, कठ, कण्व, चरक आणि वाजसनेयी इतके ब्राह्मण यांनीं कंठापासून यज्ञोपवीत काढून निश्चयें प्रक्षालन करावें." इतर यजुःशाखी, ऋग्वेदी, व सामवेदी यांनीं कंठापासून काढलें असतां तें टाकून नवें धारण करावें.

आतां यानंतर मेखला, दंड इत्यादिक सांगतों.

"मुंज (मोळ) तृणाची तिपेड, सारखी, बारीक असी मेखला ब्राह्मणाची करावी. या मेखलेचे तीन फेरे घालून पाहिली गांठ एका फेऱ्याची, दुसरी तीन फेऱ्यांची; तिसरी पांच फेऱ्यांची याप्रमाणें बांधावी. मुंजतृण न मिळेल तर कुश, आश्मंतक, बल्वज ह्या तृणांची करावी. ब्राह्मणाला केशापर्यंत उंचीचा असा पळसाचा दंड उक्त होय. अथवा सर्वांला यज्ञिय वृक्षाचा दंड वरच्या नाशिकाग्रापर्यंत उंचीचा उक्त होय." बटूच्या हातानें लांबी व रुंदी चार चार हात, व उंची एक हात, व चतुष्कोण, पायऱ्यांनीं युक्त, पूर्वेकडे व उत्तरेकडेस उतरती, कदलीच्या स्तंभादिकांनीं अलंकृत असी वेदी करावी.

आतां मौंजीचे जे अंतर्गत पदार्थ त्यांमध्यें विशेष सांगतों.

वस्त्रधारण केल्यानंतर लौकिक आचमन करावें. यज्ञोपवीत धारण केल्यानंतर तर विधियुक्त आचमन करावें. आचमनाचा विधि पुढें सांगेन. याप्रमाणें आज्यपात्राच्या उत्तरप्रदेशीं बटूकडून आचमन करवून प्रणीतापात्राच्या पश्चिमप्रदेशरूप तीर्थेंकरून प्रवेश करवून आचार्य व अग्नि यांच्या मधून नेऊन आचार्याच्या उजव्या बाजूस बसवावें. तदनंतर बर्हीचे, आस्तरणापासून स्रुवसंमार्गांत कर्म केल्यानंतर यज्ञोपवीताचें दान इत्यादिक आचमनापर्यंत कर्म करावें. त्यानंतर शिष्याचे अंजलीचे ठायीं जलाचें अवक्षरण इत्यादिक पासून समिदाधानापर्यंत गायत्री उपदेशाचें अंगभूत कर्म करावें. बटूला शुचित्वाची सिद्धि व्हावी एतदर्थ "अग्नये समिधं०" हा मंत्र एक वेळ ह्मणवावा. तदनंतर परिदान (सूर्य आणि प्रजापति यांना मनेंकरून बटूला देणें,) अभिवादन (अग्नीला यथाविधि नमन करणें,) हीं झाल्यानंतर आचारप्राप्त असें गायत्रीपूजन करून अग्नीच्या उत्तर प्रदेशीं बटूला गायत्रीचा उपदेश करावा. अवक्षारण करणें तेंहि अग्नीच्या उत्तर प्रदेशीं करावें. पूर्व दिशेला सम्मुख अशा आचार्यानें पश्चिमाभिमुख बसलेल्या बटूला गायत्रीचा उपदेश करावा.

आतां उपसंग्रहण ह्मणजे गुरूचे पाय धरणें त्याचा विधि सांगतों.

उपसंग्रहण ह्मणजे "अमुक प्रवरांनीं युक्त, अमुकगोत्र, अमुकशर्मा असा मी नमस्कार करितों," असें बोलून बटूनें आपल्या उजव्या व डाव्या कानांला, डाव्या व उजव्या हातांनीं स्पर्श करून उजव्या हातानें गुरूच्या उजव्या पायाला व डाव्या हातानें डाव्या पायाला याप्रमाणें स्पर्श करून मस्तक नम्र करणें हें उपसंग्रहण होय. याप्रमाणें गुरु, माता, पिता इत्यादिकांचे पायांला अभिवादनपूर्वक स्पर्श करणें तें उपसंग्रहण होय. वृद्ध तर जे त्यांस अभिवादन मात्र करावें. वृद्ध जे त्यांला नमस्कार करावा. अशुचि; वांति करणारा; अभ्यंग केलेला; स्नान करणारा; जपादिकांत असणारा; पुष्प, जल, भिक्षादिकांचा भार वाहणारा यांला त्या त्या कालीं नमस्कार करूं नये. त्यांला नमस्कार केला असतां उपोषण करावें. शूद्राला नमस्कार केला असतां त्रिरात्र उपोषण करावें. अंत्यजाला नमस्कार केला असतां कृच्छ्रप्रायश्चित्त करावें. देवता, गुरु, संन्यासी यांला नमस्कार न केला असतां उपोषण करावें.

आतां प्रत्ययभिवादन ह्मणजे शिष्यानें नमस्कार केल्यानंतर गुरूनें आशीर्वाद देणें तें सांगतों.

त्या प्रत्यभिवादनाविषयीं शेवटचें स्वर अक्षर प्लुत असावें. तें असें;—"आयुष्मान् भव सौम्यदेवदत्ता ३" अर्थ—हे सौम्यदेवदत्ता, आयुष्मान हो. एकार व ओकार हे आहेत अंतीं ज्याच्या असें नाम असेल तर, "हरा ३ इ, शंभा ३ उ" अर्थ—हे हरे, हे शंभो. याप्रमाणें संधीच्या अक्षराच्या वियोगानें पूर्वभागाचा 'आ' कार तो प्लुत होय. अनुप्रवचनीय होमाकरितां जी भिक्षा तिचेठायीं "भिक्षां भवान्ददातु," किंवा "भिक्षां भवती ददातु," याप्रमाणें 'भवत्' हा शब्द मध्यें ज्या वाक्यांत आहे असा भिक्षावाक्याचा प्रयोग करावा. अनुप्रवचनीयव्यतिरिक्त भिक्षा असेल तर पूर्वीं किंवा शेवटीं 'भवत्' हा शब्द असावा.

विनायकशांति.

मौंजी, विवाह इत्यादिक कार्यांत निर्विघ्नरूप फल प्राप्त होण्याकरितां, किंवा शुभाशुभसूचक उपद्रवाचा नाश होण्याकरितां; अथवा सपिंडाचें मरण इत्यादिक निमित्तानें प्राप्त होणारें जें प्रतिकूळ त्याची निवृत्ति होण्याकरितां विनायकशांति करावी. त्याविषयीं काळ— शुक्लपक्षांतील चतुर्थी, गुरुवार, पुष्य, श्रवण, उत्तरा, रोहिणी, हस्त, अश्विनी, आणि मृग हीं नक्षत्रें प्रशस्त होत. मौंजी इत्यादिक कार्यांचे ठिकाणीं मुख्य काळाच्या अनु-

रोधानें जसा मिळेल तसा काल घ्यावा. शांतीचा संकल्प—"अमुककर्मणो निर्विघ्नफलसिध्यर्थं," अथवा "उपसर्गनिवृत्यर्थं," किंवा "अमुकसपिंडमरणनिमित्तकाशुचित्वप्रातिकूल्यनिरासार्थं," याप्रमाणें जसें निमित्त असेल तदनुसार संकल्पांत ऊह करावा. अवशिष्ट प्रयोग दुसऱ्या ग्रंथीं पाहावा.

आतां ग्रहमख.

विवाह,मौंजी इत्यादिक मंगल कार्य कर्तव्य असतां प्रथम ग्रहयज्ञ करावा. श्राद्धव्यतिरिक्त जीं मंगलरहित असीं शांति इत्यादिक कर्मे कर्तव्य असतांहि, ग्रह अनकुळ व्हावे असी इच्छा करणारा त्यानें ग्रहयज्ञ करावा. शांतीचीं स्थानें असे जे उत्पात ते झाले असतां, जरी तो मुख्य नाहीं तथापि अरिष्टाचा नाश होण्याकरितां ग्रहमख करावा असें सांगितलें आहे, याकरितां प्रधानकर्माच्या पूर्वी जवळच्या किंवा दूरच्या कालीं करावा. दुरच्या काळीं करणें असेल तर सात दिवसांपेक्षां अधिक अंतर असूं नये. दरएक ग्रहाचे मुख्य आहुतींची संख्या दहांच्या आंत असेल तर एकच ऋत्विज करावा. दहापेक्षां अधिक पन्नासपर्यंत होमसंख्या असेल तर चार ऋत्विज करावे. पन्नासांपेक्ष अधिक शंभरांपर्यंत होम असल्यास आठ ऋत्विज व नववा आचार्य करावा. त्यांमध्यें आचार्यानें आचार्यकर्म करून सूर्याचा होम करावा. सोमादिक आठ ग्रहांचा होम आठ ऋत्विजांनीं करावा. चार ऋत्विज असतील तर दोन दोन ग्रहांचा एकेकानें होम करावा,व आचार्यानें सूर्याचा होम करावा.तांबें इत्यादिकांच्या प्रतिमांचे ठायीं अथवा सर्व सुवर्णाच्या प्रतिमांचे ठायीं किंवा फलांचे ठायीं अथवा तांदुळांचे राशींचें ठायीं आदित्यादि नवग्रहांचें पूजन करावें. जसी जसी होमाची संख्या असेल त्याप्रमाणें कुंड, किंवा स्थंडिल व ग्रहांची वेदि यांचें हस्तादिक प्रमाण घ्यावें.प्रधान आहुति,व अंगदेवतांच्या आहुति ह्या मिळून पन्नासांपर्यंत असतील तर रत्निपरिमित कुंड करावें.शंभरांचे आंत असतां अरत्निपरिमित करावें सहस्राचे आंत असतां हस्तपरिमित करावें. दहा सहस्र इत्यादिक होम असेल तर दोन हात कुंड करावें. एक लक्ष होम असेल तर चार हात करावें. मुष्टि केलेला जो हात तो रत्नि होय. विस्तृत जी कनिष्ठांगुलि तिणें युक्त जो मुष्टि तद्युक्त जो हात तो अरत्नि होय. चोवीस अंगुळें म्हणजे एक हात. एक यवानें कमी अशा चौतीस अंगुळांचे दोन हात. अठ्ठेचाळीस अंगुळांचे चार हात. कुंडाच्या मेखला, योनी, नाभी, खोली, इत्यादिकांचें प्रमाण दुसऱ्या ग्रंथांतून पाहावें. हें कुंडादिकांचें प्रमाण सर्वत्र जाणावें. समिधा, चरु, घृत, हीं द्रव्यें होत. "रुई, पळस, खैर, आघाडा, पिंपळ, उंबर, शमी, दूर्वा, दर्भ ह्या प्रमाणें सूर्यादिक नवग्रहांच्या क्रमानें समिधा जाणाव्या. कोणी ग्रंथकार तिळादि घ्यावे

असें ह्मणतात. सूर्य इत्यादिक ज्या प्रधानदेवता त्यांच्या मुख्य होमाची जी संख्या तिच्या दहाव्या अंशानें, अधिदेवता व प्रत्यधिदेवता यांचा होम करावा. अधिदेवता इत्यादिकांची जी संख्या असेल तिच्या अर्ध्या संख्येनें क्रतुसंरक्षक व क्रतुसाद्गुण्य ह्या देवतांचा होम करावा. शांतीचा अंगभूत जो ग्रहयज्ञ त्याचे ठायीं बलीदान करितात. शांतिव्यतिरिक्त ग्रहमखाचे ठायीं बलिदान करीत नाहींत. प्रधानभूत असी एक आहुति असतां एक ब्राह्मणाला भोजन देणें तें श्रेष्ठ. शंभर आहूति असतां एक ब्राह्मणाला भोजन देणें तें मध्यम. सहस्र आहुती असतां एका ब्राह्मणाला भोजन देणें तें अधम होय. सविस्तर प्रयोगादिकांचा प्रकार दुसऱ्या ग्रंथीं पाहावा. याप्रमाणें ग्रहमख समाप्त झाला.

आतां बृहस्पतीची शांति सांगतों.

कुमाराच्या मौंजीसमयीं किंवा कन्येच्या विवाहसमयीं बृहस्पति अनुकूळ नसेल तर शौनक इत्यादिकांनीं सांगितलेली शांति करावी. ती असी,—अस्य कुमारस्य उपनयने अस्याः कन्यकाया विवाहेवा बृहस्पत्यानुकूल्यसिद्धीद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं बृहस्पतिशांतिं करिष्ये," असा संकल्प करून आचार्याला वरावें. स्थंडिलाच्या ईशान्यादिशेचे ठिकाणीं यथाविधि स्थापन केलेल्या श्वेत कलशांत पंचगव्य, कुशोदक, विष्णुक्रांता, शतावरी इत्यादि औषधि टाकून पूर्णपात्र स्थापन केल्यानंतर पिंवळ्या अक्षतांनीं केलेलें असें जें दीर्घ चतुष्कोणपीठ त्याच्यावर सुवर्णमय असी बृहस्पतीची प्रतिमा स्थापन करून स्थंडिलावर अग्नि स्थापन इत्यादिक कर्म करावें. नंतर अन्वाधान करावें. तें असें,—"बृहस्पतिमश्वत्थसमिदाज्यसर्पिर्मिश्रपायसैः साज्येन मिश्रितयवव्रीहितिलेनच प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशताहुतिभिः शेषेणस्विष्टकृतं॰" इत्यादिक अन्वाधान करून आज्यभागापर्यंत कर्म केल्यावर प्रतिमेचे ठायीं षोडशोपचारांनीं गुरूची पूजा करावी. त्या पूजेमध्यें पिंवळीं दोन वस्त्रें, पिंवळें यज्ञोपवीत, पिंवळा चंदन, पिंवळ्या अक्षता, पिवळीं पुष्पें, घृतदीप, दहिभाताचा नैवेद्य, हे उपचार अर्पण केल्यानंतर माणिक्य किंवा सुवर्ण दक्षिणा देऊन ग्रहमखांत सांगितले रीतीनें कलशाचें अभिमंत्रण केल्यानंतर बृहस्पतिच्या मंत्रानें दधि, मध यांत भिजवलेल्या समिधा; आज्य; घरांत सिद्ध केलेलें पायस; मिश्रित यवादिक ह्या द्रव्यांनीं, जसें अन्वाधान केलें असेल तदनुसार होम करावा. नंतर होमशेष समाप्त करून गंधादिक उपचारांनीं बृहस्पतीची पूजा करून तांब्याचे पात्रांत उदक घेऊन त्यांत पिंवळ्या अक्षता, पिवळें, गंध, पिंवळीं पुष्पें, हीं घालून त्या उदकानें अर्घ्य द्यावें. अर्घ्याचा मंत्र—"गंभीरदृढरूपांग देवेज्यसुमतेप्रभो ॥ नमस्तेवाक्पतेशांत गृहाणार्घ्यं नमोस्तु ते." नंतर प्रार्थना करावी—प्रार्थनेचे मंत्र—भक्तयायत्तेसुराचार्यहोमपूजादि सत्कृतं ॥ तत्त्वं गृहाण धांमर्थ बृहस्पते नमो॰

मन: ॥ जीवो बृहस्पति: सूरिराचार्यो गुरुरंगिरा: ॥ वाचस्पतिर्देवमंत्री शुभंकुर्यात्सदा मम," याप्रमाणें प्रार्थना करून नंतर देवतेचें विसर्जन, प्रतिमेचें दान हीं केल्यानंतर कुमार इत्यादिकांनीं युक्त अशा यजमानावर अभिषेक करावा. अभिषेकाचे मंत्र—"आपोहिष्ठा० ऋचा ३, तत्वायामि० ऋचा ३, स्वादिष्टया० ऋचा ३, समुद्रज्येष्ठा० ऋचा ४, इदमाप:प्रवह० ऋचा १, तामग्निवर्णां० ऋचा १, याओषधी०ऋचा १, अश्वावतीर्गोमतीर्न० ऋचा १, यद्देवादेवहेडनं०" इत्यादिक कुष्मांडमंत्र "पुनर्मन: पुनरायु:०" एथपर्यंत तैत्तिरीय शाखेचे ठायीं प्रसिद्ध, ते कौस्तुभ इत्यादि ग्रंथांत लिहिलेले आहेत. ह्या मंत्रानीं अभिषेक करून ब्राह्मणांला भोजन घालावें. याप्रमाणें बृहस्पतिशांति समाप्त झाली.

मौंजी इत्यादिक संस्काराचे समयीं संकल्प करावयाचे ते.

मौंजीच्या पूर्व दिवशीं आचार्यानें " ममोपनेतृत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं कृच्छ्त्रयंतत्प्रत्याम्नाय गोनिष्क्रयीभूतयथाशक्ति रजतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्ये, " " तथा द्वादशाधिकसहस्रगायत्रीजपमुपनेतृत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं करिष्ये, " असा संकल्प करावा. जर मौंजीच्या पूर्वींचे संस्कार अंतरले असतील तर, " अस्य कुमारस्य पुंसवनादीनामथवाजातकर्मादीनां चौलांतानां संस्काराणां कालातिपत्तिजनितप्रत्यवायपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रतिसंस्कारमेकैकांभूर्भुव:स्व: स्वाहेति समस्तव्याहृत्याज्याहुतिं होष्यामि, " असा संकल्प करून अग्निस्थापन, इध्मास्थापन इत्यादिक पाकयज्ञाच्या तंत्रासहित, अथवा अग्निस्थापन, आज्यसंस्कार, पात्रसंमार्ग इतक्यांनीं मात्र युक्त अशा व प्रत्येक संस्काराची एक या प्रमाणें जितके संस्कार अंतरलेले असतील तितक्या संख्याक समस्तव्याहृतिमंत्रानें आज्याच्या आहुतींचा होम करावा. तदनंतर, " अस्य कुमारस्य पुंसवनानवलोभ नसीमंतोन्नयनजातकर्मनामकर्मसूर्यावलोकननिष्क्रमणोपवेशनान्नप्राशनचौलसंस्काराणां लोपनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं प्रतिसंस्कारं पादकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं चौलस्यार्धं कृच्छ्रं बुद्धिपूर्वकलोपे प्रतिसंस्कारं अर्द्धकृच्छ्रं चुडाया:कृच्छ्रं तत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रयी भूतयथाशक्तिरजतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्ये.' चौलसंस्कार मौंजीसहवर्तमान करण्याचा कुलधर्म असेल तर काल अतिक्रांत झाल्याचा होम व चौलाच्या लोपाचें प्रायश्चित्त करूं नये. कोणी शिष्टजन संस्काराच्या लोपाचें प्रायश्चित्त बटूकडून करवितात. तदनंतर बटूनें, "मम कामचारकामवादकामभक्षादिदोषपरिहारद्वारोपनेयत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं कृच्छ्त्रयप्रायश्चित्तं तत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रयीभूतयथाशक्तिरजतदानद्वारा आचरिष्ये," असा संकल्प करावा. निष्क, अर्धा निष्क, निष्काचा चतुर्थांश किंवा निष्काचा अष्टमांश याप्रमाणें रौप्य, गाईचें मोल्य द्यावें, याहून कमी देऊं नये. आठ गुंजांचा मासा एक, या मानानें चाळीस मासे म्हणजे एक निष्क असें

सांगितलें आहे—तदनंतर, "प्रायश्चित्त केलें तथापि अंतरलेलें कर्म जें तेंहि निश्चयें करावें, असें कितीएक आचार्य सांगतात. दुसरे आचार्य प्रायश्चित्त केल्यानंतर अंतरलेलें कर्म करूं नये असें ह्मणतात," असें वचन आहे याकरितां प्रायश्चित्त केलें असतां जातकर्मादिक संस्कार करावे किंवा न करावे, याप्रमाणें दोन पक्ष आहेत. ह्यामध्यें प्रायश्चित्तानें दोषाचा जरी परिहार झाला तथापि संस्कारजन्य पुण्य उत्पन्न होण्याकरितां संस्कार करणें असतील तर या पक्षीं संकल्प करावे. ते असे;—पत्नी; कुमार यांसह बसून देशकालाचा उच्चार करून, "अस्य कुमारस्य गर्भांबुपानजनितदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अतिक्रांतं जातकर्म, तथा बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणायुरभिवृद्धिव्यवहारासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नामकर्म, आयुरभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सूर्यावलोकनं, आयुः श्रीवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं निष्क्रमणं, आयुरभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं उपवेशनं, मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्यन्नाद्यब्रह्मवर्चसतेजइंद्रियायुरभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अन्नप्राशनं चाद्य करिष्ये, बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणबलायुर्वर्चोभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वर प्रीत्यर्थं चूडाकर्म, द्विजत्वसिद्ध्या वेदाध्ययनाधिकारार्थं उपनयनं च श्वः करिष्ये, जातादिसर्व संस्कारांगत्वेन पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नांदीश्राद्धं च करिष्ये, उपनयनांगत्वेन मंडपदेवतास्थापनं कुलदेवतास्थापनं च करिष्ये," या प्रमाणें आपापल्या गृह्यग्रंथांत सांगितल्या प्रमाणें संकल्प करून नांदी श्राद्धांत कर्म एकतंत्रानें करावें. अनेकांच्या उद्देशानें एकवार अंगभूत कर्माचें अनुष्ठान करणें तें तंत्र होय. मंडपदेवतांचे स्थापनापासून बटु व त्याचे मातापितर यांला आप्त वर्गांनीं केलेल्या अहेरा पर्यंत कर्म करून अन्नप्राशना पर्यंत सर्व संस्कार आपापल्या गृह्य सूत्रा प्रमाणें पूर्व दिवसीं करावे. चौल व मौंजी हीं दुसऱ्या दिवसीं करावीं. सर्व संस्कार मौंजीच्या दिवसीं कर्तव्य असल्यास पूर्वीं सांगितलीं जीं सर्व संकल्पांचीं वाक्यें त्यांच्या शेवटीं, उपनयनं चाद्य करिष्ये," असा संकल्प करावा. संस्कार न करणें असा पक्ष असेल तर चौल कर्म व उपनयन यांचे संकल्प करून, "उभयांगत्वेन पुण्याहवाचनं नांदीश्राद्धं उपनयनांगत्वेन मंडपदेवतास्थापनं कुलदेवतास्थापनं च करिष्ये," असा संकल्प करावा. नांदीश्राद्ध झाल्यानंतर पूर्वीं पूजा केलेल्या अशा ज्या मातृका त्यांहीं युक्त मंडपदेवतांचें स्थापन करावें. नंतर पूर्वीं सांगितल्या प्रमाणें वेदि करावी. या प्रमाणें मौंजीच्या पूर्व दिवसाचें कृत्य समाप्त झालें.

तदनंतर दुसऱ्या दिवसीं अंतरलें असेल तर तें चौल करावें आणि जर पूर्वीं चौल झालेला असा बटु आहे तर अभ्यंग स्नान घालवून त्याला मातेसह भोजन घालावें. या वेळीं ब्रह्मचारी जे त्यांना भोजन घालावें असा आचार आहे. नंतर देशकालाचा उच्चार

करून, " अस्य कुमारस्य द्विजत्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गायत्र्युपदेशं कर्तुं तत्पूर्वांगभूतं वापनादि करिष्ये, " असा संकल्प करून वपन इत्यादिक करावें. मुख्य शिखा ठेवून इतर ज्या चौलांत धारण केलेल्या शिखा त्यांचे येथें वपन करावें, ह्मणजे त्या काढून टाकाव्या. तदनंतर बटूला स्नान घालून नवें वस्त्र अंगावर देऊन शिखा बंधन करून मांगलिक तिलक लावावा. ज्योतिषी जो त्याची पूजा करून त्यानें सांगितलेल्या मुहूर्तावर, वेदीचे ठिकाणीं पूर्वाभिमुख बसलेल्या आचार्यानें अंत:पट एकीकडे दूर करून बटूचें मुख अवलोकन करावें. नंतर बटूनें नमस्कार केल्यानंतर आपल्या मांडीवर त्याला बसवावें. तदनंतर ब्राह्मणांनीं जसा आचार असेल तदनुसार मंत्र करून दोघांच्या मस्तकांवर अक्षता टाकाव्या. या प्रमाणें जसें सूत्र असेल त्याप्रमाणें मौंजीचा प्रयोग पाहून सर्व कर्म आचरण करावें. सर्व ठिकाणीं बटूकडून गायत्री इत्यादिक मंत्र ह्मणवीत होत्साता संधिकृत अक्षरें अशुद्ध ह्मणवूं नयेत. प्रयोगशेष समाप्त करून दोनशें, शंभर, अथवा जशी शक्ति असेल त्या प्रमाणें ब्राह्मण भोजनाचा संकल्प करून ब्राह्मणांला भूयसी दक्षिणा द्यावी. तदनंतर ब्रह्मचारी यानें नूतन अशा भिक्षापात्रामध्यें माता, किंवा मावशी इत्यादिकांपाशीं, " भिक्षां भवती ददातु " असें वाक्य ह्मणून अनुप्रवचनीय होमाकरितां तांदूळ मागावे. पित्याजवळ, " भवान् भिक्षां ददातु," असें वाक्य ह्मणून मागावे. नंतर ती भिक्षा आचार्या जवळ देऊन मध्यान्हसंध्या करून शेष राहिलेला दिवस गुरूच्या जवळ घालवावा. मौंजीच्या दिवसीं मध्यान्हसंध्या वैकल्पिक आहे असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. ब्रह्मयज्ञ करणें तो दुसऱ्या दिवसीं आरंभ करून गायत्री मंत्रानें करावा. अनुप्रवचनीय होमाच्या आरंभाच्या पूर्वीं गर्जना, पर्जन्यवृष्टि इत्यादि होण्याचा संभव असेल तर दिवसासच चरुश्रपणापर्यंत कर्म करून सूर्यास्त झाल्यानंतर होम करावा. चरु करून न ठेवितां गर्जना इत्यादिक निमित्त प्राप्त होईल तर शांति करून नंतर चरु करावा.

आतां शांतीचा प्रयोग.

शांतीचा संकल्प— " ब्रह्मौदनपाकात्पूर्वं गर्जितेन सूचितस्य ब्रह्मचारि कर्तृकाध्ययनविघ्नस्य निरासद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शांतिं करिष्ये, " असा संकल्प करून पुण्याहवाचन, आचार्यवरण हीं कर्में केल्या नंतर आचार्यानें अग्निस्थापन करून अन्वाधान करावें. तें असें, — " चक्षुषी आज्येनेत्यंते सवितारं अष्टोत्तरशतसंख्यया साज्यपायसाहुतिभिर्गायत्री मंत्रेण शेषेण स्विष्टकृतं," "प्रायश्चित्तहोमांते गायत्र्या सवितारमाज्येन, "याप्रमाणें अन्वाधान करून घरांत सिद्ध केलेल्या पायसाचा होम केल्यानंतर बृहस्पतिसूक्ताचा जप

करावा. शेवटीं आचार्याला गोप्रदान देऊन, "शतं यथाशक्ति वा विप्रान् भोजयिष्ये," असा ब्राह्मणभोजनाचा संकल्प करावा.

मेधाजननादि कार्ये.

मेधाजननाच्या पूर्वकाली होणारें जें अग्निकार्य तें झाल्यावांचून उपनयनाग्नि नष्ट झाला असतां कटिसूत्रधारण इत्यादिक बटूचे संस्कार, अवक्षारण, अग्निकार्य, गायत्र्युपदेश ह्यां वांचून व पूर्वोत्तरतंत्रसहित अशा ज्या उपनयनाच्या आहुति त्यांहींकरून अग्नि उत्पन्न करून त्या अग्नीवर अनुप्रवचनीय होमाच्या पूर्वी होणारें अग्निकार्य करून नंतर अनुप्रवचनीय होम करून मेधाजननाच्या पूर्वीचीं अग्निकार्यें करून मेधाजनन करावें असें कौस्तुभांत सांगितलें आहे, व "नष्टोपनयनाग्नेः पुनरुत्पत्तिहोमे विनियोगः" असा होमाविषयीं विशेषहि सांगितला आहे. मला तर, उपनयनाच्या आहुतींनीं अग्नि उत्पन्न करून त्या अग्नीवर मेधाजननाच्या पूर्वीं होणारीं अग्निकार्यें करून मेधाजनन करावें; व अनुप्रवचनाच्या पूर्वीं होणारें अग्निकार्य, आणि अनुप्रवचनीय होम हीं करूं नयेत असें वाटतें. कारण, गायत्र्युपदेश, अनुप्रवचनीय, आणि मेधाजनन हीं तीन कर्में सारखीं प्रधान असल्यामुळें अध्ययनाचीं अंगें असून अग्नि त्या तीन प्रधान कर्मांचें अंग आहे याकरितां कौस्तुभांत सांगितल्या रीतीनें गायत्र्युपदेश, व तत्पूर्वीं होणारें अग्निकार्य यांच्या आवृत्तीचा जसा अभाव करावा तसा अनुप्रवचनीय व त्याच्या पूर्वींचें अग्निकार्य यांच्या आवृत्तीचा अभाव मानावा हें योग्य आहे. अग्निष्टोमाचीं अंगें असे जे तीन पशुयाग यांचें अंग जो यज्ञांगस्तंभ तो, दोन पशुयाग केल्यानंतर नष्ट होईल तर तिसरा पशुयाग करण्यासाठीं नष्ट झालेल्या यूपाची उत्पत्ति करण्याविषयीं दुसऱ्या पशुयागाचें अनुष्ठानहि होत नाहीं. याविषयीं विद्वानांनीं सदसद्विचार करून करणें तें करावें. सायंसंध्या, अग्निकार्य हीं करून ब्रह्मचारी यानें अनुप्रवचनीय होम करावा. ब्रह्मचारी अशक्त असेल तर अन्यानें, चरुश्रपणापर्यंत कर्म करावें, होम मात्र ब्रह्मचारी यानें करावा. होम करून शेष जो चरु राहिला असेल तेणेंकरून तीनपर्यंत ब्राह्मणांला भोजन घालावें.

ब्रह्मचारी यांचें व्रत—"क्षार, लवण, इत्यादिकानें वर्ज्य असें भोजन ब्रह्मचारी यानें तीन दिवस करावें. खालीं निद्रा करावी, चवथ्या दिवशीं मेधाजनन करावें. अथवा बारा रात्रींपर्यंत किंवा एक वर्षपर्यंत पूर्वोक्त व्रत धारण करावें" मेधाजननाचा विधि दुसऱ्या ग्रंथीं पहावा.

आतां **देवदेवक उठविणें** तें मंडपदेवतांचें उत्थापन, ज्या दिवशीं मंडपदेवतांचें स्थापन केलें त्या दिवसापासून समदिवशीं व पांचवा, सातवा ह्या दिवशीं करावें, तें शुभ होय. सहाव्या दिवशीं व विषम दिवशीं अशुभ होय.

आतां मंडपदेवतांचें विसर्जन होई तावत्कालपर्यंत सपिंडांनीं कोणतीं कर्मे वर्ज्य करावीं तीं सांगतों—"नांदीश्राद्ध केल्यानंतर मातृकांचें विसर्जन होई तावत्कालपर्यंत दर्शश्राद्ध, मातापितरांचें सांवत्सरिक श्राद्ध, शीतोदकानें स्नान, अपसव्य, स्वधाकार, नित्यश्राद्ध, ब्रह्मयज्ञ, अध्ययन, नदीचें उल्लंघन; सीमोल्लंघन, उपोषणव्रत, श्राद्धभोजन हीं सर्व सपिंडांनीं मंडपदेवतांचें विसर्जन होईपर्यंत वर्ज्य करावीं." येथें स्वधाकाराचें जें ग्रहण केलें तें स्वधाकारविशिष्ट वैश्वदेव त्याच्या निषेधाकरितां आहे, यावरून वैश्वदेवाहि करूं नये असें सांगितलें. एथें सपिंड घेणें ते तीन पुरुषपर्यंत घ्यावे असें पुरुषार्थचिंतामणीमध्यें सांगितलें आहे.— "अभ्यंग, आशौच, विवाह, पुत्रजन्म आणि सर्व मांगलिक कार्यें यामध्यें गोपीचंदन लावूं नये." अभ्यंग इत्यादिक जीं, पूर्वी सांगितलीं त्यांमध्यें भस्म सुद्धां धारण करीत नाहींत. जननाशौचामध्यें भस्म, गोपीचंदन धारण करूं नयेत. मृताशौचामध्यें भस्म धारण करावें.

षंढ, बहिरा, मुका, पांगळा, कुबडा, आणि खुजा, इत्यादिकांचे संस्कार करावे. मत्त, उन्मत्त यांचे संस्कार करूं नयेत असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. पातित्य जें तें तर नाहीं; कारण, त्यांना कर्माचा अधिकार नाहीं. मत्त, उन्मत्त यांच्या अपत्यांचे संस्कार करावे; कारण "ब्राह्मणापासून ब्राह्मणीस्त्रीचेठायीं जो उत्पन्न झाला ता ब्राह्मणच होय," असी श्रुति आहे. दुसरे ग्रंथकार तर मत्त, उन्मत्त यांचेहि संस्कार करावे असें ह्मणतात. ह्या संस्कारांमध्यें होम करणें तो आचार्यानें करावा. विकलांग ह्मणजे ज्यास अवयव कमी आहेत तो, त्याचें उपनयन ह्मणजे आचार्याच्या जवळ त्याला नेणें, किंवा अग्नीच्या जवळ नेणें, अथवा गायत्रीमंत्र ह्मणणें, हीं तीन कर्में विकलांगाच्या उपनयना विषयीं प्रधान आहेत; याकारितां ह्या तिहींतून कोणतें एक मात्र करावें. इतर अंगरूप कर्में जसा संभव असेल त्याप्रमाणें करावीं. मुका, बहिरा इत्यादिकांस गायत्रीमंत्र ह्मणण्याचा संभव नाहीं यास्तव त्याला स्पर्श करून गायत्रीमंत्राचा जप करावा. संस्काराचे मंत्र, व वस्त्रपरिधान करण्याचे मंत्र ह्मणणें ते आचार्यानें ह्मणावे. कोणी ग्रंथकार, वस्त्र परिधान इत्यादिक करणें तें मंत्रविरहित करावें असें ह्मणतात. याप्रमाणें विवाहामध्यें हि असाच निर्णय जाणावा; कारण, "कन्येचे पाणिग्रहणावांचून इतर सर्व कर्म ब्राह्मणाकडून करवावें," असें वचन आहे. या प्रमाणें विकलांगाचे मौंजी इत्यादिकांचा निर्णय समाप्त झाला.

"पति जीवंत असता जारापासून जो झाला तो कुंड होय, आणि पति मृत झाल्यावर जारापासून झाला तो गोलक होय." हे जे कुंड, व गोलक यांचे संस्कार करावे अशा अर्थाचें जें वचन आहे तें अन्ययुगाविषयीं आहे; कारण तें वचन क्षेत्रजपुत्रविषयक आहे,

व कलियुगामध्यें दत्तक, औरस यांवांचून अन्यपुत्रांचा निषेध आहे. "वडील पुत्राचे संस्कार झाले नसतील तर कनिष्ठाचे गर्भाधानादिक संस्कार निश्चयें करूं नयेत, असें शातातप सांगतो" हें वचन चौलापासून मौंजीपर्यंत जे संस्कार त्यांविषयीं निषेध सांगतें. विवाहाविषयीं तर विकलांग जे त्यां विषयीं हा नियम नाहीं. कन्याविषयींहि हाच निर्णय समजावा, ह्मणजे वडील कन्येचा विवाह झाल्यानंतरच कनिष्ठेचा विवाह करावा. ज्येष्ठपुत्राचा विवाह झाला नसेल तथापि कनिष्ठ कन्येचा विवाह करावा. ज्येष्ठपुत्राची मौंजी झाली नसेल तर कनिष्ठकन्येचा विवाह करूं नये.

आतां पुनरुपनयन सांगतों.

तें पुनरुपनयन तीन प्रकारचें आहे. दोष प्राप्त झालेलें जें प्रायश्चित्तरूप तें पहिलें पुनरुपनयन होय. तें पुनरुपनयन जातकर्म इत्यादिक संस्कारांनीं युक्त, जातकर्मादि संस्कारविरहित, दुसऱ्या प्रायश्चित्तानें युक्त आणि केवल याप्रमाणें अनेक प्रकारचें आहे. एकवेळ केलेल्या उपनयनामध्यें उक्त कालादिकांचा कमीपणा प्राप्त झाल्यानें केलेलें व्यर्थ होऊन पुनः करणें प्राप्त झालें तें दुसरें पुनरुपनयन होय. एका वेदाचें अध्ययन करून दुसऱ्या वेदाचें अध्ययन करण्याकरितां सांगितलें तें तिसरें पुनरुपनयन होय. त्यां मध्यें पहिलें कसें तें सांगतों.—दुसऱ्या औषधानें दूर न होणारा अशा रोगाचा नाश होण्याकरितां, स्वमतानें केलेलें नव्हे असें पैष्टी सुरेचें पान केलें असतां तीन मासपर्यंत कृच्छ्र प्रायश्चित्त करून पुनरुपनयन करावें. पैष्टी सुरेवांचून दुसरी सुरा स्वबुद्धीनें औषधाकरितां प्राशन केली असतां कृच्छ्र, अतिकृच्छ्र प्रायश्चित्त करून पुनरुपनयन करावें. पैष्टी सुरेचें प्राशन केलें असतां द्वादशाब्द प्रायश्चित्त करावें. वारुणी, गौडी ह्म० गुळाची माध्वी ह्म० मधूकपुष्पांपासून झालेली, ह्या सुरा न जाणून प्राशन केल्या असतां पुनरुपनयन, आणि तप्तकृच्छ्र हीं प्रायश्चित्तें करावीं. अज्ञानेंकरून रेत, विष्ठा, मूत्र हीं प्राशन केलीं असतां, व मद्यमिश्रित अन्न, उदक इत्यादिक भक्षण केलीं असतां पुनरुपनयन, तप्तकृच्छ्र हें प्रायश्चित्त करावें. जाणून विष्ठा, मूत्र इत्यादिक भक्षण केलें असतां चांद्रायण, पुनःसंस्कार हें प्रायश्चित्त करावें. द्विजाति ह्म० ब्राह्मण, क्षत्रिय, व वैश्य यांनीं लसूण, कांदे, गाजरें, हीं भक्षण केलीं असतां व गांवडुकर, गांवकोंबडे, मनुष्य, गाई यांचें मांस भक्षण केलें असतां तीं तीं प्रायश्चित्तें करून पुनरुपनयन करावें. मेंढी, गाढवी, उंट, आणि मनुष्यस्त्री यांचें दूध प्राशन केलें असतां व हस्तिणी, घोडी यांचें दूध प्राशन केलें असतां तप्तकृच्छ्र व पुनःसंस्कार हें प्रायश्चित्त करावें. गाढव, उंट इत्यादिक जनावरांवर आरोहण केलें असतां कृच्छ्र व पुनःसंस्कार हें प्रायश्चित्त करावें;

हें हेमाद्रीचें मत आहे असें निर्णयसिंधूच्या एकाद्या पुस्तकांत मिळतें. मिताक्षरा,स्मृत्यर्थसार इत्यादिक ग्रंथांच्या मतीं गाढव, उंट यांच्यावर आरोहण केलें असतां तीन उपोषणें इत्यादिक मात्र प्रायश्चित्त करावें, पुन:संस्कार करूं नये. कौस्तुभग्रंथाचाहि अभिप्राय असाच आहे. न जाणून बैलावर आरोहण केलें असतां एक कृच्छ्र, जाणून केलें असतां तीन कृच्छ्र इत्यादिक प्रायश्चित्त करावें. कितीएक जन, बैलावर आरोहण केलें असतां पुन:संस्कार करितात; परंतु त्याविषयीं मूळ शोध करावा. याप्रमाणें मेंढा, बोकड, टोणगा यांच्यावर आरोहण केलें असतांहि हाच निर्णय जाणावा. मांसभक्षण करणाऱ्या पशूची विष्ठा भक्षण केली असतां पुनरुपनयन मात्र करावें. कोणी ग्रंथकार मनुष्याची विष्ठा भक्षण केली असतांहि पुन:संस्कार मात्र करावा असें सांगतात. "मृतशय्येचें दान घेणारा पुन:संस्काराला पात्र होतो." जिवंताची 'मृत झाला, असी वार्ता ऐकून त्याची और्ध्वदेहिक क्रिया केली असतां त्याला घृताच्या कुंभांत बुडवून नंतर बाहेर काढून स्नान घालवून जातकर्मापासून मौंजीपर्यंत संस्कार करून त्रिरात्रव्रत धारण केल्यानंतर पूर्वीच्या स्त्रियेबरोबर किंवा ती मृत असल्यास दुसऱ्या स्त्रियेबरोबर विवाह करावा. अग्निहोत्री असेल तर त्यानें पुनराधान, आयुष्मत् इष्टि करावी. तीर्थयात्रा इत्यादिक कारणावांचून कलिंग, अंगदेश, वंग, आंध्र, सिंधु, सौवीर, पश्चिम देश, ह्या देशांमध्यें गमन केलें असतां पुन:संस्कार करावा. चांडालाचें अन्न भक्षण केलें असतां चांद्रायण व बुद्धिपूर्वक, चांडालाचें अन्न भक्षण केलें असतां कृच्छ्राब्द याप्रमाणें प्रायश्चित्त करून दोनही ठिकाणीं पुन:संस्कार करावा. अजिन, मेखला, दंड यांचें धारण; भिक्षा मागणें; व्रतें इतके प्रकार द्विजाति जे त्यांच्या पुन:संस्कारकर्मांमध्यें वर्ज्य आहेत. 'अजिनं' मेखला, याठिकाणीं 'वपनं' मेखला, असा दुसऱ्या स्मृतीमध्यें पाठ आढळतो. ब्रह्मचारी यानें मद्य, मांस हीं भक्षण केलीं असतां पुनरुपनयन, प्राजापत्य, अथवा तीन रात्रि उपोषण हें प्रायश्चित्त करावें. बुद्धिपूर्वक भक्षण केलें असतां पराक प्रायश्चित्त करावें. वारंवार भक्षण असतां दुप्पट प्रायश्चित्त करून पुन:संस्कार करावा. ब्रह्मचारी याणें पिता,माता, व गुरु यांहून इतर मृत झालेल्यांची अंत्यक्रिया केली असतां त्यानें पुनरुपनयन करावें. हातानें घुसळलेलें दहीं अभ्यासानें भक्षण करील, व वेदीच्या बाहेर पुरोडाश अभ्यासानें भक्षण करील तर कृच्छ्र, पुन:संस्कार हें प्रायश्चित्त करावें. जो ब्राह्मण संन्यास घेऊन नंतर त्या आश्रमांतून निवृत्त होऊन गृहस्थाश्रमसंबंधी धर्मांत येण्याची इच्छा करितो त्यानें सहा महिने कृच्छ्र प्रायश्चित्त करून जातकर्मादिक संस्कारांनीं संस्कृत होत्साता शुद्ध होतो, नंतर त्यानें गृहस्थाश्रमसंबंधी कर्मे करावी. याप्रमाणें मरण येण्याक

रितां उपोषणाचा संकल्प करून पुनःनिवृत्त होईल तर त्यानेंहि असें प्रायश्चित्त करावें. कर्मनाशा नदीच्या उदकाला स्पर्श, करतोया नदीचें उल्लंघन, गंडकी नदींत हातांनीं पोहणें, यांपासून तो पुनःसंस्काराला पात्र होतो."

दुसरें पुनरुपनयन—"प्रदोष, रात्रि,अनध्याय, शनिवार, कृष्ण,गलग्रहतिथि, आणि अपराण्हकाल यांचे ठिकाणीं मौंजी झालेला पुनःसंस्काराला पात्र होतो." एथे प्रदोष ह्मणजे प्रदोषाचा दिवस. कृष्ण ह्मणजे कृष्णपक्ष, तो एकादशी इत्यादिक शेवटचे पांच दिवस. अपराण्ह ह्मणजे दिवसाचा तिसरा भाग असें सांगितलें आहे. अनध्यायांमध्येंहि पौर्णिमा, प्रतिपदा इत्यादिक जे नित्य अनध्याय सांगितले तेच पुनरुपनयनाला कारण होत. अकालीं वृष्टि होणें इत्यादि नैमित्तिक त्रिरात्रादि अनध्याय, ते पुनरुपनयनाला कारण होत नाहींत. नैमित्तिक अनध्यायांमध्यें प्रातःकालीं गर्जनानिमित्त अनध्याय तोच पुनः संस्काराला कारण होतो; याविषयीं विस्तार कौस्तुभांत सांगितला आहे. पूर्वीं खांद्यांला स्पर्श करीत होतसाता अशा बटूला गुरुजवळ आणणें हें जें प्रधानकर्म त्याचें विस्मरण झालें असतां पुनरुपनयन करावें. याप्रमाणें गायत्रीमंत्राच्या उपदेशाचें विस्मरण झालें असतांहि पुनरुपनयन करावें.

तिसरें पुनरुपनयन—एका वेदाचें अध्ययन करून दुसऱ्या वेदाचें अध्ययन करण्याची इच्छा असेल तर दरएक वेदाचे अध्ययनाविषयीं पुनरुपनयन करावें असें कित्येक ग्रंथकार ह्मणतात. अन्यवेदी यांना ऋग्वेदाचें अध्ययन करणें असेल तर त्यांनें पुनरुपनयन करावें, असें दुसरे ग्रंथकार ह्मणतात. आणखीं दुसरे ग्रंथकार तर, एकाच उपनयनेंकरून तीन वेदांचे अध्ययनाचा अधिकार येतो, व अथर्वणवेदाचे अध्ययना करितां दुसरें उपनयन करावें असें ह्मणतात. तेणेंकरून ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद या तीन वेदांचे अध्ययन करणारे पुनःसंस्कार केल्यावांचून मुंड, मांडूक्य इत्यादि, अथर्वण वेदाचीं उपनिषदें पठण करितात ते चिंत्य आहेत. एककालीं अनेक वेदांच्या अध्ययनाचा आरंभ केला असतां पुनरुपनयनाच्या आवृत्तीची गरज नाहीं असें आहे, यावरून एक्या उपनयनेंकरून एकाकालीं सर्व वेदांचा आरंभ झाला असें सिद्ध होतें, असें दुसरे ग्रंथकार ह्मणतात. त्यामध्यें एका वेदाचें अध्ययन केल्यानंतर ज्या दुसऱ्या वेदाचें अध्ययन करण्याची इच्छा असेल त्या वेदामध्यें जसें सांगितलें असेल त्या विधीनें पुनरुपनयन करावें. त्या मध्यें वपन, ब्रह्मौदन, मेधाजनन आणि दीक्षा हीं कर्मे कृताकृत; परिदान क्रिया नाहीं. दुसऱ्या उपनयनाला कारण जे अनध्यायादिक त्यांचे ठायीं उपनयन झाल्या मुळें जें पुनरुपनयन करणें तें कोणतेंहि कर्म वर्ज्य न करितां उक्तकालीं करावें.

प्रायश्चित्तार्थ जें पुनरुपनयन त्याविषयीं निर्णय.

निमित्त प्राप्त झाल्यानंतर तत्कालींच पुनरुपनयन करणें असेल तर उत्तरायण, शुभनक्षत्र इत्यादिक उक्तकाल पाहण्याची गरज नाहीं. तत्कालीं करणें नसेल तर यथोक्तकाल पाहण्याची आवश्यकता आहे. या पुनरुपनयनाविषयीं कर्ता पिता, पिता नसल्यास चुलता इत्यादिक सपिंडानीं करावें. चुलता इत्यादिक सपिंड नसतील तर- दुसरा कोणी यानें करावें. जेथें प्रायश्चित्तरूपानें पुनरुपनयन सांगितलें तेथें सभेनें सांगितलेल्या विधीनें तेंच करावें. आणि जेथें दुसऱ्या प्रायश्चित्तासहवर्तमान पुनरुपनयन सांगितलें असेल तेथें, ज्याचें पुनरुपनयन करावयाचें त्याचेकडून उक्तविधिनें प्रायश्चित्त करवून आचार्यानें त्याचें उपनयन करावें. जेथें जातकर्मादिक संस्कारांसहवर्तमान पुनरुपनयन करण्याविषयीं सांगितलें तेथें जातकर्मापासून चौलापर्यंत संस्कार करून नंतर करावें. पुनरुपनयनीं गायत्रीस्थानीं "तत्सवितुर्वृणीमहे०" ह्या सावित्रीचा उपदेश करावा असें सांगितलें आहे या करितां आचार्यानें ह्याच ऋचेचा १२००० जप, व तीन कृच्छ्र प्रायश्चित्त हीं मौंजी करण्याच्या अधिकाराकरितां करावीं. नंतर संकल्प करावा. तो असा--"अस्य कृतौर्ध्वदेहि कस्यपुन:संस्कारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्माद्युपनयनांतसंस्कारान् करिष्ये"या प्रमाणें दुसरें निमित्त असतांहि त्या त्या प्रमाणें संकल्पांत ऊह करावा. सर्व संस्कारांच्या उद्देशें करून एकतंत्रानें नांदीश्राद्धादिक कर्म करून श्मश्रूंचें वपन केल्यानंतर चौलसंबंधी केशांचें वपन करावें, मनुष्य इत्यादिकांचें दुध प्राशन इत्यादिक दुसरें निमित्त असेल तर ज्याचा संस्कार करावयाचा त्यानें "अमुकदोष परिहारार्थं पर्षदुपदिष्टंअमुकप्रायश्चित्तंकरिष्ये असा संकल्प करून तें प्रायश्चित करावें. आचार्यानें तर, "अस्यामुकदोषपरिहारार्थं पुन: संस्कारसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पुनरुपनयनं करिष्ये ,, असा संकल्प करून उपनयन मात्र करावें. जेथें उपनयन मात्र सांगितलें तेथें संस्कार्याला संकल्प नाहीं; तर आचार्यानेंच संकल्प करावा. पुनरुपनयन करणें तें गांवापासून बाहेर पूर्व किंवा उत्तर दिशेचे ठायीं जाऊन करावें. नांदीश्राद्धपर्यंत कर्म केल्यानंतर मंडपदेवतांचें स्थापन करावें. मंगल स्नान केलेला अशा संस्कार्याला, भोजन करवून वपन करण्याचा पक्ष असेल तर वपन, स्नान हीं करवून, "अस्य प्रायश्चित्तर्थं पुनरुपनयनहोमे देवतापरिग्रहार्थं- मन्वाधानं करिष्ये॥ अस्मिन्नन्वाहितेऽ ग्नौ "इत्यादिक अन्वाधान नित्यप्रमाणें करावें ब्रह्मचाऱ्याला पुनरुपनयनांत समंत्रक वस्त्राचें धारण करणें हें नित्य आहे, ब्रह्मचारी नसेल तर त्याला कृताकृत आहे. यज्ञोपवीतधारणापासून सूर्याचें दर्शन करणें एथपर्यंत कर्म नित्यप्रमाणें करावें. तदनंतर "युवासुवासा०" हा आहे मंत्र ज्याचा असें जें

प्रदक्षिण फिरणें इत्यादिकांपासून वस्त्रानें अंजलि बांधून ती ग्रहण करणें एथपर्यंत कर्म केल्यानंतर प्रणव, व्याहृति यांचे ऋषि, देवता इत्यादिकांचें स्मरण करून उपदेश करावा. तो असा—"तत्सवितुर्वृणीमहइत्यस्य श्यावाश्वःसवितानुष्टुप् ॥ पुनरुपनयने उपदेशे विनियोगः ॥ तत्सवि०" याप्रमाणें प्रथम चरणरूपानें, दुसऱ्यानें अर्धी ऋचा, तिसऱ्यानें सर्व याप्रमाणें तीन वेळ ह्मणवावी. ब्रह्मचारी असेल तर त्याला मेखलादान इत्यादिकापासून ब्रह्मचर्याचा उपदेशपर्यंत कर्म नित्य आहे. इतरास मेखला, अजिन, दंड यांच्या धारणाचा विकल्प आहे. ब्रह्मचर्याचा उपदेश "दिवामास्वाप्सीः" एथपर्यंत करावा. "वेदमधीष्व" इत्यादिक उपदेश करूं नये. तदनंतर स्विष्टकृत होम इत्यादिक कर्म करावें. मेधाजनन करण्याचा पक्ष असेल तर मेधाजनन होई तेथपर्यंत अग्नि रक्षण करावा. भिक्षा मागून अनुप्रवचनीय होम करावा.गायत्रीच्या स्थानीं,"तत्सवितुर्वृणीमह०"ह्या मंत्रानें होम करावा. त्रिरात्रव्रत धारण केल्यानंतर पूर्वी ज्या आश्रमामध्यें असतां पुनरुपनयन केलें त्या आश्रमाचे धर्म आचरण करावे. ज्याचें प्रेतकर्म केलें आहे असा जो त्याचें पुनरुपनयन झाल्यानंतर पुनः विवाह करावा असें जेथें सांगितलें असेल तेथें पूर्वी मेखला इत्यादि धारण करून कांहीं दिवसपर्यंत ब्रम्हचर्य करून योग्यकालीं त्याची समाप्ति करून पूर्वीच्या स्त्रियेबरोबर किंवा दुसऱ्या स्त्रियेबरोबर विवाह करावा. याप्रमाणे ऋग्वेदी यांचा पुनःसंस्कार समाप्त झाला.

आतां यजुर्वेदी यांचें पुनरुपनयन.

"ब्रह्मचारी यानें पिता व आपणापेक्षां ज्येष्ठ यांहून इतरांचें उच्छिष्ट भक्षण केलें असतां; स्त्रियेसह भोजन केलें असतां; मद्य, मांस यांचें भक्षण केलें असतां; श्राद्धान्न, सूतकान्न गणान्न, वेश्येकडचें अन्न, यांचें भक्षण केलें असतां; पुनरुपनयन करावें.इत्यादिक सांगून अग्निमुख ह्मणजे स्थंडिलकरणादि कर्म करून आज्यानें भिजलेली पळसाची समिधा घेऊन मंत्र ह्मणावे, ते असे—"पुनस्त्व०कामाःस्वाहा" "यन्मआत्मनोमिंदाभूदग्निःपुनरग्निश्चक्षुरदात्०" अशा दोन मंत्रांनीं हवन करून चरु शिजवून होम करावा. होमाचा मंत्र—"सप्तते अग्ने० घृतेन स्वाहा." तदनंतर "येनदेवाः पवित्रेण०" ह्या तीन ऋचांनीं उपहोम करावे. नंतर स्विष्टकृत् होमापासून गुरूला गोप्रदान देणें एथपर्यंत कर्म करावें. दुसरा पक्ष—वस्त्रधारणापर्यंत कर्म करून पळसाची समिधा घेऊन प्राजापत्यप्रायश्चित्ताचा होम करून व्याहृतिमंत्रांनीं होम करावा. तिसरा पक्ष—ब्राह्मणाकडून गायत्रीमंत्रानें शंभर वेळ घृत अभिमंत्रित करवून तें घृत प्राशन केलें असतां कृतप्रायश्चित्त (शुद्ध) होतो इत्यादिक प्रकार बौधायन सांगतो. एथें जे पक्ष सांगितले त्यांची शक्ताशक्तभेदानें व्यवस्था करावी. हें कौस्तुभांत पाहावें. याप्रमाणें दुसऱ्या शाखांचे ठिकाणींहि वपन, मेखला,

अजिन, दंड, भिक्षाचरण, व्रतें इत्यादिक कर्मे कृताकृतव्यवस्थेनें करून आपापल्या शाखे मध्यें सांगितल्याप्रमाणें पुनरुपनयन करावें.

आतां ब्रह्मचारी याचे धर्म.

त्रिकाळ संध्यावंदन, अग्नीची सेवा, आणि भिक्षा हीं ब्रह्मचारी याला नित्य आहेत. यांमध्यें अग्नीची सेवा सकाळीं संध्याकाळीं करावी; अथवा सायंकाळींच एकवेळ करावी. पळस, खैर, पिंपळ आणि शमी ह्या समिधा उत्तम व त्यांचा अलाभ असेल तर दई, वेत यांच्या घ्याव्या. "भवत्" शब्दपूर्वक भिक्षा ब्राह्मणांनीं मागावी. ती भिक्षा ब्राह्मणांचे घरींच मागावी. आपत्तिकालीं शूद्रांच्या घरीं आमान्नाची भिक्षा घ्यावी. हव्यह्म० देवप्रीत्यर्थ जें अन्न तें व श्राद्धावांचून कव्य ह्म० पितृप्रीत्यर्थ जें अन्न तें यांचे ठिकाणीं बलावलें असतां भोजन करावें. ब्रह्मचारी याला ब्रह्मयज्ञहि नित्य आहे. तो ब्रह्मयज्ञ उपाकर्माच्या पूर्वीं गायत्रीमंत्रेंकरून करावा. गुरूचें उच्छिष्ट, मध इत्यादिक निषिद्ध पदार्थ तेहि, त्या निषिद्ध पदार्थांवांचून बरा न होणारा असा रोग झाला असल्यास त्याच्या परिहाराकरितां भक्षण करावे. निषिद्धावांचून दुसरें गुरूचें उच्छिष्ट असें औषध नसेल तथापि तें भक्षण करावें. याप्रमाणें वडील भ्राता, पिता यांच्या उच्छिष्टाविषयींहि हाच निर्णय जाणावा. दिवसा निद्रा, नेत्रांत काजळ घालणें, पायांत जोडा घालणें, छत्री घेणें, पलंग इत्यादिकांवर निद्रा करणें हीं वर्ज्य करावीं. "तांबूल, काजळ, कांस्यपात्रांत भोजन, हीं संन्यासी, ब्रह्मचारी, आणि विधवा यांणीं वर्ज्य करावीं." मधु, सूतकान्न, श्राद्धान्न इत्यादिकांचे निषेध पुन:संस्कारप्रकरणामध्यें सांगितले आहेत ते पाळावे. "मेखला, अजिन, दंड, यज्ञोपवीत, कौपीन, कटिसूत्र हीं ब्रह्मचारी याणें नित्य धारण करावीं." मेखला, यज्ञोपवीत इत्यादिक तुटलीं असतां तुटलेलीं उदकांत टाकून दुसरीं धारण करावीं. यज्ञोपवीताचा नाश झाला असतां, "मनोज्योति०" ह्या मंत्रानें व "व्रातपतिभि:०" ह्या तीन मंत्रांनीं घृताच्या चार आहुति हवन कराव्या असें सांगितलें आहे. ब्रह्मचारी यानें गुरूची सेवा करण्याचा प्रकार ग्रंथांतरीं पाहावा.

आतां ब्रह्मचारिव्रतांचा लोप झाला असतां प्रायश्चित्त.

संध्या, अग्निकार्य यांचा लोप झाला असतां आठ सहस्र गायत्रीमंत्राचा जप करावा. क्वचित् ग्रंथामध्यें एकवेळ, संध्या व अग्निकार्य यांचा लोप झाला असतां "मानस्तोके" ह्या मंत्राचा शंभर वेळ जप करावा असें सांगितलें आहे. भिक्षालोप झाला असतां आठशें जप करावा. अभ्यास असतां द्विगुणित जप करून पुन:संस्कार करावा. मधु, मांस इत्यादि भक्षण केलें असतां त्याविषयीं पूर्वीं सांगितलें आहे. स्त्रियेचा संग झाला असतां ब्रह्मचारी

याने गर्दभपशुयाग करावा. एक किंवा अनेक व्रतांचा लोप झाला असतां साधारण प्राय-श्चित् द्दाविधानग्रंथामध्ये सांगतो-"ब्रह्मचारी याने स्वधर्माचे ठिकाणीं कांहीं न्यूनपणा झाला असतां शिवाच्या मंदिरांत बसून "तंत्रोधिया" ह्या मंत्राचा लक्ष जप करावा. तेणेंकरून न्यूनपणा जाऊन पूर्णता होते."

वेदाध्ययनारंभ.

उपाकर्म करून पूर्वीं सांगितलेला जो विद्येच्या आरंभाचा काल त्या कालीं अक्षरवि-द्येच्या आरंभीं जसी विष्णु इत्यादिक देवतांची पूजा करण्यास सांगितली त्या प्रकारानें पूजा करून वेदाध्ययनाचा आरंभ करावा. अन्ययुगामध्यें द्विजांच्या स्त्रियांला मौंजीबंधन व वेदांचें अध्ययन हे संस्कार होते. कलियुगामध्यें तर, हे दोन संस्कार स्त्रियांला नाहींत, याकरितां स्त्रियांला वेदाचा उच्चार इत्यादिकांविषयीं दोष आहे.

अनध्याय.

अनध्याय नित्य व नैमित्तिक असे दोन प्रकारचे, ते बहुधा पूर्वीं मौंजीप्रकरणांत सांगि-तले आहेत. त्यांहून दुसरेहि नित्यनैमित्तिक अनध्याय ग्रंथांमध्यें पुष्कळ सांगितले आहेत; परंतु ते एथें सांगत नाहीं; कारण ह्या कलियुगामध्यें ते सर्व अनध्याय पाळणें म्हटलें म्हणजे जन मतिमंद असल्यामुळें फार अशक्य आहे. तसेंच हेमाद्रिग्रंथामध्यें स्मृतिवचन सांगतें-"चतुर्दशी, अष्टमी, पर्वणी, प्रतिपदा, मधून गमन, इतके अनध्याय मंदमति यांना होत," याकरितां कलियुगामध्यें दोन प्रतिपदा, दोन अष्टमी, दोन चतुर्दशी पूर्णिमा, अमावास्या आणि अयनसंक्रांति इतके मात्र अनध्यायदिवस टाकून वेद, शास्त्रें इत्यादिकांचें अध्ययन करावें; कारण पुरुषांची बुद्धि बहुधा मंद आहे. शिष्टांचा आचारहि असाच आहे. पूर्वदिवसीं सायंकालीं व दुसऱ्या दिवसीं प्रातःकालीं साहा घटिका अनध्या-यतिथि असेल तर, "उदयकालीं किंवा अस्तकालीं" ह्या वचनेंकरून दोन दिवसीं अन-ध्याय प्राप्त झाला असतां दुसरें वचन सांगतें-"ज्या दिवसीं जितक्या अनध्यायतिथीच्या घटिका असतील तितकाच अनध्याय मानावा, अनध्यायघटिकायुक्त दुसरा दिवस अनध्याय नाहीं, असें कोणी ग्रंथकार सांगतात," हेंहि वचन मंदबुद्धि असतील त्यां विषयीं जा-णावें. चतुर्थी, सप्तमी, इत्यादि दिवसीं प्रदोष होतो त्याचा निर्णय पूर्वीं सांगितला आहे. "प्रदोष दिवसीं पठण करूं नये व स्मरणादि करूं नये" असें वचन आहे, या वरून इतर अनध्यायांहून प्रदोष अनध्यायाचा दोष आधिक असें समजावें. अंगें, इतिहास, पुराणें, धर्मशास्त्रें, व इतर शास्त्रें यां विषयीं अनध्याय नाहींत. पर्व णीचे दिवसीं त्यांचें अध्ययन करूं नये. नित्यकर्म, जप, काम्यकर्म, यज्ञ, पारायण,

या विषयीं अनध्याय नाहीं. वेदाचें अध्ययन करणें व करावेणें या विषयीं अनध्याय आहे.

अध्ययन करण्याचे धर्म.

वेदाचे अध्ययनाच्या आरंभीं आणि समाप्तिकालीं गुरूचे चरणाचें वंदन करावें. प्रथम ओंकाराचा उच्चार करून नंतर वेदाचें अध्ययन करून शेवटीं ओंकाराचा उच्चार करून भूमीला स्पर्श करून विराम करावा. रात्रीच्या पहिल्या प्रहरीं, व शेवटच्या प्रहरीं वेदाध्ययन करावें. "दोन प्रहरपर्यंत निद्रा करणारा ब्रह्मत्वाला पावतो." गुरु, पिता, माता, यांचा सन्मान ठेवावा, कधींहि द्रोह करूं नये. "गुरूपासीं अध्ययन केलेले असे शिष्य वाणी, मन, कर्म यांहींकरून जर गुरूचा सत्कार न करितील तर जसे ते गुरूला पालन करण्याला योग्य नाहींत तसे वेदहि त्यांचें पालन करीत नाहींत; ह्मणजे त्यांस ते फलद्रुप होत नाहींत." याप्रमाणें अध्ययनाचे धर्म समाप्त झाले.

आतां व्रतें.

तीं व्रतें—महानाम्नीव्रत, महाव्रत, उपनिषद्व्रत आणि गोदानव्रत अशा नांवाचीं चार प्रकारचीं आहेत. तीं चार व्रतें क्रमेंकरून जन्मापासून तेराव्या इत्यादिक वर्षांचे ठिकाणीं उत्तरायणांत चौलसंस्काराला उक्त जी तिथि, नक्षत्रें, वार यांचे ठायीं करावीं. ह्या व्रतांचे विस्तृत प्रयोग कौस्तुभ इत्यादिक ग्रंथांमध्यें व आपापल्या गृह्यसूत्रांत पाहावे. ह्यांचा लोप झाला असतां प्रत्येकाचें एकेक कृच्छ्र प्रायश्चित्त करून गायत्रीमंत्रानें शंभर आहुति होम करावा. तीन, सहा किंवा बारा कृच्छ्र प्रायश्चित्त करावें असें दुसऱ्या ग्रंथीं सांगितलें आहे.

आतां सोडमुंज.

वेदाचें अध्ययन झाल्यानंतर गुरूला शेत, जमीन इत्यादिकांतून एकादें देऊन नंतर त्याची आज्ञा घेऊन स्नान करावें, स्नान ह्मणजे समावर्तन करावें. गुरूला द्यावयाचीं क्षेत्रें इत्यादिक तीं सांगतों—क्षेत्र, सोनें, गाई, घोडा, छत्री, जोडा, धान्य, तीन वस्त्रें, भाजी यांमध्यें गुरूला जें प्रिय असेल तें द्यावें. कांहीं दिल्यावांचूनच गुरूचा संतोष झाला असल्यास त्याची आज्ञा घेऊनच स्नान करावें. क्षेत्र इत्यादिक दिलें असतांहि विद्येचें मोल्य होत नाहीं; कारण. "जो गुरु एकेक अक्षर शिष्याला पढवितो, त्या गुरूचा अनृणी, जो पदार्थ गुरूला दिला असतां होईल असा पदार्थ पृथ्वींत नाहीं" असें वचन आहे. तो स्नातक तीन प्रकारचा—विद्यास्नातक, व्रतस्नातक आणि विद्याव्रतोभयस्नातक, असा तीन प्रकारचा स्नातक जाणावा. ह्यामध्यें एक, दोन, तीन अथवा चार

वेद किंवा वेदाचा एक भाग यांचें पठण करून व त्याचा अर्थ जाणून बारा वर्षें इत्यादिक ब्रह्मचर्याचे कालाचा जो अवधी सांगितला त्याचे पूर्वींच स्नान करितो ह्मणजे समावर्तन करितो तो विद्यास्नातक होय. उपनयनव्रत, सावित्रीव्रत आणि वेदव्रत हीं आचरण करून वेदाचे अध्ययनाची समाप्ति होण्याचे पूर्वींच स्नान करितो तो व्रतस्नातक होय. बारा वर्षें इत्यादिकपर्यंत ब्रह्मचर्य धारण करून त्या ब्रह्मचर्याची समाप्ति करून वेदाची समाप्ति करून जो स्नान करितो तो विद्याव्रतोभयस्नातक होय. मौंजी झाल्यानंतर मेधाजननापर्यंत जें तीन रात्रि, बारा रात्रि इत्यादि व्रतधारण करणें तें उपनयनव्रत होय. मेधाजनन झाल्यानंतर उपाकर्मापर्यंत जे ब्रह्मचाऱ्याचे धर्म आचरण करणें तें सावित्रीव्रत होय, उपाकर्मानंतर वेदाचें अध्ययन करण्याकरितां बारा वर्षें इत्यादिक कालापर्यंत जें व्रत आचरण करणें तें वेदव्रत होय. "वेदाच्या अर्थाचें ज्ञान होईपर्यंत वेदाचें अध्ययन करावें, असा विधि आहे याकरितां वेदाच्या अर्थाचें ज्ञान झाल्यावांचून केवळ वेदाचा पाठ केल्यानें समावर्तनाविषयीं अधिकार नाहीं असें पूर्वमीमांसाशास्त्रकर्ते ह्मणतात. वेद साद्यंत पठण करणें हेंच विधीचें फळ होय, पूर्वकांडाच्या अर्थाचें ज्ञान संपादन करणें तें कर्माच्या अनुष्ठानाकरितां उपयुक्त होय, उत्तरकांडाच्या अर्थाचें ज्ञान काम्यकर्मांच्या श्रवणीय विधीनें प्राप्त आहे असें उत्तरमीमांसाशास्त्रकर्ते ह्मणतात. त्यामध्यें संहिता व ब्राह्मण मिळून एक वेद होतो. अरण्यकांड जें तें ब्राह्मणाचा अंतर्गतच भाग आहे. समग्र वेदाचें अध्ययन करण्याला ज्याला सामर्थ्य नसेल त्यानें वेदाचा एक भाग अध्ययन करावा. अति अशक्त असेल त्यानें संहितेचें पाहिलें व शेवटचें असीं सूक्तें, किंवा कित्येक सूक्तांच्या पहिल्या ऋचा, अथवा सर्व सूक्तांच्या पहिल्या ऋचा यांचें अध्ययन करावें. याप्रमाणें वेदाच्या एका भागाचें अध्ययन केल्यानंतर समावर्तन झालेला किंवा विवाह झालेला होत्साता त्यानें ब्रह्मचर्यामध्यें सांगितलेल्या नियमेंकरून अध्ययन करावें. त्या ब्रह्मचर्यनियमामध्यें ऋतुकालीं स्त्रीगमन करावें. ब्रह्मचारिव्रताच्या लोपाचें प्रायश्चित्त तीन कृच्छ्र करून महाव्याहृतिमंत्राचा होम करून समावर्तनसंस्कार करावा. हें प्रायश्चित्त संध्या, अग्निकार्य, भिक्षा यांचा लोप असतां; शूद्रादिकांचा स्पर्श झाला असतां; कटिसूत्र, मेखला, अजिन यांचा त्याग झाला असतां; दिवसा निद्रा; डोळ्यांत काजळ घालणें; शिळें अन्न भक्षण करणें इत्यादिक व्रतभंगामध्यें थोडे दिवसपर्यंत अल्प व्रतभंग असतां त्याविषयीं जाणावें. पुष्कळ धर्मांचा लोप झाला असेल तर, "तंत्रोधिपानस्यस्य शाविष्टं०" या मंत्राचा लक्ष जप शिवाच्या देवालयांत करावा असें पूर्वीं सांगितलें आहे. याप्रमाणें महानाम्नी इत्यादिक व्रतांचा लोप झाला असतां त्यांचें व ब्रह्मचर्यव्रताच्या लोपाचें असें प्रायश्चित्त करून नंतर समावर्तनसंस्काराचा अधिकार प्राप्त होतो.

आतां समावर्तनाचा काल सांगतों.

समावर्तन ह्मणजे सोडमुंज करणें ती मौंजीला जो काल सांगितला त्या कालीं करावी असें बहुत ज्योतिष ग्रंथांत सांगितलें आहे. त्यावरून अनध्याय, प्रदोषदिवस, भौमवार, शनिवार, पौषमास, आषाढमास, दक्षिणायन ह्यांचे ठायीं समावर्तन करूं नये. मार्गशीर्ष मासांत त्याचा विवाह करण्याचा प्रसंग आल्यास दक्षिणायनांतहि समावर्तन करावें. विवाह नसतां समावर्तन केल्यास "द्विजानें एक दिवसहि आश्रमावांचून राहूं नये," असा जो निषेध सांगितला त्याचें उल्लंघन होईल. दुसरे ग्रंथकार तर मौंजीला जो काल सांगितला तो समावर्तनाला घ्यावा असें मूळ प्रमाण कोठें मिळत नाहीं याकरितां तीन रिक्ता तिथि पौर्णिमा, अमावास्या, अष्टमी, प्रतिपदा ह्या तिथि वर्ज्य करून अन्यतिथि; शुक्लपक्ष; शेवटचे पांच दिवस वर्ज्य करून कृष्णपक्ष; गुरुशुक्रांचें अस्तादिक, दिनक्षय, भद्रा, व्यतीपात इत्यादिकदोषरहित अशा शुभवारीं समावर्तन करावें, ह्या समावर्तनाविषयीं प्रदोष, सोपपदा इत्यादिक तिथि हीं वर्ज्य करणें आवश्यक नाहींत असें सांगतात. पुष्य,पुनर्वसु, मृग, रेवती, हस्त, अनुराधा, तीन उत्तरा, रोहिणी, श्रवण, विशाखा, आणि चित्रा हीं नक्षत्रें शुभ आहेत. हीं न मिळतील तर मौंजीला सांगितलेलीं नक्षत्रें घ्यावीं. क्वचित्समयीं शनिवार, भौमवार घ्यावें असें निर्णयसिंधूंत सांगितलें आहे.

यानंतर मणि, कुंडलें, दोन वस्त्रें, छत्री, जोडा, दंड, माळ, अभ्यंग, उटी, काजळ, आणि पागोटें हे पदार्थ आपल्याकरितां व आचार्याकरितां मिळवावे. अथवा दोघांला पुरत इतके न मिळतील तर आचार्याकरितांच मिळवावे. नंतर देश, काल, यांचा उच्चार करून "मम ब्रह्मचर्यनियमलोपजनितसंभावितदोष परिहारेण समावर्तनाधिकारसंपादनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं आज्यहोमपूर्वकं कृच्छ्रत्रयं महानाम्न्यादिव्रतचतुष्टयलोपजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं प्रतिसंस्कारमेकैककृच्छ्रं वगाधव्याज्यहोमपूर्वकं तंतेगाहमाचरिष्ये " असा संकल्प करून अग्निस्थापन इत्यादिक कर्म केल्यानंतर अन्वाधान करावें. तें असें-- "चक्षुषी आज्येनात्रप्रधानं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिंचचतसृभिराज्याहुतिभिः अग्निं पृथिवीं महांतमेकयाज्याहुत्या वायुमंतरिक्षं महांतमेकयाज्याहुत्या आदित्यंदिवंमहांतमेकयाज्याहुत्या चंद्रमसंनक्षत्राणिदिशोमहांतमेकयाज्याहुत्या अग्निद्विःविभावसुं शतक्रतुं अग्निं अग्निं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिंचत्यष्टावेकैकयाज्याहुत्या शेषेणस्विष्टकृतं० " इत्यादिक अन्वाधान करून आज्यभागांपर्यंत कर्म केल्यानंतर व्यस्तसमस्तव्याहृतिमंत्रांनीं होम करून पुनःहोम करावा. त्याचे मंत्र-- "भूरग्नयेच पृथिव्यैच महतेच स्वाहा अग्नये पृथिव्यै महते इदं नमम, इत्यादिक नसें अन्वाधान केलें आहे त्या प्रमाणें त्याग करावा.)भुवोवायवेचांतरिक्षायच

महतेच स्वाहा ॥सुवरादित्यायचादित्येच महतेच स्वाहा भूर्भुवःस्वश्चंद्रमसेच नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महतेच स्वाहा चंद्रमसेनक्ष० ॥ पाहिनो अग्न एनसे स्वाहा ॥ पाहिनो विश्व वेदसेस्वाहा ॥ यज्ञंपाहि विभावसो स्वाहा ॥ सर्वं पाहि शत क्रतो स्वाहा ॥ पुनरूर्जानिवर्तस्वपुनरग्नइषायुषा पुनर्नःपाह्यंहसःस्वाहा ॥ सहरय्यानिवर्तस्वाग्ने पिन्वस्वधारया विश्वप्स्न्या विश्वतस्पारिस्वाहा "या प्रमाणें होम करून पुनः व्यस्तसमस्तव्याहृतिमंत्रांनीं चार आहुति द्याव्या. तदनंतर चार व्रतांकरितां गायत्रीमंत्रानें आज्य होम करावा. तीन कृच्छ्र गाईची किंमत देऊन होमशेष समाप्त करावा. महानाम्नी इत्यादिकांचे लोपा विषयीं प्रत्येक व्रताच्या एकशें आठ, अथवा अठ्ठावीस, किंवा आठ आहुती गायत्रीमंत्रानें आज्याचे (घृताचें) हवन करून एकेक कृच्छ्रप्रायश्चित करावें. याप्रमाणें प्रायश्चित्ताचा प्रयोग समाप्त झाला.

आतां समावर्तनाचा संकल्प इत्यादिक सांगतों.

यानंतर समावर्तनाचा संकल्प इत्यादिक करावा. तो असा-" मम गृहस्थाश्रमाहिता सिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समावर्तनं करिष्ये, " असा संकल्प करून नांदीश्राद्धापर्यंत कर्म बटूनेंच करावें. ब्रह्मचारी जीवत्पितृक (जिवंत आहे पिता ज्याचा तो) असेल तर नांदीश्राद्धामध्यें पिता जो त्याच्या माता इत्यादिकांचा उद्देश करावा. ब्रह्मचारी अशक्त असेल तर पिता इत्यादिकानें त्याच्या प्रतिनिधिरूपानें नांदीश्राद्ध करावें. मौंजी इत्यादिक संस्काराचे ठायीं जसा नांदीश्राद्ध करणारा पिता इत्यादिकच अधिकारी तसा समावर्तनाचे ठायींहि नांदीश्राद्ध करणारा पिता इत्यादिकच असें मतांतरानें पूर्वी सांगितलें आहे. अवशिष्ट प्रयोग आपापल्या गृह्यसूत्राप्रमाणें करावा. दहा अथवा तीन ब्राह्मणांला भोजन द्यावें. जे मधुपर्क देतात ह्मणजे मधुपर्कानें पूजा करितात तेथें त्या रात्रीं राहावें. तदनंतर व्रतांचा संकल्प करावा. तीं व्रतें आपल्या सूत्रांत सांगितलेलीं व स्मृतींत सांगितलेलीं असीं दोन प्रकारचीं आहेत. तीं सर्व, पुरुषार्थरूपच होत, समावर्तनाचीं अंगरूप नव्हेत. त्यांमध्यें अशक्त असेल त्यानें सूत्रांत सांगितलेलीं व्रतें मात्र करावीं. सशक्त असेल तर सूत्रांत सांगितलेलीं करून स्मृतींत सांगितलेलीं तींहि करावीं. तीं असीं- निमित्तावांचून रात्रौ मी स्नान करणार नाहीं. नग्न होतसाता स्नान करणार नाहीं. नग्न होतसाता निद्रा करणार नाहीं. मैथुना वांचून अन्यकालीं नग्नस्त्रियेला पाहणार नाहीं. वृष्टीमध्यें धांवत गमन करणार नाहीं. वृक्षावर आरोहण करणार नाहीं. विहिरींत उतरणार नाहीं. बाहूंकरून नदीतरून जाणार नाहीं; जेणेंकरून प्राणसंशय ह्मणजे प्राण जातील किंवा राहतील असा संशय येईल तें कर्म करणार नाहीं; याप्रमाणें सूक्त व्रतें जाणावीं.

यानंतर स्मृतींत सांगितलेलीं व्रतें सांगतों—नित्य दोन यज्ञोपवीतें धारण करीन. उदकयुक्त असा कमंडलु, छत्री, पागोटें, पादुका, जोडा, सुवर्णाचीं कुंडलें, आणि दर्भमुष्टि हीं धारण करीन. छेदेंकरून लहान केलेल्या दाढी, मिशा आणि नखें असा राहीन; ह्मणजे निमित्तावांचून क्षौर करणार नाहीं असा अर्थ समजावा. कारण, "ज्याचें समावर्तन झालें त्यानीं क्षौर करूं नये," असा निषेध आहे. नित्य अध्ययनांत आसक्त असेन. आपल्या अंगावरून काढलेलीं तीं आपणाला निर्माल्य असीं पुष्पें, चंदन इत्यादिक पुनः धारण करणार नाहीं. पांढरीं वस्त्रें धारण करीन. सुगंधयुक्त व प्रीतिकारक ज्याचें दर्शन असा होईन. संपत्ति असल्यास फाटकीं वस्त्रें व मळकट वस्त्रें धारण करणार नाहीं. तांबडें वस्त्र अथवा शरीराला पीडाकारक वस्त्र धारण करणार नाहीं. गुरुवांचून दुसऱ्यांनीं धारण केलेलें वस्त्र, अलंकार, माळा हीं धारण करणार नाहीं. अशक्त असेल तर इतरानें धारण केलेलें वस्त्र इत्यादिक तेंहि धुवून धारण करावें. इतरानें धारण केलेलें यज्ञोपवीत, जोडा हीं धारण करणार नाहीं. कंथा (गोधडी) धारण करणार नाहीं. आपलें रूप उदकांत पाहणार नाहीं. स्त्रियेबरोबर एका पात्रांत किंवा एककालीं भोजन करणार नाहीं; हें विवाहावांचून जाणावें. शूद्राला धर्मोपदेश, नीतीचा उपदेश, व व्रताचा उपदेश करणार नाहीं, हें साक्षात् उपदेश करण्याविषयीं जाणावें. कारण, "ब्राह्मणाला पुढें करून उपदेश करावा," असें वचन आहे याकरितां ब्राह्मणद्वारा उपदेश केला असतां दोष नाहीं. गृहस्थाश्रमी शूद्राला आपलें उच्छिष्ट देणार नाहीं. शूद्राला होमाचें शेष देणार नाहीं. वर काढलेल्या उदकानें, उभा रहात होत्साता आचमन करणार नाहीं कारण जानुमात्र किंवा त्याहून अधिक उदकांत उभें राहून आचमन केलें असतां दोष नाहीं. अशुचि जो त्यानें किंवा एका हातानें काढलेल्या उदकानें आचमन करणार नाहीं. पायानें पाय धुणार नाहीं. रोगादिकानें असमर्थ अशा स्त्रियेप्रत गमन करणार नाहीं. मस्तकास वस्त्र गुंडाळून दिवसा फिरणार नाहीं. रात्रौ आणि मलमूत्रोत्सर्गसमयीं मस्तकास वस्त्र गुंडाळीन. पायांत जोडा घालून भोजन, अभिवादन नमन करणार नाहीं. पायानें आसन एकीकडे लोटणार नाहीं. याप्रमाणें दुसरींहि स्मृत्युक्त व्रतें आहेत तीं पाहावीं. या व्रतांमध्यें जीं आपणास करण्याला शक्य वाटतील तितक्यांचाच संकल्प करावा. ह्या संकल्प केलेल्या व्रतांचें बुद्धिपूर्वक उल्लंघन केलें असतां तीन दिवस उपोषण करावें. न जाणून उल्लंघन झालें असतां एक रात्रपर्यंत उपोषण हें प्रायश्चित्त करावें. उपोषण करण्यास अशक्त असेल तर तीन किंवा एक ब्राह्मणाला भोजन घालावें. याप्रमाणें स्नातकाचीं व्रतें समाप्त झालीं.

आतुर अवस्थेमध्ये यथाविधि समावर्तनाचा असंभव असेल तर संक्षेपेंकरून समावर्तन करावें. त्याचा संक्षिप्त प्रयोग—संकल्प करून ब्रह्मचारी यानें मेखला इत्यादिक जिन्नें टाकून वपन करून तीर्थामध्यें स्नान करावें. नंतर वस्त्रपरिधान, आचमन तिलकधारण ही करून अग्नीची स्थापना करावी. नंतर त्या अग्नीमध्यें, प्रजापतीचें मनेंकरून ध्यान करीत होमाकरितां मंत्रविरहित समिधा द्यावी. इतरहि कर्म विरुद्ध नसेल तें मंत्ररहितच करावें. याप्रमाणें समावर्तनाचा गौण पक्ष समाप्त झाला.

ब्रह्मचर्यावस्थेंत दहा दिवस अशौच धरण्यासारखा कोणी, आपल्या सपिंडांतला मृत झाला असेल तर समावर्तन झाल्यानंतर मृताला तिळांजलि देऊन तीन दिवस अतिक्रांत अशौच धरावें. मौंजी न झालेला असा सपिंड मृत झाला असेल किंवा मातुल इत्यादिक मृत असेल तर अतिक्रांत आशौच धरूं नये. याप्रमाणें जननाशौचनिमित्तकहि अतिक्रांताशौच नाहीं. त्यावरून जर दहा दिवस आशौच धरण्याला योग्य असा सपिंड मृत झाला असेल तर समावर्तन झाल्यानंतर तीन दिवसपर्यंत विवाह करूं नये, कोणी मृत झाला नसल्यास विवाहाविषयीं दोष नाहीं.

अनंतोपाध्यायांचा पुत्र मी यानें याप्रकारें स्नातकव्रतांपर्यंत सर्व कर्मांचा निर्णय करून आपल्या वाणीचा शृंगार श्रीविठ्ठलाचे चरणीं समर्पण केला.

यानंतर पुंडरीकाला वरप्रदान देणारे असे श्रीविठ्ठलाचे चरण, श्रीगुरु आणि मातापिता या सर्वांला नमस्कार करून विवाह सांगण्याविषयीं उद्युक्त होतों.

द्विजानें आपल्या जातींतली, लक्षणांनीं युक्त, अवयवांनीं अव्यंग, सौम्यनांवाची, कोमलांगी सुंदर अशी स्त्री वरावी. पुढें होणारें जें शुभाशुभ त्याचे ज्ञानाला कारण, जीं लक्षणें त्यांचा विचार, "मातीचे आठ पिंड करावे," इत्यादि, आश्वलायन सूत्रांत सांगितला आहे. ज्योतिःशास्त्रामध्यें सांगितलीं जीं राशी, नक्षत्रें इत्यादिक, त्यांच्या घटिताचा विचार तोहि शुभादिकाचे ज्ञानाला कारण आहे याकरितां तो संक्षेपानें सांगतों. त्यामध्यें प्रथम मेषादिकराशींचे स्वामी सांगतों-"मंगळ, शुक्र, बुध, चंद्र, सूर्य, बुध, शुक्र, मंगळ, बृहस्पति शनि, शनि, आणि बृहस्पति या प्रमाणें क्रमेंकरून मेषादिक बारा राशींचे स्वामी जाणावे.

आतां ग्रहांचे शत्रु मित्र इत्यादि.

सूर्याचे—गुरु, मंगळ, चंद्र, हे मित्र होत. शनि, शुक्र हे शत्रु होत. बुध हा सम होय. चंद्राचे—सूर्य, बुध मित्र. मंगळ, गुरु, शुक्र, शनि हे सम होत. चंद्राला शत्रु नाहीं. मंगळाचे-बुध हा शत्रु सूर्य, गुरु, चंद्र हे मित्र. शनि, शुक्र, हे सम. बुधाचे—रवि, शुक्र हे मित्र. चंद्र हा शत्रु. शनि, मंगळ, गुरु हे सम होत. बृहस्पतीचे-सूर्य, मंगळ, चंद्र हे

मित्र. शुक्र, बुध हे शत्रु. शनि सम होय. शुक्राचे-शनि बुध हे मीत्र. सूर्य, चंद्र हे शत्रु मंगळ, गुरु, हे सम. शनीचे-शुक्र, बुध हे मित्र. मंगळ, सूर्य, चंद्र हे शत्रु. गुरु सम होय. याविषयीं गुणांचा विचार-वधुवरांचे राशिस्वामी एक, किंवा राशिस्वामींचें परस्पर मित्रत्व असतां पंच गुण जाणावे. राशिस्वामींचे समत्व व शत्रुत्व असेल तर अर्धा गुण समत्व व मित्रत्व असतां चार गुण. शत्रुत्व व मित्रत्व असतां एक गुण. दोघांचें समत्व असतां तीन गुण. दोघांचें शत्रुत्व असेल तर शून्य जाणावें.

गणमैत्री—पूर्वा, पूर्वाषाढा, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तरा, उत्तराषाढा,उत्तराभाद्रपदा,भरणी, रोहिणी, आर्द्रा, ह्या नक्षत्रीं जन्म असल्यास मनुष्यगण. हस्त, रेवती, पुनर्वसु, पुष्य, स्वाती, मृग, श्रवण, अश्विनी, आणि अनुराधा ह्या नक्षत्रीं जन्म असतां देवगण.कृत्तिका, आश्लेषा, मघा, चित्रा, विशाखा, ज्येष्ठा, मूळ, धनिष्ठा, शततारका ह्या नक्षत्रीं जन्म असतां राक्षसगण. वधूवरांचा एक गण असतां शुभ होय. देव मनुष्यगण असतां मध्यम होय. देवगण व राक्षसगण असतां वैर असेल. राक्षसगण मनुष्यगण असतां मृत्यु होतो, याकरितां मनुष्यगण व राक्षसगण यांचा परस्पर विवाह करूं नये. गणमैत्रीचे गुण सांगतों.—वधुवरांचा एक गण असतां सहा गुण. पुरुषाचा देवगण आणि स्त्रीया मनुष्यगण असतां सहा गुण. तेच विपरीत असतां ह्मणजे पुरुषाचा मनुष्यगण आणि स्त्रीचा देवगण असतां पांच गुण. वराचा राक्षसगण व वधूचा देवगण असतां एक गुण. यांहून विपरीत असतां शून्य गुण जाणावा. एकाचा मनुष्यगण व दुसऱ्याचा राक्षसगण असतांहि शून्य गुण जाणावा.

आतां राशिकूट—वधूचे राशीपासून वराची राशि, अथवा वराचे राशीपासून वधूची राशि दुसरी किंवा बारावी असतां निर्धनत्व होतें. पांचवी किंवा नववी असतां पुत्रहानि होते. सहावी किंवा आठवी असतां मरण अथवा विपत्ति होते. दोहोंकडूनहि सातवी, तिसरी, अकरावी, चवथी आणि दहावी असतां शुभ होय. वधूवरांचें नक्षत्र एक असतां चरण भिन्न असेल तर शुभ होय. उभयतांची राशि एक असेल तर अतिशुभ होय. राशि भिन्न असल्या तथापि कूटाचा दोष नाहीं. उभयतांचें नक्षत्र भिन्न व राशि एक असतां शुभ होय. ह्या राशिकूटाविषयीं नाडी, गण, ग्रहमैत्री इत्यादि दोष नाहीं. वधूवरांचा नक्षत्रचरण एक, व सहावी, आठवी राशि हीं वर्ज्य करावीं. दुसरी, बारावी, नववी आणि पांचवी यांचे ठिकाणीं मध्यम होय. यांहून ज्या शेष राशि त्याचे ठिकाणीं शुभ होय. येथें गुण सांगतों—सत्कूट असतां सात गुण. द्विर्द्वादशादिक व ग्रहमैत्री असतां चार गुण. या दोहोंतून एक असतां एक गुण. वधूव

रांचा नक्षत्रचरण एक असल्यास गुण नाहीं.

आतां नाडी—अश्विनी, आरद्रा, पुनर्वसु, उत्तरा, हस्त, ज्येष्ठा, मूळ, शततारका पुर्वाभाद्रपदा, यांची प्रथमनाडी होय. भरणी, मृग, पुष्य, पूर्वा, चित्रा, अनुराधा, पूर्वाशाढा, धनिष्ठा, उत्तराभाद्रपदा, यांची मध्यनाडी. कृत्तिका, रोहिणी, आश्लेषा, मघा, स्वाती विशाखा, उत्तराशाढा, श्रवण, रेवती ह्या नक्षत्रांची अंत्यनाडी होय. वधूवरांची एक नाडी असतां मृत्यु होतो. वधुवरांची भिन्न नाडी असतां आठ गुण होत. एक नाडी सर्वथा वर्ज्य करावी. शुद्र इत्यादिक धर्मास पार्श्वनाडी, व एकनाडी संकट असतां शुभ होत. वर्ण, वश्य, नक्षत्रकूट, आणि योनिकूट यांचे गुण अल्प असून तीं विवाहाला बाधक नाहींत, याकरितां एथें त्यांचे स्वरूप सांगितलें नाहीं. सर्व गुण एकत्र मिळवून पाहावे आणि वीस गुण आले असतां मध्यम; विसांहून अधिक गुण आल्यास अतिशुभ होय. विसांपेक्षां कमी असल्यास अशुभ होय. याप्रमाणें नक्षत्र इत्यादिक घटिताचा विचार समाप्त झाला.

सापिंड्यनिर्णय-"दान, उपभोग यांहींकरून जीचें ग्रहण दुसऱ्या पुरुषानें केलेलें नाहीं अशी, वरणाराचे मनाला व नेत्रांला आनंद उत्पन्न करणारी, पुढें सांगावयाचें जें सापिंड्य तें आपल्याशीं नाहीं जीचें असी, व वरापेक्षां वयानें व शरीरानें कमी, रोगरहित, भ्रातृयुक्त आणि वराशीं असमान ह्मणजे भिन्न आहेत प्रवर आणि गोत्रें ज्याचीं अशा कुलामध्यें उत्पन्न झालेली असी, स्त्री वरावी" याप्रमाणें याज्ञवल्क्य इत्यादिकांनीं सांगितलीं जीं कन्येचीं विशेषणें त्यांमध्यें कांतत्व, नीरोगत्व आणि भ्रातृमत्व या विशेषणांवांचून जीं इतर विशेषणें तीं त्या कन्येचे अंगीं नसतां ती कन्या वरली तर इहलोकीं व परलोकीं पातित्य प्राप्त होतें यास्तव तीं लक्षणें विस्तारेंकरून सांगतों—त्यांमध्यें अन्यपूर्विका ह्मणजे पूर्वी, पुढील सात प्रकारानीं अन्य पुरुषाच्या न झालेल्या; त्या अशा--"मनेंकरून दिलेली, वाग्दान झालेली, विवाहहोमापर्यंत संस्कार झालेली, सप्तपदीविधि पूर्ण झालेली, उपभोग केलेली, गर्भधारण झालेली आणि प्रसूत झालेली, या प्रमाणें सात प्रकारच्या पुनर्भू होत, एतद्भिन्न जी ती अनन्य पूर्विका जाणावी. विवाहहोम झाल्यानंतर जो सप्तपदी ह्मणन विधि करतात तो होण्याच्या पूर्वी वरील सातांमध्ये पहिल्या तीन अशा ज्या कन्या त्यांचा विवाह संकट असतां दुसऱ्या वराबरोबर होतो. बलात्कारानें विवाह झालेली असे तरी असेल तथापि सप्तपदीविधि झाल्यानंतर त्या कन्येचा दुसऱ्या वराशीं विवाह करूं नये, समान ह्मणजे एक आहे पिंड ह्मणजे पिंडदानक्रिया अथवा मूलपुरुषशरीरावयवसंबंध जीचा ती सपिंडा, तद्भिन्ना जी ती असपिंडा असी असावी. त्या सापिंड्याविषयीं "पिता, पितामह, आणि प्रपितामह

हे पिंडभागी होत, व वृद्धप्रपितामहादि वरचे तीन पुरुष लेपभागी होत, याप्रमाणे हे जे सात यांत जो सातवा तो पिंड देणारा आहे; यास्तव सात पुरुषांपर्यंत सापिंड्य होतें," असें मत्स्यपुराणांतील वचन आहे; याकरितां एका पिंडदानाच्या क्रियेमध्यें दातृत्व, पिंडभाक्त्व, आणि लेपभाक्त्व, यांतून कोणत्याहि संबंधेकरून जो प्रवेश होतो त्याचें नांव निर्वाप्यसापिंड्य असें कितीएक ग्रंथकारांचें मत आहे. ह्या सापिंड्यांत पतीसहवर्तमान स्त्रियांसहि कर्तृत्व असल्यामुळें त्यांस सापिंड्य सिद्ध होतें. मूलपुरुषाच्या एकशरीरसंबंधी अवयवांचें अस्तित्व आहे यास्तव अवयवसापिंड्य असें दुसरें मत आहे, हें सापिंड्य जरी भ्रात्यांच्या स्त्रियांस परस्पर संभवत नाहीं तथापि आधारत्वानें एकशरीराचा अन्वय होतो. कारण, भ्रात्याचा जो एक मूळपुरुष, त्याच्या अवयवांचें पुत्रद्वारा स्थापन त्या भ्रात्याच्या स्त्रियांचे ठिकाणीं होतें यावरून जाणावें. निर्वाप्यसापिंड्य ह्मणजे पिंडदानक्रियारूप सापिंड्य व शरीरावयवसापिंड्य या दोनाहि सापिंड्यलक्षणांत गयादिश्राद्धामध्यें मित्रादिकांसहि पिंड प्राप्त होतो यामुळें व एकशरीराचा अवयसंबंध सातांहून पलिकडे शेकडों पर्यंतहि असल्यामुळें त्यांसहि सापिंड्यप्राप्ति येईल आणि तसें झाल्यानें अनवस्थाप्रसंग प्राप्त झाला त्याचा निरास, "कन्येचा किंवा वराचा पिता कूटस्थपुरुषापासून जर सातवा होईल व त्या वधुवरांची माता जर पांचवी होईल तर तें सापिंड्य दूर होतें," इत्यादिक जीं वचनें त्यांहींकरून होतो. कारण, मातृत्व, पितृत्व इत्यादिक संबंध असतांच पांचवी माता व सातवा पिता एथपर्यंतच सापिंड्य अशाविषयीं दोन नियमांचा स्वीकार केला आहे, यावरून पित्याकडून सापिंड्याचा विचार केला असतां सातव्या पुरुषानंतर सापिंड्याची निवृत्ति होते, व मातेकडून सापिंड्याचा विचार केला असतां पांचव्यानंतर सापिंड्याची निवृत्ति होते, याप्रमाणें निर्णय जाणावा.

याविषयीं उदाहरणें.

विष्णु मूळ पुरुष.				विष्णु मूळ पुरुष.				विष्णु मूळ पुरुष.				विष्णु मूळ पुरुष.			
कांति.	२	गौरी	२	दत्त.	२	चैत्र.	२	दत्त,	२	चैत्र.	२	दत्त.	२	चैत्र.	२
सुधी.	३	हर.	३	सोम.	३	मैत्र.	३	सोम.	३	मैत्र.	३	सोम.	३	मैत्र.	३
बुध.	४	मैत्र.	४	सुधी.	४	बुध.	४	सुधी.	४	बुध.	४	सुधी.	४	बुध.	४
चैत्र.	५	शिव.	५	श्यामा	५	रति.	५	श्यामा.	५	नर्मदा.	५	श्यामा.	५	शिव.	५
गण.	६	भूप.	६	शिव.	६	गौरी.	६	शिव.	६	काम.	६	कांति.	६	हर.	६
मृड.	७	अच्युत.	७					रमा.	७	कवि.	७				
रति.	८	काम.	८												

या उदाहरणीं रति आणि काम यांचा विवाह होतो; कारण, पित्याकडून दोनहि आठवीं होतात.	या उदाहरणीं गौरी व शिव यांचा विवाह होतो; कारण, मातेकडून दोनही सहावीं होतात.	या उदाहरणीं रमा व कवि यांचा विवाह होत नाहीं; कारण, मडूकप्लुतीनें एथें सापिंड्य येतें.	या उदाहरणीं कांति व हर यांचा विवाह होत नाहीं; कारण एकीकडून ह्मणजे कांतीकडून सापिंड्यनिवृत्ति होते, परंतु दुसऱ्याकडून ह्मणजे हराकडून सापिंड्यनिवृत्ति होत नाहीं.

" मूळपुरुष विष्णु, त्याच्या दोन कन्या; एक कांति व दुसरी गौरी. त्यांतून कांतीचा पुत्र सुधी, सुधीचा पुत्र बुध, बुधाचा पुत्र चैत्र, चैत्राचा पुत्र गण, गणाचा पुत्र मूढ, मूढाची कन्या रति, ती मूळ पुरुष जो विष्णु त्यापासून आठवी होते; दुसरी कन्या गौरी, तिचा पुत्र हर, हराचा पुत्र मैत्र, मैत्राचा पुत्र शिव, शिवाचा पुत्र भूप, भूपाचा पुत्र अच्युत, अच्युताचा पुत्र काम, तो मूळ पुरुष जो विष्णु त्यापासून आठवा होतो या करितां रति व काम हीं दोनहि आठवीं असल्यामुळे यांचा विवाह होतो. "

मूळपुरुष विष्णु, त्याचे पुत्र दोन; एक दत्त व दुसरा चैत्र. दत्ताचा पुत्र सोम सोमाचा पुत्र सुधी, सुधीची कन्या श्यामा, श्यामेचा पुत्र शिव, तो मूळपुरुष जो विष्णु त्यापासून सहावा होतो. दुसरा पुत्र चैत्र, त्याचा पुत्र मैत्र, मैत्राचा बुध, बुधाची कन्या रति, रतीची कन्या गौरी, ती मूळपुरुष जो विष्णु त्यापासून सहावी होते. याप्रमाणें शिव व गौरी हीं उभयतां सहावीं आहेत याकरितां यांचा विवाह होतो. "

" मूळपुरुष विष्णु, त्याचे पुत्र दोन; दत्त व चैत्र. दत्ताचा पुत्र सोम, सोमाचा पुत्र सुधी, सुधीची कन्या श्यामा, श्यामेचा पुत्र शिव, शिवाची कन्या रमा, ती मूळपुरुषापासून सातवी होते. दुसरा चैत्र, चैत्राचा पुत्र मैत्र, मैत्राचा बुध, बुधाची कन्या नर्मदा नर्मदेचा पुत्र काम, कामाचा पुत्र कवि, हा मूळपुरुषापासून सातवा होतो, येथें मंडूकप्लुतिसापिंड्य होतें, याकरितां रमा व कवि यांचा विवाह होत नाहीं.

" मूळपुरुष विष्णु, त्याचे पुत्र दोन; एक दत्त व दुसरा चैत्र. दत्ताचा पुत्र सोम, सोमाचा पुत्र सुधी, सुधीची कन्या श्यामा, श्यामेची कन्या कांति, ही मूळपुरुष जो विष्णु त्यापासून सहावी होते. दुसरा पुत्र चैत्र, त्याचा पुत्र मैत्र, मैत्राचा पुत्र बुध, बुधाचा शिव, शिवाचा हर, हाहि मूळ पुरुष जो विष्णु त्यापासून सहावा होतो; परंतु कांति व हर यांचा विवाह होत नाहीं. कारण एकीकडून ह्मणजे कांतीकडून मातृद्वारक सापिंड्य

असल्यामुळें सापिंड्यनिवृत्ति होते, परंतु दुसऱ्याकडून ह्मणजे इराकडून पितृद्वारक सापिंड्य असल्यामुळें निवृत्ति होत नाहीं. याप्रमाणें एथें ही सापिंड्यपद्धति दिक्प्रदर्शनेंकरून सांगितली आहे.

मूळपुरुषापासून पांचव्या अशा ज्या दोन कन्या त्यांचे संततीला मातेकडून सापिंड्य आहे ह्मणून सापिंड्यनिवृत्ति होते. आणि मूळपुरुषापासून पांचव्या कन्या त्यांचें जे पुत्र त्या पुत्रांची जी संतति तिला पित्याकडून सापिंड्य आहे ह्मणून तें निवृत्त होत नाहीं; त्याला मंडूकप्लुतिसापिंड्य ह्मणतात.

मूळ पुरुषापासून पांचवी जी कन्या तिचा पुत्र जो सहावा पुरुष त्याचा, मूळ पुरुषापासून पांचवा आदिकरून जो पुरुष तो सपिंड होत नाहीं तथापि दुसऱ्या संततीच्या पंक्तीचे ठिकाणीं पांचवा सहावा इत्यादि पुरुषांला पितृद्वारक सापिंड्य आहे ह्मणून एकीकडून ह्मणजे मातृद्वारकत्वानें सापिंड्य निवृत्त झालें तथापि दुसरीकडून ह्मणजे पितृद्वारकत्वानें आहे; यास्तव पांचव्या, सहाव्या इत्यादिक पुरुषानें पांचव्या कन्येच्या संततीशीं विवाह करूं नये. याप्रमाणें मूळपुरुषाला आरंभ करून आठवा इत्यादिक पुरुषाला आणि मूळपुरुषापासून दुसरा, तिसरा इत्यादिकांला एकीकडून सापिंड्याची निवृत्ति होते. व दुसरीकडून सापिंड्यप्राप्ति आहे असें योजावें. याप्रमाणें आशौचसंबंधी सापिंड्याविषयींहि एकीकडून निवृत्ति व दुसरीकडून सापिंड्यप्राप्ति याप्रमाणे जसें असेल तसें जाणावें.

याप्रमाणें पितृद्वारक सापिंड्य, मूळपुरुषापासून सातव्या पुरुषानंतर निवृत्त होतें व मातृद्वारक सापिंड्य तर मूळपुरुषापासून पांचव्या पुरुषानंतर निवृत्त होतें, ह्मणून मुख्य पक्षेंकरून वर्ज्य करण्याला योग्य ज्या कन्या त्यांची संख्या याप्रमाणें होते. ती अशी—पितृकुळामध्यें २०१६, व मातृकुळामध्यें १०५, याप्रमाणें दोन कुळें मिळून २१२१ कन्या वर्ज्य कराव्या. याच्या गणनेचा प्रकार व त्याविषयीं मूळ श्लोक आणि त्या श्लोकांची व्याख्या हें कौस्तुभांत सर्व स्पष्ट सांगितलें आहे. व ज्यांला शास्त्रव्युत्पत्ति नाहीं त्यांला तें दुर्बोध असल्यामुळें तें एथें सांगत नाहीं. तेव्हां मुख्यपक्षीं दोन कुळें मिळून इतक्या कन्या निश्चयें वर्ज्य कराव्या. अनुकल्पाचा आश्रय करून सातव्या, पांचव्या पुरुषाचे आंत विवाह करूं नये. कारण, "ज्या पुरुषांचा विवाहसंस्कार पांचव्या सातव्या सपिंडेशीं होतो ते पुरुष क्रियातत्पर जरी असले तथापि पतित होत्साते शूद्रत्वाला पावतात." "सातव्या व पांचव्या पुरुषाच्या आंतली अथवा सगोत्रा ह्मणजे समानगोत्रांतली अशा कन्येशीं जो बुद्धिमान द्विज विवाह करील तो गुरुतल्पी ह्मणजे गुरुपत्नीशीं गमन कर-

णारा असा जाणावा" इत्यादिक स्मृतिवाक्यें आहेत. "मूळ पुरुषापासून चवथा वर याने चवथी कन्या वरावी, आणि पांचवा वर याने तिसरी अथवा चवथी कन्या वरावी; याप्रमाणें दोनाहि ह्मणजे मातृपक्षीं व पितृपक्षीं जाणावें," इत्यादिक जीं वचनें आहेत त्यांमध्यें कांहीं वचनें निर्मूळ व कांहीं वचनें दत्तक,मातृक इत्यादिक संबंधाविषयेंकरून ब्राह्मणांविषयीं योजावीं, अथवा क्षत्रियादिकांविषयीं जें सापिंड्य त्याविषयीं योजावीं, असें निर्णयसिंधूचें मत आहे. कौस्तुभामध्यें तर "मूळपुरुषापासून सातव्या पुरुषानंतरची वरावी, तिच्या अभावीं सातवी, तिच्या अभावीं पांचवी याप्रमाणें कन्या वरावी, व हा विधी मातृपक्षीं असून पितृपक्षींहि आहे.

"सातवी, सहावी आणि पांचवी असी कन्या वरावी, याप्रमाणें वरली असतां दोष नाहीं असें शाकटायन सांगतो." "दोनाहि पक्षीं तिसरी, अथवा चवथी कन्या वरावी, असें मनु, पाराशर्य, यम आणि अंगिरा हे सांगतात. जो पुरुष देशाचार व कुलाचार यांला अनुसरून विवाह करितो तो नित्य व्यवहाराला योग्य होतो असें वेदांताहि सांगितलें आहे" इत्यादिक वचनें चतुर्विंशतिमत, व षट्त्रिंशतिमत इत्यादिक ग्रंथांमध्यें मिळतात; यास्तव आणि सापिंड्याचा संकोच मानून पुष्कळ देशांमध्यें विवाह करण्याचा आचार दृष्टीस पडतो याकरितां ज्यांच्या कुलामध्यें व देशामध्यें अनुकल्पानें सापिंड्यचा संकोच परंपराप्राप्त असेल, त्यांनीं सापिंड्याचा संकोच मानून विवाह केला असतां दोष नाहीं. आपल्या कुळाला व देशाचाराला विरुद्ध असा सापिंड्यसंकोचेंकरून विवाह केला असतां निश्चयें दोष प्राप्त होतो. कारण, "देशाचार, ग्रामाचार आणि कुलाचार हे विवाहामध्यें करावे," असें आश्वलायन सांगतो. "ज्या आचारानें आपले पितृ, पितामह सन्मार्गी गेले त्या आचारानेंच आपण जावें, कारण तसा जाणारा दोषी होत नाहीं" इत्यादिक वचनांनीं आपलें कुळ व आपला देश यांमध्यें जो आचार असेल त्याला विरुद्ध नाहीं असें जें शास्त्र तें विवाहाविषयीं घ्यावें. याप्रमाणें मातुलाच्या कन्येशीं विवाह करण्याविषयींहि देशाचार व कुलाचार यांस अविरुद्ध असें शास्त्र पाहून त्याप्रमाणें करावें. "यज्ञामध्यें असी वपा ही इंद्राचा भाग असल्यामुळें ऋत्विक तिचा होम करितात त्याप्रमाणें मातुळकन्या आतेबहीण ह्या भागरूप असल्यामुळें यांचेंहि ग्रहण करितात" अशा मंत्रप्रमाणांनीं मातुळकन्या, मातुळाच्या गोत्रांतली कन्या व आपणाशीं एक आहे प्रवर जीचा ती कन्या इतक्यांतून कोणत्याहि कन्येशीं विवाह केला असतां तिचा त्याग करून चांद्रायण प्रायश्चित करावें, इत्यादिक स्मृतिवचनें बचित आहेत; यास्तव ज्याच्या कुळांत मातुळकन्येशीं विवाह करणें परंपराप्राप्त असेल त्यांनीं तो करावा. "आतेबहीण, व मातुळकन्या यांच्याशीं विवाह करणे, गोंधळ करणें" हीं कलींत वर्ज्य करावीं, असें जें कलिवर्ज्यप्रकरणीं मातुळकन्येशीं विवाह न कर

त्याविषयीं वचन आहे तेंहि ज्यांच्या कुळांत व देशांत मातुलकन्यांशीं विवाह करीत नाहींत त्यांविषयीं जाणावें. कारण, मातुलाच्या कन्येशीं विवाह करणें हें बहुत श्रुति-स्मृति प्रमाणेंकरून सिद्ध आहे, वास्तवच 'मातुलकन्येशीं विवाह केलेले जे त्यांना श्राद्धीं आमंत्रण करूं नये, असा जो निषेध तोहि आपल्या कुलाचाराला विरुद्ध असा जो मातुलकन्येशीं विवाह करणारा त्याविषयीं जाणावा. पूर्वीं सांगितलें जें सापिंड्य त्याचा संकोच करून विवाह करणारे जे पुरुष त्यांला श्राद्धादिकांमध्यें भोजनादिकाला सांगण्याचा शिष्टांचा आचार आहे, इत्यादिक बहुत सांगितलें आहे; परंतु सापिंड्यसंकोच स्वीकारला असतांहि कितवी कन्या कितव्या पुरुषानें वरावी, कितव्या पुरुषानें न वरावी ही व्यवस्था सांगितली नाहीं.

सापिंड्यदीपिकाकार इत्यादिक जे अर्वाचीन ग्रंथकार ते तर "चवथा किंवा पांचवा पुरुष यानें चवथी कन्या वरावी, पराशराच्या मतीं सहावी वरावी; परंतु पांचवा यानें पांचवी कन्या वरूं नये" इत्यादिक वचनें प्रमाणभूत आहेत असा निश्चय करून अशक्तांनीं संकटसमयीं स्वीकारण्याला योग्य असा जो सापिंड्याचा संकोच त्याची व्यवस्था सांगतात. ती अशी,—पितृपक्षीं आणि मातृपक्षीं चवथी कन्या, चवथा किंवा पांचवा पुरुष यानें वरावी. दुसरा, तिसरा, आणि सहावा इत्यादि पुरुष यानें चौथी कन्या वरूं नये. पराशराच्या मतीं पांचवा यानें सहावी कन्या वरावी. दुसरा, तिसरा, आणि चवथा इत्यादि पुरुषानें सहावी कन्या वरूं नये. पांचवा पुरुष यानें पांचवी कन्या वरूं नये. "मातृकुळाकडून आणि पितृकुळाकडून जो सहावा पुरुष त्यानें सहावी कन्या वरावी" असें दुसरें वचन आहे; याकरितां सहाव्या पुरुषानेंहि सहावी कन्या वरावी. पांचवा व सहावा यांहून जे भिन्न त्यांनीं सहावी कन्या वरूं नये असा शेवटचा अर्थ समजावा. तसेंच पितृपक्षीं सातवी कन्या, व मातृपक्षीं पांचवी कन्या तिसरा इत्यादिक सर्वांनीं वरावी. कारण "पितृपक्षीं सातवी, व मातृपक्षीं पांचवी कन्या वरावी" असें व्यासाचें वचन आहे. "मूळपुरुषापासून सातव्या पुरुषानंतरची वरावी, तिच्या अभावीं सातवी, तिच्या अभावीं पांचवी वरावी व हा विधि मातृपक्षीं असून पितृपक्षींहि आहे असें चतुर्विंशतिस्मृतींत वचन आहे; याकरितां पितृपक्षींहि पांचवी कन्या तिसरा इत्यादिकांनीं वरावी. त्यामध्येंहि मातृपक्ष व पितृपक्ष यांतीलहि पांचवा पुरुष यानें पांचवी कन्या वरूं नये. कारण, "पांचवा पुरुष यानें पांचवी कन्या वरूं नये" असा सर्वत्र निषेध आहे. "मातृपक्ष व पितृपक्ष या दोनांहि पक्षीं तिसरी किंवा चौथी कन्या वरावी" असें वचन आहे, यावरून तर, तिसरी कन्या वरावी असें प्राप्त होतें त्याविषयीं व्यवस्था सांगतों. मातृपक्षीं तिसरी मातुल

कन्या किंवा मातेच्या बहिणीची कन्या ह्या संभवतात. पितृपक्षीं तर तिसरी कुळाची कन्या किंवा पित्याच्या बहिणीची कन्या ह्या संभवतात, त्यांतून कुळाची कन्या ही एक गोत्रा असल्यामुळें वर्ज्य करावी. कारण "बापाचे बहिणीची कन्या (आतेबहीण), व मातेची बहीण, मातेच्या बहिणीची कन्या ह्या तीन कन्या बुद्धिमान् जो त्यानें वरूं नयेत असें मनूचें वचन आहे; याकरितां आतेबहीण व माऊसबहीण ह्याहि वरूं नयेत: पित्याचे बहिणीची कन्या, मातेची भगिनी म्हणजे मातृष्वसा, मातेची स्वस्रीया म्हणजे मातेच्या बहिणीची कन्या ह्या तीन कन्या वरूं नयेत, ह्याप्रमाणें वाक्याचा अर्थ होतो; वास्तव मातुलकन्या हीच तिसरी पूर्वी सांगितल्या रीतीनें कुलपरंपरागत आचार असेल तर वरावी याप्रमाणें तिसरी कन्या जी तीहि तिसऱ्या पुरुषानेंच मातुलकन्याच वरावी. चौथा इत्यादिक कोण्याहि पुरुषानें वरूं नये. कोणी ग्रंथकार संकट असतां आतेबहिणीशीं विवाह करावा असें म्हणतात, परंतु त्याविषयीं देशाचार व कुलाचार असेल तदनुसार व्यवस्था जाणावी. एथें सापिंड्यदीपिका इत्यादिकांनीं सिद्ध केलेल्या अर्थाचा हा संग्रह सांगितला. तिसरी कन्या वरणें ती मातुलकन्याच वरावी. चौथी कन्या वरणें ती चौथा व पांचवा पुरुष यानेंच वरावी; पांचवी कन्या वरणें ती पांचवा वर्ज्य करून तिसरा, चौथा, सहावा व सातवा यांनीं वरावी. सहावी कन्या वरणें ती पांचवा व सहावा यांनींच वरावी. सातवी कन्या वरणें ती तिसरा, चौथा, पांचवा, सहावा आणि सातवा यांनीं वरावी याप्रमाणें सापिंड्याचा संकोच मानून जो हा विवाह सांगितला तो अशक्त असेल त्यानें संकटें असतां करावा. दुसरी कन्या मिळत असेल तर सापिंड्यसंकोचानें शक्तिमंत यांनीं विवाह करूं नये. कारण, सापिंड्यसंकोच मानून विवाह केला असतां गुरुपत्नीगमनाचा दोष आहे, व सापिंड्यसंकोच्याविषयीं जीं वचनें आहेत तीं अशक्ताविषयक होत हें स्पष्टच आहे कारण, "मुख्य कल्पाविषयीं समर्थ असून जो अनुकल्पानें कर्म करितो त्याला कर्माचें फल प्राप्त नाहीं" असें वचन असल्यामुळें जे शक्त आहेत त्यांनीं अनुकल्पाचा स्वीकार केला असतां दोष लागतो असें सांगितलें आहे. दत्तकाविषयीं सापिंड्याचा निर्णय दत्तकाच्या निर्णयप्रसंगीं पूर्वींच सांगितला आहे.

यानंतर सापत्नमातेच्या कुळामध्यें सापिंड्यनिर्णयाचा प्रकार सुमंतु ऋषि सांगतो:— "पित्याच्या ज्या पत्नी त्या सर्व माता होत." त्यांचे जे भ्राते ते मातुल होत. त्यांच्या ज्या बहिणी त्या मावशा; कन्या त्या बहिणी; त्या बहिणींचीं अपत्यें तीं भागिनेय होत. "असें न मानल्यास ते संकर करणारे होतील." ह्या स्थळीं अतिदेशेंकरून सापत्नमातेच्या कुळांतील चारपुरुषपर्यंत सापिंड्य, विवाहनिषेधासाठीं सांगितलें आहे असें कोणी

ग्रंथकार ह्मणतात. दुसरे ग्रंथकार तर, केवल विवाहाविषयींच हे चारपुरुषपर्यंत सापिं- ड्य घ्यावें याविषयीं प्रमाण नाहीं, यास्तव व आशौच इत्यादिकाविषयींहि घेण्याचा संभव असल्यामुळें "जितक्यांचा उच्चार करून सांगितलें तितकेंच प्रमाण" असा न्याय आहे याकरितां "पित्याच्या पत्नी त्या सर्व माता होत" इत्यादिक जीं कंठरवानें सांगितलीं त्यांविषयींच सापिंड्य आहे असें सांगतात. "जितकें कंठरवानें सांगितलें तितकें प्रमाण" असें मानलें आहे ह्मणून सुमंतुवाक्याचीं निरनिराळीं वाक्यें तोडून अर्थ केले असतां पुढें सांगतों याप्रमाणें वाक्याचे अर्थ संभवतात. "पित्याच्या पत्नी त्या सर्व माता होत" ह्या पहिल्या वाक्यानें सापत्नमातेला मुख्यमातेप्रमाणें मानणें, सापत्नमातेचा वध केला असतां मातृवधाचें प्रायश्चित्त, सापत्न मातेचे ठिकाणीं गमन केलें असतां मातृगमनाचें प्रायश्चित्त करणें इत्यादिकांचा अतिदेश येतो; ह्मणजे वचनबलें करून मानावें लागतें. "पित्याच्या पत्नी त्या सर्व माता" ह्या वाक्यानें अतिक्रांत आशौचाविषयीं दहा दिव- सांच्या आशौचाचा अतिदेश होत नाहीं; कारण,सापत्न मातेचें अतिक्रांताशौच तीन दिवस धरावें असें विशेष वचन असल्यामुळें बाध आहे. "सापत्नमातेचे भ्राते ते मातुल होत" ह्या वाक्यानें 'मातुल' या निमित्तानें जें आशौच इत्यादिक प्राप्त होतें तें व मातुलाला आपल्या बहिणीची जी सवत तिच्या कन्येशीं विवाहाचा निषेध, हे सूचित होतात. एथें मातु- लत्वाचा जरी अतिदेश ह्मणजे आरोप प्राप्त होतो तथापि सापत्नमातुलांचे पुत्राचे ठायीं मातुलपुत्रत्वादिकाचा अतिदेश येत नाहीं; याकरितां बंधुत्रयसंबंधी आशौच नाहीं. साप- त्नमातुलकन्या इत्यादिक कन्यांशीं विवाह करणें याविषयीं विधि नाहीं व निषेधहि नाहीं. याप्रमाणें मातुलकन्या इत्यादिकांचे ठायीं 'पित्याची मामेबहीण' असा अतिदेश नसल्या मुळें त्या पुत्रापतहि मामेआते इत्यादिकांचा अतिदेश होत नाहीं. "सापत्न मातेच्या बहिणी त्या मावशा होत" ह्या वाक्यानें "मावशा" या संबंधेंकरून आशौच व विवा- हाचा निषेध हे प्राप्त होतात, सापत्न मातेच्या बहिणीचे पुत्राविषयीं बंधुत्रयत्व नाहीं. सापत्न मातेच्या बहिणीच्या कन्येशीं विवाह करूं नये ह्मणून जो निषेध सांगितला तो तर विरुद्धसंबंध होतो, यास्तवच, तो विरुद्ध संबंध कसा तें पुढें सांगेन. "सापत्नमा- तेच्या कन्या त्या बहिणी होत" ह्या वाक्यानें सापत्नबहिणीचें आशौच धरणें व त्यांचा सन्मान करणें हीं प्राप्त होतात. सापत्नभगिनीचे ठिकाणीं विवाहाचा प्रसंग नाहीं. कारण समान गोत्र आहे. ह्या स्थलीं आपले मातुल व आपले सोदर भ्राते यांचा उच्चार केल्या नंतर सापत्न मातुल, सापत्न भ्राता, सापत्न मावशी, सापत्न बहीण यांचें तर्पण करणें, व महालय इत्यादिक श्राद्धांत उच्चार करणें तें ह्याच वचनेंकरून आवश्यक करण्याविषयीं

सांगितलें असें वाटतें. " सापत्नबहिणीच्या ज्या कन्या या भाच्या होत " या वाक्यानें सापत्न भगिनीकन्येचें आशौच व तिच्याशीं विवाहाचा निषेध हीं प्राप्त होतात. भागिनेयीत्वाचा जरी अतिदेश आहे तथापि सापत्नभागिनेयींच्या ज्या कन्या त्यांचे ठायीं भागिनेयीकन्यात्वाचा अतिदेश होत नाहीं. कारण 'जितकें सांगितलें तितकेंच प्रमाण' असा न्याय आहे. याप्रमाणें दिक्प्रदर्शन केलें.

क्वचित् स्थलीं सापिंड्य नसतांहि विशेष वचन आहे याकरितां विवाह होत नाहीं असें सांगितलें आहे. "विरुद्ध संबंध जीचा नसेल त्या कन्येशीं विवाह करावा." ज्यांचा परस्पर विवाह करणें आहे असे जे वधू व वर त्यांचे ठिकाणीं वरास वधूचे पित्याचें साम्य नसणें व वधूस वराचे मातेचें साम्य नसणें याचें नांव अविरुद्धसंबंध; आणि तसें साम्य असल्यास तो विरुद्धसंबंध होय. तो असा—"आपल्या स्त्रियेच्या बहिणीची कन्या, व चुलत्याचे स्त्रियेची बहीण " असें परिशिष्टांत सांगितलें आहे. या स्थलीं आपल्या स्त्रियेच्या बहिणीची जी कन्या तिचा आपण मावसा होतो, ह्मणून पितृसाम्य आलें. चुलत्याचे स्त्रियेची जी बहीण ती आपल्यास आईप्रमाणें असल्यामुळें मातृसाम्य आलें. याप्रमाणें विरुद्धसंबंध जाणावा. बौधायन दुसऱ्या प्रकारें विरुद्धसंबंध सांगतो. " सापत्न मातेची बहिण व त्या बहीणीची कन्या, ह्या वर्ज्य कराव्या; व चुलत्याचे स्त्रियेची बहीण व त्या बहीणीची कन्या ह्या वर्ज्य कराव्या." कोणी ग्रंथकार, "ज्येष्ठभ्राता हा पितृतुल्य आहे" असें वचन असल्यामुळें ज्येष्ठभ्रात्याच्या स्त्रियेची बहीण ही आपणास मावशी प्रमाणें आहे याकरितां ती वरूं नये असें ह्मणतात. तसेंच जी कन्या वरावयाची ती यवीयसी ह्मणजे आपणा पेक्षां वयानें व शरीरानें कमी असेल ती व असमानार्षगोत्रजा ह्मणजे आपणाशीं भिन्न आहेत गोत्रप्रवर ज्याचे अशा कुळांत झालेली, ह्मणजे असमानगोत्रा असून असमान प्रवरा असी वरावी, हा तात्पर्यार्थ होय.

आतां संक्षेपें करून गोत्रें आणि प्रवर यांचा निर्णय.

त्यामध्यें गोत्राचें लक्षण सांगतो —" विश्वामित्र, जमदग्नि, भरद्वाज, गौतम, अत्रि, वसिष्ठ, कश्यप हे सात ऋषि आणि आठवा अगस्त्य यांचें जें अपत्य ह्मणजे वंश त्याला गोत्र असें ह्मणतात. जरीहि केवल भार्गव जे आर्ष्टिषेणादिक, व केवल आंगिरस जे हारीतादिक यांचे ठायीं हें पूर्वीं सांगितलेलें गोत्राचें लक्षण येत नाहीं; कारण भृगुऋषि व अंगिराऋषि हे दोन, पूर्वीं सांगितलेल्या आठ ऋषींच्या वंशांत नाहींत तथापि एकप्रवर असल्यामुळें विवाह होत नाहीं. सहस्र, प्रयुत, अर्बुद असी गोत्रांची संख्या आहे असें

वचन आहे, यास्तव जरीहि गोत्रें अनंत आहेत तथापि एकूणपन्नास इतकेंच गोत्राचे भेद आहेत. कारण, निरनिराळे प्रवरांचे भेद एकूणपन्नासच मिळतात.

प्रवरांचें लक्षण—गोत्रांचे वंशांचे प्रवर्तक जे ऋषि त्यांचे भेद दाखविणारे जे तद्वंशीय विशेष ऋषि तेच प्रवर असें संक्षेपेंकरून जाणावें. एकगोत्रत्व, व एकप्रवरत्व हें निरनिराळें विवाहाला प्रतिबंधक आहे, ह्मणजे एकगोत्र व एकप्रवर आलें असतां विवाह करूं नये. त्यामध्यें प्रवरांचें साम्य ह्मणजे सारखेपणा तो दोन प्रकारचा. कोठें एक ऋषीचें साम्य येतें व कोठें दोहोंचें किंवा तिघांचें साम्य येतें. त्यामध्यें भृगुगण व अंगिरोगण ह्यांवांचून इतर गणांत एक प्रवराचें साम्य आहे तथापि तेंहि विवाहप्रतिबंधक ह्मणजे विवाहाचें निषेधक होतें. केवल भृगुगण व केवल अंगिरोगण. यांमध्यें एकप्रवराचें साम्य जरी आहे तथापि तें विवाहाला बाधक होत नाहीं; तर तीन प्रवरांमध्यें दोन प्रवरांचें साम्य, आणि पांच प्रवरांमध्यें तीन प्रवरांचें साम्य हींच विवाहाला बाधक होतात. कारण, "भृगुगण व अंगिरोगण यांत पांच प्रवरामध्यें तीन प्रवर सारखे येतील तर, आणि तीन प्रवरांमध्यें दोन प्रवर सारखे येतील तर विवाह करूं नये, आणि अवशिष्ट गणांत एक जरी सारखा प्रवर येईल तथापि विवाह करूं नये" इत्यादिक वचन आहे. जामदग्न्य भृगुगण, गौतमांगिरस, आणि भारद्वाजांगिरस यांमध्ये एका प्रवरांचें जरी साम्य आहे आणि क्वचित् स्थळीं प्रवर सारखे नसले तथापि एकगोत्र आहे याकारितांच यांचा परस्पर विवाह होत नाहीं.

गोत्रें आणि प्रवर यांचा सर्वांला सुखेंकरून बोध व्हवा, व भगवंताची प्रीति व्हावी यासाठीं त्या गोत्रप्रवरांची आतां संख्या संक्षेपानें सांगतों. ७ भृगुगण, १७ आंगिरसगण, ४ अत्रिगण, १० विश्वामित्रगण, ३ कश्यपगण, ४ वसिष्ठगण, ४ अगस्तिगण; हे सर्व मिळून एकुणपन्नास गण होतात, तथापि सर्व ग्रंथांच्या मतांचा संग्रह करून पाहिलें असतां यांहून अधिक गण सांपडतात ते त्या त्या ठिकाणीं सांगूं—त्यामध्यें प्रथम भृगुगण सांगतों. वत्स, विद, हे जामदग्न्यभृगु होत. आर्ष्टिषेण, यस्क, मित्रयु, वैन्य; आणि शुनक हे पांच केवलभृगु होत. याप्रमाणें पूर्वीं सांगितलेले जामदग्न्य भृगु (२) व हे [५] मिळून सात भृगुगण जाणावे. त्यांमध्यें १ वत्स, मार्कंडेय, मांडूकेय इत्यादिक दोनशांपेक्षां अधिक वत्सगोत्राचे भेद आहेत. ह्या वत्सगोत्राच्या भेदाचे प्रवर पांच. ते असे—भार्गव, च्यावन, आप्नवान, और्व आणि जामदग्न्य, याप्रमाणे पांच जाणावे. अथवा भार्गव, और्व, जामदग्न्य असे तीन प्रवर होत. किंवा भार्गव, च्यावन, आप्नवान असे तीन प्रवर होत. २ विद, शैल, अवट, इत्यादिक विसांपेक्षां अधिक विद होत. यांचे प्रवर—भार्गव, च्यावन

आप्नवान, और्व, आणि वैद यांप्रमाणें पांच. अथवा भार्गव, और्व, जामदग्न्य असे तीन प्रवर होत—३ आर्ष्टिषेण, नैर्ऋति, ग्राम्यायण इत्यादिक विसांपेक्षां अधिक आर्ष्टिषेण जाणावे. यांचे प्रवर—भार्गव, च्यावन, आप्नवान, आर्ष्टिषेण, आणि अनूप याप्रमाणें पांच जाणावे, अथवा भार्गव, आर्ष्टिषेण, अनूप असे तीन प्रवर होत. वत्स, विद आणि आर्ष्टिषेण हे जे तीन यांचा परस्पर विवाह होत नाहीं. कारण, यांचे दोन तीन प्रवर सारखे आहेत, व पहिले जे दोन वत्स, व विद हे जामदग्न्य असल्यामुळें यांचें एकगोत्रत्व आहे. तीन आहेत प्रवर ज्यांचे असे जे आर्ष्टिषेण त्यांचे जरी वत्स व विद यांच्याशीं दोन प्रवर सारखे होत नाहींत, व सगोत्रत्वहि नाहीं, कारण ते जामदग्न्य नाहींत, तथापि पांच प्रवरांतलेहि तीन प्रवर सारखे आहेत ह्मणून ते तीन प्रवर विवाहाला बाधक होतात. याप्रमाणें पुढेंहि असेंच जाणावें. ४ वात्स्य जे त्यांचे प्रवर—भार्गव, च्यावन, आप्नवान याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. ५ वत्सपुरोधस्. यांचे प्रवर—भार्गव, च्यावन, आप्नवान, वत्स, आणि पौरोधस याप्रमाणें पांच जाणावे. ६,७ बैज, व मथित यांचे प्रवर—भार्गव, च्यावन, आप्नवान, बैज, आणि मथित याप्रमाणें पांच प्रवर जाणावे. क्वचित् ग्रंथांत हे तीन प्रवर सांगितले आहेत. ह्यांचा परस्पर विवाह होत नाहीं, व पूर्वीं सांगितले जे वत्स, विद, आर्ष्टिषेण गण त्यांच्याशींहि ह्या वात्स इत्यादिकांचा विवाह होत नाहीं. कारण, तीन प्रवर सारखे येतात. ८ यस्क, मौन, मूक इत्यादिक तेपन्नांपेक्षां अधिक यस्क आहेत. यांचे प्रवर—भार्गव, वैतहव्य सावेतस याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. ९ मित्रयु, रौक्ष्यायन, सापिंडिन इत्यादिक तिसांपेक्षां अधिक मित्रयु आहेत. यांचे प्रवर—भार्गव, वाध्र्यश्व, दिवोदास याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. अथवा—भार्गव, च्यावन, दैवोदास याप्रमाणें तीन. किंवा वाध्र्यश्व हा एकच प्रवर जाणावा. १० वैन्य, पार्थ, बाष्कल, आणि श्येत याप्रमाणें हे वैन्य होत. यांचे प्रवर—भार्गव, वैन्य पार्थ याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. ११ शुनक, गार्त्समद, यज्ञपति इत्यादिक सतरांपेक्षां अधिक शुनक होत. यांचे प्रवर—शौनक हा एक प्रवर. किंवा गार्त्समद हा एक प्रवर जाणावा. अथवा भार्गव, गार्त्समद याप्रमाणें दोन प्रवर जाणावे. किंवा भार्गव, शौनहोत्र, गार्त्समद असे तीन प्रवर जाणावे. यस्क इत्यादिक जे चार त्यांचा विवाह, आपापला गण वर्ज्य करून परस्पर होतो, आणि पूर्वीं सांगितलेले जे जामदग्न्य वत्सादिक त्यांच्याशींहि ह्या यस्क इत्यादिक चोहोंचा विवाह होतो. कारण, एक प्रवर जरी सारखा आहे तथापि दोन तीन प्रवर सारखे नाहींत, व भृगुगणांमध्यें जरी एक प्रवर सारखा आहे तथापि तो विवाहाला बाधक नाहीं, आणि ते जामदग्न्य नसल्यामुळें

एकगोत्री नाहींत. मित्रयु जे त्यांचे एका पक्षानें दोन प्रवर सारखे येतात, याकरितां त्रिप्रवरी जे वत्सादिक त्यांच्याशीं मित्रयूंचा विवाह होत नाहीं असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. वत्सादिकांच्या प्रवरांचा पक्ष ग्रहण करणारे जे मित्रयु त्यांचा विवाह होत नाहीं, दुसऱ्या प्रवरांचा पक्ष ग्रहण करणारे जे मित्रयु त्यांचा मात्र विवाह होतो असें दुसरे ग्रंथकार ह्मणतात. क्वचित् ग्रंथांत दोन गण अधिक सांगितले आहेत. ते असे—१ वेद आणि २ विश्वज्योतिष. यांचे प्रवर--भार्गव, वेद, वैश्वज्योतिष याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. १ शाठर, माठर, यांचे प्रवर-भार्गव, शाठर, माठर याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. या दोहोंचा परस्पर विवाह होतो, व पूर्वी सांगितलेल्या सर्वांशींहि यांचा विवाह होतो. याप्रमाणें भृगुगण सांगितला.

आतां आंगिरसगण—ते आंगिरस तीन प्रकारचे आहेत, ते असे--गौतम, भरद्वाज व केवल आंगिरस. त्यांमध्यें गौतमांगिरस दहा प्रकारचे, ते असे-- १ आयास्य, २ शारद्वत, ३ कौमंड, ४ दीर्घतमस, ५ करेणुपालि, ६ वामदेव, ७ औशनस, ८ राहूगण, ९ सोमराजक, १० बृहदुक्थ याप्रमाणें दहा प्रकारचे जाणावे. त्यांमध्यें १ आयास्य, श्रोणिवेध, मूढरथ, इत्यादिक अठरांपेक्षां अधिक आयास्य जाणावे. यांचे प्रवर – आंगिरस, आयास्य, गौतम याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. शारद्वत, अभिजित, रौहिण्य इत्यादिक सत्तरांपेक्षां अधिक शारद्वत होत. यांचे प्रवर---आंगिरस, गौतम, शारद्वत असे तीन प्रवर जाणावे. ३ कौमंड, मामंथरेषण, मासुराक्ष इत्यादिक दहांपेक्षां अधिक कौमंड. यांचे प्रवर---आंगिरस, औतथ्य, काक्षीवत, गौतम, कौमंड याप्रमाणें पांच प्रवर जाणावे. अथवा आंगिरस, औतथ्य, गौतम, औशिज, काक्षीवत असे पांच प्रवर. किंवा आंगिरस, आयास्य, औशिज, गौतम, काक्षीवत याप्रमाणें पांच प्रवर जाणावे. अथवा आंगिरस, औशिज, काक्षीवत असे तीन प्रवर जाणावे. किंवा आंगिरस, औतथ्य, काक्षीवत असे तीन होत. अथवा औतथ्य, गौतम, कौमंड, असे तीन प्रवर होतात. ४ यानंतर दीर्घतमस् गौतम. यांचे प्रवर--आंगिरस, औतथ्य, काक्षीवत, गौतम, दैर्घतमस याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. अथवा आंगिरस, औतथ्य, दैर्घतमस याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. ५ करेणुपालि, वास्तव्य, श्वेतीय इत्यादिक सातांपेक्षां अधिक करेणुपालि जाणावे. यांचे प्रवर--- आंगिरस, गौतम, करेणुपाल याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. ६ वामदेव. यांचे प्रवर-- आंगिरस, वामदेव्य, गौतम याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. अथवा आंगिरस, वामदेव्य, बार्हदुक्थ याप्रमाणें तीन प्रवर होत. ७ औशनस, दिश्य, प्रशस्त इत्यादिक नवांपेक्षां अधिक औशनस होत. यांचे प्रवर—आंगिरस, गौतम, औशनस असे तीन प्रवर जाणावे

८ राहूगण. यांचे प्रवर--आंगिरस, राहूगण, गौतम असे तीन प्रवर जाणावे. ९सोमराजक. यांचे प्रवर—आंगिरस, सोमराज, गौतम असे तीन प्रवर होत. १० बृहदुक्थ. यांचे प्रवर--आंगिरस, बार्हदुक्थ, गौतम याप्रमाणें तीन प्रवर होतात. याप्रमाणें दहा जे गौतमांगिरस त्यांचे प्रवर सांगितले. क्वचित ग्रंथीं दोन गण अधिक सांगितले आहेत. ते असे – १ उतथ्य, २ राघुव. उतथ्यांचे प्रवर. – आंगिरस,औतथ्य, गौतम याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. राघुवांचे प्रवर – आंगिरस, राघुव, गौतम याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. पूर्वी सांगितले जे दहा गौतमांगिरस यांचा परस्पर विवाह होत नाहीं. कारण त्या सर्वांचें एकगोत्र आहे, व बहुधा दोन तीन प्रवर सारखे आहेत. याप्रमाणे आंगिरसगणांतले पहिले दहा गौतमांगिरस सांगितले.

आतां भरद्वाज ते चार प्रकारचे.–१ भारद्वाज, २ गर्ग, ३ ऋक्ष, ४ कपि याप्रमाणें चार आहेत. १ भरद्वाज, क्षाम्यायण, देवाश्व इत्यादिक एकशें साठांपेक्षां अधिक भरद्वाज होत. यांचे प्रवर—आंगिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. २ गर्ग, सांभरायण, सखीनि, इत्यादिक पन्नासांपेक्षां अधिक गर्ग जाणावे. यांचे प्रवर--आंगिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, शैन्य, गार्ग्य याप्रमाणें पांच प्रवर. अथवा आंगिरस, शैन्य, गार्ग्य, असे तीन प्रवर. अथवा अंत्यांचा व्यत्यय करावा. अथवा भारद्वाज, गार्ग्य, शैन्य, असे तीन प्रवर. गर्गांच्या भेदांचे प्रवर—आंगिरस, तैत्तिरि, कापिभुव याप्रमाणें तीन प्रवर. ३ ऋक्ष, रौक्षायण, कपिल इत्यादिक नवांपेक्षां अधिक ऋक्ष जाणावे. त्यांचे प्रवर आंगिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज वांदन, मातवचस, याप्रमाणें पांच प्रवर होतात. अथवा आंगिरस, वांदन, मातवचस याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. ४ कपि, स्वस्तितरि, दंडि,इत्यादिक पंचविसांपेक्षां अधिक कपि जाणावे. यांचे प्रवर—आंगिरस, आमहय्य, औरुक्षय्य याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. "आंगिरस, आमहीयव, औरुक्षयस" असा आश्वलायन सूत्रांत पाठ आहे. आत्मभू. यांचे प्रवर— आंगिरस, भारद्वाज, बार्हस्पत्य, वर, आत्मभुव याप्रमाणें पांच प्रवर होतात. हा गण क्वचित् ग्रंथांत सांगितला आहे. सर्व भरद्वाजांचा परस्पर विवाह होत नाहीं. कारण, सर्व भरद्वाजांचें गोत्र एक आहे, व बहुधा दोन तीन प्रवर सर्वांचे सारखे आहेत. ऋक्षांचे अंतर्गत जे कपिल त्यांचा विश्वामित्रांशींहि विवाह होत नाहीं. याप्रमाणें भरद्वाज आंगिरस सांगितले.

आतां यानंतर केवळ आंगिरस सांगतों— ते केवळ आंगिरस सहा. १ हारीत, २ कुत्स, ३ कण्व, ४ रथीतर, ५ विष्णुवृद्ध, ६ मुद्गल याप्रमाणें सहा आहेत. १ हारीत, सौभग, नय्यगव इत्यादिक बत्तिसांपेक्षां अधिक हारीत आहेत. यांचे प्रवर – आंगिरस, आंबरीष

यौवनाश्व या प्रमाणें तीन प्रवर, अथवा ह्या तीन प्रवरांमध्यें पाहिला मांधाता प्रवर जाणावा. २कुत्स. यांचे प्रवर--आंगिरस, मांधात्र, कौत्स याप्रमाणें तीन प्रवर आहेत. ३कण्व, औषमर्कट, बाष्कलायन, इत्यादिक एकविसांपेक्षां अधिक कण्व आहेत. यांचे प्रवर--आंगिरस, आजमीढ, काण्व याप्रमाणें तीन प्रवर होतात. अथवा आंगिरस, घौर, काण्व, याप्रमाणे तीन प्रवर होतात. रथीतर, हस्तीद, नैतिराक्षि इत्यादिक चवदापेक्षां अधिक रथीतर आहेत. यांचे प्रवर--आंगिरस, वैरूप, रथीतर असे तीन प्रवर होतात. अथवा आंगिरस, वैरूप, पार्षदश्व असे तीन प्रवर होतात. किंवा अष्टादंष्ट्र, वैरूप, पार्षदश्व असे तीन प्रवर होतात. अथवा अंत्यांचा व्यत्यय करावा. ५ विष्णुवृद्ध, शठ भरण इत्यादिक पंचाविसांपेक्षां अधिक विष्णुवृद्ध आहेत. यांचे प्रवर — आंगिरस, पौरुकुत्स्य, त्रासदस्यु, याप्रमाणें तीन प्रवर आहेत. ६मुद्गल, सात्यमुग्रि, हिरण्यस्तंबि इत्यादि अठरापेक्षां अधिक मुद्गल आहेत. यांचे प्रवर--आंगिरस, भार्म्यश्व, मौद्गल्य, याप्रमाणें तीन प्रवर होतात. अथवा तार्क्ष्य, भार्म्यश्व, मौद्गल्य असे तीन प्रवर होतात. किंवा आंगिरस, तार्क्ष्य, मौद्गल्य याप्रमाणें तीन प्रवर होतात. हे जे सहा केवळ आंगिरस यांचा विवाह, आपापला गण खेरीज करून परस्पर होतो, व पूर्वीं सांगितले जे सर्व त्यांच्याशींहि यांचा विवाह होतो; कारण अगस्ति आहे आठवा ज्यांला असे जे सप्तर्षि त्यांहून आंगिरस हा निराळा असल्या कारणानें त्याच्या पुत्रांचें एक गोत्र नाहीं, व दोन तीन प्रवरांहि सारखे नाहींत. हारीत आणि कुत्स यांचा तर विवाह परस्पर होत नाहीं; कारण, पक्षीं दोन प्रवर सारखे येतात.

आतां अत्रिगण.—ते अत्रि चार, अत्रि, गविष्ठिर, वाद्भुतक, मुद्गल याप्रमाणें चार अत्रि आहेत. १ अत्रि, भूरि, छांदि इत्यादिक चवऱ्याण्णवांपेक्षां अधिक अत्रि आहेत, यांचे प्रवर—आत्रेय, आर्चनानस, श्यावाश्व याप्रमाणें तीन आहेत. २ गविष्ठिर, दक्षि, भलंदन इत्यादिक चौविसांपेक्षां अधिक गाविष्ठिर आहेत. यांचे प्रवर—आत्रेय, आर्चनानस, गाविष्ठिर असे तीन आहेत. अथवा आत्रेय, गाविष्ठिर, पौर्वातिथ याप्रमाणें तीन आहेत. ३ वाद्भुतक. यांचे प्रवर--आत्रेय, आर्चनानस, वाद्भुतक याप्रमाणें तीन प्रवर आहेत. ४ मुद्गल, शालिसंधी, अर्णव इत्यादिक दहांपेक्षा न्यून मुद्गल आहेत. यांचे प्रवर-आत्रेय, आर्चनानस, पौर्वातिथ याप्रमाणें तीन आहेत. क्वचित् ग्रंथामध्यें अतिथि, वामरथ्य, सुमंगल, बीजवाप, धनंजय असे पांच गण अधिक सांगितले आहेत. त्यामध्यें पहिले जे चार त्यांचे प्रवर आत्रेय, आर्चनानस, आतिथ याप्रमाणें तीन प्रवर. अथवा आत्रेय, आर्चनानस, गाविष्ठिर असे तीन आहेत. सुमंगल जे त्यांचे प्रवर--अत्रि, सुमंगल,

इयावाश्व. असे तीन आहेत धनंजय जे यांचे प्रवर – आत्रेय, आर्चनानस, धानंजय या प्रमाणें तीन आहेत. वालेय, कौंद्रेय, शौभ्रेय, वामरथ्य इत्यादिक अत्रीच्या कन्येचे पुत्र आहेत, यांचे प्रवर—आत्रेय, वामरथ्य, पौत्रिक याप्रमाणें तीन आहेत. अत्रि जे सर्व यांचा परस्पर विवाह होत नाहीं. कारण सर्व अत्रींचें गोत्र एक आहे, व प्रवरहि सर्वांचे सारखे आहेत अत्रीच्या कन्येचे पुत्र जे वामरथ्यादिक त्यांचा वासिष्ठ,विश्वामित्र यांच्याशीं एक विवाह होत नाहीं. याप्रमाणें अत्रिगण सांगितला.

आतां विश्वामित्र गण सांगतों—ते विश्वामित्र दहा – कुशिक, लोहित, रौक्षक, कामाकयन, अज, कत, धनंजय, अघमर्षण, पूरण, आणि इंद्रकौशिक याप्रमाणें दहा विश्वामित्र आहेत. १ कुशिक, पर्णजंघ, वारक्य इत्यादिक सत्तरांपेक्षां अधिक कुशिक आहेत. यांचे प्रवर – विश्वामित्र, देवरात, औदल असे तीन आहेत. २ लोहित,कुडक्य, चाक्रवर्णायन इत्यादिक पांचांपेक्षां अधिक लोहित आहेत. 'लोहित' या स्थानीं 'रोहित', असें कोणी ह्मणतात. यांचे प्रवर – वैश्वामित्र, आष्टक, लौहित असे तीन प्रवर आहेत अथवा अंत्यांचा व्यत्यय करावा. किंवा वैश्वामित्र, माधुच्छंदस, आष्टक असे तीन आहेत. अथवा विश्वामित्र, आष्टक असे दोन आहेत. ३ रौक्षक. यांचे प्रवर – विश्वामित्र, गाथिन रेवण असे तीन आहेत. अथवा विश्वामित्र, रौक्षक, रैवण याप्रमाणें तीन आहेत. किंवा हे रेवण जाणावे. ४कामकायन, देवश्रवस, देवतरस, इत्यादिक पांचांपर्यंत कामकायन किंवा श्रीमत आहेत. यांचे प्रवर – वैश्वामित्र, दैवश्रवस, दैवतरस, असे तीन आहेत. ५ अज. यांचे प्रवर – वैश्वामित्र, माधुच्छंदस, आज याप्रमाणें तीन आहेत. ६ कत, औदुंबरि, शैशिरि, इत्यादिक विसांपेक्षां अधिक कत आहेत. यांचे प्रवर – वैश्वामित्र, कात्य, आक्षलि, असे तीन आहेत. ७ धनंजय, पार्थिव, बंधुल इत्यादिक सातांपर्यंत धनंजय आहेत. यांचे प्रवर—वैश्वामित्र, माधुच्छंदस, धानंजय याप्रमाणें तीन आहेत अथवा वैश्वामित्र, माधुच्छंदस, अघमर्षण याप्रमाणें तीन आहेत. ८ अघमर्षण. यांचे प्रवर – वैश्वामित्र, अघमर्षण, कौशिक याप्रमाणें तीन प्रवर जाणावे. ९ पूरण. यांचे प्रवर – वैश्वामित्र, पूरण याप्रमाणें दोन प्रवर आहेत. अथवा वैश्वामित्र, देवरात,पौरण याप्रमाणें तीन प्रवर आहेत. १० इंद्रकौशिक. यांचे प्रवर – वैश्वामित्र, इंद्रकौशिक, याप्रमाणें दोन प्रवर आहेत. क्वचित् ग्रंथामध्यें दुसरेहि अकरा गण सांगितले आहेत: ते असे – १आश्मरथ्य, २साहुल, ३गाथिन ४वैणव, ५ हिरण्यरेतस, ६ सुवर्णरेतस, ७ कपोतरेतस, ८ शालंकायन, ९ घृतकौशिक, १० कथक, ११ रौहिण याप्रमाणें अकरा गण जाणावे. १ आश्मरथ्य. यांचे प्रवर—वैश्वामित्र, आश्मरथ्य, धुल

याप्रमाणें तीन प्रवर आहेत. २ साहुल यांचे प्रवर—वैश्वामित्र, साहुल, माहुल याप्रमाणें तीन आहेत. ३ गाथिन. यांचे प्रवर—वैश्वामित्र, गाथिन, रैणव याप्रमाणें तीन आहेत. 'रैणव' ह्या स्थानीं 'वेणुव' असा कचित् ग्रंथीं पाठ आहे. ह्यांसच 'रेणव''उदवेणव' असेंहि ह्मणतात. ४ वैणव. यांचे प्रवर—वैश्वामित्र,गाथिन, वैणव याप्रमाणें तीन आहेत. ५ हिरण्यरेतस. यांचे प्रवर— वैश्वामित्र, हैरण्यरेतस, याप्रमाणें दोन आहेत. ६ सुवर्णरेतस. यांचे प्रवर--वैश्वामित्र, सौवर्णरेतस याप्रमाणें दोन आहेत. ७ कपोतरेतस.यांचे प्रवर--वैश्वामित्र, कपोतरेतस याप्रमाणें दोन आहेत. ८ शालंकायन. यांचे प्रवर—वैश्वामित्र, शालंकायन, कौशिक याप्रमाणें तीन आहेत. यांलाच 'कौशिक' 'जन्हव' असेंहि ह्मणतात. ९ घृतकौशिक. यांचे प्रवर--वैश्वामित्र, घृतकौशिक असे दोन आहेत. १० कथक. यांचे प्रवर-वैश्वामित्र, काथक याप्रमाणें दोन आहेत. ११ रौहिण. यांचे प्रवर--वैश्वामित्र, माधुच्छंदस, रौहिण, याप्रमाणें तीन आहेत. वैश्वामित्र जे सर्व गण यांचा परस्पर विवाह होत नाहीं; कारण हे सर्व विश्वामित्रगण एकगोत्री व प्रवरांनीं सारखे आहेत. कुशिकांचे व देवरातांचे प्रवर सारखे आहेत, याकरितां कुशिक हे देवरातांहून निराळे किंवा त्यांतलेच आहेत याचा निर्णय होत नसल्यामुळें, पुढें सांगावयाचे असे जे देवरात त्यांचा जसा विवाह जामदग्न्यांशीं होत नाहीं, त्याप्रमाणें कुशिकांचाहि विवाह जामदग्न्यांशीं होत नाहीं असें वाटतें. धनंजय जे त्यांचा विश्वामित्र व अत्रि यांच्याशीं विवाह होत नाहीं. कत जे त्यांचा विवाह भरद्वाज व विश्वामित्र यांच्याशीं होत नाहीं; कारण कत जे त्यांला गोत्रें दोन आहेत. याप्रमाणें विश्वामित्रगण सांगितला.

आतां कश्यपगण सांगतों—ते कश्यप तीन आहेत. १ निध्रुव, २ रेभ, ३ शांडिल याप्रमाणें तीन. त्यांमध्यें १ निध्रुव, कश्यप, अष्टांगिरस इत्यादिक चाळिसांपेक्षां अधिक शंभरांपर्यंत निध्रुव आहेत. यांचे प्रवर--काश्यप, अवत्सार, नैध्रुव याप्रमाणें तीन आहेत. निर्णयसिंधूमध्यें तर निध्रुवगणानंतर कश्यपगण सांगून कश्यपाचे काश्यप, अवत्सार, असित असे तीन प्रवर सांगितले आहेत व यांविषयीं शिष्टाचारहि आढळतो. २ रेभ. यांचे प्रवर — काश्यप, अवत्सार, रैभ्य याप्रमाणें तीन आहेत, ३ शांडिल, कोहल, उदमेध इत्यादिक साठांपर्यंत शांडिल आहेत. यांचे प्रवर--काश्यप, अवत्सार, शांडिल्य याप्रमाणें तीन आहेत. 'शांडिल्य' या स्थानीं 'देवल' किंवा 'असित' असा प्रवर आहे. अथवा काश्यप, असित, देवल याप्रमाणें तीन आहेत. अथवा अंत्यांचा व्यत्यय करावा. अथवा देवल, असित असे दोन आहेत. हे जे कश्यप यांचा परस्पर विवाह होत नाहीं. कारण, हे कश्यप एकगोत्री व एकसारखे प्रवरी आहेत.

यानंतर वसिष्ठगण — ते वसिष्ठ चार, १ वसिष्ठ, २ कुंडिन, ३ उपमन्यु, ४ पराशर याप्रमाणें चार आहेत, १ वसिष्ठ, वैतालकवि, रकि इत्यादिक साठांपेक्षां अधिक वसिष्ठ आहेत. यांचे प्रवर—वासिष्ठ, इंद्रप्रमद, आभरद्वसु याप्रमाणें तीन आहेत. अथवा वासिष्ठ असा एक प्रवर आहे. २ कुंडिन, लोहितायन, गुग्गुलि इत्यादिक पंचविसांपर्यंत कुंडिन आहेत. यांचे प्रवर— वासिष्ठ, त्रैणावरुण, कौंडिण्य याप्रमाणें तीन आहेत. ३ उपमन्यु, औदलि मांडलेखि इत्यादिक सत्तरांपर्यंत उपमन्यु आहेत. यांचे प्रवर--वासिष्ठ, इंद्रप्रमद, आभरद्वसु असे तीन आहेत. 'आभरद्वसु' या स्थानीं 'आभरद्वसव्य' असा दुसरा पाठ आहे. अथवा वासिष्ठ, आभरद्वसु, इंद्रप्रमद असे तीन प्रवर आहेत. अथवा आद्यांचा व्यत्यय करावा. ४ पराशर, कांडुशय, वाजि, इत्यादिक सत्तेचाळीसपर्यंत पराशर आहेत. यांचे प्रवर--वासिष्ठ, शाक्त्य, पराशर्य असे तीन प्रवर आहेत. हे जे चार वसिष्ठ सांगितले यांचा परस्पर विवाह होत नाहीं. याप्रमाणें वसिष्ठ गण सांगितला.

आतां अगस्त्यगण सांगतों--ते आगस्त्य दहा—१ इध्मवाह, २ सांभवाह, ३ सोमवाह ४ यज्ञवाह, ५ दर्भवाह, ६ सारवाह, ७ अगस्ति, ८ पूर्णमास, ९ हिमोदक, १० पाणिक याप्रमाणें दहा आगस्त्यगण आहेत. १ इध्मवाह, विशालाद्य, स्फालायन, इत्यादिक पन्नासांपेक्षां अधिक इध्मवाह आहेत. यांचे प्रवर—आगस्त्य, दार्ढ्यच्युत, इध्मवाह याप्रमाणें तीन आहेत. अथवा आगस्त्य हा एक प्रवर आहे. २ सांभवाह. यांचे प्रवर-आगस्त्य, दार्ढ्यच्युत, सांभवाह याप्रमाणें तीन आहेत. ३ सोमवाह. यांचे प्रवर--आगस्त्य, दार्ढ्यच्युत, सोमवाह असे तीन आहेत ४ यज्ञवाह. यांचे प्रवर आगस्त्य, दार्ढ्यच्युत, यज्ञवाह याप्रमाणें तीन होत. ५ दर्भवाह, यांचे — प्रवर आगस्त्य, दार्ढ्यच्युत, दर्भवाह याप्रमाणें तीन होत. ६ सारवाह. यांचे प्रवर-आगस्त्य, दार्ढ्यच्युत, सारवाह असे तीन होत. ७अगस्ति यांचे — प्रवर आगस्त्य, माहेंद्र, मायोभव असे तीन प्रवर. ८ पूर्णमास यांचे प्रवर-आगस्त्य, पौर्णमास,पारण असे तीन. ९ हिमोदक. यांचे प्रवर--आगस्त्य, हैमवार्चि, हैमोदक याप्रमाणें तीन जाणावे. १० पाणिक. यांचे प्रवर--आगस्त्य, पैनायक, पाणिक असे तीन जाणावे. याप्रमाणें दहा जे अगस्तिगण सांगितले या सर्वांचा परस्पर विवाह होत नाहीं; कारण, हे सर्व अगस्ति यांचे गोत्र व प्रवरहि सर्वांचे एकसारखे आहेत. याप्रमाणें अगस्तिगण सांगितला.

आतां दोन गोत्रांचे सांगतों — भारद्वाज जो शुंग त्यापासून विश्वामित्र जो शैशिरि त्याच्या स्त्रीयेचे ठायीं झालेला शौंगशैशिरिनामक ऋषि तो गोत्राच्या लक्षणानें युक्त असल्यामुळें त्याला गोत्रत्व आहे. त्याच्या गोत्रांचे प्रवर—आंगिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, शौंग

शैशिर, असे पांच आहेत. अथवा आंगिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, कात्य, आक्षील असे पांच प्रवर. किंवा आंगिरस, कात्य, आक्षील असे तीन आहेत. अथवा भरद्वाज, कात्य, आक्षील असे तीन प्रवर आहेत. ह्यांचा विवाह सर्व भरद्वाज, व सर्व विश्वामित्र यांशीं होत नाहीं. संकृति, पूतिमाष, तंडि इत्यादिक अठ्ठावीसपर्यंत संकृति आहेत. यांचे प्रवर —आंगिरस, गौरिवीति, सांकृत्य असे तीन आहेत. अथवा शाक्त्य, गौरिवीति, सांकृत्य असे तीन आहेत. अथवा अंत्यांचा व्यत्यय करावा. यांचा विवाह आपल्या गणांतील जे पूतिमाषादिक ते, सर्व वसिष्ठगण, आणि अहर्वसिष्ठसंज्ञक असे पुढें सांगावयाचे आहेत जे लौगाक्षि ते या सर्वांशीं होत नाहीं. केवल जे अंगिरोगण त्यांच्याशीं तर यांचा विवाह होतोच; कारण, ते जरी आंगिरस आहेत तथापि एकगोत्री नसून त्यांचे दोन तीन प्रवरहि एकसारखे नाहींत. कोणी ग्रंथकार, भारद्वाजांस आंगिरसत्व स्वीकारून भारद्वाज जे शौंगशैशिरि यां सहवर्तमान यांचा विवाह होत नाहीं असें ह्मणतात, परंतु तें योग्य नाहीं. कारण यांला भारद्वाजत्व आहे याविषयीं प्रबल प्रमाण नाहीं. प्रयोगपारिजात ग्रंथांत काश्यपांसहवर्तमान यांचा विवाह होत नाहीं असें सांगितलें आहे, परंतु त्याविषयींचें कारण योग्य नाहीं असें कौस्तुभांत आहे. लौगाक्षि, दर्भायण, इत्यादिक अठातिसांपेक्षां अधिक लौगाक्षि आहेत. यांचे प्रवर—काश्यप, अवत्सार, वासिष्ठ असे तीन आहेत अथवा काश्यप, अवत्सार, असित असे तीन आहेत. त्यांना अहर्वासिष्ठ व नक्तंकाश्यप असें ह्मणतात, ह्मणजे दिवसाचे कर्मांचे ठायीं वासिष्ठत्व प्रयुक्त जें कार्य तें करणारे आणि रात्रिकर्माचे ठिकाणीं काश्यपत्वप्रयुक्त कार्य करणारे असा अर्थ होतो. ह्यांचा विवाह सर्व काश्यप, सर्व वसिष्ठ व संकृति यांच्याशीं होत नाहीं.

आतां स्मृत्यर्थसार इत्यादिक ग्रंथांत सांगितलेले द्विगोत्र—१ देवरात, यांचे प्रवर—वैश्वामित्र, देवरात, औदल, असे तीन आहेत. ह्या देवरातांचा विवाह सर्व जामदग्न्य, व विश्वामित्र यांशीं होत नाहीं. २ धनंजय यांचे प्रवर--विश्वामित्र, माधुच्छंदस, धानंजय असे तीन आहेत. ह्या धनंजयांचा विवाह सर्व विश्वामित्र, व अत्रि यांशीं होत नाहीं. हा गण विश्वामित्रगणामध्यें पूर्वी सांगितला. ३ जातूकर्ण्य. यांचे प्रवर-वासिष्ठ, आत्रेय जातूकर्ण्य याप्रमाणें तीन प्रवर आहेत. ह्या जातूकर्ण्यांचा विवाह वसिष्ठ व अत्रि यांशीं होत नाहीं. हा गण वसिष्ठगणामध्यें निर्णयसिंधूंत सांगितला आहे. ४ पूर्वी अत्रीच्या गणांत सांगितलेले असे अत्रीच्या कन्येचे पुत्र जे वामरथ्यादिक यांचा विवाह वसिष्ठ व अत्रि यांच्याशीं होत नाहीं. अत्रि व विश्वामित्र यांच्याशीं होत नाहीं असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. ५ पूर्वी भरद्वाजगणांतला जो ऋक्ष ह्मणून अंतर्गतगण सांगितला त्यामध्यें

सांगितलेले आंगिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, बांदन, मातवचस या पंच प्रवरांनीं युक्त कपिल त्यांचा विवाह विश्वामित्र व भरद्वाज यांच्याशीं होत नाहीं. ६ पूर्वीं विश्वामित्र गणामध्यें सांगितलेले; वैश्वामित्र, कात्य, आक्षील या तीन प्रवरांनी युक्त असे जे कत त्यांचा विवाह विश्वामित्र व भरद्वाज यांच्याशीं होत नाहीं. याच न्यायेंकरून परगोत्रांत उत्पन्न झालेले असे विद्यमानकालींचे दत्तकादिक त्यांलाहि दोन गोत्रें आहेत याकरितां जनकपिता व दत्तक घेणारा पिता यांचे जे एकगोत्री त्यांच्याशीं त्या दत्तकादिकांचा विवाह होत नाहीं असें जाणावें. याविषयीं अमुक पुरुषपर्यंत विवाह होणार नाहीं असी ज्यापेक्षां पुरुषसंख्या कोठें सांगितली नाहीं, यावरून शंभर पुरुषांनंतराहि दत्तकाचें द्विगोत्रत्व दूर होत नाहीं. क्षत्रिय व वैश्य हे पुरोहितगोत्रप्रवरी आहेत, असा सर्व सिद्धांत जाणावा.

आपलें गोत्र माहीत नसेल तर निर्णय—आपलें गोत्र माहीत नसेल तर मौंजीमध्यें जो आचार्य असेल त्याचें गोत्र व प्रवर ग्रहण करून त्यांवरूनच सर्व कर्मे करावीं, व विवाह होतो, न होतो हें सर्व आचार्याचेच गोत्रप्रवरांवरून पाहावें. आचार्याचें गोत्र माहीत नसेल तर, "कोणाएकाला आपलें आपण दान करून दान घेणाराचा गोत्रप्रवरी व्हावें."

विवाहाविषयीं मातृगोत्र वर्ज्य करावें ह्मणून जें सांगितलें त्यावरून मातामहगोत्रच वर्ज्य करावें. मातामहगोत्र वर्ज्य करणें तें गांधर्व इत्यादिक विवाह करून ज्या वरलेल्या स्त्रिया त्यांच्या सर्व पुत्रांस तें वर्ज्य आहे. ब्राह्मविवाह करून वरलेल्या ज्या स्त्रिया त्यांच्या सर्व पुत्रांस मातामहगोत्र वर्ज्य नाहीं; तर माध्यंदिनशाखी जे त्यांलाच मातामहगोत्र वर्ज्य आहे. कारण, "मातृगोत्र वर्ज्य करणे तें माध्यंदिनीयशाखी जे त्यांनीं वर्ज्य करावें" असें सत्याषाढाचें वचन आहे, व तसाच सर्व शिष्टांचा आचारहि आहे.

सगोत्री इत्यादिकांशीं विवाह झाला असतां प्रायश्चित्त.—सगोत्री व समानप्रवर अशा कुळांतल्या कन्येशीं न जाणून विवाह झाला असतां ती कन्या टाकून चांद्रायण प्रायश्चित्त करावें. जाणून विवाह होईल तर पूर्वीपेक्षां द्विगुणित प्रायश्चित्त करावें. याप्रमाणें कन्येनें याच्या अर्धे प्रायश्चित्त करावें. याप्रमाणें सपिंडांतलि कन्येशीं विवाह झाला असतांहि हाच निर्णय जाणावा. ब्राह्मणी स्त्रियेचा त्याग करणें तो संभोग व धर्मकार्य यांविषयीं मात्र करावा; पालनाविषयीं त्याग करूं नये.कारण,"मातेप्रमाणें त्या स्त्रियेचें पालन करावें" असें वचन असल्यामुळें तिला अन्नवस्त्र इत्यादिक देऊन तिचें रक्षण केलें पाहिजे. जो पुरुष सगोत्र अशा कुळांतील कन्येशीं अज्ञानें करून.विवाह करून तिशीं गमन करितो त्यानें सगोत्रकन्येशीं विवाह झाला याकरितां तत्प्रयुक्त चांद्रायण प्रायश्चित्त करून सगोत्रकन्येशीं गमन केलें यास्तव दोन चांद्रायणांपेक्षां अधिक प्रायश्चित्त करावें. जाणून सगोत्र

कन्येशीं विवाह होऊन गमन झाल्यास पूर्वी पेक्षां अधिक प्रायश्चित्त करावें असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. दुसरे ग्रंथकार तर, "गुरुपत्नीशीं गमन करणारा याला जें प्रायश्चित्त त्यानें तो शुद्ध होतो" असें वचन आहे यास्तव गुरुपत्नीसारखी सगोत्रा कन्या असें वचन असल्यामुळे षडब्द प्रायश्चित्त करावें; अज्ञानेंकरून होईल तर त्र्यब्द किंवा तीन चांद्रायणें प्रायश्चित्त करावें असें ह्मणतात. न जाणून सगोत्र इत्यादि कन्यांशीं विवाह होऊन त्यांचे ठिकाणीं जे पुत्र उत्पन्न झाले असतील त्यांचा सर्व व्यवहार, पित्यानें प्रायश्चित्त केल्यानंतर काश्यपगोत्रेंकरून करावा, परंतु त्यांचा त्याग करूं नये. जाणून सगोत्रा इत्यादिकांचे ठायीं जे उत्पन्न त्यांस चांडालत्वच प्राप्त होतें; कारण "आरूढपतितांचें अपत्य, शूद्रापासून ब्राह्मणी स्त्रीचेठायीं झालेला पुत्र, सगोत्र कन्येशीं विवाह करून तिचेठायीं झालेला पुत्र हे तीन चांडाल कथन केले" असी यमस्मृति आहे.

विवाहाविषयीं दुसरे निषेध—"आपली कन्या ज्याचे पुत्रास दिली त्याची कन्या आपल्या पुत्रास करणें याला प्रत्युद्वाह असें ह्मणतात, तर तसा विवाह निश्चयें करूं नये. एक वराला दोन सोदर बहिणी देऊं नयेत. सोदर भ्रात्यांला सोदर बहिणी देऊं नयेत" याविषयीं अपवाद–सोदर भ्रात्यांला सोदर बहिणी देणें असतील तर, विवाहामध्यें एक वर्ष इत्यादिक काळ मध्यें टाकून नंतर द्याव्या, ह्मणजे एका कन्येचा विवाह झाल्यानंतर दुसरी कन्या त्या वराच्या सोदरभ्रात्याला देणें असेल तर एका वर्षानंतर द्यावी. अथवा महानदीचें अंतर असतां द्यावी. पूर्वी दिलेली कन्या मृत झाली असतां त्याच वराला दुसरी कन्या द्यावी. प्रत्युद्वाह करणें तो दारिद्र्य इत्यादिक संकट असेल तर करावा. सोदर पुत्र किंवा कन्या यांचे तुल्य संस्कार एका वर्षामध्यें करूं नयेत. गृह बांधणें, विवाह करणें हीं दोन एका वर्षामध्यें करूं नयेत. गृहप्रवेश करण्याविषयीं निषेध नाहीं या करितां गृहप्रवेश केल्यानंतर विवाह करावा. दोन सोदर पुत्र, अथवा एक सोदर कन्या व पुत्र, किंवा दोन सोदर कन्या यांचा विवाह सहा मासांच्या आंत विशेषेंकरून निषिद्ध आहे, ह्मणजे एका सोदर पुत्राचा किंवा कन्येचा विवाह केल्यानंतर सहा महिन्यांचे आंत दुसऱ्या सोदर पुत्राचा किंवा कन्येचा विवाह करूं नये. त्रिपुरुष कुलामध्यें विवाह झाल्यापासून सहा महिनेपर्यंत मौंजी करूं नये. सहा महिन्यांमध्यें तीन शुभ कार्यें करूं नयेत. ह्या स्थलीं 'शुभ कार्यें' ह्या वाक्यानें मौंजी, व विवाह यांचाच निषेध केला यावरून गर्भाधान, नामकरण इत्यादिक संस्कार तीन करण्याचा निषेध नाहीं. अथवा गर्भाधान इत्यादिकें करून चार कार्यांची पूर्ति करूं नये. "तीन अग्निकार्यें होत नाहींत," असें जें वचन तेणेंकरून एकवाक्यतालाघव होतें; यास्तव तसें नाहीं असें

वाटतें. भिन्नोदर जे त्यांचीं तीन अग्निकार्ये झालीं असतां दोष नाहीं असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. कोणी ग्रंथकार, "तीन मंगलकार्ये करूं नयेत," ह्या वाक्याचा निराळा अर्थ स्वीकारून कोणतींहि तीन शुभ कार्ये करूं नयेत असें ह्मणतात. १ पुत्राचा विवाह केल्यानंतर कन्येचा विवाह साहा मासांमध्यें करूं नये. २ ज्येष्ठमंगल केल्यानंतर लघु मंगल करूं नये. बाहेर मंडपामध्यें जें करण्यास सांगितलें तें ज्येष्ठमंगल. आणून जें निराळें तें लघु मंगल होय. प्राप्त आहे काल ज्यांचा असे जे गर्भाधानादिक संस्कार त्यांचा निषेध नाहीं. निमित्तानें प्राप्त आहे काल ज्यांचा असीं जीं शांति इत्यादिक नैमित्तिक कर्मे त्यांचाहि निषेध नाहीं. ३ ज्यांचा काळ टळून गेला असेल त्याला मात्र हा निषेध जाणावा. ४ याप्रमाणें व्रतांचीं उद्यापनें इत्यादिक, व गृहप्रवेश इत्यादिक हीं कार्यें लघु असल्या कारणानेंच विवाह इत्यादिक केल्यानंतर यांचा निषेध,ह्मणजे हीं करूं नयेत. हे जे चार निषेध सांगितले ते त्रिपुरुष कुळामध्यें सहा महिन्यांच्या आंतच जाणावे. या प्रमाणें दोन मुंडन कर्मे यांचा निषेध व मौंजी झाल्यानंतर चौलसंस्काराचा निषेध हे दोन निषेध कोणी ग्रंथकार सांगतात.

ह्या निषेधाचे अपवाद—सोदर भाते जरी असतील तथापि त्यांचेहि तुल्य संस्कार व विवाह, संकट असतां वर्षभेदानें करावे. अथवा चार दिवसांच्या अंतरानें किंवा एक दिवसाच्या अंतरानें करावे. अति संकट असेल तर एक दिवशीं कर्त्याच्या भेदानें किंवा मंडपाच्या भेदानें करावे. दोन कर्ते असतील तर एका लग्नावर, एका घरीं भिन्नोदरांचा विवाह करावा. याप्रमाणें पूर्वी सांगितले जे चार निषेध त्यांविषयींहि वर्षभेद असेल तर दोष नाहीं. जुळ्याचे, एकसमयीं किंवा एका मंडपांत समान संस्कार (मुंज, मुंज किंवा विवाह, विवाह) केले असतां दोष नाहीं. याप्रमाणें माता निराळ्या असतील तर सहा मासांमध्यें समान संस्कार केला असतां दोष नाहीं. पिता एक असून दोघी कन्यांच्या माता निराळ्या असतील तर त्या कन्यांचा विवाह एक दिवशीं, एका मंडपांत, वेदी मात्र निराळी करून केला असतां तो दोषाकारणें होत नाहीं असें कोणी ह्मणतात. त्रिपुरुष कुळांमध्यें मंगलकार्य केल्यानंतर साहा महिन्यांमध्यें मुंडनयुक्त कर्म करूं नये. याविषयीं सर्व ठिकाणीं त्रिपुरुषांची संख्या मोजण्याचा प्रकार कसा तो सर्व प्रतिकूलाच्या विचार प्रसंगीं स्पष्ट होईल. मुंडनकर्म कोणतें तें सांगतों,—चौल, सर्प संस्कार (नागबलि) इत्यादिक, आधानादिक, उत्कर्ष होण्यासाठीं इच्छाप्राप्त असें सर्व प्रायश्चित्त इत्यादिक, क्षौराला कारण तीर्थयात्रा इत्यादिक हीं सर्व मुंडनकर्मे होत. कात्यायनाच्या मतीं व्रतबंध तर मंगलरूप आहे, याकरितां विवाह इत्यादिक केल्यानंतर व्रतबंध करावी. इतर जे सर्व त्यांचे

मतीं व्रतबंध मुंडनरूप आहे याकरितां तो करूं नये. माता, पिता यांची अंत्यक्रिया इत्यादिकानें प्राप्त झालेलें मुंडन, अकस्मात् प्राप्त झालेलें असें प्रायश्चित्तसंबंधी मुंडन, मरणसमय समीप आल्यामुळें कर्तव्य जें सर्व प्रायश्चित्त तत्संबंधी मुंडन, हीं निश्चयें करावीं. दर्श, पूर्णमास, आणि चातुर्मास्यें इत्यादिसंबंधी मुंडन केलें असतां दोष नाहीं; कारण तें दर्शपूर्ण मासादिसंबंधी मुंडन नित्य आहे. "चौलसंस्कार हें मुंडन होय, मौंजी व विवाह हें मंगल होय." असें जें वचन तेणेंकरून मंडन, आणि मुंडन, हीं निराळीं दाखविलीं याकरितां आधान, इत्यादिक केलीं असतां दोष नाहीं असें ह्मणूं नये; कारण वचन जें सांगितलें तें केवळ उदाहरण दाखविण्याकरितां आहे; असें न मानावें तर 'मौंजी, विवाह झाल्यानंतर चौल करूं नये' असें सांगावयाचें होतें, तसें न सांगतां 'मंडनानंतर मुंडन करूं नये' असें जें सामान्येंकरून वचन सांगितलें त्याला वैयर्थ्यापत्ति (व्यर्थ सांगितलें असा दोष) येईल. याकरितां गर्भाधानादिक लघुमंगल व विवाहादिक ज्येष्ठ मंगल हीं मंगल कार्यें झालीं असतां आधानादिक मुंडनहि वर्ज्य करावें असें वाटतें. असें झालें असतां बहुत कर्मे करण्याचीं बंद राहतात असें असेल तर विवाह, मौंजी, चौल यांच्या नंतर मंगलकार्यें झालीं असतां जसा पिंडदान इत्यादिका विषयीं एक महिना इत्यादिक अल्पकालाचा प्रतिबंध, व पिता, माता याहून दुसरा कोणी मृत झाला असतां अल्प कालपर्यंत प्रतिकूल होतें ह्मणून जसा निर्णय सांगितला त्याप्रमाणें लघुमंगल झाल्यानंतर एकमास इत्यादिक अल्पकालपर्यंत मुंडनाच्या निषेधाची कल्पना करावी असें युक्तिबलानें ग्रहण करावें याप्रमाणें मला वाटतें. याविषयीं प्राचीन ग्रंथांमध्यें विशेष निर्णय कोठें आढळत नाहीं, तथापि मी केवळ हा विशेष, धारिष्टानें सांगितला आहे, योग्य वाटल्यास ग्रहण करावा. याप्रमाणें मंडनमुंडनांचा निर्णय सांगितला.

प्रतिकूलाचा निर्णय.—विवाहाचा निश्चय झाल्यानंतर वराच्या किंवा कन्येच्या सगोत्र त्रिपुरुषरूप कुळांमध्यें कोणी मृत झालें असतां प्रतिकूलदोष होतो. विवाहाचा निश्चय घेणें तो वैदिक किंवा लौकिक या दोहोंतून एक ग्रहण करावा. त्यामध्यें वाग्दाननामक विधीकरून जो निश्चय झाला तो वैदिक निश्चय व तो मुख्य होय. लग्न, तिथि यांचा निश्चय इत्यादिक; वर आणि कन्या यांला जें अलंकारादिक देणें त्याचा परस्पर भाषाबंध; सुपारी देणे इत्यादिक जो तो लौकीक निश्चय होय. 'सगोत्र त्रिपुरुष' असें जें ह्मटलें यावरून मातामहकुलादिकाची व्यावृत्ति झाली. आतां त्रिपुरुषी कोणत्या तें सांगतो.— वर, त्याची पूर्वींची स्त्री, वराची माता व पिता, वराचा पितामह व पितामही, विवाह न झालेली असी पित्याची बहीण ही पूर्व त्रिपुरुषी होय. वर, त्याचा भ्राता, भ्रातृपत्नी, भ्रातृ

पुत्र, विवाह न झालेली भ्रात्याची कन्या, विवाह न झालेली वराची बहीण. वराची सून व पुत्र, विवाह न झालेली वराची कन्या, नातू, नातवाची स्त्री, विवाह न झालेली नात, याप्रमाणें ही परत्रिपुरुषी होय; वराचा चुलता, चुलती, चुलत्याचा पुत्र, चुलत्याच्या पुत्राची स्त्री, विवाह न झालेली चुलत्याची कन्या व संतानभेद असेल तर ती त्रिपुरुषी, याप्रमाणें सगोत्र त्रिपुरुषीचे पुरुषांची संख्या जाणावी. हे जे पूर्वी सांगितलेले यांतून कोणताहि मृत झाला असतां प्रतिकूलदोष होतो असा शेवटचा अर्थ जाणावा. या प्रतिकूलाविषयीं भ्राता, पुत्र, नातू इत्यादिक यांची मौंजी झाली नसेल तथापि तीन वर्षांहून अधिक वयाचा असेल तो घ्यावा. याप्रमाणें विवाह न झालेली कन्या तीहि तीन वर्षांहून अधिक वयाची घ्यावी असें योग्य वाटतें. याप्रमाणें कन्येच्या कुळामध्येंहि हाच निर्णय जाणावा. याप्रमाणेंच मंडन, मुंडन, इत्यादिकांविषयींहि तीन पुरुषांची संख्या योजावी.

ह्या प्रतिकूलाविषयींचा विशेष सांगतों—पिता, माता, पितामह, पितामही, चुलता, पूर्वीची स्त्री, पूर्वीच्या स्त्रियेचा पुत्र, भ्राता, विवाह न झालेली बहीण यांतून कोणी मृत झाला असतां विशेषेंकरून प्रतिकूल होतें याकरितां विवाह करूंच नये. हे जे पिता इत्यादिक सांगितले यांहून दुसरा कोणी त्रिपुरुष सपिंडांतील मृत होईल तर शांति इत्यादिकानें दोष दूर करून विवाह करावा. संकट असेल तर पिता इत्यादिक मृत होईल तथापि कालप्रतीक्षा, शांति यांहींकरून दोष दूर करून विवाह करावा. त्याविषयीं व्यवस्था सांगतों—विवाहाचा निश्चय झाल्यानंतर माता व पिता या दोघांलाहि मरण प्राप्त झालें असतां कालाची प्रतीक्षा व शांति केली असतांहि दोष निरसन होत नाहीं याकरितां विवाह करूं नये. माता व पिता यांतून एकेक मृत झालें असेल तर शांति इत्यादिक करून विवाह करावा.—त्यामध्यें, "विवाहाविषयीं एक वर्षपर्यंत पित्याचें आशौच, मातेचें सहा महिने आशौच, स्त्रियेचें तीन महिने आशौच, भ्राता व पुत्र यांचें दीड महिना आशौच, इतर सपिंडांचें एक मास आशौच, त्या आशौचाची निवृत्ति झाल्यानंतर शांति करून नंतर विवाह करावा. प्रतिकूलदोष असेल तर सहा महिनेपर्यंत विवाह करूं नये. सपिंड मृत होऊन प्रतिकूल असेल तर एक मास वर्ज्य करावा," इत्यादिक वचनांच्या आश्रयानें याची व्यवस्था सांगतों,—ह्या वाक्यांत 'आशौच' असा जो शब्द आहे तेणेंकरून प्रतिकूलानें झालेला विवाहाचा अनधिकार मात्र कालप्रतीक्षा करण्याकरितां सांगितला, याकरितां पिता मृत झाला असतां एक वर्षानंतर विनायकशांति करून संकट असतां विवाह करावा. अति संकट असेल तर सहा महिन्यांनंतर विनायक शांति, व श्रीपूजनादिक शांति हीं करून विवाह करावा. ह्याहून अति संकट असेल तर एक

मासानंतर दोन शांति (विनायकशांति व श्रीपूजनादिक शांति) करून विवाह करावा, याप्रमाणें संकटाच्या तारतम्येंकरून तीन पक्ष सांगितले. माता मृत झाली असेल तर सहा महिन्यांनंतर विनायक शांति करून विवाह करावा. अति संकट असेल तर एक मासानंतर दोन शांति करून विवाह करावा. "ज्याचा पिता व माता मृत झालीं असतील त्याचा देह एक वर्षपर्यंत अशुचि होय, याकरितां वर्ष पुरें होई तावत्पर्यंत दैवकर्म व पित्र्यकर्म यांविषयीं अधिकार नाहीं," याप्रमाणें पिता, माता मृत झालीं असतां एक वर्षपर्यंत संपूर्ण शुभकर्मांचा निषेध करणारें जें वचन तें निश्चय होण्याच्या पूर्वीं पिता माता मृत झालीं असतां विवाह करील किंवा संकट नसतां विवाह करील तर त्याविषयीं जाणावें. स्त्री मृत झाली असतां तीन मासांनंतर किंवा एक मासानंतर श्रीपूजनादिक शांति करावी. भ्राता मृत झाला असतां दीड महिन्यानंतर किंवा एक मासानंतर विनायकशांति करावी. पितामही व विवाह न झालेली बहीण ह्यांतून कोणी मृत असतां एक मासानंतर श्रीपूजनादिक शांति करावी. यांहून दुसरें कोणी त्रिपुरुषसपिंडांतील मृत झालें असतां एकमासा नंतर श्रीपूजनादिक शांति करावी, व तदनंतर विवाह करावा. अति गुणवती असी माता मृत असेल व सहा महिन्यांनीं मनांतील शोक दूर न होईल तर एक वर्षपर्यंत प्रतीक्षा करावी. याप्रमाणें अति गुणवती स्त्री मृत झाली असतां सहा महिनेपर्यंत प्रतीक्षा करावी. ज्योतिःप्रकाश ग्रंथांत तर, माता इत्यादिक मृत झाली असून अति संकट असेल व एकमासापेक्षां अधिक प्रतीक्षा करण्याचा असंभव असेल तर महिन्यामध्येंहि दहा दिवस गेल्यानंतर कांहीं दिवसपर्यंत प्रतीक्षा करून पूर्वीं सांगितल्या व्यवस्थेनें विनायकशांति व श्रीपूजनादिक शांति करून गोप्रदान करून पुनः वाग्दान इत्यादिक करावें असें सांगितलें आहे. सर्व जो हा अपवाद सांगितला तो बहु संकट असतां तारतम्येंकरून पंडितांनीं योजावा. अल्प संकटाविषयीं महासंकटविषयक विधि सांगितला असतां सांगणारा व कर्त्ता या दोघांलाहि दोष आहे. दुष्काळ, राष्ट्राचा नाश इत्यादिक भय, आईबापांचे मरणाची आशंका यांविषयीं प्रतिकूलदोष नाहीं. कन्या मोठी वाढली असतां फार दिवसांचा रोगी, दूरदेशीं राहणारा, विरक्त यांच्या संबंधी प्रतिकूलदोष नाहीं, याप्रमाणें प्रतिकूलाचा अपवाद जाणावा.

"श्रीपूजनादि शांतीचा विधि—"श्रियेजात०" ह्या मंत्रानें श्रीची पूजा "इदंविष्णु०" ह्या मंत्रानें विष्णूची पूजा "गौरीर्मिमाय०" ह्या मंत्रानें गौरीची पूजा "त्र्यंबकं०" ह्या मंत्रानें रुद्राची पूजा "परंमृत्यो०" ह्या मंत्रानें यमाची पूजा याप्रमाणें पूजा करून १०८, तिळांचा व घृताचा होम करावा. "भूःस्वाहा मृत्युर्नश्यतां स्नुषायै सुखंवर्धतां स्वाहा" या मंत्रानें होम करावा. तदनंतर होमाची समाप्ति करून दोन गोप्रदानें दक्षिणा द्यावी

याप्रमाणें कौस्तुभग्रंथांत शांति पाहावी. याप्रमाणें प्रतिकूलाचा निर्णय झाला.

"प्रेतकर्म समाप्त केल्याखेरीज आचतुर्थ ह्मणजे चार पुरुष सापिंड्यपर्यंत अभ्युदय क्रिया ह्मणजे मांगलिक कर्म करूं नये. तदनंतर पांचव्या पुरुषापासून शुभदायक होतें." ह्या वाक्यामध्यें 'प्रेतकर्म' ह्या पदेंकरून सपिंडी करण्याच्या पूर्वी होणारीं कर्में, सपिंडीकरण, आणि सपिंडी केल्यानंतर पार्वणविधीनें सांगितलेलीं मासिकें इतक्यांचें ग्रहण केलें; कारण, "सपिंडी करण्यापूर्वीं अपकर्ष करून केलेलीं जीं कर्में तींहि पुनरपि अपकर्षेकरून करावीं; कारण, वृद्धिश्राद्ध केल्यानंतर तीं प्रेतकर्में करण्याचा निषेध आहे" असें अनुमासिकांचा अपकर्ष करण्याविषयीं वचन आहे. 'अभ्युदय,ह्या पदेंकरून नांदीश्राद्धयुक्त जें कर्म तेंच ग्रहण करावें.कित्येक ग्रंथकारांनीं विवाहादिकच घ्यावें असें सांगितलें आहे. 'आचतुर्थ' ह्या पदेंकरून नांदीश्राद्ध करणाऱ्या पुरुषापासून आरंभ करून पित्यापासून मागचे चार पुरुष, पुढें होणारे चार पुरुष, आणि संतानभेद असतां ते चार पुरुष इतक्या सगोत्र पुरुषांचें ग्रहण होतें. ते पुरुष असे—नांदीश्राद्ध कर्त्याचे पिता, पितामह; प्रपितामह,सपत्नीक; नांदीश्राद्ध कर्त्याचे स्त्री, पुत्र, पुत्राचा पुत्र व त्यांच्या स्त्रिया; तसेच भ्राता, भ्रातृपुत्र, भ्रातृपौत्र व त्यांच्या स्त्रिया; चुलता, त्याचा पुत्र, त्याचा पौत्र, त्यांच्या स्त्रिया; प्रपितामहाचे पुत्र, पौत्र, प्रपौत्र, व त्यांच्या स्त्रिया हे मृत झाले असतां यांचें अनुमासिक पर्यंत प्रेतकर्म केलें नसेल तर मंगलकार्य करूं नये. एथें मुख्य नांदीश्राद्धकर्ताच ग्रहण करावा, मातुळ इत्यादिक गौणकर्ता घेऊं नये. मृत झाला आहे पिता ज्याचा त्याच्या मौंजी इत्यादिक संस्कारांचे ठिकाणीं संस्कार्य जो त्या पासूनच आरंभ करून चार पुरुषांची संख्या ग्रहण करावी. मातामह, मातृपितामह, आणि मातृप्रपितामह हे निराळ्या गोत्रांतील जरी आहेत तथापि ते नांदीश्राद्धाच्या देवता आहेत या करितां यांचें प्रेतकर्म झालें नसेल तर मंगलकार्य होत नाहीं. मातामही, मातृपितामही, व मातृप्रपितामही ह्या स्वतंत्रपणानें नांदीश्राद्धाच्या देवता नाहींत या करितां यांचें दशाहांत कर्म झालें नसेल तथापि मंगल करण्यास प्रतिबंध नाहीं. याप्रमाणें और्ध्वदेहिक कर्म न केलें एतन्निमित्तक मंगलकार्याविषयीं प्रतिबंधाचा निर्णय झाला.

मौंजी,विवाह या मंगलकार्यांमध्यें नांदीश्राद्धाला आरंभ करून मंडपोद्वासन होई तावत्पर्यंत मध्यें दर्शदिवस न होईल असें करावें. दर्शावांचून इतर, मातापितरांचा क्षयदिवस इत्यादिक श्राद्धदिवस जर जाणून किंवा न जाणून मध्यें येईल तर तीन पुरुषपर्यंत सपिंडांनीं, विवाहादिक मंगलकार्याची समाप्ति झाल्यानंतर श्राद्ध करावें. यावरून असें

होतें कीं, दर्शाखेरीज इतर श्राद्धाचाच स्वरूपेंकरून विवाहामध्यें निषेध सांगितला, दर्शाचा जसा निषेध सांगितला तसा श्राद्धविरहित अशा श्राद्धतिथिमात्राचा निषेध सांगितला नाहीं; कारण "विवाह झाल्यानंतर पुढें श्राद्ध करावें" इत्यादिक वचन आहे. येणेंकरून संक्रांति, मन्वादि, अष्टकादिक हे श्राद्धदिवस असल्यामुळें दर्शासारखे विवाहामध्यें पडतील तर ते निषिद्ध होत असी जी शंका ती दूर केली, व यावरून षण्णवति श्राद्धें करणारे सपिंड असतील व त्या षण्णवति श्राद्धसंबंधी मन्वादि दिवस विवाहामध्यें पडेल तर त्या श्राद्धाचें प्रायश्चित्तादिक करून त्याची सिद्धि करावी, प्रत्यक्ष श्राद्ध करूं नये. याप्रमाणें विवाहसंबंधी चार दिवसांमध्यें दर्शादिक दिवस प्राप्त झाले असतां त्यांचा निर्णय सांगितला.

प्रारंभाच्या पूर्वी किंवा नंतर वराच्या किंवा कन्येच्या मातेला अथवा चुलता इत्यादिक अन्य नांदीश्राद्धकर्ता असून त्याच्या स्त्रियेला रजोदर्शन होईल तर जो निर्णय सांगावयाचा तो मौंजीप्रकरणीं विस्तारपूर्वक सांगितला आहे तो तेथेंच पाहावा.

रजोदर्शन, जननाशौच प्राप्त होण्याचा संभव असल्यास नांदीश्राद्ध अपकर्षानें केलें असतां किती दिवसपर्यंत राहतें तें —"यज्ञसंबंधी नांदीश्राद्ध एकवीस दिवसपर्यंत, विवाहसंबंधी दहा दिवसपर्यंत, चौलसंबंधी तीन दिवस, मौंजीसंबंधी सहा दिवस, याप्रमाणें नांदीश्राद्ध करावें." दहा दिवस इत्यादिक जी मर्यादा सांगितली तिचें उल्लंघन झालें असतां पुनः नांदीश्राद्ध करावें, असें अर्थसिद्ध आहे. नांदीश्राद्ध झाल्यानंतर जननाशौच व मृताशौच हीं प्राप्त होतील तर विवाहादिक करण्याला प्रतिबंध नाहीं; कारण "विवाह, व्रत, यज्ञ, श्राद्ध, होम, पूजा, जप, यांचा पूर्वीं आरंभ झाला असून नंतर आशौच प्राप्त होईल तर त्या विषयीं आशौच नाहीं, आरंभ झाला नसेल तर आशौच आहे." प्रारंभाचें लक्षण "यज्ञा विषयीं ऋत्विज वरणें तो प्रारंभ, व्रत व सत्र यांचा संकल्प झाला ह्मणजे तो प्रारंभ, विवाह इत्यादिक कार्यांत नांदीश्राद्ध झालें ह्मणजे तो प्रारंभ, श्राद्धाविषयीं पाकाचें प्रोक्षण झालें ह्मणजे तो प्रारंभ" असें वचन आहे, याप्रमाणें प्रारंभाचें लक्षण जाणावें. हा निर्णय, जवळ दुसरा मुहूर्त मिळत नाहीं इत्यादिक संकट असेल तरच ग्रहण करावा. संकट नसेल तर नांदीश्राद्ध झालें असेल तथापि आशौच गेल्यानंतर दुसऱ्या मुहूर्तावरच मंगल करावें; कारण, "सर्व जो आशौचाचा अपवाद सांगितला तो अनन्यगतिक व आपत्ति असतां जाणावा" असें निर्णयसिंधूमध्यें सांगितलें आहे. यावरून व्रता विषयीं संकल्प झाल्यानंतर आशौच प्राप्त झालें तथापि ब्राह्मणांकडूनच पूजा इत्यादिक करवावें. यज्ञादिकाचे ठायीं मधुपर्क

विधेकरून ऋत्विजाचें वरण झाल्यानंतरहि दुसरे ऋत्विजांचा अलाभ इत्यादिक अशा अनन्यगतिक संकट समयींच मधुपर्क विधीनें वरलेला त्याला आशौच नाहीं. या प्रमाणें जप, होम इत्यादिकां विषयींहि असाच निर्णय जाणावा. श्राद्धाचे ठिकाणी पाकाचें प्रोक्षण, हाहि निर्णय आपत्ति असतां जाणावा. महा संकट असेल तर प्रारंभ होण्याच्या पूर्वींहि आशौच प्राप्त झालें असतां कूष्मांड मंत्रांनीं घृताचा होम करून दुग्ध देणारी अशा गाईचें दान करून पंचगव्य प्राशन करून शुद्ध होऊनतां चौलकर्म, मौंजी, विवाह, प्रतिष्ठा इत्यादिक करावें. जवळ दुसरा मुहूर्त नसल्यामुळें सिद्ध केलेल्या सर्व पदार्थांचा नाश होणार इत्यादिक आपत्तिकालीं सुद्धां या प्रमाणेंच शुद्धि जाणावी. हा निर्णय जननाशौचा विषयीं मात्र जाणावा असें मार्तंडादि ग्रंथांत सांगितलें आहे.

कूष्मांड मंत्रांनीं होम इत्यादिक करून पूर्वीं शुद्धि केल्या नंतर जननाशौच व मृताशौच यांमध्यें आरंभलेलें जें विवाहादिक मंगलकार्य त्यामध्यें पूर्वीं संकल्प करून ठेवलेलें अन्न ब्राह्मणांनीं भक्षण केलें असतां दोष नाहीं. पात्रांवर पदार्थ वाढावयाचे तेहि आशौची यांनीं वाढावे; कारण होमादिक विधिकरून शुद्धि केली आहे असें कौस्तुभांत आहे; तथापि हें योग्य नाहीं; कारण लोकांमध्यें तें निंदास्पद होतें याकरितां परगोत्रातील असतील त्यांनींच पात्रांवर पदार्थ वाढावे हें योग्य असें वाटतें. नांदीश्राद्ध केल्यानंतर जननाशौच व मृताशौच हीं प्राप्त झालीं असतां नांदीश्राद्धाच्या पूर्वीं जरी अन्नाचा संकल्प केला नसेल तथापि विवाह झाल्यानंतर पुढच्या कालीं संकल्प केलेलें अन्न ब्राह्मणांनीं भक्षण करावें. याविषयींहि "परांनीं अन्न वाढावें व तें ब्राह्मणांनीं भक्षण करावें" असें सर्वसंमत आहे; कारण, पर ह्मणजे परगोत्री असा निर्णय सिंधु, मयूख इत्यादिक ग्रंथांत परशब्दाचा अर्थ केला आहे. पूर्वीं संकल्प करून ठेवलेल्या अन्नाच्या भोजनसमयीं सूतकप्राप्त असतां भोजन करणारांनीं भुक्तशेष टाकून दुसऱ्याच्या घरांतील उदकानें आचवणें इत्यादिक करावें. कारण "ब्राह्मण भोजन करीत असतां तत्कालीं मृताशौच प्राप्त होईल तर दुसऱ्याच्या घरांतील उदकानें आचवणें करावें" असी स्मृति आहे. शेष अन्न राहिलें असेल तें आशौची यांनीं भक्षण करावें. नांदीश्राद्ध केल्यानंतर भोजनकालाहून अन्यकालीं आशौच प्राप्त झालें असतां सुतकयाच्या घरीं भोजन करावें. ब्राह्मण भोजन करीत असतां आशौच प्राप्त होईल तर भोजन करणाऱ्या ब्राह्मणांनीं पात्रावरीलहि अन्न टाकावें, असा वाचनिकच विशेषनिर्णय आहे. कारण, वचनाला अतिभार नाहीं असा न्याय आहे. मला तर "ब्राह्मण भोजन करीत असतां तत्कालींच मृताशौच प्राप्त होईल तर दुसऱ्याच्या घरांतील उदकानें

आचमनें करावें" इत्यादिक जें वाक्य सांगितलें तें, आरंभ झालेलीं किंवा आरंभ न झालेलीं अशा सर्व कर्माचे ठिकाणीं असंकल्पित अशा अन्नाविषयीं आहे असें वाटतें. याप्रमाणें विवाह इत्यादिक मंगलकार्यसमयीं रजोदर्शन, आशौच प्राप्त झालें असतां त्याचा निर्णय सांगितला.

विवाह होण्याच्या पूर्वी कन्येला रजोदर्शन होईल तर तेणेंकरून त्या कन्येची माता, पिता, भ्राता यांला नरकप्राप्ति होते. कन्येला वृषलीत्व प्राप्त होऊन तिच्या पतीला वृषलीपतित्व होतें. याविषयीं शुद्धीचा प्रकार सांगतों—कन्येचें दान करणारा यानें कन्येचे ऋतु मोजून जी संख्या येईल तितकीं गोप्रदानें किंवा एक गोप्रदान अथवा यथाशक्ति ब्राह्मणभोजन यांतून कोणतेंहि केलें असतां तो कन्यादानाविषयीं योग्य होतो. कन्येनें तर तीन दिवस उपोषण केल्यानंतर गाईचें दूध प्राशन करून ब्राह्मणाच्या कुमारीला रत्नयुक्त अलंकाराचें दान करावें, तेणेंकरून ती विवाहाला योग्य होते. वरानें कूष्मांड मंत्रांनीं घृताचा होम करून ती कन्या वरावी ह्मणजे दोष होत नाहीं. विवाहहोमाच्या समयीं कन्येला रजोदर्शन होईल तर कन्येला स्नान घालून "युंजान०" ह्या तैत्तिरीय शाखेच्या मंत्रानें प्रायश्चित्तहोम करून होमतंत्र समाप्त करावें. ज्या कालीं, दान करणारा नाहीं या कारणानें कन्या प्रौढ होऊन तिला रजोदर्शन होईल, त्याकालीं तीन वर्षेपर्यंत कालप्रतीक्षा करून नंतर कन्येनें आपण पति वरावा. या विषयीं वरालाहि दोष नाहीं; याप्रमाणें कन्येच्या रजोदोषाचा निर्णय सांगितला.

क्षयपक्षादिकांचा निर्णय.—एका पंधरवड्यामध्यें दोन तिथींचा क्षय होऊन तेरा दिवसांचा जो पंधरडा होतो त्याला क्षयपक्ष असें ह्मणतात, व त्या कालीं बहुत प्रजांचा संहार अथवा राजाचा संहार होतो. क्षयपक्षांत चौल, मौंजी, विवाह, घर बांधणें इत्यादिक शुभ कार्य करूं नये. क्षयमास, अधिकमास, गुरुशुक्रांचें अस्तादिक यांचे ठायीं विवाहाचा निषेध प्रथम परिच्छेदांत सांगितला आहे. याप्रमाणें सिंहस्थ गुरूच्या निषेधाचाहि निर्णय प्रथम परिच्छेदांत सांगितला आहे तो पाहावा. क्षयसंवत्सर तोहि शुभ कार्याला निषिद्ध आहे. शीघ्र गतीनें पूर्वीच्या राशीचें शेष उल्लंघून दुसऱ्या राशीचे ठायीं जो संचार त्याचें नांव अतिचार. त्या अतिचाराप्रत गुरु गेला असतां पुनःवक्रगतीनें ज्याकालीं पूर्व राशीला येत नाहीं त्या कालीं तो क्षयसंवत्सर होतो. तो सर्व कर्माला वर्ज्य आहे. त्यामध्यें मेष, वृषभ, वृश्चिक, कुंभ, मीन ह्या राशींचा बृहस्पति असेल तर दोष नाहीं. कोणी ग्रंथकार, गोदेच्या दक्षिणप्रदेशीं अतिचारादिक गुरूचा कोणताहि दोष नाहीं असें ह्मणतात. याप्रमाणें क्षयपक्षादिकांचा निर्णय समाप्त झाला.

गुरुबळाचा निर्णय.—कन्येला गुरुबल हें मुख्य होय. वराला रविबल इष्ट होय. कन्येच्या जन्मराशीपासून दुसरा, पांचवा, सातवा, नववा, अकरावा हा गुरु कन्येला शुभ जाणावा. जन्मस्थ, तिसरा, सहावा, दहावा, पूजाहोमरूप शांति केल्यानें शुभ होतो. चतुर्थ, अष्टम, द्वादश ह्या स्थानींचा दुष्टफळ होय. कर्क, धनु, मीन ह्या राशींचा असतां चतुर्थ इत्यादि स्थानींचा असेल तथापि दुष्ट नाहीं. संकटसमयीं चतुर्थ, द्वादश ह्या स्थानींचा असेल तर दोन वेळ; अष्टम असेल तर तीन वेळ होमादिरूप पूजा केल्यानें शुभ होतो.

वराच्या राशीपासून तृतीय, षष्ठ, दश, एकादश ह्या स्थानींचा रवि शुभ होय. इतर स्थानींचा रवि, ग्रहमखांत सांगितलेली पूजा केली असतां शुभ होतो. गुरुपूजेचा प्रकार मैत्रीप्रकरणीं सांगितला आहे.

जन्मापासून, किंवा गर्भसमयापासून पांचव्या वर्षापासून आठव्या वर्षापर्यंत कन्येच्या विवाहाविषयीं काल उक्त आहे. सहा वर्षांनंतर दोन वर्षें अतिप्रशस्त जाणावा. कारण, " सहा वर्षेपर्यंत कन्येचा विवाह करूं नये, जन्मापासून दोन वर्षें तिचा उपभोग सोम करितो, तदनंतर दोन वर्षें गंधर्व उपभोग करितो, नंतर दोन वर्षें अग्नि उपभोग करितो, याप्रमाणें सहा वर्षेपर्यंत देवता कन्येचा उपभोग करितात " असें वचन आहे. नवम वर्ष व दशम वर्ष हा मध्यमकाल होय. अकराव्या वर्षाचेठायीं विवाह अधम होय. बाराव्या इत्यादिक वर्षीं विवाह केला असतां तो प्रायश्चित्तकारक होतो.

ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, असुर, गांधर्व, राक्षस आणि पैशाच याप्रमाणें आठ विवाह आहेत. योग्य वराला सत्कारपूर्वक बलावून अलंकारयुक्त अशा कन्येचें दान कन्यादानाच्या विधीनें त्याला करावें तो ब्राह्मविवाह. यज्ञांत ऋत्विजाचें कर्म करणारा ब्राह्मण त्याला अलंकारयुक्त कन्या अर्पण करणें तो दैवविवाह. वरापासून एक गोमिथून ह्मणजे गाई व बैल किंवा दोन गोमिथुनें घेऊन त्याला कन्या अर्पण करणें तो आर्षविवाह. हें जें गोमिथुन घेणें तें निंद्य नाहीं; कारण, तें कन्येच्या पूजेकरितां ह्मणजे सत्काराकरितां घ्यावें असें सांगितलें आहे; यास्तव त्यापासून कन्येचा विक्रय होत नाहीं. तूं याच स्त्रियेसहवर्तमान गृहस्थाश्रम धर्म आचरावा व ही स्त्री जीवंत आहे तावत्पर्यंत दुसरा विवाह किंवा संन्यास आश्रम करूं नये, असें सांगून कन्या देणें तो प्राजापत्यविवाह. ज्ञाति जे त्यांला यथेच्छ द्रव्य देऊन विवाह करावा तो असुरविवाह. वर आणि कन्या यांच्या इच्छेनें परस्परांचा संयोग होतो तो गांधर्वविवाह. युद्ध, इत्यादिक करून बलात्कारानें कन्या हरण करणें तो राक्षसविवाह. चोरी करून कन्या हरण करणें तो पैशाच विवाह

याप्रमाणें आठ विवाह आहेत. ह्यांत प्रथमचे जे चार त्यांमध्यें पहिले पहिले श्रेष्ठ. व पुढचे जे चार त्यांमध्यें पुढचा पुढचा निंद्य होय. ह्या आठ विवाहांमध्यें ब्राह्मविवाह, व दैवविवाह हे ब्राह्मणाला प्रशस्त होत. क्षत्रियाला गांधर्व, राक्षस हे प्रशस्त आहेत. वैश्याला असुरविवाह प्रशस्त आहे. आर्ष, प्राजापत्य, आणि पैशाच हे सर्वांला प्रशस्त आहेत. संकट असतां राक्षस विवाह खेरीज करून बाकीचे सात विवाह ब्राह्मणाला उक्त आहेत. ब्राह्म, दैव यावांचून इतर सहा विवाह क्षत्रियाला उक्त आहेत. आणि वैश्य व शूद्र यांला ब्राह्म, दैव, आणि राक्षस यांवांचून इतर पांच उक्त आहेत. सर्व विवाहांमध्यें ह्या ह्या प्रकारांनीं कन्येचा स्वीकार केल्यानंतर आपापल्या गृह्यसूत्राच्या रीतीनें विवाहहोम इत्यादिक विधि अवश्य करावा. दानाच्या विधीनें सर्व विवाहांत दान होत नाहीं. पैशाचादिक विवाहांमध्यें सप्तपदीविधि होण्याच्या पूर्वीं दुसऱ्या वराला कन्या द्यावी. ब्राह्म इत्यादिक विवाहांचे ठायीं कन्येचें दान झाल्यानंतरहि सप्तपदी विधि होण्याच्या पूर्वीं, वराला नपुंसकत्व इत्यादि दोष आहेत असें समजेल किंवा वर मृत होईल तर ती कन्या दुसऱ्या वराला द्यावी. ब्राह्मविवाहानें वरली जी स्त्री तिचे ठायीं झालेला पुत्र, दहा पूर्वींचे व दहा पुढचे अशा वीस पितरांला तारितो. दैवविवाहानें वरलेल्या स्त्रीचा पुत्र सात सात पुरुषांला, प्राजापत्य विवाहानें वरलेल्या स्त्रीचा पुत्र सहा सहा पुरुषांला व आर्ष विवाहें करून वरलेल्या स्त्रीचा पुत्र तीन तीन पुरुषांला तारितो आश्वलायनगृह्यसूत्रांत तर ब्राह्मादिक चार विवाह असतां १२।१०। ८।७ असे मागचे व पुढचे पुरुष यांला पुत्र तारितो असें सांगितलें आहे. “इतर दुर्विवाह यांचे ठायीं जे पुत्र होतात ते ब्राह्मण धर्माचे द्वेष्टे असे होतात.” वाग्दान करून नंतर वर देशांतरीं गेला असेल तर सहा महिने पर्यंत त्याची वाट पाहून नंतर दुसऱ्या वराला कन्या द्यावी. कन्येचें मौल्य देऊन गेला असेल तर एक वर्षपर्यंत वाट पहावी. बलात्कारानें विवाह झाला असेल, अथवा एकगोत्रत्व, नपुंसकत्व इत्यादिक वरास दोष आहे असें समजेल तर सप्तपदीविधि झाला असेल तथापि दुसऱ्या वराला कन्या द्यावी असें जें सांगितलें तें कलियुगांत निषिद्ध आहे असें जाणावें. वाग्दान केल्यानंतर पातित्यादिक दोष नसून कन्या न देईल तर कन्यादात्यालाहि दंड करावा असें सांगितलें आहे. याप्रमाणें कन्येला अपस्मारदोष असून तो चोरून ठेवील तर कन्यादाताहि दंडास पात्र होतो. अधर्म्य विवाहाचे ठायीं ब्राह्मणांनीं भोजन केलें असतां, आसुरविवाहाचे ठायीं एकरात्र उपोषण, गांधर्वविवाहाचे ठायीं त्रिरात्र उपोषण, राक्षस व पैशाच यांचे ठायीं चांद्रायणप्रायश्चित्त करावें. याप्रमाणें विवाहाचे भेद सांगितले.

"ज्येष्ठ बंधूचा विवाह न होतां जो कनिष्ठ बंधु, विवाह व अग्निहोत्र धारण करितो त्याला परिवेत्ता, व ज्येष्ठाला परिवित्ति असें ह्मणतात." याप्रमाणें ज्येष्ठकन्या अविवाहित असून कनिष्ठ कन्येचा विवाह केला असतां ज्येष्ठ कन्येला दिधिषु व कनिष्ठ कन्येला अग्रेदिधिषु असें ह्मणतात. याविषयीं प्रायश्चित—पिता इत्यादिकांनीं दिलेली जी कन्या तिच्याशीं न समजून विवाह झाला असतां परिवेत्ता, व परिवित्ति या भ्रात्यांला दोन दोन कृच्छ्र प्रायश्चित्त, कन्येला एक कृच्छ्र, कन्यादात्याला अतिकृच्छ्र, उपाध्यायाला चांद्रायण, याप्रमाणें प्रायश्चित्त करावें. पिता इत्यादिकांनीं न दिलेली तिच्याशीं जाणून विवाह केला असतां सर्वांनीं एक वर्षपर्यंत कृच्छ्र प्रायश्चित्त करावें. इच्छेकरून पिता इत्यादिकांनीं दिलेलीचा विवाह केला असतां त्रैमासिक करावें. पिता इत्यादिकांनीं दिलेली नसून अज्ञानेंकरून विवाह झाला असतां चांद्रायण इत्यादिक प्रायश्चित्त करावें. याप्रमाणें दिधिषूच्या पतीनें अतिकृच्छ्र, अग्रेदिधिषूच्या पतीनें कृच्छ्र, असें प्रायश्चित्त करावें. याविषयीं अपवाद--सापत्न किंवा दत्तक ज्येष्ठ भ्राता असेल तर कनिष्ठास विवाह व अग्निहोत्र हीं ग्रहण करण्याविषयीं दोष नाहीं. सोदरभ्राता असून नपुंसक, मुका, बहिरा, खुजा पंगु इत्यादिक दोषांनीं युक्त; देशांतरीं राहणारा; वेश्येचे ठिकाणीं आसक्त; बाटलेला; महारोगी; अतिवृद्ध; कृषीचे ठिकाणीं आसक्त; द्रव्यवृद्धि, राजाची चाकरी इत्यादिक व्यापार यांमध्यें आसक्त; चौर्यासक्त; उन्मत्त; विवाह व अग्निहोत्र यांविषयीं निरिच्छ असा जेष्ट भ्राता असेल तर कनिष्टाला विवाह, अग्निहोत्र घेण्याविषयीं दोष नाहीं. ज्येष्ट भ्राता देशांतरीं गेलेला असल्यास आठ वर्षे किंवा १२ वर्षे कनिष्टानें प्रतिक्षा करावी. याप्रमाणेंच ज्येष्ठकन्येची भिन्न माता असतां कनिष्ठ कन्येच्या विवाहाविषयीं दोष नाहीं. याप्रमाणें मुकेपणा इत्यादिक दोष युक्त ज्येष्ठ कन्या असतां असाच निर्णय जाणावा. याप्रमाणें परिवेत्ता इत्यादिकांचा निर्णय झाला.

आतां कन्यादाते यांचा अनुक्रम—कन्येचें दान करणें तें पित्यानें करावें. पिता नसेल तर पित्याचा पिता, त्याच्या अभावीं भ्राता, भ्रात्याच्या अभावीं पित्याच्या कुळांतील चुलता इत्यादिक यांनीं करावें. यांचा अभाव असतां मातेच्या कुळांतील मातेचा पिता, मातुळ इत्यादिकांनीं कन्यादान करावें. सर्वांच्या अभावीं माता, याप्रमाणें पूर्वींच्या अभावीं पुढचा पुढचा अधिकारी होतो असें जाणावें. मौंजी झालेल्या भ्रात्यांसच कन्यादानाधिकार आहे. मौंजी न झालेला भ्राता व माता इत्यादिक असतील तर मातेलाच अधिकार आहे, मौंजी न झालेल्या भ्रात्याला अधिकार नाहीं. सर्वांच्या अभावीं कन्येनें आपण वर वरावा. कन्या आपण स्वतां वरणारी, व माता दान करणारी असतां कन्येनेंच किंवा

मातेनेंच नांदीश्राद्ध करावें. याविषयीं मातेनें किंवा कन्येनें प्रधानसंकल्प मात्र करून इतर सर्व कृत्य ब्राह्मणाकडून करवावें. वरानें तर, संस्कार झालेला भ्राता इत्यादिक नसल्यास आपणच नांदीश्राद्ध करावें; मातेनें करूं नये; कारण, उपनयनेंकरून वराला कर्माचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. दुसऱ्या इत्यादिक विवाहाचे ठायीं वरानें आपणच नांदीश्राद्ध करावें. दुसऱ्याच्या कन्येचे दानाविषयीं विशेष सांगतों—" दुसऱ्याची कन्या सुवर्ण देऊन आपली असी करून तिचें धर्म विधिनें दान करणें तें परगोत्रांतील कन्या असली तथापि युक्त होतें." याप्रमाणें कन्यादात्यांच्या निर्णयामध्यें वर व कन्या यांचाहि नांदीश्राद्धकर्तृत्वाचा निर्णय झाला.

मूलनक्षत्राच्या पहिल्या तीन चरणांवर कन्या व वर यांचे जन्म झाले असतां ते कन्या-वर आपापल्या श्वशुराचा नाश करितात. आश्लेषानक्षत्राच्या शेवटच्या तीन चरणांवर जन्म झालें असेल तर सासवेचा नाश; ज्येष्ठानक्षत्राच्या शेवटच्या चरणावर जन्म झालें असेल तर परस्पर ज्येष्ठभ्रात्यांचा नाश; विशाखांच्या शेवटच्या चरणावर परस्पर कनिष्ठभ्रात्यांचा नाश; मघानक्षत्राच्या पहिल्या चरणावर मूळाप्रमाणें फळ होतें असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. कोणी ग्रंथकार, उपनयन हें दुसरें जन्मरूप असल्यामुळें त्या उपनयनरूप दुसऱ्या जन्मेंकरून, पूर्व जन्मामध्यें उत्पन्न झालेला मूलादिकनक्षत्राचा दोष दूर होतो याकरितां, 'मूळ नक्षत्रावर जन्म झालेला वर श्वशुरघातक होतो, इत्यादिक दोष नाहीं' असा अपवाद संकटविषयीं सांगतात. सासरा इत्यादिकांचा अभाव असेल तर कन्येलाहि दोष नाहीं, "आस्वल, वृक्ष; नदी या नांवाची; चांडाळ, पर्वत या नांवाची; पक्षी, सर्प, दास या नांवाची; भयंकर नांवाची असी कन्या वरूं नये." वराला कन्या देणें ती पुरुषत्वाची परिक्षा करून द्यावी. "ज्या पुरुषाचें रेत उदकावर तरतें, व मूत्र सशब्द, फेंसयुक्त असतें" इत्यादि पुंस्त्वाची परीक्षा जाणावी. कुल, स्वभाव, शरीरसौंदर्य, वय, विद्या, द्रव्य, पालकत्व, हे सात गुण ज्ञात्यांनीं वराचे आंगीं पाहून कन्या द्यावी. ह्याहून इतर गुण पाहण्याची गरज नाहीं. याप्रमाणें कन्या व वर यांचे मूळ इत्यादिक नक्षत्रीं जन्म झालें असतां त्यांच्या गुणदोषांचा निर्णय सांगितला.

आतां विवाहाविषयीं मासादिकांचा निर्णय—"विवाहाला मास घेणें ते माघ, फाल्गुन वैशाख, ज्येष्ठ, हे शुभदायक होत. मार्गशीर्ष मध्यम होय. क्वचित् ग्रंथांत आषाढ, कार्तिक हेहि सांगितले आहेत." विवाहाविषयीं मिथुनस्थ सूर्य असतां आषाढमास, व वृश्चिकस्थ सूर्य असतां कार्तिक मास याप्रमाणें ज्या देशांत जसा आचार असेल तदनुरोधानें घ्यावे, सर्व देशांत ग्रहण करूं नयेत. याप्रमाणें मकरींचा रवि असतां पौषमास, मेषींचा

रवी असतां चैत्रमास हेंहि ग्रहण करावे. ज्येष्ठ कन्या व ज्येष्ठ वर यांचा विवाह ज्येष्ठ मासांत शुभकारक नाहीं. ज्येष्ठ कन्या व ज्येष्ठ वर यांचा विवाह ज्येष्ठमासावांचून अन्य मासांत केला असतां मध्यम होय. कारण, "ज्येष्ठ कन्या, आणि ज्येष्ठ वर यांचा विवाह विशेषेंकरून ज्येष्ठमासांत करूं नये. दोन ज्येष्ठ असतील तर ते मध्यम होत. ज्येष्ठ कन्या, ज्येष्ठ वर, आणि ज्येष्ठ मास यांतून एक ज्येष्ठ असणें हें सुखकारक होय. विवाहाचे ठिकाणीं तीन ज्येष्ठ करूं नयेत असें सर्वसंमत वचन आहे." तसेंच ज्येष्ठ कन्या किंवा ज्येष्ठ वर यांच्या मंगलकार्याविषयीं ज्येष्ठ मास मध्यम होय. जन्ममास, जन्मनक्षत्र इत्यादिक, ज्येष्ठ अपत्याचे संस्काराविषयीं निषिद्ध आहे. "कितीएक आचार्य सर्वकाल विवाह करावा असें ह्मणतात" तें वचन तर आसुरादिक जे अधर्म्य विवाह त्यांविषयीं आहे.

आर्द्रादिक दहा नक्षत्रीं सूर्य असतां विवाह, मौंजी इत्यादिक मांगलिक कार्यें निषिद्ध होत असें वासिष्ठ इत्यादिक ऋषींनीं सांगितलेलें आहे; परंतु कौस्तुभ, निर्णयसिंधु इत्यादिक ग्रंथांत व मार्तंडादिक ज्योतिष ग्रंथांत नाहीं यास्तव बहुत शिष्टजन आर्द्रादिक नक्षत्रांच्या प्रवेशाचा दोष मानीत नाहींत. अमावास्या विवाहाविषयीं निषिद्ध होय. रिक्ता, अष्टमी, षष्ठी ह्या तिथि विवाहाविषयीं अल्पफळ ह्मणजे मध्यम होत. इतर ज्या तिथी त्या उत्तमफल होत. शुक्लपक्ष श्रेष्ठ होय. कृष्णपक्ष त्रयोदशीपर्यंत मध्यम होय. सोमवार, बुधवार, गुरुवार, आणि शुक्रवार हे वार विवाहाला शुभ होत. इतर वार मध्यम होत. रोहिणी, मृग, मघा, उत्तरा, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा, हस्त, स्वाती, मूळ, अनुराधा, रेवती हीं नक्षत्रें विवाहाला सर्वमान्य होत. हरदत्ताच्या मतीं चित्रा, श्रवण, धनिष्ठा, अश्विनी हीं चार अधिक उक्त आहेत. हीं जीं विवाहाचीं नक्षत्रें सांगितलीं त्यांमध्येंहि जें नक्षत्र पापग्रहानें युक्त असेल तें वर्ज्य करावें. चंद्रबळ व ताराबळ हीं कन्या व वर या दोघांलाहि अवश्य असावीं, दोघांतून एकाला चंद्रबल नसेल तर रौप्यादिक दान करावें.

घात चंद्र— "मेषराशीचा पहिला, वृषभराशीचा ५ वा, मिथुनराशीचा ९ वा, कर्कराशीचा २ रा, सिंहराशीचा सहावा, कन्याराशीचा १० वा, तूळ राशीचा ३ रा, वृश्चिक राशीचा ७ वा, धनराशीचा ४ था, मकरराशीचा ८ वा, कुंभराशीचा ११ वा, मीन राशीचा १२ वा, या प्रमाणें घातचंद्र जाणावे. प्रयाण, युद्धकार्यें इत्यादिकांविषयीं घातचंद्र वर्ज्य करावा. विवाह, सर्व मांगलिक कर्मे, चौलादि मौंजी, यज्ञ, सीमंतोन्नयन व जातकर्म हीं कर्तव्य असतां घातचंद्र पाहूं नये. मृत्युयोग, परिघाचें पूर्वार्ध,

भद्रा, व्यतीपात, वैधृति, विष्कंभादिक योगांच्या निषिद्ध घटिका, तिथिवृद्धि, तिथिक्षय, यामार्ध, कुलिकादिक, तीन प्रकारचा गंडांत, सूर्यसंक्रांति झाली तो दिवस, केतूद्गम म्हणजे शेंड्ये नक्षत्राचा उदय, भूकंप यांवर विवाहादिक मंगलकार्य करूं नये." एक चरण ग्रास असतां ग्रहण दिवसापासून तीन दिवस, दोन चरण ग्रास असतां चार दिवस, तीन चरण ग्रास असतां सहा दिवस, चार चरण ग्रास असतां आठ दिवस, असे दिवस, पूर्वी निमे व पुढें निमे वर्ज्य करावे. भूकंप, उल्कापात हीं निमित्तें असतां, तीन दिवस, वज्रपात असतां एक दिवस या प्रमाणें दिवस वर्ज्य करावे. "जितके दिवस पर्यंत शेंड्यें नक्षत्र दिसत आहे तितके दिवस अशुभ होत, यास्तव तितके दिवस पर्यंत शुभ कार्य करूं नये." याचा अपवाद सांगतों—"नांदीश्राद्ध केल्या नंतर भूकंपादिकांचा दोष नाहीं." दिवसास विवाह प्रशस्त होय. कन्यादान रात्रीमध्येंहि प्रशस्त होय असें हेमाद्रि इत्यादिकांच्या मतीं आहे.

लग्ना विषयीं ग्रहबल— ज्या लग्नीं विवाह करावयाचा त्या लग्नापासून तृतीय, षष्ठ, अष्टम या स्थानीं रवि; तृतीय चतुर्थ, द्वितीय या स्थानीं चंद्र; तृतीय षष्ठ या स्थानीं मंगळ; बुध व गुरु हे द्वादश व अष्टम या स्थानीं वर्ज्य; द्वितीय, चतुर्थ, पंचम, नवम, दशम, लग्न या स्थानीं शुक्र; षष्ठ, तृतीय, अष्टम या स्थानीं शनि, राहु व केतु; एकादश स्थानीं सर्व ग्रह हे विवाहाविषयीं शुभ होत.

वर्ज्य ग्रह—लग्नीं रवि; लग्न, षष्ठ, अष्टम या स्थानीं चंद्र; अष्टम, लग्न दशम या स्थानीं मंगळ; बुध व गुरु हे अष्टमस्थानीं; तृतीय, अष्टम, षष्ठ या स्थानीं शुक्र; लग्नीं शनि, व शेषग्रह; लग्नस्वामी षष्ठ, अष्टम या स्थानीं, आणि सप्तमस्थानीं सर्व ग्रह याप्रमाणें हे सर्व अशुभ ग्रह होत. शेष शब्देंकरून राहु व केतु जाणावे. दुसरे ग्रंथकार बारावा चंद्र; द्रेष्काणस्वामी व नवमांशस्वामी हे सहावे व आठवे; दहावा बुध हे वर्ज्य करावे असें सांगतात.

मेष, सिंह, धन यांची प्रवृत्ति मेषापासून; वृषभ, कन्या, मकर यांची प्रवृति मकरापासून; मिथुन, तुळा, कुंभ यांची प्रवृत्ति तुळापासून; कर्क, वृश्चिक, मीन यांची प्रवृत्ति कर्कापासून याप्रमाणें तीन तीन वेळ मोजिले असतां नवमांश होतात. त्यांमध्यें वृषभ, मिथुन, कर्क, कन्या, तूळ, धनु आणि मीन हे नवमांश शुभ होत.

एकवीस महादोष—१ ज्या कार्याला तिथि, वार, नक्षत्रें, योग, करण हीं पांच दुष्ट वर्जित असतील तीं त्या कार्याला टाकावीं. २ लग्नापासून अष्टमस्थानीं मंगळ. ३ चंद्र व पापग्रह यांहीं युक्त असें लग्न. ४ लग्नापासून षष्ठ व अष्टम या स्थानीं चंद्र. ५ लग्ना-

पासून सप्तस्थानीं शुक्र. ६ संक्रांति:— सूर्याचे राश्यंतर गमनाचा दिवस; ७ तीन प्रकारचा गंडांत ह्मणजे लग्नगंडांत, तिथिगंडांत, व नक्षत्रगंडांत. ८ पापग्रहयुक्त नक्षत्र. ९ वारापासून उत्पन्न झालेले कुलिक, अर्धयामादिक दोष. १० वैधृतिव्यतिपात संज्ञक चंद्रसूर्यांचें क्रांतिसाम्यलक्षण. ११ जन्मराशि व जन्मलग्न यां पासून अष्टम लग्न. १२ षड्वर्गामध्यें पापग्रहवर्ग अधिक असणें. १३ लग्ना पासून सप्तमस्थानीं पापग्रह. १४ लग्न व अंश हे स्वस्वपतींनीं युक्त अथवा दृष्ट असणें ही उदयशुद्धि होय, तसेंच लग्नांशापासून सप्तम लग्न व अंश स्वस्वपतींनीं युक्त किंवा दृष्ट असणें ही अस्तशुद्धि होय, या प्रमाणें उदयशुद्धि व अस्तशुद्धि नसणें ती. १५ पापग्रहानें विद्ध नक्षत्र असणें. १६ कर्तरीदोष ह्मणजे चंद्रा पासून अथवा लग्ना पासून २।१२ या दोहों स्थानीं पापग्रह असणें तो. १७ विष्कंभ, अतिगंड, व्याघात, वज्र, व्यतीपात, परिघ, वैधृति, शूल, गंड, हे नऊ दुष्टयोग असतां दिवस नक्षत्रा पासून अभिजित्सहित मोजून विषम नक्षत्रीं सूर्य नसेल तर एकार्गलयोग होतो, या एकार्गलानें विद्ध नक्षत्रचरण. १८ ज्या नक्षत्रीं ग्रहण झालें असेल तें नक्षत्र. १९ अनुक्तनवांश. २० दुर्मुहूर्त. ते असे— शुक्रवारीं ९ वा मुहूर्त; सोमवारीं नववा, गुरुवारीं १२ वा, शनिवारीं १ ला, हे दिवसास; व भौमवारीं ७ वा रात्रीस; हे दुर्मुहूर्त होत. २१ ज्या नक्षत्रीं भूकंप इत्यादिक उत्पात झाला असेल तें नक्षत्र. या प्रमाणें हे एकवीस महादोष सांगितले. यांतून एकहि दोष विवाहा विषयीं नसावा.

संकटविषयीं गोरज मुहूर्त—सायंकाळीं सूर्याचे अर्धास्तापूर्वीं १५ पळें व पुढें १५पळें मिळून जी अर्धघटिका तिला गोरज लग्न असें ह्मणतात. विवाहाला उक्त जी पंचांग शुद्धि ती असेल तर हा गोरज मुहूर्त शूद्रजातीस विवाहाविषयीं शुभ होय. सहावा व आठवा चंद्र, पापग्रहयुक्त लग्न, आठवा मंगळ, गुरु व शनि हे वार, महापात सूर्यसंक्रांति ज्या दिवशीं झाली तो दिवस, हे दोष गोधूलमुहूर्तीं वर्ज्य करावे. इतर दोष त्याज्य नाहींत. ब्राह्मणादिकांनीं संकटसमयीं, अथवा कन्या तारुण्ययुक्त झाली असेल तर गोधूलमुहूर्त विवाहाविषयीं घ्यावा असें क्वचित् ग्रंथांत सांगितलें आहे.

चंद्र, तारादिक यथोक्त नसतील तर त्या विषयीं दानें सांगतो —चंद्र अशुभ असल्यास शंखदान करावें. तारा अनिष्ट असल्यास लवणदान करावें. अनिष्ट तिथि असल्यास तांदुळांचें दान करावें. कल्पाणो असेल तर धान्यदान, व्यतीपातादिक दुष्ट योग व दुष्ट वार असतां सुवर्णदान याप्रमाणें दानें करावीं.

षड्वर्ग यांची शुद्धि इत्यादिक कसी पाहावी त्याचा निर्णय, व लग्नवेळासाधन इत्या-

दिक प्रकार आणि कुलिकादिकांचीं स्वरूपें हीं सर्व, ज्योतिष ग्रंथांतून पाहावीं, ग्रंथवि-स्तार होईल याकरितां तीं एथें सांगितलीं नाहींत. याप्रमाणें मुहूर्ताचा विचार संक्षेपानें सांगितला. विवाहाचीं अंगभूत असीं मंडप घालणें इत्यादिक कार्यें करावयाचीं तीं अंगीभूत विवाहादिकांला उक्त जीं नक्षत्रें, तिथि इत्यादिक सांगितलीं त्यावर करावीं. कारण, "कांडण, दळण, यवारक, मंडप घालणें, मृत्तिकेची वेदी घालणें, घर व भिंती यांला रंग देणें इत्यादिक संपूर्ण, विवाहाचे पूर्वींचीं व पुढचीं अंगभूत कार्यें करणें तीं विवाहनक्षत्रीं करावीं असें वचन आहे." 'यवारक' ह्मणजे प्राकृतामध्यें ज्याला 'चिकसा' असें ह्मणतात तो. याप्रमाणें हळद लावणें, उडदामुहूर्त इत्यादिक अंगभूत कार्यें करण्याला चंद्रबलाची गरज नाहीं. विवाहाचीं अंगभूत कार्यें करावयाचीं तीं विवाहा-च्या पूर्वीं तिसरा, सहावा व नववा या दिवशीं करूं नयेत. विवाहाचा मंडप कराव-याचा तो सोळा हात, बारा हात, दहा हात, अथवा आठ हात यांतून कोणत्या एका संख्येचा, चार दरवाजांनीं युक्त असा करावा. आणि त्या मंडपामध्यें वराच्या हातांनीं चार हात, अथवा कन्येच्या हातांनीं पांच हात, लांबीनें व रुंदीनें सारखी, पायऱ्यांनीं युक्त, पूर्वेच्या बाजूस उतरती, व कदलीचे खांब इत्यादिकांनीं सर्वत्र सुशोभित असी वेदी (बहुलें) घरांतून जो बाहेर जाण्याचा दरवाजा त्याच्या डाव्या बाजूस करावी.

आतां यानंतर कन्येला जन्मकालीं ग्रहादिकांच्या योगेंकरून सूचित जें वैधव्य त्याच्या परिहाराचा उपाय सांगतों:—त्याविषयीं मूर्तीचें दान करावें. तें असें—कन्येनें देशका-लांचा उच्चार करून "वैधव्यहरं श्रीविष्णुप्रतिमादानं करिष्ये" असा संकल्प करून एक पळ (४० मासे) किंवा अर्ध पळ, पाव पळ यांतून कोणत्या एका मानानें सुवर्णाची केले-ली, सायुध, चतुर्भुज असी विष्णुमूर्ति तिची अग्न्युत्तारण पूर्वक षोडशोपचार पूजा, पूर्वीं वरलेल्या आचार्याकडून करवावी. पूजेमध्यें ज्यावेळीं वस्त्र अर्पण करावयाचें त्यावेळीं २ पिंवळीं वस्त्रें, व पुष्पें अर्पण करावयाचीं त्यावेळीं कुमुदें व कमळें यांचो माळा हीं अर्पण करावीं. याप्रमाणें पूजा झाल्यानंतर कन्येनें मूर्तीला नमस्कार करून मंत्रेंकरून त्या मूर्तीचें दान करावें. दानाचा मंत्र—"यन्मयाप्राचिजनुषिघ्नत्यापतिसमागमं ॥ विषोपविष शस्त्राद्यैर्हतोवापिविरक्तया ॥ प्राप्यमाणंमहाघोरं यशःसौख्यधनापहं ॥ वैधव्याद्यतिदुःखौघंत न्नाशयसुखाप्तये ॥ बहुसौभाग्यवृद्ध्यैचमहाविष्णोरिमांतनुं ॥ सौवर्णीनिर्मितांशक्त्यातुभ्यंसंप्रद-देद्विज," याप्रमाणें मंत्र ह्मणून दान करावें. नंतर यथाशक्ति सुवर्ण दक्षिणा देऊन "अनघाद्याहमस्मि" असें कन्येनें तीन वेळ ह्मणावें. "एवमस्तु" असें ब्राह्मणानेंहि तीन वेळ ह्मणावें. नंतर ब्राह्मणभोजन घालावें.

आतां वैधव्यदोष दूर करणारा कुंभविवाह.—कन्येचा विवाह करणारा पित्रादिक यानें "कन्यावैधव्यहरं कुंभविवाहं करिष्ये" असा संकल्प करून नांदीश्राद्धापर्यंत कर्म करून "महिद्यौः०" इत्यादिक विधीनें कुंभस्थापन केल्यानंतर त्या कुंभावर वरुणाच्या प्रतिमेचे ठायीं वरुणाची पूजा करून त्या कलशाच्या मध्यभागीं विष्णूची प्रतिमा स्थापून त्या प्रतिमेवर विष्णूची षोडशोपचारांनीं पूजा करून प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचा मंत्र–"वरुणांगस्वरूपाय जीवनानां समाश्रय ॥ पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु ॥ देहिविष्णो वरंदेव कन्यांपालयदुःखतः" याप्रमाणें प्रार्थना केल्यानंतर "विष्णुरूपिणे कुंभायेमांकन्यां श्रीरूपिणीं समर्पयामि" असें वाक्य ह्मणून कन्या कुंभाला देऊन "परित्वा०" इत्यादिक मंत्रांनीं खालीं व वर कुंभ आणि कन्या यांला मंत्राच्या आवृत्तीनें सूत्राचें वेष्टन करावें. तदनंतर कुंभ एकीकडे करून तो जलाशयांत नेऊन टाकावा. नंतर शुद्धोदकानें "समुद्रज्येष्ठा०" इत्यादिक मंत्रांनीं पंचपल्लवें करून कन्येवर अभिषेक करून ब्राह्मणांला भोजन घालावें. याप्रमाणें कुंभविवाह सांगितला.

यानंतर वराला मृतभार्यात्वदोष असेल तर त्याच्या परिहाराचा उपाय परिवेत्तृत्वपापानें मृतभार्यात्वदोष प्राप्त होतो यास्तव त्या दोषाचा परिहार होण्याकरितां तीन प्राजापत्यें व तीन चांद्रायणें करावीं. वारंवार मृतभार्यात्वयोग असेल तर तीन प्राजापत्यें व तीन चांद्रायणें आवृत्तीनें करून, "मृतभार्यात्वनिरासद्वारा श्रीपरमेश्वर प्रीत्यर्थं अयुतसंख्यचर्वाज्य. होमं करिष्ये" असा संकल्प करून अग्निस्थापनपर्यंत कर्म केल्यानंतर अन्वाधान करावें. तें असें,-"दुर्गाग्निविष्णून् अष्टाधिकायुतसंख्यया मिश्रचर्वाज्याहुतिभिः शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि" असें अन्वाधान करून प्रत्येक देवतेस मंत्रविरहित चारवेळ निर्वाप करून ह्मणजे चरु शिजविण्याकरितां स्थालींत चारवेळ तांदुळ घेऊन ते धुवावे. नंतर त्यागकालीं "अष्टोत्तरायुतसंख्याहुतिपर्याप्तं चर्वाज्यद्रव्यं यथामंत्रलिंगदुर्गायै अग्नये विष्णवेच नमम" असा त्याग करावा. नंतर होम करावा. तो असा–"जातवेदसेइत्यनुवाकस्य उपनिषदऋषयः॥ दुर्गाग्निविष्णवो देवताः ॥ त्रिष्टुप्छंदः ॥ चर्वाज्यहोमेविनियोगः"॥ पुनःपुनः तोच होम अनुवाक ह्मणून तेणेंकरून प्रत्येकऋचेनें होम करावा. त्यामध्यें प्रथम ५,००४ चरुहोम करून नंतर ५,००४ आज्यहोम करावा. याप्रमाणें दहासहस्त्र होम करावा. नंतर होमशेष समाप्त करून ब्राह्मणांला भोजन घालावें. अथवा कोणाएका ब्राह्मणाचा विवाह करावा.

यानंतर मृतपुत्रत्वदोष असेल तर त्याचा परिहार—पुत्र होऊन मृत होतात तो मृतपुत्रत्व दोष, तसा दोष असतां ब्राह्मणाचा विवाह, हरिवंशग्रंथाचें श्रवण, व महारुद्राचा

जप असे हे तीन उपाय सांगितले आहेत. यांतून एक दोन, किंवा शक्ति असल्यास तीनहि करावे. रुद्राचा जप केला असेल तर जपाच्या दशांशेंकरून, आज्यामध्यें भिजविलेल्या दूर्वांचा होम करावा. हरिवंशाचे श्रवणाचा विधि व दुसरेहि आणखी विधि विस्तारपूर्वक पूर्वी सांगितले आहेत.

यथाशक्ति अलंकारांनीं कन्या अलंकृत करून त्या कन्येचें दान करणारा, अश्वमेधयज्ञ करणारा, आणि प्राणांतभयकालीं दुसऱ्याचे प्राण रक्षण करणारा हे तीन समपुण्य होत. "पितामहासह सर्व पितर, कन्यादान करणारा यातें श्रवण करून सकल पातकांपासून मुक्त होत्साते ब्रह्मलोकाप्रत जातात." याप्रमाणें कन्यादानप्रशंसा जाणावी.

"जामाता हा विष्णु आहे असें मानून त्याच्यावर कोप करूं नये." "कन्या अप्रजा आहे तावत्कालपर्यंत जांवयाच्या घरीं कन्येच्या पित्यानें, व मातेनें भोजन करूं नये." या प्रमाणें मातापितरांस कन्यागृहीं भोजनाचा निषेध सांगितला. विवाहामध्यें स्त्रियेसहवर्तमान भोजन केलें असतांहि दोष नाहीं. विवाहाखेरीज अन्यकालीं स्त्रियेसहवर्तमान भोजन केलें असतां चांद्रायण प्रायश्चित्त करावें.

वाग्दानादिकांचा विचार—विवाहनक्षत्रादिकानें युक्त अशा शुभ दिवशीं वराचा पिता इत्यादिकानें कन्येच्या गृहाप्रत जाऊन, "कन्यापूजनं करिष्ये, तदंगत्वेन गणपति पूजनं वरुणपूजनंचकरिष्ये," असा संकल्प करावा. कन्येच्या पित्यानें तर, "करिष्यमाणकन्यादानांगभूतं वाग्दानं करिष्ये, तदंगगणपतिपूजनं वरुणपूजनंच करिष्ये," असा संकल्प करावा, व अवशिष्ट प्रयोग दुसऱ्या ग्रंथीं पाहावा.

यानंतर विवाहदिवशीं किंवा विवाहाच्या पूर्व दिवशीं कन्येच्या अंगाला हळद, तेल, इत्यादिक लावून तिला मंगलस्नान करवून कन्येची शेष राहिलेली हळद इत्यादिक तेणेंकरून वराला मंगलस्नान करवावें असा आचार आहे त्याप्रमाणें करावें.

याप्रमाणें वराचा पिता इत्यादिक याणें पत्नी व संस्कार्य यांसहवर्तमान केलें आहे अभ्यंगस्नान ज्यानें असा होत्साता व नूतन वस्त्र परिधान केलेला, पूर्वाभिमुख बसून आपल्या उजव्या बाजूस स्त्री, व स्त्रियेच्या उजव्या बाजूस संस्कार्य, असीं बसवून देशकालांचा उच्चार करून "ममास्य पुत्रस्य दैवपित्र्यऋणापाकरणहेतुधर्मप्रजोत्पादनसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विवाहाख्यं संस्कारकर्म करिष्ये ॥ तदंगत्वेन स्वस्तिवाचनं मातृकापूजनं नांदीश्राद्धं नांदिन्यादिमंडपदेवतास्थापनंच करिष्ये ॥ तदादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपति पूजां करिष्ये" याप्रमाणें पुत्राच्या विवाहाचा संकल्प करावा. कन्येच्या विवाहाविषयीं

तर जातकर्मादि संस्कारांचा लोप असतां, "ममास्याः कन्यायाः जातकर्म नामकर्म सूर्यावलोकन निष्क्रमणोपवेशनान्नप्राशन चौल संस्काराणां बुद्धिपूर्वक लोपजन्य प्रत्यवाय परिहारार्थं प्रतिसंस्कारमर्धकृच्छ्रं चूडायाःकृच्छ्रं तत्प्रत्याम्नाय गोनिष्क्रयीभूत यथाशक्ति रजतदानेनाहमाचरिष्ये." गर्भाधान व सीमंतोन्नयन यांचा लोप झालेला असेल तर त्यांचाहि ऊह संकल्पांत करावा. नंतर, "ममास्याः कन्यायाः भर्त्रासह, धर्मप्रजोत्पादनद्रव्यपरिग्रहधर्माचरणेष्वधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वर प्रीत्यर्थं विवाहाख्यं संस्कारं करिष्ये" याप्रमाणें संकल्पांत विशेष जाणावा. अवशेष सर्व प्रयोग पूर्वीप्रमाणें करावा. भ्राता कर्ता असेल तर त्यानें 'ममभ्रातुः' असा किंवा 'मम भगिन्यः' असा, अथवा चुलता इत्यादिक कर्ता असेल तर त्यानें 'ममभ्रातृः सुतस्य' किंवा 'भ्रातृकन्यायाः' असा संकल्पांत ऊह करावा. वर व कन्या हीं स्वतां विवाह करणारीं असतील तर, वरानें "मम देवपित्र्यऋणेइत्यादिक" व कन्येनें "ममभर्त्रासहेत्यादिक" संकल्प करावा. कोणी ग्रंथकार, प्रधान जो विवाहसंस्कार त्याचा संकल्प पुण्याहवाचनाच्या समयीं किंवा कन्यादान इत्यादिक समयीं करीत नाहींत, परंतु हा त्यांचा प्रमाद होय असें बहुत ह्मणतात. दुसरे तर कन्यादान, विवाहहोम इत्यादिकांचा जो संकल्प तोच प्रधानसंकल्प होय; कारण, कन्यादान, विवाहहोम यांवांचून अन्य कर्मास, विवाह असी संज्ञा नाहीं असें ह्मणतात. मातृकापूजन झाल्यानंतर नांदीश्राद्ध करावयाचें तें ज्याचे माता, पिता व मातामह हे मृत असतील असा जो वरपिता किंवा कन्यापिता त्यानें, आपला पिता इत्यादिकांच्या उद्देशेंकरून तीन पार्वणांनीं युक्त असें करावें, हें निःसंशय होय. माताच जिवंत असेल तर मातृपार्वणाचा लोप करावा. केवळ मातामह मात्र जिवंत असेल तर त्याच्या पार्वणाचा लोप करावा, ह्मणजे दोहोंकडे दोन दोन पार्वणांनीच नांदीश्राद्धाची सिद्धि होते. माता व मातामह हे दोन जिवंत असतील तर केवळ पितृपार्वण केल्यानेंच नांदीश्राद्धाची सिद्धि होते. पिता, व प्रपितामह (पणजा) हे मृत असून पितामह जिवंत असेल तर पिता; प्रपितामह व प्रपितामहाचा पिता यांच्या उद्देशेंकरून पितृपार्वण करावें, ह्मणजे "पितृप्रपितामहतत्पितरः नांदीमुखा इदं वः पाद्यं" इत्यादिक प्रयोग करावा. प्रपितामह जिवंत असेल तर "पितृपितामहतत्पितामहाः" असा प्रयोग करावा. पिता मृत असून पितामह, प्रपितामह हे जिवंत असतील तर " पितुःप्रपितामहस्य पितामहप्रपितामहौच नांदीमुखाः" असा उच्चार करावा. याप्रमाणें माता मृत असून पितामही मात्र जिवंत असेल तर, "मातःपितुःपितामहीप्रपितामह्यौच नांदीमुखाः" असा उच्चार करावा. प्रपितामही मात्र जीवंत असेल तर, "मातृपितामह्यौ पितुःप्रपितामहीच नांदीमुखाः" असा उच्चार करावा. पितामही व प्रपितामही जिवंत असतील तर

"मातः पितामहस्यपितामहीप्रपितामह्यौच नांदीमुखाः" असा उच्चार करावा. मुख्य माता जिवंत असून सापत्न माता मृत झाली असेल तथापि मातृपार्वण करूं नये. याप्रमाणें मुख्य पितामही जिवंत असून पितामहीची सवत मृत असेल, तथापि पितामहीच्या सवतीसह वर्तमान मातृपार्वण करूं नये, तर पूर्वी सांगितलेलाच उच्चार करावा. याप्रमाणें प्रपितामहीची सवत मृत असेल तर तीविषयींहि असाच निर्णय जाणावा. याप्रमाणें मुख्य मातामही जिवंत असून तिची सवत इत्यादिक मृत असेल तथापि मातामहादिकांचा उच्चार 'सपत्नीक' असा करूं नये, तर केवल मातामहादिकांचाच उच्चार करावा; कारण दर्शादिक श्राद्धांविषयीं माता जिवंत असून सापत्न माता मृत असेल तर पिता इत्यादिकांचाच केवळ उच्चार करावा, असा सिद्धांत आहे.

यानंतर मातामह मृत असून मातेचा पितामह जिवंत असेल तर, "मातामह तत्पिता मह प्रपितामहाः" असा उच्चार करावा. मातेचा पणजा मात्र जिवंत असेल तर मातामहमातृपितामही मातामहस्य प्रपितामहश्च नांदीमुखाः" असा उच्चार करावा. मातेचा आजा व पणजा हे जिवंत असतील तर, "मातामह मातुःपितामहस्य पितामहप्रपितामहौच नांदीमुखाः" असा उच्चार करावा.

यानंतर पिता जिवंत असून माता व मातामह हे ज्याचे मृत आहेत असा जो त्यानें विवाह, मौंजी, जातकर्म इत्यादिक पुत्राच्या संस्कारीं नांदिश्राद्धांत मातृपार्वण व मातामहपार्वण हीं दोनच पार्वणें करावीं. माताच जीवंत असतां मातामहपार्वणच घ्यावें. जीवत्पितृकानें, माता मृत असून मातामह जिवंत असेल तर सुतसंस्कारीं मातृपार्वणयुक्तच, [illegible] हित नांदीश्राद्ध करावें. माता, पिता, व मातामह हे तीनहि जिवंत असून [illegible] असेल तर पित्याचे जे पिता इत्यादिक त्यांच्या उद्देशानें तीन पार्वणें करून [illegible] करावें. पिता, माता, व मातामह जिवंत असतील तर सुतसंस्कारीं नांदीश्राद्धाचा [illegible] करावा असा दुसरा पक्ष ह्या ग्रंथाच्या तृतीय परिच्छेदांत आरंभीं सांगितला आहे.

आपण जीवत्पितृक असून दुसरा विवाह, सोडमुंज, आधान इत्यादिक आपले संस्कार तन्निमित्तक नांदीश्राद्ध करणें तें आपल्या पित्याचे जे पिता इत्यादिक त्यांच्या उद्देशेंकरून तीन पार्वणांनीं युक्त करावें. त्याचा उच्चार असा—"पितुर्मातृपितामहीप्रपितामह्यः॥पितुः पितृपितामह प्रपितामहाः ॥ पितुर्मातामह मातुःपितामह मातुःप्रपितामहाःनांदीमुखाः" याप्रमाणें तेथें उच्चार करावा. पित्याचीं माता इत्यादिक जीवंत असतां ह्या स्थलीं मातृपार्वणाचा लोप करावा. मृतपितृक असतां आपला पिता इत्यादिकांच्या उद्देशेंकरून करावें याविषयीं संशय नाहीं. पिता व पितामह हे दोघे जिवंत असतां पितामहाची माता

इत्यादिक जीं तीन पार्वणें त्यांच्या उद्देशेंकरून करावें. तीन जीवंत असतां पार्वणांचा लोप करावा. त्यामध्यें सुतसंस्कारीं मातृपार्वण, व मातामहपार्वण या दोन पार्वणांनीं जशी सिद्धि होते त्याप्रमाणें स्वकीयसंस्कारीं मातृपार्वण व मातामहपार्वण या दोन पार्वणांनींच नांदीश्राद्धाची सिद्धि होते. पिता इत्यादिक तीन जीवंत असतील व माता, मातामह हे जिवंत असतील तर प्रपितामहाचीं जीं पिता इत्यादिक तीन पार्वणें त्यांच्या उद्देशेंकरून नांदीश्राद्ध करावें. याप्रमाणें पहिल्या विवाहीं दुसरा कर्ता नसल्यामुळें मृतपितृक असा स्वतां वरच नांदीश्राद्ध करणारा असेल तर त्यानें आपले जे पिता इत्यादिक त्यांच्या उद्देशेंकरून नांदीश्राद्ध करावें. जीवात्पितृक असा वरच नांदीश्राद्ध कर्ता असेल तर त्यानें, पित्याचे जे पिता इत्यादिक त्यांच्या उद्देशें करून नांदीश्राद्ध करावें. पिता व पितामह हे ज्याचे जिवंत आहेत असा जो वर त्यानें पितामहाचीं जीं पिता इत्यादिक तीन पार्वणें त्यांच्या उद्देशानें नांदीश्राद्ध करावें. प्रपितामह जो तोहि जीवंत असेल तर, प्रपितामहाचीं जीं पिता इत्यादि तीन पार्वणें त्यांच्या उद्देशें करून किंवा पितृपार्वणाचा लोप करून नांदीश्राद्ध करावें. एथें सर्व ठिकाणीं पित्याचे पिता इत्यादिक, किंवा पितामहादिकांचे पिता इत्यादिक या पार्वणांचा उद्देश करून नांदीश्राद्ध करणें असा पक्ष असेल तर आपली माता, व मातामह हे जरी मृत झाले असतील तथापि आपल्या मातेचें व मातामहाचें पार्वण घेऊं नये, तर आपल्या पिता इत्यादिकांची जी माता व मातामह तीं पार्वणें घ्यावीं असें जाणावें. या प्रमाणें जीवत्पितृकाचा नांदीश्राद्धप्रयोग सांगितला.

ज्या समयीं कन्येचा विवाह, पुत्राची मौंजी व प्रथम विवाह हीं करणारा चुलता, मातुळ, इत्यादिक असेल त्या वेळीं [illegible]कार्य मृतपि[illegible] असेल तर त्या संस्कारकर्त्यानें, "अस्य संस्कार्यस्य पितृपिता[illegible] प्रपितामहाः" [illegible]दिक प्रयोग करावा. सोदरभ्राता संस्कारकर्ता असल्यास त्याला उच्चार करण्याविषयीं विशेष नाहीं; कारण, सोदर भ्रात्याचे पिता इत्यादिक आणि संस्कार्याचे पिता इत्यादिक हे एक आहेत. सापत्न भ्राता संस्कार कर्ता असेल तर त्यानें "संस्कार्यस्य मातृपितामही प्रपितामह्यः" इत्यादिक उच्चार करावा. ज्याचा संस्कार करावयाचा त्याची माता जीवंत असल्यास मातृपार्वणाचा लोप करावा. संस्कार्य हा जीवात्पितृक असून संस्कारकर्त्ता मातुळादिक असेल तर त्यानें, "संस्कार्यपितुः मातृपितामही प्रपितामह्यः ॥ संस्कार्यपितुः पितृपितामह प्रपितामहाः" इत्यादिक उच्चार करून संस्कार्याच्या पित्याचीं जीं पिता इत्यादिक तीन पार्वणें तीं घ्यावीं; संस्कार्याचा पिता व पितामह हे जीवंत असतील तर मातुळादि कर्त्यानें संस्कार्याच्या

पित्याचीं जीं माता इत्यादिक व मातामहादिक त्यांच्या उद्देशें करून दोन पार्वणें करावी. पित्याचे जे दोन वर्ग त्यांमध्यें प्रत्येक वर्गाचा पहिला ह्मणजे मातृ वर्गाची पहिली ह्मणजे माता व पितृवर्गाचा पहिला ह्मणजे पिता व मातामहवर्गाचा पहिला ह्मणजे मातामह, यांतून कोणत्याहि दोन वर्गांचे आद्य हे जिवंत असतील तर एकेक वर्गाचें पार्वण करावें. पित्याचे तीन वर्गांचे पहिले जिवंत असून मातुळ इत्यादिक कर्ता असेल तर पितामहाचीं जीं माता इत्यादिक तीन पार्वणें त्यांचा उद्देश करावा. पितामहाची माता इत्यादिक जीवंत असेल तर त्या मातृपार्वणाचा लोप पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें करावा. जीवत्पितृकाचा संस्कारकर्ता चुलता असेल तर पार्वणाच्या उच्चाराविषयीं विशेष नाहीं; कारण, संस्कार्याच्या पित्याचे पिता इत्यादिक व चुलत्याचे पिता इत्यादिक हे एक आहेत. संस्कार्याचा पिता मृत झाल्या मुळें संस्कारकर्ता पितामह असेल तर त्यानें, " संस्कार्यस्य पिता: ममपितृपितामहौच नांदीमुखा: ॥ संस्कार्यस्य मातृपितामही प्रपितामह्य: ॥ संस्कार्यस्य मातामहमातु: पितामहमातु:प्रपितामहा: ,, इत्यादिक उच्चार करावा. संस्कार्याचा पिता जिवंत असून संस्कारकर्ता पितामह असेल तर त्यानें आपलीं माता, पिता व पितामह हीं पार्वणें 'मम' ह्या पदानें रहित किंवा तत्सहित असीं उच्चारावीं. याप्रमाणें प्रपितामह कर्ता असतांहि असीच योजना करावी.

कन्यादान करण्याविषयीं असमर्थ असा कन्यादानाचा अधिकारी याणें 'तूं कन्यादान कर' असी प्रार्थना केलेला जो कोणी दुसऱ्याची कन्या देण्याविषयीं इच्छितो त्यानें, व सुवर्ण देऊन दुसऱ्याची कन्या आपली असी करून तिचें दान करणारा यानें, अथवा दुसऱ्याची कन्या, अनाथ असी समजून तिचें दान करण्याविषयीं जो इच्छितो त्यानेंहि संस्कार्य जी कन्या तिचा पिता इत्यादिकांचा उच्चार करावा. त्या कन्येचा पिता जिवंत असेल तर कन्येचें मातृपार्वण व मातामहपार्वण यांचा यांचा उच्चार करावा. त्या कन्येच्या तीन वर्गांचे पहिले पिता, माता, व मातामह हे जिवंत असतील तर कन्येच्या पित्याचीं जीं पिता इत्यादि तीन पार्वणें त्यांचा उच्चार करावा. याप्रमाणें जसा संभव असेल तसें करावें. याप्रमाणें पित्याहून अन्यानें नांदीश्राद्ध कर्तव्य असतां त्याचा प्रयोग सांगितला.

दत्तक अशा कन्येचा विवाह, दत्तक घेणारा पिता करणारा असेल तर त्यानें आपलीं पिता इत्यादिक जीं तीन पार्वणं त्यांच्या उद्देशेंकरूनच नांदीश्राद्ध करावें. दत्तक पुत्र असून जनकपित्याचा दुसरा कोणी अधिकारी नसल्यामुळें जर जनकपित्याचें धन त्या दत्तकाला मिळालें असेल तर त्या दत्तकपुत्रानें जनकपिता इत्यादिक व आपला प्रतिग्रहीता पिता इत्यादिक यांचा उच्चार करावा. तो-"पितरौ पितामहौच प्रपितामहौच नांदीमुखा:".

असा उच्चार करून नांदीश्राद्ध करावें. मातृपार्वण व मातामहपार्वण यांताहि द्विवचनांत प्रयोग करावा. ह्मणजे "मातरौ पितामह्यौ प्रपितामह्यौच नांदीमुखाः ॥ मातामहौ मातुःपितामहौ मातुःप्रपितामहौच नांदीमुखाः" असा. जनकपित्याचें धन घेण्यास दुसरा अधिकारी असल्यामुळें जर तें दत्तकाला न मिळेल तर आपला प्रतिग्रहीता पिताइत्यादिक यांच्याच उद्देशेंकरून करावें, दोन पित्यांच्या उद्देशानें करूं नये. ह्या सर्व नांदीश्राद्धप्रकरणांत संभ्रमेंकरून क्वचित् मातृपा० व पितृपा० हें सांगण्यामध्यें व्युत्क्रम पडला असेल तथापि तो अनुक्रम विवक्षित नाहीं. कारण, सर्वत्र पूर्वी मातृपा०, नंतर पितृपा० व त्यानंतर मातामहपा० याप्रमाणें अनुक्रम निश्चित आहे. ऋग्वेदी व कात्यायन यांनीं "मातृपितामही प्रपितामह्यः" इत्यादिक क्रमेंकरून तीन पार्वणांमध्येंहि उच्चार करावा. तैत्तिरीय इत्यादिक शाखी यांनीं तर "प्रपितामह पितामहपितरः" असा व्युत्क्रमानें उच्चार करावा. एक संस्कार्याचे अनेक संस्कार एकाकालीं करणें असतील तर नांदीश्राद्ध एकवारच करावें. तसेंच जुळे दोन पुत्र किंवा कन्या यांचे विवाह, मौंजी इत्यादिक संस्कारांचे बरोबरच अनुष्ठान आहे तथापि त्यांतहि नांदीश्राद्ध एकवारच करावें. जुळे जे त्यांचे संस्कार एका मंडपांत, एका कालीं, एका कर्त्यानें बरोबर केले असतां दोष नाहीं असें सांगितलें आहे. नांदीश्राद्धामध्यें अन्न नसेल तर आमान्न द्यावें. त्याच्या अभावीं हिरण्य, त्याच्या अभावीं दोन ब्राह्मणांचें भोजन होईल इतक्या अन्नाचें मोल्य असें यथाशक्ति किंचित् द्रव्य द्यावें. त्याचा उच्चार—"युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तान्ननिष्क्रयीभूतं यथाशक्ति किंचिद्द्रव्यं स्वाहानमम" याप्रमाणें करावा. इतर सर्व विशेषनिर्णय गर्भाधानप्रकरणीं विस्तारानें सांगितला आहे तो तेथें पहावा. याप्रमाणें नांदीश्राद्ध सांगितलें.

तदनंतर मंडपदेवतांचें स्थापन, ग्रहयज्ञ हीं कृत्यें पुण्याहवाचनाच्या पूर्वी किंवा नांदीश्राद्धानंतर करावीं.

नंतर कन्यादाता यानें वराचे गृहीं जाऊन "करिष्यमाणकन्याविवाहांगत्वेन वरस्य सीमांतपूजां करिष्ये" असा संकल्प करून गणपति व वरुण यांची पूजा करून वराचे पाय धुवून वस्त्र, गंध, पुष्प, नीराजन यांहीं त्याची पूजा करावी. नंतर यथा आचार दूध इत्यादिक वराला प्राशन करवावें. नंतर वरानें वाहनावर बसून मंगलघोषेंकरून वधूच्या गृहाप्रत जावें. नंतर वराच्या पित्यानें जसा आचार असेल तसी वस्त्र इत्यादिकांनीं वधूची पूजा करावी. विवाहाच्या दिवसीं कन्यापित्यानें किंवा कन्येनें परस्परांनीं आलिंगित असे गौरीहर यांची सुवर्ण, रौप्य इत्यादिकांनें केलेली जी प्रतिमा तिची कात्यायनी, महा.

लक्ष्मी, शची या देवतांसहवर्तमान पूजा करावी. चार कोनांचे ठायीं स्थापित ज्या कलशांच्या पंक्ति त्यांच्या मध्यें तंदुलांनीं परिपूर्ण असा पाटावरवंटा किंवा वस्त्र त्याच्यावर गौरीहरांची मंत्रानें पूजा करावी. त्यांच्या ध्यानाचा मंत्र—“ सिंहासनस्थां देवेशीं सर्वालंकारसंयुतां ॥ पीतांबरधरं देवं चंद्रार्धकृतशेखरं ॥ करेणाधः सुधापूर्णं कलशं दक्षिणेनतु ॥ वरदं चाभयं वामेनाश्लिष्यचतनुप्रियां ” याप्रमाणें ध्यान करून पूजा करावी. पूजामंत्र—“गौरीहर महेशान सर्वमंगलदायक ॥ पूजा गृहाण देवेश सर्वदा मंगलं कुरु” याप्रमाणें पूजा करावी. नंतर कन्येची उंची असेल त्या प्रमाणें सत्तावीस सुतांची वात करून तिचा दीप लावून सुवासिनी, ब्राह्मण यांला भोजन घालावें. याप्रमाणें गौरीहरांची पूजा सांगितली.

मधुपर्काचा विधि–पंचवीस दर्भ घेउन त्यांची वेणी करून शेवटीं गांठ दिलेला, व लांब आहेत अग्रे ज्यांचीं असा विष्टर करावा, “कन्यादाता भिन्नशाखी असला तथापि वराची जी शाखा त्या शाखेच्या गृहसूत्रामध्यें जसा विधि सांगितला असेल तसा मधुपर्क करावा.” दहीं व मध मिश्र करणें त्याला मधुपर्क असें ह्मणतात. त्यामध्यें दहीं न मिळेल तर दूध किंवा उदक घ्यावें. मध न मिळेल तर घृत अथवा गूळ हा प्रतिनिधि जाणावा. “गृहागतं स्नातकं वरं मधुपर्केणार्हयिष्ये,” याप्रमाणें मधुपर्काचा संकल्प करावा. वराचा दुसरा विवाह असेल तर संकल्पांत ‘स्नातक’ ह्या पदाचा लोप करावा. तदनंतर जसें गृहसूत्र असेल तदनुसार मधुपर्काचा प्रयोग जाणावा. याप्रमाणें गुरु, श्रेष्ठ ब्राह्मण, राजा यांतून कोणी आपल्या घरीं आले असतां त्यांची, व यज्ञामध्यें वरलेले ऋत्विज यांचीहि मधुपर्कानें पूजा करावी. ऋत्विज इत्यादिकांचा मधुपर्क करावयाचा तो त्यांची जी शाखा तदनुसारच करावा, दात्याच्या शाखेनें करूं नये. जयंत ग्रंथकार तर, सर्वत्र यजमानाच्या शाखेंकरूनच मधुपर्क करावा असें सांगतो. ह्या मधुपर्क पूजे मध्यें गंध, पुष्प, धूप, दीपपर्यंत पूजा झाल्यानंतर उडदाच्या डाळीचे लाडू इत्यादिक उपहार वराला भक्षणार्थ द्यावा. याप्रमाणें मधुपर्क केल्यानंतर किंवा त्याच्या पूर्वी, भोजन केलेला अशाच वराला जो दाता उपोषित होत्साता त्यानें कन्या द्यावी.

लग्नघटिस्थापन—दहा पळें वजन तांबें घेऊन त्याचें सहा अंगुळें उंच व बारा अंगुळें विस्तृत असें घटियंत्र करावें असें निर्णयसिंधूंत सांगितलें आहे. द्वादशार्द्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरंगुलैः॥स्वर्णमाषैःकृतच्छिद्रंयावत्प्रस्थजलप्लुतं” असें तर श्रीमद्भागवतांत तृतीयस्कंधीं सांगितलें. याचा अर्थ–ऐंशी गुंजा ह्मणजे एक कर्ष, यालाच सुवर्ण असी संज्ञा आहे. चार

कर्ष ह्मणजे एक पल, या मानानें सहा पळें वजन तांबें घेऊन त्याची घटिका करावी, आणि वीस गुंजा सोन्याची शलाका चार अंगुळें लांबीची करून त्या शलाकेनें घटिकेच्या मूळाला छिद्र पाडावें. नंतर त्या छिद्रानें त्या घटिकापात्रांत एक प्रस्थपरिमित उदक शिरतें, तें एक प्रस्थपरिमित उदक भरल्यानें तें घटिकापात्र उदकांत बुडतें, तें पात्र एक घटिकालाचें प्रमाण आहे. त्यामध्यें प्रस्थाचें प्रमाण तर, सोळा पळें ह्मणजे एक प्रस्थ होतो. कारण "चार सुवर्णें ह्मणजे एक पल, चार पलें ह्मणजे एक कुडव, चार कुडव ह्मणजे एक प्रस्थ, चार प्रस्थ ह्मणजे एक आढक, चार आढक ह्मणजे एक द्रोण, चार द्रोण ह्मणजे एक खारिका" असें वचन आहे. दुसऱ्या ग्रंथांत चार मुठी ह्मणजे एक कुडव, चार कुडव ह्मणजे एक प्रस्थ, असें सांगितलें आहे. कोणी ग्रंथकार, साठ वेळ गुरु अक्षर उच्चारावयास जो काळ लागतो तो काळ पलसंज्ञक होय आणि साठ पळें ह्मणजे एक घटिका असें ह्मणतात. अशा प्रमाणानें केलेली ती घटिका, सूर्यमंडलाचा अर्धा उदय किंवा अर्धास्त झाला असतां उदकानें भरलेल्या तांब्याच्या किंवा मातीच्या पात्रांत ठेवावी. त्याविषयीं मंत्र—"मुख्यं त्वमसि मंत्राणां ब्रह्मणा निर्मितंपुरा ॥ भव भावाय दंपत्योः कालसाधनकारण" ह्या मंत्रेंकरून, गणपति, वरुण यांची पूजा पूर्वी करून घटिकेची स्थापना करावी. याप्रमाणें स्थापन केलेली घटिका आग्नेय, दक्षिण, नैर्ऋत्य आणि वायव्य ह्या दिशांकडे गेली असतां ती शुभ नाहीं. मध्यभागीं व अन्य दिशेस गेली असतां शुभ होय, याप्रमाणें आग्नेय इत्यादिक पांच दिशांचे ठायीं पूर्ण झाली असतां शुभ नाहीं. याप्रमाणें घटिका निर्णय सांगितला.

यानंतर ज्योतिषी यानें सांगितलेल्या शुभसमयीं, एक हात मध्यें जागा सोडून पूर्वेकडे एक व पश्चिमेकडे एक अशा तांदुळाच्या दोन राशि करून पूर्वेकडच्या राशीवर पश्चिमाभिमुख वर, व पश्चिमेकडच्या राशीवर पूर्वाभिमुख कन्या, याप्रमाणें वधुवरांला उभें करून त्या दोघांच्या मध्यें, कुंकुमादिकानें काढलेलें जें स्वस्तिक तेणेंकरून चिन्हित असून उत्तर दिशेकडे दशा केलेला असा अंतःपट धरावा. कन्या व वर यांचा पिता इत्यादिकानें ज्योतिषी याची पूजा करून ज्योतिषी यानें दिलेल्या अक्षता फलसहित, कन्या वरांच्या ओंजळींत घालाव्या. हातामध्यें अक्षता घेतलेले कन्यावर अंतःपटावरचें स्वस्तिक पाहात होत्साते "अमुक देवतायैनमः" असें आपापल्या कुलदेवतेचें ध्यान करीत त्यांनीं उभें राहावें. मंगळाष्टकें ह्मटल्यानंतर ज्योतिषी यानें आपण सांगितलेला जो मुहूर्त तत्समयीं "तदेवलग्नं०"हें वाक्य पठण करून "सुमुहूर्तमस्तु ओंप्रतिष्ठ" असें ह्मटल्यानंतर अंतःपट उत्तर दिशेकडे ध्यावा. तदनंतर कन्यावरांनीं परस्परांच्या मस्तकावर अक्षता टाकाव्या व

परस्परांला अवलोकन करावें. वरानें वधूच्या भ्रुकुटीच्या मध्यभागीं दर्भाच्या अग्रानें "ओंभूर्भुवःस्वः" ह्या मंत्रेंकरून रेषा करून दर्भ टाकून उदकाला स्पर्श करावा. वैदिक ब्राह्मणांनीं पठण करावयाचीं जीं ब्राह्मणाच्या खंडांतील वाक्यें त्यांच्या शेवटीं ह्मणजे प्रत्येक वाक्याच्या शेवटीं पूर्वी कन्येनें वराच्या मस्तकावर अक्षता घालाव्या, नंतर वरानें कन्येच्या मस्तकावर अक्षता घालाव्या, याप्रमाणें प्रत्येक वाक्याचे अंतीं वधूवरांनीं परस्परांवर अक्षता घालाव्या. तदनंतर वराला पश्चिमाभिमुख व कन्येला पूर्वाभिमुख करून वधूवरांच्या दक्षिणदिशेस दाता सपत्निक बसून वरदत्त अलंकारादिकांनीं विरहित, नवीन वस्त्र व आपण द्यावयाचे अलंकार यांहींकरून मात्र युक्त, कनकानें युक्त आहे अंजलि जीचा असी, व वराची पूजा करून शेष राहिलेलें गंध तेणेंकरून लिप्त आहेत हस्त व पाय जीचे अशा प्रकारची कन्या द्यावी. दाता दर्भपाणि होत्साता त्यानें देशकालांचा उच्चार करून कन्यादानाचा संकल्प करावा. तो असाः--"अमुक प्रवरामुक गोत्रामुकशर्माहं ममसमस्तपितॄणां निरतिशयानंदब्रह्मलोकावाप्त्यादि कन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तये अनेन वरेणास्यां कन्यायामुत्पादयिष्यमाणसंतत्या द्वादशावरान् द्वादशपरान् पुरुषांश्च पवित्रीकर्तुमात्मनश्च श्रीलक्ष्मीनारायण प्रीतये ब्राह्मविवाहविधिना कन्यादानं करिष्ये" असा संकल्प करून दर्भ व अक्षता यांहीं युक्त उदक सोडावें. नंतर उठून कन्येला घेऊन "कन्यां कनकसंपन्नां कनकाभरणैर्युतां ॥ दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ॥ विश्वंभरः सर्वभूतः साक्षिण्यः सर्वदेवतः ॥ इमां कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां तारणायच" हे मंत्र ह्मणून, कांस्यपात्रामध्यें कन्येच्या अंजलीवर वराची अंजली ठेवून उजव्या बाजूला उभी राहिलेली जी स्त्री तिनें संतत करावयाची असी शुद्धोदकधारा ती हिरण्ययुक्त असा जो वराचा हस्त त्यावर पाडावी. नंतर, "कन्या तारयतु ॥ पुण्यं वर्द्धयतु ॥ शांतिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु पुण्याहं भवंतो ब्रुवंतु" इत्यादिक चार वाक्यें उच्चारल्या नंतर, "अमुकप्रवरामुक गोत्रोमुकशर्माहं मम समस्तेत्यादिप्रीतये" एथपर्यंत वाक्य ह्मणून "अमुकप्रवरोपेतामुकगोत्रायामुकशर्मणःप्रपौत्रायामुकशर्मणः पौत्रायामुकशर्मणः पुत्रायामुकशर्मणे श्रीधररूपिणे वराय ॥ अमुकप्रवरामुकगोत्रामुकशर्मणःप्रपौत्रीं अमुकशर्मणः पौत्रीं अमुकशर्मणः मम पुत्रीं अमुकनाम्नीं कन्यां श्रीरूपिणीं प्रजापतिदैवत्यां प्रजोत्पादनार्थं तुभ्य महंसंप्रददे" असें वाक्य ह्मणून सहिरण्य हस्तावर अक्षतासहवर्तमान उदक सोडावें, आणि "प्रजापतिःप्रीयतां कन्यां प्रतिगृण्हातु भवान्" असें ह्मणावें. याप्रमाणें तीन वेळ "कन्या तारयतु" इत्यादिक पूर्वोक्त प्रकारानें कन्यादान करावें. नंतर वरानें "ओंस्वस्ति" असें ह्मणून कन्येच्या उजव्या खांद्याला स्पर्श करून, "कइदं कस्माअदात्० पृथिवी प्रति-

गृण्हातु" हा मंत्र तीन वेळ ह्मणून "धर्मप्रजासिद्ध्यर्थं प्रतिगृण्हामि" असें वाक्य बोलावें. नंतर दात्यानें "गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषितां ॥ गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्रसमाश्रय ॥ कन्ये ममाग्रतो भूया: कन्ये मे देवि पार्श्वयो: ॥ कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्व द्दानान्मोक्षमाप्नुयां ॥ मम वंशकुले जाता पालिता वत्सराष्टकं ॥ तुभ्यं विप्र मया दत्ता पुत्र पौत्रप्रवर्द्धिनी ॥ धर्मेचार्येच कामेच नातिचरितव्या त्वयेयं." अशीं वाक्यें ह्मटल्यानंतर वरानें "नातिचरामि" असें वाक्य ह्मणावें. नंतर दात्यानें बसून कन्यादान सांगतेकरितां वराला सुवर्णदक्षिणा द्यावी, व दक्षिणा देण्याचें वाक्य ह्मणावें, तें असें–"कन्यादानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं इदं सुवर्णं अग्निदैवत्यं दक्षिणात्वेनसंप्रददे" असें वाक्य ह्मणून सुवर्णदक्षिणा द्यावी. नंतर वरानें "ओं स्वस्ती" असें ह्मणून दक्षिणा घ्यावी. तदनंतर भोजनाचीं पात्रें (ताटें वाट्या इ०) व उदकपात्रें यांचीं दानें करावीं. पितामह कन्यादान करणाराअसेल तर दानवाक्यामध्यें 'पौत्रीं' ह्या पदाच्या पूर्वीं 'मम' असा उच्चार करावा. 'पुत्रीं' ह्या पदाच्या पूर्वीं 'मम' असा उच्चार करूं नये. कन्यादान करणारा भ्राता इत्यादिक असेल तर त्यानें तीन पुरुषांचा उच्चारच करावा 'मम' असा उच्चार कोठेंहि करूंनये. प्रपितामह कर्ता असेल तर त्यानें 'प्रपौत्रीं' ह्या पदाच्या पूर्वीं 'मम' असा उच्चार करावा. मातुळ इत्यादिक किंवा अन्य कोणीं कन्यादाता असल्यास त्यानें आपल्या विशेषणानें स्वकीय गोत्राचा उच्चार करून "अमुकशर्मण: समस्तपितृणां" असें कन्येच्या पित्याचें नांव षष्ठीविभक्त्यंत उच्चारून कन्येच्या विशेषणासहित तिच्या पित्याचें गोत्र इत्यादिक उच्चारावें 'ममवंशकुलेजाता' ह्या स्थळीं 'मम' ह्या स्थानीं कन्येच्या पित्याचे नामाचा उच्चार करावा. दत्तककन्येचें दान असेल तर 'ममवंशकुले जाता' ह्या स्थानी 'ममवंशकुलेदत्ता' असा ऊह करावा.

यानंतर कन्यादानाच्या अंगत्वानें जीं गाई इत्यादिक दानें त्यांचे मंत्र सांगतों—गोदानाचा मंत्र—"यज्ञसाधनभूताया विश्वस्याघौघनाशिनी ॥ विश्वरूपधरोदेव:प्रीयता मनया गवा." आंगठ्या जोडवीं इत्यादिकांचा मंत्र—"हिरण्यगर्भसंभूतं सुवर्णंचांगुलीयकं सर्वप्रदंप्रयच्छामि प्रीणातुकमलापति:" कुंडलांचा मंत्र—"क्षीरोदमथनेपूर्वमुद्धृतंकुंडलद्वयं ॥ श्रियासहसमुद्भूतं ददेश्री:प्रीयतामिति ." कडीं तोडे यांचा मंत्र—"कांचनं हस्तवलयं रूपकांतिसुखप्रदं ॥ विभूषणं प्रदास्यामि विभूषयतु मे सदा." तांब्याच्या उदकपात्रांचा मंत्र—"परापवादपैशून्या दभक्ष्यस्यच भक्षणात् ॥ उत्पन्नपापं दानेन ताम्रपात्रस्य नश्यतु." भोजनासाठीं जें कांस्यपात्र त्याचा मंत्र—"यानियापानि काम्यानि कामोत्थानि कृतानिच ॥ कांस्यपात्रप्रदानेन तानिनश्यंतुमेसदा." उदकाकरितां व भोजनाकरितां

रुप्याचीं पात्रें द्यावयाचीं त्यांचा मंत्र — "अगम्यागमनंचैव परदाराभिमर्शनं ॥ रौप्यपात्रप्रदानेन तानिनश्यंतुमेसदा." तांबुलाचा मंत्र — "पुरितंपूगपूगेन नागवल्लीदलान्वितं॥ पूर्णेनचूर्णपात्रेण कर्पूरपिष्टकेनच ॥ सपूगखंडनंदिव्यं गंधर्वाप्सरसांप्रियं ॥ ददेदेवानिरातंकं त्वत्प्रसादात्कुरुष्वमां." याप्रमाणें दासी, छत्र, हस्ती, अश्व, भूमि, सुवर्णपात्रें, पुस्तक, शय्या, गृह, रौप्य, वृषभ यांच्या दानाचे मंत्र कौस्तुभांत पहावे.

अंतःपट धरणें इत्यादिकांपासून कन्यादाना पर्यंत कृत्य, कितीएक जन अग्निस्थापन केल्या नंतर करितात, कितीएक पूर्वांगहोम झाल्यानंतर करितात, कोणी आज्यसंस्कार झाल्या नंतर करितात, या प्रमाणें अनेक पक्ष आहेत त्या विषयीं आपापल्या गृह्यसूत्रांत जसें सांगितलें असेल तदनुसार व जसा ज्याचा आचार असेल तदनुरूप व्यवस्था जाणावी. तदनंतर वधूवरांवर अभिषेक करावा. त्या नंतर कंकणबंधन करावें, अक्षतारोपण, वधूवरांनीं परस्परांला तिलक करणें, परस्परांनीं गळ्यांत माळा बांधणें, अष्टपुत्री, कंचुकी, मंगळसूत्र इत्यादिक वरानें वधूला देणें, गणपतिपूजन, लाडू बांधणें, आंगावरचे वस्त्रांचे शेवटास गांठ देणें, लक्ष्मी इत्यादिकांची पूजा इत्यादिक करणें, या प्रमाणें ऋक्शाखी यांच्या कन्यादानाचा अनुक्रम बहुधा असा आहे व इतरशाखी यांचा अनुक्रम त्यांच्या त्यांच्या गृह्यसूत्राप्रमाणें जाणावा.

विवाह होमाचा विधि—वधूवरांनीं पूर्वीं सांगितलेल्या लक्षणांनीं युक्त अशा वेदीवर मंत्रघोषानें आरोहण करून वरानें आपल्या आसनावर बसून वधूला आपल्या दक्षिण भागीं बसवून देशकालांचा उच्चार करून संकल्प करावा. तो असा "प्रतिगृहीतायामस्यां वध्वां भार्यात्व सिद्धये विवाह होमंकरिष्ये" असा संकल्प जसें गृह्यसुत्र असेल तदनुसार विवाह होम करावा. त्या वेळेपासून विवाहाग्नि रक्षण करून ठेवावा. रक्षण केलेला अग्नि चतुर्थीकर्मपर्यंत असावा. तो अग्नि गृहप्रवेशनीय होमाच्या पूर्वीं नष्ट होईल तर पुनः विवाहहोम करावा. गृहप्रवेशनीय होम झाल्यानंतर जाईल तर दोनाहि होम पुनः करावे. बारा दिवसपर्यंत गृह्याग्नि नष्ट झाला असतां वृत्तीमध्यें सांगितलेली "अयाश्चा०" ही घृताची आहुति द्यावी, असा सार्वत्रिक निर्णय आहे यास्तव त्याचा आश्रय करून त्या स्थलींहि "अयाश्चा०" ही आहुतिच द्यावी असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात.

गृह प्रवेशनीय होम—वर वधूसहवर्तमान आपल्या गृहाप्रत गेल्यानंतर वरानें स्वगृहीं गृहप्रवेशनीय होम करावा असें सांगितलें आहे, तथापि शिष्ट सासऱ्याच्या घरींच करितात. तो विवाहहोम मध्यरात्रीनंतर झाला असतां दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालीं तिथि, वार इत्या-

दिकांचा उच्चार करून " ममामेर्गृह्याग्नित्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृहप्रवेशनीयाख्यं होमं करिष्ये " असा संकल्प करावा. मध्यरात्रीच्या पूर्वी विवाहहोम झाला असतां विवाहहोमानंतर तत्कालींच पुनः तिथि, वार इत्यादिकांचा उच्चार करून संकल्प करून रात्री मध्येंहि गृहप्रवेशनीय होम केला असतां दोष नाहीं. विवाहहोम व गृहप्रवेशनीय होम यांचें एकतंत्रानें जें अनुष्ठान करितात तें योग्य नाहीं. आश्वलायन, तैत्तिरीयशाखी इत्यादिक यांच्या गृह्याग्नीची सिद्धि होणें ती गृहप्रवेशनीय होम झाल्यानंतर व विवाहाग्नीपासूनच होते. तैत्तिरीय, कात्यायन इत्यादिक शाखी यांच्या पुनराधानाविषयीं दुसरा प्रकार आहे, जर रात्रीचे ठायीं सहा घटिकांमध्यें अग्नि उत्पन्न होईल तर गृहप्रवेशनीय होम झाला नसेल तथापि व्यतीपात इत्यादिक कुयोगांचा संभव असला तरी तत्कालींच औपासन होमाचा आरंभ करावा. सहा घटिकांनतर अग्नि उत्पन्न होईल तर दुसऱ्या दिवसीं सायंकाली औपासन होमाचा आरंभ करावा. तो असा—सायंसंध्या करून विवाहाग्नि प्रदीप्त करून प्राणायाम करून देशकालांचा उच्चार करून संकल्प करावा. तो असा—" अस्मिन् विवाहाग्नौ यथोक्तकाले श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं यावज्जीवमुपासनं करिष्ये " असा संकल्प करून पुनः देशकालांचा उच्चार करून "श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सायंप्रातरौपासनहोमौ करिष्ये ॥ तत्रेदानीं सायमौपासनहोमं करिष्ये" असा संकल्प करावा. प्रातःकालीं संकल्प करणें तो तर, "पूर्वसंकल्पितप्रातरौपासनहोमं करिष्ये," असा संकल्प करून होम करावा.

यानंतर त्रिरात्रपर्यंत वधू व वर हे ब्रह्मचारी, अलंकारयुक्त, भूमीवर निद्रा करणारे, क्षीरलवणरहित भोजन करणारे असे असावे.

यानंतर चवथ्या दिवसीं ऐरिणीदान करावयाचें तें—ऐरिणीदान वधूच्या उपोषित आईबापांनीं उपोषित जी वराची माता तिला द्यावें. वराची माता रजस्वला असतां ती शुद्ध होईपर्यंत प्रतीक्षा करण्याचा असंभव असेल तर तिचा मनामध्यें उद्देश करून ऐरिणीदान करावें. विवाह झाल्यानंतर देवकोत्थापनाच्या पूर्वी वधूमाता व वरमाता यांला रजोदर्शन होईल तर शुद्धि झाल्यानंतर पूर्वी सांगितलेली श्रीशांति करून देवकोत्थापन करावें, संकट असेल तर शुद्धीच्या पूर्वींहि शांति करून देवकोत्थापन करावें. मातुळ इत्यादिक अन्य कर्ता असून त्याची स्त्री रजस्वला होईल तर त्याचा निर्णय मौंजीप्रकरणीं सांगितला आहे. याप्रमाणें विवाह झाल्यानंतर आशौच प्राप्त होईल तर चतुर्थीकर्मपर्यंत प्राप्त झालेलें कर्म करण्याविषयीं दाता, वर आणि कन्या यांला आशौच नाहीं. आशौच गेल्या नंतर देवकोत्थापन करावें. आशौच गेल्यानंतर देवकोत्थापन करण्याचा संभव नसेल तर आशौच्यामध्येंच देवकोत्थापन करून आशौच धरावें. विवाह होण्याच्या

पूर्वी आशौच, रजोदोष हे प्राप्त झाले असतां त्यांचा निर्णय पूर्वी सांगितला आहे. चतुर्थीकर्म संबंधीं होम कौस्तुभांत सांगितला आहे. कित्तीएक ऋकूशाखी हा चतुर्थीकर्मसंबंधी होम करीत नाहीं. मंडपोद्वासनाचे दिवसाचा निर्णय, व मंडपोद्वासन होईपर्यंत कोणतीं कर्में करावीं, कोणतीं करूं नयेत यांचा निर्णय उपनयनप्रकरणीं सांगितला आहे तो तेथें पाहावा. "उत्सव समाप्त झाल्यानंतर; मंगलकार्य समाप्त झाल्यावर; सुहृद्, बांधव यांच्या अनुलक्षानें गमन करून; इष्टदेवतेची पूजा केल्या नंतर इतकीं कर्मे केलीं असतां स्नान करूं नये. मंगलकार्य झाल्यानंतर एक वर्षपर्यंत सचैल स्नान, तिलतर्पण, प्रेतामागून गमन, कुंभदान, अपूर्वतीर्थयात्रा, अपूर्व देवाचें दर्शन हीं कर्में करूं नयेत. विवाहादिक, व्रताचा प्रारंभ हीं केलीं असतील तर सहा महिनेपर्यंत जीर्णपात्रें टाकूं नयेत व घर झाडणें, सारवणें इत्यादिक करूं नये. पुत्राचा विवाह केल्यानंतर एक वर्ष पर्यंत व पुत्राची मौंजी झाल्यानंतर सहा महिने पर्यंत कर्त्यानें आपलें मुंडन करूं नये. चौलव्यतिरिक्त इतर संस्कार केला असतां एक मास पर्यंत, चौलसंस्कार केला असतां तीन मास पर्यंत पिंडदान, मृत्तिकास्नान, व तिलतर्पण हीं करूं नयेत. विवाह, मौंजी, चौल हे संस्कार झाल्यानंतर कर्त्यानें करून एकवर्ष, सहा महिने, तीन महिनेपर्यंत; व इतर नांदीश्राद्धयुक्त मंगल कार्य झाल्यानंतर एक महिना पर्यंत पिंडदान, तिलतर्पण हीं करूं नयेत असा जो हा निषेध सांगितला तो त्रिपुरुषसापिंडविषयकच जाणावा. या प्रमाणें मुंडनाचा निषेध तोहि त्रिपुरुषसपिंडविषयक आहे. मौंजी, विवाह हें मंगल होय अशा पक्षीं मौंजी केल्या नंतर मुंडन करूं नये. मौंजी ही मुंडनरूप आहे अशा पक्षीं तर मुंडनाचा निषेध नाहीं, म्हणजे मुंडन करण्याला दोष नाहीं. 'आपलें मुंडन करूं नये' असें जें सांगितलें तेणें करून कर्माच्या अंगत्वानें प्राप्त झालेलें मुंडन व [illegible] प्राप्त मुंडन यांचा निषेध प्राप्त होतो. ह्या मुंडनाच्या निषेधा विषयीं अपवाद—" [illegible] भास्करक्षेत्र, मातापितरांचा मृत दिवस, आधान, सोमयाग इत्यादिक, आणि द[illegible] हीं निमित्तें असतां क्षौर करावें." विवाहादिक केलेला असेल तथापि त्यानें महालय, गयाश्राद्ध, मातापितरांचें प्रतिसांवत्सरिक श्राद्ध, सपिंडी पर्यंत मृताची क्रिया, आणि षोडश मासिकश्राद्धें यांमध्यें पिंडदान, तिलतर्पण हीं करावीं. कोणी ग्रंथकार भ्राता, चुलता इत्यादिकांच्या प्रतिसांवत्सरिक श्राद्धामध्येंहि पिंडदान, तर्पण करावें असें सांगतात. या प्रमाणें पिंडपितृयज्ञ, अष्टका, अन्वष्टका, आणि पूर्वेद्युःश्राद्ध ह्या श्राद्धांमध्यें पिंडदानाचा निषेध नाहीं. दर्शश्राद्ध तर पिंडरहितच करावें, व यावरून ऋकूशाखी यांस दोहोंचा बरोबर प्रयोग नाहीं. याप्रमाणें मंडपोद्वासन झाल्या नंतर करावें कोणतें व न करावें कोणतें याचा निर्णय सांगितला.

वधूप्रवेश— विवाहा पासून सोळा दिवसपर्यंत सम दिवसीं, व पांचवा, सातवा, नववा ह्या विषम दिवसीं, रात्रौ, स्थिरलग्नीं, नूतनभिन्न गृहीं वधूप्रवेश शुभ होय. प्रथम दिवसींहि वधूप्रवेश करावा असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. प्रयोगरत्नग्रंथांत सहाव्या दिवसाचा निषेध सांगितला आहे परंतु त्याला प्रमाण नाहीं सोळा दिवसांमध्यें पूर्वी सांगितलेल्या दिवसीं प्रवेशास उक्त जीं नक्षत्र, तिथि, वार, गोचरस्थचंद्रबल इत्यादिक तीं जरी नसतील तथापि दोष नाहीं, व गुरुशुक्रांचे अस्तादिकांचाहि दोष नाहीं. "व्यतीपात, क्षयतिथि, ग्रहण, वैधृति, अमावास्या, संक्रांति आणि भद्रा इत्यादिक कुयोग असतील तर, प्राप्तकालकर्म जरी आहे तथापि तें करूं नये; ह्मणजे ज्या शुभकर्माचा जो दिवस त्या दिवसीं जर व्यतीपात इत्यादिक असेल तर त्या दिवसीं तें शुभकर्म करूं नये. पहिल्यानें नवीन वधूचा प्रवेश, व विवाहासाठीं गमन यां विषयीं प्रतिशुक्राचा दोष नाहीं. द्विरागमनाविषयींच संमुख शुक्राचा दोष आहे. सोळा दिवसांनंतर वधू प्रवेश करणें तो एक महिन्या पर्यंत विषम दिवसीं करावा, मासानंतर करणें तो विषम मासीं करावा, वर्षा नंतर करणें तो विषम वर्षी करावा, तो शुभ होय सोळा दिवसां नंतर सम दिवसीं, सममासीं, समवर्षी वधूप्रवेश केला असतां वैधव्यादिक दोष प्राप्त होतो. पांचव्या वर्षा नंतर वधूप्रवेशाविषयीं समविषमाचा विचार करण्याची गरज नाहीं. **सोळा दिवसां नंतर वधूप्रवेशाविषयीं नक्षत्रें**— अश्विनी, रोहिणी, मृग, पुष्य, मघा, उत्तरा, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा, हस्त, चित्रा, स्वाती, अनुराधा, मूळ, श्रवण, धनिष्ठा, आणि रेवती हीं नक्षत्रें वधूप्रवेशाविषयीं शुभ होत. चतुर्थी, नवमी, चतुर्दशी, पौर्णिमा, अमावास्या ह्या तिथि वर्ज्य करून इतर तिथि शुभ होत. रविवार व भौमवार हे वर्ज्य करून इतर वार शुभ होत. याप्रकारें नववधूचा प्रवेश सांगितला.

आतां द्विरागमन— द्विरागमना विषयीं माघ, फाल्गुन, वैशाख, शुक्लपक्ष, हे शुभ होत. अश्विनी, रोहिणी, पुनर्वसु, पुष्य, उत्तरा, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा, अनुराधा, ज्येष्ठा, हस्त, स्वाती, चित्रा, श्रवण, शततारका, ह्या नक्षत्रीं; चंद्र बुध, गुरु, ह्या वारीं; गुरुशुक्रांच्या अस्तादिकानें रहित अशा स्थिरलग्नादि शुभकालीं, द्वितीय वधूप्रवेश शुभ होय.

द्विरागमनाविषयीं अधिक मास, विष्णुशयनमास, सम वर्षे, आणि प्रतिशुक्रादि दोष हे वर्ज्य करावे. जर विवाहापासून सोळा दिवसांमध्यें द्विरागमन करणें असेल तर त्या विषयीं प्रतिशुक्रादिक दोष व अस्तादिक दोष नाहींत. "विवाहापासून सोळा दिव-

त्यांमध्यें अकराव्या दिवशीं व समदिवशीं द्विरागमन केलें असतां त्याविषयीं नक्षत्र, तिथि, योग, दिनशुद्धि इत्यादिकांचा विचार करण्याची गरज नाहीं." केवलांगिरस, केवल भृगु, भरद्वाज, वसिष्ठ, कश्यप, अत्रि, वत्स हीं ज्यांचीं गोत्रें आहेत त्यांना प्रतिशुक्रदोष नाहीं. रेवती, अश्विनी, भरणी व कृत्तिकांचा प्रथम चरण यांचेठायीं चंद्र असतां शुक्राला अंधत्व दोष असतो याकरितां प्रतिशुक्राचा दोष नाहीं. दुष्काळ, देशोपद्रव, विवाह, तीर्थयात्रा, एक नगर, एक ग्राम यांचेठायीं प्रतिशुक्रदोष नाहीं. याप्रमाणें द्विरागमनाचा निर्णय सांगितला.

विवाहापासून पहिल्या वर्षीं आषाढमासीं जर भर्त्याच्या गृहीं कन्या राहील तर भर्त्याची माता ह्मणजे स्वकीय सासू तिचा ती कन्या नाश करील. क्षयमासीं स्वशरीराचा ज्येष्ठमासीं वडील दिराचा, पौषमासीं सासऱ्याचा, अधिकमासीं पतीचा, चैत्रमासीं पित्याच्या गृहीं असेल तर पित्याचा नाश करील, यास्तव या मासीं त्या त्या गृहीं कन्येनें राहूं नये. सासू इत्यादिक नसतील तर भय नाहीं. याप्रमाणें प्रथम वर्षीं कन्येच्या राहण्याचा निर्णय सांगितला.

पुनर्विवाह—दुष्ट लग्न, यथोक्त ग्रह तारा नसणें, इतर दुष्ट योग इत्यादिक अशुभ काल अशा समयीं विवाह झाला असेल, अथवा आशौच प्राप्त झालें असून कूष्मांडी मंत्रानीं यथोक्त विधि केल्यावांचून आशौचांत विवाह झाला असेल तर त्याच वधूवरांचा सुमुहूर्तावर पुनः विवाह करावा. "मद्यपान करणारी, व्याधिष्ठ, प्रतारणा करणारी, वंध्या, अर्थनाश करणारी, अप्रियवाद करणारी, कन्या प्रसवणारी, आणि पतीचा द्वेष करणारी असी जी स्त्री ती अधिवेत्तव्या." अधिवेदन ह्मणजे दुसरी स्त्री करणें तें, ह्मणजे दुसरी स्त्री करावी हा फलितार्थ होय. "जिला संतति होत नसेल तिचा त्याग दहाव्या वर्षीं करावा. कन्या प्रसवणारी तिचा त्याग बाराव्या वर्षीं करावा. मृतवंध्येचा त्याग पंधराव्या वर्षीं, अप्रियवादिनीचा त्याग तात्कालिक करावा. एथें अप्रियवाद ह्मणजे व्यभिचार असा अर्थ जाणावा. कारण, कलीमध्यें बहुधा सर्वत्र ठिकाणीं प्रतिकूलभाषणरूप अप्रियवाद आहे. आज्ञेमध्यें वागणारी, गृहकृत्यामध्यें दक्ष, वीर पुत्राला प्रसवणारी, प्रिय भाषण करणारी, असी स्त्री असून तिचा त्याग करून उपभोगाकरितां दुसऱ्या स्त्रीशीं विवाह करील तर त्यानें पूर्वीच्या स्त्रियेला आपल्या संपत्तीचा तिसरा अंश द्यावा. दरिद्री असेल तर तिचें अन्नाच्छादनेंकरून पोषण करावें. मनु सांगतो—" अधिविन्ना ह्मणजे एका पुरुषानें विवाहित ज्या दोन स्त्रिया त्यांतील

पहिली स्त्री, ती रोषानें घरांतून जाईल तर तिला तत्काळ दुसऱ्या घरांत बंदोबस्तानें ठेवावी, अथवा आपल्या कुलसन्निध टाकावी, ह्मणजे कुळांतील श्रेष्ठ पुरुषांच्या स्वाधीन करावी." अग्नीची सेवा इत्यादिक धर्माचरण करणें तें ज्येष्ठ स्त्रियेबरोबर करावें, कनिष्ठ स्त्रियेबरोबर करूं नये. ज्येष्ठ स्त्रियेबरोबर धर्माचरण करावें ह्मणून जें सांगितलें तें, ज्येष्ठ स्त्री आज्ञा मान्य करणारी असेल तर असें समजावें. जर रागीट स्वभावाची असल्यामुळें पूर्वी समीप सांगितलेल्या मनुवाक्यंकरून ज्येष्ठ स्त्री कुलसन्निध टाकण्यास योग्य असी असेल अथवा अन्य गृहीं निरोध करून ठेवण्यास योग्य असेल तर कनिष्ठसहवर्तमानादि धर्माचें आचरण करावें. तसें न करील तर धर्माचा नाश प्राप्त होईल. तसीच वीरपुत्राची माता, आज्ञा संपादन करणारी, गृहकार्याविषयीं दक्ष, प्रियभाषिणी, आचरणानें शुद्ध असी कनिष्ठ स्त्री असेल तर ती धर्मकार्याविषयीं योजावी, ह्मणजे तिच्या सहवर्तमान धर्माचरण करावें, अशी माधवग्रंथांतील स्मृति आहे. दुसऱ्या विवाहसंबंधी होम करावयाचा तो पूर्वीच्या विवाहसंबंधी गृह्याग्निवरच करावा. पूर्वीचा विवाहसंबंधी अग्नि नसेल तर लौकिकाग्नीवर करावा. लौकिकाग्नीवर करणें ह्या पक्षीं दुसऱ्या विवाहाचें जें विवाहहोमादिक तेणेंकरून सिद्ध झालेला जो अग्नि तो गृह्याग्नि असल्यामुळें दोन गृह्याग्नींचा संसर्ग करावा.

दोन अग्नींचा संसर्ग **प्रयोग**—देशकालांचा उच्चार करून, "मम द्वाभ्यां भार्याभ्यां सह निष्पन्नगृह्याग्न्योः ताभ्यां सहाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं संसर्गं करिष्ये" असा संकल्प करून पुण्याहवाचन करावें. नंतर दक्षिण दिशेला एक स्थंडिल व उत्तर दिशेला दुसरें स्थंडिल याप्रमाणें दोन स्थंडिलें घालून दक्षिण स्थंडिलावर ज्येष्ठ स्त्रियेचा गृह्याग्नि व उत्तर स्थंडिलावर कनिष्ठ स्त्रियेचा गृह्याग्नि याप्रमाणें दोन अग्नि स्थापन करून ज्येष्ठ पत्नीनें अन्वारब्ध होतसातां त्यानें पहिल्या अग्नीवर, "अग्निद्वयसंसर्गार्थे प्रथमाग्निहोमकर्मणि देवता परिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये ॥ चक्षुषी आज्येनेत्यंते अग्निं नवभिराज्याहुतिभिः शेषेणेत्यादि" याप्रमाणें अन्वाधान करून चक्षुषीपर्यंत कर्म झाल्यावर प्रधानहोम करावा. त्याचे मंत्र—"अग्निमीळे इतिनवानांमधुच्छंदाअग्निर्गायत्री॥ अग्निद्वयसंसर्गार्थप्रथमाग्नौ प्रधानाज्यहोमेविनियोगः॥ अग्निमीळे०" इत्यादिक अशा नऊ ऋचांनीं प्रत्येक ऋचेनें स्रुवापात्रें करून घृताच्या नऊ आहुति हवन कराव्या, व 'अग्नयइदंनमम" असा सर्वत्र त्याग ह्मणावा. याप्रमाणें प्रधानहोम करून होमशेष समाप्त करून, "अयंतेयोनिः०" या मंत्रानें ज्येष्ठाग्नीचा समिधेवर समारोप करून "प्रत्यवरोह०" या मंत्रानें तो ज्येष्ठाग्नि दुसऱ्या अग्नीवर प्रत्यवरोह करावा, ह्मणजे अग्निसमारोप केलेली समिधा दुसऱ्या अग्नीमध्यें हवन करावी. नंतर अग्नीचें ध्यान करावें. नंतर दोन्ही स्त्रियांनीं अन्वारब्ध होतसातां त्यानें अन्वाधान करावें.

तें असें--"अग्निद्वयसंसर्गार्थे प्रथमसंसृष्टाद्वितीयाग्नौ विहित होमे देवतापरिग्रहार्थं मन्वाधानं करिष्ये ॥ आज्यभागांते अग्नि प्रधानं षड्वारमाज्येन शेषेणेत्या०" प्रोक्षणी, कुश, दर्वी, स्रुवा, प्रणीता, आज्यपात्र, इध्मा, बर्हि याप्रमाणें आठ पात्रें स्थापावीं. आज्यभागपर्यंत कर्म झाल्यावर दर्वीपात्रामध्यें स्रुवापात्रेंकरून चार वेळ आज्य घेऊन दोन्ही पत्नीनीं अन्वारब्ध होत्साता होम करावा. होमाचे मंत्र "अग्नावग्निरित्यस्य हिरण्यगर्भोग्निरष्टी ॥ अग्निद्वयसंसर्गार्थे संसृष्टाग्नौ प्रधानाज्यहोमे विनियोगः ॥ अग्नावग्निश्चरतिप्रविष्ट ऋषीणांपुत्रो-अधिराजएषः ॥ तस्मैजुहोमिहविषाघृतेन मादेवानांमोमुहद्भागधेयं स्वाहा" याप्रमाणें आहुति देऊन "अग्नयइदंनमम "असा त्याग म्हणावा. याप्रमाणें पुढेंहि जाणावें. प्रत्येक आहुतिसमयीं दर्वीपात्रांत चार वेळ घृत घेणें, विनियोग करणें व त्यागाचा उच्चार करणें हें सर्व पूर्वीप्रमाणें पुढेंहि करावें. पुढच्या आहुतींचे मंत्र--"अग्निनाग्निर्मेधातिथिः काण्वोग्नि-र्गायत्री ॥ अग्निनाग्निःसमि०॥ अस्तीदामिति तिसृणांविश्वामित्रोग्निरनुष्टुप् ॥ अंत्येत्रिष्टुभौ ॥ अस्तीदमधि० ॥ अरण्यो०॥ उत्तानाया० ॥पाहिनो अग्नइत्यस्य भर्गः प्रगाथोग्निर्बृहती ॥ पाहिनो०भिर्वसो०"याप्रमाणें प्रधानहोम करून होमशेष समाप्त करून अग्निहोत्री ब्राह्मणाला दोन गोप्रदानें करून ब्राह्मणांला भोजन घालावें. याप्रमाणें दोन अग्नींचा संसर्ग-प्रयोग सांगितला.

"दोन स्त्रियांतून एक जर मृत होईल तर त्या संसर्गाग्नीकरूनच तिचें दहन करून गृहस्थाश्रमी यानें दुसऱ्या स्त्रियेसहवर्तमान आधानविधीकरून अग्नि उत्पन्न करून तो धारण करावा."

दुसऱ्या इत्यादिक विवाहाचा काल--"वरानें पुनःविवाह करणें तो स्त्रियेच्या मृतदिवसा-पासून विषम वर्षीं करावा तो शुभ होय. समवर्षीं केला असतां मृत्युदायक होतो." [illegible] असेल तर महारुद्राचा अभिषेक किंवा मृत्युंजयमंत्राचा जप करून विवाह [illegible] वाटतें. "तिसरी मनुष्यकन्या वरूं नये, वरिली असतां ती मृत होईल, [illegible] होईल यास्तव तिसऱ्या विवाहाचे ठिकाणीं रुई बरोबर विवाह करावा.

अर्कविवाह—कर्त्यानें रविवारीं किंवा शनवारीं अथवा हस्तनक्षत्रीं, [illegible] कोणत्या एका शुभदिवसीं पुष्पफलांनीं युक्त असा अर्कवृक्ष पाहून त्या वृक्षाच्या [illegible] जाऊन अर्ककन्यादान करणारा आचार्य वरून आरक्त गंधादिकानें भूषित होत्साता देश-कालांचा उच्चार करून संकल्प करावा. तो असा—"ममतृतीयमानुषीविवाहजन्यदोष परिहारार्थं तृतीयमर्कविवाहं करिष्ये." असा संकल्प करून आचार्याला वरून नांदीश्राद्धा-पर्यंत कर्म करावें. दात्यानें मधुपर्क, यज्ञोपवीत, वस्त्रें, गंध, पुष्पमाळा इत्यादिक उपचा-

रांनी वराची पूजा करावी. नंतर अर्कवृक्षाच्या पुढें बसून प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचा मंत्र---"त्रिलोकवासिन् सप्ताश्व छायया सहितो रवे ॥ तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु" असी प्रार्थना करून छायायुक्त रवीचें अर्काचे ठायीं ध्यान करून अब्लिंग ह्मणजे समुद्रज्येष्ठा इ० यानें अभिषेक करून वस्त्रादिक उपचारांनीं "आकृष्णेने०" ह्या मंत्रेकरून पूजा करून श्वेत वस्त्र, व सूत यांहींकरून वृक्षाला वेष्टन करून गुडोदन निवेदन करून तांबूल द्यावें. नंतर, "ममप्रीतिकरायेयं मयासृष्टापुरातनी ॥ अर्कजाब्रह्मणासृष्टाद्यास्मान्सं प्रतिरक्षतु," या मंत्रानें अर्कवृक्षाला प्रदक्षिणा करून पुन: "नमस्ते मंगले देवि नम:सवितुरात्मजे ॥ त्राहिमां कृपया देवि पत्नीत्वं मइहागता ॥ अर्कत्वं ब्रह्मणा सृष्ट: सर्वप्राणिहिताय च ॥ वृक्षाणामधिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धन ॥ तृतीयोद्वाहजं पापं मृत्युंचाशुविनाशय,", या मंत्रांनीं प्रदक्षिणा करावी. मग अंत:पटधारणापासून कन्यादानपर्यंत विधि करून कन्यादात्यानें "आदित्यस्यप्रपौत्रीं सवितु:पौत्रीं अर्कस्यपुत्रींकाश्यपगोत्रामर्ककन्याममुकगोत्रायवरायतुभ्यंसंप्रददे ॥ अर्ककन्यामिमांविप्र यथाशक्तिविभूषितां ॥ गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय," या मंत्रानें अर्ककन्या द्यावी. नंतर दक्षिणा देऊन गायत्रीमंत्रानें अर्क व वर यांला सूत्राचें वेष्टन करून त्या सूत्रानें "बृहत्साम०" या मंत्रानें अर्कवृक्ष व वर यांला कंकण बांधून अर्कवृक्षाच्या चार दिशांचेठायीं चार कलश मांडून त्या प्रतिकलशावर नाम मंत्रानें विष्णूची षोडशोपचार पूजा करून अर्कवृक्षाच्या उत्तरेस अर्कपत्नीनें अन्वारब्ध होत्साता वर यानें, "अस्या:सम्यक् भार्यात्वसिद्धये पाणिग्रहहोमं करिष्ये," असा संकल्प करून अन्वाधान करावें. तें असें—"आघारदेवते आज्येनेत्यंते बृहस्पतिं अग्निं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिंचाज्यद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतं," याप्रमाणें अन्वाधान करून आघारांत कर्म करून प्रधानहोम करावा. नंतर "संगोभिरित्यस्यांगिरसो बृहस्पतिस्त्रिष्टुप् ॥ आज्यहोमेवि-नियोग: ॥ संगोभिरांगिरसो० ॥ बृहस्पतय इदंनमम ॥ यस्मैत्वेति वामदेवोग्निस्त्रिष्टुप् ॥यस्मै त्वां काम कामाय वयं सम्राड्यजामहे ॥ तमस्मभ्यं कामं दत्वा थेदं त्वं घृतं पिब स्वाहा ॥ अग्नय इदं०" या मंत्रांनीं होम करून नंतर व्यस्तसमस्तव्याहृतिमंत्रांनीं होम करून होम शेष समाप्त करून, "मयाकृतमिदं कर्म स्थावरेषु जरायुणा ॥ अर्कापत्यानि नो देहि तत्सर्वं क्षंतु मर्हसि" या मंत्रानें प्रार्थना करून शांतिसूक्तांचा पाठ केल्यानंतर दोन गाई आचार्याला देऊन आपण धारण केलेलीं वस्त्रें आचार्याला देऊन दुसरीं वस्त्रें धारण करावीं. दहा अथवा तीन ब्राह्मणांला भोजन द्यावें. याप्रमाणें अर्कविवाह सांगितला.

श्रीमन्नाथांघ्रिकमलंदीनानाथदयार्णवं
स्मारंस्मारंकामपूरमान्हिकाचरणंब्रुवे ॥

अर्थ—दीन, अनाथ यां विषयीं दयासागर भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करणारें असें जें श्रीमान् लक्ष्मीपतीचें चरणकमल त्याचें वारंवार स्मरण करून आन्हिक आचार सांगतों.

प्रथमोक्तोबव्हृचानांप्रकार:सतुयाजुषै:
ग्राह्योयत्रस्वसूत्रोक्तोविशेष:स्यन्नबाधक: ॥

अर्थ—ऋक्शाखी यांचा पूर्वीं जो निर्णय सांगितला त्याला आपल्या सूत्रामध्यें सांगितलेला विशेष निर्णय बाधक नसेल तर तो यजु:शाखी यांनीं घ्यावा.

ब्राह्ममुहूर्तीं ह्मणजे रात्रीच्या चवथ्या प्रहरीं उठून श्रीविष्णूचें स्मरण करून गजेंद्रमोक्षादिक स्तोत्रांचा पाठ करून इष्ट देवतादिकांचें स्मरण करावें. नंतर भूमीची प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचा मंत्र—" समुद्रवसनेदेवि पर्वतस्तनमंडिते ॥ विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे " या प्रमाणें प्रार्थना करून गाई इत्यादिक मंगल पदार्थांचें दर्शन घ्यावें.

मूत्रपुरीषोत्सर्गादिविधि— भूमीवर तृण इत्यादिक हांतरून मस्तकाला वस्त्र गुंडाळून यज्ञोपवीत कंठलंबित, किंवा पृष्ठभागीं अथवा कानावर ठेवून नासिकेवर आच्छादन करून दिवसा व दोहों संधिकालीं उत्तराभिमुख आणि रात्रीं दक्षिणाभिमुख,मौनी,पायांत जोडा न घातलेला, बसलेला असा होत्साता मूत्रपुरीषोत्सर्ग करावा. कंठलंबित केल्यावांचूनच यज्ञोपवीत कानावर धारण करणें हा अनाचार होय. मार्ग, जल, देवालय संबंधी स्थळ, नदीचें तीर इत्यादिक स्थलीं मलोत्सर्ग करूं नये. अधिक जागा असल्यास मूत्रोत्सर्ग करणें तो तलाव इत्यादिक जलाशयापासून बारा किंवा सोळा हात जागा सोडून करावा. मलोत्सर्ग करणें तो, मूत्रोत्सर्गाच्या चतुर्गुणित जागा सोडून करावा. सूर्याच्या संमुख मलोत्सर्ग केला असतां व स्वकीय मल अवलोकन केला असतां सूर्य किंवा गाई यांचें दर्शन घ्यावें. तदनंतर शिश्न हातांत धरलें होत्साता उठून शुद्धि करावी. मूत्रोत्सर्गाचे ठायीं शुद्ध मृत्तिका घेऊन लिंगास एक वेळ,डाव्या हातात तीनवेळ आणि उभय हातांस दोन वेळ याप्रमाणें मृत्तिका लावून तितक्या वेळ उदकानें प्रक्षालन करावें. "रेतस्खलन झालें असतां मूत्राच्या द्विगुण, मैथुनाचे ठायीं त्रिगुण शुद्धि करावी असें सांगितलें आहे." मलोत्सर्गाविषयीं शुद्धि—"लिंगास एक वेळ, गुदद्वारास तीन वेळ, डाव्या हातास दहा वेळ, व दोहों हातांस सात वेळ, पायांला सात सात वेळ किंवा तीन वेळ याप्रमाणें मृत्तिका लावावी. प्रत्येक मृत्तिका लावल्यावर उदकानें प्रक्षा-

लन करावें. गृहस्थाश्रमी याला जें शौच सांगितलें त्याच्या द्विगुण ब्रह्मचारी यानें करावें, व चतुर्गुणित संन्यासी यांनीं करावें, याप्रमाणें मृत्तिका व जल यांहींकरून शुद्धि करावी. दिवसा जो शुद्धीचा प्रकार सांगितला त्याच्या अर्ध्याभागानें रात्रौ शुद्धि जाणावी. रात्रीच्या अर्ध्याभागानें रोगी यानें शौच करावें. रोगी याच्या अर्ध्याभागानें शूद्र, स्त्रिया व बालकें यांस शुद्धि सांगितली आहे." पूर्वी मृत्तिका इत्यादिकांची जी संख्या सांगितली त्याप्रमाणें शौच करून जर मल, दुर्गंध दूर न होतील तर जितक्यावेळ आणखी मृत्तिका लावणें अवश्य वाटेल तितक्या वेळ लावून मल व दुर्गंध दूर होतील अशी शुद्धि करावी. शौचा विषयीं मृत्तिका घेणें ती ओल्या आवळयाच्या परिमाणाची असावी. जल न मिळाल्या कारणानें शुद्धि करण्यास विलंब होईल तर सचैल स्नान करावें. यथोक्त शौच न केलें असतां, गायत्रीमंत्राचा आठशें जप करून तीन प्राणायाम करावे. या नंतर चूळ भरून टाकणें ते—केवल मूत्र केलें असतां चार, मलाचा त्याग केला असता बारा किंवा आठ, आणि भोजन झाल्यावर सोळा याप्रमाणें उदकानें चूळ भरून टाकावे.

आचमनाचा विधि—मस्तकास व कंठास वस्त्र न गुंडाळलेला, बसलेला, डाव्या खांद्यावरून यज्ञोपवीत धारण केलेला असा पूर्वाभिमुख किंवा उत्तराभिमुख होत्साता, मुक्त आहेत अंगुष्ट कनिष्टिका ज्याच्या अशा हस्तानें फेस व बुडबुडे यांहीं करून रहित, शीत, हृदयास ज्ञात होणारें असें उदक अंगुष्ठमूलेंकरून त्रिवार प्राशन करावें. "केशवायनमः, नारायणायनमः, माधवायनमः, ह्या तीन नामांनीं प्रत्येक नामास उदक प्राशन करावें. "गोविंदायनमः" ह्या एक मंत्रानें दक्षिणकराचें प्रक्षालन करावें. "विष्णवेनमः मधुसूदनायनमः" ह्या दोन मंत्रांनीं दोन ओष्ठ प्रक्षालन करावे. "त्रिविक्रमायनमः" ह्या एक मंत्रानें दोन ओष्ठांस प्रोक्षण करावें. "वामनायनमः" ह्या एक मंत्रानें उदक अभिमंत्रण करून "श्रीधरायनमः" ह्या एक मंत्रानें वामकराचें प्रक्षालन करावें. "हृषीकेशायनमः" ह्या एक मंत्रानें दक्षिण पायाचें प्रक्षालन करावें. "पद्मनाभायनमः" ह्या एक मंत्रानें वाम पायाचें प्रक्षालन करावें. "दामोदरायनमः" ह्या एक मंत्रानें मस्तकावर प्रोक्षण करावें. "संकर्षणायनमः" ह्या मंत्रानें ऊर्ध्वोष्ठाचें प्रोक्षण करावें. "वासुदेवायनमः" ह्या मंत्रानें नासिकेच्या दक्षिण छिद्रास स्पर्श करावा. "प्रद्युम्नायनमः" ह्या मंत्रानें नासिकेच्या वाम छिद्रास स्पर्श करावा. "अनिरुद्धायनमः" ह्या मंत्रानें दक्षिण नेत्रास स्पर्श करावा. "पुरुषोत्तमायनमः" ह्या मंत्रानें वामनेत्रास स्पर्श करावा. "अधोक्षजायनमः" ह्या मंत्रानें दक्षिण कर्णास स्पर्श करावा. 'नारसिंहाय नमः' ह्या मंत्रानें वामकर्णास स्पर्श करावा. या प्रमाणें दक्षिणोपक्रमानें क्रमें करून जाणावें.

" अच्युतायनम: " ह्या मंत्रानें नाभीस स्पर्श करावा. " जनार्दनायनम: " ह्या मंत्रानें ह्रदयास स्पर्श करावा. " उपेंद्रायनम: " ह्या मंत्रानें मस्तकास स्पर्श करावा. " हरयेनम: " ह्या मंत्रानें दक्षिणभुजास स्पर्श करावा. " श्रीकृष्णायन: " ह्या मंत्रानें वामभुजास स्पर्श करावा.

कोणी ग्रंथकार केशवादिक तीन नामांनीं प्रत्येक नामास आचमन करावें, दोन नामांनीं दोन हस्तांचें प्रक्षालन करावें, दोन नामांनीं दोन कपोलांस मार्जन करावें, दोन नामांनीं दोन ओष्ठांस मार्जन करावें. एक नामानें हस्तास मार्जन करावें, एक नामानें पायास मार्जन करावें, अथवा दोन दोन नामांनीं ओष्ठास मार्जन व प्रक्षालन करावें,हस्त व पाय यांला एकेक नामानें मार्जन करावें, अवशिष्ट नामें पूर्वीप्रमाणें जाणावीं असें ह्मणतात. ह्यामध्यें स्पर्श कसा करावा तें सांगतों-- अंगुलींच्या अग्रांनीं ऊर्ध्वोष्ठास स्पर्श करावा. अंगुष्ट व तर्जनी यांहींकरून नासिकाच्छिद्रांस स्पर्श करावा. अंगुष्ठ व अनामिका यांहीं करून नेत्रांला स्पर्श करावा. अंगुष्ठ व कनिष्ठिका यांहीं करून कान व नाभि यांला स्पर्श करावा. पसरलेल्या हातानें ह्रदयाला स्पर्श करावा. हस्तानें मस्तकाला स्पर्श, अंगुलींच्या अग्रांनीं भुजांला स्पर्श करावा. पूर्वोक्त हा आचमनाचा विधि करण्याविषयीं असमर्थ असेल तर त्यानें केशवादिक तीन नामांनीं तीन आचमनें करून हस्तप्रक्षालन करून दक्षिणकर्णास स्पर्श करावा. कांस्य, लोखंड,शिसें,कथील आणि पितळ ह्या धातूंच्या पात्रांनीं आचमन करूं नये. श्रौताचमन--गायत्रीमंत्राचे तीन चरण; "आपोहिष्ठा०" ह्या तीन ऋचांचे नऊ चरण; सात व्याहृतिमंत्र; गायत्रीचे तीन चरण; आणि शिरोमंत्राचे दोन भाग याप्रमाणें चोवीस स्थानें जाणावीं.

आचमनाचीं निमित्तें--कर्मकालीं अधोवायु सरणें,अश्रुपात, क्रोध,मार्जारस्पर्श, शिंक,वस्त्रपरिधान,रजकादिक व चांडाळ यांचें दर्शन,यांतील कोणतेंहि निमित्त असतां आचमन करावें. स्नानकेल्यावर, कांहीं पदार्थ प्राशन केल्यावर, भोजन केल्यावर, निद्राकरून उठल्यावर आचमन करावें. मलोत्सर्ग, मूत्रोत्सर्ग, व रेत एतत्संबंधी शौच झाल्यानंतर आचमन करावें. सर्वठिकाणीं आचमनाचा असंभव असेल तर दक्षिणकर्णास स्पर्श करावा.दांतांमध्यें अडकलेलें अन्न फार संभाळून काढावें; कारण, रक्त निघालें असतां दोष सांगितला आहे. दांतांत अडकलेलें तें दांतां प्रमाणें होय, अडकलेलें अन्न तत्कालीं न निघतां कालांतरीं निघालें असतां त्या वेळीं आचमन करावें. " डाव्या हातीं दर्भ असतां दक्षिण हस्तानें आचमन करूं नये. दोन हातांमध्यें दर्भपवित्र धारण करून आचमन करावें, तेणेंकरून तो सोमपान करणारा होईल. तें पवित्रक उच्छिष्ट होत नाहीं; भोजन व पित्र्यकर्म केलें असतां तें पवित्रक टाकावें. " विष्टा व मूत्र यांच्या उत्सर्गकालीं दर्भपवित्रक टाकावें

आतां दंतधावन—दंतधावन करावयाचें तें खदिरादि कंटकीवृक्ष, अर्कादि क्षीरवृक्ष व आघाडा इत्यादि काष्ठांनीं करावें. दांतवणाचें काष्ठ ज्या दिवशीं न मिळेल त्या दिवशीं, व श्राद्ध, उपोषण इत्यादि निषिद्ध दिवशीं वृक्षाच्या पानादिकानें किंवा आंगठ्या जवळचे अंगुलीवांचून इतर अंगुलींनीं अथवा बारा चुळांनीं दांत शुद्ध करावे.

संक्षेपानें स्नानविधि सांगतों—नदी इत्यादिक तीर्थाप्रत जाऊन शिखाबंधन करून गुडघ्याच्यावर उदक असेल तर उभें राहावें, तितकें उदक नसेल तर बसावें, नंतर आचमन करून संकल्प करावा. तो असा—"मम कायिकवाचिकमानसिकदोषनिरसनपूर्वकं सर्वकर्मसु शुद्धिसिद्ध्यर्थं प्रातःस्नानं करिष्ये," असा संकल्प करून उदकास नमस्कार करावा. नंतर पूर्वाभिमुख किंवा प्रवाहाच्या संमुख होत्साता तीन वेळ बुडी मारून सर्व अंगाचें प्रक्षालन करून स्नान करावें. नंतर दोनवेळ आचमन करून "आपोहिष्ठा०" ह्या तीन ऋचांनीं मार्जन करून "इमंमेगंगे०" ह्या मंत्रानें तीन वेळ उदक ढवळून "ऋतंच०" हें सूक्त तीन वेळ ह्मणून अघमर्षण करावें. कात्यायनशाखी यांनीं "द्रुपदा०" ह्या ऋचेनें अघमर्षण करावें. उदकामध्यें निमग्न होत्साता स्नान करून आचमन करून जलतर्पण करावें किंवा न करावें. तें असें—उपवीती होत्साता, "ब्रह्मादयो येदेवास्तान्देवांस्तर्पयामि ॥ भूर्देवानित्यादि." नंतर निवीती करून "कृष्णद्वैपायनादयो येऋषयःतानृषींस्तर्पयामि" इत्यादि नंतर प्राचीनावीती करून "सोमःपितृमान्यमोंगिरस्वानाग्निष्वात्तादयोयेपितरः तान्पितॄंस्तर्पयामि इत्यादि," याप्रमाणें तर्पण करावें. एका नदीमध्यें स्नान करीत असतां अन्यनदीचें स्मरण करूं नये. ह्या जलतर्पणसमयीं तैत्तिरीयशाखी इत्यादिकांनीं तर्पणामध्यें ऋषि इत्यादिक दुसऱ्या देवता सांगितल्या आहेत परंतु संक्षेपविधीमध्यें तें जलतर्पण कृताकृत असल्यामुळें ते ऋषि व देवता सांगितल्या नाहींत.

गृहस्नान सांगतों—घरीं उष्णोदकानें स्नान करावें, शीतोदकानें करूं नये. त्याचा विधि—पात्रांत शीतोदक घालून त्या शीतोदकावर उष्णोदक घालावें. नंतर "शंनोदेवी०, आपः पुनंतु०, द्रुपदादिवे०, ऋतंच०, आणि आपोहिष्ठा०" ह्या पांच ऋचांनीं तें उदक अभिमंत्रण करून, "इमंमेगंगे०" इत्यादिक मंत्रांनीं तीर्थांचें स्मरण करून स्नान करावें. घरीं स्नान केलें असतां संकल्प, आचमन, अघमर्षण व तर्पण हीं करूं नयेत. स्नान केल्यानंतर आचमन, मार्जन हीं करावीं. याप्रमाणें स्नान करून वस्त्रानें किंवा हातानें अंगावरील उदक म घालवितां ह्मणजे आंग न पुसतां सुकें, स्वच्छ पांढरें असें कापसाचें वस्त्र नेसून स्नान केलेलें ओलें वस्त्र वरून उतरावें. "कच्छहीन, उत-

शीवरहित, नग्न, वस्त्ररहित, अशा पुरुषानें श्रौतस्मार्त कर्मे करूं नयेत." दुहेरी वस्त्र धारण करणारा, दग्धवस्त्र धारण करणारा, शिवलेलें व ग्रंथियुक्त वस्त्र धारण करणारा, भगवें वस्त्र परिधान करणारा, आणि दिगंबर हे नग्न होत. पिळलेलें वस्त्र खांद्यावर धारण करूं नये. घरीं वस्त्र पिळावयाचें तें चौघडी करून खालीं दशा केलेलें असें स्थलावर पिळावें, नदीचे ठायीं पिळणें तें वर दशा केलेलें असें भूमीवर पिळावें, त्रिघडी केलेलें पिळूं नये. ज्यांचा पिता व ज्येष्ठ भ्राता हे जिवंत असतील त्यांनीं उत्तरीय धारण करूं नये. आंगवस्त्र तर सर्वांनीं धारण करावें. याप्रमाणें प्रातःकालीन नित्यस्नान सांगितलें.

चांडाल, सुतकी, बाळंतीण, रजस्वला, चितासंबंधी काष्ठ, प्रेत, चांडालाची सावली, इत्यादिकांचा स्पर्श झाला असेल तर सचैल स्नान करावें. चांडाल इत्यादिकांचा जो स्पर्श करणारा त्यापासून आरंभ करून त्यानें दुसऱ्याला स्पर्श केला, दुसऱ्यानें तिसऱ्याला, याप्रमाणें स्पर्श झाला असतां तिसऱ्यापर्यंत सचैल स्नान करावें. चौथ्यानें आचमन मात्र करावें. पांचव्यापासून पुढें उदकानें प्रोक्षण करावें. दुसरा इत्यादिकास काठी, तृण इत्यादिकांच्या अंतरानें स्पर्श झाला असेल तर आचमनच करावें. वस्त्राच्या व्यवधानानें साक्षात् स्पर्शच होतो यास्तव त्याविषयीं चौथा जो त्यानेंच आचमन करावें. कांहींएक निमित्तानें स्नान प्राप्त असेल तर तें रात्रीमध्येंहि करावें. मृतदिवस, पुत्रादिजन्मकाल, संक्रांति, श्राद्धदिवस, स्वकीय जन्म दिवस, स्पर्शास अयोग्य अशाचा स्पर्श हीं निमित्तें असतां उष्णोदकानें स्नान करूं नये. नैमित्तिक स्नानामध्यें उदकानें तर्पण करणें इत्यादिक विधि नाहीं. नित्यस्नान (प्रातःकालीन स्नान) केल्याशिवाय भोजन केलें असतां उपोषण करावें. ग्रहण, संक्रांति इत्यादिक निमित्त प्राप्त झालें असून स्नान केल्यावांचून भोजन, पान करील तर गायत्री मंत्राचा आठ हजार जप करावा. शूद्रादिकांचा स्पर्श झाला असून स्नान केल्यावांचून भोजन करील तर उपोषण करावें. कुतरा, कावळा, चांडाल इत्यादिकांचा स्पर्श झाला असतां स्नान केल्यावांचून भोजन, पान करील तर त्रिरात्रव्रत करावें. रजक इत्यादिकांचा स्पर्श झाला असेल तर त्याच्या अर्धे प्रायश्चित्त करावें. याप्रमाणें नैमित्तिक स्नान सांगितलें.

दर्श, व्यतीपात, रथसप्तमी इत्यादि पर्वणीदिवशीं स्नान, कार्तिकस्नान, आणि माघस्नानादिक हीं काम्य स्नानें होत. याप्रमाणें जलावगाहादिरूप म्ह० जलामध्यें बुडी इत्यादि मारून स्नानें करणें तीं वारुणस्नानें सांगितलीं.

गौण स्नानें सांगतों.—"आपोहिष्ठा०" इत्यादिक मंत्रांनीं अंगावर प्रोक्षण करणें तें मंत्रस्नान होय. गायत्री मंत्रानें दहा वेळ उदक अभिमंत्रित करून त्या उदकानें सर्व अंगें

प्रोक्षण करणें तें गायत्र्यस्नान होय. भस्मानें स्नान करणें तें आग्नेयस्नान. ओलें वस्त्र करून त्यानें अंग पुसणें तें कापिलस्नान. विष्णूचें चरणतीर्थ, ब्राह्मणाचें चरणतीर्थ, यांहींकरून प्रोक्षण, व विष्णूचें ध्यान इत्यादिक दुसरीं अनेक स्नानें सांगितलीं आहेत. गौणस्नानांनीं जप, संध्या इत्यादिक करण्याविषयीं शुद्धि होते. श्राद्धकर्म, देवपूजा इत्यादिकांविषयीं शुद्धि होत नाहीं. गौणस्नानेंकरून ब्रह्मयज्ञ करावा किंवा न करावा.

तिलकाचा विधि—"प्रातःकालीन स्नान केल्यानंतर मृत्तिकेनें उभा तिलक करावा. नित्य होम केल्यानंतर भस्मानें आडवा तिलक करावा. गोपीचंदन, तुलसीमूल, सिंधु-तीर, भागीरथीचें तीर, आणि ज्या ठिकाणीं वारुळें असतात तें स्थल, इत्यादिक स्थलां-तल्या मृत्तिका घ्याव्या. याप्रमाणें मृत्तिका घेऊन त्या मृत्तिकेचा ललाट, उदर, हृदय, कंठ, दक्षिणपार्श्व, दक्षिणबाहु, दक्षिणकर्णदेश, वामपार्श्व, वामबाहु, वामकर्णदेश, पृष्ठ, ककुत् (ग्रीवापृष्ठभाग) या द्वादश स्थानीं, शुक्लपक्षीं केशवादि द्वादश नामांनीं, व कृष्ण पक्षीं संकर्षणादि द्वादश नामांनीं आणि मस्तकीं वासुदेव या नामानें तिलक लावावा.

आतां भस्माचा त्रिपुंड्र—"श्राद्ध, यज्ञ, जप, होम, वैश्वदेव, देवपूजा यांचे ठायीं भस्माचा त्रिपुंड्र लावावा, तेणेंकरून तो मानव पूतात्मा होत्साता मृत्यूस जिंकितो." भस्माचे त्रिपुंड्रधारणाचा विधि—हातामध्यें भस्म घेऊन "अग्निरितिभस्म वायुरितिभस्म जलमितिभस्म स्थलमितिभस्म व्योमेतिभस्म सर्वंहवाइदंभस्म मनएतानिचक्षूंषिभस्मानि," या मंत्रानें तें भस्म अभिमंत्रित करून त्यांत उदक घालून दक्षिण कराच्या मधल्या तीन अंगुलींनीं भस्म घेऊन ललाट, हृदय, नाभि, कंठ, स्कंध, बाहुसांधे, पृष्ठ, आणि शिर या स्थानीं शिवमंत्रानें, अथवा नारायणाच्या अष्टाक्षरमंत्रानें किंवा गायत्रीमंत्रानें त्रिपुंड्र करावे.

आतां संध्याकाल सांगतों—"प्रातःकालीं नक्षत्रें चांगलीं दिसत असतां संध्योपासनास आरंभ करणें हा उत्तमकाल, नक्षत्रें अदृश्य होत असतां आरंभ करणें तो मध्यमकाळ आणि सूर्योदय झाल्यानंतर आरंभ करणें हा कनिष्ठकाल होय, याप्रमाणें प्रातःसंध्याकाळ तीन प्रकारचा जाणावा. सायंकालीं सूर्य चांगला दिसत असतां संध्योपासनास आरंभ करावा तो उत्तमकाल, सूर्यास्त झालें असतां आरंभ करावा तो मध्यमकाळ, आणि नक्षत्रें दिसत असतां आरंभ करणें तो कनिष्टकाल होय, याप्रमाणें सायंसंध्येचा काळ तीन प्रकारचा जाणावा. दीडप्रहर दिवसापासून सायंकाळपर्यंत माध्यान्हसंध्याकाळ होय. नदी इत्यादिक तीर्थ असतां सर्वशाखी यांनीं तीनाही संध्या बाहेर कराव्या हें प्रशस्त होय. साग्निक असेल तर त्यानें प्रादुष्करण इत्यादिकांच्या अनुरोधेंकरून सायंकालीन व प्रातः कालीन संध्या घरीं करावी.

अतां ऋक्शाखी यांचा संध्याप्रयोग संक्षेपानें सांगतो.—दोन दोन दर्भांचीं पवित्रकें ग्रंथियुक्त किंवा ग्रंथिविरहित करून दोन हस्तामध्यें धारण करून दोन वेळ आचमन करून प्राणायाम करावा. तो असा—"प्रणवस्य परब्रह्मऋषिः परमात्मादेवता देवी गायत्रीच्छंदः सप्तानां व्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकश्यपा ऋषयः ॥ अग्निवाय्वादित्यबृहस्पतिवरुणेंद्रविश्वेदेवादेवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगत्य- श्छंदांसि ॥ गायत्र्या विश्वामित्रऋषिः॥ सविता देवता ॥ गायत्रीच्छंदः॥ गायत्रीशिरसः प्रजापतिर्ऋषिः ॥ ब्रह्माग्निवाय्वादित्यादेवताः यजुश्छंदः ॥ प्राणायामे विनियोगः" सर्व अंगुलींनीं अथवा तर्जनीमध्यमाविरहित अंगुलींनीं नासिका धरून दक्षिणच्छिद्रानें वायु वर ओढून काढावा. नंतर "ओंभूः ओंभुवः ओंस्वः ओंमहः ओंजनः ओंतपः ओंसत्यं ओं तत्सवितुर्वरेण्यं०यात् ओं आपोज्योतीरसोमृतंब्रह्मभूर्भुवः सुवरोम्," याप्रमाणें प्रणव, सप्त- व्याहृति, गायत्री आणि शिर हीं तीन वेळ ह्मणून डाव्या नासिकाछिद्रानें, कोंडलेला वायु सोडावा, याप्रमाणें सर्वशाखासाधारण प्राणायाम जाणावा. अशा रीतीनें प्राणायाम केल्या- नंतर, "ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातःसंध्यामुपासिष्ये,"असा संकल्प करून मार्जन करावें. मार्जनाचा मंत्र--"आपोहिष्ठेतितृचस्यांबरीषः सिंधुद्वीपआपोगायत्री॥ मार्जनेविनि० ॥ आपोहिष्ठा०" ह्या तीन ऋचांचे, प्रणवयुक्त नऊ पादांनीं कुशोदकेंकरून मस्तकावर नऊ वेळ मार्जन करावें, व "यस्यक्षयाय०" ह्या मंत्रानें अधोभागीं मार्जन करावें. नदी इत्यादिकांचे ठायीं तथीर्तिलि उदक अथवा तांब्याचें किंवा मृत्तिका इत्या- दिकाचें पात्र भूमीवर ठेवून त्या पात्रांतील उदक, किंवा वामकरावर घेतलेलें उदक दर्भ इत्यादिकानें घेऊन मार्जन करावें, धारेनें पडणाऱ्या उदकानें मार्जन करूं नये. याप्रमाणें सर्वत्र मार्जनाचा निर्णय जाणावा.

अतां मंत्राचमन—"सूर्यश्चेतिमंत्रस्य याज्ञवल्क्यउपनिषदऋषिः सूर्यमन्युमन्यु पतयो रात्रिश्चदेवताः प्रकृतिश्छंदः मंत्राचमने विनियोगः ॥ सूर्यश्चमामन्युश्चमन्युपतयश्चम- न्युकृतेभ्यः ॥ पापेभ्योरक्षंतां ॥ यद्रात्र्यापापमकार्षं ॥ मनसावाचाहस्ताभ्यां ॥ पद्भ्यामुदरेण शिश्ना ॥ रात्रिस्तदवलुंपतु यत्किंचदुरितंमयि ॥ इदमहंमाममृतयोनौसूर्ये ज्योतिषिजुहोमि स्वाहा." हा मंत्र ह्मणून उदक प्राशन करावें. नंतर आचमन करून मार्जन करावें. मार्जनाचा मंत्र—"आपोहिष्ठेतिनवऋचस्यांबरीषः सिंधुद्वीपआपोगायत्री ॥अंत्येद्वेअनुष्टुभौ॥ मार्जनेविनियोगः ॥ आपोहिष्ठा०" "प्रणवमंत्रानें पहिलें, समस्त व्याहृतिमंत्रानीं दुसरें, प्रणवांत गायत्रीमंत्रानें तिसरें, आणि "आपोहिष्ठा०" ह्या सूक्तानें चवथें अशीं मार्जनें करावीं. "आपोहिष्ठा०" ह्या सूक्ताची प्रत्येक ऋचा, किंवा ऋचेचें प्रत्येक अर्ध, अथवा

ऋचेचा प्रत्येक चरण म्हणून मार्जनार्थ मस्तकावर उदकसिंचन करावें. गायत्रीशिरोमंत्रानें मार्जन करून नंतर अघमर्षण करावें. अघमर्षणाचा मंत्र—"ऋतंचेतितृचस्य माधुच्छंदसो ऽघमर्षणो भाववृतमनुष्टुप् ॥ अघमर्षणेविनियोग:" दक्षिण हातावर उदक घेऊन "ऋतंच० ह्या तीन ऋचा किंवा "द्रुपदा०" ही ऋचा जपून दक्षिण नासाछिद्रेंकरून उच्छ्वास रूपानें पापपुरुष दक्षिणहस्तस्थ उदकावर टाकावा, आणि तें उदक अवलोकन केल्या-वांचून वामभागाच्या भूमिवर टाकावें. नंतर आचमन करून अर्घ्यप्रदान करावें. तें असें — "गायत्र्या विश्वामित्र: सविता गायत्री॥श्रीसूर्यायार्घ्यप्रदानेविनियोग:" असें म्हणून सूर्याच्या संमुख उभा रहात होत्साता प्रणवव्याहृतिपूर्वक गायत्रीमंत्रानें उदकाची अंजली द्यावी. या प्रमाणें तीन उदकांजली द्यावे. संध्येचा काळ टळला असेल तर प्रायश्चि-त्तार्थ चौथें अर्घ्य द्यावें. नंतर, "असावादित्यो ब्रह्म," ह्या मंत्रानें, प्रदक्षिणा फिरत होत्साता उदकसिंचन करावें. अर्घ्याच्या अंजलीमध्यें अंगुष्ठ, व तर्जनी यांचा योग करूं नये म्हणजे अंगुष्ठ व तर्जनी परस्परांस संलग्न करूं नये. कोणी ग्रंथकार अर्घ्यदान हें प्रधानकर्म होय असें म्हणतात. दुसरे ग्रंथकार अर्घ्य हें अंगभूत आहे असें म्हणतात.

आतां गायत्रीमंत्राचा जप सांगतों—प्राणायाम करून "गायत्र्याविश्वामित्र:सवितागा यत्री ॥ जपेविनि० तत्सवितुर्हृदयायनम: वरेण्यंशिरसेस्वाहा ॥ भर्गोदेवस्य शिखायैवषट् ॥ धी महि कवचायहुं ॥ धियोयोनो नेत्रत्रयायवौषट् ॥ प्रचोदयात अस्त्रायफट्," याप्रमाणें षडंग-न्यास करावा, अथवा करूं नये; कारण, न्यासाचा विधि वेदांत सांगितला नाहीं असें गृह्यपरिशिष्टांत स्पष्ट आहे. यावरून अक्षरन्यास, पादन्यासादि, मुद्रादिक विधि, मंत्रांचा शापमोचनादि विधि हे प्रकार तंत्रग्रंथांत सांगितले आहेत, वेदांत सांगितले नाहींत, या-वरून हेहि अवश्य कर्तव्य आहेत असें नाहीं. नंतर मंत्रदेवतेचें ध्यान करावें. कोणी ग्रंथकार गायत्री इत्यादिक देवतांचें ध्यान करावें असें सांगतात. नंतर "आगच्छ वरदे देवि जपे मे सन्निधौ भव ॥ गायंतं त्रायते यस्मात् गायत्री त्वं तत: स्मृता," ह्या मंत्रानें गायत्रीचें आवाहन करून नंतर, "यो देव: सविताऽस्माकं धियो धर्मादिगोचरे ॥ प्रेर-येत्तस्य तद्भर्गस्तद्वरेण्यमुपास्महे," याप्रमाणें मंत्रार्थाचें चिंतन करीत मौन होत्साता, प्रात:-कालीं सूर्याच्या संमुख उभा राहून सूर्यमंडल दृष्टिगोचर होई तावत्कालपर्यंत, प्रणव व व्याहृति यांहींयुक्त अशा गायत्रीमंत्राचा १०८, किंवा २८, अथवा १० जप करावा. सायंकालीं वायव्य दिशेला संमुख होत्साता नक्षत्रें दृष्टिगोचर होत तोंपर्यंत जप करावा, हा विशेष जाणावा. अनध्यायदिवसीं अठ्ठावीस, प्रदोषदिवसीं दहा जप करावा असें

कारिकेमध्यें सांगितलें आहे. रुद्राक्ष, पोंवळीं, इत्यादिकांच्या माळा करून या माळांनीं अथवा अंगुलीच्या पर्वांनीं जप करावा. एकशें आठ, चौपन, अथवा सत्तावीस असे मालेस मणि असावे: उत्तरन्यास करून उपस्थान करावें. तें असें—"जातवेद० तच्छंयो० नमोब्रह्मणे०" या मंत्रांनीं सायंकालीं व प्रातःकालीं उपस्थान करावें, असें गृह्यपरिशिष्टाचें मत आहे. स्मृत्यंतरीं, सूर्य आहे देवता ज्यांची अशा "मित्रस्यचर्षणी०" इत्यादिक मंत्रांनीं प्रातःकालीं, व वरुणपदांनीं युक्त अशा "इमंमेवरुण०" इत्यादिक मंत्रांनीं सायंकालीं सूर्योपस्थान करावें असें सांगितलें आहे. उपस्थानानंतर "प्राच्यै दिशेनमइंद्रायनमः, आग्नेय्यैदिशेनमअग्नयेनमः" इत्यादि प्रकारेंकरून दश दिशांचें वंदन केल्यानंतर, "संध्यायैनमः, गायत्र्यैनमः, सावित्र्यैनमः, सरस्वत्यैनमः, सर्वाभ्योदेवताभ्योनमः" असे नमस्कार करून "उत्तमे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतमुर्धनि ॥ ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञाता गच्छ देवी यथासुखं" या मंत्रानें संध्येचें विसर्जन करून, " भद्रंनोअपिवातयमनः" हा मंत्र त्रिवार ह्मणून प्रदक्षिण फिरत होत्साता, आसत्यलोकादापातालादालोकालोकपर्वतात् ॥ ये संति ब्राह्मणा देवतास्तेभ्यो नित्यं नमोनमः" या मंत्रानें भूमीस स्पर्शपूर्वक नमस्कार करून द्विवार आचमन करावें. याप्रमाणें ऋक्शाखी यांचा संध्याविधि संक्षेपानें सांगितला.

तैत्तिरीयशाखी यांचा संध्याप्रयोग.—आचमना पासून संकल्पापर्यंत प्रयोग पूर्वीप्रमाणें तैत्तिरीयशाखी यांनीं करून गायत्रीचें ध्यान करून आवाहन करावें. आवाहनाचे मंत्र—" आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्मसम्मितं ॥ गायत्रीं छंदसां मातं दंब्रह्म जुषस्व मे ॥ सर्ववर्णे महादेवी संध्याविद्ये सरस्वति ॥ अजरे अमरे देवि सर्व देवि नमोस्तु ते॥ ओजोसि सहोसि बलमसि भ्राजोसि देवानांधामनामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभुरोम् ॥ गायत्रीमावाहयामि ॥ सावित्रीमावाहयामि ॥ सरस्वतीमावाहयामि ॥ छंदऋषीनावाहयामि ॥ श्रियमावाह० न्हिय मावाह० " या मंत्रांनीं संध्येचें आवाहन करून मार्जन पूर्वी प्रमाणें करावें. मार्जन केल्या नंतर हातावर उदक घेऊन " आपोवाइद सर्वंविश्वा भूतान्यापः प्राणावाआपः पशवआपोन्नमापोमृतमापः सम्राडापोविराडापःस्वराडापश्छंदा्ंस्यापोज्योतीं्ष्यापः सत्यमापः सर्वादेवता आपोभूर्भुवः सुवराप ओं " या मंत्रानें उदक अभिमंत्रण करून " सूर्यश्च० " या मंत्रें करून पूर्वी प्रमाणें मंत्राचमन करावें. नंतर " दधिक्राव्णो०" ही ऋचा ह्मणून " आपोहिष्ठा० " ह्या तीन ऋचा, " हिरण्यवर्णाः० " आणि " पवमानः सुवर्जनः० ", हा अनुवाक, ह्या मंत्रें करून प्रत्येक ऋचेच्या अंतीं मार्जन या प्रमाणें सर्व मंत्रांनीं मार्जन करावें. नंतर अघमर्षण करून किंवा न करितां अर्घ्यदाना पासून गायत्रीजपांत कर्म करावें. गायत्रीचें आवाहन करणें तें मंत्रविरहित पूर्वी प्रमाणें करावें. न्यासविधि वेदांत सांगितला नाहीं

हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. गायत्रीजप केल्या नंतर उपस्थान करावें. तें असें— "मित्रस्यचर्षणी० मित्रोजनान्० प्रसमित्र० यच्चिद्धिते० यत्किंचेदं० कितवासोयद्रि० ।" या सहा ऋचा ह्मणून उपस्थान करून प्राच्यैदिशे याश्चदेवता एतस्यां प्रतिवसंत्येताभ्यश्च नमोनमः " इत्यादिक मंत्रांनीं पूर्वादिक चार दिशा, उर्ध्वदिशा, आणि अधरादिशा या सहा दिशांला नमस्कार करून, " अवांतरायै दिशेयाश्च देवता एतस्यां प्रतिवसंत्येताभ्यश्च नमोनमः " इत्यादिक मंत्रांनीं दिशांला नमस्कार करावा. नंतर " नमो गंगायमुनयोर्मध्ये० " इत्यादिक मंत्रानें ऋषि, देव यांला नमस्कार करून, सन्ध्वंतु-दिशो० " हा मंत्र पठण करून गोत्र, प्रवर, नाम यांचा उच्चार करून पूर्वी प्रमाणें भूमीला स्पर्श पूर्वक नमस्कार करून पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें संध्येचें विसर्जन करावें. याप्रमाणें तैत्तिरीयशाखी यांचा संध्याप्रयोग सांगितला.

कात्यायनांचा संध्याप्रयोग. आचमन करून, " भूः पुनातु भुवःपुनातु स्वः पुनातु भूर्भुवःस्वः पुनातु " इत्यादिक मंत्रविधीनें शुद्धि करून " अपवित्रः पवित्रोवा० " या मंत्रानें विष्णुस्मरण करावें. नंतर आसनादिक विधि करून द्विवार आचमन करून प्राणायाम करावा, व पूर्वी प्रमाणें संकल्प करून गायत्री देवीचें आवाहन करावें. आवाहनाचे मंत्र —" गायत्रींत्र्यक्षरांबालां साक्षसूत्रकमंडलुं ॥ रक्तवस्त्रांचतुर्वक्रांहंसवाहनसंस्थितां ॥ ब्रह्माणींब्रह्मदैवत्यांब्रह्मलोकनिवासिनीं ॥ आवाहयाम्यहंदेवीमायांतीं सूर्यमंडलात् ॥ आगच्छवरदेदेविच्यक्षरेब्रह्मवादिनि॥ गायत्रीं छंदसां मातर्ब्रह्मयोने नमोस्तु ते, " हे मंत्र ह्मणून गायत्रीचें आवाहन करून पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें " आपोहिष्ठा० " या तीन ऋचांनीं मार्जन करावें. " सूर्यश्चातिमंत्रस्य नारायणऋषिः ॥ सूर्यो देवता ॥ अनुष्टुप् छंदः ॥ आचमने विनियोगः ॥ सूर्यश्च० " हे मंत्र ह्मणून उदक प्राशन करून, नंतर आचमन करावें. " आपोहिष्ठा० " या नऊ ऋचांनीं मार्जन करावें असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. बहुत ग्रंथकार तर, संकल्प इत्यादिक केल्यानंतर "सूर्यश्चाति" या मंत्रानें मंत्राचमन करून "आपोहिष्ठा०" या तीन ऋचांनीं प्रत्येक चरणाच्या अंतीं मार्जन करून नंतर अघमर्षण करावें, दोन मार्जनें करूं नयेत असें ह्मणतात. "सुमित्र्यादुर्मीत्र्याइतिद्वयोःप्रजापतिऋषिःआपोदेवता॥यजुश्छंदः॥आदानप्रक्षेपेविनियोगः॥सुमित्र्या न आप ओषधयःसंतु"या मंत्रेंकरून हातावर उदक घेऊन, "सुमित्र्यास्तस्मै संतुयोऽस्मान्द्वेष्टि यंचवयंद्विष्मः"हा मंत्र ह्मणून वामभागाच्या भूमीवर तें टाकावें. तदनंतर "ऋतंच०" या तीन ऋचा ह्मणून किंवा "द्रुपदा०" ही त्रिवार ऋचा ह्मणून पूर्वीप्रमाणें अघमर्षण करावें. सायंकाळीं व प्रातःकाळीं पुष्पयुक्त उदकानें त्रिवार अर्घ्य पूर्वीप्रमाणें द्यावें,

मध्यान्हकालीं अर्घ्य एकच द्यावें. गायत्रीमंत्रानें आसमंतात् उदक सिंचन करीत प्रदक्षिण फिरावें. आतां उपस्थान सांगतों. उपस्थानाचे मंत्र—"उद्वयमुदुत्यमिति द्वयोः प्रस्कण्वः सूर्योनुष्टुप् गायत्र्यौ ॥ चित्रंदेवानामांगिरसःकुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् ॥ तच्चक्षुर्दध्यङ्ङाथर्वण सूर्यः पुरउष्णिक् ॥ उपस्थाने विनियोगः ॥ उद्वयंतमस० १, उदुत्यंजा० १, चित्रंदेवा० १, तच्चक्षुर्देवहितं०" ह्या ऋचा, ऊर्ध्वबाहु, सूर्याकडे पाहात होत्साता शाखानुरूप पठण कराव्या. नंतर प्राणायाम इत्यादिक करावा. न्यास, मुद्रा, तर्पण इत्यादिक विधि कृताकृत आहे. "तेजोसीति परमेष्ठी प्रजापतिराज्यंयजुः ॥ आवाहनेविनियोगः ॥ तेजोसिशुक्रमस्यमृतसि धामनामासिप्रियंदेवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥ परोरजस इतिविमलः परमात्मानुष्टुप् ॥ गायत्र्युपस्थानेविनियोगः ॥ गायत्र्यस्येकपदीद्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदासि नहिपद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शनाय पदाय परोरजसे सावदोम्" या मंत्रांनीं उपस्थान केल्यानंतर गायत्रीजपापर्यंत कर्म पूर्वींप्रमाणें करावें. तदनंतर शक्तिमान् असेल तर त्यानें "विभ्राट्०"हा अनुवाक किंवा पुरुषसूक्त,अथवा शिवसंकल्पसूक्त,किंवा मंडलब्राह्मण यांहींकरून उपस्थान करावें ऋक्शाखेमध्यें जसें दिशांस वंदन करण्याविषयीं उक्त आहे तद्वत् एथें दिशांला वंदन कितिएक करितात. तदनंतर, "उत्तमे शिखरे०" "देवागातु०विदोगातुं०" ह्या मंत्रांनीं संध्येचें विसर्जन करावें. भूमीला नमस्कार, इत्यादिक कर्म पूर्वीं प्रमाणें करावें. याप्रमाणें कात्यायनांची संध्या सांगितली.

"जे द्विज, नियमेंकरून संध्येची उपासना करितात ते निष्पाप होत्साते अंतीं ब्रह्मलोकाप्रत जातात. जो द्विज संध्या करीत नाहीं तो अपवित्र होय,व तो अपवित्र असल्यामुळें जें अन्य धर्मकृत्य करील त्या कृत्यानें त्यास फल मिळणार नाहीं, आणि तो जिवंत असतां शूद्र होतो व मृत झाल्यानंतर निश्चयें श्वान होतो असें समजावें.

प्रातःसंध्या, माध्यान्हसंध्या व सायंसंध्या ह्यांचे जे मुख्यकाल सांगितले आहेत ते टळतील तर प्रायश्चित्तार्थ एक अर्घ्यदान अधिक करावें, व रात्रीं प्रहरपर्यंत दिवसास सांगितलेलीं कर्मे करावीं. ब्रह्मयज्ञ, सौरसूक्तपठन हीं रात्रीं करूं नयेत. सर्वथा संध्येचा लोप होईल तर प्रत्येक संध्यानिमित्तक एक उपोषण, दहा सहस्र, किंवा १००८ गायत्रीजप करावा. अति असामर्थ असल्यामुळे संध्येचा लोप होईल तर प्रतिसंध्येस १०० गायत्रीजप करावा. दोन दिवस, तीन दिवस, संध्यालोप होईल तर हीं सांगितलीं यांची आवृत्ति करावी तीन दिसांहून अधिक दिवस संध्येचा लोप होईल तर कृच्छ्रादिक प्रायश्चित्त करावें.

औपासनहोम—हा होम देणें, तो आपण स्वतः द्यावा हा मुख्य होय, आपणास शक्ति नसेल तर पत्नी, पुत्र, कुमारी, भ्राता, शिष्य, भगिनीपुत्र, जामाता अथवा ऋत्विक्

पासून कोणाकडून देववावा. पुत्र इत्यादिकानें होम देणें असेल तर दंपतीनीं जवळ असतां किंवा दोघांतून एक तरी जवळ असतां द्यावा, यजमान किंवा पत्नी यांनीं त्याग ह्मणावा. यजमानपत्नी सन्निध नसेल तर तिच्या आज्ञेकरून ऋत्विक् इत्यादिकानेंहि त्याग ह्मणावा. पत्नी रजस्वला, बाळंतीण, भ्रांतिष्ट इत्यादिक असेल तर तिच्या आज्ञेवाचूनहि ऋत्विक् इत्यादिकानें त्याग ह्मणावा. "आपण होम करून जें फल प्राप्त होतें त्याच्या अर्धें फल अन्यांनीं होम केला असतां प्राप्त होतें." पर्वाचे दिवसीं तर होम आपणच करावा. प्रात:कालीं सूर्योदयाच्या पूर्वीं, व सायंकालीं सूर्यास्ताच्या पूर्वीं अग्नि किंवा गृह्याग्नि प्रज्वलित करून प्रात:कालीं सूर्योदयानंतर, व सायंकालीं अस्तानंतर होम द्यावा. प्रादुष्करणाचा काळ टळेल तर आज्यसंस्कारपूर्वक स्रुवापात्रानें आज्याहुति "ओं भूर्भुव: स्व: स्वाहा" ह्या मंत्रानें द्यावी, हें सर्व प्रायश्चित्त करून नंतर होम द्यावा. सूर्योदयापासून दहा घटिकांपर्यंत प्रातर्होमाचा मुख्य काल होय. दहा घटिकांनंतर सायंकालपर्यंत गौण काल जाणावा. सायंकालीं नऊ घटिकांपर्यंत मुख्यकाल, नऊ घटिकांनंतर प्रात:कालपर्यंत गौणकाल जाणावा. होमाचा मुख्यकाल टळेल तर "कालातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तपूर्वकममुकहोमं करिष्ये" असा संकल्प करून आज्यसंस्कार करावा. नंतर स्रुचिपात्रामध्यें चार वेळ आज्य घेऊन सायंकालीं "दोषावस्तर्नम: स्वाहा." ह्या मंत्रानें आहुति द्यावी; प्रात:कालीं असेल तर "प्रातर्वस्तर्नम:स्वाहा" ह्या मंत्रानें द्यावी. याप्रमाणें प्रायश्चित्ताहुति देऊन होमद्रव्याचा संस्कार करून नित्यहोम करावा. पूर्वीं श्रौतहोम करून नंतर स्मार्तहोम करावा. कोणी ग्रंथकार स्मार्तहोम पूर्वीं करावा असें ह्मणतात. आधान व पुनराधान यांचे ठायीं सायंकालीं होमाचा आरंभ करावा. सायंकालीं व प्रात:कालीं होमद्रव्य एक, व होमकर्ताहि एक असावा. जर प्रात:कालीं होम देणारा यजमान आहे तर कर्ता भिन्न झाला असा दोष नाहीं.

आश्वलायनांचा स्मार्तहोमाचा प्रयोग.—कर्त्यानें आचमन व प्राणायाम करून देशकालांचा उच्चार केल्यानंतर "श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सायमौपासनहोमं प्रातरौपासनहोमंवामुकद्रव्येण करिष्ये" असा संकल्प करून "चत्वारिशृंगा०"हा मंत्र ह्मणून अग्नीचें ध्यान करावें. नंतर हातांत उदक घेऊन तीन वेळ, कुंडाच्या अथवा स्थंडिलाच्या सभोंवतीं सिंचन करावें. तसेंच दर्भाचें परिस्तरण करावें, व त्रिवार उदक प्रोक्षण करावें. नंतर कुंडाच्या उत्तरेस ठेविलेलें असें समिधायुक्त होमद्रव्य प्रज्वलित अशा दर्भानें प्रकाशित करून उदकानें प्रोक्षण करून तेंच दर्भकोलीत पुन: त्रिवार होमद्रव्याच्या सभोंवती फिरवून टाकावें, व होमद्रव्य अग्नीच्या पश्चिमेस दर्भावर ठेवून "विश्वानिनो०" ह्या

मंत्रानें अग्नीची गंधादिकांनीं पूजा करून प्रजापतीचें मनामध्यें ध्यान करीत असतां अग्नीवर समिध देऊन तसाच त्याग मनांत ह्मणून समिध प्रदिप्त झाल्यानंतर शतसंख्याक तांदुळ घेऊन त्या तांदुळांची "अग्नयेस्वाहा" या मंत्रानें सायंकालीं पहिली आहुति, व "सूर्याय स्वाहा" या मंत्राने प्रातःकालीं पहिली आहुती, आणि शंभरांपेक्षां अधिक असे तांदुळ घेऊन त्यांहींकरून, "प्रजापतये०" असा मनांत उच्चार करून होम व त्याग यांहीं करून, दुसरी आहुति सायंकालीं व प्रातःकालीं द्यावी. परिस्तरण घातलेले दर्भ काढून पूर्वीप्रमाणें उदकाचें सिंचन व प्रोक्षण करून उभें राहून अग्नीचें उपस्थान करावें. उपस्थानाचे मंत्र "अग्नआयूंषीतितिसृणांशतंवैखानसाभिः पवमानोगायत्री ॥ अग्न्युप स्थानेविनियोगः ॥ अग्नेत्वन्नइतिचतसृणांगौपायनाबंधुःसुबंधुःश्रुतबंधुर्विप्रबंधुश्चाग्निर्द्विपदा-विराट् ॥ अग्न्युपस्थानेवि० ॥ प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् प्रजापत्युपस्थानेवि० ॥ तंतुन्तन्वन्देवान्अग्निर्जगती ॥ यद्वादेवाप्रजापतिर्जगती ॥ उपस्थानेवि० ॥ हिरण्यगर्भोहिर-ण्यगर्भःप्रजापतीस्त्रिष्टुप् ॥ प्रजापत्युपस्थानेवि०" याप्रमाणें मंत्र ह्मणून उपस्थान करून बसून "मानस्तोके०" इत्यादिक मंत्रानें विभूतिधारण करावें असें क्वचित् ग्रंथांत सांगितलें आहे. विष्णूचें स्मरण करून "अनेनहोमकर्मणापरमेश्वरःप्रीयतां" असें वाक्य ह्मणून कर्म ईश्वरास अर्पण करावें. प्रातःकालीं उपस्थान करणें त्याचे मंत्र-"सूर्योनोदिवः सूर्यश्चक्षुःसूर्योगायत्री ॥ सूर्योपस्थानेवि० उदुत्यंकाण्वः प्रस्कण्वः सूर्योगायत्री सूर्यो० ॥ चित्रंदेवानामांगिरसःकुत्सःसूर्यस्त्रिष्टुप् ॥ सूर्योप०" हे चार मंत्र, व पूर्वीं सांगितलेले प्रजा-पति देवताक तीन मंत्र याप्रमाणें सात मंत्रेंकरून प्रातःकालीं सूर्योपस्थान करावें. कोणी शिष्ट जन प्रातःकालीं "तंतुंतन्व०" हा मंत्र ह्मणत नाहींत. पत्नी किंवा कुमारी हा होम करणाऱ्या असतील तर ध्यान, उपस्थान इत्यादिक कर्मांत मंत्र वर्ज्य करावे. याप्रमाणें आश्वलायनांचा स्मार्तहोमप्रयोग सांगितला.

हिरण्यकेशीय यांच्या स्मार्तहोमाचा प्रयोग—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें हिरण्यकेशीय यांनीं संकल्प इत्यादिक करून नंतर "यथाहतद्वसव०" या मंत्रानें कुंडाच्या सभोंवतीं उदक सिंचन करून तसेच सभोंवतीं दर्भ घालून "अदि तेनुमन्यस्व" ह्या मंत्रेंकरून दक्षिणेकडे पश्चिमेपासून पूर्वेपर्यंत, व "अनुमतेनुमन्यस्व" या मंत्रें करून पश्चिमेकडे दक्षिणेपासून उत्तरेपर्यंत व "सरस्वतेनुमन्यस्व" या मंत्रेंकरून उत्तरेकडे पश्चिमेपासून पूर्वेपर्यंत व "देवसवितःप्रसुव" या मंत्रेंकरून सभोंवतीं ईशानीपासून ईशानीपर्यंत प्रद-क्षिणा याप्रमाणें उदक सिंचन करावें. नंतर "अदितेन्वस्थाः ॥ अनुमतेन्व० सर-स्वतेन्व० देवसवितःप्रासावीः०" हे चार ह्मणून पूर्वींसांगितल्याप्रमाणें उदकाचें सिंचन

करावें. "उदुत्यं०, चित्रंदेवाना०" हे दोन मंत्र ह्मणून प्रात:कालीं उपस्थान करावें. व "अग्निर्मूर्धादिवः०" हा व "त्वामग्नेपुष्करादधि०" हा असे दोन मंत्र ह्मणून सायंकालीं उपस्थान करावें. आपस्तंब जे त्यांच्या सायंकालाच्या "अग्नयेस्वा० अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा," अशा दोन आहुति होत. प्रात:कालीं तर, "सूर्यायस्वाहा, अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा" ह्या दोन आहुति होत, हा विशेष जाणावा. शेष कर्म, हिरण्यकेशीप याचे प्रमाणें करावें.

कात्यायनांचा स्मार्तहोमप्रयोग —कात्यायन यांनीं सायंकालीं सूर्यास्तानंतर होम करावा. प्रात:कालीं सूर्योदयाच्या पूर्वीं होम करावा. तो असा—प्रात:कालीं उपस्थानापर्यंत संध्या करून होम द्यावा. नंतर गायत्रीजप इत्यादिक शेषसंध्या समाप्त करावी. या होमाविषयीं पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें संकल्प करून नंतर उपयमनसंज्ञक दर्भ घेऊन ते डाव्या हातांत घेऊन उजव्या हातानें तीन समिधा अग्नीमध्यें देऊन कलशांतील उदकानें कुंडाचे सभोंवार प्रोक्षण करून अग्नीचें पूजन करून सायंकालीं "अग्नये स्वाहा, प्रजापतयेस्वाहा" ह्या दोन आहुतींनीं दधि किंवा तांदूळ यांचा होम करावा. प्रात:कालीं सायंकालीन होमाप्रमाणें "सूर्याय स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा" ह्या दोन आहुतींनीं होम करावा. "समास्त्व०" ह्या अनुवाकानें सायंकालीं उपस्थान करावें, व प्रात:कालीं तर "विभ्राट्०" ह्या अनुवाकानें उपस्थान करावें. दधि इत्यादिक द्रव्यांनीं होम केला असतां ह्या स्थलीं संस्रावाचें प्राशन करावें असें सांगतात. होमाचा लोप झाला असतां १००८ गायत्रीजप करावा. मुख्य होमकाल टळेल तर अनादिष्टहोम करावा.

आतां होमाचीं द्रव्यें सांगतों—व्रीहि (भात), श्यामाक (सावे), यव (जव) यांचे तांदूळ घ्यावे. किंवा पय, दधि, घृत, यव, व्रीहि, गहूं, प्रियंगु (कांग, राळे) हीं द्रव्यें स्वरूपेंकरूनहि (भात इत्यादिकांचे तांदूळ केल्यावांचूनहि) होमास योग्य आहेत. तिळ तर जसे असतील तसेच होमास घ्यावे. तांदूळ इत्यादिक होमास घेणें ते प्रत्येक आहुतीस शंभर घेऊन हातानें त्यांचा होम करावा. दधि इत्यादिक पातळ द्रव्य स्रुवापात्रानें हवन करावें. जेथें दोन आहुति सांगितल्या असतील तेथें पहिल्या आहुतीहून दुसरी आहुति परिमाणानें किंचित् अधिक द्यावी, असा सर्वत्र नियम आहे. समिधा—रुई, पळस, खैर, आघाडा, अश्वत्थ, उंबर, शमी, दूर्वा आणि कुश या वृक्षांच्या समिधा दहा किंवा बारा अंगुळें लांबीच्या, त्वचायुक्त अशा ग्रहण कराव्या. वट, प्लक्ष (पिंपरीवृक्ष), बिल्व (बेल) इत्यादि वृक्षांच्या घ्याव्या असें हेमाद्रींत सांगितलें आहे. दोन आहुति यांचा संसर्ग होईल तर "यत्रवेत्थ०" ह्या मंत्रानें अग्नीच्या उद्देशेंकरून समिधेचा होम करावा. नित्यहोम

अतिक्रांत होईल तर आज्याचा संस्कार करून तें आज्य चार वेळ (स्रुचीमध्यें) घेऊन "मनोज्योतिर्जुषतां०" ह्या मंत्रानें होम करावा. बारा दिवसपर्यंत होमाचा लोप होईल तर हेंच प्रायश्चित्त करावें. बारा दिवसांहून अधिक दिवस होमाचा लोप झाल्यास अग्नि नष्ट होतो. याप्रमाणें होमलोप झाल्याचें प्रायश्चित्त करून अतिक्रांत झालेला होम करण्याकरितां होमद्रव्याचा संस्कार करून सायंकालीं व प्रातःकालीं क्रमेंकरून दोन दोन आहुति. याप्रमाणें जितके दिवस होमाचा लोप झाला असेल तितके दिवस मोजून ह्या प्रमाणें होम करावा, व अग्नि, सूर्य, प्रजापति यांचें उपस्थान करावें. अथवा अतिक्रांत होम करूं नये; कारण, प्रायश्चित्त केल्यानें होम केल्याचें फळ मिळतें. आशौच इत्यादिक प्राप्त झाल्यानें होमाचा लोप होईल तर असाच निर्णय जाणावा. हिरण्यकेशीय जे त्यांचाहि याप्रमाणेंच निर्णय जाणावा. आपस्तंब इत्यादिक जे त्यांचा होमलोप झाला असतां तीन रात्रींनंतर अग्नि नष्ट होतो, याकरितां त्यांनीं आशौचामध्येंहि स्वतां होम करावा. जर अग्नीचा समारोप केल्यानंतर आशौच प्राप्त होईल व त्या कारणानें प्रत्यवरोह करण्याचा संभव नसल्यामुळें त्रिरात्र होमाचा लोप होईल तर (आपस्तंब इत्यादिकांनीं) पुनराधान करावें.

आतां समस्यहोम सांगतों.—(कांहीं एक आपत्तिकाल प्राप्त असतां सायंहोम व प्रातःकालीन होम असे दोन होम सायंकालींच करणें त्याला समस्यहोम असें ह्मणतात.) याचा प्रयोग—"सायंप्रातर्होमौ समस्य करिष्ये," असा संकल्प करून पूर्वीं सांगितल्या प्रमाणें सायंकाल होमापर्यंत कर्म करून उदकानें प्रोक्षण करून पुनःद्रव्याचा संस्कार करून अग्नीमध्यें समिध देऊन सूर्य व प्रजापति यांच्या उद्देशानें एकेक आहुति देऊन "हविष्पांतं०" ह्या पांच ऋचांनीं उपस्थान करावें. "हविष्पांतमिति पंचर्चस्य वामदेवः सूर्यवैश्वानरौ त्रिष्टुप्" नित्याप्रमाणें प्रजापतिमंत्रांनीं उपस्थान करावें.

पक्षहोम सांगतों—(महा आपत्तिकाल प्राप्त होईल तर प्रतिपदेपासून चतुर्दशीपर्यंत चवदा दिवसांचे सायंप्रातर्होम अपकर्षानें करणें त्याला पक्षहोम असें ह्मणतात.) याचा विधि--प्रतिपदेच्या दिवशीं "अद्यसायमारभ्य चतुर्दशीसायमवधिकान् पक्षहोमान् तंत्रेण करिष्ये" असा संकल्प करून वृद्धि किंवा क्षय जसें असेल तदनुसार (चवदा वेळ, तेरा वेळ, किंवा पंधरा वेळ) सायंकालीन होमाचे तांदुळ दोन पात्रांमध्यें घेऊन, होमकालीं 'अग्नये स्वाहा' ह्या मंत्रानें, पूर्वीं घेतलेले पात्रांतले तांदुळांचा एककालींच होम करून दुसऱ्या पात्रांतल्या तांदुळांचा होम "प्रजापतये स्वाहा" ह्या मंत्रानें पूर्वीप्रमाणेंच

करावा. याप्रमाणें द्वितीयेच्या दिवशीं, "प्रातरग्नावधि पर्वप्रातरवधिकान् पक्षहोमान् तंत्रेण करिष्ये" इत्यादिक सायंहोमाप्रमाणें कर्म करावें. विशेषविधि तर, पहिल्या पात्रांत घेतलेले तांदुळांचा होम "सूर्याय स्वाहा" ह्या मंत्रानें करावा, व दुसऱ्या पात्रांतील तांदुळांचा होम प्रजापतये स्वाहा" ह्या मंत्रानें करावा. दोनहि दिवशीं अग्नींत समिध द्यावयाची ती एकवेळ द्यावी, व उपस्थानहि एकवेळ करावें. पक्षामध्यें कांहीं आपत्ति प्राप्त होईल तर त्या सायंकाला पासून चतुर्दशी दिवसाच्या सायंकालपर्यंत जे शेषहोम ते, सायंपक्षहोमाप्रमाणें करून प्रातःकालीं पर्वाच्या प्रातःकालीन होमापर्यंत होम करावा. पर्वाचा सायंहोम, व प्रतिपदेचा प्रातर्होम हे सर्वथा निरनिराळेच करावे. याप्रमाणें पक्षहोम व शेषहोम, पक्षामध्यें आपत्ति दूर होईल तर अपकर्षानें केलेले होम पुनः करावे. सतत तीन पक्षहोम झाल्यानें अग्नि नष्ट होतो याकरितां तिसऱ्या पक्षीं प्रतिदिवशीं होम द्यावा. सर्वथा आपत्ति दूर न होईल तर यावज्जीवपर्यंत पक्षहोम करावे.

आतां अग्निसमारोप सांगतों. (ज्याचा अग्नि असेल त्यानें अरणीमध्यें किंवा समिधेमध्यें अग्नि आला असी जी विधिपूर्वक भावना करणें त्याला अग्निसमारोप असें ह्मणतात.) त्याचा विधि असा—"अयंते योनिरित्यस्य विश्वामित्रोग्निरनुष्टुप् ॥ अग्निसमारोपेविनियोगः" हा मंत्र ह्मणून होमानंतर अरणी, किंवा अश्वत्थाची समित् अग्नीवर तापवून तो अग्नी अरणीवर किंवा समिधेवर आला असी भावना करावी, नंतर पुनः होमादिकाचा समय येईल त्यावेळीं त्या अरणीचें मंथन करून अग्नि उत्पन्न करून, "प्रत्यवरोह०" ह्या मंत्रेंकरून स्थंडिलामध्यें त्या अग्नीची स्थापना करावी. समिधेचेठायीं समारोप केला असेल तर, श्रोत्रियाच्या घरांतील अग्नि आणून त्याची स्थंडिलामध्यें स्थापना करून "प्रत्यवरोह०" ह्या मंत्रेंकरून ती समित् अग्नीमध्यें हवन करावी. दुसऱ्या सूत्रामध्यें "आजुव्हान०, उद्बुध्यस्व०" ह्या दोन मंत्रांनीं प्रत्यवरोहण करावें असें सांगितलें आहे. प्रतिदिवशीं समारोपादिक करणें तें बारा दिवसपर्यंतच करावें. पर्वदिवशीं सायंहोमकालापर्यंत, प्रत्यवरोहण नसेल तर अग्नि नष्ट होतो असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. समारोप व प्रत्यवरोह यांचा कर्ता यजमानच होय, ह्मणजे तें यजमानानेंच करावें, यावरून समारोप केल्यानंतर पर्वदिवशीं आशौच प्राप्त होईल तर प्रत्यवरोहाचा संभव नसल्यामुळें अग्नि नष्ट होतो, परंतु हा निर्णय आपस्तंब इत्यादिकशाखी जे त्यांविषयीं आहे. बारा रात्रींत पर्व प्राप्त असतां त्यादिवशीं प्रत्यवरोहाचा अभाव असतांहि नष्ट होत नाहीं, तर बारा रात्रीं नंतर होमाचा लोप मात्रच होतो असें दुसरे ग्रंथकार ह्मणतात. राजक्रांति इत्यादिक संकटप्राप्त होईल तर ऋत्विजाकडूनहि समा-

रोपादिक करावें. कोणी ग्रंथकार, ऋत्विज इत्यादिक प्रतिनिधि नसल्या कारणानें अनन्य-गतिक (दुसरी गति नसणें) असेल तर आशौच होण्याच्या पूर्वी पर्वहोमासहितहि होमांचा अपकर्ष करून होम करून किंवा केल्यावांचून समारोप करून आशौच गेल्यानंतर प्रत्यवरोह करावा, याविषयीं पर्वाचे उल्लंघनाचा दोष नाहीं असें ह्मणतात.

समारोप केल्यानंतर दंपती जेव्हां प्रयाण करतील आणि ग्रामाची सीमा व नदी यांच्या उल्लंघनाचा समय येईल त्यावेळीं उभयतांनीं किंवा दोघांतून एकानें, समारोपित अशा त्या समिधेस किंवा अरणीस स्पर्श करावा, स्पर्श न केला तर अग्नि नष्ट होतो. यजमानासच कर्तव्यप्रवासा विषयीं विधि–" अभयंवोभयंमेस्तु० " ह्या मंत्रानें अग्नीचें उपस्थान करून प्रवासाप्रत जावें. तदनंतर प्रवासांतून येऊन " गृहा मा बिभितोपव: स्वस्त्येवोस्मासुत्वप्रजायध्वंमाचवोगोपती रिषत् " हा मंत्र ह्मणून स्वकीय गृह अवलोकन करावें. नंतर, " गृहानहंसुमनस: प्रपद्येवीरघ्नोवीरवत: सुवीरान् इरांवहंतोघृतमुक्षमाणास्तेष्वहंसुमना: संविशामि, " हा मंत्र ह्मणून गृहांत प्रवेश करून " शिवंशग्मंशंयो:शंयो: " हा मंत्र ह्मणून त्रिवार पाठीमागें पाहून नित्यहोम दिल्या नंतर " अभयंवोभयंमेस्तु " ह्या मंत्रानें अग्नीचें उपस्थान करावें. ज्येष्ठपुत्राचें मस्तक दोहों हातांनीं ग्रहण करून, " अंगादंगात्संभवसि० " ह्या मंत्राचा जप करून मस्तक [ताळू] तीन वेळ हुंगावा. या प्रमाणें इतर पुत्र व विवाहितकन्या यांचे मस्तक मंत्रविरहित हुंगावे. प्रवासांतून आलेल्या जवळ त्या दिवशीं प्रतिज्ञात असें जरी असेल तथापि अप्रिय भाषण कोणी बोलूं नये.

पति प्रवासांत असेल तर स्त्रियेनें स्मार्तहोम आपण स्वतां करून दर्शपूर्णमासस्थालीपाक, पिंडपितृयज्ञ ब्राह्मणाकडून करवावे. पति प्रवासास गेल्यानंतर अग्नि नष्ट झाल्याचें प्रायश्चित्त इत्यादिक करणें तें स्त्री रजस्वला असेल तथापि ऋत्विजानें करावें. पुन: संधान करणें तें तर पति प्रवासस्थ असतां होत नाहीं. नैमित्तिक इष्टि, जातेष्टि, व गृहदाहेष्टि ह्याहि इष्टि पति प्रवासांत असतां करूं नयेत. प्रायश्चित्तेष्टीची पूर्णाहुति करूं नये.

यानंतर औपासनाग्नि नष्ट झाला असतां कर्तव्य विधि— औपासनाग्नि नष्ट होईल तर " गृह्याग्नेरनुगमप्रायश्चित्तं करिष्ये " असा संकल्प करून कुंडांतील भस्म दूर करून गोमयानें कुंडाचें सारवण इत्यादिक करून अग्नीची स्थापना करावी. नंतर आज्याचा संस्कार करून " अयाश्चा० ". ह्या मंत्रानें एक आज्याची आहुति व सर्व प्रायश्चित्ताहुति होम करून दंपतींतून एकानें दुसऱ्या होमकालपर्यंत उपोषित रहावें. याप्रमाणें

बारा रात्री पर्यंत असतां हा निर्णय जाणावा. कोणी ग्रंथकार, उपवास अथवा " अयाश्चा० " ह्या मंत्रानें होम, ह्यांतून एक करावें; दोन [उपवास व होम] करूं नयेत असें ह्मणतात, व हें वृत्तिकाराचें मत होय. कोणी ग्रंथकार तर, जर अग्नि नष्ट होऊन दोन होमाचा काल अतिक्रांत होईलतर नष्ट झालेला अग्नि सिद्ध करावा. सामर्थ्यें त्रिरात्र पर्यंत अग्नि नष्ट होईल तर शंभर प्राणायाम करावे, त्रिरात्रापासून वीस रात्रीं पर्यंत एक दिवस उपवास करावा, वीस रात्रीं पासून दोन महिन्यापर्यंत त्रिरात्र उपवास करावा, दोन महिन्यां नंतर वर्ष पर्यंत प्राजापत्य कृच्छ्र करावें, एक वर्षा नंतर प्रतिवर्षास कृच्छ्राची आवृत्ति करावी. या प्रमाणें प्रायश्चित्त करून आधानास सांगितलेली सामग्री संपादन करून, " नष्टस्य गृह्याग्नेः प्रायश्चित्तं करिष्ये, " असा संकल्प करून, " अयाश्चा० " ह्या मंत्रानें आज्यानें स्रुवाहुति देणें, स्त्रियेनें उपोषण करणें इत्यादिक कर्म पूर्वीं सांगितल्या प्रमाणें करावें, अथवा लाजहोमादिक करावें, या प्रमाणें बारा रात्रीं पर्यंत अग्नीची उत्पत्ति करावी असें ह्मणतात. बारा दिवसांनंतर असेल तर अग्नि-विच्छेदाचें प्रायश्चित्त, होमादिक द्रव्याचें दान हीं करून विवाहहोमादिविधीनें आपापल्या गृह्यसूत्रानुसार पुनःसंधान करावें.

यानंतर यागाच्या पूर्वीं अन्वाधान केलेला अग्नि नष्ट होईल तर, "अयाश्चा०" ह्या मंत्रानें पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें अग्नि उत्पन्न करून पुनः अन्वाधान करून "भूर्भुवःस्वः" ह्या मंत्रानें उपस्थान करून सर्व प्रायश्चित्ताहुति देऊन स्थालीपाक करावा. अन्वाधान केल्यानंतर प्रयाण करण्याचें प्राप्त होईल तर, "तुभ्यं अंगिरस्तम०" ह्या मंत्रानें आज्याची आहुति अग्नीच्या उद्देशानें देऊन सर्वप्रायश्चित्ताहुतिहोम करून अग्नीचा समारोप करून प्रयाण करावें. "अग्निसमारोप केलेल्या समिधेचा नाश झाला तर पुनराधेय करावें" तें पुनराधेय असें—गोमयानें कुंडाचें सारवण इत्यादिक करून नष्टाग्नीचे प्रायश्चित्ताचा व पुनराधेयाचा संकल्प करून आधानास सांगितलेले पदार्थ संपादन करून अग्नीची स्थापना करून, "अयाश्चा०"ह्या मंत्रानें स्रुवाज्याहुती एक व सर्वप्रायश्चित्ताहुति यांचा होम करावा, हें पुनराधेय होय. हा स्वकीय अग्नि आहे अशा भ्रमानें दुसऱ्याच्या अग्नीवर स्वकीय होम करील, अथवा आपल्या अग्नीवर अन्य स्वकीय होम करील तर "पथिकृत् स्थालीपाकं करिष्ये," असा संकल्प करून चरु करावा. अथवा, "पथिकृत्स्थाने पूर्णाहुती होष्यामि," असा संकल्प करून स्रुचिपात्रामध्यें बारा वेळ किंवा चार वेळ घृत घेऊन "अग्नये पथिकृते स्वाहा" ह्या मंत्रानें आहुति द्यावी. स्थालीपाकाला आरंभ करावयाचा तो विवाहानंतर किंवा आधान केल्यानंतर पौर्णिमेच्या दिवसीं करावा. प्रतिपदेच्या दिवसीं

याग होण्याचा राहील तर पुढें येणारें जें पर्व त्याच्या पूर्वीच्या ज्या तिथि त्यांचे ठायीं (चतुर्थी, नवमी, चतुर्दशी, द्वितीया, पंचमी आणि अष्टमी ह्या तिथि वर्ज्य करून) करावा. या विषयीं, कालातिक्रांत झाल्याचें प्रायश्चित नाहीं अन्वाधान केल्यानंतर प्रतिपदेचे दिवशीं इष्टी करावी, ती न करील तर तृतीया इत्यादिक ज्या उक्त तिथि त्यांचेठायीं, सर्वप्रायश्चित्त होम करून पुन:अन्वाधान करून याग करावा. दुसरें पर्व प्राप्त झालें असतां अतीत [पूर्वी करावयाची राहिलेली] इष्टि पथिकृत्‌चरुपूर्वक(पथिकृत्स्थालीपाक पूर्वी करून) पर्वदिवशीं करावी.त्यापर्वदिवशींहि न होईलतर दुसऱ्या प्रतिपदेचे दिवशीं इष्टिलोपाचें पादकृच्छ्र प्रायश्चित करूनप्राप्तझालेल्या कालीं याग करावा.दुसऱ्या यागाचाहि येणाऱ्या तिथिचे ठायीं लोप झाला तर त्यापर्वदिवशीं पादकृच्छ्रकरून पथिकृत्‌चरु करून दुसरा याग करावा. ह्या दिवशींहि न झाला तर तिसऱ्या प्रतिपदेचे दिवशीं,दोन यागांचें अर्धकृच्छ्र प्रायचित्त करून प्राप्त झालेला याग करावा. अर्धकृच्छ्र व पथिक तृस्थालीपाकपूर्वक, तिसरा याग उक्त तिथीचे दिवशीं अथवा चतुर्थ पर्वाचे दिवशीं करावा, न केला तर अग्नि नष्ट होतो, याकरितां पुनराधेय करावें. एथें पुनराधेयाचा प्रकार—आधानोक्त पदार्थ संपादन करून "अयाश्चा०" ह्या मंत्रानें स्रुवाज्याहुति द्यावी. समारोप केलेल्या समिधेचा नाश झाला असतां त्याच्या निर्णयस्थळीं सांगितलेच आहे. एथें पुनराधान जें तें तर विवाहहोमादिरूप असें पुनराधेयाहून भिन्न आहे. कुंडापासून बाहेर व शम्यापरासाच्या आंत अग्नि पडला तर, "इदंत एकं०" ह्या ऋचेनें तो अग्नी कुंडांत घालून सर्वप्रायश्चित्तहोम करावा. पूर्व दिवशीं व्रतलोप झाला तर, व्रतपति जो अग्नि त्याच्या उद्देशानें चरु अथवा पूर्णाहुति करावी. पर्वदिवशीं दंपतींतून कोणास अश्रुपात झाला तर, व्रतधारी जो अग्नि त्याच्या उद्देशानें चरु किंवा पूर्णाहुति करावी. पवित्राचा नाश झाला तर पवित्रवान् अग्नीच्या उद्देशानें चरु किंवा पूर्णाहुति करावी. अन्वाधानेष्टीमध्यें चंद्रग्रहण प्राप्त झालें तर "अत्राहगो०" ह्या मंत्रेंकरून चंद्राच्या उद्देशानें आज्याहुति देऊन, "नवोनवो०" ह्या मंत्रानें उपस्थान करून इध्मास्थापनादि याग करावा. सूर्यग्रहण असेल तर, "उद्वयं०" ह्या मंत्रानें सूर्याच्या उद्देशानें आज्याची आहुति देऊन "चित्रंदेवानां०" ह्या मंत्रानें उपस्थान करावें. अन्वाधान केल्यानंतर स्वप्नांत रेतस्खलन झालें तर, "इमंमेवरुण०तत्वायामी०"ह्या दोन मंत्रांनीं वरुणाला दोन आज्याहुति देऊन सुर्याची पुजा व "पुनर्माम०" ह्या सूक्तोक्तमंत्राचा जप करावा. बुद्धिपूर्वक रेत:पतन झालें तर, व्रतपति जो अग्नि त्याच्या उद्देशानें चरु करावा. अन्य समयीं स्वप्नांत रेत:पात झाला तर सूर्याला तीन नमस्कार करावे. इध्माचें स्थापन केल्यानंतर होमद्रव्यास कांहीं दोष उत्पन्न झाला तर दुष्ट झालेल्या होमद्रव्याच्या स्थानीं आज्यप्रतिनिधि करून याग समाप्त करून दुष्ट

झालेलें होमद्रव्य उदकांत टाकून अन्वाधानादिक तद्देवताक (तोच आहे देवता ज्याची तों) पुनः याग करावा. इध्मास्थापनाचे पूर्वी होमद्रव्यास दोष उत्पन्न झाला तर तद्देवताक होमद्रव्य पुनः दुसरें घेऊन याग करावा. स्विष्टकृतासाठीं घेतलेल्या हवनीय द्रव्याला कांहीं दोष उत्पन्न झाला तर आज्यें करून स्विष्टकृत् करावें. अंगभूत होमद्रव्याला दोष झाला तर तत्कालीं पुनः आज्यग्रहण करावें.

होमद्रव्याचे दोष सांगतों—प्रच्युत असीं नखें, व केश, कीट, रक्त, अस्थि, विष्ठा, मूत्र, श्लेष्मा, इत्यादिक बीभत्स (वाईट) पदार्थ; मांजर, मुंगुस,कावळे, मुखसंबंधीं जलबिंदु (थुंकीचे तुषार), नाकांतील मळ, अश्रु कानांतील मळ, बाळंतीण, रजस्वला, चांडाल, इत्यादिकांच्या दृष्टि ह्यांचे जे संसर्ग होणें हे दोष होत. देवता, होमद्रव्यें, आणि मंत्र यांचा विपर्यास (व्यतिक्रम) झाला तर, "यद्वोदेवा०" ह्या मंत्रेंकरून मरुद्देवतांच्या उद्देशानें आज्याचा होम करावा. सर्व होमद्रव्य दग्ध झालें तर तें होमद्रव्य उत्पन्न करून तोच याग करावा, पुनः याग करूं नये. पूर्वादिक चार दिशांला चरूचा उत्सेक (ऊत) झाला तर क्रमेंकरून पूर्वदिशेस अग्नीच्या उद्देशानें, दक्षिण दिशेस यमाच्या उद्देशानें, पश्चिमदिशेस वरुणाच्या उद्देशानें, उत्तर दिशेस सोमाच्या उद्देशानें, होम करावा. चारीहि दिशांकडे ऊत आला तर चारहि देवतांच्या उद्देशानें होम करावा. कोनाकडे ऊत आला तर व्याहृतिहोम करून " आप्यायस्व०, संतेपयांसि०" ह्या दोन मंत्रेंकरून चरु आज्यानें प्लुत करावा, कोणी ग्रंथकार, अग्नीमध्यें दोन मिंदाहुति (यन्मआ०पुनर०) द्याव्या असें ह्मणतात. आपल्या गृह्याग्नीचा अन्य गृह्याग्नीशीं संसर्ग झाला तर दोन यजमानांनीं एककालीं त्या अग्नीचा समारोप करून दोघांनीं प्रत्यवरोहण कर्म करून विविचि नामक जो अग्नि त्याचे उद्देशेंकरून चरु करावा. शवाच्या अग्नीचा संसर्ग झाला तर शुचिनामक अग्नीच्या उद्देशानें चरु करावा. पाकाग्नीचा संसर्ग झाला तर संवर्ग अग्नीच्या उद्देशानें चरु करावा. सर्वत्र संसर्गाचे ठायीं समारोप, व प्रत्यवरोहण हीं केल्यानंतर चरु करावा. आपोआप अग्नि प्रदीप्त होईल तर " उद्दीप्यस्वजातवेदो०, मानोहिंसीर्जातवेदो०" ह्या दोन मंत्रें करून दोन समिधा अग्नीच्या उद्देशानें हवन कराव्या. सर्वत्र अनुष्ठानाच्या विधीमध्यें चूक झाली तर सांगतार्थ सर्वप्रायश्चित्ताहुति द्यावी. गृह दग्ध असतां क्षामवान् अग्नीच्या उद्देशानें चरु करावा. याप्रमाणें आणखीं प्रायश्चित्तें ऋग्वेदाच्या ब्राह्मणादि ग्रंथांत सांगितलीं आहेत तीं पहावीं. ज्या स्थलीं विशेषप्रायश्चित्त सांगितलें नाहीं त्या स्थलीं सर्वप्रायश्चित्ताहुति करावी. " भूर्भुवःस्वः " ह्या मंत्रानें जो आज्याची आहुति तीस सर्वप्रायश्चित्त असी संज्ञा आहे.

अग्नीचा नाश होण्याचीं निमित्तें —कुत्रा, डुकर, गर्दभ, कावळा, कोल्हा, वानर, शूद्र, अंत्यज, पतित (वाटलेला)प्रेत, बाळंतीण, रजस्वला, विष्ठा, मूत्र, रेत, अश्रु, पुय, श्लेष्मा, रक्त, अस्थि, मांस इत्यादिक, व जुगुप्सित (निंदित) पदार्थ यांचा स्पर्श आरोपित (ज्या अरणीवर अग्निसमारोप केलेला त्या)अरणीला स्पर्श किंवा साक्षात् अग्नीला स्पर्श झाला तर अग्नि नष्ट होतो. त्यामध्यें अरणीसंबंधी अग्नि नष्ट असतां पुनराधेय करावें. साक्षात् अग्निला स्पर्श असतां पुनराधान करावें. अथवा, "पुनस्त्वादित्या०" या मंत्रेंकरून समिधाहोम करून "आदित्यरुद्रवसुभ्यइदंनमम" असा त्याग करावा. अथवा स्रुवेंकरून आज्याहुती द्यावी. अग्नीमध्यें उदक पडेल तर हेंच प्रायश्चित करावें. आपण जीवंत असतां मी मृत झालों असा शब्द श्रुत होईल तर, सुरभिमान जो अग्नि त्याच्या उद्देशानें चरु किंवा पूर्णाहुति करावी. प्रधानाहुतीचा स्विष्टकृताशीं संसर्ग झाला तर सर्वप्रायश्चिता. हुति द्यावी. पिंडपितृयज्ञांत अतिप्रणीतनामक अग्नीचा नाश झाला असतां होमपक्ष नसेल तर त्याविषयीं सर्वप्रायश्चित करावें. होमपक्ष असेल तर पुनः प्रणयन (पुनःअग्नि नेणें) पूर्वक सर्वप्रायश्चित करावें. आपस्तंबजे त्यांला प्रायश्चिताहुति दिल्या नंतर प्रणयनच अवश्य आहे. पिंडपितृयज्ञाचा लोप झाला तर वैश्वानरचरु करावा. अथवा," सप्तहोताख्यमहाहविर्होता०"इत्यादि मंत्रांनीं पूर्णाहुति करावी. श्रवणाकर्म, सर्पबलि, आश्वयुजीकर्म, अग्रयण आणि प्रत्यवरोहण ह्या कर्मांतून एकाद्याचा लोप झाला तर प्राजापत्यकृच्छ्र करावें. आग्रयण केल्यावांचून नवान्न भक्षण केलें असतां वैश्वानर अग्नीच्या उद्देशानें चरु करावा. अष्टकाश्राद्धाचा लोप झाला तर उपवास करावा. पूर्वेद्युःश्राद्धाचा लोप झाला असतांहि उपोषण करावें. किंवा उपोषणाचा प्रत्याम्नाय, एका ब्राह्मणास भोजन द्यावें. अन्वष्टक्यश्राद्धाचा लोप झाला तर, "एभिर्द्युभिःसुमना०,एभिरिंदुभिः " या ऋचेचा शंभरवेळ जप करावा. ज्या ज्या स्थलीं चरु करावा असें सांगितलें असेल त्या त्या स्थलीं दर्शपूर्णमासाचा आरंभ केला नसतां पूर्णाहुति करावी. आळस इत्यादि कारणानें पूर्णाहुति केली असेल तर यागाची पूर्ति होईल इतके तांदुळ व घृत यांचें दान करावें असें गृह्याग्निसागरांत सांगितलें आहे. निषिद्ध अशी तिथि इत्यादिकाचे दिवसीं स्वस्त्रियेचे ठिकाणीं गमन, होम करण्यास जो अयोग्य त्याच्या घरीं होम करणें, लसूण इत्यादिक व वेश्येकडचें अन्न इत्यादि अभक्ष्य भक्षण करणें, निषिद्ध प्रतिग्रह करणें यांविषयीं, "पुनर्मामैत्विंद्रियं ०,इमेयेधिष्ण्यासः०" या दोन मंत्रेंकरून आज्यहोम, किंवा समिधेचा होम, अथवा जप करावा. कपोतपक्षी घरावर बसला तर,"देवाःकपोत०" या पांच ऋचांचे सूक्ताचा जप अथवा पाकयज्ञ मंत्रानें याप्रत्येक ऋचेनें आज्यहोम करावा. दुष्ट स्वप्न दृष्टीस पडलें तर "योमेराज-

न्युअ्योवा०" या ऋचेंकरून सूर्याचें उपस्थान करावें. रोगपरिहार होण्याकरितां अथवा यक्ष्मरोग (क्षयरोग)याचा नाश होण्याकरितां, "मुंचामित्वा०" ह्या सूक्ताच्या प्रत्येक ऋचेनें चरूचा होम करावा, व पांच ऋचांचे ठायीं, "यक्ष्मनाशयेदंनमम," असा त्याग ह्मणावा. सहावी स्विष्टकृत् आहुति द्यावी. प्रोक्षणी व प्रणिता या पात्रांतील उदकाचा बिंदु बाहेर पडला किंवा स्राव झाला तर, "आपोहिष्ठा०" ह्या तीन ऋचा ह्मणून पुनः त्या पात्रांत उदक घालावें, व "ततंमेअपस्तदुतायते०" ह्या ऋचेनें आज्याहुति द्यावी. इध्माद्यापनाचा लोप झाला असतां आज्यभाग झाल्यानंतर त्याचें स्मरण होईल तर विपर्यास झाल्याचें प्रायश्चित्त करून इध्माद्यापन करून प्रधानयाग करावा. प्रधानयाग झाल्यानंतर त्याचें स्मरण होईल तर अग्निसमिंधनरूप [अग्निप्रज्वलनरूप] द्वाराचा अभाव असल्यामुळें लोपच होय व प्रायश्चित्तेंकरूनच त्या इध्माची सिद्धि होते. इतर जीं अंगें त्याविषयीं असाच निर्णय जाणावा.

अग्नीचा नाश करणारीं निमित्तें सांगतों—दंपतींतून एकानें, अग्नीजवळ उदयकालीं व अस्तकालीं वास करावा. दोघे दंपती घराची सीमा किंवा ग्रामाची सीमा अथवा नदी यांतें उल्लंघन करून होमकालीं बाहेर वास करतील तर पुनराधान केलें पाहिजे. कुंडांतून सर्व अग्नि बाहेर घेऊन जाणें यापक्षीं अग्नि घेऊन जात असतां शम्यापरासाच्या पूर्वीं उच्छ्वास झाला तर अग्नीचा नाश होतो.कांहीं एक कर्मविशेषासाठीं कुंडांतून अग्नि नेत असतात ह्या साठीं उच्छ्वासाचा रोध केला पाहिजे असें नाहीं. आपल्या ठायीं अग्नि समारोप केला आहे या पक्षीं त्यानें उदकांत बुडणें, मैथुन, शूद्रादिकांचा स्पर्श हीं केलीं असतां अग्नि नष्ट होतो. बहुत स्त्रिया असताहि त्यांतून एकाहि स्त्री होम कालीं गृहाच्या सीमेबाहेर गेली असतां अग्नि नष्ट होतो.

ज्येष्ठ स्त्री अग्नीच्या सन्निध असतां कनिष्ठस्त्रीसहवर्तमान यजमानाचा प्रवास दोषकारक होत नाहीं. दोघेंहि यजमान व पत्नी ग्राम व गृह यांच्या सीमेच्या बाहेर जाऊन होमकालापूर्वीं घरीं येतील तर दोष नाहीं. होमकालीं स्त्री दुसऱ्या ग्रामीं असतां यजमान अग्नीच्या जवळ असला तथापि पुनराधान करावें असें ह्मणतात. प्रवासामध्यें नदी व ग्रामाची सीमा यांच्या उल्लंघनसमयीं दंपतींतून एक जर समारोपित अग्नीस स्पर्श न करील तर पुनराधान केलें पाहिजे. यजमान अग्नीचा परित्याग करून शंभर योजनें (चारशें) कोश पर्यंत प्रयाण करील, अथवा एक वर्षपर्यंत स्वतां होम न देईल तर अग्नि नष्ट होतो, व तसें झालें असतां पुनराधान किंवा पवित्रेष्टि करावी. "बरोबर अग्नि घेतल्यावांचून स्त्री, समुद्राला मिळणारी अशा नदीचें उल्लंघन करील तर अग्नीचा नाश

होतो असें श्रुतिप्रमाण आहे." अग्नीच्या समीप पति किंवा अन्य स्त्री असेल तर स्त्रियेनें नदीचें उल्लंघन केलें असतां दोष नाहीं. पतिप्रवासांत असून स्त्रियेनें अग्नीस-हवर्तमान सीमेचें उल्लंघन केलें असतां अग्नीचा नाश होतो. याप्रमाणेंच स्त्री प्रवासांत असून पतीनें अग्नींसह सीमेचें उल्लंघन केलें असतां अग्नीचा नाश होतो. उदकाच्या योगानें अग्नि नष्ट झाला तर पुनः आधेय करावें. अग्नि नष्ट झाला असतां यजमान अग्नीचें उपस्थान केल्यावांचून सीमेचें उल्लंघन करील तर तेंव पुनः आधेय करावें.समारोप केल्याखेरीज शम्यापरासाच्या (छत्तीस अंगुळें प्रमाण शम्यापरास) पलिकडे अग्नि नेले असतां नष्ट होतात. "स्त्री रजस्वला असतां अथवा जननाशौच, मृताशौच असतां अग्निमान् असा ब्राह्मण प्रवास करील तर तो पुनराधानास योग्य होतो. बहुत स्त्रियांतून एक जरी रजस्वला असली तथापि प्रवासास जाऊं नये. निमित्तापासून अकराव्या दिवसीं व चवथ्या दिवसीं प्रवासास जाण्याची इच्छा करावी. अग्नीच्या होमसमयीं व पर्वदिवसीं प्रयाण करूं नये." दोन होमांचा नाश (लोप) होईल, अथवा दर्शपूर्णमासस्थालीपाकाचा नाश होईल तर पुनराधेय करावें असें जें सांगितलें तें आपस्तंबादिशाखाविषयक आहे. "जननाशौच व मृताशौच हीं असतां पाकाग्नीवर पाक करावा. पाकाग्नीवर पाक न करितां एक रात्र तसाच राहील तर पुनराधान करावें असें जें सांगितलें तें कात्यायनादिक शाखी जे त्यांविषयीं आहे. स्त्री प्रवास करील तर पुनराधान करावें असें जें सांगितलें तें ज्याला एक स्त्री असेल त्याविषयीं आहे. बहुत स्त्रिया ज्याला असतील त्यानें ज्येष्ठ स्त्री प्रवास करील तरच पुनराधान करावें असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. हीं पूर्वोक्त निमित्तें प्राप्त झालीं असतां पाहिले अग्नि टाकून अन्य अग्नींचें आधान करावें. साक्षात् उपकार करणारें जें अंगभूत कर्म (प्रयाजादि) त्याचा लोप झाला असतां कर्मसमाप्ति होण्याचे पूर्वी प्रायश्चित्त करून लुप्त झालेलें अंगभूत कर्म करावें. कर्म समाप्ति झाल्या नंतर लोप झाला असतां प्रायश्चित्तच करावें, अंगभूत कर्माची आवृत्ति करूं नये. परंपरासंबंधानें द्रव्यसंस्काररूप उपकारक अंगाचा लोप झाला तर प्रधान कर्माच्या पूर्वी तें अंगभूत कर्म करावें. प्रधानोत्तर लोप झाला असतां प्रायश्चित्तच करावें, आवृत्ति करूं नये.

पत्नी मृत झाली असतां तिचें दहन करण्याकरितां अर्धा अग्नि देऊन शेष राहिलेल्या अग्नीवर सायंप्रातर्होम, स्थालीपाक, व आग्रयण हीं करावीं. कौस्तुभांत तर, अर्धा अग्नि द्यावा इत्यादिक सांगून विधुरानें (मृतपत्नीकानें) अपूर्वाधान करावें, व तो शेष राहिलेला अग्नि नष्ट झाला तर पुनराधान करावें, असें सांगितलें, ह्यामध्यें आधान करण्याविषयीं

जो प्रकार सांगितला तो, शेष राहिलेला अग्नि होमाच्या पूर्वी नष्ट होईल तर तत्पर जाण, वा. अथवा श्रौताग्नि जे आलून झियेला (दहनाकारितां)मध्ये अग्नि देऊन उत्सर्गेष्टि करून पूर्वीचे अग्नी टाकून पुनराधान करून अग्निहोत्र करावें ह्मणून जसें सांगितलें तसें या स्थलींहि उत्सर्गेष्टि करून पूर्वीचे अग्नीचा त्याग केल्यानंतर अपूर्वाधान करण्याविषयीं कौस्तुभांत सांगितलें, याप्रमाणें एथें योजना करावी असें वाटतें.

अरणी, स्रुवा इत्यादिक पात्रांचीं लक्षणें कशीं व तीं कोणत्या वृक्षाचीं करावीं याचा निर्णय दुसऱ्या ग्रंथीं पहावा. या पूर्वी सांगितलेल्या सर्व विधींचे संकल्प इत्यादिक विस्तारयुक्त प्रयोग गृह्याग्निसागरांत पहावे. प्रायश्चित्ते इत्यादिकाचे विधि बहुधा सर्व सूत्रांत सारखेच सांगितले आहेत, आपापल्या सूत्रामध्यें क्वचित् क्वचित् विशेष असल्यास ते पहावे. विवाहहोम, गृहप्रवेशनीयहोमासहवर्तमान एकतंत्रानें करणें तो ऋग्वेदी यांचें पुनराधान होय, इतर शाखी जे त्यांनीं विवाहहोमाहून निराळेंच पुनराधान करावें, हा विशेष जाणावा.

कात्यायनांचे उपयोगी कांहीं निर्णय—(कात्यायनानीं) "गूळ, गोरस, यांवांचून अन्य पदार्थ दुसऱ्याच्या अग्नीवर पक्व झालेले भक्षण करूं नयेत. आहिताग्नि (अग्निहोत्री) यांचा हा धर्म याज्ञिकांला मान्य आहे. ऊंस, व दूध यांपासून झालेले पदार्थ, खापरांत भाजलेले यव हे पदार्थ दुसऱ्याच्या अग्नीवर पक्व झाले तथापि प्रवासांत अग्निहोत्र्यानें दुसऱ्याच्या अग्नीवर पक्व असे समजूं नयेत, [ग्रहण करावे.] केवळ लौकिकाग्निवर उदकावांचून पक्व झालेलें जें अन्न तें फळाप्रमाणें घ्यावें, तें घेतलें असतां अन्नदोष नाहीं. प्रातःकालीन होम समाप्त करून नंतर त्या अग्नींतून अल्प अग्नि घेऊन तो स्वयंपाकगृहांत प्रदीप्त करून त्याच्यावर सर्व पाकनिष्पत्ति करावी. नंतर पुनः तो अग्नि कुंडस्थ अग्नींत मिळवून त्याच्यावर होम द्यावा, असें आहे यास्तव निरालस्य होत्साता वैश्वदेवादि कर्म गृह्याग्नीवर करावें.

बहवृचकारिकेमध्यें सांगतात—" प्रति दिवशीं पाकनिष्पत्तिकरण्यासाठीं गृह्याग्नींतील एका बाजूचें, पाक करणें हेंच आहे अर्थ ह्मणजे प्रयोजन ज्याचें असें [प्रज्वलित कोलीत] घेऊन तें स्वयंपाक गृहांत नेऊन तो अग्नि प्रदीप्त करावा, व त्यावर सर्व पाकनिष्पत्ति करावी. पाकनिष्पत्ति ज्याच्यावर केली तो लौकिकाग्नि होय याकरितां वैश्वदेव करणें तो गृह्याग्नीवर करावा. श्राद्ध इत्यादिक निमित्त, उत्सव या दिवशीं ज्या अग्नीवर मोठा स्वयंपाक होतो त्यावर वैश्वदेव करावा; कारण कार्याच्या अनुरोधानें तो लौकिकाग्नि नव्हे. दीप लावण्याकरितां, धूप दाखविण्याकरितां व तापविण्याकरितां

घेतलेले जे गृह्याग्नीतून अग्नि ते सर्व लौकिकाग्नि होत. कारण, तें तें कार्य झाल्यानंतर त्या त्या अग्नीचें गृह्याग्नित्व नष्ट होतें. गृह्याग्नीतून निरानिराळ्या कार्यां करितां बहुत वेळ अग्नि ग्रहण केला असेल तर त्या ग्रहण केलेल्या अग्नींतून जेथपर्यंत एक तरी अग्नि आहे तावत्कालपर्यंत अरणी मंथन करून दुसरा अग्नि घेऊं नये. वैश्वदेव, होम हे करण्या पूर्वी अग्नि मंथन करूं नये. पाकनिष्पत्ति करण्या करितां गृह्याग्नीतून जो अग्नि घेतला तो पचनाग्नि होय, या करितां पचनाग्नीवर दिवसा पाक न करील तर त्यानें पुनराधान करावें. अग्निसमारोप केलेल्या अशा दोन अरणी त्यांतील एक किंवा दोन नष्ट झाल्या असतां त्या कालीं अग्नीचें आधेय किंवा पुनराधानच करावें असें सांगतात. अग्निसमारोप न केलेल्या अशा अरणी नष्ट होतील तर पुनः दुसऱ्या नूतन अरणी घ्याव्या. दुसऱ्या नूतन अरणी न मिळतील आणि अग्नि नष्ट होईल तर पुनराधान करावें. " शूद्र, रजस्वला, अंत्यज, पतित, अपवित्र, गर्दभ इत्यादिक यांनीं समारोप न केलेल्या अरणीला स्पर्श केला असतां त्या टाकून दुसऱ्या अरणी घ्याव्या, " समारोप केलेल्या अरणीला शूद्र इत्यादिकांचा स्पर्श झाला तर पुनराधेय करावें. असें सांगितलें आहे. समारोप केलेल्या अरणी दूषित झाल्या तर त्या अरणी, " भवतंनःसम० " या मंत्रेकरून उदकांत टाकाव्या. एकच अरणी दूषित झाली तर तीच उदकांत टाकावी. दूषित झालेल्या अरणी उदकांत टाकल्या नंतर व दुसऱ्या अरणी मिळण्या पूर्वी अग्नि नष्ट झाला तर पुनराधान करावें. अरणी नष्ट झाली असतां यावत्कालपर्यंत अग्नि गृहामध्यें आहे तावत्कालपर्यंत होमादिक करावें, व तो अग्नि नष्ट झाला तर पुनराधान करावें. या स्थलीं एका अरणीचा नाश झाला असतां दुसरी एक अरणी समंत्रक घेऊन दोन अरणींचें मंथन करून अग्नि उत्पन्न करावा असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. दुसरे ग्रंथकार तर, शेष राहिलेली जी अरणी तीच तोडून दोन अरणी करून त्यांचे मंथन करावें असें ह्मणतात. दोन अरणींतून एक जरी दूषित झाली तथापि दोनाहि अरणी टाकून नवीन दोन अरणी घ्याव्या असा नारायण वृत्तीचा अभिप्राय आहे. हा अरणींचा निर्णय, श्रौतकर्म व स्मार्तकर्म यांचा साधारण व सर्व शाखांचा साधारण सांगितला आहे.

अग्नीचा समारोप केला असतां कात्यायनशाखी यांनीं वैश्वदेव, पाक (स्वयंपाक), लौकिकाग्नीवर करावा असें ह्मणतात. ज्या कुळामध्यें तीन पुरुषांपर्यंत वेदाध्ययन व अग्निहोत्र ग्रहण केलें नाहीं तो दुर्ब्राह्मण होय, व तो दुर्ब्राह्मण असल्यामुळें कोणत्याहि सत्कर्मास योग्य नाहीं. अग्निहोत्रासारखा उत्तम धर्म मागें झाला नाहीं, व पुढें होणाराहि नाहीं,

याकरितां ज्ञानवान् व भक्तिमान् अशा पुरुषानें अग्निहोत्र धारण करावें. ज्ञान (विद्या), द्रव्य इत्यादिकांच्या अभावामुळें श्रौतकर्म (अग्निहोत्रादि) करण्याविषयीं जो समर्थ नाहीं त्यानें यथाशक्ति स्मार्तकर्म करावें. या स्मार्तकर्मामध्येंहि सार्वकाल आचार (धर्म) प्राप्त होतो: ज्या द्विजानें यथाविधि विवाह करून स्त्रीपरिग्रह केला त्यानें एक क्षणहि अग्नीवांचून राहूं नये. कदाचित् द्विज अग्नीवांचून राहिला तर तो संस्कारहीन व पतित होतो. जो ब्राह्मण विवाहाग्नि धारण करीत नाहीं आणि आपण गृहस्थाश्रमी असें मानितो त्याचें अन्न भक्षण करूं नये, कारण त्याचा तो पाक व्यर्थ होय. सुवर्णमय असा मेरुपर्वत व समुद्रांसहित पृथ्वी यांचें जो दान करितो व त्याला जें दानाचें फल मिळतें तें व सायंकाळीं, प्रातःकाळीं जो अग्नींत होम द्यावा त्या होमाचें जें फल तें असी उभय फलांची तुलना केली असतां तें दानफल होमाची तुलना पावेल किंवा नाहीं, म्हणजे सुवर्णाचा मेरु व पृथ्वी यांचें दान करून जें फल त्यापेक्षां होमाचें फल विशेष आहे असें तात्पर्य जाणावें. याप्रमाणें होमाचें प्रकरण सांगितलें.

नित्यदान—"दानावांचून एकहि दिवस जर गेला तर, चोरांनीं घर लुटून सर्वस्वापहार केला असतां जसा तो दिवस अत्यंत दुःखास पात्र, तसा दानविरहित दिवस दुःखास पात्र होय, याकरितां जसें ऐश्वर्य असेल तदनुसार धन, धान्य इत्यादिक कांहीं अल्प तरी दान करावें. द्रव्य, धान्य इत्यादिक देण्यास शक्ति नसेल तर सुपारी इत्यादिकाचें हि दान प्रतिदिवशीं करावें. तदनंतर गाई, ब्राह्मण, इत्यादि मंगल पदार्थांचें दर्शन घ्यावें. याप्रमाणें दिवसाचे आठ भाग करून जो प्रथम भाग त्याचें कृत्य सांगितलें.

दिवसाच्या दुसऱ्या विभागीं वेद, शास्त्रें यांचा अभ्यास करावा. "ब्राह्मणानें वेद पठण करावे, दुसऱ्याला शिकवावे, जप करावा, वेदाच्या अर्थाचा विचार करावा, आणी धर्मशास्त्रें अर्थविचारेंकरून पाहावीं." प्रातःकालीन होम दिल्यानंतर देवाची पूजा करावी अथवा दिवसाच्या चौथ्या विभागीं ब्रह्मयज्ञ केल्यानंतर करावी. कारण, "प्रातःकालीन होम दिल्यानंतर देवपूजा करावी,किंवा जपयज्ञ म्हणजे ब्रह्मयज्ञ केल्यानंतर देवपूजा करावी," इत्यादिक दोन प्रकारचें स्मृतिवचन आहे. "देवपूजा त्रिकालीं यथाक्रमेंकरून करावी.त्रिकाल विस्तारें पूजा करण्यास शक्ति नसेल तर प्रातःकाळीं विस्तारेंकरून करावी,व माध्यान्हकाळीं गंधादिक उपचारेंकरून करावी,व सायंकाळीं धूप,दीप,आरती इत्यादिक उपचारेंकरून करावी. त्रिकाल तुलसीपत्रांनीं पूजा करावी. जसी त्रिकालसंध्या मोक्ष देणारी, तसी त्रिकालपूजा मोक्ष देणारी होते असें कमलाकर सांगतो. त्यामध्यें विष्णु,शिव,ब्रह्मा, सूर्य,देवी, गणपति इत्यादिक ज्या देवता त्यांमध्यें आपणास जी देवता इष्ट तिचें पूजन करावें. अंतूनादि कलि-

युगामध्यें विष्णु व शिव यांची पूजा करणें प्रशस्त होय. "विष्णूच्या पूजेपेक्षां पुण्यकारक वैदिककर्म कोणतेंच नाहीं,याकरितां ज्यास आदि, मध्य,अंत नाहींत अशा संसारदुःखहरण करणाऱ्या विष्णूचें नित्य पूजन करावें.अथवा द्योतमान,षड्गुणैश्वर्यसंपन्न शाश्वत, अशा शिवाची पूजा प्रणवमंत्रानें,अथवा रुद्रगायत्रीमंत्रानें किंवा त्र्यंबकमंत्रानें,किंवा"ओं नमःशिवाय" ह्या षडक्षर मंत्रानें करावी." त्यामध्येंहि प्रतिमा,स्थंडिल,इत्यादिकांपेक्षां शाळग्राम व बाणलिंग यांचे ठायीं पूजा करावी ती प्रशस्त होय;कारण,आवाहन इत्यादिक केल्यावांचून-देवतेचें सान्निध्य शालग्राम व बाणलिंग यांचे ठायीं नित्य आहे. श्रीमद्भागवतांत—"हे उद्धवा, स्थिरमूर्तीची पूजा कर्तव्य असतां आवाहन व विसर्जन हीं करूं नयेत. अस्थिर मूर्तीची पूजा कर्तव्य असतां आवाहन, विसर्जन यांविषयीं विकल्प आहे. स्थंडिलाचे ठायीं तर दोनहि करावीं."

संक्षेपें करून देवपूजेचा प्रयोग— ह्या स्थलीं देवपूजेचा प्रयोग संक्षेपानें सांगतों, विशेष विचार करणें तो मूर्तीच्या अर्चेच्या प्रसंगानें पुढें सांगितला जाईल.त्यामध्यें सूर्योदयाच्यापूर्वी देवावरील निर्माल्यकाढून विहितकालीं पूजेचा आरंभ करावा."येभ्योमाता०" एवापित्रे० " हे मंत्र पठण करून घंटा वाजवावी. नंतर आचमन, प्राणायाम करून देशकालाचें संकीर्तन केल्यानंतर," श्रीमहाविष्णुपूजां करिष्ये," असा संकल्प करावा.पंचायतनाची पूजा कर्तव्य ह्या पक्षीं,"श्रीरुद्रविनायकसूर्यशक्तिपरिवृतश्रीमहाविष्णुपूजांकरिष्ये," असा संकल्प करून आसनादिक विधि करून पुरुषसुक्तानें न्यास करावा. तो असा,—" सहस्रशीर्षेति षोडशर्चस्य सूक्तस्य नारायणः पुरुषोनुष्टुप् ॥ अंत्यात्रिष्टुप्॥ न्यासेपूजायांच विनियोगः" तदनंतर पहिली ऋचा ह्मणून डाव्या करतलावर न्यास करावा, दुसऱ्या ऋचेचा उजव्या करतलावर न्यास, तिसऱ्या ऋचेचा डाव्या चरणावर न्यास, चवथ्या ऋचेचा उजव्या चरणावर न्यास, पांचव्या ऋचेचा वामजानुवर न्यास, सहाव्या ऋचेचा दक्षिण जानूवर न्यास, सातव्या ऋचेचा वामकटीवर न्यास, आठव्या ऋचेचा दक्षिण कटीवर न्यास, नवव्या ऋचेचा नाभिस्थानीं, दहाव्या ऋचेचा हृदयस्थानीं, अकराव्या ऋचेचा कंठस्थानीं, बाराव्या ऋचेचा वामबाहुस्थानीं, तेराव्या ऋचेचा दक्षिणबाहुस्थानीं, चवदाव्या ऋचेचा मुखस्थानीं, पंधराव्या ऋचेचा उभयनेत्रस्थानीं, सोळाव्या ऋचेचा मस्तक स्थानीं न्यास करावा. याप्रमाणें पुरुषसूक्ताच्या सोळा ऋचा ह्मणून आपल्या देहावर आणि देवाच्या देहावर न्यास करावा,व पुनःशेवटच्या पांच (ब्राह्मणो०, चंद्रमा०, नाभ्या०, सप्तास्या०, यज्ञेन०) ह्या ऋचांचा क्रमेंकरून हृदय, मस्तक, शिखा, कवचरूप; अस्त्ररूप न्यास करावा. नंतर कलश, शंख, घंटा,यांची पूजा करून पाद्य-

दक, अर्घ्योदक, व आचमनीयोदक यांची पूजा करून शंखोदकानें आपल्या अंगावर व पूजापदार्थांवर प्रोक्षण करावें. नंतर आपणास इष्ट जी विष्णुमूर्ती तिचें ध्यान करून त्या मूर्तीची पूजा करावी. पुरुषसूक्ताच्या पहिल्या ऋचेनें आवाहन करावें शाळग्राम इत्यादिक देवांचें आवाहन नसल्यामुळें मंत्रपुष्प अर्पण करावें. प्रत्येक सूक्ताची ऋचा झटल्या नंतर "श्रीमहाविष्णवे, श्रीकृष्णाय" याप्रमाणें आपणास जी इष्ट देवता असेल तिचा चतुर्थी विभक्तीनें उद्देश करून सर्वोपचार समर्पण करावे. पंचायतनपूजा असेल तर "श्रीविष्णवे शिवविनायकसूर्यशक्तिभ्यश्च" याप्रमाणें जी जी उपास्य देवता असेल तिचा उद्देश पूर्वी करून नंतर इतरांचा करावा. नैवेद्य इत्यादिक उपचार निरनिराळे नसतील तर "यथाशत:" असें म्हणावें. दुसऱ्या ऋचेनें आसन द्यावें. तिसऱ्या ऋचेनें पाद्य द्यावें. चवथ्या ऋचेनें अर्घ्य द्यावें. पांचव्या ऋचेनें आचमन द्यावें. सहाव्या ऋचेनें स्नान घालावें. संभव असेल तर, "आप्यायस्व०" इत्यादिक मंत्रेंकरून पंचामृतस्नानें घालावीं. चंदन, वाळा, कापूर, केशर, कृष्णागुरु हे पदार्थ घालून सुवासित केलेल्या उदकांनीं व सुवर्णघर्मानुवाक (सुवर्णं घर्मं परिवेदनं इत्यादि), महापुरुषविद्या (जितं ते पुंडरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन०हा श्लोक) पुरुषसूक्त (सहस्रशीर्षेत्यादि), आणि राजनसाम (इंद्रंनरोनेमधिताहवंत ह्या ऋचेंत सांगितलेलें) या मंत्रांनीं अभिषेक करावा. सातव्या ऋचेनें वस्त्र अर्पण करावें. आठव्या ऋचेनें यज्ञोपवीत अर्पण करावें. नवव्या ऋचेनें गंध, व दहाव्या ऋचेनें पुष्पें वहावीं. अकराव्या ऋचेनें धूप, बाराव्या ऋचेनें दीप दाखवावा. स्नान, धूप व दीप हे उपचार अर्पण करावयाचे त्यावेळीं घंटेचा नाद करावा." तेराव्या ऋचेनें नैवेद्य अर्पण करावा, संभव असेल तर तांबूल, फल, दक्षिणा, व आरती हे उपचार समर्पण करावे. व चवदाव्या ऋचेनें नमस्कार करावा. पंधराव्या ऋचेनें प्रदक्षिणा कराव्या. सोळाव्या ऋचेनें विसर्जन करावें, अथवा पुष्पांजलि अर्पण करावी. स्नान घातल्यावर, व वस्त्र व यज्ञोपवीत दिल्यावर, आणि नैवेद्यानंतर आचमनाकरितां उदक द्यावें. पुरुषसूक्ताच्या सोळा ऋचांनीं चरूच्या सोळा आहुतींनीं होम करून पुन: त्याच पुरुषसूक्ताच्या सोळा ऋचांनीं सोळा पुष्पें अर्पण करावीं,व पुन:पुरुषसूक्तानें स्तुति करावी. तदनंतर पुराणांतील स्तोत्रें व प्राकृतस्तोत्रें यांहीं करून स्तुति करून नमस्कार करावा. तो असा—देवाच्या चरणावर मस्तक ठेवून दक्षिणोत्तर हस्तांनीं देवाचे दक्षिणोत्तर पाय ग्रहण करून,अथवा आपल्या पृष्ठभागीं परस्पर निबद्ध हस्त करून कृतापराधासारखा होऊन हे ईश,मृत्युग्रहरूप समुद्रापासून भीत अतएव शरणागत जो मी त्या मातें रक्षण कर,"असी प्रार्थनाकरून नमस्कार करावा.नंतर निर्माल्य, देवानें दिला असी भावना करून तो मस्तकावर धारण करावा.विष्णूच्या मस्तकावरचाहिंकेलें

पुष्प मनुष्यानें आपल्या मस्तकावर ठेवूं नये. "शंखोदक आपल्या मस्तकावर धारण करूं नये." देवाचें तीर्थ पूजा झाल्यानंतर अथवा वैश्वदेवानंतर मस्तकावर धारण करून प्राशनाहि करावें. याविषयीं अनुक्रम—"ब्राह्मणाचें तीर्थ प्राशन करून विष्णूचें तीर्थ प्राशन करावें. जो मनुष्य शालग्रामशिलेचें तीर्थ प्राशन केल्यावांचून आपल्या मस्तकावर उडवील तो ब्रह्महा ह्मणजे ब्रह्महत्या करणारा असा होतो. तीर्थ घेणें तें दुसऱ्या पात्रानेंच घ्यावें, हस्तानें कदापि घेऊं नये,, असें कमलाकर सांगतो. देवास अर्पण केलेलें एकच वस्त्र उदकानें प्रक्षालन करून तेंच प्रतिदिवशीं अर्पण केलें असतां दोष नाहीं. याप्रमाणें सुवर्णादिक अलंकाराविषयींहि असाच निर्णय जाणावा. सुवर्णाचे यज्ञोपवीताविषयींहि असाच आचार आहे. याप्रमाणें शाळग्रामाचे पूजेचें फल स्कंदपुराणांत सांगतात. "कामाच्या स्वाधीन असो, अथवा क्रोधयुक्त असो, भक्तीनें किंवा भक्तीवांचूनाहि कलीमध्यें जो ब्राह्मण शालग्रामशिलेची पूजा करील तो मोक्षास जाईल. शाळग्रामशिलेच्या पुढें जो विष्णूचें कीर्तन करितो त्याला यमाचें व कलिकालाचें भय प्राप्त होत नाहीं. कलियुगामध्यें पातकांचें निरसन होण्यास प्रायश्चित्त असें विष्णूचें तीर्थ होय. तें तीर्थ मस्तकावर धारण केल्यानें व प्राशन केल्यानें सर्व देवता संतुष्ट होतात." विष्णु व शिव यांचे पूजेचा विधि बौधायनानें सांगितलेला पराशरमाधवांत पाहावा. मी तर शिवपूजाविधि दुसऱ्या परिच्छेदांत शिवरात्रिप्रकरणीं सांगितला आहे, याकरितां एथें सांगत नाहीं. कूर्मपुराणांत—"मोहानें किंवा आळसानें जो मनुष्य देवपूजा केल्यावांचून भोजन करितो तो नरकाप्रत जातो आणि पुढें सूकरयोनींत त्याला जन्म प्राप्त होतें." याप्रमाणें देवाची पूजा करून माता पिता आदिकरून गुरूंची पूजा करावी. कारण; "ज्याची, देवाचे ठिकाणीं नैष्ठिक भक्ति असून जसी देवाचे ठिकाणीं निष्ठा तसी गुरूवर असावी," असी श्रुति आहे असें माधव ह्मणतो.

दिवसाच्या तिसऱ्या विभागीं आपल्या पोष्यवर्गा (माता, पिता, गुरु, वृद्धजन, भार्या, पुत्रादिक, अनाथ, आश्रित, पूर्वी कधींहि न आलेला असा पाहुणा, एकरात्र राहणारा पाहुणा, आणि गृह्याग्नि ह्या समुदायास पोष्यवर्ग असें ह्मणतात) करितां धन संपादन करावें. यज्ञ करणें, वेदादिकांचें अध्ययन करणें, दान देणें, ऋत्विक्कर्म करणें, शिष्यांकडून वेदादिकांचें अध्ययन करविणें, आणि दान घेणें असीं सहा कर्मे ब्राह्मणास विहित आहेत. "ह्या यज्ञादि सहा कर्मांमध्यें ऋत्विक्कर्मानें धनसंपादन करणें, धर्मबुद्धीनें शिष्यास वेदादिकांचें अध्ययन सांगून ते कृतविद्य झाल्यानंतर प्रत्युपकारबुद्धीनें जें धन देतील तें घेणें व न्यायानें धन मिळविणाऱ्या यजमानापासून प्रतिग्रह घेणें हीं तीन कर्मे

ब्राह्मणाच्या उदरपोषणाविषयीं साधनभूत आहेत." श्रीभागवतांत— तपश्चर्या, तेज, कीर्ति यांची हानि करणारा प्रतिग्रह आहे असें जो मानणारा त्यानें ऋत्विक कर्मानें धन संपादन करणें, व शिष्यांस वेदादिकांचें अध्ययन सांगून ते प्रत्युपकारबुद्धीनें धन देतील तें घेणें, ह्या दोन साधनांनीं उपजीविका करावी. पूर्वोक्त दोन उपजीविकांमध्यें कृपणता इत्यादि दोषदृष्टि असेल तर, स्वामीनें टाकल्यामुळें क्षेत्रांत पडलेले दाणे, निवडून आणून त्यांहींकरून उपजीविका करावी. तसेंच वार्ताविचित्रा, शालीन, यायावर, शिलोंछन ह्या चार उपजीविका होत. वार्ताविचित्रा ह्मणजे कृषिकर्म करणें इत्यादिक, शालीन ह्मणजे याचनेवांचून जें मिळेल तें ग्रहण करणें, यायावर ह्मणजे प्रत्यहीं धान्य मागणें, शिलोंछन ह्मणजे स्वामीनें टाकलेलीं असीं शेतांतील कणसें व दाणे ग्रहण करणें, याप्रमाणें चार उपजीविका सांगितल्या यांमध्यें पुढची पुढची प्रशस्त होय. शिलोंछनवृत्ति कलीमध्यें निषिद्ध आहे. कुसूलधान्य, कुंभीधान्य,त्र्याहिक (तीन दिवस पुरे इतकें धान्य ज्याच्या जवळ आहे तो), श्वस्तन (ह्मणजे उद्यांच्या दिवसास पुरे इतकें धान्य ज्याच्या जवळ आहे तो) असा असावा. कुटुंबपोषणाविषयीं बारा दिवस पर्यंत पुरे इतकें धान्य ज्याच्या जवळ आहे त्याला कुसूलधान्य असें ह्मणतात. सहा दिवसपर्यंत पुरे इतकें धान्य बाळगणारा त्याला कुंभीधान्य असें ह्मणतात. "कृषिकर्म, व्यापार, आणि सेवा हीं ब्राह्मण करील तर तो ब्राह्मण्यांतून भ्रष्ट होतो, याकरितां तीं करूं नयेत," असें वचन आहे यास्तव कृषिकर्मवृत्ति आपत्तिकालीं करावी. "कुत्र्याचें मांस भक्षण करणें बरें; परंतु राजापासून प्रतिग्रह घेणें बरें नाहीं." असें जें वचन तें अधार्मिक राजापासून प्रतिग्रह घेणें निषेध करितें असें जाणावें. अयाज्ययाजन (होमादि करण्यास अनधिकारी जो त्याचे घरीं होमादि करणें), शूद्रापासून दान घेणें, इत्यादिकेंकरूनहि वृद्ध असे माता, पिता साध्वी स्त्री,लहान पुत्र यांचें पोषण करावें, असें जें सांगितलें तेंहि आपत्तिकालीं जाणावें. जारिणी स्त्री, षंढ, पतित (जातिभ्रष्ट) यांवांचून जो इतर नीच त्यापासूनहि याचनेवांचून प्राप्त झालेले असे शाक, दूध, दहीं, पुष्पें, उदक, कुश, आणि भूमि इत्यादि पदार्थ ग्रहण करावे. "ब्रह्मचारी, संन्यासी, विद्यार्थी, गुरु व माता पितर इत्यादि वृद्ध यांचें पोषण करणारा, पांथस्थ, आणि धान्यादिजीविकेनें हीन हे सहा शिजलेल्या अन्नाचे भिक्षुक होत; ह्मणजे यांला शिजलेलें अन्न द्यावें." ब्राह्मणाची सेवा करणें ही शूद्राची वृत्ति होय. आपत्तिकालीं शूद्रानें कृषिकर्म इत्यादिक वृत्ति करावी. याप्रमाणें तिसऱ्या विभागाचें कृत्य सांगितलें.

चतुर्थविभागीं माध्यान्हस्नान करावें. प्रातःकाळीं गोमयेंकरून स्नान करावें. माध्या-

ऱ्हकाळीं मृत्तिकेनें स्नान करावें. ह्या दोन स्नानांचा विधि प्रायश्चित्तप्रकरणीं सांगितला आहे. शेषराहिलेला विधि प्रातःस्नानासारखा जाणावा. ब्रह्मयज्ञसंबंधी तर्पण करण्याच्या पूर्वी वस्त्र पिळूं नये, हा विशेष जाणावा. माध्यान्हस्नान केल्यानंतर पुंड्र धारण केला होस्ताता माध्यान्हसंध्या करावी. "दीडप्रहर दिवसानंतर सायंकालपर्यंत माध्यान्हसंध्या करणें ती इष्ट होय." माध्यान्हसंध्येविषयीं विशेष विधि—"सूर्यश्च०" ह्या मंत्राच्या स्थानीं "आपःपुनंतु०" ह्या मंत्रानें मंत्राचमन करावें. तें असें —"आपः पुनंत्विस्य नारायणयाज्ञवल्क्य आपः पृथिवी ब्रह्मणस्पतिरष्टी मंत्राचमने विनियोगः ओं आपःपुनंतु०" हा मंत्रह्मणून हातावरील उदक प्राशन करावें. अघमर्षणांतकर्म झाल्यानंतर उभें राहून "हंसःशुचिषदित्यस्य गौतमःसूर्योजगती अर्घ्यदाने विनियोगः ओं हंसः शुचिष०" हा मंत्र ह्मणून एक अर्घ्य द्यावें. अर्घ्य दिल्यानंतर उपस्थान करावें. तें असें—ऊर्ध्वबाहु स्थित होऊन "उदुत्यमितित्रयोदशर्चस्यप्रस्कण्वःसूर्योगायत्री ॥ अंत्याश्चतस्रोनुष्टुभः ॥ सूर्योपस्थाने विनियोगः" कोणी शिष्ट "चित्रंदेवानां०" ह्या सहा ऋचांनींहि उपस्थान करितात. उपस्थान वर्ज्य करून शेषकर्म प्रातः संध्येप्रमाणें करावें. रात्रौ माध्यान्हसंध्याकर्तव्य असतां, "आकृष्णेन०" ह्या मंत्रानें अर्घ्य द्यावें, व गायत्रीमंत्रानें प्रायश्चित्तार्थ दुसरें अर्घ्य देऊन "हविष्पांत०" ह्या पांच ऋचांनीं उपस्थान करावें.

यानंतर तैत्तिरीयशाखी जे त्यांची माध्यान्हसंध्या—"आपःपुनंतु०" ह्या मंत्रानें मंत्राचमन करून "दधिक्राव्णो०" ह्या मंत्रानें पूर्वी सांगितल्या रीतीनें मार्जन करून सूर्याला एक अर्घ्य गायत्रीमंत्रानें देऊन ऊर्ध्वबाहु स्थित होऊन उपस्थान करावें. उपस्थानाचे मंत्र—"१ उद्वयं०, १ उदुत्यंजातवेदसं०, १ चित्रंदेवाना०, १ तच्चक्षुर्देवहितंपुरस्तात्०, १ यउदगान्महतो०," याप्रमाणें उपस्थान केल्यानंतर जपादिक, उपस्थान वर्ज्य करून पूर्वीप्रमाणें करावें.

यानंतर कात्यायनशाखी जे त्यांची माध्यान्हसंध्या— "आपः पुनंतु०" ह्या मंत्रानें मंत्राचमन पूर्वी प्रमाणें करावें, व गायत्री मंत्रानें एक अर्घ्य देऊन "उद्वयं०" इत्यादिक चार ऋचांनीं उपस्थान करावें. जप केल्या नंतर सशक्तानें, पूर्वी सांगितलेले जे "विभ्राट्० " असे अनुवाकादिक त्यांहीं करून उपस्थान करावें शेषकर्म पूर्वी प्रमाणें करावें.

ब्रह्मयज्ञ विधि—ब्रह्मयज्ञ करणें तो प्रातःकालीन होम केल्यानंतर, अथवा माध्यान्हसंध्या केल्यानंतर किंवा वैश्वदेव केल्यानंतर एक वेळच करावा. भट्टोजिदीक्षितांच्या

आश्विक ग्रंथांत तर प्रातःकालीन होम दिल्यानंतर ब्रह्मयज्ञाचा जो काळ सांगितला तो दुसऱ्या शाखांविषयीं आहे. आश्वलायनशाखी जे त्यांनीं तर माध्यान्हसंध्या० केल्यानंतर ब्रह्मयज्ञ करावा, असें सांगितलें आहे. शुष्क वस्त्र परिधान करावें. शुष्क नसल्यास ओलें वस्त्र तीन वेळ झाडून परिधान करावें. नंतर आचमन, प्राणायाम करून संकल्प करावा. तो असा—"श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ब्रह्मयज्ञं करिष्ये, तदंगतया देवऋष्याचार्यतर्पणं करिष्ये." ज्याचा पिता मृत असेल त्यानीं, "पितृतर्पणंच करिष्ये" असा संकल्प करून दर्भासनावर दर्भपवित्र धारण करून पूर्वाभिमुखच बसून आकुंचित केलेल्या डाव्या पायाच्या पोटरीच्या मूलप्रदेशीं उजवा पाय ठेवून अथवा डाव्या पायाच्या अंगुष्ठावर उजव्या पायाचा अंगुष्ठ ठेवून याप्रमाणें उपस्थ करून बसावें. नंतर ज्याच्या अंगुली पूर्वेस होतील असा असून उजव्या जानूवर ठेवलेला उताणा अशा डाव्या हातामध्यें दोन पूर्वाग्र दर्भ ठेवून उजव्या हातानें तसाच संपुटित करून आकाश व पृथ्वी यांच्या मध्यभागीं दृष्टि करून अथवा नेत्र मिटून ओंकार, व तीन समस्तव्याहृति हे एकवेळ म्हणून पादशः, अर्धशः, व पृथक् पादरहित सर्व ऋचा असा त्रिवार जप करावा. तदनंतर "अग्निमीळेपु०" हें सूक्त पठण करून संहिता, ब्राह्मण, षडंगें, एक समाप्त करून दुसरें याप्रमाणें अध्याय, किंवा सूक्त, अथवा एक ऋचा जशी शक्ति असेल तदनुरूप क्रमेंकरून पठण करावीं. मंत्र ब्राह्मण इत्यादि पठण करणें तीं यथाविभागेंकरून सर्व, जशी शक्ति असेल त्याप्रमाणें प्रतिदिवशीं पठण करावीं असें कोणी ग्रंथकार म्हणतात. याप्रमाणें चार वेदांचें अध्ययन केलेला असेल तर त्यानें क्रमेंकरून चार वेद भागाभागानें अथवा सर्व, ऋग्वेदपूर्वक पठण करावे. एक शाखेचें अध्ययन केलेला असेल तर त्यानें स्वकीय शाखाच पठण करावी. सर्व शाखेचें अध्ययन केलें असेल तर सूक्त, अथवा ऋचा, पठण करून एक यजुर्वेदाचा मंत्र, एक साम, आणि एक उपनिषद, व इतिहास, पुराण इत्यादिक पठण करावीं. नंतर पुरुषसूक्त म्हणून "नमो ब्रह्मणे नमोअस्त्वग्नये०" ही ऋचा त्रिवार म्हणावी. या ब्रह्मयज्ञात ऋषि, देवता, छंद यांचें स्मरण करूं नये म्हणजे मंत्रांचे छंदऋषि म्हणूं नयेत. "विद्युदसि०" इत्यादिक मंत्राचा पूर्वी व शेवटीं जो पाठ तो तैत्तिरीयशाखाविषयक आहे. बसून पाठ करण्यास अशक्त असेल त्यानें उभ्यानें, चालतांना, निजल्यानें अशा कोणत्याहि स्थितीनें ब्रह्मयज्ञाचें अध्ययन करावें असें आश्वलायन सांगतो. अनध्याय दिवशीं अल्प पठण करावें.

आतां यानंतर तर्पण सांगतो—सामर्थ्यें देवांचें तर्पण करणें तें सव्येंकरून देवतीर्थानें (अंगुलीच्या अग्रांनीं) व दर्भांच्या अग्रांनीं करावें. तें असें,—उदकांत अक्षता घालून

या उदकानें देव व ऋषि यांचें तर्पण करावें. उदकांत तिळ टाकून या उदकानें आचार्य व पितर यांचें तर्पण करावें. तर्पणाच्या देवता अशा—"१ प्रजापतिस्तृप्यतु, २ ब्रह्मातृ०, ३ वेदास्तृप्यं०, ४देवास्तृप्यं०, ५ ऋषयस्तृप्यं०, ६ सर्वाणिच्छंदांसितृप्यं०. ७ ओंकारस्तृ०, ८ वषट्कारस्तृप्य०, ९ व्याहृतयस्तृप्यं०, १० सावित्रीतृप्य०, ११यज्ञास्तृप्यं ०, १२ द्यावापृथिवीतृप्यतां, १३ अंतरिक्षंतृप्यतु, १४ अहोरात्राणितृप्यंतु, १५ सांख्यास्तृप्यं०, १६ सिद्धास्तृप्यं०, १७ समुद्रास्तृप्यं०, १८ नद्यस्तृप्यं०, १९ गिरयस्तृप्यं०, २०क्षेत्रौषधिवनस्पतिगंधर्वाप्सरसस्तृप्यंतु, २१नागास्तृप्यंतु, २२ वयांसितृप्यं० २३ गावस्तृप्यंतु, २४ साध्यातृ०, २५ विप्रास्तृप्यंतु, २६ यक्षास्तृप्यंतु, २७ रक्षांसि तृप्यंतु, २८ भूतानि तृप्यंतु, २९ एवमंतानि तृप्यंतु." याप्रमाणें देवतर्पण करून निवीती [सरळ माळेसारखें यज्ञोपवीत केलेला] होत्साता दर्भांच्या मूलानें, दर्भांच्या मध्यभागेंकरून ऋषींचें तर्पण करावें. त्या ऋषिदेवता अशा—"१ शतर्चिनस्तृप्यं०, २ माध्यमास्तृप्यं०, ३ गृत्समदस्तृप्य०, ४ विश्वामित्रस्तृप्य०, ५ वामदेवस्तृप्य०, ६ अत्रिस्तृप्यतु, ७ भरद्वाजस्तृप्यतु, ८ वसिष्ठस्तृप्य०, ९ प्रगाथास्तृप्यं०, १० पवमानस्तृप्यं०, ११ क्षुद्रसूक्तास्तृप्यं०, १२ महासूक्तास्तृ०, एकवचन, द्विवचन व बहुवचन यांचे ठायीं क्रमेंकरून "तृप्यतु, तृप्यतां, तृप्यंतु" याप्रमाणें जसें जेथें योग्य असेल तसा उच्चार करावा. यानंतर प्राचीनावीती (उजव्या स्कंधावरून यज्ञोपवीत धारण केलेला) होत्साता पितृतीर्थेंकरून द्विगुणित केलेल्या दर्भांच्या मूलाग्रांनीं तर्पण करावें. त्याच्या देवता अशा—"१ सुमंतुजैमिनिवैशंपायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्यास्तृप्यंतु, २जानंतिबाहविगार्ग्यगौतमशाकल्यबाभ्रव्यमांडव्यमांडूकेयास्तृप्यंतु, ३ गार्गीवाचक्नवीतृप्यतु, ४ वडवाप्रातीथेयी तृप्यतु, ५ सुलभामैत्रेयी तृप्यतु, ६ कहोळं तर्पयामि, ७ कौषीतकं तर्पयामि ८ महाकौषीतकं तर्पयामि, ९ पैंग्यंतर्पयामि, १० महापैंग्यं तर्पयामि, ११ सुयज्ञं तर्पयामि, सांख्यायनं तर्पयामि १३ऐतरेयं तर्पयामि, १४ महैतरेयं तर्पयामि, १५शाकलं तर्पयामि, १६बाष्कलं तर्पयामि १७ सुजातवक्त्रं तर्पयामि, १८ औदवाहिं तर्पयामि, १९ महौदवाहिं तर्पयामि, २०सौजामिं तर्पयामि, २१शौनकं तर्पयामि, २२आश्वलायनं तर्पयामि, २३येच्यान्येआचार्यास्ते सर्वे तृप्यंतु" याप्रमाणें आचार्यतर्पण करून नंतर ज्याचा पिता मृत असेल त्यानें पितृत्रयी, मातृत्रयी, सापत्नमाता, उपनीक मातामहत्रयी, आणि महालयप्रकरणीं सांगितलेले मृत जे पत्नि इत्यादि एकोद्दिष्टगण त्यांचें तर्पण करावें. "ज्या पितरांचें तर्पण करावयाचें त्यांचा व आपला संबंध याचा प्रथम उच्चार करावा, (उदाहरण; अस्मत्पितर इत्यादि.)नंतर नाम

व गोत्र (अमुक शर्माणं, अमुक गोत्रं इत्यादि) यांचा उच्चार करावा. नंतर ज्या पितरांचें जें वस्वादिक रूप, त्रयी असेल तर वसुरुद्रादित्यस्वरूपः, एकोद्दिष्ट असेल तर वसुरूपः याचा उच्चार करावा. याप्रमाणें हा निवार्ध अनुक्रम जाणावा. तर्पणाविषयीं उदकाचा अंजलि देवास एकएक द्यावा, ऋषींस दोनदोन अंजलि द्यावे, व पितरांस तीनतीन अंजलि द्यावे असा जो संख्येचा विशेष सांगितला आहे तो आश्वलायनशाखी जे त्यांस वैकल्पिक जाणावा; कारण, आश्वलायनाच्या सुत्रामध्यें अंजलीची संख्या सांगितली नाहीं. ज्यांच्या सुत्रामध्यें अंजलीची संख्या उक्त असेल त्यांस तो नित्य आहे, म्हणून त्यांनीं याप्रमाणें अंजली अवश्य द्यावे असें माधव सांगतो. मातृत्रयीवांचून ज्या इतर स्त्रिया त्यांला एकेक अंजली द्यावा. इतकें विस्तारपूर्वक तर्पण करण्यास शक्ति नसेल तर, "आब्रह्मस्तंबपर्यंतं देवर्षिपितृमानवाः ॥ तृप्यंतुपितरःसर्वेमातृमातामहादयः अतीतकुलकोटीनांसप्तद्वीपनिवासिनां ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तुतिलोदकं," हे मंत्र म्हणून तीन तीन अंजली द्यावे. तदनंतर "येकेचास्मत्कुलेजाता अपुत्रागोत्रिणोमृताः॥ तेगृण्हंतुमयादत्तंवस्त्रनिष्पीडनोदकं," हा मंत्र म्हणून परिधान केलेलें वस्त्र भूमीवर निष्पीडन करून उदक द्यावें. याविषयीं आश्वलायनांनीं प्राचीनावीती करावी. इतरशाखी जे त्यांनीं निवीती करावी. वस्त्र निष्पीडन करून उदक देणें तें गृहांत निषिद्ध आहे. ब्रह्मयज्ञ करणें तो ग्रामापासून बाहेर उदकाच्या सन्निध करावा, ग्रामांत ब्रह्मयज्ञ कर्तव्य असतां सर्व अध्ययन मनोमय करावें. दक्षिण हस्तास वामहस्त संलग्न करून त्या दक्षिण हस्तानें, किंवा दोन हस्तांचा अंजलि करून त्या अंजलीनें तर्पण करावें. "तर्पण करणें तें दर्भाच्छादित भूमीवर करावें. उदकांत सोडूं नये. अथवा पात्रांतील उदक घेऊन दुसऱ्या शुद्धपात्रांत सोडावें. अथवा उदकानें भरलेल्या भूमीच्या खाचेंत सोडावें, परंतु दर्भविरहित भूमीवर सोडूं नये. तर्पणाविषयीं पात्र सुवर्णाचें, रौप्याचें, अथवा तांब्याचें किंवा कांस्यमय घ्यावें, मातीचें पात्र घेऊं नये. ज्या काळीं तर्पण करावयाचें त्या वेळीं ती भूमि अपवित्र असेल तर नदीवर जाऊन नदीच्या उदकांत तर्पण करावें. अनामिकेंत (करांगळी जवळचे बोटांत) सुवर्ण धारण, तर्जनीमध्यें रौप्य धारण, आणि कनिष्ठिकेमध्यें खड्गधारण यांहीं करून मनुष्य पवित्र होतो. अंगुलींचें जें अग्र तें देवतीर्थ होय, अनामिका व कनिष्ठिका यांचें जें मूळ तें काय (प्रजापति)तीर्थ होय. अंगुष्ठ व तर्जनी यांचा जो मध्यभाग तें पितृतीर्थ होय अंगुष्ठाचें जें मूळ तें ब्रह्मतीर्थ होय." उदक बाहेर काढून त्यानें पितृतर्पण करणें असल्यास त्या उदकांत तिळ मिश्र करून करावें. अनुद्धृत (न काढलेलें) उदकानें तर्पण कर्तव्य असेल तर डाव्या हस्तामध्यें तिळ घ्यावे. तिळमिश्रित उद-

कानें तर्पण घरीं करूं नये. रविवार, भृगुवार, सप्तमी, नंदातिथि, कृत्तिका, मघा, भरणी, मन्वादितिथि, युगादितिथि ह्या दिवशीं पिंडदान, मृत्तिकास्नान, व तिलतर्पण हीं करूं नयेत. मातापितरांच्या श्राद्धदिवशीं जें नित्य तर्पण त्याविषयीं तिल घेऊं नयेत. पर्व दिवशीं निषिद्ध तिथि, वार इत्यादिक जरी असतील तथापि तिलतर्पण करावें. "श्राद्ध पुरुषानें विकिर, पिंडदान, तर्पण व स्नानकर्म हीं केल्यानंतर आचमन करून धारण केलेले दर्भ टाकावे." दर्भत्यागाचा मंत्र--"येषां पिता न न भ्राता न पुत्रो नान्यगोत्रिणः॥ ते सर्वे तृप्तिमायांतु मयोत्सृष्टैः कुशैस्तथा."

हिरण्यकेशीय यांचा ब्रह्मयज्ञविधि—हिरण्यकेशीय यांचें संकल्पापासून त्रिवार गायत्री जपापर्यंत कर्म पूर्वीं प्रमाणेंच जाणावें. तदनंतर, "इषेत्वोर्जेत्वा०" इत्यादिक अध्याय किंवा अनुवाक यथाशक्ति पठण करून ऋचा, साम, षडंगें, इतिहास, पुराण, इत्यादिक पठण करून "नमोब्रह्मणे०" ही ऋचा तीनवेळ पठण करावी.

आतां यानंतर तर्पणाचा विधि सांगतों — तें तर्पण तैत्तिरीयशाखी जे त्यांचें ब्रह्मयज्ञाचें अंग होत नाहीं. याकरितां ब्रह्मयज्ञ म्हणजे (अध्ययन) केल्यानंतर मध्यें कांहींवेळ टाकूनहि किंवा ब्रह्मयज्ञाच्या पूर्वींहि होतें. याप्रमाणें काण्व, माध्यंदिन यांविषयींहि हाच निर्णय आहे याकरितां "देवर्ष्याचार्यपितृतृप्तिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंदेवर्ष्याचार्यपितृतर्पणंकरिष्ये" असा निराळाच संकल्प करावा, व पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें एकेक अंजलि देऊन देवतर्पण करावें. देवतर्पणाच्या देवता अशा—"१ ब्रह्माणं तर्पयामि २ प्रजापतिं तर्पयामि ३ बृहस्पतिंत० ४ अग्निंत० ५ वायुंत० ६ सूर्यंत० ७ चंद्रमसंत० ८ नक्षत्राणित० ९ इंद्रंराजानंत० १० यमंराजानंत० ११ वरुणंराजानंत० १२ सोमंराजानंत० १३ वैश्रवणंराजानंत० १४ वसूंस्त० १५ रुद्रान्त० १६ आदित्यान्त० १७ विश्वान्देवान्त० १८ साध्यान्त० १९ ऋभून्तर्पया० २० भृगून्त० २१ मरुतःत० २२ अथर्वणस्त० २३ अंगिरसस्तर्पयामि०." याप्रमाणें तर्पण करून निवीती करून उत्तर दिशेस सन्मुख होऊन ऋषितर्पण करावें. ऋषितर्पणाच्या देवता अशा—"१ विश्वामित्रंत० २ जमदग्निंत० ३ भरद्वाजंत० ४ गौतमंत० ५ अत्रिंत० ६ वसिष्ठंत० ७ कश्यपंत० ८ अरुंधतींतर्प० ९ अगस्त्यंतर्पयामि० १० कृष्णद्वैपायनं० ११ जातुकर्ण्यं० १२ तरुक्षं० १३ तृणबिंदुंत० १४ वर्णिणं० १५ वरूथिनंत० १६ वाजिनं १७ वाजिश्रवसं० १८ सत्यश्रवसंत० १९ सुश्रवसं० २० सुतश्रवसं० २१ सोमशुष्माणंत० २२ सत्ववंतं० २३ बृहदुक्थं० २४ वामदेवंत० २५ वाजिरत्नं० २६ हर्यश्वायनं० २७ उदमयं० २८ गौतमंतर्प०

२९ ऋणंजयंत० ३० ऋतंजयं० ३१ कृतंजयं० ३२ धनंजयं० ३३ बभ्रुं० ३४ त्र्यरुणं० ३५ त्रिवर्षं० ३६ त्रिधातुं० ३७ शिबिं० ३८ पराशरं० ३९ विष्णुं० ४० रुद्रं० ४१ स्कंदं० ४२ काशीश्वरं० ४३ ज्वरं० ४४ धर्मं० ४५ अर्थं० ४६ कामं० ४७ क्रोधं० ४८ वसिष्ठं० ४९ इंद्रं० ५० त्वष्टारं० ५१ कर्तारं० ५२ धर्तारं० ५३ धातारं० ५४ मृत्युं० ५५ सवितारं० ५६ सावित्रीं० ५७ ऋग्वेदं० ५८ यजुर्वेदं० ५९ सामवेदं० ६० अथर्ववेदं० ६१ इतिहासपुराणं०" याप्रमाणें एकेकास दोन दोन अंजलि देऊन तर्पण करावें. नंतर प्राचीनावीती करून दक्षिणमुख होत्साता आचार्यतर्पण करावें. आचार्यतर्पणाच्या देवता "१ वैशंपायनंतर्पयामि० २ पिंगं० ३ तित्तिरिं० ४ उखं० ५ आत्रेयंपदकारं० ६ कौंडिण्यंवृत्तिकारं० ७ सूत्रकारान्० ८ सत्याषाढं० ९ प्रवचककर्तॄन्० १० आचार्यान्० ११ ऋषीन्० १२ वानप्रस्थान्तर्पयामि १३ ऊर्ध्वरेतसस्त० १४ एकपत्नीस्त०"याप्रमाणें एकेकास तीन तीन अंजलि देऊन तर्पण करावें हा विशेष जाणावा शेष पितृतर्पणादिक सर्व कर्म पूर्वी सांगितलें आहे त्याप्रमाणें करावें.

यानंतर आपस्तंब इत्यादिकांच्या तर्पणाचा विधि—या तर्पणाच्या देवता "१ ब्रह्मादयोयेदेवास्तांदेवां० २ सर्वान्देवां० ३ सर्वान्देवगणांस्त० ४ सर्वादेवपत्नीस्त० ५ सर्वान्पुत्रांस्त० ७ सर्वान्पौत्रांस्त० ८ भूर्देवांस्त० ९ भुवर्देवांस्त० १० सुवर्देवांस्त० ११ भूर्भुवःसुवर्देवांस्त० १२ कृष्णद्वैपायनादयोयेऋषयःतान्ऋषींस्त० १३ सर्वानृषींस्त० १४ सर्वानृषिगणांस्त० १५ सर्वाऋषिपत्नीस्त० १६ सर्वानृषिपुत्रांस्त० १७सर्वानृषिपौत्रांस्त० १८ भूर्ऋषींस्त० १९ भुवर्ऋषीं० २० सुवर्ऋषीं० २१ भूर्भुवःसुवर्ऋषींस्त० एवंसोमःपितृमान्यमोंगिरःस्वानग्निष्वात्ताःकव्यवाहनादयोयेपितरः २२ तान्पितॄंस्त०" इत्यादिक दहा पितृपर्यायांचा ऊह करावा, व याप्रमाणें इतरांनींहि असेंच जाणावें.

यानंतर कात्यायनशाखी जे त्यांचा ब्रह्मयज्ञविधि—पूर्वाभिमुख बसून आचमन करून हातांत दर्भपवित्रकें धारण करून प्राणायाम करून संकल्प करावा. तो असा—"श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्ये" याप्रमाणें संकल्प केल्यानंतर अंजलींत दर्भ धारण करून तो अंजलि उजव्या जानूवर ठेवून दुसऱ्या सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें त्रिवार गायत्री ह्मणून "इषेत्वा०" इत्यादिकापासून आरंभ करून संहिता व ब्राह्मण यांचें पूर्वी सांगितल्या रीतीनें अध्ययन करावें. नंतर उपनिषद्, इतिहास, पुराण इत्यादिक पठण करून अंतीं "ओंस्वस्ति" असें ह्मणावें. दुसऱ्या सूत्रांत सांगितली याकरितां "नमोब्रह्मणे०" ही ऋचा त्रिवार क्वचित् पठण करितात.

यानंतर तर्पण सांगतों—हें तर्पण करणें तें प्रातःसंध्या झाल्यानंतर, अथवा मध्याह्नकालीं

ब्रह्मयज्ञ केल्यानंतर एकवारच करावें. ब्रह्मयज्ञाचे काल विकल्पेंकरून तीन सांगितले आहेत. त्यांमध्यें "देवर्षिपितृतर्पणं करिष्ये" असा संकल्प करून पूर्वी सांगितल्या रीतीनें प्रथम देवतर्पण करावें. तें असें—भूमि अथवा तांबें इत्यादिकांचें पात्र यावर दर्भ हातरून "विश्वेदेवास आगत०"हा मंत्र ह्मणून देवांचें आवाहन करून "विश्वेदेवाःशृणुतेम०" ह्या मंत्राचा जप करून पूर्वदिशेला अग्रें होतील असे तीन दर्भ घेऊन देवतीर्थानें तर्पण करावें. देवतर्पणाच्या देवता—ओं ब्रह्मातृप्यतां, विष्णुस्तृप्यतां, रुद्रस्तृ० प्रजापतिस्तृ० देवास्तृ० छंदांसितृ० वेदास्तृ०ऋषयस्तृ० पुराणाचर्यास्तृ० इतराचार्यास्तृ० संवत्सरःसावयवस्तृ० देव्यस्तृ० अप्सरसस्तृ० देवानुगास्तृ० नागास्तृ० सागरास्तृ०पर्वतास्तृ० सरितस्तृ० मनुष्यास्तृ० यक्षास्तृ० रक्षांसितृ० पिशाचास्तृ० सुपर्णास्तृ० भूतानितृ० पशवस्तृ० वनस्पतयस्तृ० ओषधयस्तृ० भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृ" याप्रमाणें सर्वत्र प्रणवासहित प्रथमा विभक्त्यंत नाव उच्चारून तर्पण करावें २९नंतर "सप्तऋषयः०" या मंत्रानें ऋषींचें आवाहन करून निवीती होत्साता प्रत्येक ऋषीस दोन दोन अंजली असें तर्पण करावें. ऋषितर्पणाच्या देवता अशा—"सनकस्तृ०, सनंदनस्तृ०, सनातनस्तृ० कपिलस्तृ०, आसुरीतृ०, वोढुस्तृ०, पंचशिखस्तृ०" याप्रमाणें तर्पण करून प्राचीनावीती होत्साता, "उशंतस्त्वा०" ह्या मंत्रानें पितरांचें आवाहन करून "आयंतुनःपितरः०" ह्या मंत्राचा जप करून पितृतीर्थानें प्रत्येकास तीन तीन वेळ असें तर्पण करावें. त्याच्या देवता "कव्यवाडनलस्तृप्यतां, सोमस्तृप्य० यमस्तृ० अर्यमातृ० अग्निष्वात्ताःपितरस्तृप्यंतां, सोमपाः पितरस्तृप्यं० बर्हिषदस्तृप्यंतां, यमायनमस्तर्पयामि, धर्मराजायनमस्तर्पयामि मृत्यवे० अंतकाय० वैवस्वताय० कालाय० सर्वभूतक्षयाय० औदुंबराय०दध्नाय० नीलाय० परमेष्ठिने० वृकोदराय० चित्राय० चित्रगुप्ताय० २१" याप्रमाणें तर्पण करावें. यमतर्पण करावयाचें तें वैकल्पिक आहे. कारण सूत्रामध्यें "एके" असें वचन आहे, ह्मणजे कोणी आचार्य करावें,असें ह्मणतात. ज्याचा पिता जिवंत आहे त्यानें अपसव्य करणें तें मनगटा पर्यंतच करावें असा सर्वत्र निर्णय जाणावा. तदनंतर मृतपितृकानें पितृत्रयी मातृत्रयी यांचें तर्पण करून, "उदीरता०" ह्या नऊ ऋचांनीं तर्पण करावें, व जेथें उदक असेल त्या स्थानीं अंजलीनें उदकधारा सोडावी. त्या ऋचा अशा--"उदीरता० १, अंगिरसोनपितरो० २, आयंतुनः० ३, ऊर्जंवहंतिरमृतं० ४, पितृभ्यःस्वधानमः० ५, येचेहापि० ६, मधुवाता० ऋचा ३," ह्या नऊ ऋचांनीं प्रत्येक ऋचेस प्रत्येक वेळीं 'तृप्यध्वं' असें ह्मणून अंजलीनें त्रिवार उदकधारा पाडावी. तदनंतर, "नमोवःपितर०"हे आठ यजुर्मंत्र ह्मणून मातामहादित्रयी व एकोद्दिष्टगण यांचें तर्पण करावें. नंतर "देवागातुविद०" हा मंत्र ह्मणून

विसर्जन करावें. स्नान केलेलें वस्त्र पिळून उदक देणें इत्यादिक शेषकर्म पूर्वी सांगित-ल्याप्रमाणें जाणावें. प्रातःकालीन होम दिल्यानंतर देवपूजा केली नसेल तर चौथ्या भागा मध्यें ब्रह्मयज्ञ केल्यानंतर करावी.

आतां पांचव्या भागाचें कृत्य—गृहस्थाश्रमी जो त्यास सर्वदा पंचसूना संबंधी दोष प्राप्त होतो त्याचा नाश होण्या करितां प्रत्यहीं वैश्वदेव करावा. कंडणी ह्मणजे उखळ, मुसळ इत्यादिक कांडण्याचें साधन; पेषणी ह्मणजे जातें, पाटा, वरवंटा इत्यादिक पिष्ट करण्याचें साधन; चुल्ली ह्मणजे चूल, अहाळ इत्यादि पाक करण्याचें साधन; जलकुंभी ह्मणजे घट, हांडा इत्यादि उदक ठेवण्याचें साधन; मार्जनी ह्मणजे केरसुणी, खराटा, कुंचा इत्यादि गृहशुद्धि करण्याचें साधन, या प्रमाणें हीं पांच साधनें कृमिकीटकादिकांची अलक्षित हिंसा होण्याचीं स्थलें त्या पंचसूना होत. वैश्वदेवाचा प्रारंभ प्रातःकालींच होतो. अग्निहोत्रा प्रमाणें प्रारंभ सायंकालीं होत नाहीं, यास्तव संकल्प करणें तो "प्रातःसायंवैश्वदेव०" इत्यादिकच करावा. पंचमहायज्ञ प्रति दिवसीं करावे. ते हे—ब्रह्मयज्ञ, देवयज्ञ, भूतयज्ञ, पितृयज्ञ आणि मनुष्ययज्ञ या प्रमाणें पंचमहायज्ञ होत, त्या-मध्यें ब्रह्मयज्ञ सांगितला. ऋकूशाखी इत्यादिक जे त्यांचा वैश्वदेव देवयज्ञ, भूतयज्ञ, व पितृयज्ञ हे तीन यज्ञ मिळून होतो, व अतिथीला अन्न देणें हा मनुष्ययज्ञ होय. "गृहामध्यें पक्व असून तेल, क्षार इत्यादिकांनीं विरहित, घृतयुक्त असीं जीं हविष्यान्नें त्यांचा होम गृह्याग्नीवर अथवा लौकिकाग्नीवर करावा. ज्या अग्नीवर चरु केला असेल त्या अग्नीवर वैश्वदेव करावा." वैश्वदेव संबंधी पितृयज्ञ केल्यानें नित्य श्राद्धाची सिद्धि होते. नित्यश्राद्धा करितां ब्राह्मणभोजन करूं नये. वैश्वदेव संबंधी जो पितृयज्ञ तेणें-करूनच दर्शश्राद्धाचीहि सिद्धि होते त्या करितां प्रतिमासीं दर्शश्राद्ध करण्यास ज्यांला शक्ति नसेल त्यांनीं वर्षामध्यें एकवारच करावें. असें भट्टोजिदीक्षितांनीं केलेल्या आन्हि-कांत सांगितलें आहे. आशौचांमध्यें पंचमहायज्ञ करूं नयेत असें सांगितलें आहे. वैश्वदेव हा आत्मसंस्कार व अन्नसंस्कार एतत्प्रयोजक आहे. अविभक्त बंधूंचा एक पाक असतां पृथक् वैश्वदेव करूं नये. विभक्त असून सर्वांचा पाक जरी एक असेल तथापि त्यांनीं दुसऱ्या हविष्य द्रव्यानें निराळाच वैश्वदेव करावा. बंधु विभक्त नसून पाकभेद असतां पृथक् वैश्वदेव कृताकृत असें भट्टोजिदीक्षितकृत आन्हिकांत सांगितलें आहे. पाकाचा असंभव असतां एकादशी इत्यादिकांचेठायीं तांदूळ, दूध, दहीं, तूप, फळें अथवा उदक इत्यादिकांनीं करावा. "अन्न इत्यादिक हवनीय द्रव्यांचा वैश्वदेव हस्तानें करावा, व उदकें करून अंजलीनें जलांत करावा. कोद्रुधान्य, चणे, उडीद,

मसुरा, व कुळीथ, सर्व क्षार, सर्व लवण हे पदार्थ वैश्वदेवाविषयीं वर्ज्य करावे. जो गृहस्थ प्रवासी असेल त्यानें स्वगृहीं पुत्र, ऋत्विक् इत्यादिकांकडून वैश्वदेव करवावा. स्वगृहीं वैश्वदेव करणारा दुसरा कोणी नसेल तर प्रवासामध्यें स्वतां करावा. ऋग्वेदी, व तैत्तिरीयशाखी यांनीं वैश्वदेव दिवसा व रात्रीं असा दोन वेळ करावा. दिवसा व रात्रीं असा दोन वेळ करण्यास ज्याला शक्ति असेल त्यांनीं एककालींच द्विरावृत्तीनें अथवा एकतंत्रानें करावा. ऋग्वेदी व तैत्तिरीयशाखी यांचा बहुधा आचार, पाक व वैश्वदेव हे लौकिकाग्नीवर करण्याचा आहे.

यानंतर प्रातःकालीन व सायंकालीन असे दोन वैश्वदेव बरोबर करणें ह्या पक्षाचा एकतंत्रप्रयोग सांगतों— त्यामध्यें वैष्णवांनीं भगवंताला सोळा उपचारांमध्यें, दीपापर्यंत उपचार अर्पण करून सर्व अन्नांतून, एका पुरुषाचे आहाराची पर्याप्ति होई इतका नैवेद्य भगवंताला अर्पण करून शेष राहिलेल्या अन्नानें वैश्वदेव करावा. जे वैष्णव नसतील त्यांनीं तर पूर्वीं वैश्वदेव करून जो शेष पाक राहिला असेल तेणें करून नैवेद्य समर्पण करावा; कारण "विष्णूस अर्पण केलेलें अन्न घेऊन त्या अन्नानें दुसऱ्या देवतांचा यज्ञ (वैश्वदेवादिक) करावा, व पितरांलाहि तें अन्न द्यावें, म्हणजे त्या अन्नानें श्राद्ध करावें, व तें कर्म अनंत फल देणारें होतें," इत्यादिक जीं वचनें तीं वैष्णवपर आहेत असें निबंधकारांनीं सांगितलें आहे. या वैष्णवत्वा विषयीं विचार केला असतां असें सिद्ध होतें कीं नारायणाच्या अष्टाक्षर इत्यादिक वैष्णवमंत्राचे दीक्षेचा उपदेश घेऊन जे जप करितात ते मुख्य वैष्णव होत; कारण, "कलियुगामध्यें उपदेश ग्रहण करावा," अशा स्मृतिवचनानें उपदेश मात्राचेंहि दीक्षेच्या फला सारिखें फल आहे. परंपरागत अरुणोदयानें विद्ध अशा एकादशीचें उपोषण न करितां शुक्ल कृष्ण एकादशीचें उपोषण करणें इत्यादिक, कांहीं अल्पस्वल्प धर्म, पाळणारे असून मंत्रोपदेशानें विरहित असे जे ते गौणवैष्णव होत. शंका—"पांचरात्र इत्यादिक जें वैष्णवशास्त्र त्यामध्यें सांगितलेली दीक्षा ज्यानें ग्रहण केली असेल तो वैष्णव होय," असें वचन आहे याकरितां अल्पस्वल्प वैष्णवधर्म आचरण केल्यानें कसा वैष्णवपणा येईल? समाधान—गायत्रीचें अध्ययन करणें इत्यादिक जो, क्षत्रियवैश्यांचा साधारण धर्म तो मात्र पाळणारे; दुसऱ्याचे घरीं ऋत्विक्कर्म करणें, वेदाचें अध्ययन शिकाविणें, व दान घेणें असा जो विशेष धर्म तेणें करून शून्य असणारे; बाप, आजा इत्यादिकांच्या परंपरेनें वैश्यादिकांचा व्यापार करणारे असे ब्राह्मण असतांहि केवल त्यांचें व आपलें गोत्र एक व जाति एक इत्यादिक अल्पस्वल्प ब्राह्मणकर्मानें असे ते ब्राह्मण

व ब्राह्मणाला योग्य असा अशौच धरणें इत्यादिक आचार असा चालतो तसा कलि-युगामध्यें अल्पस्वल्प वैष्णव धर्मानेंहि वैष्णवपणा व त्या वैष्णवांचा योग्य आचार हे मानले जातात. क्षत्रिय जे त्यांस वस्तुतः गोत्र नसून त्यांचे पुरोहिताचें जें गोत्र तें त्यांचें गोत्र अशा नियमानें क्षत्रियांचे पुरोहित अनेक झाल्यामुळें क्षत्रियांचीं गोत्रेंहि अनेक झालीं, आणि तेणेंकरून यदुवंशामध्यें परस्पर विवाह झाला असा ब्राह्मणांत होत नाहीं हें स्पष्ट आहे. याप्रमाणें श्राद्ध असेल तथापि नैवेद्य अर्पण करून पितरांला अन्न समर्पण करावें असें जाणावें. वैश्वदेवाचा संकल्प असा—"ममात्मान्नसंस्कारपंचसुनाजनितदोषपरिहार-द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातर्वैश्वदेवंसायंवैश्वदेवंच सहतंत्रेण करिष्ये," याप्रमाणें संकल्प करून कुंडाला किंवा स्थंडिल इत्यादिकांत पचनाग्नीचें व्याहृतिमंत्रांनीं पावकनामा असें स्थापन करून, "चत्वारिशृंगा॰" ह्या मंत्रानें अग्नीचें ध्यान करून परिसमुह्य ह्मणजे अग्नीच्या सभोंवतीं उदक सिंचन करून पर्युक्ष्य ह्मणजे सभोंवतीं उदक सिंचन करून "विश्वानिनो॰" ह्या मंत्रांनीं पूजा, स्तुती करून घृतयुक्त अन्न अग्नीवर किंचित् शिजल्यासारखें करून तें उदका नें प्रोक्षित करून उत्तरेकडून आणून अग्नीच्या पश्चिम भागीं स्थापन करून त्याचे तीन भाग करून पहिल्या भागाचा देवांच्याउद्देशानें होम करावा. तो असा— डावा हस्त हृदयावर ठेवून उताण्या अशा उजव्या हातानें "सूर्यायस्वाहा सूर्यायेदंनमम, प्रजापतये॰ सोमायवनस्पतये॰ अग्नीषोमाभ्यां॰ इंद्राग्निभ्यां॰ द्यावापृथिवीभ्यां॰धन्वंतरये॰इंद्राय॰ विश्वे-भ्योदेवेभ्यः॰ ब्रह्मणे॰" याप्रमाणें होम करावा. ह्या दहा आहुति प्रातःकालिन वैश्वदेवाच्या होत.

यानंतर सायंकालीन वैश्वदेवाच्या आहुति "अग्नयेस्वाहा" ही आहुति देऊन, "प्रजा-पतयेस्वाहा" इत्यादिक पुनः नऊ आहुतींनीं होम करावा. याप्रमाणें वीस आहुतींनीं होम करावा. प्रायश्चित्तार्थ व्यस्त समस्तव्याहृतिमंत्रांनीं होम करणें तो करावा किंवा न करावा. नंतर परिसमूहन, पर्युक्षण (पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें कुंडाच्या सभोंवार उदक फिरवणें) हीं करावीं. व "अग्नेचमे॰" ह्या मंत्रानें उपस्थान करावें. याप्रमाणें देवयज्ञ सांगितला.

यानंतर बलिहरणनामक भूतयज्ञ सांगतों—अन्नाच्या दुसऱ्या भागांतून अन्न घेऊन शुद्ध भूमीवर "सूर्यायस्वाहा सूर्यायेदंनमम" याप्रमाणें दहा आहुति एकीच्या पुढें दुसरी याप्रमाणें मध्यें अंतर न ठेवितां पूर्वेकडे घालीत जाव्या. नंतर मध्यें कांहीं अंतर टाकून "अद्भ्यः स्वाहा, ओषधिवनस्पतिभ्यः॰, गृहाय॰, गृहदेवताभ्यः॰, वास्तुदेवताभ्यःस्वाहा अशा पूर्वसंस्थ आहुति देऊन 'अद्भ्यः' ह्या आहुतीच्या पाठीमागें "इंद्राय॰" ही आ-हुती द्यावी, तिच्या उत्तरेस "इंद्रपुरुषेभ्यः॰" ही द्यावी, अंतरालाच्या दक्षिणेस "यमा-

य०" ही देऊन तिच्या उत्तरेस यमपुरुषेभ्यः०" ही द्यावी 'ब्रह्मणे०' ह्या आहुतीच्या पूर्वेस "वरुणाय०" ही आहुती देऊन तिच्या उत्तरेस "वरुणपुरुषेभ्य०" ही आहुती द्यावी. अंतरालाच्या उत्तरेस "सोमाय०" ही आहुति देऊन तिच्या उत्तरेस "सोमपुरुषेभ्यः०" ही द्यावी. मध्यभागीं "ब्रह्मणे०, ब्रह्मपुरुषेभ्यः०, विश्वेभ्योदेवेभ्यः०, सर्वेभ्योभूतेभ्यः०, दिवाचारिभ्यः०" याप्रमाणें आहुति देऊन 'सोमपुरुष०' अशी जी आहुति तिच्या उत्तरेस "रक्षोभ्यः०" ही आहुति द्यावी. याप्रमाणेंच सूर्याच्या स्थानीं प्रथम "अग्नये०" ही आहुति देऊन "प्रजापतये०" इत्यादिक पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें सायंकालीन वैश्वदेवसंबंधि दुसरें बलिहरण घालावें. त्या सायंकालच्या बलिहरणामध्यें 'दिवाचारिभ्यः०' ह्या आहुतीच्या स्थानीं "नक्तंचारिभ्यः स्वाहा" ही आहुति द्यावी, हा विशेष जाणावा. याप्रमाणें भूतयज्ञ सांगितला.

नंतर प्राचीनावीती होत्साता अन्नाच्या तिसऱ्या भागांतून अन्न घेऊन "स्वधापितृभ्यः" असी आहुति यमाच्या आहुतीच्या दक्षिणभागीं देऊन "पितृभ्यइदंनमम" असा त्याग ह्मणून दुसऱ्या आहुतीच्या दक्षिणप्रदेशीं दुसरा पितृयज्ञच करावा. याप्रमाणें पितृयज्ञ सांगितला.

कोणी दुसरे ग्रंथकार चक्रा प्रमाणें बलिहरण घालावें असें सांगतात "बलिहरण काढून टाकल्यावांचून भोजन करूं नये, व आपण काढूं नये. तदनंतर घराच्या आंगण्यांत भूमीवर उदक सिंचन करून, "ऐंद्रवारुणवायव्यां याम्यां नैर्ऋतिकाश्चये॥ ते काकाः प्रतिगृण्हंतु भूम्यां पिंडं मयोज्झितं" हा मंत्र ह्मणून पितृयज्ञशेष जें अन्न असेल त्याचा पिंड देऊन "वैवस्वतकुले जातौ द्वौ श्याम शवलौ शुनौ ॥ ताभ्यां पिंडो मया दत्तो रक्षेतां पथि मां सदा येभुताः प्रचरंति०" ह्या दोन मंत्रें करून दोन पिंड भूतयज्ञशेषान्नाचे द्यावे. एकतंत्रानें वैश्वदेवाचा प्रयोग कर्तव्य असेल तर "ये भूताः०" ह्या मंत्राचे ठिकाणीं 'दिवानक्तं' असा पाठ जाणावा. दिवसा आणि रात्रौ निरनिराळा वैश्वदेवप्रयोग कर्तव्य असल्यास " दिवाबलिमिच्छंतो०, नक्तंबलिमिच्छंतो० " अशा विभागेंकरून पाठ जाणावा. तदनंतर हस्तपाद प्रक्षालन केले होत्साता आचमन करून गृहांत जाऊन "शांताप्टथिवी०" इत्यादि मंत्रांचा जप करून विष्णूचें स्मरण करून कर्म ईश्वराला समर्पण करावें.

यानंतर मनुष्ययज्ञ सांगतों — अतिथीचें भोजन होईल इतकें अन्न अथवा सोळा ग्रासपरिमित किंवा चार ग्रास अथवा एकग्रास परिमित अन्न " सनकादिमनुष्येभ्योहंतइदंनमम," असें वाक्य ह्मणून द्यावें. बहुत भिक्षुक आले असतील आणि तितक्यांस अन्न

देण्याचें सामर्थ्य नसेल तर तीन भिक्षेकऱ्यांला तीन ग्रास अन्न द्यावें.

तैत्तिरीयशाखी यांचा वैश्वदेव तैत्तिरीयशाखी यांनीं श्राद्धदिवसीं निराळा पाक करून श्राद्धाच्या पूर्वीं वैश्वदेव, व देवयज्ञादिक चार यज्ञ करावेत. दुसरे ग्रंथकार, पूर्वीं वैश्वदेव केल्यानंतर पंचमहायज्ञ करावे असें ह्मणतात. "यजुःशाखी व सामवेदी यांनीं श्राद्धाच्या पूर्वीं करावा, अथर्वणवेदी यांनीं श्राद्धाच्या मध्यें वैश्वदेव करावा, आणि ऋग्वेदी यांनीं श्राद्ध करून श्राद्धशेषान्नानें करावा. त्यामध्येंहि जे साग्निक ऋग्वेदी असतील त्यांनीं श्राद्धाच्यापूर्वीं वैश्वदेव करावा." वैश्वदेवाचा संकल्प — "स्वर्गपुष्ट्यर्थं आत्मसंस्कारार्थं प्रातःसायंवैश्वदेवौतंत्रेणकरिष्ये," असा संकल्प करून औपासनाग्नि किंवा स्थापना केलेला पंचनाग्नि याला औपासन होमाप्रमाणें परिसमूहन, परिषिंचन करून अन्न अग्नीवर थोडें उष्ण करून त्यावर उदकानें प्रोक्षण करून अग्नीवरून उतरून त्यावर आज्य घालून तें अन्न अग्नीच्या पश्चिमेस ठेवावें. नंतर अग्नीची पूजा करून त्या अन्नाचे तीन विभाग करून प्रथम भागांतील अन्नाचा हस्तानें होम करावा. होमाचे मंत्र असे — "अग्नये स्वाहा, विश्वेभ्योदेवेभ्यः० ध्रुवायभूमाय० ध्रुवक्षितये० अच्युतक्षितये० अग्नयेस्विष्टकृते०". याप्रमाणें होम करून परिसमूहन, पर्युक्षण करून अग्नीच्या पश्चिमेस एकाद्या प्रदेशीं बिंब ण्याच्या आकाराचें किंवा चक्राच्या आकाराचें बलिहरण घालावें. बलिहरणाच्या देवता अशा — धर्मायस्वाहा धर्मायेदंनमम, अधर्माय० अद्भ्यः० ओषधिवनस्पतिभ्यः० रक्षोदेव जनेभ्यः० गृह्याभ्यः० अवसानेभ्यः०अवसानपतिभ्यः० सर्वभूतेभ्यः० कामाय० अंतरिक्षाय० यदेजतिजगतियच्चचेष्टतिनाम्नोभागोयन्नाम्नेस्वाहा नाम्नइदंन०" या स्थानीं कोणी ग्रंथकार "वायवइदं०" असा त्याग ह्मणावा असें सांगतात. "पृथिव्यै स्वा०अंतरिक्षाय० दिवे० सूर्याय० चंद्रमसे० नक्षत्रेभ्यः० इंद्राय० बृहस्पतये० प्रजापतये० ब्रह्मणे०" याप्रमाणें आहुति देऊन सर्व आहुतींस उदकानें एकवार सिंचन करावें. निरनिराळें सिंचन करणें हा पक्ष गृहीत असेल तर 'धर्म व अधर्म' ह्या दोन आहुति मिळून एक वेळ सिंचन; 'अद्भ्यः' ह्या आहुतीस सिंचन; 'ओषधिवनस्पति व रक्षोदेवजन' ह्या दोन आहुति मिळून सिंचन; 'गृह्याभ्य०' अवसान० अवसानपति० व सर्व भूत०' ह्या चार आहुति मिळून सिंचन; 'काम०, अंतरिक्ष०, यदेजति०', ह्या तीन आहुतींस पृथक् पृथक् सिंचन; व पृथिवीपासून ब्रह्मापर्यंत, दहा आहुति मिळून एकवार सिंचन, याच्या पुढच्या ज्या आहुति त्यांला प्रत्येकीस निरनिराळें सिंचन या क्रमानें उदकाचें सिंचन जाणावें." नंतर प्राचीनावीती होत्साता पृथिव्यादि दहा आहुतींच्या दक्षिणप्रदेशीं "स्वधापितृभ्यःस्वाहा०" ही आहुति द्यावी, व ह्याच्या उत्तरप्रदेशीं उपवीती होत्साता

"नमोरुद्रायपशुपतयेस्वाहा." ही आहुति देऊन पितर व रुद्र यांच्या आहुतींवर निराळेपणानें सिंचन करावें. याप्रमाणें वैश्वदेव सांगितला.

आतां देवयज्ञादिक चार यज्ञ—"देवयज्ञेनयक्ष्ये" असा संकल्प करून अग्नीच्या सभोंवार उदकाचें सिंचन करून "देवेभ्यःस्वाहा" ह्या मंत्रानें अग्नीमध्यें आहुति देऊन उत्तर परिषेक करावा. नंतर प्राचीनावीती होत्साता "पितृयज्ञेनयक्ष्ये" असा संकल्प करून दक्षिणप्रदेशीं भूमीवर "पितृभ्यःस्वधास्तु" ह्या मंत्रानें आहुति देऊन त्याग उच्चारून उदकाचा परिषेक करावा. नंतर यज्ञोपवीती होत्साता उदकाला स्पर्श करून "भूतयज्ञेनयक्ष्ये" असा संकल्प करावा. नंतर "भूतेभ्यो नमः" ह्या मंत्रानें भूमीवर आहुति देऊन उदकाचा परिषेक करावा. नंतर निवीती होत्साता "मनुष्ययज्ञेन यक्ष्ये" असा संकल्प करून पूर्वी सांगितलें आहे प्रमाण ज्याचें असें अन्न "मनुष्येभ्योहंत०" ह्या मंत्रानें द्यावें. तैत्तिरीयशाखी हे सर्व यज्ञांमध्यें पूर्वी व शेवटीं कर्म करून "विद्युदसि० आणि वृष्टिरसि०" ह्या मंत्राचा पाठ बहुधा करितात. बलिहरण घालून शेष अन्न जें असेल तें घेऊन घराच्या आंगण्यामध्यें जाऊन "येभूताःप्रचरंतिदिवा०" हा मंत्र ह्मणून तें वर आकाशांत उडवावें. तदनंतर जसा आचार असेल-याप्रमाणें कुत्रे, कावळे, यांना बलि द्यावा.

आतां कात्यायनशाखी यांचा वैश्वदेव.

कात्यायनशाखी जे त्यांमध्यें जे साग्निक असतील त्यांनीं एका पाकानें श्राद्धदिवशीं श्राद्धाच्या पूर्वी वैश्वदेव करावा. जे साग्निक नसतील त्यांनीं श्राद्धानंतर त्याच पाकानें वैश्वदेव करावा. गृह्याग्नींतून ज्वालायुक्त कोलीत घेऊन स्वयंपाक घरांत तो प्रदीप्त करून त्याच्यावर सर्व पाक करून स्वयंपाकघरांतील अग्नि घेऊन तो गृह्याग्नींत मिळवावा. नंतर सिद्ध केलेल्या पाकांतून घृतयुक्त चरु घेऊन पूर्वीप्रमाणें, "आत्मान्नसंस्कारार्थं वैश्वदेवाख्यं कर्म करिष्ये" असा संकल्प करावा. अथवा "देवभूत पितृ मनुष्यान् वैश्वदेवान्नेन यक्ष्ये," असा संकल्प करावा. नंतर कलशोदकानें गृह्याग्नीच्या आसमंतात् प्रोक्षण करून हस्तें करून अग्नींत होम करावा. त्याच्या देवता अशा--"ब्रम्हणे स्वाहा इदंब्रम्हणेनमम" याप्रमाणें पुढेंहि जाणावें." प्रजापतये० गृह्याभ्यः. कश्यपाय० अनुमतये" याप्रमाणें देवयज्ञ सांगितला तदनंतर कलशाजवळ उत्तरेकडे जाणाऱ्या अशा तीन आहुति एकापुढें एक याप्रमाणें द्याव्या, त्या अशा —"पर्जन्याय नमःस्वाहाइदंपर्जन्याय नमम, अद्भ्योन० पृथिव्यै०" यानंतर द्वारशाखाचे ठिकाणीं पूर्वरप दोन आहुति द्याव्या. त्या अशा—"धात्रे० विधात्रे०" नंतर उदकानें चतुष्कोण मंडल करून त्या मंडलावर पूर्वप्रदेशीं "वायवे०" दक्षिण प्रदे-

शी "वायवे०," पश्चिम प्रदेशीं "वायवे०," उत्तरप्रदेशीं "वायवे०," याप्रमाणें आहुति देऊन पुनः पूर्वादि दिशांपासून, वायुबलीच्या पूर्वेस अथवा उत्तरेस "प्राच्यै दिशे०, दक्षिणस्यै दिशे०, प्रतीच्यै दिशे०, उदीच्यै दिशे०" ह्या आहुति द्याव्या. नंतर मध्यभागीं पूर्वसंस्थ "ब्रह्मणे०, अंतरिक्षाय०, सूर्याय०" ह्या आहुति द्याव्या, व यांच्या उत्तरेस "विश्वेभ्यो देवेभ्यः० विश्वेभ्योभूतेभ्यो०" अशा द्याव्या. यांच्या उत्तरेस, "उषसे० भूतानांच पतये०" ह्या आहुति द्याव्या. याप्रमाणें भूतयज्ञ सांगितला. नंतर प्राचीनावीती होत्साता ब्रह्मादि तीन आहुतींच्या दक्षिणप्रदेशीं पितृतीर्थानें, "पितृभ्यः स्वधा नमइदं पितृभ्योनमम" असा मंत्र ह्मणून आहुति द्यावी. या प्रमाणें पितृयज्ञ सांगितला.

मग्रकें पात्र प्रक्षालन करून डाव्या बाजूनें ब्रह्मादिक आहुतींच्या वायव्य प्रदेशीं "यक्ष्मैतत्ते निर्णेजन०" ह्या मंत्रानें तें उदक द्यावें. नंतर पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें मनुष्ययज्ञ करावा. निरग्निक असेल तर, लौकिकाग्नि आणून "पृष्टोदिवि०" ह्या मंत्रानें त्या अग्नीची स्थापना करून "तत्सवि०, ताꣳसवितु०, विश्वानिदेव०" ह्या तीन सावित्र मंत्रांनीं प्रदीप्त करून त्या अग्नीवर नित्याचा औपासनहोम करून त्या अग्नीवर पाक करून वैश्वदेव करावा, असें गदाधर सांगतो. याविषयींहि असामर्थ्य असेल तर ऋग्वेदी इत्यादिकांला जी रीति सांगितली त्या रीतीनें पचनाग्नि स्थापून ध्यान करून पूजा करावी. नंतर त्या अग्नीवर पूर्वी सांगितल्या रीतीनें वैश्वदेव करावा. त्यामध्यें पहिल्या पांच आहुति दिल्या नंतर, "अग्नयेस्विष्टकृते स्वाहा०" ह्या मंत्रानें आहुति द्यावी, याप्रमाणें निरग्निकाचा सर्वत्र विशेष जाणावा. शेषकर्म पूर्वीप्रमाणें करावें, कात्यायनशाखी यांनीं दिवसासच एक वैश्वदेव करावा, रात्रौ दुसरा करूं नये. सामवेदी व अथर्वणवेदी यांनींहि आपापल्या गृह्यसूत्रांत सांगितल्यारीतीनें पंचमहायज्ञ करावे. त्यांना आपापलें गृह्यसूत्र न मिळेल तर ऋग्वेदी यांना सांगितल्या रीतीनें त्यांनीं उपनयनादिक संस्कार व पंचमहायज्ञ करावेत.

"अन्यशाखांचीं मतें यथार्थ पाहिल्यावांचून आपल्या धैर्यानें यथामति अन्य शाखांचें आन्हिकप्रकरण मी सांगितलें आहे, असें जाणून स्वशाखी यांनीं शोधून पाहावें."

"ऊस, उदक, फल, मूल, तांबूल, दूध, आणि औषध हीं भक्षण करूनहि स्नान, दान इत्यादिक कर्में करावीं." पंचमहायज्ञांतून एकाद्या यज्ञाचा लोप होईल तर उपोषण करावें. धनवान् व रोगी यांनीं प्रत्येक यज्ञाच्या लोपास अर्धकृच्छ्र प्रायश्चित्त करावें. दुसरे ग्रंथकार तर, एक दिवस पंचमहायज्ञांचा लोप झाला असतां "मनस्वति०" ह्या

आहुतींचा होम, दोन दिवस, तीन दिवस लोप झाला असेल तर तीन "तंतुमती०" या आहुतींनीं होम, आणि चार वारुणी ऋचांचा जप करावा; बारा दिवसपर्यंत लोप होईल तर, तंतुमतीस्थालीपाक, व वारुणी ऋचांनीं आज्यहोम करावा असें ह्मणतात.

आतां सर्वसाधारण भोजनादिकांचा विधि—सोन्याचे पात्रांत, रुप्याचे पात्रांत अथवा आंबा इत्यादिक वृक्षांच्या पानावर भोजन करावें तें प्रशस्त होय. कांस्यपात्रांत भोजन करणें असेल तर ज्या कांस्यपात्रांत आपण भोजन करितों त्यांत इतरानें करूं नये, दुसऱ्यानें भोजन केलेल्या कांस्यपात्रांत उच्छिष्ट झाल्यामुळें भोजन करूं नये. "संन्यासी, ब्रह्मचारी आणि विधवा यांनीं तांबूल, तैलाभ्यंग, कांस्यपात्रांत भोजन हीं विशेषें करून वर्ज्य करावीं." संन्यासी इत्यादिकांनीं पळसाच्या पानांवर भोजन करावें तें प्रशस्त होय. गृहस्थाश्रमी यानें पळसाच्या पानावर भोजन करूं नये; केलें असतां चांद्रायण करावें. हें चांद्रायण, वल्लीरूप जो पळसाचा वृक्ष तद्विषयक होय असें स्मृत्यर्थसारांत सांगितलें आहे. कदली, कुडा, मोहाचा वृक्ष, जांभूळ, फणस, आंबा, चाफा, आणि उंबर यांचीं पानें भोजनाला प्रशस्त होत. रुई, पिंपळ, वड इत्यादिकांचीं पानें निषिद्ध होत.

चतुष्कोण मंडल करून त्या मंडलावर धुतलेलें पात्र ठेवून ज्या अन्नानें पंचमहायज्ञ केलेले असे शेष, घृत इत्यादिकानें युक्त असून पात्रावर वाढलेलें हें अन्न निरंतर आह्मांस प्राप्त होऊं असें बोलत होत्साता नमस्कार करून उजव्या हातांत ग्रंथिविरहित दर्भपवित्र धारण केलेला असून उभयचरणांनीं किंवा एका चरणानें भूमीला स्पर्श करीत होत्साता व्याहृति व गायत्री या मंत्रांनीं पात्रावरील अन्न अभिमंत्रण करून "सत्यंत्वर्तेनपरिषिंचामि," ह्या मंत्रानें दिवसा व "ऋतंत्वासत्येनपरिषिंचामि," ह्या मंत्रानें रात्रौ पात्राच्या सभोंवार उदकाचें सिंचन करावें. नंतर "अंतश्चरतिभूतेषु गुहायांविश्वतोमुखः ॥ त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कारस्त्वंविष्णुःपुरुषःपरः" ह्या मंत्रानें प्रार्थना करून पात्राच्या उजव्या बाजूस भूमीवर "भूपतयेनमः, भुवनपतयेनमः, भूतानांपतयेनमः" अशा तीन मंत्रांनीं तीन आहुति द्याव्या अथवा "चित्राय०, चित्रगुप्ताय०, यमाय०, यमधर्माय०, सर्वभूतेभ्यः" अशा मंत्रांनीं पांच आहुति द्याव्या. अथवा व्यस्तसमस्तव्याहृतिमंत्रांनीं चार द्याव्या. किंवा "धर्मराजाय० चित्रगुप्ताय०" अशा दोन द्याव्या. अथवा भूपत्यादिक तीन आहुति व धर्मराज, चित्रगुप्त ह्या दोन आहुति मिळून पांच द्याव्या. हस्त, पाद, आणि मुख हीं ज्याचीं आर्द्र आहेत असा होत्साता आपोशनाकरितां उदक हस्तांत घेऊन "अन्नंब्रह्मरसोविष्णुर्भोक्ता०, अहंवैश्वानरोभूत्वा०" हे मंत्र ह्मणून यांचा अर्थ मनांत आणावा. डाव्या हस्तानें पात्र

धरून "अमृतोपस्तरणमसि" ह्या मंत्रानें हातांत घेतलेलें उदक प्राशन करावें. आणि मौनी होत्साता " ओं प्राणायस्वा०, ओंअपानाय०, ओंव्यानाय०, ओंउदानाय०, ओंसमानाय०" हे मंत्र ह्मणून प्रत्येक मंत्रानें एकेक अशा घृतयुक्त किंवा दुग्धयुक्त पांच आहुति सर्व अंगुलींनीं, सर्व ग्रास भक्षण करीत होत्साता मुखामध्यें हवन कराव्या. "ब्रह्म णे स्वा०" ही सहावी आहुति क्वचित् ग्रंथांत उक्त आहे. पात्र हातानें धरणें व मौन हीं प्राणाहुतीपर्यंत नित्य आहेत, प्राणाहुतीनंतर हीं दोन ऐच्छिक आहेत. भोजन करणें तें पूर्वाभिमुख किंवा पश्चिमाभिमुख करावें तें प्रशस्त होय. दक्षिणाभिमुख भोजन करावें तें काम्य होय, त्याचें फल यश. उत्तरदिशेस मुख करून भोजन करणें तें निंद्य होय. विदिशांस मुख करून भोजन करणें तें निषिद्ध होय. अन्नाचा सर्व ग्रास भक्षण करीत होत्साता बत्तीस इत्यादिक ग्रासपरिमित किंवा यथेच्छग्रास भोजन करून हातावर उदक घेऊन "अमृतापिधानमसि" ह्या मंत्रानें तें उदक अर्धे प्राशन करून शेष भूमीवर टाकावें. नंतर हातांतील पवित्रक टाकून मुख व हात चांगले प्रक्षालन करावे. तर्जनीनें मुख प्रक्षालन करूं नये, पूर्वी कांहीं चूळ भरून टाकून नंतर हात धुवावे. सोळा चूळ भरून टाकल्या नंतर दोन वेळ आचमन करावें. भोजनगृहांत आचमन करूं नये. आचमन केल्यावांचून मूत्रपुरीष करूं नयेत. उत्तरापोशन घेतल्यावांचून उठलें असतां स्नान केल्यावांचून शुद्धि होत नाहीं. हातावर उदक घेऊन तें खालीं पाघळवून त्या उदकेंकरून अंगुष्ठानें नेत्रांवर सिंचन करून इष्टदेवतेचें स्मरण करावें. उदक अंजलीनें प्राशन करूं नये. पळसाचा, दग्ध झालेला, लोखंडाचे खिळ्यांनीं युक्त असा पाट बसायाला घेऊं नये. लहान मुलें जवळ घेऊन त्यांच्या बरोबर भोजन करूं नये. विवाहावांचून स्त्रियेबरोबर भोजन करूं नये. बाल, वृद्ध, यांला भोजन घातल्यावांचून भोजन करूं नये. मांडीवर पाय चढवून, पाटावर पाय ठेवून, अथवा पाय पसरून, विदिशेला मुख करून भोजन करूं नये. दुष्टयुक्त पंक्तींत भोजन करूं नये. अग्नि व पाकनिष्पत्ति यांहींकरून, हीन अशा गृहीं, व देवालयीं भोजन करूं नये. दिवस व रात्री याचे संध्यासमय, मध्यरात्र या समयीं भोजन करूं नये. यज्ञोपवीतविरहित भोजन करूं नये. डाव्या हस्तानें भोजन करूं नये. शूद्रभोजन करून शेष राहिलेलें अन्न भक्षण करूं नये. भोजन करणें तें पूर्वी मधुर पदार्थ, मध्यें खारट व आंबट पदार्थ, शेवटीं कटु इत्यादि पदार्थ, अशा रीतीनें भोजन करावें. पूर्वी पातळ पदार्थ, मध्यें कठीण पदार्थ, शेवटीं पातळ पदार्थ, भक्षण करावे. संन्यासी यानें आठ ग्रास; गृहस्थाश्रमी यानें सोळा किंवा बत्तीस ग्रास; वानप्रस्थानें सोळा ग्रास; व ब्रह्मचारी यानें यथेच्छ, याप्रमाणें भोजन करावें. घृत व पायस हे पदार्थ निः

शेष भक्षण करावे. इतर पदार्थ पात्रावर थोडथोडे शेष राखून भक्षण करावे. भोजनांत, दुध, दहीं, व मध हे पदार्थ भक्षण करावे. दिवसा व रात्रीं मिळून दोनवेळच भोजन करावे. मध्यें आणखीं तिसऱ्यानें भोजन करूं नये.

"रविवार, पौर्णिमा व अमावास्या ह्या दिवशीं रात्रीं भोजन करूं नये; चतुर्दशी व अष्टमी ह्या दिवशीं दिवसा भोजन करूं नये; एकादशीचे दिवशीं अहोरात्र भोजन करूं नये; कारण त्या दिवशीं भोजन केलें असतां चांद्रायण करावें असें सांगितलें आहे. जो मनुष्य हातावर अन्न घेऊन भोजन करितो, जो मनुष्य उष्ण अन्नावर फुंकर घालून भोजन करितो, व जो प्रसृत अंगुलीं करून भोजन करितो त्याचें तें भोजन गोमांस भक्षण केल्याप्रमाणें होतें. अजीर्ण असतां, अति भुकेलेला त्यानें तत्कालचि, ओलें वस्त्र परिधान करून, मस्तक ओलें असतां, पायांवर हात ठेवून व ग्रासाचें शेष भोजन करूं नये. उदक प्राशन करून पात्रांत शेष राहिलेलें उदक प्राशन करूं नये. शाक, मूल, फलें इत्यादिक पदार्थ दातांनीं तोडून भक्षण करूं नयेत. उच्छिष्ट होत्साता त्यानें तूप घेऊं नये. पायानें पात्राला स्पर्श करूं नये. उदक प्राशन करीत असतां मुखापासून पात्रांत उदक पडेल तर तें पात्रांतलें अन्न भक्षण करूं नये. उदक प्राशन करून पात्रांत शेष राहिलेलें उदक प्राशन केलें असतां चांद्रायण प्रायश्चित्त करावें. हाताचे नखांचा स्पर्श झालेलें उदक प्राशन केलें असतां, व डाव्या हस्तानें उचललेलें उदक प्राशन केलें असतां सुरापानासम जाणावें. जर एका पंक्तींत बसून ब्राह्मण भोजन करीत असतां त्यांतून एकादा उठेल किंवा उत्तरापोशन घेईल तथापि इतरांनीं शेष राहिलेलें अन्न भोजन करूं नये. त्याविषयीं उठणारा व भोजन करणारा या उभयतांला दोष आहे. गुरु असेल तर त्याला दोष नाहीं. लवण, व्यंजन, घृत, तेल, लेह्य पदार्थ, पेय, इत्यादिक अनेक प्रकारचे पदार्थ हातानें दिलेले भक्षण करूं नयेत. तांब्याच्या पात्रांत गाईचें दूध इत्यादिक, कांस्यपात्रांत नारळाचें उदक व उंसाचा रस, मूत्रमिश्रित दहीं, आणि गुडयुक्त आलें हीं मद्यसमान होत. सैंधवमीठ व समुद्रांत उत्पन्न झालेलें मीठ यांवाचून जें प्रत्यक्ष लवण तें भक्षण करणें व मृत्तिका भक्षण करणें हीं गोमांसतुल्य होत. भोजन करीत असतां रजस्वला, चांडाल, कुत्रा आणि कुक्कुट, यांचें दर्शन होईल तर तें अन्न टाकावें. भोजन करणाराचा गुदस्राव होईल तर त्यानें एक उपोषण करून पंचगव्य ग्रहण टाकावें. आपोशन घेतल्यानंतर प्राणाहुतींच्या पूर्वीं गुदस्राव झाला असतां स्नान करून सहा प्राणायाम करावे. भोजन करीत असतां तत्कालीं आशौच प्राप्त होईल तर मुखांतील ग्रास टाकून स्नान करावें, मुखांतील ग्रास भक्षण

करील तर स्नानपूर्वक उपोषण करावें. सर्व अन्न भक्षण करील तर त्रिरात्र उपोषण करावें. भोजन करीत असतां विष्ठा इत्यादिकांचा स्पर्श होईल तर स्नान करून तीन प्राणायाम करावे. चांडाल, पतित, व रजस्वला यांचा शब्द ऐकून भोजन केलें असतां एक उपोषण करावें, अथवा स्नान करून शंभर गायत्रीजप करावा. कलह, घरट उखळ, मुसळ यांचा जोंपर्यंत शब्द होत आहे तात्कालपर्यंत भोजन करूं नये. "ब्राह्मणांनीं, स्वकीय आप्त जन यांच्या सहवर्तमानाहि एका पंक्तीस बसून भोजन करूं नये; कारण कोणाचें कसें काय गुप्त पातक असेल तें कोणासाहि समजत नाहीं. या करितां ज्ञात्या पुरुषानें अग्नि, भस्म, स्तंभ, उदक, दरवाजा अथवा मार्ग यांतून कोणत्या एका प्रकारानें पंक्तिभेद करावा." केस, मुंग्या व माशा यांसहित जें अन्न शिजलें तें टाकावेंच. पाक झाल्यानंतर तें अन्न केस, मुंग्या, किडे, माशा इत्यादिकांनीं मिश्र झालें अथवा तें अन्न गाईनें हुंगिलें असतां "या अन्नाच्या शुद्धीकरितां उदक, भस्म अथवा मृत्तिका त्यावर टाकावी," असें विज्ञानेश्वर सांगतो. शूद्रान्न; शूद्रानें दिलेलें ब्राह्मणाकडचें अन्न; रात्रीचें शिळें अन्न; रजस्वला, चांडाल, पतित, इत्यादिकांनीं अवलोकन केलेलें अन्न; कावळे इत्यादिक पक्ष्यांचें उच्छिष्ठ अन्न हीं अभोज्य होत. तूप, तेल यांत तळलेले मांडे, घिवर हे पदार्थ शिळे ग्रहण करावे. जीस वासरूं नाहीं अशी गाई; सुवेर गेला नाहीं अशा गाई, महिषी, मेंढी, बकरी; व गाभेणी; एकांत्राआड दूध देणारी; जुळें प्रसवणारी; स्तनांतून नित्य दूध स्रवणारी; मेंढी बकरी यांवांचून द्विस्तनी; उंटीण; घोडी; अरण्यांतील हरिणी इत्यादिक आणि एडकी यांचीं दूधें वर्ज्य होत. शेगवा व हिंग खेरीज करून तांबडा असा वृक्षाचा चीक; विष्ठेच्या स्थळीं उत्पन्न झालेले भाठ, तांदूळजा इत्यादिक; देवादिकांच्या उद्देशावांचून केलेले असे मोहन भोग, पायस, अपूप, करंज्या, खिचडी, तिलमिश्र ओदान हे पदार्थ वर्ज्य करावे. ताग, कडई, दुध्या भोंपळा, वांगें, कोरळ, वट इत्यादिक फलें व माहळुंगें, हीं भक्षण करूं नयेत. पलांडू, लसूण आणि गाजरें हीं भक्षण केलीं असतां चांद्रायण करावें. भोजन करित असतां परस्पर स्पर्श झाला तर त्या अन्नाचा त्याग करावा. पात्रावरचें अन्न भक्षण केलें असतां स्नान करून अष्टोत्तरशत गायत्रीजप करावा. पात्रावरील अन्न भक्षण करून आणखी अन्न भक्षण केलें असतां स्नानपूर्वक सहस्रगायत्रीजप करावा. अशुचि ब्राह्मणांशीं भोजन करण्याचा स्पर्श झाला असतां तें अन्न टाकावें. भोजन केल्यानंतर उच्छिष्टावस्थेमध्यें स्पर्श होईल व स्पर्श करणारा आपल्या वर्णांतला असेल तर स्नान किंवा जप करावा, आपल्या वर्णांतला

नसेल तर उपवास करावा. भोजनानंतर उच्छिष्टावस्थेमध्यें कुत्रा, शूद्र इत्यादिकांचा स्पर्श झाला तर उपोषण करून पंचगव्य प्राशन करावें रजक इत्यादिकांचा स्पर्श झाला असल्यास त्रिरात्र व्रत करावें. पात्रावर पदार्थ वाढीत असतां उच्छिष्टाचा स्पर्श झाला तर दूध, दहीं, घृत इत्यादिक हलके पदार्थ टाकूं नयेत, व हस्तपाद प्रक्षालन करून आचमन केल्यानें शुद्ध होतो. भक्ष इत्यादिक अन्नाचा त्यागच करावा. वस्त्राच्या त्यागाविषयीं विकल्प आहे ह्मणजे टाकावें किंवा न टाकावें. स्त्री पात्रावर पदार्थ वाढीत असतां त्यासमयीं रजस्वला झाली तर तिचा स्पर्श झालेलें अन्न टाकावें.

भोजन झाल्यानंतर उच्छिष्ट जें शेष अन्न तें घेऊन " रौरवे पुयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनां प्राणिनांसर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठतु, " हा मंत्र ह्मणून द्यावें. " भोजनपात्र जों पर्यंत काढलें नाहीं तावत्काल पर्यंत, तो अशुचि होय. " पात्र काढल्यानंतराहि जेथपर्यंत भूमीचें सारवण केलें नाहीं तेथपर्यंत तो अशुचि होय. " नागवेलीच्या पानाचें अग्र, मूळ व शिरा हीं अवश्य काढून चुन्याचें पान वर्ज्य करून ज्ञात्या पुरुषानें तांबूल भक्षण करावें. मुखांत पान घातल्यावांचून सुपारी भक्षण करूं नये; ह्मणजे पूर्वी पान नंतर सुपारी या प्रमाणें तांबूल भक्षण करावें. " या प्रमाणें पांचव्या भागाचें कृत्य सांगितलें:

" दिवसाचा सहावा व सातवा हे भाग भारतादि इतिहास, पुराणें इत्यादिकांच्या वाचन पूर्वक अर्थ विचारानें घालवावे, आणि दिवसाच्या आठव्या भागांत आपले इष्ट, मित्र, आप्त इत्यादिकांस भेटणें, संभाषण करणें इत्यादिक संसार संबंधी कार्यें करून योग्यकालीं गांवाच्या बाहेर नदी, तळें इत्यादिकांवर सायंसंध्या करावयास जावें. " सायंकालची संध्या प्रातःसंध्ये प्रमाणें करावी. प्रातःसंध्येहून सायंसंध्येचा कांहीं विशेष प्रकार आहे. तो असा—" अग्निश्च मामन्युश्च०, यदन्हा पापमकार्षं०, अहस्तदवलुंपतु०, सत्येज्योतिषि जुहोमि स्वाहा " या प्रमाणें मंत्राचमनांत विशेष जाणावा. पश्चिम दिशेला संमुख उभा राहत होत्साता अर्घ्य द्यावें. ऊर्ध्व जानु होतील असा पश्चिमाभिमुखच बसून गायत्रीचा जप करावा. सायंकालचा होम पूर्वी सांगितलाच आहे तसा करावा. सायंकालीं वैश्वदेव करणें असल्यास पुनः पाक करावा. अतिथीची पूजा करून तीन घटिका रात्रि झाल्यानंतर, आणि दोड प्रहर रात्रीच्या पूर्वी भोजन करून निद्रा करावी.

भोजन करीत असतां दीप नष्ट झाला तर भोजनपात्र हातांत धरून सूर्याचें स्मरण करून पुनः दीप प्रज्वलित झाल्यानंतर तो पाहून पात्रावरचें अन्न भक्षण करावें, दुसरें

भक्षण करूं नये. श्राद्धाचा पूर्व दिवस, श्राद्ध दिवस, व्यतीपात, वैधृति, संक्रांति इत्यादिक ह्या दिवसीं रात्रीं भोजन करूं नये. " रात्रीचा चवथा व पाहिला हे प्रहर विद्याभ्यासानें घालवावे ह्मणजे ह्या प्रहरांत विद्याभ्यास करावा. मधल्या दोन प्रहरपर्यंत जो निद्रा करितो तो ब्रह्मत्वा कारणें योग्य होतो. " पूर्व, पश्चिम किंवा दक्षिणदिशा यांतून कोणत्याहि दिशेस उसें करून निद्रा करावी, उत्तर दिशेला उसें करून कधींहि निजूं नये. रात्रिसूक्ताचा जप करून सुखशायींचें स्मरण करून विष्णूला नमस्कार करून निद्रा करावी. सुखशायी—अगस्ति, माधव, मुचुकुंद महामुनि, कपिल आणि आस्तीक हे पांच मुनि सुखशायी होत, या करितां निद्राकालीं यांचें स्मरण केल्यानें निद्रा सुखकारक होते.

संध्यासमयीं; धान्यावर; गाईच्या गोष्ठांत; देव, ब्राह्मण व गुरु यांच्या उपरिप्रदेशीं उच्छिष्ट होत्साता; दिवसा; नग्नपणीं निद्रा करूं नये. निद्रा समयीं मुखांतून तांबूल, पलंगावरून स्त्री, मस्तकाच्या गंधाचें तिलक, आणि रातिकालीं मस्तकावर धारण केलेलीं पुष्पें या सर्वांचा त्याग करावा. गर्भाधानप्रकरणीं सांगितला जो स्त्रीगमनकाल त्या कालीं दीड प्रहर रात्र गेल्या नंतर दीप असो किंवा नसो यज्ञोपवीत निवीत (कंठामध्यें माळे सारखें लोंबतें) कंठादिकांचे ठायीं करून स्त्रियेप्रत गमन करावें. " अष्टमी, चतुर्दशी, दिवा, पर्वणी, या समयीं मैथुनकर्त्यानें सचैल स्नान करून वारुणी ऋचांनीं मार्जन करावें, आणि " पुनर्मामैत्विं० " ह्या मंत्राचा जप करावा व तो पूर्वी सांगितलाच आहे.

याप्रमाणें अनेक प्रकारच्या विधिनिषेधांनीं युक्त अशा स्नान, भोजन इत्यादिक आन्हिक कर्मांमध्यें न्यूनाधिक दोष, विधिनिषेधाचा अतिक्रम केल्याचा दोष, हे सर्व दोष परिहार होण्याकरितां, प्रायश्चित्ताचें ज्ञान नसल्यास कर्म सांग होण्याकरितां व प्रायश्चित्ताची सांगता होण्यासाठीं श्रीविष्णूच्या नामाचें उच्चारण इत्यादिक करावें. " तपोरूप व कर्मरूप अशीं जीं सर्व प्रायश्चित्तें त्या सर्वांमध्यें श्रेष्ठ प्रायश्चित्त कृष्णस्मरण हें होय. तपश्चर्या, यज्ञयागादिक कर्मे यांमध्यें जें कांहीं न्यून होतें तें ज्याच्या स्मरणमंत्रानें व नामोच्चारणमंत्रानें परिपूर्णतेला पावतें असा सनातन विष्णु त्याला नमस्कार करितों. पातकाचा नाश करण्याविषयीं हरीच्या नामामध्यें जितकी शक्ति आहे तितकी शक्ति पापी जनाला पातक करण्याविषयीं नाहीं." लौकिक, वैदिक कर्म ईश्वराला समर्पण करावें. कारण गीतेंत श्रीकृष्ण सांगतात—"हे अर्जुना,स्वभावेंकरून किंवा शास्त्रविधीनें जें कर्म करितोस, जें भक्षण करितोस, जें हवन करितोस, जें देतोस, आणि जें तप करितोस

तें सर्व कर्म मला जसें अर्पण होईल असें कर," असें वचन आहे. एकदोंच सर्व कर्मे ईश्वराला समर्पण करण्याचा मंत्र—"कामतोऽकामतोवापियत्करोमिशुभाशुभं ॥ तत्सर्वंत्वयि संन्यस्तंत्वत्प्रयुक्तःकरोम्यहं."

"शाखापरत्वें अनेक प्रकारचे त्यांत भेद आहेत असें हें अपार आन्हिक कर्म अत्यंत गहन असल्यामुळें तें सर्व सांगण्याविषयीं, अनंतोपाध्यायांचा पुत्र, काशीनाथ नामक असा पंडित मी असमर्थ आहें, परंतु यथामति संक्षेपानें सांगितलें आहे. तेणेंकरून श्रीरुक्मिणीपति भगवान् प्रभु विठ्ठल संतुष्ट होवो. याप्रमाणें आन्हिकाचारप्रकरण समाप्त झालें."

प्रतिदिवसीं करावयाचें असें आवश्यक आन्हिककर्म सांगून यानंतर त्या आन्हिकाचेंच शेष राहिलेलें आणि काम्य व नैमित्तिक कर्म बहुधा निर्णयसिंधूच्या क्रमानें सांगतों.

या नंतर आधानाचा निर्णय —त्यामध्यें आधान कोणत्या नक्षत्रीं व कोणत्या कालीं करावें इत्यादिक निर्णय पहिल्या परिच्छेदांत सांगितला आहे तो पहावा. गृह्याग्नीचें आधान करणें तें तर, विवाहकालीं पिता इत्यादिकांपासून प्राप्त होणार जो दाय ह्मणजे धन त्याच्या विभागकालीं करावें. "प्रमाद इत्यादिकारणेंकरून ज्याणें विवाहाग्नि धारण केला नाहीं त्यानें पिता मृत झाल्यानंतर मोठ्या प्रयत्नेंकरून धारण करावा, ह्मणजे धारण करण्याविषयीं जरी अनेक संकटें प्राप्त झालीं तथापि तीं सर्व सहन करून अवश्य धारण करावा." गृह्याग्नीनें जो हीन त्याचें अन्न कोणीं भक्षण करूं नये. पिता किंवा ज्येष्ठ भ्राता साग्निक असून कनिष्ठ इत्यादिक विभक्त नसेल तर त्या कनिष्ठास अग्नि धारण न केल्याचा दोष नाहीं. याप्रमाणें ज्ञान, अध्ययन इत्यादिकाविषयीं जो नैष्ठिक त्यालाहि अग्नि धारण न केल्याचा दोष नाहीं. कारण, गृहस्थाश्रमी यानेंहि वेदाध्ययन करावें, असें वचन आहे. जर ज्येष्ठ भ्रात्यानें आधान केलें नसेल तर कनिष्ठानें स्मार्ताग्नीचेंहि आधान करूं नये, असें निर्णयसिंधु इत्यादिक ग्रंथांमध्यें गर्गऋषीचें वचन आहे. या विषयीं मला असा निर्णय वाटतो—जेथें ज्येष्ठ भ्रात्यानें दायाचा पहिला पक्ष स्वीकारून विवाहकालीं, "यावज्जीवमौपासनं करिष्ये," असा संकल्प पूर्वी करून विवाहाग्नि घेतला नसेल तद्विषयक हा कनिष्ठाला आधानाचा निषेध सांगितला. ज्या ज्येष्ठ भ्रात्यानें विवाहकालीं तसा संकल्प पूर्वी करून विवाहाग्नि घेतला आणि पुढें त्याप्रमाणें अग्नि धारण केला नाहीं या कारणानें तो ज्येष्ठ भ्राता विद्यमान ज्याला अग्नि नाहीं असा झाला तथापि तो उच्छिन्नाग्निच होय, आधान न केलेला असा नव्हे, यास्तव तशा स्थलीं कनिष्ठानें आधान केलें

असतां दोष नाहीं, या आधानाविषयीं कनिष्ठ जरी अधिकारी आहे तथापि त्यानें ज्येष्ठ भ्रात्याची आज्ञा घेऊन आधान करावें, विवाह, ज्येष्ठाची आज्ञा असेल तथापि होणार नाहीं याप्रमाणें पित्याची आज्ञा घेऊनाहि पुत्रानें आधान करावें. " पिता किंवा ज्येष्ट भ्राता हा संन्यासी असेल किंवा तुटलेला हात इत्यादिक व नपूंसकत्व इत्यादिक दोष त्यास असेल तर कनिष्टानेंच सर्व कर्मे करावीं, " इत्यादिक विषेध निर्णय विवाह-प्रकरणीं परिवेत्त्याच्या प्रसंगांत सांगितला आहे.

यानंतर शूद्रांच्या संस्कारांचा निर्णय—गर्भाधान, पुंसवन, अनवलोभन, सीमंतोन्नयन, जातकर्म, नामकर्म, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चौल, मौंजी, महानाम्न्यादिक चार व्रतें, समावर्तन (सोडमुंज) आणि विवाह या प्रमाणें हे सोळा संस्कार द्विजांचे होत. जातकर्म, नामकर्म, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चौल व विवाह हे सहा संस्कार द्विजांच्या स्त्रियांचे होत. त्यांमध्यें स्त्रियांचा विवाह करावयाचा तो समंत्रक करावा, व इतर संस्कार अमंत्रक करावे. गर्भाधान, सीमंतोन्नयन हे संस्कार स्त्रीपुरुषांचे साधारण होते. गर्भाधान, पुंसवन, अनवलोभन, सीमंतोन्नयन, जातकर्म, नामकर्म, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चौल हे नऊ व विवाह असे दहा संस्कार शूद्रांचे अमंत्रक होत असें बहुसंमत आहे. शूद्रकमलाकर ग्रंथांत शूद्रांस पंचमहायज्ञ सुद्धां सांगितले आहेत. कोणी ग्रंथकार, पुराणोक्त मंत्रांनीं शूद्रांचें उपनयनसुद्धां करावें असें सांगतात. ब्रह्मपुराणांत तर, "शूद्राचा विवाहसंस्कार मात्र निरंतर करावा " असें सांगितलें, तेव्हां याविषयीं सच्छूद्र व असच्छूद्र या विषयत्वानें किंवा परंपरा चालत आलेल्या प्रकारानें व्यवस्था जाणावी, ह्या शूद्राची वृत्ति द्विजांची सेवा ही होय. आपत्तिकालामध्यें व्यापार, शिल्प इत्यादिक जाणावी. शूद्रानें लवण इत्यादिकांचा विक्रय करावा, मद्यमांसाचा विक्रय करूं नये. "कपिला गाईचें दुग्धपान ब्राह्मणस्त्रीचे ठिकाणीं गमन, आणि वेदाच्या अक्षरांचा विचार हीं केल्यानें शूद्र चांडालत्वाला पावतो." "शूद्रवर्ण हा चवथा आहे; तथापि मुख्यवर्ण जे त्यांतला असल्यामुळें वेदमंत्र, स्वधाकार, स्वाहाकार, आणि वषट्कार इत्यादिक वर्ज्य करून इतर धर्माचरणास तो योग्य आहे." स्त्रिया, शूद्र यांच्या व्रतें इत्यादिक धर्मांमध्यें ब्राह्मणानें सर्वत्र ठिकाणीं मंत्र ह्मणावा व तोहि मंत्र पुराणोक्तच ह्मणावा. स्त्रिया व शूद्र यांस भारत, पुराणें हीं श्रवण करण्याचा अधिकार आहे, अध्ययनाचा अधिकार नाहीं. " वक्त्यानें श्रोता ब्राह्मण पुढें बसवून चार वर्णांकडून पुराण श्रवण करवावें." शूद्राचे पंचमहायज्ञ व श्राद्धादिक कर्मे कातीयसूत्राप्रमाणें होतात असें मयूखांत सांगितलें आहे. आगमांत सांगितलेले असून ज्यांच्या अंती नमः शब्द आहे असे विष्णु, शिव इत्यादि देवतांचे मंत्र, प्रणवरहित,

शूद्रांनीं पठण करावें. स्त्रिया व शूद्र यांणीं पुराणादिकाच्या साधनानें श्रवण, निदिध्यास इत्यादिक करून ब्रह्मज्ञानसुद्धां संपादन करावें. उपनिषदांच्या श्रवणाविषयीं तर अधिकार नाहीं. कारण, 'तदनादरश्रवणात्' ह्या अधिकरणांत शूद्रास उपनिषदांचें आदरेंकरून श्रवण नाहीं असें सांगितलें आहे. शूद्रानें सर्व श्राद्धें आमान्नेंकरूनच करावीं. कोणी ग्रंथकार, सर्व प्रजासृष्टि कश्यपाची आहे याकरितां सर्व शूद्रांचें काश्यपगोत्र आहे, व तें काश्यपगोत्र शूद्रांनीं श्राद्धामध्येंच उच्चारावें, अन्य कर्मांत उच्चारूं नये असें सांगतात. याप्रमाणें शूद्रास शांति इत्यादिक कर्म करण्याविषयीं जो अधिकार सांगितला तो ब्राह्मणद्वाराच आहे असें जाणावें. जर ब्राह्मण शूद्रापासून दक्षिणा घेऊन वैदिकमंत्रांनीं त्या शूद्राचीं होम, अभिषेक इत्यादिक कर्मे करील तर त्याविषयीं तो शूद्र त्या कर्माच्या पुण्याचा फलभागी होतो, व ब्राह्मण तर महादोषी असें माधवांत सांगितलें आहे.

हिंसा न करणें, सत्य भाषण करणें, चोरी न करणें, शुचिर्भूतपणा ठेवणें, इंद्रियनिग्रह करणें, दान, शम, दम, क्षमा इत्यादिक हे शूद्र इत्यादिक सर्व लोकांचे साधारण धर्म असून ईश्वरपदाची प्राप्ति देणारे होत. पुण्याहवाचन आदिकरून जीं शुद्रांचीं कर्मे त्यांचे प्रयोग पाहाणें असतील तर शूद्रकमलाकर ग्रंथांत पहावे.

आतां विहिरी तलाव इत्यादिकांचा उत्सर्ग—घर, किंवा गांव यांच्या आग्नेय, दक्षिण, नैर्ऋत्य आणि वायव्य ह्या दिशांचे ठिकाणीं व घराच्या अथवा गांवाच्या मध्यभागीं जी विहिर ती दुष्टफल देणारी होते. इतर दिशांचे ठिकाणीं शुभ होय. वापी, कूप, तलाव इत्यादिकांचा उत्सर्ग करणें तो उत्तरायणीं माघादिक जे सहा मास त्यांमध्यें शुक्लपक्षीं प्रशस्त होय. माघादि सहा मासांत त्या वापी, कूप इत्यादिकांतलें उदक शुष्क होण्याचा संभव असेल तर कार्तिक व मार्गशिर्ष या मासांतहि उत्सर्ग करावा; कारण; "उत्सर्ग करण्यास कारण उदक आहे" यामुळें ज्या कालीं कूपादिकांत उदक असेल त्या कालीं उत्सर्ग करावा. त्याविषयीं कालाचा नियम नाहीं असें वचन आहे. विष्णूच्या शयनाचे जे आषाढ शुद्ध एकादशीपासून कार्तिकशुद्ध एकादशीपर्यंत चार मास व शुक्राचें अस्तादिक यांत करूं नये.

जलोत्सर्गाचीं नक्षत्रें—अश्विनी, रोहिणी, मृग, पुष्य, मघा, उत्तरा, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा, मूळ, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, हस्त, ज्येष्ठा, अनुराधा, आणि रेवती हीं नक्षत्रें; द्वितीया, तृतीया, पंचमी, सप्तमी, दशमी, एकादशी, त्रयोदशी, ह्या तिथि; बुध, गुरु, शुक्र, आणि सोम हे वार यांचे ठायीं जलाचा उत्सर्ग शुभ होय. ज्या उदकाचा उत्सर्गसंस्कार केला नसेल तें उदक घेऊं नये. "वापी, कूप, तलाव

इत्यादिकांच्या उदकाचा संस्कार केला नसेल तर तें असंस्कृत उदक होय, व त्याचा स्पर्शहि करूं नये. प्राशन केलें असतां चांद्रायण प्रायश्चित्त करावें." उत्सर्गाचा प्रयोग दुसऱ्या ग्रंथीं पहावा.

आतां वृक्ष इत्यादिकांचें रोपण —अश्विनी, रोहिणी, मृग, पुष्य, मघा, तीन उत्तरा हस्त, चित्रा, विशाखा, अनुराधा, मूल, शततारका, आणि रेवती ह्या नक्षत्रीं; शुभ तिथि शुभ वार ह्या दिवशीं वृक्ष, लता यांची लावणी शुभ होय. आश्लेषा नक्षत्र, सोमवार, लग्नीं बलिष्ठ चंद्र अशा योगावर ऊस, कदलीवृक्ष, आणि क्रमुक (पोफळीवृक्ष) इत्यादिकांची लावणी करावी. लग्नीं रवि असतां आश्विनी नक्षत्रावर नारळीचे वृक्ष भूमींत लावावे. चंद्र स्वांशस्थ, व लग्नीं गुरु असतां नागवल्लीची लावणी करावी.

यानंतर मूर्ति प्रतिष्ठेचा काळ.—"मूर्तीची प्रतिष्ठा ह्मणजे अर्चा करावयाची ती वैशाख, ज्येष्ठ,व फाल्गुन या मासांत सर्व देवांची अर्चा करावी. चैत्रमासांत विकल्पेंकरून होते, ह्मणजे कितीएकांच्या मतीं होत नाहीं व कितीएकांच्या मतीं होते. विष्णुच्या अर्चेवांचून इतर मूर्तीची अर्चा माघमासांत करावी. उत्तरायणांत शुभ होय. दक्षिणायनांत निंद्य होय. कोणी ग्रंथकार, मातृका, भैरव, वाराह, नारसिंह, त्रिविक्रम, आणि देवी यांची स्थापना दक्षिणायनांतहि करावी असें ह्मणतात. चैत्र, आश्विन आणि श्रावण ह्या मासांत विष्णूची अर्चा करावी. माघ, फाल्गुन, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ, मार्गशीर्ष, श्रावण आणि भाद्रपद या मासांत लिंगाचें स्थापन उत्तम होय. माघ; आश्विन या मासांत देवीची अर्चा करावी, ती उत्तम व सर्व काम देणारी होते." अश्विनी, रोहिणी, तीन उत्तरा, मृग, पुनर्वसु, पुष्य, हस्त, चित्रा, स्वाती, अनुराधा, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, आणि रेवती ह्या नक्षत्रीं; शनिवार व भौमवार हे वर्ज्य करून अन्यवारीं; अमावास्या; रिक्ता ह्या तिथि वर्ज्य करून अन्य तिथींचे ठिकाणीं सर्व देवांची अर्चा शुभ होय. श्रवण, कृत्तिका, रोहिणी, मृग, आरद्रा, पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेषा, मघा, पूर्वा उत्तरा, हस्त, चित्रा स्वाती, विशाखा, द्वादशी, यांचे ठिकाणीं विष्णूची अर्चा शुभ होय. गणपतीच्या अर्चेविषयीं चतुर्थी उक्त होय. देवीच्या अर्चेविषयीं नवमी, व मूलनक्षत्र हीं उक्त होत. तसेंच ज्या देवतेचें जें नक्षत्र असेल त्या नक्षत्रीं त्या त्या देवतेची अर्चा करावी. उदाहरण,—शिवाची अर्चा आरद्रा नक्षत्रीं, सूर्याची अर्चा हस्त नक्षत्रीं इत्यादिक जाणावें.

"द्रव्यविरहित अर्चा, कर्त्याचा नाश करिते, मंत्रहीन अर्चा ऋत्विजाचा नाश करिते;

लक्षणहीन अर्चा स्त्रियेचा नाश करिते, याकरितां अर्चेसारखा दुसरा शत्रु नाहीं. गायत्री-सहित ब्रह्मदेवाची स्थापना ब्राह्मणांनीं करावी. सुखाची इच्छा करणाऱ्या सर्व वर्णांनीं विष्णूची स्थापना करावी." मातृका भैरव इत्यादिक देवतांची स्थापना सर्वांनीं करावी. शिवलिंगाची स्थापना संन्यासी यानेंहि करावी. पुराणप्रसिद्ध अशा प्राचीन लिंगाची पूजा स्त्रिया व शूद्र यांनींहि करावी. "नूतन स्थापित केलेलें अशा लिंगास स्त्रिया व शूद्र यांनीं स्पर्श करूं नये." स्त्रिया व शूद्र यांला शिव इत्यादि देवतांच्या स्थापनेविषयीं अधिकार नाहीं. "शूद्र अथवा मौंजी न झालेला, स्त्रिया, अथवा पतित (जातिबहिष्कृत) यांतून कोणीहि विष्णु किंवा शिव यांला स्पर्श करील तर तो नरकभोक्ता होईल." ज्या स्थिर मूर्ति पूर्वाभिमुख असतील त्यांची पूजा उत्तराभिमुख होत्साता करावी. चलमूर्तींची पूजा प्राङ्मुख होत्साता करावी. "मूर्ति करावयाची ती सुवर्णमयी, रौप्यमयी, ताम्रमयी, मृन्मयी, करावी. अथवा पाषाण, धातु, मौक्तिक, कांस्य, आणि पितळ यांतून कोणतीहि मूर्ति करावी. गृहामध्यें पूजेला मूर्ति करावयाची ती आपल्या अंगुष्ठपर्वपरिमाणापासून एक वीतपर्यंत उंचीची करावी ती शुभ होय, एक वितीहून अधिक उंचीची मूर्ति प्रशस्त नाहीं, असें शास्त्र जाणणारे सांगतात." "क्वचित् ग्रंथांत मृत्तिका, लाख, गोमेद मणि, मेण यांची मूर्ति करावी असें सांगितलें आहे." श्रीमद्भागवतांत—"पाषाणमयी, दारुमयी, लौही, मृन्मयी, भिंती इत्यादिकांवर रंगानें काढलेली, वालुकामयी, मनोमयी, मणिमयी याप्रमाणें आठ प्रकारच्या मूर्ति कराव्या असें सांगितलें आहे." लौहि ह्मणजे सुवर्णमयी. दारु ह्मणजे काष्ठ तें मधूक ह्मणजे मोहाच्या वृक्षाचेंच ग्रहण करावें. गृहामध्यें, पूजेला मूर्ति करणें ती सात अंगुळांहून अधिक बारा अंगुळांपर्यंत इतक्या उंचीची करावी असें देवी पुराणांत सांगितलें आहे. "पूजा करणाराचें तप, पूजेचा भक्तिविशेष, आणि मूर्तीचें सौंदर्य ह्या तीन कारणांनीं देवतेचें पूजाकालीं सान्निध्य असतें. मूर्ति, पट्ट, यंत्रें यांला नित्य स्नान घालूं नये, पर्वणीच्या दिवशीं स्नान घालावें, किंवा मूर्ति मलिन झाल्या असतां स्नान घालावें." पार्थिवलिंगाची पूजा इत्यादिकाचा निर्णय दुसऱ्या परिच्छेदांत सांगितला आहे.

यानंतर पंचसूत्रीनिर्णय—लिंगाची उंची, लिंगाची रुंदी, लिंगाचा जाडेपणा, शाळुंखीचा विस्तार, प्रनालिकापरिमाण हीं पांच सूत्रें जाणावीं. त्यामध्यें लिंगाची उंची जितकी असेल तात्वपरिमाण लिंगाच्या मस्तकाचा विस्तार करून त्याच्या द्विगुण सूत्राचें वेष्टण केलें असतां पुरेल इतका लिंगाचा जाडेपणा करून लिंगाच्या सभोंवार लिंगाइतक्या विस्तारानें युक्त असें वर्तुळाकार पीठ करावें. पीठाची उंची लिंगाच्य उंचीपेक्षां दुप्पट

करावी. पीठाच्या बाहेर पीठाच्या उत्तरभागीं लिंगाइतकी लांब असून मूलाचे ठिकाणीं, लांबीच्या समान जीचा विस्तार ह्मणजे व्यास आहे असी असून अग्रभागीं मूलाच्या अर्ध्या भागाच्या विस्तारानें युक्त प्रनालिका करावी. लिंगाची जी उंची तिच्या तिप्पट पीठाची उंची करावी असें कोणी ग्रंथकार ह्मणतात. नंतर पीठाच्या मध्यभागीं लिंगाहून दुप्पट जाड असा, पीठाच्या उंचीच्या तिसऱ्या अंशानें कंठ करावा. कंठाचा वरचा भाग व अधोभाग यांचे ठिकाणीं सारख्या प्रमाणाच्या दोन मेखला करून पीठाच्या वर, लिंगाचा जो व्यास असेल त्याच्या सहाव्या अंशानें मेखला करून त्या मेखलेच्या आंत लागून राहील असी तत्तुल्य गर्ता करावी. प्रनालिकेचे ठिकाणींहि विस्ताराच्या तिसऱ्या अंशें-करून गर्त्ता करून पीठाच्या मानाप्रमाणें मेखला करावी. याप्रमाणें पंचसूत्रीचा प्रकार जाणावा.

"गृहामध्यें दोन लिंगें पुजूं नयेत. तसेंच दोन शाळग्राम, दोन द्वारकाचक्रें (चक्रांक), दोन सूर्यकांत, तीन देवी तीन गणपती, दोन शंख पुजूं नयेत," दुसऱ्या ग्रंथांत तर, "दोन चक्रांक पुजावे, एक चक्रांक पुजूं नये" असें सांगितलें आहे व पूर्वीं दोन चक्रांकांचा निषेध केला यावरून असें सिद्ध होतें कीं,दोन चक्रांक पुजण्याविषयीं विकल्प आहे. "तसेंच, गृहामध्यें मत्स्य, कूर्म इत्यादिक दशावतारमूर्ती पुजूं नयेत. अग्नीनें दग्ध झालेल्या व मोडक्या, फुटक्या मूर्ति घरांत पुजूं नयेत. शालग्रामशिळा भग्न असो अथवा फुटलेली असो ती पुजेला शुभ होय. शालग्राम पुजावयाचे ते सम पुजावे,.समांमध्यें दोन पुजूं नयेत व विषम पुजूं नयेत, विषमांमध्यें एक मात्र पुजावा." सुवर्णासहित शालग्रामाचें दान केलें असतां पृथ्वीदानाचें फळ मिळतें. शंभर शाळग्रामांची पूजा केली असतां अनंत फळ मिळतें. भ्राते अविभक्त असतील तथापि त्यांनीं देवपूजा, अग्निहोत्र, संध्या, ब्रह्मयज्ञ हीं निरनिराळीं करावीं. स्त्रिया किंवा शूद्र यांनीं शालग्राम, चक्रांक आणि बाणलिंग यांची स्पर्शसहित पूजा करूं नये. "कारण शूद्र, मौंजी न झालेला, सौभाग्यवती स्त्री, विधवा स्त्री यांनीं स्पर्श न करितां दुरून शिव व विष्णु यांची पूजा करावी," असें वचन आहे. शालग्राम व बाणलिंग यांच्याच स्पर्शाविषयीं निषेध आहे; मूर्ती इत्यादिकांच्या स्पर्शाविषयीं निषेध नाहीं; कारण "सर्व वर्णांनीं सर्व देवांच्या मूर्ति पुजाव्या,न मणिमय केलेलीं लिंगें सुद्धां पूजावीं" असें वचन आहे. "विकत घेतलेली शालग्रामशिळा ती मध्यम होय व याचना करून संपादन केलेली अधम होय. उक्त लक्षण संपन्न असून परंपरेनें प्राप्त झालेली जी शालग्रामशिळा ती उत्तम जाणावी व आपल्या गुरूनें दिलेली तीहि त्यासारखी उत्तम जाणावी. त्यामध्येंहि जी शाळग्रामशिला आवळयाएवढी

लहान असेल तीच पूज्य होय,. याहिपेक्षां जितकी जितकी लहान असेल तिच्या पूजे-पासून महत्फल प्राप्त होतें. ज्या शालग्रामांत एक यव परिमित खळगा असून यवार्ध-परिमित लिंग असतें त्या शालग्रामास शिवनाभि असें ह्मणतात व तो शालग्राम स्वर्ग, मृत्यु, पाताल अशा तीन लोकांत दुर्लभ आहे. शालग्रामशिळेची निश्चयें अर्चा करूं नये; तर पूर्वीं महापूजा करून नंतर तिची पूजा करावी. हे राजेंद्रा, बाणलिंगें त्रिभुवनांत प्रसिद्ध आहेत, त्या बाणलिंगांचा अर्चासंस्कार व आवाहन हीं करूं नयेत." वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न आणि अनिरुद्ध यांची विप्रादिकांनीं क्रमेंकरून पूजा करावी, ह्मणजे ब्राह्मणानें वासुदेवाची, क्षत्रियानें संकर्षणाची, वैश्यानें प्रद्युम्नाची, शूद्रानें अनिरुद्धाची पूजा करावी. त्यांचीं लक्षणें—ज्या शालग्रामशिळेवर पांच चक्रें असतील ती वासुदेवमूर्ति, जिच्यावर सहा चक्रें असतील तो प्रद्युम्न, जिच्यावर सात चक्रें असतील तो संकर्षण, आणि अकरा चक्रांनीं युक्त तो अनिरुद्ध याप्रमाणें लक्षणें जाणावीं. "प्रणवाचा उच्चार, शालग्रामशिळेची पूजा, ब्राह्मणी स्त्रीशीं गमन हीं केल्यानें शूद्र चांडालत्वाला पावतो. मद्यपानानें विरहित असून विष्णुदीक्षेनें युक्त अशा शूद्रांनीं ब्राह्मणाकडून शालग्रामशिळेची पूजा करावी. हे नारदा, विष्णूचा नित्य संतोष करणारें असें तुलसीकाष्ठाचें चंदन, कार्तिकमासीं केतकीपुष्प, दीपदान हीं कलियुगामध्यें हरीला ज्याणें अर्पण केलीं त्याणें स्वकीय कुलाचें तारण केलें असें होतें." शालग्रामसंबंधी तीर्थाप्रमाणें चक्रांकित शिळेचेंहि तीर्थ प्राशन करावें असा विधि आहे, याकरितां शालग्रामशिळेच्या सन्निध चक्रांकिताचीहि पूजा करावी. "शिवाचा निर्माल्य असीं पत्रें, पुष्पें, फळें आणि जल हीं अग्राह्य होत, याकरितां शाळग्रामाच्या स्पर्शानें सर्व शिवनिर्माल्य पवित्र होतो. देवावर पुष्प वाहणें तें मध्यमांगुली व अनामिका यांच्या मध्यें पुष्प घेऊन वाहावें. देवावरील निर्माल्य काढावयाचा तो अंगुष्ठ व तर्जनी यांच्या अग्रांनीं काढावा. भस्माचा त्रिपुंड्र लाविल्यावांचून, व रुद्राक्षांची माला धारण केल्यावांचून महादेव पुजिला तथापि पूजा करणाराला तो फलदायक होत नाहीं. पृथ्वीवर मनुष्यानें मंत्रावांचून रुद्राक्ष धारण करूं नयेत. रुद्राक्षाच्या स्नानाच्या वेळीं पंचामृत व पंचगव्य योजावें. रुद्राक्षाच्या प्रतिष्ठेविषयीं पंचाक्षरमंत्र व त्र्यंबकादिक मंत्र हे योजावे. माला करणें ती अष्टोत्तरशत किंवा चौपन्न, अथवा सत्ताविसांची करावी. याहून कमी मण्यांची माला करूं नये. सत्तावीस रुद्राक्षांची माला कंठामध्यें धारण करून जो मनुष्य जप इत्यादिक पुण्यकर्म करितो त्याचें तें सर्व कोटिगुणित होईल.

आतां रुद्राक्ष, तुलसी इत्यादिक सर्व जपमालांचा संस्कार—कुशोदकसहित पंचग-

त्यांनीं (दूध, दहीं, घृत, गोमय, गोमूत्र,) मालेचें प्रक्षालन करून ती माला पिंपळाच्या पानावर स्थापन करून तीवर हात ठेवून पुढें सांगतों तीं अक्षरें ह्मणावीं. तीं असीं––" ओंऱ्हीं अं आं इंईंउंऊंऋंॠंऌंॡंएंऐंओंऔंअंअ: कंखंगंघंङं चंछंजंझंञं टंठंडंढंणं तंथंदंधंनं पंफंबंभंमं यंरंलंवंशंषंसंहंक्षं "या प्रमाणें पन्नास मातृकाक्षरें यांचा न्यास मालेवर करावा. नंतर " सद्योजातं०, वामदेवाय०, अघोरेभ्यो०, तत्पुरुषाय०, ईशानः सर्व० " ह्या पांच मंत्रांचा जप करून " सद्योजातं० " ह्या मंत्रानें पंचगव्येंकरून मालेचें प्रोक्षण करून शीतोदकानें ती माला प्रक्षालन करावी. " नंतर वामदेवा० " ह्या मंत्रानें तिला चंदनानें घांसून " अघोरे० " ह्या मंत्रानें धूप दाखवून " तत्पुरुषा० " हा मंत्र ह्मणून चंदन, कस्तुरी इत्यादिकानें लिप्त करून " ईशानःस० " ह्या मंत्रानें प्रत्येक मण्याला शंभरवेळ किंवा दहा वेळ अभिमंत्रण करून " अघोरे० " हा मंत्र ह्मणून मालेचा जो मेरु त्याला शंभर वेळ अभिमंत्रण करावें. तदनंतर ह्याच पांच मंत्रेंकरून मालेची गंधादि पंचोपचारें करून पूजा करावी. या प्रमाणें माला संस्कारविधि सांगितला.

वोपदेव रुद्राक्षधारणाची संख्या सांगतो–" कंठाचे ठिकाणीं ३२, मस्तकाचे ठायीं ४०, प्रत्येक कर्णाचे ठायीं सहा सहा, दोन हस्तांचे ठायीं बारा बारा, दोन बाहूंचे ठायीं सोळा, दोन नेत्रांचे ठायीं एकेक, शिखेचे ठायीं एक, वक्षस्थळीं १०८, याप्रमाणें जो मनुष्य रुद्राक्ष धारण करितो तो साक्षात् शंकर जाणावा. " रुद्राक्षाचें दान केलें असतां रुद्रपदाची प्राप्ति होते.

" लिंगास अभ्यंग करविणें तो पंचविंशतिपलपरिमित करवावा. हा नाच्या यंत्रापासून काढलेले अशा तिळांच्या तेलानें शिवाला स्नान घालावें. शंभर पलें उदकाचें घालावें तें स्नान होय. अभ्यंग करणें तो पंचवीस पलपरिमित करावा. दोन सहस्र पलपरिमित उदक घेऊन स्नान घालावें तें महास्नान होय. तदनंतर क्रमें करून दुग्ध, दहीं, मधु, घृत आणि शर्करा यांहींकरून क्रमानें स्नान घालावें. शिवाला शंभर पलें घृताचें स्नान घालावें असें सांगितलें आहे. मधु, दहीं, दूध हीं शंभर शंभर पळें घेऊन स्नान घालावें. पंधराशें पळें प्रमाण उसाच्या रसाचें स्नान घालावें. शिवाला उष्णोदक व शीतोदक यांहीं करून भक्तिपुरःसर स्नान घालावें. श्रीविष्णूला दूध, दहीं इत्यादि पंचामृतांनीं स्नान घालणें तें दशगुणित क्रमानें उत्तरोत्तर घालावें; ह्मणजे दुधाहून दहीं दशगुणित, दह्याहून घृत दशगुणित या प्रमाणें घालावें. कोणी ग्रंथकार, दूध इत्यादिक पंचामृतें समान घेऊन स्नान घालावें असें ह्मणतात.

आतां विष्णु इत्यादिकांचीं पंचायतनें मांडावीं कशीं तीं—विष्णुपंचायतन—मध्यें विष्णु, ऐशानी दिशेस शिव, आग्नेयीस गणपति, नैर्ऋत्येस सूर्य, वायवीदिशेस देवी या प्रमाणें स्थापावे. शिवपंचायतन—मध्यें शिव, ऐशानीस विष्णु, आग्नेयीस सूर्य, नैर्ऋतीस गणपति, वायवीस देवी या प्रमाणें स्थापावे. सूर्यपंचायतन— मध्यें सूर्य, ऐशानी दिशेपासून क्रमानें शिव, गणपति, विष्णु आणि देवी या प्रमाणें स्थापावे. देवीपंचायतन—मध्यें देवी, विष्णु, शिव, गणपति, सूर्य या प्रमाणें ऐशानी क्रमें करून मांडावे. गणपतिपंचायतन—मध्यें गणपति, नंतर क्रमानें विष्णु, शिव, सूर्य आणि देवी यांची ऐशानी क्रमानें स्थापना करावी. या प्रमाणें ईशानादि क्रमानें पांच पंचायतनें मांडण्याचा क्रम जाणावा.

पंचायतनें.

उत्तरदिशा	शंकर	गणेश	विष्णु	सूर्य	शंकर	गणेश	विष्णु	शंकर	विष्णु	शंकर	दक्षिणदिशा
	२	३	२	३	२	३	२	३	२	३	
	विष्णु		शंकर		सूर्य		देवी		गणपति		
	१		१		१		१		१		
	देवी	सूर्य	देवी	गणेश	देवी	विष्णु	सूर्य	गणेश	देवी	सूर्य	
	५	४	५	४	५	४	५	५	५	६	

यानंतर केशवादिक चोवीस मूर्तींच्या निर्णयाचा श्लोक वोपदेवानें केलेला, निर्णयसिंधूंत व्याख्यासहित लिहिला आहे, त्याचा हा एथें संग्रह करितों. चतुर्भुज अशा ज्या केशवादिक चोवीस मूर्ती त्यांचे चार हस्तांमध्यें जीं चार आयुधें त्यांच्या उलटपालटीनें त्या त्या मूर्ति जाणाव्या, व तो आयुधांचा क्रम वरच्या दक्षिण बाहूपासून समजावा. तो असा— १ वरच्या दक्षिण हस्तांत शंख, खालच्या दक्षिण हस्तांत चक्र, खालच्या वामहस्तांत गदा, वरच्या वामहस्तांत पद्म अशा आयुधेंकरून युक्त तो केशव. २ वरच्या दक्षिण हस्तांत पद्म, खालच्या दक्षिण हस्तांत गदा, खालच्या वामहस्तांत चक्र, वरच्या वामहस्तांत शंख अशा आयुधांनीं युक्त तो नारायण. ३ चक्र, शंख, पद्म व गदा अशा आयुधांनीं सहित तो माधव. ४ गदा, पद्म, शंख आणि चक्र यांहींकरून युक्त तो गोविंद. ५ पद्म, शंख, चक्र व गदा या क्रमानें युक्त तो विष्णु ६ शंख, पद्म, गदा, चक्र यांहींकरून युक्त तो मधुसूदन. ७ गदा, चक्र, शंख आणि पद्म यांहींकरून युक्त तो त्रिविक्रम. ८ शंख, चक्र, पद्म व गदा अशा क्रमानें युक्त तो वामन. ९ चक्र, गदा, शंख, पद्म यांहींकरून श्रीधर जाणावा.

१० चक्र, पद्म, शंख आणि गदा यांहींकरून युक्त तो हृषीकेश. ११ पद्म, चक्र, गदा शंख यांहींकरून युक्त तो पद्मनाभ जाणावा. १२ शंख, गदा, चक्र, पद्म यांहीं युक्त तो दामोदर. १३ शंख, पद्म, चक्र, गदा ह्या अयुधांनीं युक्त तो संकर्षण. १४ चक्र, गदा, पद्म, शंख अशा अयुधांनीं वासुदेव जाणावा. १५ शंख, गदा, पद्म, चक्र या क्रमानें धारण केलेल्या आयुधांनीं प्रद्युम्न. १६ गदा, शंख, पद्म, आणि चक्र या अनुक्रमानें युक्त तो अनिरुद्ध. १७ पद्म, शंख, गदा, व चक्र या आयुधेंकरून युक्त तो पुरुषोत्तम. १८गदा, शंख, चक्र, पद्म अशा क्रमानें हस्तांत धारण केलेल्या आयुधांनीं अधोक्षज. १९पद्म, गदा, शंख आणि चक्र ह्या आयुधांनीं युक्त तो नारसिंह. २०पद्म, चक्र, शंख व गदा या क्रमेंकरून अच्युत जाणावा. २१ चक्र, शंख, गदा, पद्म या आयुधांतें दक्षिणादि बाहूंकरून धारण करणारा जनार्दन होतो. २२ गदा, चक्र, पद्म, शंख यांहींयुक्त बाहूंनीं उपेंद्र जाणावा. २३चक्र, पद्म, गदा, शंख ह्या क्रमानें हस्तांत धारण केलेल्या आयुधांनीं हरि जाणावा. २४गदा, पद्म, चक्र व शंख यांहींकरून युक्त तो श्रीकृष्ण. याप्रमाणें आयुधांच्या धारणावरून केशवादिक चोवीस मूर्ति सांगितल्या.

आतां निर्णयसिंधूमध्यें सांगितल्या रीतीनें देवप्रतिष्ठेचा प्रयोग—यजमानानें द्वादश इत्यादि हस्तपरिमित मंडप करून आग्नेयी दिशेस किंवा पूर्व दिशेस हस्तपरिमित कुंड अथवा स्थंडिल करून मध्यभागीं वेदी करून त्या वेदीवर सर्वतोभद्र मंडल घालावें. ग्रह करण्याची इच्छा असल्यास, पूर्व दिशेकडे किंवा ऐशानी दिशेकडे ग्रह स्थापन करण्याकरितां वेदी करावी. प्रासादाचा (देवालयाचा) संस्कार, किंवा मंडपाचा संस्कार कर्तव्य असतां, नैर्ऋत्य दिशेस वास्तुपीठ करून यजमानानें संकल्प करावा. तो असा—"अस्यां मूर्तौ लिंगेवा देवतासान्निध्यार्थं दीर्घायुर्लक्ष्मीसर्वकामसमृद्ध्यक्षय्यसुखकामोऽमुकदेवमूर्तीप्रतिष्ठां करिष्ये," याप्रमाणें संकल्प करून पुण्याहवाचन व नांदीश्राद्ध झाल्या नंतर आचार्याला वरून आठ किंवा चार ऋत्विज वरून त्यांची पूजा करावी. नंतर आचार्यानें, "यदत्र०" हा मंत्र ह्मणून पूर्वादि आठ दिशांला सर्षप (मोहऱ्या) टाकून "आपोहिष्ठा०" ह्या मंत्रांनीं कुशोदकेंकरून भूमीवर प्रोक्षण करून "देवा आयांतु, यातुधाना अपयांतु, विष्णो देवजयनंरक्षस्व" असीं वाक्यें ह्मणून भूमीवर प्रादेश करावा. नंतर मंडपप्रतिष्ठा करून किंवा न करितां मूर्तीला पंचगव्य, सुवर्ण, यव,दूर्वा, अश्वत्थ पळस यांचीं पत्रें हे पदार्थ उदकाच्या कलशांत घालून नंतर त्या उदकानें स्नान घालावें. व स्नानाचे मंत्र—"आपोहिष्ठा ऋचा ३, हिरण्यवर्णाःशुचयः पावकायासुजातःकश्यपोयास्विंद्रः अग्निंयागर्भंदधिरेविरूपास्तानआपःशऽस्योनाभवंतु १ यासा ऽराजावरुणोयाति-

मध्येसत्यानृतेअवपश्यंजनानां मधुश्चुतःशुचयोयाःपावकास्ता० २ यासांदेवादिविकृण्वंतिभक्षंयाअंतरिक्षेबहुधाभवंति याःपृथिवींपयसोंदंतिशुक्रास्तान० ३ शिवेनमाचक्षुषापश्यतापःशिवयातनुवोपस्पृशतत्वचंमे सर्वाँ,अग्नीँरप्सुषदोहुवे वोमयिवर्चोबलमोजोनिधत्त ४ पवमानःसुवर्जनःपवित्रेणविचर्षणिः यःपोतासपुनातुमा पुनंतुमादेवजनाः पुनंतुमनवोधिया पुनंतुविश्वआयवः जातवेदःपवित्रवत् पवित्रेणपुनाहिमा शुक्रेणदेवदीद्यत् अग्नेक्रत्वाक्रतूँरनु १ यत्तेपवित्रमर्चिषि,अग्नेविततमंतरा ब्रह्मतेनपुनीमहे उभाभ्यांदेवसवितः पवित्रेणसवेनच इदंब्रह्मपुनीमहे वैश्वदेवीपुनतीदेव्यागात् यस्यैबह्वीस्तनुवोवीतपृष्ठाः तयामदंतःसधमाद्येषु वयंस्यामपतयोरयीणां २ वैश्वानरोरश्मिभिर्मापुनातु वातःप्राणेनेषिरोमयोभूः द्यावापृथिवीपयसापयोभिः ऋतावरीयज्ञियेमापुनीतां बृहद्भिःसवितस्तृभिः वर्षिष्ठैर्देवमन्मभिः अग्नेदक्षैःपुनाहिमा येनदेवा अपुनत येनापो दिव्यंकशः तेनदिव्येनब्रह्मणा ६ इदंब्रह्मपुनीमहे यःपावमानीरध्येति ऋषिभिः संभृतंरसं सर्वंसपूतमश्नाति स्वदितंमातरिश्वना पावमानीर्योअध्येति ऋषिभिःसंभृतंरसं तस्मैसरस्वतीदुहे क्षीरंसर्पिर्मधूदकं पावमानीःस्वस्त्ययनीः ४ सुदुघाहिपयस्वतीः ऋषिभिःसंभृतोरसः ब्राह्मणेष्वमृतंहितं पावमानीर्दिशंतुनः इमंलोकमथोअमुंकामान्समर्धयंतुनः देवीर्देवैःसमाभृताः पावमानीःस्वस्त्ययनीः सुदुघाहिघृतश्चुतः ऋषिभिःसंभृतोरसः ५ ब्राह्मणेष्वमृतंहितं येनदेवाःपवित्रेण आत्मानंपुनतेसदा तेनसहस्रधारेण पावमान्यःपुनंतुमा प्राजापत्यंपवित्रं शतोद्यामं हिरण्मयं तेनब्रह्मविदोवयं पूतंब्रह्मपुनीमहे इंद्रःसुनीतीसहमापुनातु सोमःस्वस्त्यावरुणःसमीच्या यमोराजाप्रमृणाभिःपुनातुमा जातवेदामूर्जयंत्यापुनातु" या अनुवाकानें अभिषेक करून व्याहृतिमंत्रानें व "इदंविष्णु०" या मंत्रानें फल, यव, दूर्वा हे पदार्थ देवाला अर्पण करावे. नंतर, "रक्षोहणं०" हा मंत्र ह्मणून देवाच्या हातांत कंकण बांधून वस्त्रेंकरून देवास आच्छादित करावें. नंतर "अवतेहेळो०, उदुत्तमं०" हे मंत्र ह्मणून देवास उदकांत बुडवून ठेवावें.

यानंतर कर्तव्यविधि—बलाचा असेल तर अग्नि स्थापन करून अग्नीचें ध्यान करून ग्रहस्थापन इत्यादिक पक्ष असल्यास नवग्रह, वास्तुदेवता यांची स्थापना करून अन्वाधान करावें. तें असें —"चक्षुषीआज्येन" इतकें झाल्यानंतर ग्रह इत्यादिकांचा होम करणें हा पक्ष असेल तर ग्रह व त्यांच्या अधिदेवता इत्यादि देवता आणि समिधा, चरु, आज्य हीं त्यांचीं द्रव्यें व वास्तुपीठदेवता या सर्वांचा अन्वाधानामध्यें उद्देश करून नंतर "इंद्रं, पृथिवीं, शर्वं, अग्निं अग्निमूर्तिं पशुपतिं, यमं यजमानमूर्तिं उग्रं निर्ऋतिं सूर्यमूर्तिं रुद्रं वरुणं जलमूर्तिं भवं वायुं वायुमूर्तिं ईशानं कुबेरं सोममूर्तिं महादेवं ईशानं आकाशं भीमं एताः लोकपालमूर्तिमूर्तिपतिदेवताः पलाशोदुंबराश्वत्थशमीअपामार्गसमिद्भिःआज्याहुतिभिस्तिलाहुति

[illegible] देवताभ्यः [illegible] संख्याकाभिः [illegible] देवता [illegible] आहुतिभिः [illegible] [illegible] [illegible] दशदशसंख्याकाभिः शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि" याप्रमाणें अन्वाधान करावें. नंतर सूर्पामध्यें प्रधान देवतांसाठीं मंत्ररहित चार मुष्टि भात घेऊन नंतर होमास पुढे वेदिक इत्यादि घेऊन मंत्ररहित प्रोक्षण करून मांडलेल्या [illegible] मांवाराचा [illegible] [illegible] आज्यभागापर्यंत कर्म केल्यानंतर यजमानानें त्यागाचा उच्चार करावा. तो असा—"इदमुपकल्पितमन्वाधानोक्त [illegible] अन्वाधानोक्ताहुतिसंख्यापर्याप्त अन्वाधानोक्ताभ्यो [illegible] वक्ष्यमाणाभ्यो देवताभ्योस्तु न मम." याप्रमाणें त्याग केल्यानंतर गृहामध्यें सिद्ध केलेल्या अन्नादिकानें ग्रहादिकांचा होम करून [illegible], मूर्ति, आणि मूर्तिपाल यांच्या उद्देशानें पांच प्रकारच्या (पळस, खैर, अश्वत्थ, शमी, अपामार्ग) समिधांचा व तिळ, आज्य यांचा होम करावा. प्रत्येक द्रव्याचा होम व आज्यहोम केल्यानंतर देवाचे चरण, नाभि, मस्तक यांना स्पर्श करावा. नंतर उत्तरभागीं जो स्थापित केलेला उदकयुक्त कलश त्यांत संपातोदक घालावें. त्या संपातोदकाचे मंत्र—"इंद्रायेंद्रो०" हा मंत्र इंद्राचा, "[illegible]०" हा मंत्र [illegible]मूर्तीचा "अघोरेभ्यो०" हा मंत्र तत्पति जो शर्व त्याचा, "[illegible]०" हा मंत्र अग्नीचा; "अग्निंदूतं०" हा अग्निमूर्तीचा, "नमःशर्वाय च पशुपतये च०" [illegible] तीचा, "यमाय सोमं०" हा यमाचा. "असितंशिर०" हा यजमानमूर्तीचा, "स्तुहिश्रु तं०" हा तत्पति जो उग्र त्याचा, "असुन्वंत०" हा निर्ऋतीचा, "आकृष्णे०" हा सूर्य मूर्तीचा, "[illegible]०" हा तत्पति जो रुद्र त्याचा, "इमंमे०" हा वरुणाचा, "[illegible]देवी०" हा जलमूर्तीचा, "नमोभवाय च०" हा भवाचा, "आनोनियुद्भिः०" हा वायु [illegible] चा, "वातआवातु०" हा वायुमूर्तीचा, "तमीशानं०" हा ईशानाचा, "आप्यायस्व०" हा कुबेराचा, "वयंसोम०" हा सोममूर्तीचा, "तत्पुरुषाय०" हा महादेवाचा, "अभि त्वादेव०" हा ईशानाचा, "आदित्यप्रत्न०" हा आकाशाचा, "नमउग्राय च०" हा भीमाचा याप्रमाणें त्या त्या देवतेच्या मंत्रानें त्या त्या देवतेचें संपातोदक कलशांत घालावें. नंतर जी देवता स्थाप्य असेल त्या देवतेच्या मंत्रानें पांचप्रकारच्या समिधा (पळस इत्यादिक), [illegible], तिळ आणि आज्य यांचा होम करावा. प्रत्येक द्रव्याचा होम केल्यानंतर देवाचे पाद, नाभि व शिर यांना स्पर्श करावा. स्थाप्य देवतेचा मंत्र घेणें तो तांत्रिक, मूळ मंत्र, देवगायत्रीमंत्र किंवा वैदिक मंत्र घ्यावा. नंतर "[illegible]: [illegible]"

मित्रश्च०मैत्रावरुणीया अंगिरसोमिर्विश्वेदेवैः मरुद्भिर्मरुद्वतीयेन सतोबृहतीराभिः अपांपतिः०
यमनोदेवैः अदितिर्देवैः सोमोदिक्ष्या त्वष्टुरूपेण विष्णुर्यज्ञेन यजमानेन आदिक्षणादक्षिणाभिः विश्वेदेवाऊर्जा पृषाप्रवर्गाकारेण बृहस्पतिःपुरोधया प्रजापतिरुद्गीथेन अंतरिक्षं पवित्रेण वायुःपात्रैः अहः श्रद्धयास्वाहा" याप्रमाणें हा अनुवाक म्हणून शिजलेल्या दह्यांत व आज्यांच्या बहा आहुति द्याव्या. आणि देवाच्या चरणांस स्पर्श करावा. व संपातोदकानें देवाला अभिषेक करावा.

याप्रमाणेंच दुसऱ्या पर्यायानें होम करून देवाच्या नाभीला स्पर्श करावा. तिसऱ्या पर्यायानें होम करून देवाच्या मस्तकाला स्पर्श करावा. प्रत्येक पर्यायीं संपातोदकानें देवाला अभिषेक करावा. एक पर्यायाविषयीं आहुतींची संख्या—पलाशसमिधा १९२, औदुंबरसमिधा १९२, अश्वत्थ १९२, शमी १९२, अपामार्ग १९२, आज्याहुति १९२, तिलाहुति १९२. स्थाप्यदेवतेच्या अठ्ठावीस होम करण्याच्या पक्षीं आहुति संख्या—पांच प्रकारच्या समिधांच्या आहुति १४०; चरु, आज्य, व तिल यांच्या (प्रत्येकाच्या २८ प्रमाणें) ८४, अनुवाक १०, मिळून १५८८. तीन पर्याय मिळून आहुति ४७६४. याप्रमाणें होम करून मूर्तीची शुद्धि करावी. देवाला नमस्कार करून प्रार्थना करावी. प्रार्थनामंत्र—"स्वागतंदेवदेवेश विश्वरूपनमोस्तुते ॥ शुद्धेपिस्वद्धिष्ठाने शुद्धिकुर्मः छदस्तता," याप्रमाणें प्रार्थना करून ऋत्विजांसहवर्तमान आचार्यानें "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते०" या मंत्रेंकरून देवाला उठवून अग्न्युत्तारण करावें. तें असें—"अग्निःसप्ति०" हें सूक्त अग्निपदहीन पठण करून पुनः अग्निपदसहित पठण करावें. याप्रमाणें अष्टशत किंवा अठ्ठावीस वेळ पठण करीत होत्साता उदक देवतेवर घालावें. तदनंतर मृत्तिका व जल यांहींकरून मूर्तीला बारा वेळ प्रक्षालन करून समंत्रक पंचगव्य करून "पयःपृथिव्यां पयओषधीषुपयोदिव्यंतरिक्षे पयोधाः ॥ पयस्वतीः प्रदिशः संतुमह्यं ॥ आमोराजानं०" या मंत्रांनीं स्नान घालून "आप्यायस्व०" इत्यादि पांच मंत्रांनीं पंचामृताचें स्नान घालावें. लिंग असेल तर, "नमस्तेरुद्र०" या आठ ऋचांनीं स्नान घालून घृताचा अभ्यंग, उटणें हीं लावून उष्णोदकानें स्नान घालून गंध लावून संपातोदकानीं अभिषेक करून सपल्लव अशा चार कुंभांनीं मंत्रेंकरून "आपोहिष्ठा० यावें० तस्मा० आकलशेषु०" या मंत्रांनीं स्नान घालून नंतर "समुद्रज्येष्ठा०" या चार ऋचा व "आकलशे०" ही एक ऋचा मिळून चार कलशांनीं स्नान घालावें. नंतर उंबर इत्यादिकांच्या पीठावर (पाटावर) मूर्ति बसवून देवाच्या आसमंतात् पूर्वादि आठ दिशांस उदकयुक्त कलश मांडून त्या कलशांमध्यें गंध, पुष्प, दूर्वा हे पदार्थ टाकून पहिल्या कुंभांत सप्तमृत्तिका, दुसऱ्या कुंभा-

कमलामूळ, शमी, विकंकत (वैकंकतीमूळ) आणि अपामार्ग (आघाड्याचें मूळ) [illegible] आणि पळस; तिसऱ्या कळशांत सर्वधान्यें (यव, गहूं, भात, तीळ, कांग, साळी, [illegible]); चवथ्या कळशांत पंचरत्नें (सुवर्ण, वज्रमणि, नीलमणी , पोवळें आणि मौक्तिक); [illegible] व्या कळशांत फळें व पुष्पें; सहाव्या कळशांत कुश, दूर्वा, गोरोचन; सातव्यांत [illegible] क; आठव्यांत सर्वौषधी (कुष्ठ, जटामांसी, रानहळद, दारुहळद, मोरमांसी, [illegible] ल, चंदन, वेखंड, चंपक, मुस्ता); याप्रमाणें आठ कळशांत पदार्थ टाकून क्रमेंकरून "आपोहिष्ठा०" मंत्र ३, "हिरण्यवर्णाःशुचयः०" मंत्र ४ आणि पवमानानुवाक १ याप्रमाणें आठ मंत्रेंकरून आठ कळशोदकांनीं अभिषेक करून एका कळशांत शमी, पळस, वट, खदिर, बिल्व, अश्वत्थ, विकंकत, फणसवृक्ष, आम्र, शिरीषवृक्ष आणि उंबर यांचे पल्लव व कषाय टाकून "[illegible]०" या मंत्रानें अभिषेक करून पंचरत्नोदकाचें "हिरण्यवर्णाःशुचयः०" या मंत्रांनीं स्नान घालून देवाला दोन वस्त्रें देऊन [illegible] करून देवावर चांदवा बांधतात.

नंतर यज्ञोपवीत, गंध, पुष्प, धूप, दीप अर्पण करून "हिरण्यगर्भ० १, यआत्मदा० २, यःप्राणतो० ३, यस्येमे० ४, येनद्यौ० ५, यंक्रंदसी० ६, आपोहयत्० ७, यश्चिदापो० ८" याप्रमाणें आठ मंत्रेंकरून आठ दीप देवाच्या पीठावर ठेवून सोन्याचे शलाकेनें वाटीच्या पात्रांतील मध व घृत घेऊन "चित्रदेवा० तेजोसि०" हे दोन मंत्र व "ॐनमोभगवते [illegible] [illegible]नमः ॥ [illegible]नमः" हा मंत्र असे तीन मंत्रें करून देवाच्या उजव्या व डाव्या नेत्रांत यथाक्रमानें लिखन करावें. "[illegible]०" हा मंत्र म्हणून काजळानें नेत्र अंकित करून "[illegible]" या मंत्रानें मध, घृत, शर्करा यांहींकरून अंकित करून पुनः काजळ नेत्रांत घालावें. तद्-नंतर आरसा दाखवावा, व अर्घ्यादि पदार्थ अर्पण करावे, या कार्यास्तव कर्त्यानें आचार्याला गोप्रदान व ऋत्विजांला दक्षिणा द्यावी. आचार्य पुरुषसूक्ताच्या प्रत्येक ऋचेच्या पूर्वी ॐकार म्हणत होमाला पुरुषसूक्तानें स्तुती करून वंशपात्रांत पंचवर्ण अन्न (भात) घालून तेणेंकरून देवाला आरती करून तें अन्न पत्रावळीवर, द्वाराला द्यावें. त्याचा मंत्र—"ॐनमोरुद्रायसर्वभूताधिपतयेदीप्तशूल[illegible]विश्वाधिपत[illegible]नमो-नमः ॥ शिवमस्तिहितंकर्मेत्युस्वाहा." अश्वत्थाच्या पानावर "भूतेभ्यो नमः" असें [illegible] द्यावें.

यानंतर आचार्यानें सर्वतोभद्रमंडलावर देवतांचें आवाहन करावें. तें असें—"मध्य-भागीं ब्रह्म; पूर्वादि अष्ट दिशांला क्रमानें आठ सोम, [illegible], ईशान, इंद्र इत्यादिक जे

शोर आणि मध्यभागी वसु, रुद्र, आदित्य, अश्विनी, विश्वेदेव, पितर, नाग आणि स्कंद, वृष, ब्रह्मा, ईशान इत्यादिकांचे जे आठ मध्यप्रदेश यांचे ठिकाणीं दक्ष, विष्णु, दुर्गा, रत्नाकार, मृत्युरोग, समुद्र, सरित्, मरुत्, गणपति, मध्यभागीं पृथिवी, मेरु, आदि स्थाप्यदेव या प्रमाणें आवाहन करून पूर्वादिक आठ दिशांत्या वज्र, शक्ति, दंड, खड्ग, पाश, अंकुश, गदा आणि शूल यांची स्थापना करावी. याच्या बाह्यप्रदेशीं गौतम, भरद्वाज विश्वामित्र, कश्यप, जमदग्नि, वसिष्ठ, अत्रि आणि अरुंधती यांची स्थापना करावी. याच्या बाह्यप्रदेशीं नवग्रह यांची स्थापना करावी. याच्या बाह्यप्रदेशीं ऐंद्री, कौमारी, ब्राह्मी, वाराही, चामुंडा, वैष्णवी, माहेश्वरी, आणि वैनायकी, यांचें नाममंत्रांनीं आवाहन करून पूजा करावी. नंतर मूर्तीवर देवाचें आवाहन त्या देवतेच्या मंत्रानें करून त्या मूर्तीला मंडळाच्या मध्यभागीं " सुप्रतिष्ठितो भव " असें म्हणून बसवावी, व तिची पूजा करून मंडलदेवतांच्या मूलमंत्रांनीं तिल व आज्य या प्रत्येक द्रव्याच्या दहा दहा आहुतींनीं अग्निमध्यें होम करावा. मग देवाला पुष्पांजलि समर्पण करून " नमोमहत्० " या मंत्रानें देवाला नमस्कार करून मंडळाच्या उत्तर प्रदेशीं स्वस्तिकावर मंचक स्थापून त्या मंचकावर शय्या करून " सनिद्रम्० " हा मंत्र म्हणून देवाला उठवून मंगलवाद्यांच्या शब्देंकरून देवाला त्या शय्येवर न्यावें. नंतर पुरुषसूक्त व उत्तरनारायण० यांहीं करून देवाची स्तुति करून देवावर न्यास करावा. तो असा— " पुरुषात्मनेनमः, प्राणात्मने०, प्रकृतितत्वाय०, बुद्धितत्वाय०, अहंकारतत्वाय०, मनस्तत्वाय० " या प्रमाणें सर्व अवयवांवर न्यास करून " प्रकृतितत्वाय०, बुद्धितत्वाय०, हृदि, शब्दतत्वाय०, शिरसि, स्पर्शतत्वाय०, त्वचि, रूपतत्वाय०, हृदि, " या प्रमाणें न्यास करून हृदयाचे ठिकाणींच " रस, गंध, श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, जिव्हा, घ्राण, वाक्, पाणि, पाद, पायु, उपस्थ, पृथिवी, आप, तेज, वायु, आकाश, सत्व, रज, तम, " या देहतत्वांचा न्यास करावा. नंतर पुरुषसूक्तानें न्यास करावा. तो असा—पहिल्या दोन ऋचांचा दक्षिण वामहस्तावर न्यास, याच्या पुढच्या दोन ऋचांचा दक्षिण वामजानूवर, याच्या पुढच्या दोन ऋचांचा दक्षिण वामकटीवर, याहून पुढच्या दोन ऋचांचा नाभि, हृदय व कंठ यांचे ठिकाणीं, याहून पुढच्या दोन ऋचांचा दोन दक्षिण वाम बाहूंवर, याहून पुढच्या दोन ऋचांचा दोन नासारंध्रांवर, याहून पुढच्या दोन ऋचांचा दक्षिण वाम नेत्रांवर, शेवटच्या ऋचेचा मस्तकावर या प्रमाणें न्यास करून नंतर " सुखशायी भव " असें म्हणून देवाला शय्येवर निजवून आणि शय्या यांच्या सभोंवतीं कोणी जाऊं नये असें म्हणून त्रिवष्कर् इत्यादिक होमानें

समाप्त करून मंडप देवतांना नाम मंत्रांनी भाताचे बलि द्यावे. नंतर पदशेषानें [illegible] कि द्यावा. तदनंतर "मूर्धानं०" ह्या मंत्रानें पूर्णाहुति हवन करावी. या प्रमाणें अधिवासनाचा प्रयोग सांगितला.

आतां यानंतर स्थिर अर्चेविषयीं अनुष्ठानक्रम व विशेष सांगतो—संकल्प इत्यादिकापासून जलाधिवासपर्यंत कर्म करून देवाला नमस्कार करून "स्वागतं देवदेवेश०" इत्यादिक प्रार्थना, उत्थापन, अग्न्युत्तारण इत्यादि नेत्रोन्मीलनपर्यंत कर्म पूर्वीप्रमाणें करावें. आमध्यें स्थिर जें शिवलिंग त्याविषयीं, सोन्याच्या शलाकेनें गंध घेऊन त्या गंधानें "ओंनमोभगवते रुद्राय हिरण्यरेतसे परात्परमात्मने विश्वरूपायामायिनाय नमः" असा मंत्र ह्मणून कमळ इत्यादिकानें नेत्र चिन्हित करावे, इतका नेत्रोन्मीलनाचा लिंगाविषयीं विशेष जाणावा. तदनंतर पुरुषसूक्तानें स्तुति इत्यादिक मंडलदेवतास्थापनापर्यंत कर्म केल्यानंतर मंडपाचे ठिकाणीं मूर्ती बसवावी; व नंतर शय्येवर देवाला ठेवून नंतर स्तुति, व पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें न्यास करावे. नंतर शय्येवर देवाला निजवावें, नंतर अग्नीची स्थापना इत्यादिक करावें. पूर्वी सांगितलेलें अन्वाधान करावयाचें त्या कालीं विष्णु देवता असेल तर "नारायणं षोडशाज्याहुतिभिः" आणि शिवदेवता असेल तर "यात इषुः० द्रापे०, [illegible] अनुवाकस्य ऋग्भिरिदमाग्नेन" असें प्रधान देवतेच्या नंतर अन्वाधानांत ऊह करावा, इतका विशेष जाणावा. लोकपाल मूर्ति, व मूर्तिपालि यांच्या होमापर्यंत कर्म पूर्वी प्रमाणें [illegible] प्रधानदेवतेच्या होमाचेठायीं ओवाळणी करू [illegible] नये. प्रातःकाल होमद्रव्यें त्रयीं. [illegible] नंतर विष्णूच्या स्थिर अर्चेमध्यें पूर्वी सांगितलेल्या अशा समिधा, तिळ व आज्य यांचा [illegible] केल्यानंतर पुरुषसूक्ताच्या प्रत्येक ऋचेनें आज्याचा होम करून "इदंविष्णु०" हा [illegible] ह्मणून देवाच्या चरणाला स्पर्श करून पुनः तेच (पुरुषसूक्ताच्या) ऋचांनीं होम करून "अतोदेवा०" हा मंत्र ह्मणून देवाच्या मस्तकाला स्पर्श करून, पुनः त्याच [illegible] ऋचांनीं होम करून पुरुषसूक्त ह्मणून सर्वांगाला स्पर्श करावा. स्थिर लिंगाची अर्चा [illegible] तर समिधा, आज्य, आणि तिळ यांचा होम केल्यानंतर "यातइषुः०" हा अनुवाक, "द्रापे०" हा अनुवाक व "सहस्राणि०" हा अनुवाक अशा तीन अनुवाकांच्या [illegible] ऋचेनें आज्याचा होम करून "सर्वोवै०" हा मंत्रेंकरून लिंगाच्या मूळाला स्पर्श करावा. पुनः त्याच ऋचांनीं होम करून "कद्रुद्राय०" हा मंत्रेंकरून लिंगाच्या मध्य [illegible] स्पर्श करावा. नंतर पुनः त्याच ऋचांनीं होमकरून "नमोहिरण्यबाहवे०" हा [illegible] मंत्रेंकरून लिंगाच्या अग्राला स्पर्श करावा. नंतर पुनः त्याच ऋचांनीं होम करून [illegible] रुद्राचा पाठ करून सर्व अंगाला स्पर्श करावा. याप्रमाणें अधिवासनाचा

[illegible] भाषाय.

दुसऱ्या दिवशीं पीठिकेला स्नान घालून "महीमूषु०" हा मंत्र म्हणून आवाहन करून "अदितिर्द्यौ०" या मंत्रानें स्तुति करून "ह्रीं नमः" या मंत्रानें पूजा करून आद्य मंत्रानें पूर्णाहुति हवन करून "उत्तिष्ठब्रह्मणस्पते०" या मंत्रानें देवाला उठवून पुष्पांजलि देऊन पुरुषसूक्तानें स्तुति करून "उदुत्यं०" या मंत्रानें देवाला उठवून "कनि-क्रद०" या सूक्तानें विष्णुमूर्तीचा व "सद्योजातं०" या पांच अनुवाकांनीं लिंगाचा घरांत प्रवेश करवून पीठिकेवर इंद्रादिनामेंकरून आठ रत्नें घालून सप्त धान्यें, रौप्य, मनशीळ, हे पदार्थ घालून पायसानें लिप्त करून प्रणवमंत्रानें अंगन्यास करून सुवर्णाची शलाका मध्यें घालून "सुलग्ने प्रतितिष्ठ परमेश्वर" असें वाक्य म्हणून "अतोदेवा०" या सूक्तानें विष्णूची व रुद्रानें लिंगाची स्थापना करावी. नंतर चरुहोम, प्राणप्रतिष्ठा इत्यादिक कर्म करावें. तदनंतर स्थिर अर्चेच्या अधिवासनामध्यें व दुसऱ्या दिवसांच्या कृत्यामध्यें जो विशेष प्रकार व इतर सर्व कर्म पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें व पुढें सांगावयाचा जो चलार्चा तीप्रमाणें करावें.

यानंतर चलार्चेमध्यें अधिवासन केल्या-नंतर दुसऱ्या दिवशीं, किंवा एकाह (एक दिवसाचा) पक्ष असल्यास तत्काळीं "उत्तिष्ठ ब्रह्मण०" या मंत्रानें देवाला उठवून पुरुषसूक्त व [illegible] यांहींकरून स्तुति करावी.

आतां यानंतर बहुधा स्थिरार्चा व चलार्चा यांचा साधारण प्रयोग सांगतों— "प्रतिष्ठांगं परिग्रहोमं करिष्ये," असा संकल्प करून अन्वाधान करावें. तें असें— "चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा अत्र प्रधानं तन्मंत्रेणघृतपक्वव्रीहिचरुणा च शताहुतिभिरग्निसोमं धन्वंतरिं कुहूमनुमतिं प्रजापतिं परमेष्ठिनं ब्रह्माणमग्निं सोममग्निं मध्यादं अग्निमन्नपतिं प्रजापतिं विश्वान्देवान्सर्वान्देवानग्निं स्विष्टकृतं." विष्णु देवता असेल तर पूजांगहोमामध्यें "संकर्षणादि [illegible]देवताः [illegible]अग्निं अर्यमं तरस्वतीं विष्णुं [illegible] एकैकया आहुत्या विष्णुं षडक्षरेणेत्यादि." शिवदेवता असेल तर "भवं शर्वमीशानं पशुपतिं रुद्रमुग्रं भीमं महांतं [illegible]एकैकया आहुत्या भवस्य [illegible] भवस्य देवस्य सुतमित्याद्यष्टौ [illegible] एकैकया०, [illegible] [illegible] हिरण्यबाहु [illegible] हिरण्यरेताः [illegible] एकैकया० शेषेणाग्निं स्विष्टकृतमित्यादि," याप्रमाणें अन्वाधान [illegible] स्थापनामध्यें [illegible] त्या त्या देवतेकरितां चार मुष्टि आणि आधीं इत्यादि [illegible]

घातलेल्या त्या त्या देवतेच्या नामानें चारचार मुठी तांदुळ घेऊन तसेंच प्रत्येक देवतेच्या नामानें प्रोक्षण करून घृतयुक्त उदकानें चरु शिजवून सुचि करून अवदानाच्या नियमाप्रमाणें, स्थाप्य देवतेच्या मंत्रेंकरून दहा आहुति देऊन नाममंत्रांनीं होम करावा. तो असा—"अग्नयेस्वाहा १, सोमाय० २, धन्वंतरये० ३, कुव्है० ४, अनुमत्यै० ५, प्रजापतये० ६, परमेष्ठिनें० ७, ब्रह्मणे० ८, अग्नये० ९, सोमाय० १०, अग्नयेन्नादाय० ११, अग्नयेन्नपतये० १२, प्रजापतये० १३, विश्वेभ्योदेवेभ्यः० १४, सर्वेभ्योदेवेभ्यः १५, भूर्भुवःस्वरग्नयेस्विष्टकृतस्वाहा १६," याप्रमाणें नाममंत्रांनीं होम करावा. "सप्तते अग्ने १, पुनस्त्वादित्या०" ह्या दोन मंत्रेंकरून पूर्णाहुति हवन करून आचार्यानें "याओषधी०" ह्या मंत्रानें पुष्पें, फलें व सर्वौषधि समर्पण करून संपातोदक ताम्रपात्रांत घेऊन तें उदक देवाच्या मंत्रानें शंभरवेळ अभिमंत्रण करून तें त्या मंत्रानें देवाच्या मस्तकावर सिंचन करावें. नंतर "उत्तिष्ठब्रह्मण०" ह्या मंत्रानें देवाला उठवून "विश्वतश्चक्षु०" ह्या मंत्रानें उपस्थान करावें. उत्थापन व उपस्थान हीं चलाचीं असतांच करावीं. याप्रमाणें ध्यान करून जप करावा. तो असा—"ब्रह्मणे नमः विष्णवेनमः रुद्राय० इंद्राय० अग्नये० यमाय० निर्ऋतये० वरुणाय० वायवे० सोमाय० ईशाना० वसुभ्यो० रुद्रेभ्यो० आदित्येभ्यो० अश्विभ्यां० मरुद्भ्यो० कुबेराय० गंगादिमहानदीभ्यो० अग्निषोमाभ्यां इंद्राग्निभ्यां० द्यावापृथिवीभ्यां० धन्वंतरये० सर्वेशाय० विश्वेभ्योदेवेभ्यो० ब्रह्मणे०" याप्रमाणें जप केल्यानंतर संपातोदकानें यजमानावर अभिषेक करावा. नंतर देवाचें ध्यान करून "प्रतितिष्ठपरमेश्वर" असें ह्मणून पुष्पांजलि समर्पण करून हातांत पुष्पें घेऊन अंजलि करावी. नंतर "सच्चिदानंदं ब्रह्मैवभक्तानुग्रहाय गृहीतविग्रहं स्वायुधाढ्यं निजवाहनासुपेतं निजहृत्कमलेवस्थितं सर्वलोकसाक्षिणमर्णायासंपरमेष्ठयासि परमां श्रियं गमय" याप्रमाणें मंत्र ह्मणून पुष्पांजलीमध्यें देव आला अशी भावना करून तीं पुष्पें मर्तीवर समर्पण करून प्राणप्रतिष्ठा करावी. * ती अशी—"अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठामंत्रस्य ब्रह्मविष्णुरुद्राऋषयः ॥ ऋग्यजुःसामानिछंदांसि ॥ क्रियामयवपुः प्राणाख्यादेवता ॥ आंबीजं क्रौंशक्तिः प्राणप्रतिष्ठायांविनियोगः ॥ ब्रह्मविष्णुरुद्रऋषिभ्योनमः शिरसि ॥ ऋग्यजुःसामच्छंदोभ्यो० मुखे ॥ प्राणाख्यदेवतायै० हृदि ॥ आंबीजाय० गुह्ये ॥ क्रौंशक्तये० पादयोः ॥ ओं कंखंगंघंङं अंपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मने आंहृदयाय० ओं चंछंजंझंञं इं शब्दस्पर्शरूपरसगंधात्मने ईं शिरसे स्वाहा ॥ ओं टंठंडंढंणं उं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मने ऊं शिखायैवषट् ॥ तंथंदंधंनं एं वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने ऐं कवचायहुं ॥ ओं पंफंबंभंमं ओं वचनादानविहरणोत्सर्गानंदात्मने औं नेत्रत्रयायवौषट् ॥ ओं यंरंलंवंशंषंसंहंळंक्षं अं मनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मने अः अस्त्रायफट्" ॥ या प्रमाणें न्याप

च्या शरीरीं व देवाच्या शरीरीं न्यास करून देवास स्पर्श करून पुढें सांगतों हा जप करावा. तो असा—" ओं आं ह्रीं क्रों अंयंरंलंवंशंषंसंहंसः देवस्य प्राणा इह प्राणाः ॥ ओं आं ह्रीं० हंसः देवस्य जीव इहास्थितः ओं आं ह्रीं० हंसः देवस्य सर्वेंद्रियाणि ओं आं ह्रीं० हंसः देवस्य वाङ्‌मन चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणाइहागत्यस्वस्तये सुखेन सुचिरं तिष्ठंतु स्वाहा " या प्रमाणें जप केल्या नंतर मूर्तीच्या हृदयावर अंगुष्ठ ठेवून जप करावा. तो असा—" अस्यैप्राणाः प्रतिष्ठंतु अस्यै प्राणाः क्षरंतुच ॥ अस्यै देवत्वमर्चायै मामहेतिच कश्चन " या प्रमाणें जप करून प्रणवानें वायु रोधून सजीव असें ध्यान करून " ध्रुवाद्यौ० " ह्या ऋचेचा जप करून देवाच्या कर्णांत गायत्री व देवमंत्र यांचा जप करून पुरुषसूक्तानें स्तुति करून देवाचे चरण, नाभि आणि मस्तक यांला स्पर्श करून " इहैवैधि० " ह्या मंत्राचा तीन वेळ जप करावा. तदनंतर कर्त्यानें " स्वागतं देवदेवेशमद्भाग्यात्त्वमिहागतः ॥ प्राकृतं त्वंदृष्ट्वामां बालवत्परिपालय ॥ धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थं स्थिरोभवशिवायनः ॥ सान्निध्यंतुतदादेव स्वार्चायां परिकल्पय ॥ यावच्चंद्रावनीसूर्यास्तिष्ठंत्यप्रतिघातिनः ॥ तावत्त्वयात्रदेवेशस्थेयंभक्तानुकंपया ॥ भगवन्देवदेवेश त्वंपितासर्वदेहिनां ॥ येनरूपेणभगवन् त्वयाव्याप्तंचराचरं ॥ तेनरूपेण देवेश स्वार्चायां सन्निधी भव, " हे मंत्र ह्मणून नमस्कार करावा.

यानंतर आचार्य किंवा यजमान यानें लिंग अथवा मूर्ति यांचेठायीं आवाहन करावें. तें असें— भूःपुरुषमावाहयामि भुवःपुरुषमावाह० स्वःपुरुषमा०" भूर्भुवःस्वःपुरुष०"याप्रमाणें आवाहन करून प्रणवमंत्रानें आसन देऊन दूर्वा, श्यामाक(सावे),विष्णुक्रांता(काळी गोकर्णी, शंखपुष्पी) आणि कमल यांहीं मिश्रित असें पाद्योदक करून "ओंइमाआपः शिवतमाःपूताःपूततमा मेध्यामेध्यतमा अमृता अमृतरसाःपाद्यास्ताजुषतां प्रतिगृह्यतां प्रतिगृण्हातुभगवान् महाविष्णुर्विष्णवेनमः" ह्या मंत्रानें तें पाद्योदक समर्पण करावें. लिंग असेल तर "भगवान्महादेवोरुद्रायनमः" असा मंत्राच्या शेवटच्या भागांत ऊह करावा. याप्रमाणें अन्य देवतांविषयींहि ऊह करावा. "इमाआपःशिव०आचमनीयास्ताजुषतांप्रतिगृह्य० इमाआप०अर्घ्यास्ताः" याप्रमाणें आचमन, व अर्घ्य द्यावें. नंतर पंचामृत स्नान घालून मंत्रांनीं देवाला शुद्ध स्नान घालावें. "इदंविष्णु०" ह्या मंत्रानें विष्णूस. "नमोअस्तुनीलग्रीवाय०" ह्या मंत्रानें लिंगास. नंतर कंकणाचें विसर्जनकरून वस्त्र, यज्ञोपवीत देऊन "इमेगंधाः शुभाद्दिव्याः सर्वगंधैरलंकृताः ॥ पूताब्रह्मपवित्रेणपूताः सूर्यस्यरश्मिभिः" या मंत्रानें आणि "पूता०"इत्यादिक पूर्वी सांगितलेल्या मंत्रानें गंध समर्पण करावें. "इमेमाल्याःशुभाद्दिव्याः सर्वमाल्यैरलंकृताः ॥ पूता०" इत्यादिक मंत्रानें माळा अर्पण कराव्या. "इमेपुष्पाःशुभा०",

या मंत्रानें पुष्पें अर्पण करावीं. "वनस्पतिरसोधूपो०धूपोयंप्रतिगृह्यतां प्रतिगृण्हातुभवान्" या मंत्रानें धूप, "ज्योतिःशुक्रंचतेजश्च देवानांसततंप्रियं ॥ प्रभाकरःसर्वभूतानांदीपो०प्रतिगृण्हातुभवान्" याप्रमाणें दीप देऊन विष्णु देव असेल तर त्याला संकर्षण इत्यादिक द्वादश नामें करून पुष्पें अर्पण करून त्याच द्वादश नामांनीं तर्पण करून पायस, गुडमिश्रित अन्न आणि चित्रविचित्र अन्न हीं "पवित्रते विततं०" या मंत्रानें निवेदन करून संकर्षणादिक द्वादश नामांनीं घरांत सिद्ध केलेल्या कृसरान्नाच्या दहा दहा आहुति हवन करून कृसरअन्नानेंच "शार्ङ्गिणे०श्रियै०सरस्वत्यै० विष्णवे० "याप्रमाणें होम करून "विष्णोर्नुकं०तदस्यप्रिया० प्रतद्विष्णु० परोमात्रया० विचक्रमे० त्रिर्देवःपृथिवी०" या सहा मंत्रांनीं होम करावा. लिंगदेवता असेल तर दीपांत पूजा करून "भवाय देवाय० शर्वाय देवाय० ईशानाय देवाय०पशुपतये देवाय० रुद्राय देवाय० उग्राय देवाय० भिमाय देवाय० महते देवाय"० याप्रमाणें पुष्पें अर्पण करून त्याच नाममंत्रांनीं तर्पण करून " पवित्रंते०" या मंत्रानें पायस, गुडोदन निवेदन करून "भवाय देवाय स्वाहा" इत्यादि आठ नाममंत्रांनीं कृसरान्नाचा होम करावा. तिळमिश्रित जो ओदन (भात)तो कृसर होय. "भवस्य देवस्यपत्न्यै स्वाहा" इत्यादि आठ नाममंत्रांनीं गुडोदनाचा होम करून "भवस्य सुताय स्वाहा" इत्यादिक आठ नामांनीं हरिद्रोदनाचा होम करावा. नंतर "त्र्यंबकं० मानोमहांत मानस्तोके० आरात्ते०विकिरिद० सहस्राणि०" या बारा ऋचा यांहीं करून कृसरान्नाचा होम करून "शिवाय० शंकराय० सहमानाय० शितिकंठाय० कपर्दिने० ताम्राय०अरुणाय० अपगुरमाणाय० हिरण्यबाहवे० सस्पिंजराय० बभ्लुशाय० हिरण्याय०" अशा या द्वादश नामेंकरून होम करावा. नंतर स्विष्टकृत इत्यादिक होमशेष समाप्त करून पूर्वी सांगितलेल्या सर्व होमद्रव्यांनीं विष्णु किंवा लिंग जी देवता असेल तिला बलिदान समर्पण करावें. बलिदानाचा मंत्र—"त्वामेकमाद्यंपुरुषंपुरातनं नारायणं विश्वसृजंयजामहे ॥ त्वमेवयज्ञोविहितोविधेयस्त्वमात्मानात्मन्प्रतिगृण्हीष्वहव्यं." लिंग असेल तर "नारायणं" या पदाचे ठिकाणीं 'रुद्रं, शिवं' असें पठण करावें. अश्वत्थाच्या पानावर "भूर्भुवःस्वरोम्० " या मंत्रानें हुतशेष ठेवून प्रदक्षिणा करून " विश्वभुजे सर्वभुजे आत्मनेपरमात्मनेनमः" या मंत्रानें नमस्कार करून आचार्याला बारा, तीन अथवा एक गोप्रदान देऊन ऋत्विजांला दक्षिणा देऊन शंभर अथवा बारा, ब्राह्मणांला भोजन घालावें. नवीन देवालय असेल तर जयापाळा सांगितलेला जो प्रतिष्ठाविधि तो करावा. या प्रासादविधीमध्यें गाईचा उत्तारणविधि व धान्याचा प्रक्षेप (टाकणें) इत्यादिक हे विधि करूं नयेत. वारुणहोमाच्या स्थानीं वास्तुदेवतेच्या उद्देशानें होम क-

रावा. याप्रमाणें स्थिराची आणि चलाची यांचा प्रतिष्ठाप्रयोग सांगितला.

आतां यानंतरहि संक्षिप्त असा एकाध्वराविधिकरून चलप्रतिष्ठेचा प्रयोग सांगतों— संकल्पापासून नांदीश्राद्धापर्यंत कर्म पूर्वीप्रमाणें करावें. एक आचार्य वरावा. नंतर आचार्यानें "अमुकदेवताप्रतिष्ठाकर्म करिष्ये," असा संकल्प इत्यादिक मासून सर्षपांचे विकिरण एथपर्यंत कर्म करावें. नंतर सर्वतोभद्रमंडलावर पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें नाममंत्रें करून ब्रह्मा इत्यादिक मंडलदेवतांचें आवाहन करून त्यांची पूजा करून आपल्या गृह्यसूत्रानुसार अग्नीची स्थापना करून अन्वाधान करावें. आज्यभागांपर्यंत कर्म झाल्यावर अन्वाधान करावें. तें असें—"स्थाप्यदेवतां सहस्रमष्टोत्तरशतंवा समिदाज्यचरुतिलद्रव्यैर्ब्रह्मादिमंडलदेवता: प्रत्येकंदशदश तिलाज्याहुतिभि: शेषेण इत्यादि." चरु करण्याकरितां प्रत्येक देवतेला चार चार मुष्टि सुपांत तांदुळ घेणें व त्यांचें प्रोक्षण करणें हीं कर्मे मंत्रविरहित करावीं. आज्यभागपर्यंत कर्म झाल्यानंतर तडाग, नदीतीर, गोष्ठ, आंगण, पर्वत, हस्तिशाळा, अश्वशाळा, न्हद, वारूळ, चवाठा ह्या स्थानच्या दहा मृत्तिकांनीं आठ वेळ, देवाला स्नान घालून पंचगव्याचें क्रमानें स्नान घालून दूर्वा, शिरिस व पंचपल्लव यांहींकरून युक्त जे आठ कलश त्यांहींकरून "आपोहिष्ठा०" इत्यादिक मंत्रेंकरून अभिषेक करून अग्न्युत्तारण करावें. सर्वतोभद्रावरील पीठावर देवाला बसवून नाममंत्रानें वस्त्र, गंध, धूप इत्यादि देऊन आठ दिशांचे ठायीं पंचपल्लवादिकांनीं युक्त असे आठ उदकुंभ व आठ दीप स्थापन करून पूर्वीप्रमाणें नेत्रोन्मीलन करावें. चित्रान्नेंकरून बलिदान करून पुरुषसूक्तानें स्तुति करून पूर्वी सांगितलेल्या चार द्रव्यांचा, स्थाप्य देवाच्या मंत्रानें होम करून एकेक द्रव्याचा होम केल्यानंतर देवाला स्पर्श करावा. व आज्यहोमानंतर कुंभांत संपात टाकावे. मंडलदेवतांचा होम करून होमशेष समाप्त करून पूर्णाहुति हवन करावी.

तदनंतर पूर्वी सांगितल्या रीतीनें सूक्ताचा न्यास, आवाहन, प्राणप्रतिष्ठा एथपर्यंत कर्म करून "इदंविष्णु०" ह्या तीन ऋचा व पुरुषसूक्त यांचा जप करून मूलमंत्रादिकानें आवाहन इत्यादिकापासून पंचामृतस्नानापर्यंत कर्म झाल्यावर संपातोदकेंकरून "इमाआप: शिवतमा०" इत्यादि मंत्रांनीं अभिषेक करावा. नंतर वस्त्र इत्यादिकापासून नैवेद्यपर्यंत पूजा पूर्वी प्रमाणें करावी. नंतर तांबूल, फल, दक्षिणा, नीराजन, नमस्कार प्रदक्षिणा इत्यादिक करून पुष्पांजलि समर्पण करून आचार्यासहवर्तमान कर्त्यानें देवाला नमस्कार करून प्रार्थना करून आचार्याला दक्षिणा दिल्यानंतर आचार्यानें आठ कुंभांतील उदकेंकरून यजमानावर अभिषेक करावा, व विष्णूचें स्मरण करून कर्म ईश्वराला

अर्पण करावें, याप्रमाणें संक्षेप जाणावा.

आतां पुनःप्रतिष्ठा सांगतों.—मद्य, चांडाल यांचा स्पर्श जीस झाला ती, अग्नीनें दग्ध झालेली, ब्राह्मणाच्या रक्तानें दूषित झालेली, प्रेत व पापी यांनीं स्पर्श केलेली अशा मूर्तीची पुनः प्रतिष्ठा (अर्चा) करावी. खंडित, स्फुटित, स्थानभ्रष्ट, पूजेचा अभाव कुत्रा, गर्दभ इत्यादिकांचा स्पर्श व पतित, रजस्वला, चोर यांचा स्पर्श, हीं झालीं असतां पुनःप्रतिष्ठा करावी. खंडित झालेली, किंवा भग्न झालेली असी मूर्ति विधिकरून काढून दुसरी मूर्ति स्थापन करावी. मूर्तीचा नाश, किंवा चोरीस गेली इत्यादि ज्या दिवशीं घडलें त्या दिवशीं उपोषण करावें. तांबें इत्यादिक धातूच्या मूर्तीस चोर, चांडाल इत्यादिकांचा स्पर्श झाला असतां, तांबें इत्यादिक धातूंची सांगितल्या प्रमाणें शुद्धि करून पुनः प्रतिष्ठा करावी. पूर्वीं प्रतिष्ठा केलेल्या मूर्तीची न जाणून एक रात्र, एक महिना, किंवा दोन महिनेपर्यंत पूजा इत्यादिकांचा नाश होईल, अथवा शूद्र, रजस्वला इत्यादिकांचा स्पर्श होईल तर जलाधिवास करून कलशानें स्नान घालावें. तदनंतर पंचगव्यानें स्नान घालून आठ सहस्र, अथवा अष्टशत किंवा अठ्ठावीस कलशांनीं शुद्धोदकेंकरून पुरुषसूक्तानें स्नान घालावें. नंतर गंध, पुष्प, इत्यादि उपचारांनीं पूजा करून गुडौदन समर्पण करावें, याप्रमाणें मूर्तीची शुद्धि करावी.

बुद्धिपूर्वक पूजेचा नाश किंवा शूद्राचा स्पर्श इत्यादिक झाला असतां पुनः प्रतिष्ठा केल्यानेंच शुद्धि होते. दूसरे ग्रंथकार तर, एक दिवस पूजा अंतरली असतां द्विगुण पूजा करावी, दोन दिवस अंतरली तर महापूजा करावी, दोन दिवसांहून अधिक दिवस अंतरली असल्यास प्रोक्षणविधि करावा, एक महिन्याहून अधिक पूजा अंतरली असतां पुनः प्रतिष्ठा किंवा प्रोक्षणविधि करावा असें ह्मणतात. पुनः प्रतिष्ठा इत्यादिक करणें तीं मलमास, शुक्राचें अस्तादिक यांमध्येंहि करावी. देवालय, वापी, कूप, तडाग यांचा भेद झाला असतां, बाग, सेतु, सभा यांचा नाश झाला असतां "इदंविष्णु० मानस्तोके० विष्णोःकर्माणि०पादोस्य०" ह्या चार ऋचांनीं चार आज्याहुति हवन करून ब्राह्मणाला भोजन घालावें.

आतां प्रोक्षणाचा विधि—देवाचें विसर्जन करून मृत्तिका, उदक यांहींकरून देवाला पांच वेळ प्रक्षालन करून पंचगव्येंकरून स्नान घालून कुशोदकांनीं देवाची शुद्धि करून मूलमंत्रानें अष्टोत्तरशतवेळ प्रोक्षण करून मूलमंत्रानें मस्तकापासून पीठिकेपर्यंत स्पर्श करावा. नंतर तत्वन्यास, लिपिन्यास, आणि मंत्रन्यास हे करून प्राणप्रतिष्ठा करून महापूजा करावी. "पूजेनें हीन इत्यादि झालेल्या ज्या मूर्ती आंविर्यांहि ह्या प्रोक्षणविधि

सांगितला आहे."

आतां जिर्णोद्धारविधि सांगतों—जीर्णोद्धार करणें तो लिंग इत्यादिक भग्न, किंवा दग्ध अथवा चलित झालें असतां करावा. अनादिसिद्ध स्थापित ज्या लिंग, मूर्ति इत्यादिक यांला भंगादिदोष असला तथापि हा जीर्णोद्धार करूं नये, तर त्याविषयीं महाभिषेक करावा.

कर्त्यानें "अमुकदेवस्य जीर्णोद्धारं करिष्ये" असा संकल्प करून नांदीश्राद्धापर्यंत कर्म केल्यानंतर आचार्याला वरून सर्वतोभद्रपीठावर मंडलदेवतांचें आवाहन करून लिंगाचे ठिकाणीं "व्यापकेश्वरहृदयाय नमः ओं व्यापकेश्वराशिरसे स्वाहा" इत्यादिक षडंगन्यास करून पूजा करावी. "अघोरे०" ह्या मंत्राचा अष्टोत्तरशत (१०८) जप करून अग्निस्थापना करून "अघोरेभ्यो०" ह्या मंत्रेंकरून, घृतानें भिजवलेल्या सर्षपांचा सहस्र होम करून इंद्रादिक देवतांला नाममंत्रांनीं बलि देऊन प्रणवमंत्रानें जीर्ण देवाची पूजा करून घृतयुक्त तिलांनीं मंडलदेवतांचा होम करून प्रार्थना करावी. प्रार्थना मंत्र "जीर्णभग्नमिदंचैव सर्वदोषावहंनृणां ॥ अस्योद्धारेकृतेशांतिः शास्त्रेस्मिन्कथितात्वया ॥ जीर्णोद्धारविधानंच नृपराष्ट्रहितावहं ॥ तदधिष्ठायतां देव प्रहराभितवाज्ञया," याप्रमाणें प्रार्थना करून दुग्ध, आज्य मध, दुर्वा आणि समिधा यांहीं करून देवाच्या मंत्रानें १०८ होम करून तिळांचा एक सहस्र होम करून पायसाचा शंभर होम करून लिंगाची प्रार्थना करावी. प्रार्थनामंत्र-- "लिंगरूपं समागत्य येनेदं समधिष्टितं ॥ यायास्त्वं संभितं स्थानं संत्यज्यैव शिवाज्ञया ॥ अत्रस्थानेच या विद्या सर्वविद्येश्वरैर्युता:" याप्रमाणें प्रार्थना करून "शिवेनसह संतिष्ट०" ह्या मंत्रानें अभिमंत्रित उदकें करून अभिषेक करून विसर्जन करावें. अस्त्रमंत्रानें मंत्रित केलेलें जें खनित्र (कुदळ इ०) तेणें करून खणून तें लिंग घेऊन "वामदेव०" ह्या मंत्रेंकरून नदी इत्यादिकांत टाकावें. मूर्ति असेल तर ती प्रणवमंत्रेंकरून टाकावी. काष्टमय असल्यास मधामध्यें भिजवून "अघोरेभ्यो०" ह्या मंत्रानें दहन करावें. सुवर्ण इत्यादि धातूंचें असेल तर तें यथायोग्य नीट करून त्याच स्थानीं पुनः स्थापावें. तदनंतर शांतीकरितां "अघोरे०" ह्या मंत्रेंकरून घृत, दुध, मध यांत भिजवलेल्या तिळांचा सहस्र होम करून प्रार्थना करावी. प्रार्थनामंत्र—"भगवन्भूतभव्येश लोकनाथ जगत्पते ॥ जीर्णलिंगसमुद्धार: कृतस्तवाज्ञयामया ॥ अग्निनादारुजंदग्धं क्षिप्तंशैलादिकंजले प्रायश्चित्तायदेवेश अघोरास्त्रेणतर्पितं ॥ अज्ञतोऽज्ञानतोवापि यथोक्तंनकृतंयदि ॥ तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादान्महेश्वर." यानंतर यजमानानें प्रार्थना करावी. ती असी—"गोविप्रशिल्पिभूपाना माचार्यस्यच यज्वनः ॥ शांतिर्भवतु देवेश अच्छिद्रं जायता मिदं." मूर्ति असेल तर प्रार्थनेचा विशेष—

त्वत्प्रसादेननिर्विघ्नं देहंनिर्मापयस्यसौ ॥ वासं कुरु सुरश्रेष्ठ तावत्त्वंचाल्पके गृहे ॥ वसत्वे-शंलिहित्वेह मूर्तिर्वैतवपूर्ववत् ॥ यावत्कारयते भक्तः कुरुतत्पचवांछितं." तदनंतर नवीन-मूर्ति किंवा लिंग करून पूर्वी सांगितल्या विधीनें, अर्चेच्या कालाची अपेक्षा न धरितां एक महिन्याच्या पूर्वी स्थापना करावी. याप्रमाणें जीर्णोद्धार सांगितला.

मूर्ति, शिवलिंग, देवालय, देवालयाचा कळस इत्यादिकांचा नाश झाला असतां स्वामीला मरण प्राप्त होतें या करितां त्या विषयीं शांति करावी. ती असी—" विधानें करून कुंड करून नंतर होम करावा. विधि पूर्वक यमदेवताक (यम आहे देवता ज्याची तो) चरु करून त्या चरूचा; व दधि, मधु, घृत यांत भिजवलेल्या अशा समिधांचा " इमारुद्रा० " ह्या मंत्रेंकरून मंत्रज्ञ आणि विद्वान् अशा आचार्यानें अष्टोत्तरशत होम करावा. उडीद, मूग, तिळ, घृत आणि मध यांहीं करून, प्रत्येकाचा सहस्र या प्रमाणें शक्तिबीजमंत्रानें होम करावा. शक्तिबीज ह्मणजे 'ह्रीं' बीज जाणावें. द्विजानें भूमि, गाय, वृषभ, सुवर्ण आणि धान्य यांची सदक्षिण दानें करून देवालयामध्यें पंचगव्यानें स्नान करावें. नंतर कृसरान्नाचा बलि यमाला देऊन ईशानाला पायसाचा बलि द्यावा. तेणें करून तो मनुष्य कृतकृत्य होतो, या विषयीं मूळ प्रमाण कमलाकरांत सांगितलें आहे.

आतां देवपूजेविषयीं पुष्पें कशीं असावीं तें सांगतों.—अपर्युषित (नूतन), छिद्र-रहित, प्रोक्षण केलेलीं, जंतुवर्जित असीं असून आपल्या बागांत उत्पन्न झालेलीं जीं पुष्पें तीं मुख्य होत, अशा पुष्पांनीं भक्तीकरून देवांची पूजा करावी. कीटकांनीं भक्षण केलेलीं, शीर्ण (गळलेलीं), पर्युषित (शिळीं), आपोआप पडलेलीं, मळादिकानें बाटत झालेलीं असीं पुष्पें देवपूजेविषयीं ग्रहण करूं नयेत. प्रफुल्लित न झालेल्या कळ्या, व पक्क-झालेलीं व किडे ज्यांत आहेत असीं फळें, यांहींकरून देवाची पूजा करूं नये." पुष्पें न मिळतील तर पत्रांनीं पूजाकरावी पत्रें न मिळतील तर फळेंकरूनाहि पूजा करावी-"फळें न मिळतील तर दूर्वादि तृणें, गुल्म (वल्लीच्या तंतूंचे गुच्छ)व ओषधी (व्रीहि-यवादिक) यांहींकरून पूजा करावी. ब्राह्मणानें समिधा, पुष्पें, आणि दर्भ इत्यादिक आपण आणावीं, शूद्राकडून आणलेलीं, व विकत घेतलेलीं अशा पुष्पादिकांनीं पूजादिक करणारा अधोयोनि पावतो. " लक्ष पुष्पांनीं पूजा करणें ती पुष्पें विकत घेऊनाहि करावी. कितीएक जन " न्यायानें संपादित केलेल्या द्रव्यानें विकत घेतलेलीं जीं पुष्पें इत्यादिक यांहींकरून जो केशवाचें पूजन करितो त्याला दोष नाहीं, व माळ्याच्या गृहांतील जीं पुष्पें त्यांच्या विषयीं पर्युषित दोष नाहीं," असें वचन आहे यास्तव माळ्याकडून विकत

ओंणलेल्या पुष्पांनीं पूजा करितात. नित्यपूजे करितां दुसऱ्याच्या बाग इत्यादिकांतूनही पुष्पें पत्रें इत्यादि ग्रहण केलीं असतां चोरी केल्याचा दोष नाहीं. पूजेकरितां पुष्पें, पत्र इत्यादिकांची याचना करूं नये. " समिधा, पुष्पें, दर्भ इत्यादि पूजासाहित्य नेत असतां इतरांनीं त्यास, त्यानें इतरांस नमस्कार करूं नये. त्या दोघांपैकीं एकानेंहि परस्परविषयक नमस्कार केला असतां तें जवळ घेतलेलें पूजासाहित्य निर्माल्य ह्मणजे पूजेला निरुपयोगि होतें. " जें पुष्प देवास अर्पण केलेलें, केवळ वामहस्तांत घेतलेलें, नेसलेल्या वस्त्रांत ग्रहण केलेलें, व उदकामध्यें घालू प्रक्षालन केलेलें तें पुष्प निर्माल्य होय. "पर्युषित पुष्प वर्ज्य करावें. पर्युषित जल वर्ज्य करावें. तुलसीपत्रें आणि तिर्थोदक हीं पर्युषित असतील तथापि तीं वर्ज्य नाहींत. जाईचें पुष्प एक प्रहरपर्यंत पर्युषित नाहीं. कण्हेरीचें पुष्प एक अहोरात्र पर्युषित होत नाहीं. कमळें, तुळशी, बिल्वपत्रें, कुंदपुष्पें, दमन (दवणा) अगस्त्य पुष्पें, कळ्या, हीं पर्युषित होत नाहीं.

बिल्व इत्यादिक पत्रें व पुष्पें हीं किती दिवसपर्यंत शिळीं होत नाहींत त्यांचे दिवसांचे अंक त्या त्या पदार्थापुढें दिले आहेत त्यांवरून तितक्या दिवसपर्यंत पर्युषित होत नाहींत असें जाणावें. बिल्व ३०, अघाडा ३, जाती १, तुलसी ६, शमी ६, शतावरी ११, केतकी ४, भृंगराज ९, दूर्वा ८, मंदार १, पद्म १, नागचांफा २, दर्भ ३० अगस्त्य ३, तिळ १, मल्लिका ४, सोनचांफा ९, कण्हेर ८, याप्रमाणें हीं इतक्या दिवसांनंतर पर्युषित होतात.

तुळसीग्रहणाविषयीं काल सांगतों — "वैधृती, व्यतीपात, भौमवार, शुक्रवार, रविवार, पौर्णिमा, अमावास्या, संक्रांति, द्वादशी, जननाशौच व मृताशौच, हीं असतां तुलसी तोडितात ते हरीचा शिरच्छेद करितात असें होय, याकरितां या दिवशीं तुलसी तोडूं नयेत. पुण्येच्छु बुद्धिमान् अशा मनुष्यानें रविवारीं दुर्वा; रात्रि व दोन संधिकाल यांचे ठायीं तुलसी; व कार्तिक मासांत धात्रीपत्र तोडू नये. दिवसा निद्रा, तुलसी तोडणें, विष्णूस दिवसास्नान हीं द्वादशीचे दिवशीं सर्वकाल बुधांनीं वर्ज्य करावीं." ह्या वाक्यास दिवसा स्नानाचा निषेध सांगितला यास्तव रात्रौ स्नानादिक सोळा उपचारें करून पूजा करावी. दिवसा जे पूजेचे उपचार वाहणें ते तर गंधापासून पुष्पांजलिपर्यंतच अर्पण करावे असें कमलाकराच्या आन्हिकांत सांगितलें आहे. द्वादशीचे दिवशीं विष्णूवरील निर्माल्याहि काढूं नये असें अन्य तंत्रामध्यें सांगितलें आहे. याचा अपवाद, पुरुषार्थचिंतामणीमध्यें नारदीय पुराणवचनानें सांगितला आहे तो असा — "एकादशीचे दिवशीं जनार्दनास पंचामृताचें स्नान घातल्यानें व द्वादशीचे दिवशीं दुग्धाचें स्नान

घातल्यानें हरिचेठायीं सायुज्यमुक्ति पावतो." "अमावास्या दिवशीं विष्णुपूजे करितां तुळसी तोडणें, होमाकरितां समिधा आणणें, व गाईकरितां तृण कापणें हीं दोषकारक होत नाहींत." तुलसीग्रहणाचा मंत्र—"तुलस्यमृतनामासि सदात्वंकेशवप्रिये केशवार्थंविचिन्वामिवरदाभवशोभने." जाई, मोगरी, कण्हेर, अशोक, कमलें, चांफा, बकुळपुष्पें, शमी आणि कुश हीं पुष्पें सर्व देवांस अर्पण करण्याविषयीं प्रशस्त होत.

यानंतर विहित आणि प्रतिषिद्ध अशीं असल्यामुळें वैकल्पिक होत. तीं हीं—पाटला, शमीपत्रें हीं दुर्गादेवीस विहितनिषिद्ध होत. कुंद, पलाशपुष्प, बकुळ, दुर्वा हीं शिवास विहितनिषिद्ध. कुमुदें व तगर हीं सूर्यास. तुलसी, माका, तमालपत्र हीं शिव व दुर्गा यांला विहितनिषिद्ध होत. अगस्ति, माधवीलता (कुसरी), लोध्रपुष्प (धायटीपुष्प) हीं शिव व विष्णु यांना विहितप्रतिषिद्ध होत. धुतरा व मंदार हीं विष्णु व सूर्य यांला विहितप्रतिषिद्ध होत. याप्रमाणें वैकल्पिक पुष्पें जाणावीं.

यानंतर विष्णूस प्रिय पुष्पें कोणतीं तीं सांगतों—मालती, जाई, केतकी, मोगरी, अशोक, चंपक, पुन्नाग (उंडिणीचें पुष्प), बकुळ, कमळ, कुंद कण्हेर, पाटलापुष्प, (सुरपुन्नाग), तगर, हीं पुष्पें विष्णूस प्रिय होत. इतर सुगंधी पुष्पें विष्णूस प्रिय होत. अपामार्ग (आघाडा), माका, खादिर, शमी, दुर्वा, कुश, दमनक, बिल्व, तुलसी यांचीं पत्रें एकाहून एक अधिक प्रिय होत. सर्वांपेक्षां तुलसी अधिक प्रिय आहे. जाईच्या सहस्र पुष्पांची माला करून ती विष्णूस अर्पण केली असतां कल्पकोटी सहस्रवर्षेपर्यंत विष्णुपुराचे ठायीं वास होतो. आंब्याच्या मोहुरानें पूजा केली असतां गोकोटिदानाचें फळ मिळतें.

यानंतर शिवास प्रिय पुष्पें कोणतीं तीं सांगतों—शंकर अर्कपुष्प, कण्हेर, बिल्व आणि बकपुष्प या चार जातींच्या पुष्पांचा सुगंध ग्रहण करितो. श्वेत अर्कपुष्पानें शंकराची पूजा केली असतां दहा सुवर्णांच्या दानांचें फळ मिळतें. अर्कपुष्पाहून सहस्रगुण बकपुष्प प्रिय होय. याप्रमाणें धत्तूर (धोतरा), शमीपुष्प, द्रोणपुष्प, निळीं कमळें हीं एकाहून दुसरें अधिक याप्रमाणें सहस्रगुण प्रिय होत. "हे वरानने, हे पार्वति, बिल्वपत्रांवांचून हिरे, मोत्ये, पोवळीं व रत्नें यांहिकरूनहि माझी पूजा केली तथापि ती मी ग्रहण करणार नाहीं. बिल्वपत्र हें दरिद्राचा नाश करणारें व सर्व मनोरथ पूर्ण करणारें आहे. सहस्र निळ्या कमळांची माला अर्पण केली असतां कल्पकोटि सहस्र वर्षेपर्यंत शिवपुरांत वास प्राप्त होतो. धत्तूरपुष्पें व बृहतीपुष्पें यांहींकरून पूजा केली असतां लक्षसंख्याक गोदानाचें फळ मिळतें. पाटला, मांदार, अपामार्ग, जाई,

चंपक, उशीर, तगर, नागकेशर, पुन्नाग, जासवंद, मोगरी, आंबा, कर्दइचें पुष्प, हीं शिवास प्रिय होत. धत्तूर, कदंब हीं पुष्पें शंकरास रात्रीं अर्पण करावीं. मदनरत्न ग्रंथांत "धत्तूर कदंब" या स्थानीं 'केतकी' कदंब असा पाठ आहे. पुष्पें व पत्रें न मिळाल्यास अन्न इत्यादिकानें पूजा करावी. साळीचे तांदूळ, गहूं, अथवा यव यांहीं-करूनहि शंकराची पूजा करावी.

यानंतर निषिद्ध पुष्पें—बंधूक, कुंद, अतिमुक्त (कस्तुरमोगरा) केतकी, कापित्थ, बकुल, शिरिष आणि निंब हीं शिवास निषिद्ध होत. पुष्पें पत्रें इत्यादिक अर्पण करणें तीं आपणाकडे अग्रें करून उताणीं अशीं अर्पण करावीं; कारण "पत्र, पुष्प आणि फल हीं जशीं उत्पन्न होतात तशीं अर्पण करावीं" असें वचन आहे. बिल्वपत्र तर आपणाकडे अग्र करून उपडें वाहावें. पक्व झालेलें आम्रफळ शिवास अर्पण केलें असतां दहा सहस्र वर्षेंपर्यंत शिवपुरीं वास प्राप्त होतो. "शिवाला प्रदक्षिणा करावयाची ती पूर्वी सव्य प्रदेशानें प्रणाली (पन्हळी-गायमुख) पर्यंत जावें. नंतर तेथून पुनः फिरून अपसव्यानें प्रणालीपर्यंत जावें; परंतु प्रणालीचें उल्लंघन करूं नये," इत्यादिक प्रदक्षिणेचा प्रकार स्थिरलिंगाविषयीं जाणावा. चरलिंगाविषयीं तर, सव्य प्रदेशानेंच प्रदक्षिणा करावी. बकुल, कुंदादिसहित हींच पुष्पें देवीलाहि प्रिय होत. "धान्यवृक्षांचीं सर्व पत्रें व पुष्पें दूर्वा, कुंद, निर्गुंडी, बंधूक आणि अगस्ति यांच्या पुष्पांनींहि देवीचें पूजन करावें," बिल्व पत्रेंकरून पूजा केली असतां राजसूयाचें फल मिळतें. कण्हेरीच्या पुष्पांच्या मालेनें अग्निष्टोमाचें फल प्राप्त होतें. बकुलपुष्पांच्या मालेनें वाजपेयाचें फल मिळतें. द्रोणपुष्पांच्या मालेनें राजसूयाचें फल मिळतें. याप्रमाणें सूर्य, गणपति इत्यादिक देवतांचीं प्रिय पुष्पें बहुधा विष्णुप्रमाणें जाणावीं, ह्मणजे विष्णूला जीं प्रिय पुष्पें तीं सूर्य, गणपति यांला प्रिय होत असें तात्पर्य जाणावें.

यानंतर शिवनिर्माल्यग्रहणाचा निर्णय—"शिवास अर्पण केलेला नैवेद्य, पत्र, पुष्प, फल, जल हीं अग्राह्य होत; परंतु शालग्रामशिळेच्या संबंधानें शिवाचें सर्व नैवेद्यादिक पवित्र होतें." शिव, व सूर्य यांचा नैवेद्य भक्षण केला असतां चांद्रायण करावें. अभ्यास असतां दुप्पट चांद्रायण करावें. बुद्धिपूर्वक अभ्यास असतां सांतपन करावें. आपत्ति नसतां इतर देवतांच्या निर्माल्य (नैवेद्यादिक) ग्रहणाविषयींहि असाच निर्णय जाणावा. ज्योतिर्लिंग, स्वयंभूलिंग आणि सिद्ध पुरुषांनीं स्थापन केलेलें लिंग ह्यांवांचून अन्य जीं स्थावरलिंगें तद्विषयक हा शिवनिर्माल्य ग्रहणाचा निषेध जाणावा. ज्योतिर्लिंग इत्यादिकांविषयीं तर, पूजकानें दिलेलें फल, तीर्थादिक भक्तीकरून शुद्धीकरितां ग्रहण करावें,

लोभानें ग्रहण करूं नये. पंचायतनांतील चरबाणलिंगें व प्रतिमा यांचा अन्नादिक नैवेद्यहि स्वतां ग्रहण केला तथापि दोष नाहीं. ज्योतिर्लिंगादिकांहून इतर जीं स्थिर लिंगें त्यांचें तीर्थोदक, चंदन हें मात्र भक्तिमान शिवोपासकांनींच ग्रहण करावें. ज्योतिर्लिंगादिकांविषयीं पूजकानें दिलेलें असें अन्नहि भक्षण करावें असें कितीएक सांगतात.

आतां यानंतर नक्षत्रांच्या संज्ञा सांगतों—उत्तरा, उत्तराषाढा, उत्तरा भाद्रपदा आणि रोहिणी हीं नक्षत्रें ध्रुवसंज्ञक होत. मघा, भरणी, पूर्वा, पूर्वाषाढा, पूर्वाभाद्रपदा, हीं क्रूरसंज्ञक होत. श्रवण, धनिष्ठा, शततारका पुनर्वसु, आणि स्वाती हीं चरसंज्ञक जाणावीं. अश्विनी, हस्त, पुष्य, हीं क्षिप्र संज्ञक होत. अनुराधा, रेवती, मृग, चित्रा हीं मृदुसंज्ञक होत. कृत्तिका, विशाखा हीं मिश्रसंज्ञक. मूल, आश्लेषा, ज्येष्ठा, आर्द्रा, हीं तीक्ष्णसंज्ञक. या प्रमाणें नक्षत्रांच्या संज्ञा सांगितल्या.

ज्याविषयीं तिथि सांगितल्या नाहींत त्याविषयीं रिक्ता व अमावास्या यांवांचून इतर तिथि घ्याव्या. जेथें वारहि सांगितला नाहीं तेथें रविवार, शनिवार आणि भौमवार हे वर्ज्य करून इतर वार घ्यावे. चर, मृदु, क्षिप्र, ध्रुव, मूल, विशाखा, मघा हीं नक्षत्रें; भौमवार, शुभवार (चंद्रवार, बुधवार, बृहस्पतिवार व शुक्रवार) या वारीं भूकर्षण (भूमि नांगरणें) शुभ होय. सूर्यानें त्यक्त ह्मणजे भोगून टाकलें जें नक्षत्र त्यापासून ह्मणजे सूर्यनक्षत्राचे पूर्व नक्षत्रापासून ३, ८, ९, ८ या नक्षत्रीं क्रमानें अशुभ, शुभ, अशुभ आणि शुभ याप्रमाणें हलचक्र जाणावें. हीं जीं हलचक्राचीं नक्षत्रें सांगितलीं याच नक्षत्रीं; शनि व भौम हे वार वर्ज्य करून अन्य वारीं बीज पेरणें, शेत लावणें, व शेत कापणें हीं शुभ होत. क्षीरवृक्षाचा (वटवृक्षाचा) स्तंभ (तिवडा) घालावा. ज्येष्ठा, मूल, मघा, श्रवण, रेवती, रोहिणी, अनुराधा, पूर्वा आणि उत्तरा या नक्षत्रीं धान्याचें मर्दन ह्मणजे मळणी काढणें ती शुभ होय. क्षिप्र, ध्रुव, चर, मृदु, मूल, या नक्षत्रीं; बुध, गुरु शुक्र या वारीं; चर लग्नें वर्ज्य करून इतर लग्नीं धान्याचा संग्रह शुभ होय. धान्यसंग्रहकालीं "ओंधनदायसर्वलोकहितायदेहिमेधान्यंस्वाहा" याप्रमाणें मंत्र लिहून कोठारांत टाकावा, तेणें करून धान्याची वृद्धि होते. बुधवार व मंदवार या वारीं धन आणि धान्य यांचा व्यय (व्याजावर रुपये लावणें, सवाई दिढीवर धान्य देणें तो) करूं नये. मृदु, क्षिप्र, आणि चर या नक्षत्रीं; शुभवारीं; दिवसा नवान्न भक्षण करावें.

यानंतर वस्त्रादिधारणाचा मुहूर्त सांगतों.—ध्रुवसंज्ञक, अश्विनी, हस्त, चित्रा, स्वाती, विशाखा, अनुराधा पुनर्वसु, पुष्य, रेवती, आणि धनिष्ठा, या नक्षत्रीं; शुभ तिथीचे दिवशीं;

भौम, शनि व चंद्र यांवांचून अन्यवारीं वस्त्रें व भूषणें धारण करावीं. ब्राह्मणाची आज्ञा विवाहादि उत्सव, लाभ हीं असतां निंद्य दिवसींहि वस्त्र धारण केलें असतां तें इष्टदायक होतें. ध्रुवसंज्ञक नक्षत्रें, पुष्य, पुनर्वसु या नक्षत्रीं जी स्त्री वस्त्र व अलंकार धारण करिते आणि शततारका नक्षत्रीं स्नान करिते ती पतीच्या प्रीतीस पात्र होत नाहीं. शुभ तिथि व शुभ वार या दिवसीं, ध्रुव, क्षिप्र, मृदु, श्रवण, भरणी, पुनर्वसु या नक्षत्रीं पादुका; आसन, शय्यादिक यांचा उपभोग करावा. नूतन वस्त्राचे नऊ भाग मानून मध्यम तीन अंशांवर जर तें वस्त्र नूतन असतां दग्ध होईल अथवा फाटेल किंवा कर्दमयुक्त होईल तर तें टाकून शांति करावी. शेवटच्या दोन अंशांवर दग्ध इत्यादिक होईल तर केवळ वस्त्र मात्र टाकावें, शांति करूं नये. हा निर्णय शय्येवरील गादि इत्यादिक, पादुका, आसन यांविषयींहि जाणावा. अनुराधा, अश्विनी, चित्रा, मृग पुनर्वसु या नक्षत्रीं सूचीकर्म ह्मणजे शिवणकाम करावें. वस्त्र धारणास जो काल सांगितला त्या कालीं बुधवारावांचून अन्यवारीं वस्त्रक्षालन करावें. रौप्य, सुवर्ण, कांस्य इत्यादिक धातूंचें केलेलें जें पात्र त्यामध्यें भोजन करणें तें अमृतयोगीं व चर, क्षिप्र, मृदु; आणि ध्रुवसंज्ञक या नक्षत्रीं करावें. चर, क्षिप्र, मृदु ध्रुव नक्षत्रीं आणि शुभवारीं अलंकार घडवावे. मिश्रनक्षत्रीं व रवि, मंगळ या वारीं रत्नजडित अलंकार घडवावे. याप्रमाणें वस्त्रादिधारणाचे मुहूर्त सांगितले.

क्रूर, मिश्र, अश्विनी, मृग, आणि तीक्ष्ण या नक्षत्रीं खड्ग इत्यादि शस्त्रें घडवावीं, ध्रुव, क्षिप्र, मृदु, ज्येष्ठा, आणि विशाखा ह्या नक्षत्रीं शस्त्रें धारण करावीं. क्षिप्र, मैत्र आणि ध्रुव या नक्षत्रीं; बुध, गुरु, रवि, व शुक्र या वारीं; व स्वामिनक्षत्रापासून सेवकाचें नक्षत्र दुसरें नसेल तर, शनिवारींहि स्वामीची सेवा करावी, ह्मणजे चाकरीस रहावें. हस्त, चित्रा, स्वाति, विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा, ध्रुवसंज्ञक, श्रवण, रेवती, पुष्य आणि पुनर्वसु या नक्षत्रीं पालखी, हस्ति, अश्व, इत्यादिकांवर आरोहण करावें तें शुभ होय. क्षिप्र, श्रवण, धनिष्ठा, मृदु, ध्रुव या नक्षत्रीं राजांचें दर्शन करावें. पुष्य, मृग, ध्रुव, ज्येष्ठा, धनिष्ठा, अनुराधा, शततारका आणि हस्त या नक्षत्रीं; शुभवारीं नृत्यारंभ शुभ होय. मृदु, क्षिप्र, ध्रुव, या नक्षत्रीं (रिक्तातिथि व भौमवार वर्ज्य करून) विपणि ('विक्रीचा बाजार) शुभ होय. अश्विनी, स्वाती, श्रवण, चित्रा, शततारका आणि रेवती या नक्षत्रीं क्रय (मौल्य देऊन वस्तु घेणें तो) करावा. भरणी, पूर्वा, पूर्वाषाढा; पूर्वाभाद्रपदा, आश्लेषा, आणि मिश्रसंज्ञक नक्षत्रें या नक्षत्रीं विक्रय [मौल्य घेऊन वस्तु देणें तो] करावा. ध्रुवसंज्ञक, स्वाति, या नक्षत्रीं; गुरु, रवि, शनि, या वारीं सेतुबंध करावा. हस्त,

पुष्य, आर्द्रा, मृग, मिश्रसंज्ञक नक्षत्रें, पुनर्वसु, धनिष्ठा, अश्विनी, शनि पूर्वा, ज्येष्ठा, शततारका, रेवती, या नक्षत्रीं; [रविवार, मंगळवार, चंद्रवार, शनि, श्रवण, चित्रा, व ध्रुवनक्षत्रें अमावास्या, रिक्ता हीं वर्ज्य करून] पशु नेणें व आणणें, विक्रय करणें, विकत घेणें इत्यादिक नानाप्रकारचीं पशुसंबंधी कर्मे शुभ होय. लघुचरसंज्ञक नक्षत्रीं चरलक्ष्मी वृद्धि होण्या करितां द्रव्याचा व्यापार करावा. भौमवार, वृद्धियोग, सूर्यसंक्रांति या दिवशीं कर्ज काढूं नये. धनिष्ठा, शततारका, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा, रेवती, हस्त, त्रिपुष्कर, द्विपुष्कर, भौम, बुध, गुरु, शुक्र आणि शनि या दिवशीं कर्ज देणें व धन संग्रह करणें हीं करावीं, बुधवारीं धन देऊं नये. बुधवारीं धनसंग्रह तर शुभ होय. शनिवार, रविवार, भौमवार, हे वार; त्रिपाद नक्षत्रें ह्मणजे कृत्तिका, पुनर्वसु, उत्तरा, विशाखा, उत्तराषाढा, पूर्वाभाद्रपदा; भद्रा तिथि ह्मणजे द्वितीया, सप्तमी, द्वादशी ह्या तिथि; या तिहींचा योग असतां त्रिपुष्कर योग होतो. मृग, चित्रा, धनिष्ठा हीं नक्षत्रें; भद्रातिथि; शनिवार, भौमवार, रविवार या तिहींचा योग असतां द्विपुष्कर योग होतो. हे त्रिपुष्कर द्विपुष्कर योग शुभाशुभ कार्याविषयीं क्रमानें त्रिगुण द्विगुण फल देणारे होतात. (ह्मणजे, हा योग असून त्या दिवशीं कोणी मृत झाल्यास तत्सहित त्याचे तीन मृत होतील, जर कांहीं वस्तु नष्ट होईल तर तत्सहित नष्ट होतील. तसाच कांहीं लाभ झाला असतां तिप्पट लाभ होईल असें जाणावें, व द्विपुष्करांचेंही फल असेंच जाणावें.) मिश्र, क्रूर, तीक्ष्ण आणि स्वाती या नक्षत्रीं दिलेलें, ठेवलेलें, प्रयुक्त, नष्ट झालेलें द्रव्य प्राप्त होत नाहीं असें नारद सांगतो.

रोहिणी नक्षत्रापासून चार चार नक्षत्रें मोजून तीं क्रमेंकरून अंध, मंद, चिबिट आणि सुलोचनसंज्ञक होतात. ह्मणजे रोहिणी अंध; मृग मंद; आर्द्रा चिबिट; आणि पुनर्वसु सुलोचन याप्रमाणें पुढें जाणावीं. अंध नक्षत्रावर नष्ट झालेली वस्तु शीघ्र सांपडेल. मंद नक्षत्रावर नष्ट झालेली वस्तु यत्नेंकरून सांपडेल. चिबिट व सुलोचन या नक्षत्रांवर नष्ट झालेली प्राप्त होणार नाहीं. अंध नक्षत्रावर नष्ट झालेली वस्तु पूर्व दिशेस शोधावी, मंद नक्षत्रावर नष्ट झालेली दक्षिण दिशेस, चिबिट नक्षत्रावर नष्ट झालेली वस्तु पश्चिम दिशेस, सुलोचन नक्षत्रावर नष्ट झालेली उत्तर दिशेस पहावी. श्रवण, ध्रुवसंज्ञक, ज्येष्ठा, मृदु, क्षिप्र, या नक्षत्रीं; रवि उत्तरायणीं असतां व चंद्रवारीं, गुरु, शुक्र यांचा उदय असतां; मंगळवार, रिक्ता, अधिक मास, चैत्र मास, रात्रि हीं वर्ज्य करून राज्याभिषेक करावा तो कल्याणार्थ होतो. मघा, पुष्य, ध्रुव, मृग, पूर्वाषाढा, अनुराधा, रेवती, धनिष्ठा, शततारका आणि हस्त या नक्षत्रीं; व जलराशिगत चंद्र असून बुध व गुरु हे लग्नीं

असतां वापी, कुप तडागादिक खणावीं. चौलास जीं उक्त नक्षत्रें व वार इत्यादि सांगितले त्यांवर क्षौर कर्म करावें तें शुभ असें सांगतात. राजे यांनीं क्षौर करणें तें पांच पांच दिवसांनीं करावें. इतरांनीं उक्त दिवशीं करावें. नवव्या दिवशीं श्मश्रुकर्म कधींहि करूं नये. प्राण वांचण्याची इच्छा करणारानें चतुर्दशी दिवशीं श्मश्रु, व अमावास्येचे दिवशीं स्त्रीसंभोग हीं वर्ज्य करावीं अभ्यंगयुक्त, भोजन केलेला, स्नान केलेला, अलंकारादिकांनीं भूषित, अशांनीं क्षौर करूं नये. प्रयाणदिवस, युद्धाचा आरंभदिवस, रात्रि, संधिकाल, श्राद्धदिवस, प्रतिपदा, रिक्तातिथि, व्रतदिवस, वैधृति, या दिवशीं श्मश्रु करूं नये. सर्व कर्मे करण्याविषयीं जन्मनक्षत्र प्रशस्त आहे; परंतु श्मश्रु, प्रयाण, औषधसेवन आणि वादविवाद, यांविषयीं प्रशस्त नाहीं. षष्ठी अमावास्या, पौर्णिमा, व्यतीपात, चतुर्दशी, आणि अष्टमी या दिवशीं तैलसेवन, स्त्रीसंभोग, श्मश्रु हीं करूं नयेत. राजकार्याचे ठायीं नियुक्त, राजाच्या योगानें उपजीविका करणारे यांनीं श्मश्रु, लोम, नखें यांच्या छेदाविषयीं कालशुद्धिविचार करूं नये. निषेध जरी असेल तथापि नैमित्तिक व यज्ञ, मृति, बंधमोक्ष, राजाज्ञा, ब्राह्मणाज्ञा हीं असतां क्षौर निश्चयें करावें. जीवत्पितृक अशा पूर्ववयस्कांनीं मुंडन करूं नये, मुंडन करूं नये असा जरी निषेध आहे, तथापि केशांचें कर्त्तन सदा करावें. श्मश्रुकर्म करविणें तें सुधी पुरुषानें उत्तराभिमुख किंवा पूर्वाभिमुख होत्साता करवावें. केश, श्मश्रु, लोम आणि नखें यांचा छेद उपक्रसंस्थ करावा. निद्यवारादि दिवशीं श्मश्रुकर्म कर्त्तव्य असतां दोषनिरसनाचा उपाय—"आनर्तोहिच्छत्रः पाटलिपुत्रोदितिर्दितिःश्रीशः ॥ क्षौरेस्मरणादेषां दोषानश्यतिनिशेषाः" (आनर्त्त, अहिच्छत्र, पाटलिपुत्र, अदिति दिति, आणि श्रीश यांचें श्मश्रुकालीं स्मरण केल्यानें सर्व दोष दूर होतात.)

यानंतर रोग उत्पन्न झाला असतां नक्षत्रांचीं फलें— १ अश्विनी नक्षत्रावर रोगाची (ज्वरादिकाची) उत्पत्ति झाली असेल तर एक दिवस, अथवा नऊ दिवस, किंवा पंचवीस दिवस पीडा जाणावी. २ भरणी नक्षत्राची पीडा अकरा दिवस, किंवा एकवीस दिवस, मासपर्यंत अथवा मृत्यु. ३ कृत्तिका नक्षत्राची दहा दिवस, नऊ दिवस किंवा एकवीस दिवस. ४ रोहिणी नक्षत्राची दहा, किंवा नऊ, अथवा सात, तीन दिवस पीडा. ५ मृगाची पांच, नऊ किंवा तीस दिवस पीडा. ६ आरद्रा नक्षत्रीं मृत्यु दहा दिवस, अथवा मासपर्यंत पीडा. ७ पुनर्वसूची सात दिवस, नऊ दिवस पीडा किंवा मृत्यु. ८ पुष्याची पीडा सात दिवस किंवा मृत्यु ९ आश्लेषा नक्षत्रीं मृत्यु अथवा वीस दिवस, तीस दिवस, नऊ दिवस पीडा. १० मघा नक्षत्रीं मृत्यु, अथवा दीड

महिना किंवा एक महिना, अथवा वीस दिवस पीडा. ११ पूर्वा नक्षत्रीं मृत्यु, किंवा वर्षपर्यंत, मासपर्यंत, अथवा पंधरा दिवस साठ दिवस पीडा. १२ उत्तरा नक्षत्रीं सत्तावीस दिवस, पंधरा दिवस किंवा सात दिवस पीडा. १३ हस्त नक्षत्रीं मृत्यु, अथवा आठ दिवस, नऊ दिवस, सात दिवस, पंधरा दिवस पीडा. १४ चित्रा नक्षत्रीं पंधरा दिवस आठ दिवस दहा दिवस: अकरा दिवस पीडा. १५ स्वाती नक्षत्रीं मृत्यु, अथवा एक, दोन, तीन: चार आणि पांच महिन्यांनीं किंवा दहा दिवसांनीं रोगाचा नाश होईल १६ विशाखा नक्षत्रीं मास, पक्ष, अथवा आठ दिवस, वीस दिवस पीडा. १७ अनुराधा नक्षत्रीं दहा रात्री, किंवा अठ्ठावीस रात्रीं पर्यंत पीडा. १८ ज्येष्ठा नक्षत्रीं मृत्यु अथवा पक्ष, मास किंवा एकवीस रात्रींपर्तय पीडा. १९ मूळ नक्षत्रीं मृत्यु किंवा पक्ष नऊ रात्रि, अथवा वीस रात्रींपर्यंत पीडा. २० पूर्वाषाढा नक्षत्रीं मृत्यु किंवा दोन, तीन, सहा, इत्यादिक मासांनीं अथवा वीस दिवस पक्ष यांहींकरून रोगनाश होईल, २१ उत्तराषाढा नक्षत्रीं दीड महिना, वीस रात्रि, किंवा एक मासपर्यंत पीडा. २२ श्रवण नक्षत्रीं पंचवीस दिवस किंवा दहा दिवस अथवा अकरा, किंवा साठ दिवस पीडा १३ धनिष्ठा नक्षत्रीं दहा रात्री, पक्ष, मास अथवा तेरा रात्रीं पर्यंत पीडा. २४ शत तारका नक्षत्रीं बारा दिवस किंवा अकरा दिवस पीडा. २५ पूर्वाभाद्रपदा नक्षत्रीं मृत्यु अथवा दोन तीन महिने; किंवा दहा रात्रींपर्यंत पीडा. २६ उत्तराभाद्रपदा नक्षत्रीं दीड महिना, पक्ष, सात दिवस दहा दिवस पीडा. २७ रेवती नक्षत्रीं ज्वर इत्यादि रोग उत्पन्न झाला असतां दहा दिवस अथवा अठ्ठावीस रात्रींपर्यंत पीडा २८ जन्मनक्षत्र जन्मराशि, आणि अष्टमचंद्र यांचे ठायीं रोगाची उत्पत्ति झाली असतां मृत्यु प्राप्त होईल. रवि इत्यादिक वारीं क्रमेंकरून मघा व द्वादशी, विशाखा व एकादशी, पंचमी व आर्द्रा तृतीया व उत्तराषाढा, शततारका व शष्ठी, अष्टमी व अश्विनी, पूर्वाषाढा व नवमी; याप्रमाणें वार, तिथि, नक्षत्र, या तिन्हींचा योग असतां रोग उत्पन्न होईल तर मृत्यु प्राप्त होतो. याप्रमाणें रवि इत्यादिक वारीं अनुराधा व भरणी, आरद्रा व उत्तराषाढा, मघा व शततारका, विशाखा व अश्विनी; ज्येष्ठा व मृग, श्रवण व आश्लेषा पूर्वाभाद्रपदा व हस्त, हीं असतां मृत्युयोग होतो. याविषयीं सांगितलेल्या तिथि, वार आणि नक्षत्रें यांच्या शांति मोठ्या कराव्या. ज्या नक्षत्रीं मरण सांगितलें त्या नक्षत्राची शांति अवश्य करावी. अन्य नक्षत्राची कताकत आहे.

आतां सर्व नक्षत्रांचा साधारण शांतिचा प्रयोग.—देशकालांचा उच्चार करून "ममोत्पन्नव्याधिजीवच्छरीराविरोधेनसमूलनाशार्थं अमुकनक्षत्रशांतिं करिष्ये," असा संकल्प

करून गणपतिपूजनादिक करावें. नंतर आचार्याला वरून कलशावर पूर्ण पात्रामध्यें द्वादशदलांचे ठायीं नक्षत्रदेवतेची प्रतिमा सुवर्णाची पुजून द्वादश दलांचे ठायीं संकर्षणादि द्वादश मूर्ति किंवा द्वादशादित्य यांची पूजा करून दूर्वा, समिधा, तिल, दुग्ध; आणि आज्य यांहींकरून गायत्रीमंत्रानें त्या त्या देवतेच्या उद्देशानें १०८ होम करावा. मरण इत्यादिक बहुत पीडा प्राप्त होईल असें सांगितलें त्याविषयीं सहस्र होम करून दहिंभाताचा बलि देऊन आचार्याला गोप्रदान व प्रतिमादान करावें. याप्रमाणें संक्षेप जाणावा. शांतिमयूख इत्यादि ग्रंथांत नक्षत्रांच्या भेदानें होमद्रव्यें, मंत्र, बलिदान, धूपादिक यांचे भेद ह्मणजे निरनिराळे प्रकार व तिथि, वार, ह्यांच्या देवता व मंत्रादिक या सर्वांचे निरनिराळे प्रकार इत्यादिक विस्तार पाहावा. कर्म विपाकांत "जातवेदसे०" ह्या ऋचेचा दहा सहस्र किंवा एक लक्ष जप, अथवा शिवावर नमकानुवाकांनीं सहस्र कलशांनीं स्नान किंवा विष्णूवर पुरुषसूक्ताच्या सहस्रावर्तनांनीं सहस्र घटांनीं स्नान घातलें असतां ज्वराचा नाश होतो असें सांगितलें आहे. अथवा श्रीमद्भागवतांतील ज्वरस्तोत्राचा जप करावा.

सर्वरोगनाशक विधि सांगतों — लहान मोठा जसा रोग असेल तदनुसार लघुरुद्र, महारुद्र, अथवा अतिरुद्र यांचा जप किंवा अभिषेक करावा. विष्णुसहस्रनामस्तोत्राचा शंभर किंवा सहस्र अथवा दहा सहस्र जप करावा. अथवा सौराचा (उद्यन्नद्य० ह्या ऋचेचा मात्र जप)जप, सूर्याला नमस्कार आणि सूर्याचें अर्घ्यप्रदान, "मुंचामित्वा०" ह्या सूक्ताचा जप; "अच्युतानंतगोविंद"ह्या तीन नामांचा जप, आणि मृत्युंजयजप हीं जसा रोग लहान मोठा असेल त्याप्रमाणें सर्व रोग दूर करणारीं आहेत.

ज्येष्ठा, मूळ, श्रवण, स्वाति, मृदुसंज्ञक, क्षिप्रसंज्ञक, आणि पुनर्वसु ह्या नक्षत्रीं; गुरु, शुक्र, आणि इंदु ह्या वारीं औषध भक्षण करणें प्रशस्त होय. रिक्तातिथि, चरलग्न, मिश्रसंज्ञक, क्षिप्रसंज्ञक. ज्येष्ठा, मूल, तीन पूर्वा, चित्रा, भरणी श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, या नक्षत्रीं; रवि, मंगळ बुध, शनि ह्या वारीं स्नान करावें. वैधृति, व्यतीपात; भद्रा, संक्रांति ह्या दिवशीं रोगमुक्त स्नान करावें, याविषयीं चंद्रबळ व ताराबळ असो अथवा नसो.

अभ्यंगास निषिद्ध काल—भद्रा; संक्रांति व्यतीपात, वैधृति; शुक्र, गुरु; रवि; भौम; हे वार; षष्ठीपासून १० तिथि श्राद्धदिवस प्रतिपदा द्वितीया ह्या दिवसीं कारणावांचून अभ्यंग स्नान करूं नये. विवाहादि मंगल कार्य, आश्विन शुक्ल; दशमी; संवत्सरारंभ प्रतिपदा; दीपवाळी हे अभ्यंग करण्याचे कारणदिवस होत. या दिवसीं निषिद्ध दिवस

असताांहि अभ्यंग करावा. बुधवार, शततारका, मघा यांचे ठायीं अभ्यंग करून स्त्रीनें स्नान केलें तर ती स्त्री पतीचा नाश करणारी होते. यानंतर याचा अपवाद सांगतों सार्षपतेल, सुगंधितेल अथवा पुष्पांनीं सुवासित केलेलें तेल, दुसरें द्रव्य घालून मिश्र केलेलें, कढवलेलें अथवा गाईच्या घृतानें युक्त तेल, किंवा ब्राह्मणाचे पादरजानें युक्त केलेलें तेल ह्या तेलानें निषिद्ध दिवसींहि अभ्यंग केला असतां दोष नाहीं. नित्य अभ्यंग कर्तव्य असतां दोष नाहीं. रविवारीं तेलांत पुष्प टाकावें, गुरुवारीं दूर्वा टाकावी, भौमवारीं तेलांत मृत्तिका टाकावी, भृगुवारी गोमय टाकावें याप्रमाणें तेलामध्यें द्रव्य टाकून निषिद्ध दिवसीं तें तेल लावून स्नान केलें असतां तें सुखदायक होतें.

गृहारंभास मुहूर्त—वैशाख, फाल्गुन, पौष, श्रावण आणि मार्गशीर्ष या मासांत घर बांधण्यास आरंभ व प्रवेश आणि खांब उभा करणें हीं शुभ होत. ज्येष्ठ, कार्तिक व माघ हे मास गृहकर्माविषयीं शुभ असें नारद सांगतो. तृणगृह सर्व मासांत बांधावें. मुख्य गृह पौषमासांत बांधूं नये. हस्त, चित्रा, स्वाति, ध्रुवसंज्ञक, मृदुसंज्ञक, धनिष्ठा, शततारका, पुष्य, या नक्षत्रीं; रिक्तातिथि, रविवार व मंगळवार हीं वर्ज्य करून गृहाचा आरंभ करावा व गृहांत प्रवेशहि करावा. श्रवण, अश्विनी क्रूरसंज्ञक, अनुराधा, आश्लेषा, मूल, पुष्य, हस्त; मृग, रेवती, ध्रुवसंज्ञक या नक्षत्रीं शिलान्यास, खात हीं करावीं. केंद्रस्थान व अष्टमस्थान या स्थानीं पापग्रह नसतां स्थिरलग्नीं गृहकृत्य करावें. बुधांनीं धनिष्ठापासून पांच नक्षत्रीं घराचा खांब पुरणें वर्ज्य करावें. वृषवास्तुचक्र—सूर्यनक्षत्रापासून दिवसनक्षत्रापावेतों नक्षत्रें मोजावीं, पाहिलीं सात नक्षत्रें अशुभ, आठव्यापासून अकरा नक्षत्रें शुभ, अवशिष्ट दहा तीं अशुभ याप्रमाणें वृषवास्तुचक्र पाहून ज्या दिवसीं शुभ नक्षत्र असेल त्या दिवसीं आरंभ करावा. अथवा चवथ्या नक्षत्रापासून, पंधराव्या नक्षत्रापासून आणि तेविसाव्या नक्षत्रापासून क्रमानें ४।४।५ हीं नक्षत्रें गृहारंभ व प्रवेश याविषयीं अशुभ होत मुख्य गृहाचे पूर्व दिशेपासून स्नानगृह, पाकगृह, शयनगृह, वस्त्रगृह, भोजनगृह, पशुगृह, भांडारगृह, देवगृह याप्रमाणें गृहें करावीं. ध्रुवमुखावरून उत्तरदिशा समजून प्राचीदिशा साधावी. कोण, मार्ग, घरट कुलालचक्रादियंत्र, कूप, अन्यद्वार, चिखल, स्तंभ, वृक्ष, देव यांचे समोर गृहद्वार दुष्ट होय; गृहाचे उंचीचे दुप्पटानें कोणादिकांचे अंतर असल्यास वेधदोष नाहीं. सूत्रन्यास, भिंतिचा आरंभ, शिलान्यास, आणि खांब पुरणें यांचा आरंभ आग्नेयी दिशेपासून करावा असें कश्यप सांगतो. एक्या घराला लावलेलें लाकूड दुसऱ्या घराला लावूं नये. नूतन घराला नूतन काष्ठेंच घ्यावीं, व जीर्णाला जीर्ण घ्यावीं, हीं प्रशस्त होत. बत्तीस हातांहून अधिक गृह, चतुर्द्वार, तृणगृह यागृहांविषयीं बुद्धिमान पुरुषानें आयव्ययादिक गुणाचा विचार करूं नये.

यानंतर गृहप्रवेश—गृहांत प्रवेश करावयाचा त्याच्या पूर्वी वास्तुशांति करणें ती मैत्रसंज्ञक, ध्रुवसंज्ञक, क्षिप्रसंज्ञक, चरसंज्ञक, मूल या नक्षत्रीं करावी; तेणेंकरून धन, पुत्र प्राप्त होतात. वास्तुशांतीचा प्रयोग ग्रंथांतरीं पाहावा. वास्तुशांति दिवसासच प्रशस्त; क्वचित्ग्रंथांत रात्रीं करण्याविषयीं सांगितलें आहे. गृहारंभास जीं मास, नक्षत्रें इत्यादिक सांगितलीं त्यांजवर गृहप्रवेश शुभ होय. क्वचित् ग्रंथांत माघ, कार्तिक, ज्येष्ठ या मासीं; मृदुसंज्ञक व ध्रुवसंज्ञक या नक्षत्रीं गृहप्रवेश श्रेष्ठ असें सांगितलें आहे. क्षिप्र, चर या नक्षत्रीं मध्यम होय. तीक्ष्ण, उग्र आणि मिश्र या नक्षत्रीं निंद्य होय. गृहप्रवेशास लग्नशुद्धि—ज्या लग्नीं प्रवेश करावयाचा त्या लग्नापासून तृतीय, एकादश व षष्ठ या स्थानीं पापग्रह शुभ होय; षष्ठ, अष्टम आणि द्वादश या स्थानीं शुभ ग्रह नसावे. चतुर्थ व अष्टम या स्थानीं कोणी ग्रह नसावा; जन्मलग्न व जन्मराशि यांपासून अष्टम लग्न नसावें. सूर्य नक्षत्रापासून पांच नक्षत्रें अशुभ होत, चवदाव्या नक्षत्रापासून आठ नक्षत्रें अशुभ, शेष नक्षत्रें प्रवेशाविषयीं शुभ होत. हें घटचक्र. याप्रमाणें वास्तु प्रकरण सांगितलें.

आतां द्रव्यसंपादन इत्यादिकांविषयीं गमन—श्रवण, धनिष्ठा, अश्विनी, पुष्य, रेवती, अनुराधा, मृग, हस्त, आणि पुनर्वसु या नक्षत्रीं; गोचरीं शुभफलप्रदग्रहांचे वारीं प्रयाण करावें. अभिजित् नक्षत्र व अभिजिन्मुहूर्त दक्षिण दिशेवांचून प्रयाणाविषयीं शुभ होत. मघा, चित्रा, स्वाती, विशाखा, आश्लेषा, भरणी, आर्द्रा, कृत्तिका, पूर्वाभाद्रपदा, आणि जन्मनक्षत्र हीं नक्षत्रें प्रयाणाविषयीं अशुभ होत. रिक्तातिथि, पर्व, षष्ठी, अष्टमी, द्वादशी ह्या वर्ज्य कराव्या. कृत्तिका, भरणी, तीन पूर्वा, मघा या नक्षत्रांच्या पहिल्या घटिका क्रमेंकरून २१।७।१६।११ व ज्येष्ठा, आश्लेषा, विशाखा आणि स्वाती या नक्षत्रांच्या चवदा चवदा घटिका टाकाव्या. भृगूच्या मतीं स्वाती आणि मघा हीं नक्षत्रें सर्व; स्वाती, मघा, व कृत्तिका यांचें पूर्वार्ध; व चित्रा, आश्लेषा आणि भरणी यांचें उत्तरार्ध टाकावें.

वारशूल—पूर्वदिशेस प्रयाणीं सोम, शनि हे वार; दक्षिण दिशेस गुरुवार; पश्चिमेस रवि, शुक्र; उत्तर दिशेस बुध व मंगळ हे वार वर्ज्य करावे. पूर्वादि दिशांचे ठायीं क्रमेंकरून मेषादिक चंद्रराशि त्रिवार गणून चंद्र संमुख व दक्षिण प्रदेशीं असतां शुभ होय. पृष्ठभागीं व वामभागीं असतां निंद्य होय. ज्या दिशेस शुक्र उदय पावतो त्या दिशेस प्रयाण करूं नये. संमुख बुध असतांहि प्रयाण वर्ज्य करावें. पृष्ठभागीं व वामभागीं बुध शुभ होय. चंद्र रेवती नक्षत्रीं व मेष राशीस असतां शुक्र अंध होतो

अस्तव शुक्राच्या संमुख गमन शुभ होय.

प्रयाणास लग्नशुद्धि—प्रयाण ज्या लग्नीं करावयाचें त्या लग्नापासून १।४।७।१०।९।५ या स्थानींचे शुभ ग्रह इष्ट होत. ३।११।६।१० या स्थानीचे पापग्रह शुभ होत. दशम शनि अशुभ., सप्तम शुक्र अनिष्ट होय. ६।८।१२।१ या स्थानींचा चंद्र अशुभ. यात्रालग्नस्वामी ७।६।८।१२ या स्थानींचा अशुभ होय. केंद्रीं वक्रीग्रह, लग्नीं वक्रिग्रहाचा वर्ग, वक्रिग्रहाचा वार, कुंभलग्न, कुंभलग्नाचा नवांश हे प्रयाणलग्नीं प्रयत्नानें वर्ज्य करावेत. मीनलग्नीं किंवा मीनांशीं प्रयाण करणारास मार्ग अति दुःखद होतो. आपल्या लग्नापासून किंवा जन्मराशीपासून सहावा राशि अथवा त्याचा स्वामी हे मृत्यु देणारे होत. शत्रुगृहीं किंवा त्याच्या अंशीं त्याची दृष्टि असतां प्रयाण शुभ नाहीं. अस्तंगतराशि व जन्मराशि लग्नीं शुभ नाहीं. वर्गोत्तमीं व वर्गोत्तमयुक्त लग्नीं चंद्र असेल तर जय प्राप्त होतो.

शुक्लपक्षापासून तिथि, वार व नक्षत्रें मोजून व त्यांचा योग करून ७।८।३ या अंकांनीं भागून सर्वांचा शेष जर अंक राहील तर तो सर्वकाम देणारा होतो. तीनाहि ठिकाणीं शून्य शेष राहिले तर क्रमेंकरून दुःख, दारिद्र्य व मृत्यु देणारें होतें. एका दिवसामध्यें व एका नगरांतून दुसऱ्या नगरांत प्रयाण करील तर प्रवेशकालाची शुद्धि पहावी, प्रयाणकालाची शुद्धि पाहूं नये. जयप्राप्तीची इच्छा करणारा यानें प्रयाण दिवसापासून नवव्या वारीं, नवव्या तिथीस आणि नवव्या नक्षत्रीं स्वगृहीं प्रवेश करूं नये, व प्रवेश केल्या दिवसापासून नवव्या वारीं नवव्या तिथीस व नवव्या नक्षत्रीं गमन करूं नये. कुंभ व मीन यांचा चंद्र असतां दक्षिण दिशेस गमन, माचा व बाज विणणें, घर शिवणें, तृण व काष्ठ यांचा संग्रह हीं करूं नयेत. अग्नि, सुहृत्, ब्राह्मण, स्त्री, यांची तृप्ति करून आपण तृप्त होत्साता प्रयाण करावें. आपली किंवा परस्त्री, अथवा पुरुष यांस ताडण करून व ब्राह्मणांचा अवमान करून प्रयाण करील अथवा रोगग्रस्त, क्षुधित होत्साता प्रयाण करील तर त्यास मरण प्राप्त होईल.

प्रयाणीं नियम—क्रोध, श्मश्रुकर्म, वांति, तैलाभ्यंग, अश्रुपात, मद्य, मांस, गुड, तैल, श्वेततिलकावांचून अन्य तिलक, श्वेतभिन्न वस्त्र, हे पदार्थ प्रयाणकालीं वर्ज्य करावे. प्रयाणदिवसाच्या पूर्वी क्षौर पांच दिवस, दूध तीन दिवस, मैथुन सात रात्रि, मद्य, तेल व घृत हीं प्रयाणदिवसीं वर्ज्य करावीं. संभोगदानापर्यंत स्त्रियेचें रजस्वलात्व व तसेंच दुष्ट शकून प्रयाणीस वर्ज्य करावे. सुमुहूर्तीं स्वतां गमनाचा संभव नसेल तर प्रस्थान करावें. प्रस्थान म्हणजे इष्ट वस्तु नेऊन ठेवणें तें. ब्राह्मणानें यज्ञोपवीत, क्षत्रियानें आयुध, वैश्यानें

मध, शूद्रानें फल, गमनमुहूर्ती दुसऱ्या गृहीं नेऊन ठेवावें. सुवर्ण, धान्य, वस्त्र इत्यादिक सर्वांनीं ठेवावीं. प्रस्थान केल्यानंतर राजानें १० दिवस, अन्यानें पांच दिवस घरीं रहावें, याहून अधिक दिवस राहूं नये. स्वतां प्रयाण करणें याहून यज्ञोपवीतादिक वस्तु नेऊन ठेवणें यास अर्धे फल जाणावें.

प्रस्थानाविषयीं देशमर्यादा—आपल्या गृहापासून दुसऱ्याचे घरीं जावें असें गर्गाचें मत, सीमा उल्लंघन ह्मणजे दुसऱ्या सीमेंत जावें असें भृगूचें मत, स्वबलेंकरून टाकलेला बाण जितका दूर जाईल तावन्मात्र जावें असें भरद्वाजाचें मत, नगरापासून बाहेर जावें असें वसिष्ठाचें मत. प्रस्थान केलें असतांहि महादोषयुक्त दिवस असेल तर त्या दिवशीं प्रयाण करूं नये. ज्या दिवशीं प्रस्थान करावयाचें त्या दिवसींहि क्रोधादिक वर्ज्य करावें. शुभ शकुन व दुष्ट शकुन यांचा विस्तार ग्रंथांतरीं पाहावा याप्रमाणें यात्राप्रकरण सांगितलें.

आतां गोचरप्रकरण.—" जन्मराशीपासून पापग्रह व चंद्र ३।६।११० या स्थानीं शुभ. चंद्र ७।१ या स्थानीं शुभ. शुक्लपक्षीं चंद्र २।९।५ या स्थानीं शुभ होय. बुध २।४।६।८।१० या स्थानीं शुभ. गुरु २।५।९।७ या स्थानीं शुभ. शुक्र १।२।३।४।५।९।८।१२ या स्थानीं शुभ. एकादशस्थानीं सर्व ग्रह शुभ होत. आपल्या जन्मनक्षत्रापासून दिवसनक्षत्रापावेतों त्रिरावृत्तीनें नक्षत्रें मोजावीं. नंतर नऊ नऊ नक्षत्रांत जन्म, संपत्, विपत्, क्षेम, प्रत्यरि, साधिका, वध, मैत्र, आणि अतिमैत्र ह्या संज्ञा होतात. क्रमेंकरून सूर्यादिक ग्रहांचें बल पहावें. राजदर्शनास रविबल, सर्व कर्मास चंद्रबल, युद्धाविषयीं भौमबल, शास्त्राभ्यास करण्यास बुधबळ, विवाहाविषयीं गुरुबळ, प्रयाणाविषयीं शुक्रबळ आणि मंत्रदीक्षेविषयीं शनिबळ याप्रमाणें विशेषेंकरून त्या त्या ग्रहांचें बळ पाहून तें तें कार्य करावें." अनिष्ट जे सूर्यादिक ग्रह त्यांचीं दानें द्वितीय परिच्छेदाच्या शेवटीं सांगितलीं आहेत.

पल्लीपतन--पुरुषांचें उजवें आंग आणि हनुवटीवांचून उदर, नाभि, हृदय, मस्तक यांचें ठायीं पल्लीपतन झालें असतां शुभ होय. हेंच स्त्रीचे डावे आंगीं शुभ होय. सरठाचे आरोहणीं हेंच फळ जाणावें. पल्लीचे आरोहणीं व सरठाचे पतनीं विपरीत फळ जाणावें. पल्लीसरठांचे आरोहणपतनीं शुभाशुभ फळ नाहीं असें कोणी आचार्य ह्मणतात. पल्लीसरठांचे पतनारोहणीं वस्त्रसहित स्नान करून शांति करावी.

यानंतर पल्लीसरठांची शांति — पाल आणि सरठ यांचा स्पर्श झाला असतां स्नान करून पंचगव्य प्राशन करून आज्यावलोकन करून अशुभ नाशाकरितां किंवा शुभवृद्धी

असतां शांति करावी. पालीची किंवा सरठाची सुवर्णप्रतिमा करून त्या प्रतिमेस रक्तवस्त्रानें वेष्टित करून पूजा करावी. नंतर कलशाचे ठायीं रुद्राची पूजा करून मृत्युंजय मंत्रकरून खदिरसमिधांचा अष्टोत्तर शत, व्याहृतिमंत्रानीं तिळांचा अष्टोत्तर सहस्र किंवा शंभर होम करून स्विष्टकृतापासून अभिषेकापर्यंत कर्म केल्यानंतर सुवर्ण, वस्त्र व तिळ यांचीं दानें करावीं.

यानंतर घरांत कपोतपक्ष्याचा प्रवेश, मधमाशांचें पोहळ, वाहळ वाढणें, पिंगळा पक्ष्याचा शब्द, काकवैकृत, ग्राम्य व आरण्यक इत्यादि मृगपक्षी यांचा विकार, हीं असतां शांति करावी. "देवाःकपोत०" ह्या पांच ऋचांचे सूक्ताचा सहस्र किंवा शंभर जप करून "यतइंद्रभयामहे० स्वस्तिदाविशः० त्र्यंबकं०" ह्या मंत्रांनीं होम करून व्याहृतिमंत्रांनीं १०८ तिलहोम करावा. अथवा पांच ब्राह्मणांकडून क्रमानें "देवाः कपोत०" हें सूक्त, "सुदेवोअसि०" ही एक ऋचा, "कनिक्रदत्०" हें शाकुंतसूक्त आणि "नमोब्रह्मणेनमो०" हा मंत्र यांचा सहस्रादि संख्येनें जप करून उपनिषदें पठण करून व्याहृतिमंत्रानें तिळांचा होम करावा.

संकल्प, अग्निस्थापन एथपर्यंत कर्म झाल्यानंतर कलशावर सुवर्णमय इंद्र व लोकपाल यांची पूजा करून अग्नीवर चरु शिजवून पळसाच्या समिधा, चरु,आज्य आणि व्रीहि या द्रव्यांचा प्रत्येकाचा १००८, किंवा शंभर "यतइंद्र०" ह्या मंत्रानें होम करून लोकपाल देवतांच्या उद्देशानें त्याच द्रव्यांच्या दहा दहा आहुतींनीं होम करून कुंभाच्या अग्रभागीं लोकपालांचें बलिप्रदान, व वायसांस बलिदान "ऐंद्रवारुण०" ह्या मंत्रानें करून अभिषेक झाल्यानंतर यजमानानें शंभर किंवा दाहा ब्राह्मणांला भोजन घालावें.

घिरट, उखळ, मुसळ, पाटा, वरवंटा, आसन, पाट इत्यादिक, माचा इत्यादिक आकस्मात् फुटेल तर घृतांत भिजवलेल्या अशा मधुयुक्त अश्वत्थसमिधांचा प्रजापतीच्या उद्देशानें होम करून १००८ गायत्रीमंत्रानें अभिमंत्रण करावें.

नानाप्रकारचे केतु, भूकंप आणि आंतरिक्ष हे उत्पात असतां शांति—संकल्पादि करून कलशावर इंद्र व रुद्र यांची पूजा करून "यतइंद्र०, स्वस्तिदाविशस्पतिः०, अघोरेभ्ययोथ०" ह्या मंत्रेंकरून समिधा, आज्य, चरु, व्रीहि, आणि तिळ या प्रत्येक द्रव्याचा १०८ याप्रमाणे होम करून व्याहृतिमंत्रांनीं तिळांचा कोटि, लक्ष, दहा सहस्र अथवा त्याचा चतुर्थांश होम, द्रव्यशक्ति असेल त्याप्रमाणें व जसें लहान मोठें निमित्त असेल तदनुसार सप्तरात्र, त्रिरात्र अथवा एकरात्र करून सूर्य, गणेश, क्षेत्रपाल, दुर्गा यांच्या मंत्राचा जप करून पायसादिकानें ब्राह्मणभोजन करावें. अथवा चंडीसप्तशतीचा जप करावा.

किंवा रुद्राचा जप अथवा अभिषेक करावा. किंवा अश्वत्थाला प्रदक्षिणा, शिवपूजा, गाईब्राह्मणांची पूजा इत्यादिक करावीं. याप्रमाणें नानाविध उत्पातांच्या सामान्यशांति सांगितल्या.

यानंतर गायत्रीपुरश्चरणाचा प्रयोग—देशकालांचा उच्चार करून संकल्प करावा. तो असा---"करिष्यमाण गायत्रीपुरश्चरणे ऽधिकारसिद्ध्यर्थं कृच्छ्रत्रयममुकप्रत्याम्नायेनाहमाचरिष्ये" असा संकल्प करून होमादिकाचा जो प्रत्याम्नायविधि तेणेंकरून तितके कृच्छ्र आचरण करून "अमुकशर्मणो ममगायत्रीपुरश्चरणे ऽनेन कृच्छ्रत्रयानुष्ठानेनाधिकारसिद्धिरस्तु" असें ब्राह्मणांप्रत बोलावें. नंतर ब्राह्मणांनीं "अधिकारसिद्धिरस्तु" असें बोलावें. तदनंतर, करिष्यमाणपुरश्चरणांगत्वेन विहितं गायत्रीजपादि करिष्ये" असा संकल्प करून आपण किंवा ब्राह्मणद्वारा जप करावा. तो असा--प्रणव व व्याहृति यांहीं युक्त गायत्रीचा दहा सहस्र जप करून "आपोहिष्ठा०" हें सूक्त, "ऐतोन्विंद्रं०" ह्या तीन ऋचा, "ऋतं च०" हें सूक्त, "स्वस्तिनो०" इत्यादिक स्वस्तिमती ऋचा, आणि "स्वादिष्टया०" इत्यादिक पावमानी ऋचा ह्या सर्व ऋचांचा, प्रत्येक ऋचेचा दहा वेळ याप्रमाणें आपण किंवा दुसऱ्याकडून जप करून "तत्सवितुरित्यस्याचार्यमृषिं विश्वामित्रं तर्पयामि ॥ गायत्रींछंदस्तर्प० सवितारंदेवतां०" याप्रमाणें तर्पण करून रुद्रास नमस्कार करून "कद्रुद्राय०" इत्यादिक रुद्रसूक्तांचा जप करावा.

तदनंतर दुसऱ्या दिवशीं देशकालांचा उच्चार करून "मम सकल पापक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चतुर्विंशतिलक्षात्मक गायत्रीपुरश्चरणं स्वयं विप्रद्वारावा करिष्ये, तदंगत्वेन स्वस्तिवाचनं मातृकापूजनं नांदीश्राद्धं (ब्राह्मणद्वारा जप कर्तव्य असतां) जपकर्तृवरणंच करिष्ये" असा संकल्प करावा. ऋत्विक यानें संकल्प करणें असतां "अमुकशर्मणो यजमानस्य सकलपापक्षयेत्यादि० यजमानानुज्ञया करिष्ये" य प्रमाणें पूर्वींहि संकल्प जाणावा. नांदीश्राद्धाच्या शेवटीं "सविता प्रीयतां" असें ह्मणावें. गायत्रीपुरश्चरणे जपकर्तारं त्वां वृणे" असें वाक्य ह्मणून एकेका ब्राह्मणास वरावें, व वस्त्रादिकांनीं त्यांची पूजा करावी.

यानंतर नित्यकर्म— एकेक ब्राह्मण अथवा स्वतां आपण कुशासनादिकावर बसून हातांत दर्भपवित्र धारण केलें होत्साता आचमन प्राणायाम करून देवतांची प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचा मंत्र — "सूर्यःसोमोयमःकालःसंध्येभूतान्यहःक्षपा ॥ पवमानोदिक्पतिर्भूराकाशंखेचरामराः ॥ ब्रह्मशासनमास्थायकल्पध्वमिहसंनिधिं" याप्रमाणें प्रार्थना केल्यानंतर देशकालांचा उच्चार करून प्रत्यहीं कर्तव्य जपाचा संकल्प करून "गुरवेनमः गणपतये० दुर्गायै० मातृभ्यो०" याप्रमाणें नमस्कार करून तीन प्राणायाम करून "तत्सवितुरिति-

गायत्र्याविश्वामित्रऋषिः ॥ सवितादेवता ॥ गायत्रीछंदः ॥ जपेवि० विश्वामित्रऋषये नमः शिरसि ॥ गायत्रीछंदसे नमो मुखे ॥ सवितृदेवतायै नमो हृदि" असा न्यास करून "तत्सवितुरंगुष्ठाभ्यां० वरेण्यं तर्जनीभ्यां० भर्गोदेवस्य मध्यमाभ्यां० धीमह्यनामिकाभ्यां० धियोयोनः कनिष्ठिकाभ्यां० प्रचोदयात् करतलकरपृष्ठाभ्यां०" याप्रमाणें करन्यास करून असाच हृदयादि सहा अंगांचेठायीं न्यास करावा. नंतर पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें संस्कार केलेली जपमाला पात्रामध्यें ठेवून प्रोक्षण करून मालेची प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचा मंत्र–"ओं महामाये महामाले सर्वशक्तिस्वरूपिणि ॥ चतुर्वर्गस्त्वयिन्यस्तस्तस्मान्मां सिद्धिदा भव" अशी प्रार्थना करून "ओं अविघ्नं कुरुमालेत्वं०" ह्या मंत्रानें ती हातीं घेऊन मंत्रदेवतासवितेचें ध्यान करीत होत्साता हृदयाचेठायीं माला धारण करून मंत्रार्थाचें स्मरण करीत मध्यंदिनावधिपर्यंत जप करावा. अतित्वरा असेल तर साडेतीन प्रहरांपर्यंत जप करावा. जपाच्या अंतीं पुनः प्रणव ह्मणून "त्वं माले सर्वदेवानां प्रीतिदा शुभदा भव ॥ शिवं कुरुष्व मे भद्रे यशोवीर्यंच सर्वदा" या मंत्रानें माला मस्तकावर ठेवून तीन प्राणायाम करून तीन न्यास करून जप ईश्वरास अर्पण करावा. प्रत्यहीं जप समानसंख्यच करावा, अधिक उणा करूं नये. याप्रमाणें पुरश्चरणाची समाप्ति झाली असतां होम करावा. होमाचा विधि सांगतों–"पुरश्चरणसांगतासिद्ध्यर्थं होमविधिं करिष्ये" असा संकल्प करून अग्नीची स्थापना करून पीठावर सूर्यादि नवग्रहांच्या पूजेपासून कलशस्थापनपर्यंत कर्म केल्यानंतर अन्वाधान करावें. तें असें–"चक्षुषीआज्येन" इतकें ह्मटल्यानंतर ग्रहपीठदेवतांचें अन्वाधान अर्कादिसमिच्चर्वाज्याहुतीनीं करून प्रधान अन्वाधान करावें. तें असें–"प्रधानदेवतां सवितारं चतुर्विंशतिसहस्रतिलाहुतिभिस्त्रिसहस्रसंख्याकाभिः पायसाहुतिभिर्घृतमिश्रतिलाहुतिभिर्दूर्वाहुतिभिः क्षीरद्रुमसमिदाहुतिभिश्च शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि' याप्रमाणें अन्वाधान करावें. चरु, पायस, आणि तिल यांसहवर्तमान आज्याचें पर्यग्निकरणादिक करावें. आज्यभागांत कर्म झाल्यानंतर, "इदंहवनीयद्रव्यं अन्वाधानोक्तदेवताभ्यः अस्तु नमम" असा यजमानानें त्याग करावा. होमाचेठायीं सप्रणवव्याहृतिरहित, व स्वाहाकारपर्यंत गायत्री ह्मणावी. तीन दूर्वांची एक आहुति द्यावी. दूर्वा व समिधा हीं द्रव्यें दहीं, मध आणि आज्य यांत भिजवावीं. स्विष्टकृतापासून बलिदानापर्यंत कर्म केल्यानंतर, "समुद्रज्येष्ठा०" इत्यादि मंत्रांनीं यजमानावर अभिषेक करावा. प्रत्येक लक्षसंख्याक जपास तीन निष्क सुवर्ण, अथवा दीड निष्क सुवर्ण, किंवा यथाशक्ति दक्षिणा द्यावी होम केल्यानंतर उदकामध्यें सविता देवतेची पूजा करून होमसंख्येच्या दशांशेंकरून गायत्रीमंत्राच्या अंतीं "सवितारं तर्पयामि"

असें ह्मणून तर्पण करावें. तर्पणाच्या दशांशे करून गायत्रीमंत्राच्या अंतीं" आत्मानम-भिषिंचामिनमः" असें ह्मणून आपल्या मस्तकावर अभिषेक करावा. होम, तर्पण, अभिषेक यामध्यें जें करण्यास असंभव असेल तत्स्थानीं त्याच्या त्याच्या द्विगुण जप करावा. अभिषेकसंख्येच्या दशांशेंकरून अथवा अधिक ब्राह्मणभोजन करावें. "पुरश्चरणं पूर्णमस्तु" असें ब्राह्मणाकडून बोलवून कर्म ईश्वरास अर्पण करावें. प्रतिदिनीं "यजाग्रतो०" ह्या शिवसंकल्पमंत्राचे तीन पाठ करावे. कर्त्यानें ब्राह्मणांसहवर्तमान हविष्यभोजन, सत्यवाक्, खालीं निद्रा करणें, परिगृहीत भूमीच्या बाहेर संचार न करणें असें रहावें. याप्रमाणें अनंतदेवाच्या ग्रंथांत सांगितल्या रीतानें चोवीसलक्षपुरश्चरणाचा प्रयोग सांगितला.

"ऋग्विधानग्रंथीं तर मध्यान्हीं मित भोजन करणारा व मौनी होत्साता त्रिकाळ स्नान देवपूजा करून बुद्धिमान् अशा पुरुषानें मंत्राचा तीन लक्ष जप करावा" असें तीन लक्ष जपाचें पुरश्चरण सांगितलें आहे. जपाच्या शतांशानें तीन सहस्र होम करावा. "कलियुगीं चतुर्गुणित सांगितलें" या पक्षीं बारा लक्ष जप करावा, व बारा सहस्र होम करावा. इत्यादिक जाणावें. विष्णुशयनमासांत ह्मणजे आषाढ शुक्ल एकादशीपासून कार्तिक शुक्ल एकादशीपर्यंत पुरश्चरण करूं नये. तीर्थादिस्थानीं त्वरित सिद्धि प्राप्त होते. बिल्ववृक्षाच्या आश्रयानें जप केला असतां एका दिवसानें सिद्धि होते असी सर्वत्र मंत्रप्रक्रिया जाणावी. याप्रमाणें गायत्रीमंत्राचें पुरश्चरण सांगितलें.

यानंतर पूर्तकमलाकरांतील अश्वत्थाचे उपनयनाचा प्रयोग—तें अश्वत्थोपनयन तीन वर्णांनीं (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांनीं) क्रमेंकरून, वृक्ष लाविल्या दिवसापासून आठव्या, अकराव्या व बाराव्या वर्षीं उपनयनास उक्त जो मुहूर्त त्यावर पूर्वाण्हकालीं करावें शूद्रानें स्थापन केलेल्या अश्वत्थाची, पुराणोक्त मंत्रांनीं आरामप्रतिष्ठा करावी, उपनयन करूं नये.

यानंतर प्रयोग सांगतो—कर्त्यानें देशकालांचा उच्चार करून "सर्वपापक्षयकुलकोटिसमुद्धरणपूर्वकविष्णुसायुज्यप्राप्तिकामोऽश्वत्थोपनयनं करिष्ये" असा संकल्प करून नांदीश्राद्धांत कर्म केल्यानंतर आचार्याला वरावें. नंतर आचार्यानें पंचामृतें, शुद्धोदकें आणि सर्वौषधियुक्त उदकें यांहींकरून अश्वत्थास स्नान घालून पिष्टातकानें (सुवासिक चूर्णविशेष बुका इ०) अश्वत्थास सुशोभित करून अश्वत्थाच्या पूर्वदिशेस स्थंडिलावर अग्नि स्थापन करून अन्वाधान करावें. तें असें—"अग्निं वायुं सूर्यं त्रिरग्निं पवमानं प्रजापतिं द्विरोषधीर्वनस्पतिंपिप्पलं प्रजापतिंच पलाशसमिच्चर्वाज्यैः प्रत्येकमेकैकया हुत्या

र्षिणेत्यादि. "अठ्ठेचाळीस मुठी तांदुळ मंत्रराहित घेऊन मंत्रराहित प्रोक्षण करून चरुश्र-पणापासून आज्यभागांत कर्म केल्यानंतर 'युवंवस्त्राणि०'' ह्या मंत्रानें दोन वस्त्रे अश्वत्थास समोंवर वेष्टित करून ''यज्ञोपवीतं ० ''ह्या मंत्रानें यज्ञोपवीत देऊन "प्रावेपा०''ह्या मंत्रानें मेखलेचें तीन वेळ वेष्टन करून अजिन व दंड हे मंत्रविरहित द्यावे. नंतर "अश्वत्थे०'' ह्या ऋचेनें गंधपुष्पांनीं पूजा करून "देवस्यत्वा०'' हा मंत्र ह्मटल्यानंतर "हस्तंगृण्हाम्यश्वत्थ ''असें वाक्य ह्मणून अश्वत्थाला स्पर्श करून प्रणव व व्याहृति यांहियुक्त गायत्रीमंत्राचा तीन वेळ जप करावा. "अश्वत्थेवोनिषदनं०''ह्या सूक्तानें व व्याहृतिमंत्रांनीं "अश्वत्थंस्थापयामि '' असें वाक्य ह्मणून सुवर्णाच्या काडीनें स्पर्श करून आज्य, पळसाच्या समिधा आणि चरु या द्रव्यांचा प्रत्येकाच्या बारा आहुति याप्रमाणें बारा मंत्रांनीं होम करावा. होमाचे मंत्र--"भूःस्वा० अग्नय०भुवःस्वा० वायव० स्वःस्वाहा सूर्याये० अग्नआयूंषि० अग्निऋषिः० अग्नेपवस्व० ह्या तीन ऋचांनीं अग्नयेपवमानायेदं०प्रजापते० प्रजापतय० ओषधयः संव० अश्वत्थेवो० ओषधीभ्यइदं० वनस्पतेशत० वनस्पतय० द्वासुपर्णा९ पिप्पलाये० समस्तव्याहृतिभिः प्रजापतयइ०'' याप्रमाणें होम करून स्विष्टकृत् इत्यादि होमशेष समाप्त करून ''अश्वत्थेवो'' ह्या मंत्रानें गंध, पुष्प,धूप,दीप, नैवेद्य, फल, तांबूल इत्यादि उपचारांनीं पूजा करून अश्वत्थाला स्पर्श करून आचार्याला गोप्रदान व इतर ब्राह्मणांला दक्षिणा देऊन अश्वत्थाला समर्पण केलेलीं वस्त्रें इत्यादिक आचार्यास देऊन आठ ब्राह्मणांला भोजन घालावें' याप्रमाणें प्रयोग सांगितला.

पुत्ररहित अशा पुरुषानें अथवा स्त्रियेनें वट, प्लक्ष, आंबा इत्यादि वृक्षांस पुत्र असें मानून त्यांचा प्रतिग्रह करावा. त्याचा विधि--देशकालांचा उच्चार करून "महापापक्षय कुलत्रयसमुद्धरण प्रजापतिपुरगमन निरयस्थपितृउद्धार मधुधारातृप्तिसिध्यर्थं सत्पुत्रत्वसिध्यर्थं अमुकवृक्षं प्रतिगृहीष्ये'' असा संकल्प करून उपोषण करून रात्रीं आठ ब्राह्मणाला बलाऊन वृक्षाची पूजा करून जागरण अथवा भूमिशयन करून प्रातःकालीं वृक्षाची पूजा करून याच्या छायेखालीं ब्राह्मणांला भोजन घालून "पुण्याहं०''असें बोलवून ब्राह्मणाची प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचा मंत्र--''अपुत्रोभगवंतोत्र पुत्रप्रतिकृतितरुं ॥ गृहीष्यामिममानुज्ञां कर्तुमर्हथसत्तमाः'' ह्या मंत्रानें प्रार्थना करून तांब्याचे पात्रांत, बीजरूप पंचरत्नें ज्यांत आहेत' असीं पांच सुवर्णाची फळें ठेवून लोकपालांस बलि द्यावे.

नंतर दुसऱ्या दिवसीं तिळ, आज्य, आणि चरु यांचा आठशें होम वनस्पतिमंत्रानें करून जातकर्मापासून विवाहापर्यंत संस्कार करून अभिषेक केलेला असा कर्ता यानें पुष्पांजलि घेऊन प्रार्थना करावी. प्रार्थनेचे मंत्र—येशाखिनःशिखरिणांशिरसांविभू-

षायेनंदनादिषुवनेषुकृतप्रतिष्ठाः ॥ येकामदाःसुरनरोरगकिंनराणांतेमेनतरवदुरितांतिहरामैवंतु ॥ एतोद्विजाविधिवदत्रहुतोहुताशःपश्यस्तौचाहिमदीयितिरंतरस्थः ॥ त्वंवृक्षपुत्रपरिकल्प्य मयावृतोसि कार्ये सदैव भवता मम पुत्रकार्यं" असी प्रार्थना करून "अंगादंगात्सं०" ह्या मंत्रानें वृक्षाला स्पर्श करून ब्राह्मणाला दक्षिणा देऊन विसर्जन करावें. याप्रमाणें वटादितरूंचा पुत्रविधि सांगितला.

आतां सकलकर्माची साधारण परिभाषा—सर्व पाकयज्ञामध्यें ब्रह्मा कृताकृत आहे. पात्रासादन,आज्यादि द्रव्याचें श्रवण इत्यादि हीं ऐच्छिक होत. स्रुवादि पात्रांचें संमार्जन इध्माचें रज्जुग्रहरण, पूर्णपात्र, आज्योत्पवन हीं नित्य होत. तंडुलांचे ठायीं व्रीहींचा अवघात कृताकृत आहे. द्रवीभूत जें घृत त्याचा विलापनविधिहि तसाच आहे. प्रतिपदोक्त जो आज्यहोम त्यामध्यें परिस्तरण कृताकृत आहे. अनादिष्ट जो आज्यहोम त्यामध्यें परिस्तरण नित्य आहे. आज्यभागसहित व आज्यभागरहित जीं कर्मे त्यांच्या तंत्रप्रयोगामध्यें आज्यभाग देऊं नयेत हेंच योग्य होय. कारण, सर्वत्र ठिकाणीं आज्यभागांचा विकल्प आहे. अनेक पाकयज्ञांचें एककालीं अनुष्ठान कर्तव्य असतां समानतंत्र करावें असें आहे. यावरून स्विष्टकृत् इत्यादिक एकच करावें. जेथें द्रव्य सांगितलें नाहीं तेथें आज्य ग्रहण करावें. मंत्र हा कर्माचें साधन असल्यामुळें मंत्राच्या अंतीं कर्म करावें. गृह्यकर्मामध्यें कर्माची आवृत्ति असेल तर मंत्राचीहि आवृत्ति करावी. समंत्रक होमामध्यें मंत्रविरहित निर्वाप करावा. नाममंत्रानें होम असतां नाममंत्रानेंच निर्वापादिक करावें. जेथें मंत्रानें अथवा नाममंत्रानें होम सांगितला नाहीं तेथें नाममंत्रानेंच होम करावा. समंत्रक होमामध्यें बरोबरच अनेक दैवत्य चरूचें श्रपण असतांहि विभाग व अभिमर्श करूं नये. अमुक हस्तानें कर्म करावें असें जेथें सांगितलें नसेल तेथें दक्षिण हस्त जाणावा. जेथें दिशा सांगितली नसेल तेथें पूर्व, उत्तर, अथवा ईशानी दिशा घ्याव्या. जेथें उभा राहून किंवा बसून इत्यादिक सांगितलें नसेल तेथें बसून कर्म करावें. जेथें कर्ता सांगितला नसेल तेथें यजमान कर्ता असें जाणावें. अविज्ञात आहेत स्वर ज्याचे तो व सूत्रोक्त हे मंत्र सरळ ह्मणावे. होमामध्यें मंत्रोच्चार करणें तो प्रणव आहे पूर्वी ज्यास व स्वाहाकार आहे अंतीं ज्यास असा मंत्र ह्मणावा. विप्रादिकांनीं दोन दर्भांचें पवित्रक ग्रंथीयुक्त किंवा ग्रंथिरहित धारण करावें.

आहुतीचें प्रमाण—प्रत्येक आहुतीस आज्यादि पातळ द्रव्य एक कर्ष (तोळा) घ्यावें. लाह्या मुष्टिपरिमित, चरु ग्रासपरिमित, कंदाचा अष्टमांश, तिळ, पीठ आणि धान्यादिक यांची आहुति मृगीमुद्राप्रमाण घ्यावी. याप्रमाणें आहुतीचें

माण जाणावें.

"रौप्यपात्र किंवा तांब्याचें पात्र अथवा मृत्तिकापात्र यांत अग्नि घेऊन त्या पात्रावर तांब्याच्या पात्राचें आच्छादन घालून तो अग्नि आणावा. श्रोत्रियाचे घरांतून घ्यावा तो उत्तम, आपल्या गृहादिकांतून घ्यावा तो मध्यम होय." अग्नींत इंधनें उदकानें प्रोक्षित न केलेलीं घालूं नयेत. सार्वकाल उपवीती, शिखाबंधन केलेला असें असावें. 'सदा' असें जें पद यानें शिखाबंधन हें कर्माचें अंग असून पुरुषार्थपणा आहे असें सूचित केलें. यावरून असें सिद्ध होतें कीं, कर्मकालीं शिखाबंधनादिक न केलें असतां दोन प्रायश्चित्तें प्राप्त होतात. इतर कालीं एकच प्राप्त होतें. दहा प्रकारचे दर्भ सांगितले. वट, पिंपरी, बेल, वैकंकत, चंदन, देवदारु, आणि सरल ह्या वृक्षांच्याहि समिधा क्वचित् सांगितल्या आहेत. "प्रथम कल्पानें ह्मणजे मुख्य कल्पानें कर्म करण्यास समर्थ असून जो अनुकल्पानें गौणकल्पानें कर्म करितो त्यास त्या कृतकर्माचें फल परलोकीं मिळत नाहीं अशी श्रुति व स्मृति आहे. अधिक किंवा उणें ज्यास जें आपल्या गृह्यसूत्रांत कर्म सांगितलेलें तें तितकें त्यानें यथाशास्त्र केलें असतां सर्व शास्त्रार्थ केल्यासारखा होतो."

कर्माच्या विशेषेंकरून अग्नीचीं नामें—"गर्भाधान संस्कारामध्यें जो अग्नि स्थापन करितात तो मरुतनामक जाणावा. पुंसवनाचे ठायीं जो अग्नि तो पवमानसंज्ञक, सीमंतोन्नयनीं मंगलनामा, जातकर्मसंस्कारीं प्रबलनामक, नामसंस्कारीं पार्थिवसंज्ञक, अन्नप्राशनीं शुचिनामा, चौलसंस्कारीं सभ्य, व्रत ह्मणजे मौंजी इत्यादिव्रतीं समुद्भवनामा, गोदान इत्यादिकांचे ठायीं सूर्यनामा, विवाहसंस्कारीं योजक, आवसथ्य ह्मणजे गृह्याग्निसंबंधि कर्म त्याचे ठायीं द्विजसंज्ञक होय. प्रायश्चित्ताचा विट, पाकयज्ञांचे ठायीं पावकनामा, पित्र्यकर्माचे ठायीं कव्यवाहन, दैवकर्माचे ठायीं हव्यवाहन, शांतिकर्मामध्यें वरदनामा, पौष्टिक कर्मामध्यें बलवर्धननामक, मृताच्या दहनाविषयीं जो अग्नि तो क्रव्याद, याप्रमाणें अग्नीचीं नामें जाणून गृह्याग्निसंबंधी कर्माला आरंभ करावा." "पळसाच्या काष्ठाची जुहू करावी. खदिराच्या काष्ठाची स्रुवा व स्रुचि हीं पात्रें करावीं." ते वृक्ष न मिळतील तर संभव असल्यास यज्ञास योग्य अशा वृक्षांचीं करावीं. यज्ञियवृक्षांचा अभाव असतां पळसाच्या मध्यम पर्णांनीं अथवा पिंपळाच्या पर्णांनीं होम करावा. याप्रमाणें चमस इत्यादिक पात्रेंहि खदिर इत्यादि यज्ञियवृक्षांचीं करावीं. "काम्य कर्मांत प्रतिनिधि करूं नये. नित्यकर्म नैमित्तिक कर्म यांमध्यें प्रतिनिधि होतो. काम्य कर्मामध्येंहि आरंभानंतर प्रतिनिधि करावा असें दुसरे ग्रंथकार सांगतात. मंत्र, कर्म, देवता, अग्नि आणि कर्ता यांचे ठायीं

प्रतिनिधि करूं नये. देश, अरणी आणि काल यांचे ठायीं प्रतिनिधि करूं नये. कोण त्याहि कर्मामध्यें निषिद्ध पदार्थ प्रतिनिधिस्थानीं योजूं नये. सर्व कर्मांचा जो स्वकाल त्याहून जो पुढचा काल तो गौण होय. तर्पण, श्राद्ध, आसन, भोजन, मूत्र, पुरीष या सहांचे ठायीं दर्भ निर्माल्य होतात, अभिचार कर्मांचे ठायीं दर्वी आदिकरून जीं पात्रे तीं निर्माल्य होतात ह्मणजे त्या त्या कर्मानंतर ते दर्भ, व पात्रें अन्य कर्मास योग्य नाहींत. शूद्राच्या कार्याविषयीं योजलेला मंत्र, व प्रेतश्राद्धीं भोजन केलेला ब्राह्मण हे निर्माल्य होत."

आतां कर्मांच्या अंगदेवता—विवाहाची देवता अग्नि आहे याकरितां विवाहाचीं अंगभूत जीं पुण्याहवाचन इत्यादि कर्मे त्यांच्या अंतीं "कर्मांगदेवता अग्निः प्रीयतां" असे ह्मणावें. औपासनाचे ठायीं अग्नि, सूर्य आणि प्रजापति ह्या देवता होत. स्थालीपाकाची अग्निदेवता. गर्भाधानाची ब्रह्मा. पुंसवनसंस्काराची प्रजापति. सीमंतोन्नयनाची धाता. जातकर्माची मृत्यु. नामकर्म, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, यांची देवता सविता. चौलसंस्काराची केशिन. उपनयनाच्या इंद्र, श्रद्धा व मेधा ह्या देवता, अंतीं सुश्रवा देवता. पुनरुपनयनाची अग्नि देवता. समावर्तनाची इंद्र देवता. उपाकर्म व महानाम्न्यादि व्रतें यांची सविता. वास्तुहोमाचे ठायीं वास्तोष्पति, त्याच्या अंतीं प्रजापति देवता. आग्रयणाचेठायीं आग्रयण देवता. सर्पबलीच्या सर्पदेवता. तडागादिकांची वरुण देवता. ग्रहयज्ञाच्या आदित्यादि नवग्रह देवता. कूष्मांड होम, चांद्रायण, आणि अग्न्याधान यांच्या अग्न्यादिदेवता. अग्निष्टोमाची अग्नि देवता. इतर जीं इष्ट कर्मे त्यांच्या देवता प्रजापति.

कलियुगीं कार्याकार्य निर्णय—"गीता, गंगा, विष्णु, कपिलागाई, अश्वत्थसेवा आणि एकादशीव्रत हीं सहा सेव्य आहेत, सातवें कलियुगामध्यें नाहीं. विष्णु, शिव, यांचें भजन करणारे; गुरु व मातापिता यांची सेवा करणारे; गाई, वैष्णव, महाशैव, आणि तुळसी यांची सेवा करणारे; काशीक्षेत्रांत वास करणारे; या सर्वांला कलिसंबंधी दोष प्राप्त होत नाहीं. कलियुगामध्यें गुरुभजन देवाच्या भक्तीहून विशेष असें सांगितलें आहे. जपादिकाविषयीं जी संख्या सांगितली ती कलियुगीं चौपट जाणावी. शिव व विष्णु यांचें नामसंकीर्तन व दान हीं कलियुगांत महाश्रेष्ठ होत. कृतयुगीं जी दहा वर्षांनीं सिद्धि होते ती त्रेतायुगीं एक वर्षानें, द्वापरयुगांत एक मासानें, आणि कलियुगांत एका अहोरात्रानें सिद्धि होते." प्रथमस्कंधांत—"ज्या कलियुगाचे ठायीं कुशलें ह्मणजे पुण्यें शीघ्र फलद्रूप होतात, तसीं इतर ह्मणजे पापें शीघ्र सिद्ध होत नाहींत." कारण, केलेलीं पापें तींच सिद्ध होतात, असें वचन असल्यामुळें कलियुगीं पुण्यकर्माची संकल्पमात्रेंकरूनहि

सिद्धि होते; पापें आचरण केलेलीं तींच सिद्ध होतात असें सांगितलें आहे. "दुसऱ्या स्मृतीशीं विरोध असेल तर कलियुगीं पाराशरस्मृती ग्रहण करावी." "कृतयुगीं ध्यान करून, त्रेतायुगांत यज्ञेंकरून, आणि द्वापरयुगांत पूजा करून जें प्राप्त होतें तें कलियुगांत केशवाच्या नामसंकीर्तनानें प्राप्त होतें," असें हेमाद्रींत व्यासाचें वचन आहे. ह्या स्थलीं कृतयुगादिकांत जें ध्यानादिकानें फल सांगितलें त्याच्या प्राप्त्यर्थ कलियुगांत केशवाचें कीर्तन करावें असा वाक्यार्थ कौस्तुभाचा कर्ता जो अनंतदेव त्याच्या पितामहांनीं भक्तिनिर्णय ग्रंथांत विस्तारानें निरूपण केला आहे. हेमाद्रीमध्यें, "चार युगांमध्यें कलिच श्रेष्ठ होय असें समजून कलीचा गुण जाणणारे, गुणाचा अंश ग्रहण करणारे असे आर्य ह्मणजे साधु कलीची प्रशंसा करितात. कारण, ज्या कलीमध्यें संकीर्तनेंकरूनच सर्व स्वार्थ प्राप्त होतो," असें श्रीभागवतांतील वचन सांगून संकीर्तन ह्मणजे हरिकीर्तन असा अर्थ. याप्रमाणें हेमाद्रीमध्येंच सांगितलें आहे. "अंगें ह्मणजे हृदयादिक, उपांगें ह्मणजे कौस्तुभादिक, अस्त्र ह्मणजे सुदर्शन, पार्षद ह्मणजे सुनंदनंदादिक यांहीं युक्त, व कांतीकरून इंद्रनीलमण्यासारखा उज्ज्वल असा जो कृष्ण परमात्मा त्याची पूजा प्रायशः नामोच्चारण आहे ज्यामध्यें अशा यज्ञेंकरून विवेकी करितात." पंचमहायज्ञादिक आपापल्या आचारानें आचरण करणारे जे त्यांनींहि कीर्तननिष्ठ व्हावें ह्मणजे आपलें नित्य कर्म करून जो अवशिष्ठ काल त्या कालीं भगवन्नामसंकीर्तन करावें असा अभिप्राय कौस्तुभांत आहे. येणेंकरून धर्म, अर्थ, काम, आणि मोक्ष ह्या चतुर्विध पुरुषार्थांचें फल प्राप्त होणें तें नारायणाच्या आश्रयमात्रानें होतें असें सिद्ध झालें; कारण, धर्म, अर्थ, काम, आणि मोक्ष या चतुर्विध पुरुषार्थांचे प्राप्तीविषयीं जी साधनसंपत्ति तीवांचून नारायणाश्रय मनुष्यास ते प्राप्त होतात, असें भारतांतील वचन आहे.

श्रीभागवतांतहि सांगतो—"जो मनुष्य धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष एतदात्मक कल्याणाची इच्छा करील त्यास त्याच्या प्राप्तिविषयीं एकच हरीचें पादसेवन कारण होय." ह्या वाक्यांत एकपद, अवधारणादि पदें आहेत यांहींकरून भक्तियोगास इतर साधनांनीं गरज नाहीं असें सूचित होतें, व ज्ञानयोगादिकांस हरिपादसेवेची अपेक्षा आहे असा ध्वनितार्थ निघतो. तसेंच अकरावा इत्यादिक स्कंधांत स्पष्ट सांगितलें आहे तें असें—"माझ्या भक्तीनें युक्त अतएव माझे ठायीं आहे आत्मा ह्मणजे चित्त ज्याचें, असा जो योगी त्याचें श्रेयःसाधन बहुधा ज्ञान व वैराग्य हीं होणार नाहींत, जें कर्मानीं प्राप्त होणारें; जें तपश्चर्येनें प्राप्त; ज्ञान, वैराग्य यांहींकरून जें प्राप्त; योग, दानें, धर्म व इतर श्रेयःसाधनें जीं तीर्थव्रतादिक यांहींकरून जें प्राप्त; तें सर्व माझ्या भक्तियोगानें माझ्या भक्ताला अनायासेंकरून प्राप्त होतें. स्वर्ग, मोक्ष व वैकुंठ यांची जरा कदा-

चित् इच्छा करील तरी तींहि प्राप्त होतात." "भक्तिवांचून ज्ञानाची प्राप्ति नाहीं असें प्रतिपादन करितात. हे विभो, अभ्युदय मोक्ष यांतें देणारी अशी तुझी भक्ति सोडून जे पुरुष ज्ञानप्राप्तीविषयीं यत्न करितात त्यांला केवळ क्लेश मात्र होतात; दुसरें कांहीं प्राप्त नाहीं; याविषयीं दृष्टांत—जाडा कोंडा घेऊन त्याचें कंडण करणारे जसे क्लेश पावतात, तद्वत् तुझी भक्ति तुच्छ मानून ज्ञानाविषयीं विचार करणारे होत," इत्यादि आणखी हजारों वचनें आहेत. भगवदाराधन व भगवत्प्रसाद यांवांचून ज्ञानयोगाची सिद्धि होते असें कोणीहि कोणत्याहि ठिकाणीं सांगितलेलें नाहीं. "सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेःअश्ववत्" ह्या अधिकरणांत 'अश्व जसा रथवहनाला साधन आहे' ह्या दृष्टांतानें "विविदिषंतियज्ञेन" या श्रुत्यनुरोधानें ज्ञानोत्पत्तिविषयीं यज्ञादि सर्व साधनांची आवश्यकता आहे असें सांगितलें आहे. आणखी दृढवैराग्यरहित, दुराचारी असा जरी असेल तथापि त्यालाहि भक्तियोगाविषयीं अधिकार आहे. "अत्यंत दुराचारी असा जरी असेल आणि दुसऱ्या देवतेची भक्ति न करितां माझेंच भजन पूजन इत्यादिक करील तर तो साधुच आहे असा मानावा. कारण, "मी परमेश्वराच्या भजनानेंच कृतार्थ होईन, असा त्यानें सत्व्यवसाय केला आहे." "तो दुराचारी असेल तथापि मातें भजणारा धर्मात्मा होऊन परमेश्वरनिष्ठारूप शांतीतें पावतो. हे कौंतेय अर्जुना, अशी प्रतिज्ञा जाण कीं, माझा भक्त कधींहि नाश पावत नाहीं. निर्विण्ण नसला आणि अति आसक्त नसला तरी त्यास भक्तियोग सिद्धि देणारा होतो" इत्यादि वचनें आहेत. दुराचारी असेल तथापि त्यानेंहि दृढवैराग्यादिक जीं चार साधनें तद्रूप संपत्ति त्याच्या अंगीं नसेल तथापि वेदांताचें श्रवणादिक केलें असतां ज्ञानोत्पत्ति होते असें कोठेंहि प्रमाण मिळत नाहीं. यथोक्ताधिकारसंपत्तीवांचून कांहींएक साधन आचरण केलें असतां त्यापासून फलप्राप्ति होत नाहीं. तस्मात् सर्वात्मभावेंकरून सर्वांनीं कलियुगामध्यें श्रीहरिचरणाची सेवा करणें इत्यादिक जो भक्तियोग त्याचाच आश्रय करावा हें सिद्ध होतें.

कलियुगांत निषिद्ध—द्विजांनीं नौकेंत बसून समुद्रपर्यटणकरणाराचा स्वीकार करणें, उदकयुक्त कमंडलूचें धारण करणें, असवर्णकन्यांशीं द्विज्यांनीं विवाह करणें, दीर इत्यादिकांपासून पुत्र उत्पन्न करणें, मधुपर्कामध्यें पशुचावध, श्राद्धांत मांस देणें, वानप्रस्थाश्रम स्वीकारणें, उदकपूर्वक दान केलेली जी अक्षता कन्या तिचें दान पुनः दुसऱ्यास करणें, दीर्घकाळ ब्रह्मचर्य, नरमेध, अश्वमेध, महाप्रस्थानगमन ह्मणजे उत्तर दिशेची यात्रा करणें, गोमेधयज्ञ हे धर्म कलीमध्यें द्विज्यांनीं वर्ज्य करावे असें विद्वान् ह्मणतात. मद्यपान वर्ज्य करावें. महापापाविषयीं मरणांत प्रायश्चित्त; सौत्रामण्यादिक यज्ञांतहि सुरापात्राचें ग्रहण वर्ज्य करावें. मद्यभक्षणादिक जीं वाममार्गादिकांचीं शास्त्रें तीं मानूं नयेत; कारण, पू-

र्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा या दोनहि शास्त्रांत शिष्टांनीं मद्या चा निषेध केला आहे. औरस व दत्तक हे कलीमध्यें उक्त आहेत. इतर जे क्रीत इत्यादिक दहा प्रकारचे पुत्र ते कलीमध्यें वर्ज्य होत. कौस्तुभग्रंथांत स्वयंदत्त असा तिसराहि पुत्र कलीमध्यें विहित होय असें सांगून नंऊच पुत्र कलीमध्यें निषिद्ध असें सांगितलें आहे. कलियुगांत ब्रह्महत्या करणारासच अव्यवहार्यत्वादिरूप पातित्य आहे, ब्रह्महत्या करणाराचा संसर्गी जो त्याला तर, नरकास कारण असा दोष आहे परंतु पातित्य नाहीं; कारण, पापामध्यें संसर्गदोष नाहीं असें कलिवर्ज्यांत वचन आहे. "कृतयुगांत पाप्याशीं संभाषणादिकानें पातित्य होतें; त्रेतायुगांत पाप्याला स्पर्श केल्यानें पातित्य, द्वापारयुगांत पाप्यापासून अन्नस्वीकार केला असतां पातित्य आणि कलींत साक्षात् पापकर्म करावें तेव्हां पातित्य होतें, असेंहि वचन आहे." ब्रह्महत्या इत्यादि कर्मानेंच पातित्य प्राप्त होतें, संसर्गमात्रानें पातित्य नाहीं असा त्या वचनाचा अर्थ आहे याकरितां हें वचन लोकांमध्यें बहिष्कृत नसून जे पातकी त्याविषयीं लोकविद्विष्टेंकरून परिहार करण्यास अशक्य असा जो संसर्ग त्याविषयीं पातित्य नाहीं एकत्पर जाणावें. लोकांत बहिष्कृत नाहींत परंतु गुप्तपणानें अभक्ष्यभक्षण, अपेयपान, अगम्यागमन, इत्यादि पातकें करणारे जे त्यांना जाणणाऱ्या महाशिष्टांनेंहि, त्याच्याशीं संभाषणादिक संसर्ग करणें हें जरी नरकास कारण आहे तथापि त्याचा परिहार करणें अशक्य आहे; कारण, तसें केल्यानें लोकांत द्वेष उत्पन्न होतो. लोकांतून बहिष्कृत झालेल्या पाप्यांचा संसर्ग तर, पातित्याला कारण आहेच आणि शिष्टाचारहि तसाच आहे असें मला वाटतें. याकरितां "कृतयुगांत देशाचा त्याग करावा, त्रेतायुगांत ग्रामाचा त्याग करावा, द्वापरयुगांत एक कुलाचा त्याग करावा, आणि कलियुगांत तर, पातककर्त्याचा त्याग करावा" असें जें वाक्य त्यामध्यें कर्त्याचा त्याग करावा असा विधि प्राप्त होतो; त्याग ह्मणजे संसर्गाचा परिहारच जाणावा. आणखी या वाक्येंकरून ज्या कुलादिकामध्यें ब्रह्महत्यादि पातकें करणारा उत्पन्न होतो तें कुलादिक द्वापरादिक युगांमध्येंच बहिष्कृत करावें; कलीमध्यें कुलादिकांस बहिष्कार नाहीं; तर प्रत्यक्ष कर्त्यासच बहिष्कार असें प्रतिपादन होतें. ह्या वाक्याला विरुद्ध असें दुसरें वचन पतिताचे सगोत्र सपिंडांनीं कोणतेंहि कर्म करूं नये, व लोकांशीं कोणताहि व्यवहार करूं नये असें स[illegible] कोणत्याहि ग्रंथांत मिळत नाहीं. जें निर्णयसिंधूंत घटस्फोटप्रकरणीं "गृहामध्यें स्वेच्छ यावें," असें वसिष्ठवचन प्रबल मानून पात्रनिनयनाच्यापूर्वी पतिताचे ज्ञातींला धर्मकार्याविषयीं अधिकार नाहीं असें अपरार्कग्रंथाचे व्याख्यानाचा उपन्यास केला तें सर्व पतितविषयक नाहीं, तर घटस्फोटाविषयीं योग्य असून प्रायश्चित्ताची इच्छा न करणारा जो

पतित तद्विषयक आहे. तसें नसतें तर 'पात्रनिनयनाच्यापूर्वी' असें न सांगतां 'प्राय-श्चित्ताच्या पूर्वी' इतकेंच सांगितलें असतें. 'कलियुगांत कर्त्याचा त्याग करावा' इत्यादिक जे प्रत्यक्ष वचन त्याच्याशीं विरोध असतां अर्थापत्तिमूलक, सर्व पतितविषयक, कुलबहि-ष्कारवर्णन, पुरुषव्याख्यानरूप जें तें अप्रमाण होईल असें वाटतें. याप्रमाणें संक्षेप सांगितला.

एतावता घटस्फोटाचा जो विधि सांगितला तो व्यर्थ असें ह्मणूं नये; कारण, तो घटस्फोटविधि केल्यानें, परलोकसंबंधी दोषाचा परिहार होतो. लोकांतून बहिष्कृत केलेले जे पातकी त्यांच्याशीं संभाषण इत्यादि संसर्ग केला असतां तो संसर्ग जरी पाति त्यास कारण नाहीं तथापि परलोकीं नरक उत्पन्न करणाऱ्या दोषास जसा कारण आहे तसा पतितासहवर्तमान एककुलरूप संसर्ग या लोकीं पातित्यादि दोषाला कारण जरी नाहीं, तथापि तो परलोकसंबंधी दोषास कारण आहे. ह्या स्थळीं घटस्फोटविधि "अर्थापत्ति" अशा प्रकारानें प्रमाणभूत आहे, व तसेंच परलोकसंबंधी दोषाचा परिहार होण्याकरितां घटस्फोटविधि आहे तेव्हां घटस्फोटविधीच्या सामर्थ्यानें पतितमात्राच्या कुलाचेठायीं बहिष्कार घडत नाहीं. सत्रनामक यज्ञ कलींत वर्ज्य करावा. कलियुगांत ब्रह्महत्या इत्यादि महापातकें झालीं असतां प्रायश्चित्तेंकरून नरकनिवृत्ति होत नाहीं तर, या लोकीं व्यवहाराची मात्र योग्यता कलींत प्राप्त होते. सुवर्णाची चोरी इत्यादिक पातकांचेठायीं तर, प्रायश्चित केल्यानें नरकनिवृत्ति व व्यवहाराची योग्यता हीं प्राप्त होतात. कोणी ग्रंथकार, एकांतांत झालेल्या अशा महापातकांविषयीं रहस्यप्रायश्चित्त कलियुगांत सांगूं नये असें ह्मणतात. ब्राह्मण इत्यादिकांच्या स्त्रियांच्या संभोगानें भ्रष्ट झालेल्या शूद्रादिकांनीं प्रायश्चित केलें तथापि त्यांचा संसर्ग निषिद्ध आहे. यज्ञांत पशुचा वध व सोमविक्रय हीं कलियुगांत ब्राह्मणांनीं करूं नयेत. "कलियुगांत ज्येष्ठ इत्यादिक सर्व भ्रात्यांस समान भाग उक्त आहे. अततायीं द्विजांची धर्मयुद्धांतहि हिंसा करूं नये. नौकेंत बसून समुद्रांत जाणाऱ्या द्विजानें प्रायश्चित केलें तथापि त्याचा संसर्ग करूं नये. कलीमध्यें गाईकरितां व ब्राह्मणांकरितां प्राणत्याग करूं नये. कलीमध्यें द्विजांनीं गवळी, शूद्र इत्यादिकांचें अन्नभक्षण करूं नये. शिष्यानें गुरूच्या स्त्रियांजवळ फारकाळ वास करूं नये. आपत्तिकालांत ब्राह्मणानें क्षत्रिय, वैश्य इत्यादिकांचे वृत्तीचा त्याग करावा. कलियुगांत द्विजानें अश्वस्तनिकजीविक ह्मणजे दोन तीन दिवस पुरेल इतका धान्यसंचय करून उपजीविका करणारा असें राहूं नये. गुरूजवळ बारा वर्षें वास, मुखेंकरून अग्नि प्रदीप्त करणें, संन्यासी यानें सर्व वर्णांकडे भिक्षा करणें, हीं तीन कालियुगांत

आरोहण केलें असें पाहिलें असतां प्रवास होईल. आरक्त वस्त्र व आरक्त पुष्पें धारण करणाऱ्या स्त्रियेनें आलिंगन केलें असतां मृत्यु प्राप्त होतो. घृत, व तैलादिक यांचा अंगास अभ्यंग केला असे पाहिलें असतां व्याधि प्राप्त होईल. केश गळाले व दांत पडले असें पाहिलें असतां धननाश किंवा पुत्रशोक होईल. गर्दभ, उंट, टोणगा यांजवर बसणें, अथवा ते रथास जुंपून त्यांत आरोहण हें पाहिल्यानें मृत्यु. नाक, कान, इत्यादिक अवयवांचा छेद; चिखलांत बुडणें; तैलाभ्यंग; विषभक्षण; प्रेताचें आलिंगन; जास्वंदीच्या पुष्पांची माळा धारण केलेला असून नग्न अशा कृष्णवर्ण पुरुषाचें दर्शन हीं सर्व मृत्युकारक होत.

जागृतावस्थेंतील अरिष्टें—अरुंधती, ध्रुव, आकाशगंगा स्वकीय नासिकाग्र, चंद्रांतील काळा डाग हीं यांचा ज्यास पुढें हीन झाला त्यास दिसत नाहींत, ह्मणजे तो फार दिवस वांचणार नाहीं. ज्याचीं पाउलें धुळ, चिखल इत्यादिकांत तुटकीं दिसतील; अथवा स्नान केलें असतां सर्व अवयव ओले असून ज्याचें मुख मात्र शीघ्र शुष्क होतें; सूर्य इत्यादिक दोन दोन दिसतात; सर्व वृक्ष सुवर्णासारखे पिंवळे दिसणें; चिखलांत आपलीं पाउलें न दिसणें, दोनही कानांत बोटें घातलीं असतां आंत होणारा ध्वनि ऐकूं न येणें, जलादिकांत प्रतिबिंबाच्या ठायीं आपलें शिर न दिसणें; आपल्या छायेंत छिद्रें दिसणें, इत्यादिक लक्षण झालीं असतां तो फार दिवस वांचणार नाहीं.

आतां विशेषेंकरून शुभफलस्वप्न—जो पुरुष स्वप्नांत राजा, हत्ती, अश्व, सुवर्ण, बैल आणि गाय यांचें अवलोकन करितो त्याचें कुटुंब वृद्धिंगत होईल. बैल अथवा वृक्ष यांवर आरोहण केलें असें पाहून तसाच आरोहण केलें असतां जागा होईल तर द्रव्य प्राप्ति होईल. श्वेतसर्पानें दक्षिण भुजास दंश केला असें अवलोकन करील तर दहा दिवसांनीं सहस्र धन मिळेल. उदकांत स्थित असतां विंचू, सर्प, यांणीं ग्रस्त केलें असें पाहील तर जय, पुत्र आणि धन प्राप्त होईल. देवालय, राजगृह व पर्वताचें शिखर यांजवर चढणें, समुद्रांत पोहलों असें पाहील तर राज्यप्राप्ति. तलावाच्या मध्यभागीं कमलाच्या पानावर बसून, क्षीर यांचें भोजन केलें असें पाहील तर राज्यप्राप्ति. बाळंदोक, मैना, आणि शुक पक्षिणी यांस अवलोकन केल्यानें स्त्रियेची प्राप्ति होते. आपणास शृंखलादिकांनीं अथवा दोऱ्यांनीं बांधिलें असें जो पहातो त्याला पुत्र, धन इत्यादि प्राप्त होतात. आसन, बिछाना, पालखी व गाडी इत्यादि वाहन, शरीर, गृह, इत्यादिकांना आग लागली असे पाहून जो जागा होईल त्यास लक्ष्मी सर्वकाळ सन्मुख असेल. सूर्यमंडळ व चंद्रमंडळ यांतें पाहील तर रोगी असल्यास त्याचा रोगपरिहार होईल; इतरांस धन प्राप्ति.